

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadványai

PROTESTÁNS SZEMLE

FŐSZERKESZTŐ:
RAVASZ LÁSZLÓ

FELELŐS SZERKESZTŐ:
ÁPRILY LAJOS

TARSSZERKESZTŐK:
PRÖHLE KÁROLY és RÉVÉSZ IMRE

1935
Negyvennegyedik évfolyam
I—XII. füzet

Sylvester Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest

TARTALOM

Cikkek és tanulmányok.

<i>Albrecht Ferenc</i> : Nemzet és állam — — — — —	432
<i>Bartók György</i> : A lélek élete — — — — —	54
— A serdülő és az ifjú Nietzsche — — — — —	113
— Az igazi és a hamis liberalizmus — — — — —	213
— Egyén és közösség — — — — —	371
<i>Bernát István</i> : A szabadság eszméje a gazdasági életben — — — — —	380
<i>Csuka Zoltán</i> : A kisebbségi magyarság szellemi védelme — — — — —	188
<i>Domján János</i> : Isten hőse Japánban — — — — —	139
<i>Fest Sándor</i> : Egy angol püspök Magyarországról (1806) — — — — —	72
— Két angol lelkész útleírása hazánkról (1736) — — — — —	247
<i>Hamvas Béla</i> : Exisztenciafilozófia — — — — —	168
— Kultúrmorfológia — — — — —	279
<i>Hamvas József</i> : Arany János keresztyénsége — — — — —	25
— A reformáció költője — — — — —	555
<i>Incze Gábor</i> : Tóth Tihamér — — — — —	66
<i>Jóó Tibor</i> : A magyar protestáns időszakai sajtó — — — — —	144
— Humboldt és a modern történelem — — — — —	222
— A szabadsággeszme a történelemben — — — — —	335
— A neveléstudomány magyar feladatai — — — — —	470
<i>Juhász Géza</i> : A szépség kora — — — — —	501
<i>Karner Károly</i> : Egyház és állam — — — — —	406
<i>Kállay Kálmán</i> : De Ruyter holland admirális sajtókezű levele a magyar gályarabok megszabadításáról — — — — —	165
<i>Kerecsényi Dezső</i> : Szenci Molnár Albert ismeretlen levelei — — — — —	292, 500
— A szellem szabadsága — — — — —	391
— Az irodalmi műveltség megoszlása — — — — —	465
<i>Kérészy Zoltán</i> : A hercegprímás bejelentett házassági törvényjavaslatáról	269
<i>Kováts J. István</i> : Korunk égető társadalmi problémái:	
I. Az egyén és a közösség — — — — —	121
II. Megszüntethető-e a magántulajdon rendszere — — — — —	178
III. Küzdelem a földért — — — — —	237
IV. Munkanélküliség, munka — — — — —	303
— Az egyház és állam viszonyának jellegzetes formái — — — — —	397
<i>Sz. Kun Béla</i> : Az egyház szabadsága az államban — — — — —	423
<i>Kutas Kálmán</i> : Ami örökké megmarad — — — — —	453
<i>Máté Lajos</i> : Apróságok Baksay Sándor és Szabolcska Mihály életéből —	559
<i>Miklós Ödön</i> : Presbiteriális elemek a magyar prot. egyház ősi szervezeté- ben — — — — —	457
<i>Muzsnay László</i> : Református keresztyén pedagógia — — — — —	184
<i>Oroszlán Zoltán</i> : Budapest multjából — — — — —	476

— Művészettörténeti irodalmunk új összefoglalásai — — — — —	565
<i>Papp Ferenc</i> : Református keresztyén pedagógia — — — — —	60
<i>Pröhle Károly</i> : A háború utáni korszellem és a protestáns megújulás —	1
— A keresztyén ember szabadsága — — — — —	353
<i>Raffay Sándor</i> : Hogyan jutottunk ide? — — — — —	335
<i>Ravasz László</i> : Elnöki zárászó — — — — —	442
<i>Révész Imre</i> : A tegnap és a ma egyháza és egyházpolitikája — — —	124
— A francia református egyház története — — — — —	287
— A nantési edictum visszavonása — — — — —	549
<i>Ruhmann Jenő</i> : Graichman Jakab — — — — —	473
<i>Sebestyén Jenő</i> : A keresztyén ember szabadsága — — — — —	363
<i>S. Szabó József</i> : A debreceni kollégium könyvtári értékei — — — —	134
— Tompa Mihály géniusza — — — — —	521
Szenei Molnár Albert ismeretlen levelei. Közli: <i>Kerecsényi Dezső</i> — 292,	500
<i>Felvinczi Takács Zoltán</i> : Csók István — — — — —	75
— Egyoldalú megjegyzések a III. nemzeti művészeti kiállításról — —	191
<i>Török Pál</i> : A szabadságézsme a magyar nemzet életében — — — —	344
<i>Trócsányi Dezső</i> : „Karácsony ünnepe“ — — — — —	11
— Szocializmus — — — — —	507
<i>Vajtkó László</i> : Az ötvenéves Kosztolányi — — — — —	562
<i>G. Vargha Zoltán</i> : „Holta után is beszél“ — — — — —	218
<i>Zoványi Jenő</i> : Hevesi Mihály — — — — —	22

Nekrológok.

<i>Trócsányi Dezső</i> : Dr. Antal Géza — — — — —	49
<i>Vietórisz József</i> : Dr. Zelenka Lajos — — — — —	310

Költemények.

<i>Aprily Lajos</i> : Fekete kő — — — — —	187
— Két út — — — — —	236
<i>Fekete Lajos</i> : A szónál erősebb! — — — — —	65
— Tiszteletes úr — — — — —	572
<i>Gyökössy Endre</i> : Hajszolt magam pihentetése — — — — —	220
<i>Holló Ernő</i> : Befelé fordítom arcomat — — — — —	506
<i>Jankovich Ferenc</i> : Szüret után — — — — —	138
<i>Jékely Zoltán</i> : A marosszentimrei templomban — — — — —	554
<i>Juhász Géza</i> : Tolongó szavak — — — — —	286
<i>Karlfeldt Erik Axel</i> : Őszi kürt. Ford. Hajdu Henrik — — — — —	58
<i>Képes Géza</i> : Az utolsó remekmű — — — — —	217
<i>Marconnay Tibor</i> : Öreg — — — — —	53
<i>De La Mare Walter</i> : Ezüst. Ford. Kónya Sándor — — — — —	24
<i>Petri Mór</i> : Addig megyek — — — — —	123

<i>Reményi József</i> : Oh reggel — — — — —	472
<i>Reményik Sándor</i> : Fekete vasárnap — — — — —	120
<i>Réz Gyula</i> : A gond — — — — —	167
<i>Szabó László</i> : Imádkozó kalászkok — — — — —	469
<i>Stephens James</i> : Az Úr szava. Ford. Kónya Sándor — — — — —	10
<i>Undset Sigrid</i> : Májusi este. Ford. Hajdu Henrik — — — — —	312
<i>Vasadiné Nagy Szeréna</i> : Az édenkert száműzöttje — — — — —	177
<i>Vatai László</i> : A szél — — — — —	27
<i>Weöres Sándor</i> : Zsoltár — — — — —	456
— Ballada — — — — —	528

Kritikai szemle.

<i>Asztalos Miklós</i> : — — — — —	91, 92, 93
<i>Albrecht Ferenc</i> : — — — — —	594
<i>Bánkuti Dezső</i> : — — — — —	38, 538, 585
<i>Benedek Marcell</i> : — — — — —	102
<i>Bodor Aladár</i> : — — — — —	39, 94
<i>Csuka Zoltán</i> : — — — — —	536
<i>Domján János</i> : — — — — —	573
<i>Fehér Gábor</i> : — — — — —	589
<i>Fülei Pál</i> : — — — — —	105, 106
<i>Gaál Endre</i> : — — — — —	86, 575, 593
<i>Gárdonyi Albert</i> : — — — — —	254
<i>Gunda Béla</i> : — — — — —	159
<i>Halász Gábor</i> : — — — — —	260, 485, 588
<i>Hamvas Béla</i> : — — — — —	107, 158, 204, 319
<i>Hamvas József</i> : — — — — —	42, 91, 262, 324, 531
<i>Hartyáni Zoltán</i> : — — — — —	194
<i>Hoffer András</i> : — — — — —	88
<i>Horváth Jenő</i> : — — — — —	81, 315
<i>Horváth József</i> : — — — — —	98, 154
<i>Ila Bálint</i> : — — — — —	79
<i>Incze Gábor</i> : — — — — —	315, 530
<i>Járosi Andor</i> : — — — — —	28
<i>Joó Tibor</i> : — — — — —	30, 78, 147, 313, 431, 491, 534, 583
<i>Karácsony Sándor</i> : — — — — —	34, 151, 198, 229, 317
<i>Karner Károly</i> : — — — — —	149
<i>Kerecsényi Dezső</i> : — — — — —	35, 100, 203, 539, 585
<i>Kiss Tamás</i> : — — — — —	263
<i>Kolozsvári G. Emil</i> : — — — — —	488, 582
<i>Komoróczy György</i> : — — — — —	197
<i>Kring Miklós</i> : — — — — —	578
<i>Lotz János</i> : — — — — —	201
<i>Marconnay Tibor</i> : — — — — —	104

<i>Molter Károly:</i>	— — — — —	320
<i>Nagy István:</i>	— — — — —	592
<i>Oroszlán Zoltán:</i>	— — — — — 36, 258, 326, 493, 494,	540
<i>Rempert Elek:</i>	— — — — —	591
<i>Révész Imre:</i>	— — — — — 250, 253, 328, 480,	482
<i>Schneller Edit</i>	— — — — —	541
<i>Schulek Tibor:</i>	— — — — —	483
<i>Sólyom Jenő:</i>	— — — — —	574
<i>Szabó Richárd:</i>	— — — — — 44, 81,	256
<i>Szegedi István:</i>	— — — — — 100, 156, 205, 325,	326
<i>Szondy György:</i>	— — — — —	43
<i>Trócsányi Dezső:</i>	— — — — —	576
<i>Vajthó László:</i>	— — — — —	157, 206
<i>Vác Elemér:</i>	— — — — —	532

*

Bakó József: Kíé ez a lélek? <i>Vajthó László</i>	— — — — —	157
Bárd Miklós: Újabb válogatott költemények. <i>Rempert Elek</i>	— — —	591
Barnikol Ernst: Mensch und Messias. Der nichtpaulinische Ursprung der Präexistenz-Christologie. <i>Karner Károly</i>	— — — — —	149
— Philipper 2. Der marcionitische Ursprung des Mythos-Satzes. Phil. 2, 6—7. <i>Karner Károly</i>	— — — — —	149
— Die Entstehung der Kirche im zweiten Jahrhundert und die Zeit Marcions. <i>Karner Károly</i>	— — — — —	149
— Zurück zum alten Glauben Jesus der Christus. <i>Karner Károly</i>	— — —	149
Bartha Dénes: Szalkai érsek zenei jegyzetei. <i>Halász Gábor</i>	— — —	575
— A jánoshidai avarkori kettősség. <i>Halász Gábor</i>	— — —	575
Bartók Béla: Népzeneink és a szomszéd népek népzeneje. <i>Gaál Endre</i>	— —	86
Bartók György: A „szellem“ filozófiai vizsgálata. <i>Joó Tibor</i>	— — —	147
Berczely A. Károly: A lángész. <i>Gaál Endre</i>	— — — — —	589
R. Berde Mária: Szentségvivők. <i>Molter Károly</i>	— — — — —	320
Bernát Gyula: Az abszolutizmus földterhermentesítése Magyarországon. <i>Albrecht Ferenc</i>	— — — — —	594
Békeffy Gábor: Ahogy szívem ver. <i>Fülei Pál</i>	— — — — —	106
Bibliographia Oeconomica Hungariae. <i>Gunda Béla</i>	— — — — —	159
Bohuniczky Szefi: Szegény ember. <i>Kolozsvári G. Emil</i>	— — — — —	582
ifj. Bókay János: Megvédtem egy asszonyt. <i>Szegedi István</i>	— — —	100
Buday Árpád szerk. Dolgozatok a M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Archeológiai Intézetéből. <i>Oroszlán Zoltán</i>	— — — — —	36
Eldridge P.—Viereck G. S.: A bolygó zsidó önéletrajza. <i>Hamvas Béla</i>	— —	107
Fábián Gyula: Különös háború. <i>Szegedi István</i>	— — — — —	205
Fináczy Ernő: Nevelélméletek a XIX. században. <i>Karácsony Sándor</i>	— — —	317
Fleischer Gyula: Magyarok a bécsi Képzőművészeti Akadémián. <i>Oroszlán Zoltán</i>	— — — — —	326
Földes György: Bocskay angyalkái. <i>Hamvas József</i>	— — — — —	262
Gárdonyi Zoltán: Magyar szirt. <i>Gaál Endre</i>	— — — — —	593

Géfin Gyula összeállításában: A szombathelyi egyházmegye története. III.	
<i>Révész Imre</i> — — — — —	482
Gillemot Katalin: Gróf Széchenyi Ferenc és bécsi köre. <i>R. I.</i> — — —	328
Green Julien: Az álmodó. <i>Hamvas Béla</i> — — — — —	158
Gyergyai Albert fordítása: Mai francia dekameron. <i>Kerecsényi Dezső</i> —	203
Győrffy István—Viski Károly: A magyarság tárgyi néprajza. <i>Hoffer András</i>	88
György Lajos: A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai. <i>Karácsony Sándor</i> — — — — —	151
Győry Aranka: Evangélikus templomművészet Budapesten. <i>Schulek Tibor</i>	483
Hartyáni Zoltán: A népnevelés magyar szabású rendje. <i>Bánkuti Dezső</i> —	538
Hilscher Rezső: Az új dán szociális reform. <i>Asztalos Miklós</i> — — —	93
Hóman Bálint: A magyar nagyhatalom. <i>Szabó Richárd</i> — — — —	81
Horváth Jenő: A misszió népe, Skócia és a skótok. <i>Incze Gábor</i> — — —	315
Horváth Jenő: A betemetett bányász. <i>Rempert Elek</i> — — — — —	391
Huxley Aldous: Szép új világ. <i>Kolozsvári G. Emil</i> — — — — —	488
Ila Bálint: A Thurzó-Leváltár protestáns egyh. tört. adatai. <i>Révész Imre</i>	250
Illyés Gyula: Szálló egék alatt. <i>Halász Gábor</i> — — — — —	485
Imre Sándor szerkesztésében: Nevelésügyi tanulmányok. <i>Gárdonyi Albert</i> —	254
Incze Gábor: Új „Kis Tükör“. <i>Karácsony Sándor</i> — — — — —	34
Incze Gábor szerk.: Alvinczi Péter. <i>Szabó Richárd</i> — — — — —	256
Irodalomtörténeti dolgozatok: <i>Kerecsényi Dezső</i> — — — — —	35
Jancsó Elemér: Az irodalomtörténetírás legújabb irányjai. <i>Lotz János</i> —	201
Jánosi József S. J.: Világnézeti típuskutatás és filozófiai megalapozása.	
<i>Jóó Tibor</i> — — — — —	30
Karácsony Vencel: Harangoz a mult. <i>Fülel Pál</i> — — — — —	105
Kecskés Pál: A bölcsélet története... <i>Trócsányi Dezső</i> — — — — —	576
Kemény János: Kutyakomédia. <i>Kerecsényi Dezső</i> — — — — —	100
Kertész János: A Habsburg irodalom bibliográfiája 1218—1934. <i>Asztalos Miklós</i> — — — — —	93
Kodolányi János: Fekete víz. <i>Csuka Zoltán</i> — — — — —	536
Komáromi János: Zágon felé. <i>Bodor Aladár.</i> — — — — —	39
Komlós Aladár: Néró és a VII.a. <i>Nagy István</i> — — — — —	592
Lefranc Abel: Calvin et l'éloquence française. <i>R. I.</i> — — — — —	253
Liber Endre: Budapest szobrai és emléktáblái. <i>Oroszlán Zoltán</i> — — —	258
Madai Gyula: Magyar feltámadás. <i>Szegedi István</i> — — — — —	325
— A Bizáky-ház. <i>Szegedi István</i> — — — — —	326
Madarassy László: Művészkedő magyar pásztorok. <i>Oroszlán Zoltán</i> — —	493
Magyar Protestáns Egyháztörténeti adattár. XV. évf. <i>Révész Imre</i> — —	250
Makkay Sándor két regénye. <i>Karácsony Sándor</i> — — — — —	229
Marconnay Tibor: Az ember ellen. <i>Benedek Marcell</i> — — — — —	102
Matolcsy Mátyás: Agrárpolitikai feladatok Magyarországon. <i>Hartyáni Z.</i>	194
Mátyás Ernő: Az igehirdetés. <i>Incze Gábor</i> — — — — —	530
Merényi Oszkár: Irodalomtanítás a középiskolákban és a felső kereskedelmi iskolákban. <i>Hamvas Béla</i> — — — — —	319
Meszlényi Antal: A jozefinizmus kora Magyarországon (1780—1846).	
<i>Révész Imre</i> — — — — —	480

Mikos Lajos: Csak Jézust egyedül. <i>Domján János</i> — — — — —	573
Móra Ferenc: Utazás a földalatti Magyarországon. <i>Hamvas József</i> — —	42
Munthe Axel: Régi könyv emberekről és állatokról. Ford. Fenyő László. <i>Hamvas Béla</i> — — — — —	204
Nagy Ferenc: Esthajnali csillag ragyog. <i>Rempert Elek</i> — — — —	591
Nagy Zoltán: A magyar litográfia története a XIX. században. <i>Oroszlán Z.</i>	494
Papp Ferenc: A ref. ker. pedagógia... <i>Bánkuti Dezső</i> — — — —	585
Payr Sándor: A nemeskéri artikulás evangélikus egyházközség története. <i>Ila Bálint</i> — — — — —	79
Petri Mór: A megifjodás varázsregéje és egyéb versek. <i>Hamvas József</i> —	324
Pleidell Ambrus: A magyar várostörténet... <i>Kring Miklós</i> — — —	578
Raffay Sándor: Vallási mozgalmak Németországban. <i>Járosi Andor</i> — —	28
Rác Kálmán: A református keresztyénség apológiája. <i>Hamvas József</i> —	531
Rédey Mária: Kassainé ifjasszony. <i>Halász Gábor</i> — — — — —	260
Rexa Dezső—Somogyi Aladár: Emlékezés egy eltűnt városrésztől. <i>Hamvas J.</i>	91
Rugonfalvi Kiss István: A nemzetiségi eszme. <i>Asztalos Miklós</i> — — —	91
Sárkányi Oszkár: A tájesszény változásai a magyar költészetben Petőfiig. <i>Joó Tibor</i> — — — — —	534
Sárközi György: Viola. <i>Kerecsényi Dezső</i> — — — — —	539
Sásdi Sándor: Egy nyár regénye. <i>Szondy György</i> — — — — —	43
Sipos Károly: A hóvirággal csemetek. <i>Rempert Elek</i> — — — — —	591
Somogyi Aladár—Rexa Dezső: Emlékezés egy eltűnt városrésztől. <i>Hamvas József</i> — — — — —	91
Soós Béla: Zwingli Ulrik küzdelme. <i>Sólyom Jenő</i> — — — — —	574
Sz. Szabó István: Hazajáró lélek. <i>Rempert Elek</i> — — — — —	591
ifj. Szász Károly: Pipacs. <i>Vajthó László</i> — — — — —	206
Gróf Széchenyi István naplója. <i>Komoróczy György</i> — — — — —	197
Székfi Gyula: A magyar renaissance. — Mohács. <i>Szabó Richárd</i> — —	81
— Magyar Történet. 2. bőv. telj. kiad. III. köt. <i>Joó Tibor</i> — — —	491
I. Szemlér Ferenc: Ember és táj. <i>Marconnay Tibor</i> — — — — —	104
Szerb Antal: A Pendragon-legenda. <i>Horváth József</i> — — — — —	98
Szentkuthy Miklós: Az egyetlen metafora felé... <i>Kolozsvári G. Emil</i> —	582
Szmeccányi Marianne: A novai templom és falképei. <i>Oroszlán Zoltán</i> —	540
Tabéry Géza: Októberi emberek. <i>Szegedi István</i> — — — — —	156
Tankó Béla: A csodahit lélektanához. <i>Joó Tibor</i> — — — — —	78
Tantó József: Békés vármegye törvényhatósági iskolánkívüli népművelési bizottságának II. Évkönyve 1934. <i>Bánkuti Dezső</i> — — — —	38
Thirring Gusztáv: A soproni Thirring nemzetség 300 éves multja. <i>Schneller Edit</i> — — — — —	541
Török Sándor: Szegény embert még az ág is húzza. <i>Bodor Aladár</i> — —	94
Trócsányi Dezső: Bölseleti bevezetés. <i>Joó Tibor</i> — — — — —	313
Az ungi református egyházmegye. <i>Vác Elemér</i> — — — — —	532
Vajthó László szerk. Magyar irodalmi ritkaságok. <i>Karácsony Sándor</i> —	198
Vajthó László szerk. Magyar irodalmi ritkaságok. <i>Joó Tibor</i> — — —	583
Vanyó Tihamér O. S. B. A bécsi nunciások jelentései Magyarországról 1666—1683. <i>Révész Imre</i> — — — — —	480

Vathy Elek: Képtől képig. <i>Szabó Richárd</i>	— — — — —	44
Várady Emerico: La letteratura italiana e la sua influenza in Ungheria. <i>Horváth József</i>	— — — — —	154
Veress Endre: A moldvai csángók származása és neve. <i>Asztalos Miklós</i>	—	92
Viereck G. S.—Eldridge P.: A bolygó zsidó önéletrajza. <i>Hamvas Béla</i>	—	107
Viski Károly—Győrffy István: A magyarság tárgyi néprajza. <i>Hoffer A.</i>		88
Weöres Sándor: Hideg van. <i>Kiss Tamás</i>	— — — — —	263
Wiegräbe P.: Der fröhliche Kvaku. <i>Horváth Jenő</i>	— — — — —	81

Színházi és zenei szemle.

<i>Vajthó László</i> : Színházi Szemle	— — —	108, 160, 208, 265, 329, 495, 545
<i>Gáál Endre</i> : Zenei szemle	— — —	46, 111, 162, 211, 266, 331, 496, 542

PROTESTÁNS SZEMLE

RAVASZ LÁSZLÓ

APRILY LAJOS

TÁRSSZERKESZTŐK:

PRÖHLE KÁROLY és RÉVÉSZ IMRE

TARTALOM

PRÖHLE KÁROLY: A háború utáni korszellem és a protestáns megújulás.

TRÓCSÁNYI DEZSŐ: „Karácsony ünnepe“.

DR. ZOVÁNYI JENŐ: Hevesi Mihály.

HAMVAS JÓZSEF: Arany János keresztyénsége.

JAMES STEPHENS—KÓNYA SÁNDOR: Az Úr szava (vers).

WALTER DE LA MARE—KÓNYA SÁNDOR: Ezüst (vers).

VATAI LÁSZLÓ: A szél (vers).

KRITIKAI SZEMLE

XLIV. évf. 1. sz.

1935. január.

Ára 2 pengő.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadása,

Budapest.

KRITIKAI SZEMLE

JAROSI ANDOR: D. Raffay Sándor: Vallási mozgalmak Németországban	28
JOÓ TIBOR: Jánosi József S. J.: Világnézeti típuskutatás és filozófiai megalapozása — — — — — — — — — —	30
KARÁCSONY SANDOR: Incze Gábor: Új „Kis Tükör“ — — — —	34
KERECSÉNYI DEZSŐ: Irodalomtörténeti dolgozatok — — — —	35
OROSZLÁN ZOLTÁN: Dolgozatok a M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből — — — — — — — —	36
DR. BANKÓTI DEZSŐ: Tantó József: Békés vármegye törvényhatósági bizottságának II. Évkönyve. 1934. — — — — — — — —	38
BODOR ALADÁR: Komáromi János: Zágón felé — — — — — —	39
HAMVAS JÓZSEF: Móra Ferenc: Utazás a földalatti Magyarországon	42
SZONDY GYÖRGY: Sásdi Sándor: Egy nyár regénye — — — —	43
SZABÓ RICHÁRD: Vathy Elek: Képtől képig — — — — — —	44
DR. GAÁL ENDRE: Zenei Szemle — — — — — — — —	46
D. GEDULY HENRIK: Értesítés az „Erős vár...“ pályázatáról — —	48

A Protestáns Szemlének szánt kéziratokat a következő címre kell küldeni: Aprily Lajos szerkesztő, Budapest, II., Lorántffy Zsuzsanna-utca 3. (Baár—Madas ref. leánynevelő-intézet.) Kéziratok visszaküldését a szerkesztőség csak a legkivételegebb esetekben vállalja. A folyóirat anyaggyűjtését minden hónap 12-én zárjuk.

A háboru utáni korszellem és a protestáns megújulás*

Viharos tengeren hajót látok küzdeni a hullámokkal. A hajó ide-oda ingadoz, hol hátra, hol előre, hol jobbra, hol balra. A tisztek parancsokat osztogatnak, ki ezt, ki azt. Van, aki vészjeleket ad, — a másik leintí: Rémekeket látsz, — minek az a pesszimizmus! A gépek dolgoznak, hol gőzre, hol ellengőzre, mintha a hajó ki akarna kötni, — de kikötőt nem látni sehol. A matrózok egy része buzgón szorgoskodik, más része immel-ámmal végzi dolgát. Az utasok közül némelyek a hajó szolgálatában buzgólkodnak, mások nyugodtan alusznak fülkékben, vagy társalognak, mulatnak, mintha semmi baj sem volna, sőt mulatnak jótékonyság címen is, mintha ez is mentő szolgálat volna. Vannak olyanok is, akik úszó-öveget vagy mentőcsónakokat keresnek, hogy más hajókra meneküljenek. Nagyobb baj, hogy azok, akik a hajót vezetik, egymással vitatkoznak és más véleményen vannak arról, hogyan, mily irányban kell vezetni a hajót. Így nem esoda, hogy a hajó iránytalanul imbolyog a viharban, ahelyett, hogy egyenesen szelné a hullámokat. Pedig az a hajó egy nagy kincset visz magával, az emberiség kincsét s a legnagyobb baj az, hogy ezt magán a hajón igen sokan nem tudják és nem ismerik, — holott nem valami titkos szállítmány az, hanem olyan, amelyet mindenkinek ismerni kellene, és ha mindenki ismerné, akkor azon a hajón minden másképp volna, akkor még a legnagyobb viharban sem volna veszedelem, mely a hajó létét fenyegetné.

A hajó árbockosarában egy matróz ül, kezében táveső, figyel, olyan élesen, ahogyan csak tud, nem kíváncsi érdeklődésből, hogy a vihar képét vagy a kilátást élvezze ott a magasban, hanem hogy a hajót szolgálja; hiszen sorsa a hajóéval és mindazokéval, akik a hajón vannak, egy és ugyanaz. Amíg ott a magasban figyel, könnyebben ellát a hullámok felett, mint azok, akik lent vannak. Feladata, hogy amit megfigyel, akár közeledő veszedelmet, akár kedvező jelet, az érefonál vezetéken közölje azokkal, akiknek sorsa az övével együtt a hajóhoz van kötve.

Az a viharban imbolygó hajó, melyről beszélünk, a protestantizmus hajója, vagy talán szerényebben mondhatnánk: a magyar protestantizmusé. De minek különbséget tenni. Végre ez csak

* Az Országos Bethlen Gábor Szövetség és a Magyar Prot. Irodalmi Társaság előadásorozatának keretében Budapesten 1934. dec. 8-án tartott előadás.

egy része az egésznek. Pars pro toto. Talán nem esem a szerénytelenség hibájába, ha mai megbízatásomat úgy értelmezem, hogy hitsorsosaim bizalma egy kis időre engem küldött fel oda az árbockosárba azért, hogy figyeljek és megfigyeléseimet, gondolataimat közöljem azokkal, akik érdemesnek tartják reájok figyelni.

De most beszéljünk kép nélkül.

Ha mi, az idősebb nemzedék tagjai, arra gondolunk, milyen volt a világ és az élet a háború előtt és milyen most; ha tekintetünk, szavunk a háború óta felnőtt új nemzedékével találkozik és lelkünkbe hasít a nemzedékek dialektikája, mely talán sohasem volt annyira kiélezett, mint most, amikor ifjak és öregek, apák és fiak már alig értik egymást, — és mi haszna, ha csak úgy tesznek, mintha értenék: akkor — ezt az úgynevezett régi jó időkön való minden visszavágyó érzélgés nélkül mondom — akkor döbbenünk reá arra, micsoda óriási változás ment és megy végbe az emberek lelki, korunk szellemi világában. Szeretnénk korunkat átmeneti korszaknak nevezni; de egyelőre épen az átmenetet nem látjuk, csak azt, hogy a jelenkornak keskeny mesgryéjén két korszak sarkallik össze, élesen, csikorgón, harsogva, sűvöltve; csak azt, hogy életre-halálra küzd egymással az, ami régi és az, ami új; az, amiről lemondanunk, és az, amivel megbarátkoznunk egyaránt lehetetlennek tünik fel. Tátongó szakadékok, mélységes örvények nyílnak meg előttünk, szakadékok, melyeknek nem látjuk sem a fenekét, sem a túlsó oldalát; örvények, melyek elnyeléssel fenyegetik mindazt, ami lelkünknek drága volt és kedves. Szinte látjuk forogni a világtörténelem kerekeit, amint hol ezt, hol azt emelik a mélységből a magasságba és sujtják le ismét a magasból a mélybe, de nem látjuk azokat a biztosan alátámasztott csapágyakat, melyeken a történelem kerekei forognak és nem látjuk azt az irányt, melyben haladásról mernénk beszélni. Mintha épen a mi korunk igazolná leghatásosabban Lucifer szavát:

Végzet, szabadság egymást üldözi
S hiányzik az összhangzó értelem.

Valóban az az érzésünk, hogy az ember tragédiájának egy új felvonásához értünk, melynek bonyodalma, válsága súlyosabbnak tünik fel az összes eddigieknél; mert hogy az időszámításunk középpontja körüli válságból a keresztyénség, az újkor kezdetét jelző válságból a reformáció, a protestantizmus került ki győztesen, azt már tudjuk; de hogy a jelenkor válsága miként alakul tovább, elkövetkezik-e még egy olyan kor, melyet oly igen szeretnénk jobbnak és szebbnek képzelni, vagy nem szűl-e a kor vajudó méhe újabb, még borzalmasabb apokaliptikus szörnyeket, — annak csak a jó Isten a megmondhatója. Az a nyomasztó

érzés nehezedik lelkünkre, hogy ebben a sarkaiból kifordult, bomladozó, forrongó, kínosan vajudó világban a lét és a nemlét kérdése előtt áll minden, de minden: az ember, a társadalom, a nemzet, a kultúra, az erkölcs, a vallás, a keresztyénség, a protestantizmus... Mi lesz, mi lesz mindebből, — ez a nagy kérdés zaklatja lelkünket, veszi el belső nyugalmunkat a munka közben épúgy, mint a pihenés óráiban s űzi el éjente szemünkről az álom tarka pillangóját, hogy se testünk, se lelkünk ne tudjon nyugodni.

De az érzéseknek is megvan a maguk dialektikája.

Az a nyomasztó, szorongó, nyugtalanító érzés nem fogná el lelkünket, ha nem volna valami félténivalónk, valami értékünk, melyet semmi áron sem akarnánk feláldozni. Ha már elvesztettünk valamit, akkor már nem aggódunk, akkor csak sírunk vagy kétségbeesünk. Az aggódás érzése maga tehát eleven tanuja annak, hogy csakugyan van valami félténivalónk. Igaz, hogy ez iránt tévedésben is lehetünk. Esetleg épen olyasmit féltünk, amit féltünk nem is igen érdemes és nem féltjük, mert nem ismerjük eléggé azt, amit tulajdonképpen féltünk kellene. Oh ha ezt az igazi félténivalónkat felfedeznénk! Akkor megtörténhetnék az a csoda, hogy minden félelmünk, féltő aggodalmunk elmúlik, mert olyan kincset fedeztünk fel, melyet valójában nem is kell féltünk az idők viharaitól s akkor bizvást tekinthetnénk a jövőbe, bármit hozzon is reánk; akkor nyugodtan, biztos irányban, határozott célkitűzésekkel dolgozhatnánk, mert munkánkra, útunkra reáesik az örökkévalóság fénye. Hátha az egész mai korválságnak, ennek a rettenetes kavarodásnak isteni jelentése épen az, hogy minden eddiginél élesebb világításba helyezze azt a mi egyetlen drága kincsünket, mint a kibontakozás egyetlen lehetőségét és mint egyedüli forrását annak, amit protestáns megújulásnak szeretnénk nevezni!

Azt hiszem, hogy az érzelmeknek ezen dialektikájából született meg az az előadássorozat, melynek — a multkori bevezetés után — ma este érkeztünk el centrális fordulópontjához s az én feladatam az, hogy ami eddig a többé-kevésbé homályos érzések és sejtések közvetlenségében jelent meg előttünk, azt a továbbiakban tőlem telhetően a tiszta belátás világosságában mutassam be.

A kérdés tehát az, hogy *ebben a háború utáni, még teljesen kialakulatlan világban, melyben oly különféle szellemi áramlatok keresztezik egymást és sodornak bele mindenre egy hallatlan méretű válság örvényébe, — ebben a világban van-e és ha van, hol van a jogos és akkor egyúttal köteles, felelős helye és egy jobb kor felé mutató feladata, hivatása a protestantizmusnak.* Erre kell tehát ráeszmélnünk. A kérdés maga tehát ugyanaz, amit a Ma-

gyar Protestánsok Lapja jubileumi számában „A protestantizmus magára eszmélése” címen néhány sorban megírtam.

Kitűzött tételünk a háború utáni korszellemet említi, hogy ezzel vezessen át a protestáns megújulás lehetőségeire s itt-ott jelentkező előjeleire. De bizonyára nincs közöttünk senki, aki a háború utáni korszellemről mint valami egységről merne beszélni. Hiszen korunk szellemi válsága épen abban van, hogy egységes, vagy legalább valamennyire uralkodó korszellemről egyáltalában nem lehet szó s amit talán még leginkább lehetne ilyennek nevezni, a szekularizmust, az életnek minden vallásos tájékozásától való elfordulást, az épen magának a válságnak fő-része. Korunk szellemi arcának, szellemi fiziognómiájának meg-rajzolását már sokan megkísérelték, sőt vannak, akik ezt egészen új tudományágazattá akarják kifejleszteni. De jellemző, hogy az idevágó legkomolyabb kísérletek egyike (Jaspers) csupa kérdő-jellel, csupa problémával végződik, melyek mindegyikéből *az ember* nagy problémája megoldatlanul mered felénk. Valósággal úgy van, minél komolyabban fogunk hozzá korunk szellemi arcá-nak vizsgálatához, annál inkább kitűnik az, hogy korunk arcu-latán olyan ellentétes vonások szántanak végig, amelyek között hiányzik minden belső kapcsolat.

Ha korunk szellemére valami jellemző, legföljebb azt lehetne ilyenként megjelölni, hogy tagad és rombol mindent, amit közvetlen elődjétől örökölt, de annak, amit tagad és rombol, nem tud semmi határozott pozitívumot a helyébe állítani, amelyen mint biztos alapon tudna értékes és maradandó újat alkotni. Korunk kiábrándult a metafizikai idealizmusból, anti-idealista és realizmus után kiált; de az a realizmus, mellyel kísérletezik, megdöbentően sekély és silány. Korunk anti-intellektualista, kiábrándult az ész és a tudomány tekintélyéből, de érzelemvilága nem rejt maradandó kincseket, akarata nem talál magasabb célokat s azért az ösztönszerűség kultuszába süllyed, csak nem természetes. Korunk anti-liberális, kiábrándult a liberalizmusból, sőt hajlandó ezt főbűnbakká bélyegezni; de a liberalizmussal együtt agyonüti a szabadság tiszta eszméjét is és romantikus hajlamaival nem tudja hova menjen vissza, oda-e, ahol a keresztyénség emeli fel intő, hívogató, biztató kezét, vagy oda, ahol rég letűnt pogány istenek számára építenek új oltárokat. Korunk anti-individualista, neki az egyén semmi, de azok a közösségek, melyeket létrehoz, pusztá tömeglényvé süllyesztik az embert.

A vonásoknak ezen ellentétességében korunk arculata hasonlít ahhoz a képhez, mely leesett a szögről, mely tartotta, s összetört. Nem csoda, hogy korunk szelleme általában a pesszimizmusra és szkepticizmusra hajlik; ez pedig, ha komolyan értik,

már maga a reménytelenség, a kétségbeesés, az összeomlás.

Ezek csak hamarjában odavetett vonásai korunk szellemének. De ne feledjük, hogy amit kornak nevezünk, az nem pusztán időfogalom, melyet az embertől el lehetne választani. A kor maga az ember egy bizonyos időbeli létállapotának teljességében. Korunk válsága, ha egészen komolyan vesszük, azt jelenti, hogy az embernek, az emberségnek a képét, magának az embernek mint embernek az egész létét, lényét, mivoltát fenyegeti a szét-hullás, az összeomlás veszedelme. Ebben táruul fel előttünk korunk válságának teljes döbbenetes mélysége és nagysága.

Kell-e ezt a tételt még igazolnunk? Nem kiált-e felénk mindenünnen, az élet minden területéről az ember megoldatlan nagy létproblémája, az ember lényének eltorzult képe? Elégedjünk meg néhány utalással, mely az elmondottakat itt-ott kiegészíti. — A filozófia megkomolyodott, igen; nagyrészt elhagyta gyermek-játékait s az egzisztenciális gondolkodásmódhoz szegődött, mely minden kérdést az ember léteire vonatkoztat. De különös, hogy az egzisztenciális gondolkodás megint csak iskolás methodussá silányodott s a filozófia ezzel a methodussal is csak tanácstalanul áll az ember létproblémája előtt. — Ott a gazdasági életrendszer. Mivé tette ez az embert? Maga mondja: homo oeconomicuszá! De micsoda ember az, aki nem ura a maga gazdasági életének, hanem rabszolgája s ebben merül ki egész élete? — Ott a technika, mely magát a gép alkotóját, az embert, gépalkatrésszé, géppé személytelenítette. Gép-ember, — micsoda ellenmondás?! — Ott van a munkanélküliek óriási hadserege, a munkanélküli ember típusa, korunk legsajátabb produktuma. Nem tekintve azt az óriási szociális veszedelmet, melyet ez az embertípus jelent, micsoda ember az, akinek munka híján nincs hivatása, nincs rendeltetése? Ime, a fölösleges ember! — Ott van a népesedés kiáltó deficitje, a házasságkötések, a születések számarányának rohamos esökkenése, az egyke meg a semke. Micsoda ember az, aki csak a saját létét igenli, de már a következő nemzedékét tagadja és megtagadja? Hát azért van az ember, hogy ne legyen? — Ott van a nemzedékek problémája. Ha az idősebb és az ifjabb nemzedék annyira egymás ellen van, hogy nem férnek meg együtt, a kettő közül melyik képviseli az emberséget, — csak az idősebb nemzedék-e és az ifjabb még nem, vagy csak az ifjabb nemzedék és az idősebb már nem? A nemzedékek problémája a magával meghasonlott ember problémája. — Végül, hogy még csak ezt az egyet említsem, ott van a nevelés kérdése. Hogyan tudjon új ember-nemzedéket nevelni az az ember, akinek nincs határozott és kielégítő felelete erre a döntő kérdésre: micsoda az ember és mi a rendeltetése? A mai kor emberének a saját mivolta felől való tanácstalansága talán sehol sem jelentkezik olyan kirívó módon,

mint abban a rettenetes zűrzavarban, mely a nevelés kérdése körül uralkodik.

Mindebből azt látjuk, hogy a mai kor embere ott áll a saját mivolta megoldatlan problémájának súlya alatt összeroszkodó-félben.

Hogyan jutott az ember idáig? Ne okoljuk csak a háborút vagy a forradalmakat vagy a gazdasági válságot. Ezek nem idézték elő, hanem csak nyilvánvalóvá tették az embernek belső ügyefogyottságát, önmagával való meghasonlottságát, a saját dolgai rendbehozatalára való képtelenségét. Háború, forradalmak, gazdasági válság csak annyiban hatottak közre a válság kitörésében, hogy megingatták, sőt nagyrészt ledöntötték azokat a külső támaszokat, azokat a külső biztosítékokat, melyekre az ember a maga életét eddig reátámasztotta s az élet ezen külső támaszainak, külső biztosítékainak a megingása, ledőlése, az ember külső helyzetének a tarthatatlansága tette nyilvánvalóvá az ember belső helyzetének a tarthatatlanságát, az embernek saját erejéből kiegyenlíthetetlen lelki deficitjét. De a bajnak igazi gyökerei sokkal mélyebbre és messzebbre nyúlnak vissza.

Csupán tovább vezető gondolatfonálként hadd használjam fel az emberi szellem fejlődésének azt a képét, melyet 100 évvel ezelőtt a francia Comte Ágost rajzolt meg. Szerinte az emberi szellem fejlődése három fokozaton megy végbe. Az első a teológiai vagy általánosabban a vallási stádium. Itt az ember a világ jelenségeinek közvetlen okait megszemélyesített természetfölötti erőkben és hatalmokban keresi, isteneket tisztel, majd egy Istent imád. A második stádiumban búcsút mond a vallásos világfelfogásnak s a jelenségeket elvont fogalmakkal, eszmékkel, erőkkel, magukban érvényes törvényekkel magyarázza. Ez a metafizikai stádium. A harmadik a pozitív stádium vagy a tudomány stádiuma, melyben az ember minden vallási és metafizikai gondolattól függetlenül pusztán a tapasztalat adottságaival s ezeknek okos és célszerű, hasznos el- és berendezésével van elfoglalva. Hogy az emberi szellem fejlődésének ez a képe mit jelent a tudomány fogalmának kialakulására, mely Comte Ágostot elsősorban érdeklí, annak vizsgálata nem tartozik ide. Nem szólunk arról sem, hogy magának Comtenak későbbi életében ugyancsak bekövetkezett a vallásos reakció. Csak azt az egészen általános gondolatot ragadjuk meg, hogy ezen fejlődési kép szerint — s ez kétségkívül összevág a valósággal — a kezdeten áll a vallás és hogy az emberi szellemnek a történeti útja a vallástól való fokozatos eltávolodás útja. Comte annak idején azt gondolta, hogy az embernek a vallástól való eltávolodása a *haladást* jelenti, valósággal azonban akaratlanul az emberi szellem *katasztrófáját* írta le. Mert a vallás nem csupán olyan kezdet, nem csupán olyan naiv-primi-

tív gyermekded állapot, melyből az embernek ki kellene nőnie, hogy szellemi nagykorúságra jusson, hanem egész emberi életünknek az a legmélyebben fekvő tartó alapja, az az isteni erőktől átszőtt melegágya, melytől ha az egyszer elszakad, akkor nemcsak egyik vagy másik tekintetben, hanem egészében és mindenestül szükségképen megromlik, megzavarodik, széthull, mert az Istentől elszakadt, magát autonómnak, a maga urának képzelő ember önmagában nem talál többé olyan támaszt, olyan alapot, melyre életét egészségesen felépíthetné. Az ember lényének az alapviszonya a vallás, az Istenhez való viszony. Ha ettől elfordul az ember, akkor egész léte kifordul sarkaiból és még emberi mivoltát sem tudja fenntartani. Az Istenével meghasonlott ember szükségképen meghasonlik önmagával, meghasonlik embertársaival s ez a meghasonlás nemcsak az egyeseknek egymáshoz való viszonyát rontja meg, hanem megrontja a csoportoknak, a társadalmi osztályoknak, a népeknek egymáshoz való viszonyát is. Ez az ember létének gyökereiből kiinduló meghasonlás az a tátongó úr, melynek örvényeibe mintha bele akarna temetkezni minden emberi jólét, minden emberi kultúra, minden ésszerű rend. Ez a Comte Agost által leírt szellemfejlődés utolsó stádiuma, de nyilván nem az emberi haladás csúcsa, hanem a katasztrófa végkifejlésének a kezdete.

Hogy pedig itt nem csupán szórványos jelenségről van szó, mellyel talán könnyen le lehetne számolni, hanem világjelenségről, mely a legkomolyabb aggodalomra ad okot, annak igazolása végett elég azt a szót idéznünk, melyet már futólag említettünk: *szekularizmus*. Mit jelent ez? Jelenti a lelkeknek a vallástól, tehát Istentől el- és pusztán a világ felé fordulását, jelenti az embernek a világban való olyatén berendezkedését, mintha Isten nem is léteznék. De ha szekularizmusról van szó, akkor ne gondoljunk csupán Szovjetországra, mely a céltudatosan megszervezett szekularizmus középpontja, az összes földrészeket behálózó főhadiszállása, hanem gondoljunk arra is, hogy a szekularizmus a mai ember, a mai társadalom mindennapi életére, egész mai kultúránkra mennyire reányomta a maga bélyegét. Gondoljunk arra, — csak tünetként említem, — hogy azokhoz az óriási tömegekhez képest, melyek minden lehető alkalommal a sporttereken gyülekeznek, milyen csekély azoknak a száma, akiket az egyes egyházak joggal tekintenek a maguk élő tagjaiul. Gondoljunk arra, hogy ott is, ahol vallásosnak lenni még nem megy szegényszámba, hány millió meg millió ember életében vált a vallás pusztá külsőséggé! És ha olyan komoly, reális gondolkodású ember, mint *Muckermann*, a hírneves német jezsuita atya, a lelkek és társadalmak elkereszténytelenedésével szemben a katolikus akiót egy bár szükséges, de majdnem reménytelen visz-

szavonulási harcnak minősíti, mit szóljunk mi protestánsok a vallástalanság és rombolás hatalmai ellen vívott küzdelmünk sikereiről? Ne csudálkozzunk azon, hogy a szekularizmus világjelenséggé váltával egy időbe esik az egész emberi kultúra, végső elemzés szerint az *emberi lét* válságának már szinte a végsőikig való kiélesedése.

Ezt a válságot ma milliók meg milliók érzik, kapkodnak fűhöz-fához, keresik a külső és belső támaszokat, keresik a biztos tájékoztató és irányító pontokat és szívesen áldozzák fel szabadságukat, önállóságukat, ha itt-ott egy-egy erős egyéniség vezérrül kínálkozik. Emberi létünk fundamentomainak ezen megrázkódtatása folytán újra éled a lelkekben mélyen gyökerező metafizikai ösztön, — de ez is milyen sokszor nem a vallásban, a keresztyénségben, hanem okkultista, spiritiszta, teozófikus és hasonló rendszerekben keres kielégülést.

Ebben a helyzetben az egész keresztyénség, vagy konkrétül szólva minden egyes keresztyén egyház azelőtt a sorsdöntő kérdés előtt áll: meg tudja-e adni a mai kor emberének, a mai kornak azt, amit keres, azt, ami után — ha tudatosan nem, annál inkább létének egész állapotával — kiált, azt, amire sohasem volt olyan égetően szüksége, mint napjainkban?

Mi protestánsok sem tagadhatjuk azt, hogy a *katolikus egyház* a maga hatalmasan kiépített hierarchikus szervezetével, megalkuvást nem ismerő tanbeli, dogmatikus határozottságával s az élet minden ágazatára kiterjedő rendkívüli agilitásával épen ebben az ingadozó, bomladozó világban fokozott tekintélyre és befolyásra tudott szert tenni és nem csodálkozhatunk azon, hogy olyanok, akik belső életük számára is elsősorban külső támaszokat keresnek, a katolikus egyház karjaiba menekülnek. De annál égetőbbé válik a protestantizmusra nézve az a kérdés, hogy egyfelől a tagadás és rombolás szellemeivel, másfelől egy nemcsak külső, hanem belső vonatkozásban is megerősödött katolicizmussal szemben meg tudja-e állani helyét és hogyan tudja megállani. Van-e a protestantizmusnak a mai ember számára, a mai kor számára olyan jelentőségű mondanivalója, olyan üzenete, olyan közölnivalója, olyan adománya, amely csak tőle telik, amellyel csak ő szolgálhat az emberiségnek? Mert *ha nincs*, akkor a protestantizmus ideje lejárt, akkor méltán kongatják fölötte a halálharangot, akkor az emberiség történetében mindinkább kiélesedő nagy ellentétek között menthetetlenül felőrlődik.

Ez az ítélet már is nyilvánvalóan beteljesedik azon a protestantizmuson, mely csupán a katolicizmussal való ellentétből és a különféle koráramlatokkal való gyáva, rövidlátó megalkuvásból, leginkább a 18. századbeli „felvilágosodás” és szabadgondolkodás elavult hagyományaiból él vagy inkább tengődik. Korunk

szellemi válságának egyik legkézzelfoghatóbb eredménye a liberális kultúrprotestantizmus esődje. A merő negációkból, tiltakozásokból, frázisok puffogatásából élő protestantizmusra áll az a logikai szabály: *Ex mere negativis nihil sequitur.**

Süketeknek és vakoknak kellene lennünk, ha a történelemnek ezen ítéletéből nem tudnánk megérteni azt az időfeletti szférákból, a történelem urának ajkáról felénk hangzó felhívást, hogy a protestantizmus eszméljen magára és ha élni akar, élni úgy, hogy ne csak tengődjék, hanem úgy, hogy hivatást töltsön be ebben a veszni tért világban, olyan hivatást, melyet csak ő tud betölteni, akkor mindenekelőtt neki magának kell megújulnia saját eredeti forrásaiból. Igen, a protestantizmusnak a maga egészében vissza kell térnie, — nem ahhoz az ortodoxiához, mely a hagyomány üres frigyládája mellett áll őrt és kicsinyes felekezeti torzalkodásban keres vitézkedést; de ahhoz a pietizmushoz sem, mely csak a konventikulumok érzélgős kegyességgel telített melegházi levegőjében érzi jól magát, — hanem *vissza kell térnie a kiindulásához, eredeti életforrásaihoz, a reformátorok erőshítű, bátor, férfias, hitvalló keresztyénségéhez, Isten tiszta igéjéhez, a régi és örökké új, épen azért mindig korszerű evangéliumhoz.* 'A' protestáns szónak a gyökere is (testis = tanú; protestari = nyilvánosan tanuskodni, bizonytságot tenni) arra utal, hogy az igazi protestantizmus nem a tagadás, nem a pusztá tiltakozás, a meddő kritika és polemia protestantizmusa, hanem egy nagy igenlés, Isten tiszta igéjének, a Krisztus evangéliumának igenlése. Csak egy megújult protestantizmus tud a szellemi nagykorúságra érett, de a mai világban megingott, a lét problémájával küzdő, kereső, bizonyosságok után áhítózó lelkek előtt felmutatni olyan nem kézzel fogható, nem szemmel látható, nem külső, hanem belső, lelki bizonyosságokat, megingathatatlan igazságokat, széttörhetetlen pozitívumokat, melyekre az emberek lelki világa biztosan reátámaszkodhatik s amelyeken egy egészséges vallásos erkölcsi élet, egy egészséges társadalmi rend és egy egészséges emberi kultúra felépülhet; csak egy megújult protestantizmus tudja a lelkeket felvenni és körülfgni egy olyan eleven életközösségben, melyet egy erős lélek tart össze és szünetlenül sarkal és tesz képessé a hitvallásra, a bizonytságtetésre, az Isten-szolgálatra, az emberszere-tetre, az igazságért való elszánt küzdelemre.

Ez a megújult protestantizmus nem lesz holmi semleges, jellemtelen, uniált protestantizmus, hanem két magában erős, karakteres testvér szövetsége, mely a haza és az emberiség igaz jáváért, megmentéséért mindenkor kész összefogni azokkal a kato-

* Pusztán negatív feltételekből semmi sem következik.

Pröhle Károly: A háború utáni korszellem és a prot. megújulás

likus testvérekkel is, akik őszintén és igazán nem akarnak mást, mint a Krisztus lelki uralmát.

A protestantizmus hajójáról beszéltünk. Aki egy kis ideig az árbockosárban figyelt, úgy ahogy elvégezte feladatát s amikor figyelőhelyéről leszáll, — bármennyire komoly és aggasztó jelet látott is, az Urban bízva csüggedetlen lélekkel azt mondja: Protestáns testvéreim, ismerjétek fel és becsüljétek meg hajónk egyetlen drága kincsét, melyet az egyház Ura népünk és az emberiség kincséül bízott reánk s aztán ne csüggedjétek és ne féljétek, hanem vigyázzatok és imádkozzatok, imádkozzatok és dolgozzatok.

Pröhle Károly

Az Ur szava

James Stephens

*Fejem megint aláhajolt,
Fülembé csendes zaj hatolt.
Ilyet víg fűsereg csinál,
Ha a földből kikandikál.*

*„Bennük az Úrnak hangja szól“,
Szóltak. S lehajlok újra jól,
Hogy lássak a fűvek megé,
Valóban ők beszéltek-é.*

*És erre mindenütt körül,
A hegy felől, fa, fű közül
Hatalmas kórus hangja hull
Dörögve: „Bennük szól az Úr“.*

*És talpra szökve hirtelen
Táncoltam a vidám gyepen,
S a hegy dalára válaszul
Dörögtem: „Bennük szól az Úr.“*

Fordította: Kónya Sándor

»Karácsony ünnepe«*

A „*Weihnachtsfeier*“-t Schleiermacher hallei tanársága (1804—1807) idején írta, s most midőn a 19. század legnagyobb protestáns teológusa halálának (meghalt 1834. február, 12-én) centenárius éve letelőben van, advent idején és karácsony előestéjén idő- és alkalmyszerű, hogy megemlékezésünket ehhez a romantikus teológiai-filozófiai beszélgetéshez fűzzük, s innen próbáljunk Schleiermacher egyéniségére és munkásságára egy-két fényugarat bocsátani.

Midőn a harminchatéves Schleiermacher Halléba került, mögötte voltak a jelentős berlini évek (1796—1802), nevét pedig már ismeretessé tették „a vallás művelt megvetőihez“ intézett *Beszédei* és a *Magános beszélgetések* (Monologen, 1800), melyeknek pantheista jellege miatt egyházi felsőségével támadtak kellemtelenségei; mögötte voltak a Stolpe városában töltött udvari lelkészi évek (1802—04), amelyek alatt két értekezést írt a lutheránus és a református egyházak egyesítése érdekében, s tovább dolgozott Berlinben megkezdett Pláton-fordításán. Pantheizmus, Pláton, protestáns unió: a későbbi Schleiermachernak is jelentős motívumai maradtak.

Halléba költözésével Schleiermacher visszatért theologus diákéveinek városába. Megértésének és méltatásának nem mellékes körülményei, hogy mint diák a teológiai racionalizmus atyjától, Semmlertől tanulta a hittudományt, a „leibnizio-wolfiana“ racionális filozófiát hallgatta Eberhardtól, s a híres Wolf F. A. volt a görög filológiában mestere. A teológiai kar racionalistái gyanakvással fogadták új kollégájuk „herrnhuti misztikáját“, Eberhard sem titkolta aggodalmait a „nyilvánvaló atheista“ érkezése miatt. Az új professzor filozófiát, dogmatikát és etikát adott elő, tovább folytatta Pláton fordítását és Pláton tanulmányozása alapján alkotott „felsőbb filológiá“-ját érvényesíti Pál apostol leveleire is. Stolpében írt műve, „Az erkölestán kritikája“ jó szolgálatot tett most „Etiká-jának kidolgozásánál, s 1805 karácsonya előtt, amint egy fuvola-hangversenyéről hazament, támadt a „Karácsony ünnepe“ gondolata.

Schleiermacher Berlinben nem hiába élt a romantika ifjú óriásainak körében. A romantikus írókkal egybefűzte őt a fiatal generáció új nemzedéktudata, a felvilágosodás racionalizmusának hideg észkultusza elleni ressentiment; a klasszicizmus univerzalizmusával szemben, amely az általános és örök emberit akarta

* Előző számunkból helyszüke miatt kimaradt.

kifejezni, az egyéniség jogainak érvényesítése; a szív és a képzelet trónraültetésének vágya. Az új nemzedéktudat szemében az öreg Kant egy felsőbb racionálizmus és univerzalizmus képviselője volt, s így az új generáció számára többé-kevésbé idegen; Schiller feszes, irreális és egyénietlen; Goethe azonban, bár idősebb Schillernél, a „Wilhelm Meister“ révén egyenesen kész romantikus ideál.

A romantika gondolatvilágának nem jelentéktelen tényezője *Spinoza redivivus*, a Spinoza reneszánsz. A megvetett „atheista“, akivel Lessing szerint úgy bántak, mint a veszett kutyával, ugyanakkor amikor Kant halálos csapásokat mér a dogmatikus metafizikára, újra élni és hatni kezd. Jacobi szerint nincs és nem lehet más következő metafizika, mint a Spinozáé, Herder magasztalja az askéta filozófus hősi életét, s a romantika gondolkozóinak úgy adják már át, mint aki egyáltalában nem szorul „Ehrenrettung“-ra. Schleiermacher a Beszédek-ben így apostrofálja Spinozát: „Aldozatok velem együtt egy hajfürtöt az üldözött szent Spinoza szellemének! A fenséges Világzsellem hatotta át őt, a Végtelenség volt szemében a kezdet és a vég, a Mindenség volt egyetlen és örök szerelme... ..teljes volt vallásosság-gal és szentlélekkel; és ezért is áll köztünk egyedül és elérhetetlenül, mestere a maga művészetének, de felette áll a filozófusok profán céhének, tanítvány és polgárjog nélkül.“ Schleiermacher pántheizmusának nemcsak a Beszédekben, hanem későbbi munkáiban is egyik forrása marad Spinoza, de ugyancsak fontos forrásul szolgál a görög filozófia, főleg Herakleitos, valamint Parmenides, az első igazi és mély identitás-bölcselő, a Platon tanulmányok is éreztetik hatásukat. Az identitás filozófiájában, amely szerint a lét és a gondolat azonos, azaz a Világzsellem benne működik a világban s egy a világgal, Schleiermacher több ponton érintkezik azzal a gondolkozóval, aki a romantikának legjellegzetesebb filozófusa: Schellinggel. A végtelen Mindenség gondolata vonja büvkörébe a romantika gondolkozóit, művészeit, akik végtelennek érzik az egyént is, mivel benne a Mindenség kompendiumát látják, felújítva Herakleitos, Demokritos, Bruno, Leibniz, Herder tételét. A végtelenség gondolata élteti a Mindenségbe és az Énbe való végtelen belemerülés vágyát: az emberben a végtelen nagy világ és a végtelen kicsiny individuum öntudatosan találkozik, a lét és a gondolat az öntudatban éppúgy azonos, mint az Abszolútumban, Istenben, aki szerintük nem egyéb, mint az egységnek, Egynek gondolt világ. S ha az Én ilyen végtelen, hogyan köthetné bilincsek közé szabály, törvény? A világ az ellentétek egysége, benne a végtelen és véges, a minden és az egy, az Abszolútum és az Én örök tevékenységben fonódik egységbe: Beethoven a romantikus zene csúcspontja és minden

Trócsányi Dezső: „Karácsony ünnepe“

idők zenéjének egyik örök magaslata az addig egységes hangulatú zenei tételbe is beleviszi az ellentétes hangulatok drámai dinamikáját.

*

A „Weihnachtsfeier“ függönyének szétnyílásakor igazi romantikus kép tárul szemünk elé. Barátságos, nagy terembe lépünk, a falakon karácsonyi tárgyú képek és rézmetszetek, virágdísz mindenütt, kívülről az ablakokon át beviláglik a hó, benn a teremben sajtáságosan játszik a lámpák fénye a homállyal: az ismerős dolgok eléggé határozottan felismerhetők, az új és különös csak lassan és közelebbi szemlélődés után tűnik elő. Edvárd házában vagyunk, ahol testvérek és rokonok (vagy talán csak barátok és szellemileg rokon széplelkek) gyülekeztek össze a szent estén. A társaság tagjainak kölcsönös ajándékait a háziasszony, Ernesztin rendezte el repkény, mirtusz és amaranthusz között, finom csipkék és terítőcskék takarják az ajándékokat, mindenkinek ki kell találnia, melyik az ő „Gabentisch“-e, s kitől mit kapott. Az elrendezés kész, az ajtó felnyílik, s Ernesztin engedélyt ad az ajándékok birtokbavételére. Ki mit kapott, kitől kapta? A nők finom ösztönükkel mindjárt nyomon vannak, a férfiak sok tévedést követnek el, ami tréfálkozásra ad alkalmat, majd Lóránt megkezdi a komolyabb beszélgetést, megdicséri a nők finom ösztönét; Friderika azt válaszolja, hogy a nőkben a férfiuralom hatása alatt szükségképpen kifejlődött bizonyos ravaszság. „Igen, igen“ — szól vőlegénye, Ernő — „a dolog úgy áll, ahogy az öreg Salamon mondja: a férfit Isten őszintének teremtette, a nők pedig nagyon szeretik a mindenféle mesterkedéseket“. „Legalább ezzel megvan az a vígasztalástok“ — szól Karolina — „hogy nem ti rontottatok el bennünket a modern műveltség által.“

Ezzel már ismerjük is a beszélgető személyek legnagyobb részét, legalább is névszerint. Többet később sem igen tudunk meg róluk. A házigazda Edvárd, úgylátszik mintha papi ember volna, mert Lóránt egyszer ezt mondja neki: legjobb, ha a hit egészen belül marad, mert ha a világ elé lép, különködés és vallási dölyf lesz belőle, s te Edvárd, hivatalodnál fogva is tudod, hogy a lelkészeknél is megvan ez a baj. Hogy Edvárd csakugyan lelkész-e, vagy talán theologiai tanár, azt a továbbiak nem erősítik meg; *Barth K.* is kétségbevonja ezt a „Weihnachtsfeier“-ről írt tanulmányában. Lórántot Barth jogásznak tartja („Jurist“), mivel Edvárd azt mondja neki, hogy nagyon „sachwalterisch“, azaz ügyvéd módra beszélt. Viszont Lóránt egyszer így nyilatkozik magáról: „Én mint keresztyén nagyon művészietlen, és mint művész, nagyon keresztyénietlen vagyok. Ki nem állhatom, azt a merev egyházat, amelyet Schlegel festt kissé merev stancáiban, s éppígy

ki nem állhatom a szegény, koldus, fagyott művészeteket, amelyek örülnek, ha valahol menedéket találnak. Ha a művészetek nem élhetnek teljesen önmaguknak örök ifjan, gazdagon és függetlenül... akkor nem kérek belőlük.“ Művész vagy ügyvéd-e Lóránt, határozottan nem dönthető el, de jobb is így, mert ezzel is romantikusabb az elbeszélés. Lóránttal, úgylátszik (már megint „úgylátszik“!) közelebbi viszonyban áll Ágnes, keresztelő felé közeledik, pedig még esküvő nem volt, mint a beszélgetésben mondják. A harmadik két ember, Ernő és Friderika, vőlegény és menyasszony; valami papos Ernőben is van, talán fiatal docens vagy lelész. Találkoztunk fennebb Karolinával, aki már nagylány, s megemlítenéd még az, aki a beszélgetésnek folyton mozgó vonatkozási pontja: a gyermek (hiszen karácsony este van), Edvárd és Ernesztin leánykájája, a hat-nyolc év körüli Zsófiika, okos, merengő, muzsikális csöppség.

Kik-mik hát a beszélgető személyek, nem derül ki a dialógusból. De a romantika nem is a napfényt, hanem a félhomályt, a gótikus dómok sejtelmes misztikáját, a lovagvárak rejtelseit szerette; a keresztyén széplelkek itt is saajátságos derengő fényben mozognak: a terem ünnepélyesen van megvilágítva, de távolabbi részei homályosak, s az ablakokon beszikrázik a hó misztikus kékes-fehér fénye. A meginduló beszélgetés egyre szélesebb medret váj magának, s eltart talán hajnalig is, eszünkbe juttatva az urbinói hercegi udvar plátónikus humanistáit, akikkel csak az ablakon beözönlő hajnali napfény és a felharsanó madár-kardal vétette észre, hogy hosszúra nyúlt a filozófáló beszélgetés.

Az ötven-hatvan oldalnyi dialógusból csak egypár fontosabb részt emelhetünk ki.

Zsófiika egy zenealbumot is kap ajándékba, tele karácsonyi kompozíciókkal „Weihnachten für ein ganzes Leben“. A leánya legjobban a vallásos zenedarabokat szereti, ezeket próbálgatja a zongorán, ezeket szokta énekelgetni is. Most meghívja a vendégeket, tekintsék meg az ő szobáskájában a karácsonyi bábjátékot, utána Zsófiika, Karolina és Friderika a zongora mellett karácsonyi énekeket énekelnek, a társaság elcsendesül: „Volt néhány néma pillanat, amelyben azonban mindenki tudta, hogy mindegyikük lelke szeretettel fordult a többiek felé és még valami magasabb felé is.“

Lóránt aggodalmát fejezi ki Zsófiika miatt: a gyermek máris nagyon kegyes; félő, hogy apáca vagy herrnhuti testvér lesz belőle. A kislány betlehemi játéka bálványimádás. A Bibliából is olvasgat, vagy szülei olvasnak jelenlétében, ami szintén későbbi bajok csirája: a mithikus részek fantáziáját izgatják, a csodás jelenetek babonássá teszik, az összefüggés hiánya ábrándozásra szoktatja, és beleneveli a betanult hitrendszer téves képzeteit.

„Korunkban, midőn a prédikátorok is dicséretreméltó igyekezetel törekszenek a Bibliát a szószéken nélkülözhetővé tenni, újból a gyermekek kezébe adni a Bibliát, mikor sohasem is írták az ő számukra, a lehető legrosszabb; s a Biblia könyveinek jobb volna, hogy saját szavaik szerint bűnhődve, malomkövet kötnének a nyakukba, s a tengerbe süllyesztenék, ott ahol a legmélyebb, hogysen e kicsinyek közül egyet is megbotránkoztassanak.“

Lóránt szavai élesek, de hogy legélesebben magát a beszélőt sebzik és ítéltetik meg, a házigazda érzi elsősorban, s vendégét védelmezi a súlyosabb félreértés és elítélés ellen, hiszen a művész vagy ügyvéd úr azzal kezdte mondókáját, hogy ő, akit hitetlennek gondolnak, csak a babonát gáncsolja, s azt ami a hitben szép, becsüli. Edvárd szerint Lóránt tréfát és komoly dolgot vegyített össze, nincs sok köze korunk felvilágosultjaihoz, ha most úgy is adta, csak nincs tisztában a dolgokkal. Éppen ezért tréfának kell venni fennebbi éles kijelentéseit. Ők feleségével együtt, úgy látják, hogy a vallásos érzés természettől fogva benne van az emberben, ez a legmagasztosabb emberi élmény, s fejlődését a természetre kell bízni. Zsófiika hall bibliai részeket, tudja, hogy József csak nevelő atyja Jézusnak, s igazi atyja Isten, s ezt az egész szent történetet úgy hallgatja, mint egy mesét. Néha-néha már most is megszólal benne a leány a gyermek helyett, s megkérdezi, hogy vajjon mindezt szószerint kell-e érteni, „amiből láthatod, hogy közel jár egyes egyházatyák allegórikus bibliaértelmezéséhez“. Azt a gyermeket, aki vallási érzését a családban kielégíti, s hozzá van szokva a mindennapi élet teendőinek vidám végzéséhez, beteges kegyeskedés és a zárda megóhajtása nem fenyegeti.

A háziasszony már veszélyeztetettnek látja a karácsonyeste hangulatát, unalmasnak mondja a vitát, mivel ők a többiek a vitát öncélnak nem tekintik. Az élénkebbre lendülő eszmecserében Edvárd megállapítja, hogy a véleménykülönbségek felett különben is mindnyájan egyek a kölcsönös ajándékozásban: azt a nagy ajándékot, amelyben a karácsonyestén mindnyájan részesülünk, a magunk kis ajándékaival másoljuk; mindnyájunkat derűs öröm tölt el az új világ megérkezésén, amelyet az ünnepelt isteni gyermeknek köszönünk. A szép érzés akkor szép érzés igazán, ha zenébe olvad; a szó maga szegény, a zene önt lelket belé: „A vallási érzés legközelebbi rokonságot a zenével tart. Annyit vitáznak azon, miként lehetne a vallásos érzés együttes kifejezését lendületbe hozni; de csaknem senki sem gondol arra, hogy a legjobb segítség az volna, ha az éneket ismét helyes arányba hoznák a beszéddel. Amit a beszéd érthetővé tett, a zene tegye elevenné, közvetlenül mint harmóniát plántálja be a lélek belsejébe, s adjon neki tartós megmaradást.“ „A keresztyénség egyetlen téma, mely számtalan variációban fejeződik ki, amelyeket azonban belső törvény fűz

össze.“ „Ezért szükséges, hogy a keresztyénség és a zene kapcsolódják egymásba, minthogy kölcsönösen emelik és magasztosítják egymást“ ...„egy olyan zenemű, mint Händel Messiása az én szememben szinte annyi, mint az egész keresztyénség rövid és velős összefoglalása.“

Míg a felnőttek eszmét cserélnek, Zsófi a zongora mellett ül, karácsonyi albumából próbálgatja az addig nem ismert kantátákat és korálokat. Amint a zenélést abba hagyja, s elvegyül a társaságban, Lóránt indításából a gyermeki természetre, a női és a férfijellem különbségére terelődik a szó. A nő gyöngédebb, gyermekibb, a férfi nyersebb és fejlődése is viharosabb; Lóránt itt is tréfára fordítja a dolgot, ha a nő gyöngéd és gyermeki, megtérésre sincs szüksége, így a férfiak keresztyénebbek, mert nekik meg kell térniük, hogy bűneikből szabaduljanak. Ernő viszont azt állapítja meg, hogy éppen a karácsony, mint Jézus gyermekiségének ünnepe mutatja az isteni és a gyermeki természet közvetlen egyesülését s azt, hogy ahol ez az egyesülés megvan, ott megtérésre nincs szükség. Ágnes szerint is minden anya sejti és keresi a gyermekben az isteni természetet. Ez a gondolat szolgál motívumul arra, hogy Ernesztin, Ágnes és Karolina elbeszéljék egy-egy karácsonyi élményüket az édesanyával és kisedével kapcsolatban, ezalatt Friderika a zongoránál ül, s az elbeszélést részint rögtönzött zenével, részint karácsonyi énekek játszásával kíséri.

A három nő hosszadalmas elbeszélésével a melodráma elég hosszúra nyúlik, de még egy vendéget várnak, Józsefet, ezért hát megérkezéséig a férfiak is el akarnak mondani valamit viszonzásul a nők elbeszélésére. Témául a karácsonyt választják, s ezzel érkezünk a dialógusban a teorétikus tárgyaláshoz; ami eddig történt — élmény, zene, események elmondása — előzménnyé válik, ha tudományos szempontot alkalmazunk a dialógusra, míg ha romantikus műalkotást látunk benne, ennek a résznek sincs több jelentősége a többinél, s csak mint befejezés szolgáltatja az ellentétet a három nő elbeszéléséhez, hogy mind ez az ellentét, mind pedig a három férfi különböző álláspontja dialektikusan oldódjék fel a végül megérkező József meleg szavaiban.

Lóránt szerint minden ünnep arravaló, hogy nagy események emlékezetét fenntartsa. Nagy esemény a keresztyénség eredete is, s a karácsony mint ünnep tökéletesen eléri célját: emlékeztet a Megváltó születésére. Sőt a Megváltó életének csodáit is főképpen ünnepeink hatására hisszük el; bizonyítja ezt a szentek kultusza a katolikusoknál, ahol az ünnepek hatása folytán hiszi el a hívő a szentek csodáit. A Megváltó csodás születésének hite a karácsony ünnepéből ered. Maga a kiengesztelődés pedig úgy gondolandó, hogy Istennek örökös tanácsvégzése volt, s nem egy

tényhez fűződik; a megváltásra vonatkozó eszméket ne kapcsoljuk hát Jézus személyéhez, hanem tartsuk szimbolikus gondolatoknak. A csodás születésre nézve eltérők voltak a vélemények, a karácsony megteremtette az egységet, ugyanígy vagyunk a fel-támadással is: az ünnepek teremtették a szent történelmet. A karácsony azért terjedt el, mert házi ünneppé, a gyermekek ünne-pévé lett. „Ezt az ünnepet meg kell hát tartanunk, úgy amint a hagyomány átadta nekünk; s minél kevésbbé tudjuk, miben van csodás ereje, annál kevésbbé változtassunk rajta legparányib-bat is.“

Természetes, hogy Lórántnak cinizmust árasztó beszéde min-den oldalról kifogásokat vált ki: de legfontosabb volna egy ko-moly cáfolat, s ez a feladat Ernőre vár.

Ernő abban látja Lóránt fejtegetésének főhibáját, hogy nagyon egyéni és egyoldalú: az ünnepből csak annyit lát, hogy emlékeztet valamire, holott a hangsúly ott van, hogy mi re emlé-keztet. Ez a mi külön megvilágítást érdemel, de maga az emlék-ünne-p fogalma is több, mint amennyit Lóránt lát benne. Emlék-ünne-p ugyanis csak úgy lehetséges, ha az emberi lélekben han-gulat és érzés kapcsolódik hozzá, ha az ünne-p nagy hatással van az érzelmre, akkor értékes. A karácsonyhoz mély és nemes érzés kapcsolódik, az öröm. Azt mondhatná a Lóránt-féle gondolkozás, hogy ez az öröm az ajándékozással függ össze, pedig nem így van, mert ha ugyanazt az ajándékot nem karácsonykor adjuk, nem szerez olyan örömet. Karácsonykor az ajándékozás általános, s ami ilyen általános, az nem lehet önkényes kitalálás vagy össze-beszélés eredménye, hanem közös belső alapjának kell lennie. Ez a belső alap nem más, mint az, hogy a Megváltó születése min-den egyéb örömnél is forrása a keresztyén világban. A megvál-tás folyamatában az isteni gyermek megszületése az első világos pont, amely után nem is várhatunk másikat. Ez a karácsony ün-ne-pében a mi kérdés, a lényeg kérdése. Az ember nem él az ere-deti romlatlanság és ártatlanság állapotában, s így élete ellenté-tek közt vergődik, az érzéki és a szellemi természet ellentétei közt. Az ellentétek feloldása a megváltásban van, s ha a megváltást személyi munkához kapcsoljuk, nem gondolható másként, mint Megváltó által, aki mint isteni gyermek lép be a világba. A ka-rácsony jelentősége tehát az, hogy új élet tudatára ébredünk, amelyben az ellentétek megszűnnek, s így egy új világot szemlé-lünk, a tisztaság, a szellemisség világát. Ez a szemlélet mindenkit megejt varázsával, s az új élet szerzőjét különbözőképpen gon-dolja el: egy jobb világ királyának, Isten leghívebb követének, a béke legdrágább fejedelmének, a szellem tavaszának. Jézus életé-nek történeti nyomai legyenek bár bizonytalanok, elmosódottak: a karácsony jelentősége nem ezen múlik, hanem azon, hogy a

megváltás szükségszerű, s az új, magasabbrendű élet megtapasztalható, s ez a felső élet csak a Megváltóra vezethető vissza. „Igy hát valóban Krisztus az, aki a maga vonzó erejével az új világot kialakítja... s így a karácsonyt nem azért ünnepeljük meg, mert mint érthetlent nem akarjuk bántani, hanem azért mert minden ízében értjük, az ajándékokat éppúgy, mint a gyermekeket, az éjszakát éppúgy, mint a karácsonyfa gyertyáit.“

Edvárd megállapítja, midőn beszélni kezd, hogy Lóránt és Ernő több ponton elébevágtak, már elmondták gondolatait. Lóránt főként Jézus külső életének leírót tartotta szem előtt, (az 1806-os első kiadás szerint „mithikus leírói“-t, az 1826-os második kiadásban Schleiermacher helyenként enyhített a kifejezéseken) s kevés valódi történetet talált náluk, de nem is itt kell keresni azt, hanem a misztikus evangéliumban, azaz Jánosnál, akinél nincs is karácsonyi éj, csodás születés, de lelkében örökös karácsonyi öröm él; őtöle lehet igazán megtudni, mi a karácsony jelentése és jelentősége. „Az Ige testté lett“, ez János főtétele, melyben a „test“ a véges és korlátozott érzéki természetet, az „Ige“ a gondolatot jelenti, s „az Ige testté lett“ eszerint azt jelenti, hogy a Gondolat, az eredeti és isteni Elv a természetben testi alakban jelent meg. Karácsonykor azt ünnepeljük, hogy az isteni Elvből kierező természet létrehozta az embert. „Amít tehát ünneplünk, nem egyéb, mint önnönmagunk, mindannyiunk, azaz az isteni Elv látószögéből nézett és megismert emberi természet.“ Miért gondoljuk mégis, hogy egyetlen személy az, akiben az emberi természet isteni Elve felismerhető? Miért gondoljuk, hogy benne már születésekor azonosságban, egységben van az isteni és a földi természet, és nem tartjuk ezt az azonosságot az élet lassan elért eredményének, gyümölcésének? Mi egyéb az ember, mint földies szellem, azaz a maga örök változatlan létének és örökösen változó alakulásának megismerése? Az Ember így örök lét és örök nemlét, létező és a létbe lépő. Eszerint nincs is benne romlás és pártütés, nincs benne hát a megváltás szükségérzete sem. De az egyes ember, az egyén belemerül a világba, s így romlott és pártütő, s megváltást csak magában az Emberben találhat. Megváltása abban áll, hogy a Szellem örök létének és örökösen változó alakulásának azonossága az egyénben felvillan, úgyhogy minden változást vagy keletkezést s önmagát is az örök létben szemléli és szereti, s amennyiben magát változónak látja, nem akar más lenni, mint az örök lét egy gondolata, s a maga létét rá akarja építeni arra az örök létre, amely ott van az örökös változás mögött. Ha az egyén az emberiséggel való közösségét elevenen érzi, s benne a maga külön létét elveszíti és újból megtalálja, akkor — s csak akkor — elért a magasabbrendű élethez, s szívében Isten békessége üt tanyát. Az a közösség, amelyben az egyén így elvész

és újjászületik, az egyház, mely egyszerre készülő és készenlevő, nem az egyének hozták létre, hanem ajándékba kapták, s ha most keressük, hogy ki volt az egyház megteremtője, nem gondolhatunk mást, mint magát az Embert, aki már mint Istenember született. Az egyház szelleme, a Szentlélek újjászül bennünket, de ez a Lélek a Fiútól ered, aki Istenből született. Benne nemcsak saját magunkat ünnepeljük, hanem mindazokat, akik ezután fognak születni, s azokat is, akik már letűntek az élet színpadáról, mert mindezek csak annyiban éltek, amennyiben Ő bennük élt, és ők Őbenne. Krisztus születésében mindegyikünk a saját magasabbrendű megszületését éli meg, s ezután nem él benne más, mint áhítat és szeretet, megjelenik benne is Isten örök Fia. Ezért remegteti át az egész újjászületett világ szívét az öröm, amelyet csak a beteg és béna lelkek nem éreznek: ebben áll a karácsony magasztossága és értéke.

Edvárd beszéde alatt megérkezik az utolsó vendég is, József. Csodálkozik, hogy a szent estén értekezéseket tartanak barátai, s ezt Lóránt rovására írja: a ti rossz szellemetek újra itt van, Lóránt „a gondolkozó-elmélkedő-dialektikus-túlböles ember“, miatta vesztetek bele a szavakba, s emiatt a hölgyeknek unatkozni kellett, holott énekelhettetek volna együttesen karácsonyi énekeket, amiben sokkal több és mélyebb vallásosság lett volna, mint eszmecseretekben. Hagyjuk hát a szavakat, s énekeljünk valami szép karácsonyi éneket.

*

Mit akart Schleiermacher ezzel a dialógussal? Hol keressük a szerző valódi véleményét a gondolatok torlódó árájában?

Ha a motivumból, az említett zenei élmény ihletéséből indulunk ki, megtaláljuk Schleiermachert Edvárdban, amikor arról szól (még a dialógus elején), hogy „a vallási érzés legközelebbi rokonságot a zenével tart“, „a keresztyénség egyetlen téma, amely számtalan variációban fejeződik ki“. De ugyanezt a gondolatot mondja ki József is, és így benne is ott látjuk Schleiermachert, aki maga is nagyon szeretett énekelni. Még Lórántban is van valami Schleiermacherből, hiszen egyaránt elvetik a hit csodáit, ami szintén megvan Edvárdnál is, hiszen már leánykája ajkáról is ismétli a kérdést, vajjon a Biblia csodás elbeszéléseit szó szerint kell-e érteni. Ott vagyunk hát a theologiai racionalizmusnál, amely „napkeleti képes beszéd“-nek tartja a csodás események előadását; s ebből a racionalizmusból maradt valami Ernőben is, akiben még leginkább lehet magát Schleiermachert látnunk (bár Barth K. azt tartja, hogy bizonyos akkori életkörülmények folytán Schleiermachernek aligha lehetett kedve a vőlegény szerepében tetszelegni). Abban igaza van Barth K.-nak, hogy a négy férfiszereplőben egyaránt Schleiermacher beszél, de hang-

súlyozottabban rá lehet mutatni arra, hogy Lóránt alakjában Schleiermacher leszámol a theologiai racionálizmussal, amely hideg-rideg, s a vallás halálát jelenti. A vallás eleven élete a meleg érzésben van, ez az érzés Istennel való viszonyt jelent, ezt hangsúlyozta Schleiermacher már a Beszédekben is. Kant le akarta győzni a filozófiai racionálizmust, mondja Schleiermacher, de közben nagy tévedésekbe esett: a vallást az erkölcs függvényévé, Istent észkövetelménnyé tette. De vajjon, kérdezi Schleiermacher, ez a kanti Isten, az Abszolútum oka-e az érzéki világnak? Nem lehet, hiszen az érzéki világ Kant szerint az ember képzete. Viszont lehet-e joga Kantnak azt állítani, hogy az érzéki világ mögött gondolandó létre, a noumenális világra az okság törvénye érvényes, hogy ez a noumenális világ feltételes és így végső feltétel kell hozzá? Nem, mondja Schleiermacher, s így nincs más választás, mint Spinoza, aki szerint az Abszolútum, Isten nem más, mint a relativumok világának teljes foglalata. (Amire persze joggal kérdezhetnők, a relativumok összességéből hogyan állhat elő a minőségileg teljesen más, az Abszolútum?) Isten egy a világgal, vagy másként Isten annyi, mint az egységnek, Egynek gondolt világ, mely gondolatot Schleiermacher az antik filozófia nagy bűvára, Herakleitostól és Parmenidestől is ismert, saját korában pedig Schelling munkáiban látta ezt a témát különböző változatokban.

Ha Isten eszerint észfogalom, természetes, hogy az ész szükségképpen fogalma lesz a megváltás is, s Ernő és Edvárd egy abban, hogy ha a megváltást egy személyhez kapcsoltnak akarjuk gondolni, akkor azt egy Istenemberhez kell fűznünk, s ennek megszületését ünnepeljük karácsonykor. Ernő és Edvárd álláspontjában így lényegileg nincs különbség, s mondhatni, hogy a theologiai racionálizmussal való leszámolás ellenére, ami Loránt személynél keresztül történt meg, a schleiermacheri és schellingi theologióban mégis maradt jó adag új, kritikai racionálizmus, amit akarva-nemakarva is Kantnak köszönhetnek, amire Schleiermachert a hallei diákevek — Semler, Eberhard — különben is hajlamossá tették. Schleiermacher idegenkedik Istennek mint észkövetelménynek kanti gondolatától, neki Isten az Egynek gondolt világ, amelynek természetes folyamata az embernek az érzéki természetből a szellemi természetbe való felemelkedése, s így a megváltás csak vallási, érzelmes fogalom, de a keresztyénség eszmekörében szükségszerű gondolat, amelyből a krisztológiának kell következni, s amit a keresztyén gondolkozó vállal, ha keresztyén akar lenni. Márpedig az akar lenni, mert a hit az emberi lélekbe őseredetileg bele van plántálva, a hit pedig legmagasabb életformáját a keresztyénségben találta meg, s így jobb választásunk nincs.

Trócsányi Dezső: „Karácsony ünnepe“

Már Windelband is megállapította, hogy Schleiermacher teológiája nem kijelentéstheologia. Ma a kijelentéstheologia radikálisai, a dialektikus teológusok, főleg Barth K. és Brunner E. a legélesebb kritikában részesítik Schleiermacher munkásságát, s teológiai hagyatékát „kárhuzatos örökség“-nek mondják, s a kemény kritika és irónia fegyvereivel éppen nem fukarkodnak, ha Schleiermacherről van szó; márpedig a dialektikusok nem kerülnek, hanem keresik a Schleiermacherrel való leszámolást, mert ez a leszámolás egy a 19. század teológiájával, sőt az azt folytató jelenkori teológiával való leszámolással is; Barthnak a „Die Theologie und die Kirche“ c. kötetében (1928) levő Schleiermacher tanulmányai kisebb kötetet tesznek ki, míg Brunner „Die Mystik und das Wort“ c. (1924) tekintélyes terjedelmű művében hadakozik a 19. század teológiájának atyamestere ellen. Ez a kritika a teológiának a kijelentésben történetileg adott isteni Ige feletti eszmélkedés gyanánt való felfogásából szükségképpen következik; viszont azok, akik a kijelentést belsőnek a lélekben végbemenőnek tartják, Schleiermacher örök érdeméül tudják be, hogy meggyőző erővel hirdette, hogy a hit az emberi lélek őseredeti birtoka, mely a tudástól, tudománytól, erkölestantól független; azt viszont, hogy Schleiermacher is kora gyermeke volt, aki a criticizmustól és a romantikus filozófiától egyaránt tanult, természetesen tartják; s azt is tudják, hogy Schleiermachert ismerni és érteni annyit tesz, mint tévedéseit is meglátni, s azokon túlhaladni, jobb utat keresni. A „Karácsony ünnepe“-ről szóló romantikus dialógus is azt mondja, amit a dialektikus teológusok szeretnek hangsúlyozni, hogy „theologi viatores“ vagyunk és maradunk; s karácsonykor is kell keresnünk az épülést, a hitben való haladást.

Trócsányi Dezső

Hevesi Mihály

Azon már körülbelül túl van a magyarországi protestantizmus történetének tudománya, hogy Hevesinek 1551.-iki első tiszántúli — akár evangélikus, akár református — püspökségét elhiggye és komolyan vegye. Legfeljebb azoknál fordulhat elő, akik Lampe-Emberben és más effélékben találják meg azokat a fonsokat, melyekből deriválhatóknak gondolják egyháztörténelmünk részleteit. Mindenesetre érdekes azonban vizsgálat tárgyává tenni, hogy ki és mi volt az a Hevesi Mihály, akit régebbi történetírásunk s elvéve a mainak is az elmaradottja ilyen elsőrendű és nevezetes szereppel ruházott fel.

Hiteles adatok szerint borsodi esperes volt, tehát amennyiben a tiszáninneri reformátusok négy nagy „dioecesis“-ében abban az időben s még sokáig azután a püspöki teendőket is végezték az esperesek, van némi magva a püspök voltát illető állításnak, annál is inkább, mivel ezek a „seniorok“ gyakran éltek a „superintendens“ címmel, sőt specialiter Borsodban egyenrangúnak vették a „senior“ címmel az „episcopus“-t,¹ ami még könnyebben okot adhatott a későbbiek előtt félreértésre. Ám ahhoz, hogy időrend szerint első lett volna ebbeli minőségében a maga körében, szerintem már férhet némi kétség.² Mindamelllett inkább csak a helyet és időt tévesztették el utóbb, ugyanúgy, mint anynyi másra vonatkozólag. A hely eltévesztése épen könnyen megeshetett, amennyiben a „tiszáninneri“ és „tiszántúli“ kifejezések máskülönben is oly vegyesen fordultak elő kölcsönösen, hogy az összezavarás ezzel kapcsolatban a legkevésbé feltűnő. Ebből aztán önként folyt, hogy mivel superintendens a hagyomány szerint sem volt Tiszáninnen, viszont Tiszántúl nem kereshették az ő püspökségét utána azokénak, akik mind hiteles adatokból, megszakítás nélkül ismeretesek: az összesnél korábbi időre, a 16. század közepe tájára helyezték itteni működése idejét. Ha beléképezzük magunkat az illető történészek helyébe, valóban nem üthetünk meg kutatásuknak és következtetésüknek ezen az eredményén, akármennyire téves is.

De lássuk immár a reá vonatkozó hiteles adatokat!

Születési helye Heves volt, miként a róla szóló epitaphium-

¹ Kiss Áron: A 16. században tartott magyar ref. zsinatok végzései. 1881. 724. l. — Lampe—Ember: Historia ecclesiae reformatae in Hungaria... 1728. 295. l.

² Én a magam részéről bizonyosra veszem, hogy a református korban Mohi Ferenc szikszói lelkész volt itt az első esperes, de ezt történeti hitelességgel nem bírván még igazolni, ezúttal csak fölemlítem.

ban az őt személyesen ismerő Thúri György mondja.³ Ennek nem mond ellene az, hogy a wittenbergi egyetem anyakönyvébe Pannoniusnak van beírva,⁴ mert hiszen Pannoniának máshol is minduntalan előfordul a dunántúli vidékeknél szélesebb kiterjedésű jelentése. Erre az egyetemre 1556. febr. 16-án iratkozott be. Onnan hazatérte utáni működési helyéről nem szólnak ugyan hiteles adatok, de nincs benne semmi lehetetlenség, hogy a régebbi állítás-hoz képest valósággal udvari papságot viselt legyen Balassa Menyhértnél, vagy akár lelkészkedhetett Szatmárt is. Valamelyik vagy esetleg mindkétrendbeli hivataloskodása után kerülhetett aztán Miskolcra,⁵ ahol már 1568 tavaszán a borsodi egyházmegye esperesi hivatalát töltötte be.⁶

Azonban, hogy mi okból, nincs tudva, de tény, hogy ezúttal nem sokáig. Mert noha tovább is Miskolcon lelkészkedett még jó ideig és a tiszáninneri egyházkerületnek ezalatt is a legtekintélyesebb papjai közé tartozott,⁷ mindazáltal a borsodmegyei Sennyének egyik külső birtokosául már 1569-ben János nevű szikszói esperes van megnevezve;⁸ 1577-ben pedig kétségtelenül Ceglédi György volt a borsodi egyházmegye esperese.⁹ Ceglédinek ebből az időből még a hivataloskodási helyéről sincs tudomásunk, és ezután nem is sokáig vihette az esperesi tisztelet, mert már 1579¹⁰ nov. 16-án ismét Hevesi Mihály volt a „senior fratrum“.

Adataink csak 1585-ig mutatják Hevesinek miskolci papságát. Viszont 1589 augusztusában már szikszói lelkészi minőségében állított ki nyugtatványt az aratási tized nekijáró részéről. Tehát az 1585. és 1589. közé eső évek valamelyikében kellett Miskolcra Szikszóra átmennie, még pedig ezek közül is az 1587 nyarat követő időszakban, minthogy Szikszón ekkor még elődje, Deesi Fabricius Gáspár működött. Esperesi hivatalát itt is megtartotta

³ Delitiae poetarum hungaricorum. Frankfurt, 1619.

⁴ „Michaeël Literatus Heuesih Pannonius.“

⁵ A Protestáns Szemle 1913. évi 17. lapján található adatok egészen tévesek.

⁶ Történeti Szemle 1914. 126. l.

⁷ Kassai Császár György: Oratio de vita et obitu... Basilii Fabricii Szikszoviani... Wittenberg, 1577. Ajánlása a tiszáninneri négy ref. espereshez szól, de rajtuk kívül odavaló tekintélyes lelkészekül nevezi meg Mohi Tamás és Thúri Mátyás mellett Hevesit is.

⁸ Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár 1929. 24. l.

⁹ Kassai: i. m. ajánlása őt is a négy esperes közé sorozza.

¹⁰ Borovszky: Borsodvármegye története. I. k. 100. lapján 1578 áll, de ez vagy téves olvasásból vagy sajtóhibából ered. Ezt az adatot t. i. egy nyugtatványról vette, melyet Hevesi a bortized őt illető részéről állított volt ki (eredetije az országos levéltárban). V. ö. Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. 1929. 42. l.

Dr. Zoványi Jenő: Hevesi Mihály

Hevesi, ugyanazon egyházmegyébe tartozván új egyházközsége is. Nyugtatványain ugyanis csupán kivételesen hallgatja el ezt az állását. 1591 novemberében állította ki a fennmaradtak közül az utolsót, de halála csak 1593-ra következhetett be, mivel valamikor ez évnek a folyamán volt interregnum a borsodi dioecesis esperesi tisztében.¹¹ Ez az interregnum a dolog természetéhez képest nem sokáig tarthatott és Tolnai Vince sajszentspéteri lelkésznek a megválasztásával valószínűleg még abban az évben véget is ért. A szikszói lelkészi állásban pedig Pente György követte Hevesit.¹²

Thúri Györgytől írt és már említett epitaphiuma arról is tudósít, hogy annak ellenére, hogy Szikszón lakott utoljára, mégis Miskolcon temették el, vagy a miatt, hogy váratlanul ott érte a halál, vagy mert oda szállították a holttestét.

Dr. Zoványi Jenő

¹¹ Iskolatörténeti Adattár II. k. 44. l.

¹² Révész Figyelmezője 1870. 437. l. helytelenül van Pénteknek írva. Ezek a Szikszóra vonatkozó, általam itt felsorolt adatok csak a Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár 1929. 24. l. váltak ismertekké.

Ezüst

Walter De La Mare

*Lassan, csendben, éji égen
Jár a hold ezüst cipőben;
Itt is, ott is, merre süt le,
Fák s gyümölcsök színezüstje.
Zsúpfedős ház ablakára
Sorban száll ezüst sugára.
Gombolyagban ezüst ólba'
Egy eb alszik tuskó módra;
Arnyas dúcban hószín szárnyon
Ül ezüstpíhéjű álom;
Egy pocok fut jobbra-balra,
Színezüst a szeme, karma;
S mozdulatlan halra süt fény
Nád ezüstjén, víz ezüstjén.*

Fordította: Kónya Sándor

Arany János keresztyénsége

— Br. Podmaniczky Pálné Varga Ilona könyvével kapcsolatban. —

Ha Ezsaiás prófétáról, a másodikról, saját korában könyvet írt volna valamely mózesi törvényt tudó, egészen bizonyosan megállapította volna róla, hogy nem szigorúan hithű zsidó. Mert a dogmák a tegnap vallását örökítik meg, a próféták pedig a holnap hitét készítik elő.

A valláserkölesi világnézetnek állandó eleme a vallási, haladó eleme az erkölesi felfogás. A vallás egyetemességre törekszik, az erkölcs egyéni és nemzeti. Az erkölesi felfogást a történelmi, földrajzi, műveltségi viszonyok befolyásolják, ezzel színezi az erkölesi világnézet a vallást is korok és nemzetek szerint, bár alapjában minden vallás közös eredőre vezethető vissza.

Ezért más a latin népek vallása, mint a germánoké. Mert a latinok erkölse tömeg-erkölcs, a tömegek erkölesi törvényeit követi és az egyént az intézménynek rendeli alá. A germánok az egyén szabadságának biztosítékait keresik.

A magyar embernek ridegségig józan öntudata sokáig tiltakozott a latin keresztyénség intézményeinek alárendelő szervezete ellen és a reformációban szívesen fogadta az egyéni öntudat felszabadítását. Nálunk nem fejedelmi berendezkedésre, hanem önként lett protestánsná az ország.

Történelmi igazság, hogy a reformáció vallás-erkölesi erőforrásaiból nálunk az erkölesi elem hatott különös erővel. Csak szembe kell állítani azt a léha nemzedéket, mely Mohácsot elvesztette, azzal, amelyet a reformáció felnevelt és erkölesi öntudatra ébresztett. Ez a nemzedék már lelkes önfeláldozással fogott fegyvert Boesokay zászlai alatt a szabadságért.

A magyar vallásos életnek ez a jelentékenyen erkölesi oldala, mely a protestantizmusban talált önmagára, mindig megértésre vezette hazánkban a különböző keresztyén egyházakat és a külföldről szított felekezeti gyűlölséggel szemben nem egyszer védtek a protestánsok jogait magyar katolikus férfiak.

Az erkölesi törvények egyetlen író gondolkozásában sem visznek annyira vezető szerepet, mint Arany Jánosnál. Költői tárgyainak túlnyomó része erkölesi probléma. Toldinál Miklós sorsát nem a véletlen fordulatok vezetik, mint a legtöbb elbeszélőnél, hanem erkölésének megtisztulása. Amikor meggyőzi magát és elveti a gyilkosság gondolatát, megindul benne a megtisztulás és ezzel együtt pályájának emelkedése. Etele nem tudja meggyőzni magát, ezért büntetés sujtja: élete nagy művének el kell pusztulnia. Erkölesi problémák gazdag sora jelenik meg előttünk a balladákban is.

A mélyen gondolkodó Arany János nem azért választott túlnyomó részben erkölcsi problémákat, mert ezekhez valami művészi kedvtelés vonzotta, hanem mert a bűnnek és bűnhődésnek összefüggését kutatta és erről alkotott meggyőződését akarta kifejezni.

Arany érezte, hogy a bűnnek és bűnhődésnek egymáshoz való hagyományos viszonyában van valami, ami nem elégíti ki a gondolkodó embert. A bűn és bűnhődés között igen sokszor nincs meg az értelmi kapcsolat. Olyan messze esik egymástól ez a két dolog, hogy nem találjuk közöttük az összefüggést. Még Kisfaludynál a kegyetlen Stibor vajda azzal bűnhődik, hogy megmarja a mérges kígyó. Ilyen összefüggés nélkül való bűnhődést Arany sohasem fogadott volna el.

Egyébként is az emberi gondolkozás fejlődése azt mutatja, hogy mindig közelebb találja meg az emberi elme az okhoz az okozatot. Régen meg voltak győződve, hogy összefüggés van az üstökös csillag és a földi szerencsétlenségek között. A babonák, ráolvasások is ilyen távoli kapcsolatokban való hiedelmek. Az orvosi tudomány haladása is abban van, hogy nem a tüneteket, hanem a betegség forrását keresi, vagyis az okozathoz közelebb keresi az okot.

Arany az erkölcsi problémákban is így kutatott. A bűnnek és bűnhődésnek közvetlen kapcsolatát kereste és abban állapodott meg, hogy a bűn elkövetése maga a legnagyobb büntetés. Mert a bűn a lélek egészségét teszi tönkre és a megbetegedett lélek romlásnak indul.

Arany szerint tehát az erkölcsi törvény a lélek egészségi törvénye. Aki ez ellen vét, ép úgy megbetegszik, mint aki a testi egészség ellen vét. A gyilkosság például ép úgy szétrombolja az ember lelkét, ahogy a mérge a szervezetet helyrehozhatatlanul összemarja.

Ezért nem kerülnek világi törvényszék elé Arany bűnösei. Ágnes asszony és Kund Abigél a bíró előtt állnak, de Arany elviszi őket onnan. A lelkeket kutató költő világosan látja a bűn és bűnhődés összefüggését a szétmarcangolt beteg lélekben és úgy érzi, hogy ez az örök rend útja.

A bűn és bűnhődés nagy kérdésének reformátora, vagy mondjuk, prófétája volt Arany János. Mert az erkölcsi felfogásban közelebb hozta az okozatot és okot. Ezzel kimélyítette a tetteinkért való felelősséget. Kétségtelen, hogy az evangéliom adta meg hozzá az irányítást, mert a hegyi beszéd törvénymagyarázata is ezen az úton halad, az erkölcsi felfogásnak szellemibb tételét akarja.

Ami pedig Arany vallási felfogásának bensőségét illeti, gondoljunk a Fiamnak c. költeményére, Toldira, akit vallásos érzése ment meg a büntől. Aztán arra a vallomásra Szent László fü-

Vatai László: A szél

vében, mikor a király hálát ad a háborúban nyert győzelemért, de imádságát nem hallgatá meg a jóságos Isten, véres háborúkban mivel kedve nincsen. Véres háborúkban, emberáldozatban, hogy gyönyörködhetnék a jó Isten abban?

És a háború büntetése itt is szigorú következetességgel folyik az előzményekből. Az ok és okozat egészen közel fekszik. A háború büntetése: a pusztító döghalál.

A józan magyar erkölcs halhatatlan bölcse volt Arany János és abban, hogy költésének főforrása ebből a lelkiületéből fakadt, mélységesen jó keresztyénnek vallom. *Hamvas József*

A szél

*Zúg a szél,
Az ősi muzsika.
S nincsen gondolatod.
Nincsen érzésed,
Mert magadat
A szélnek átadod.*

*Habkönnyű leszel,
Ha a szél
A szárnyára vesz.
Az utcán nyikorog feléd
Sok régi eresz.
S akkor nem élsz fájón,
Mert altat a muzsika.*

*Nyugtalan nem leszel,
Van szép,
Ami leköt.
A szélbe dobod
Sok régi örököd.
S leszel új ember,
Ki nem is e földön él.
Míg fejedet körül-
Zúgja és repesi
A szél.*

Vatai László

KRITIKAI SZEMLE

D. Raffay Sándor: Vallási mozgalmak Németországban. Az „Evangélikus Élet” könyvtára sorozatának első száma. Budapest, 1934.

Ez a százhuszonnyolc oldalas munka az *Evangélikus Élet* cikksorozata különlenyomatának látszik. Az élet frissességével hat. Érzik, hogy írója a könyvben elmondott eseményekkel szinte egyidejűleg írta s hogy szerzőjének nagyon a szívéen fekszik a lutheri reformáció egyházának, népének sorsa. A szív meleg, aggódó vonzalma árad ki minden során s a közvetlen írás mögül kibontakozik a tudatos gyakorlati egyházkormányzó markáns alakja. Maga elé kitűzött feladata rendkívül bonyolult. Mozgalmakról kell írnia: tehát utána mennie az eleven élet még változásban levő mozzanatainak, ki kell kutatnia gyökereiket, szétágazásaikat, szálakat kell szemmel tartania magukban is, de összefonódásaikban is. Végére kell mennie változó mozgalmak politikai, társadalmi, egyházi, személyes indítékainak, mérnie kell a mozgalmak jelentőségét, életképességét, súlyát, utalnia kell jövőjükre s feleletet adnia végeredményben egyetlen kérdésre: milyen ma a nemzeti szociálizmus hazájában az egyháznak a helyzete s milyenek az egyház jövőendő kilátásai.

A kérdés fölvetése magával hozza a könyv tájékoztató jellegét, de azt is, hogy a szerző kinyilvánítsa a maga álláspontját is. Így tájékoztatást, de véleményt és értéktételeket is kapunk. A tájékoztatás és ítéletmondás izgalmassá teszi könyvünket, hiszen az egész világot érdeklő, döntő jelentőségű kérdéstről van szó, s róla olyan ember beszél nekünk, akinek helyzeténél, kapcsolatainál fogva magának is égető probléma a németországi vallásos mozgalmak minden mozzanata.

A könyv első fejezete kis kortörténetet ad a vallási mozgalmak megindulásának a megértéséhez. Majd ismerteti az 1933. január 30.-án megindult nagy fordulat — Hitler uralomra jutása — eseményeit, jellemzi Hitler nemzeti politikájának alap-tételeit, rövid áttekintésben jelezve az egyház és állam viszonyát az 1555.-iki augsburgi vallásbékétől, rámutatva arra, hogy magától értetődő volt a német birodalom egységesítésével fölvetni az egységes birodalmi egyház lehetőségének, szükségességének a kérdését. Az egész birodalomra kiható munkát a birodalmi megbízott, Hossenfelder Joachim irányelveinek közlésével kezdi ismertetni. Azután rátér a Német Keresztyének Hitmozgalmára, az egyházi parlamentarizmus megszüntetésére. Megrajzolja a német közszellem változását, vázolja a tulajdonképpeni szervezeti mun-

kát, a loccumi bizottság egyházszerkezeti alkotmányozó bizottsági működését. Ismerteti a Bodelschwing—Müller csoportok ellentéteit, az államnak Müller javára való beavatkozását. Elénk tárul a politikai események diktatórikus menete, ennek az egyházi életre való kihatása, de együtt éljük a szerző előadásában az egyház benső küzdelmeit is. A németországi protestáns egyházaknak a reformáció kora óta nem volt olyan izgalmas és érdekfeszítően eleven az élete, mint ma. Az egyház újra megmutatta, hogy szerepe egy nemzet életében döntő jelentőségű, s hogy az államhoz, nemzethez való viszonya elsősorban nem jogi, hanem vallásos természetű. Az önmagában emiatt irányokra szakadt egyházban különös helyzet állt elő. Egy diktatórikus szellemű államban egyetlen területen nyíltan mernek beszélni, ellenvéleményt nyilvánítanak, szembeszállanak. Az egyház a világ érdeklődésének középpontjába kerül. Az Európát naponként foglalkoztató eseményeket egymásután pergeti le Raffay. Az állam kormánybiztost küld. belényúl erőszakosan az egyház életébe, nyilatkozik Frick birodalmi miniszter, végül Hitler is megszólal, míg végre megszületik az új alkotmány. A protestáns egyházak életének változása mellett szerzőnk részletesen ismerteti a római katolikus egyházzal kötött paktumot; látszólag a német birodalomban kisímulnak az ellentétek mindenütt, mikor a porosz unió zsinatán feldönti a látszólagos békét az új-reformátori irány s felborul a diktatórikus nyomás alatt létrejött egység és alkotmány. A viták előterébe kerül a Kijelentés és a hitvallások kérdése, az árja paragrafus, a zsidókérdés, a keresztyén-ellenes pogány-germán irányzat. Gazdag kép bontakozik ki előttünk. Raffay részletesen ismerteti Reventlow, Rosenberg, Kittel és mások állásfoglalását. Az események így eszmeileg is érthetőkké válnak s érthetővé válik az is, hogy az 1933. szeptember 27-iki wittenbergi első nemzeti zsinat már nem parlamentáris jellegű. „Ezzel a zsinattal lezárult a többségi elv alapján irányított és folytatott egyházi élet. Visszatértek a régi zsinatok korára, amikor a zsinat nem a tömeget képviselte, hanem a felelős vezetőket tömörítette, akik különböző képességekkel és munkakörökkel állottak az egyházi élet szolgálatában.“ (66. old.). Innen kezdve Müllerék útja világos: az egyház élete alárendeltetett az államnak. Az eszmei harcok folynak tovább. Raffay terjedelmesen, részletesen ismerteti a germán-német hitmozgalom (Rosenberg, Drews, Hauer, Reventlow, Bergmann) gondolatmenetét. Az események így mindig megfelelő értelmezést és színt kapnak. Izgalmasan fut egyik a másik után: a sportpalotai események, az evangélikus ifjúsági szervezeteknek püspöki rendelettel a Hitler-ifjúságba való beolvasztása, a küzdelmek és harcok. A szétágazó, eleven életet mutató képet Raffay összefoglalása fejezi be, mely-

ben megállapítja: „Ami a Német Evangélikus Egyház dolgát illeti, kétségtelen, hogy annak birodalmi egységét megalkotni nem sikerült. Külső egységbe belekényszerítették ugyan, de a lelki egység hiánya miatt a külső egység keretei is folytonosan repedeznek. Végzetes taktikai hiba volt, hogy az átalakítás megindulásakor a nagyszerűen megszervezett nemzeti szocializmus politikai módszereivel igyekeztek az egyházi testületeket rábírní az egységesítő szervezet elfogadására. Az egyház azonban nemcsak jogi szervezet, hanem lelki közösség is, amelynek egysége nem kényszerzubbony, hanem szívbeli összesímulás. A német birodalmi evangélikus egyház ezt az összesímulást ma is nélkülözi s míg meg nem szerzi, addig egységnek nem mondható.“ (121. old.)

Szerző állásfoglalása ezzel a következtetéssel végződik: „Nekünk sincs okunk félteni. Németországra új korszak virradt, de Isten kegyelméből úgy a politikában, mint az egyházban olyan vezérei vannak, akik hívó lélekkel és önzetlen odaadással szolgálják a nemzet ügyét. A német birodalmi egyház élén világoslátású, erőshítű, és céltudatos ember áll.“ (127. old.)

Raffay könyve értéket jelent, márcsak azért is, mert az első rendszeres, szakszerű útmutató a németországi vallási mozgalmak bonyolult útvesztőiben.

Járosi Andor

Jánosi József S. J.: Világnézeti típuskutatás és filozófiai megalapozása. Budapest, 1934. 96. l.

A dolgozat olyan valakit reprezentál, akiben valóban él a filozófiai eros, rendelkezik a kellő methodikai eszközök felett és alaposan járatos problémája irodalmában. Megkezdett kutatásai folytatásaképen még sokat várhatunk tőle, s eredményeinek teljesebb elbírálása is inkább majd akkor lesz lehetséges, ha — mint e dolgozatban jelzi — azokat teljes egészükben közzéteszi. Jelen műve ugyanis csak bevezető jellegű, csak a problémát állítja fel, aztán a világnézeti típuskutatás legnevezetesebb eredményeit ismerteti és kritizálja, s végül a filozófia mivoltának a meghatározását kísérli meg világnézeti vonatkozásában.

Kiinduló pontja igen helyes. A filozófia mibenlétére vonatkozó meghatározások és az alapvető filozófiai kérdések egyes megoldásainak nagy ellentétei arra a belátásra vezetik a tudományt, hogy vizsgálat alá kell venni „azokat a szellemi törvényeket (vagy esetleg más erőket is), amelyek az egyes világnézetek és így az egyes filozófiák alakulását, differenciálódását meghatározzák“ (11. l.) Így születik meg a világnézettan. „A filozófia mibenléte — írja — probléma kell, hogy legyen még azok számára is, akik hisznek a *philosophia perennis*-ben.“ (10. l.) A filozófia létjogát azonban egyáltalában nem ingatja meg az a sok ellentmondás, mely területén uralkodik, sem a világnézettan nem

kerülhet helyére. A világnézettan sok mindent öntudatosíthat az emberi gondolkodás történetében és életműködésében, de természetesen semmiképen sem adhat feleletet olyan végső kérdésekre, amelyekre a filozófia sajátos kutatása irányul. A magunk részéről még nyomatékosabban is hangsúlyoztuk volna a bevezetésben, hogy a világnézettannak, — mely voltaképpen a kultúrfilozófia körébe tartozik, hiszen a filozófia is kultúrális jelenség, — a filozófálás a tárgya, nem pedig maguk a filozófiai problémák, s addig van létalapja, míg van filozófia is. Filozófia azonban mindég lesz, — bármit is mutatnak időleges jelek, — mert sem az emberi szellem nem fog változni, sem a lét talánya nem fog megoldódni önmagától.

A dolgozat legnagyobb része az egyes tipologizálási kísérleteket ismerteti és bírálja. Augustinus, Hegel, Trendelenburg, Dilthey, Groos, Jaspers, Spranger, Grünbaum, Müller-Freienfels, Cassirer, Leisegang kerülnek sorra. Az ismertetések minden vázlatosságuk ellenére is pontosak és hűek. Értékelése azonban nem egy helyen arra vall, hogy egyes filozófusok jelentőségét és tanaik jelentését nem ismeri fel. Csak pár példát tekintünk meg. Diltheyről azt állítja, hogy „a megértést a természettudományos megismerés kategóriáira akarta visszavezetni“. (62. l.) Relativizmusát sem érti meg. Dilthey relativizmusa azt jelenti, hogy minden igazi filozófia tartalmaz valamit az abszolútumból egy bizonyos szemszög alatt. Tehát aligha helytálló Jánosi kemény ítélete Diltheyről és az egész életfilozófiáról, amikor azt írja, hogy „egy tudomány önmagát oldja fel és teszi lehetetlenné, ha csak arra a végeredményre képes eljutni, hogy abszolút értékű világnézet lehetetlen“. (91. l.) Helytelen a pragmatizmus vádjára is Dilthey ellen azért, mert „a lelki életet teljesen átjárja a teleológia.“ (26—7. ll.) Ha ez elég a pragmatizmushoz — megrovásként használva ezt a fogalmat, — akkor a szerző maga is többször beleesik ebbe a bűnbe (64, 74—5. ll.), egy helyen pedig egyenesen diltheyi formában: „A bölelet sem tesz kivételt az alól a teleologikus elv alól, hogy az Én célját szolgálja, az Én miatt van.“ (76. l.) Kant és a kantianizmus tanait sem látja tisztán. Csak egy példát. „A kantianusok sem vették észre, hogy a pozitív tudományok tárgya nem a létező amennyiben létező, hanem csak amennyiben ez a létező az embernek magát kinyilvánítja.“ (69—70. ll.) Sőt nagyon is észrevették. Éppen az a Kant érdeme, hogy belátta, hogy a valóságot mi csak a róla alkotott képeinkben ismerhetjük meg.

De Jánosi elutasító magatartása Kanttal, Dilthey-vel és az egész életfilozófiával szemben teljesen érthető, mert ő egy racionális metafizikában látja a filozófia célját. Művének pozitív és — nem egészen szerencsés kompozícióval — utolsónak hagyott

kritikai része, melyben a mai világnézettanok relativizmusát és pszichologizmusát veszi bírálat alá, egy abszolút érvényű racionális metafizika létjogosultságát és lehetőségét igyekszik kimutatni. Ezek a fejtegetések egészen vázlatosak és kevéssé meggyőzőek, márcsak azért is, mert töredezettségükkel nem képesek tisztán bemutatni a szerző gondolatmenetét sem, nemhogy magának a benső logikának a következetességét. Harmincegynehány oldal nem elég ekkora markoláshoz. A magunk részéről nem is tartjuk szükségesnek, hogy olyan messziről kezdje okfejtését, mint ahogy teszi. Ebben a vázlatban csak az az eredmény, hogy két kiindulási pontjának szükségszerű kapcsolatait a szellemtudományok alap-tényeinek és a filozófia feladatának vonatkozásait a végén is homályban hagyja, s a világnézettannak semmiféle alapját nem nyújtja. Nézetünk szerint nem a szellemtudományok logikájából és a filozófia racionálisan elgondolt feladatából kell kiindulni a világnézettani alapvetésnek, hanem a szellem alkatának és a filozófia funkcionális jelentésének vizsgálatából. Jánosi fejtegetéseiben egyébiránt itt is vannak félreértések. Ok nélkül tételezi fel, hogy van olyan felfogás, mely a szellemtudományokat *értékelő* tudományoknak tartaná (63. l.). Rickert meghatározása, melyben az értékrevonatkozásnak oly nagy fontosságú szerep jut, egészen mást jelent. Nyilván a szűkszavúság az oka, hogy nem értjük, mit gondol akkor, midőn azt írja, hogy „minden megértésnek alapja a létmegismerés”. (62. l.) Más helyen ugyan (83. l.) azt írja, hogy tanulmánya folyamán bőségesen bizonyította, hogy a filozófia létmegismerés kíván lenni, de ezt a meggyőződését mi nem tudjuk osztani, oly vékonyan fejtegette a kérdést, s végtére minden megismerés a lét megismerésére tör, ez nem különös ismertetője a filozófiának. Homályos az is, amit a szellemiség végsőségéről mond (63. l.), s egészen rejtélyesen hangzik, hogy „a történeti megértés alanya nem az a konkrét fizikai lét, melyből az eredeti hatás kiindult, hanem igazi alanya a szukcessziv emberi személyek valós léte.” (63—4. ll.) A megismerés *alanya* nyilván az, aki megért. A történeti megértés *tárgya* pedig éppen úgy lehet egyes személy vagy alkotás, mint szukcessziv folyamat. A „valós” jelző sem kap kielégítő értelmet. Azt is szemére veti az életfilozófiának és egzisztenciális filozófiának, hogy „az ember individualitását egyoldalúan és túlzottan abszolutizálják”, s ezzel szemben megállapítja, hogy minden individuumban van valami közös alap, mely a megértést lehetővé teszi. (89. l.) Csakhogy ezt ezek a filozófiák sem tagadták, sőt nagyon is kidomborították és ők tették a megértés alapjává éppen ezt a közös emberit. (Lsd. Dilthey, Spanger, Rickert stb.) De itt Jánosi önellentmondásba is keveredik, mert hiszen a 13. l.-n ő maga állapítja meg a Dilthey által inaugurált irányról, hogy tipizál, ami pedig aligha egyéb,

mint a közös általánosnak a megragadása az individuumokban. Az sem egészen helytálló, hogy „az életfilozófia összekeveri az élet több jelentésű értelmét“. (78. l.) Az az életfilozófia, amely egyben a világnézettant is megalapozta, élet alatt mindig az emberi, tehát szellemi-lelki-testi élet egységét érti. Jánosinak ehhez a kifogásához fűzött következtetései is elesnek tehát.

A filozófiának az emberi életben és kultúrában elfoglalt szerepéről igen emelkedett és helytálló felfogása van, önmagában vett meghatározása azonban nagyon ingatag. Azt írja, hogy „a természet- és szellemtudományoknak a lényegüket átjáró csak emberre való vonatkozása az a differencia specifica, amely megkülönbözteti tőlük a bölceletet. Először azért, mert a bölcelet tárgya a létező mint olyan, nem pedig a létező az emberre vonatkoztatva... Másodszor azért, mert így a filozófiának általános alanya nem az ember, hanem a *szellem* általában.“ (71. l.) Ez a két mozzanat aligha állítja szembe a két tudománycsoportot. A természettudományok aligha csupán az emberre vonatkoztatva vizsgálják a természetet, s a szellemtudományok pedig éppen az emberi mivolt és alkotások kutatására alakulva, igazán nem tehetnek egyebet. Viszont a filozófiát, amennyiben *emberi* filozófia, sem a tiszta szellem, hanem az *emberi* szellem műveli, ugyanaz, amelyik az egyéb tudományokat is. A tiszta szellemnek pedig nyilván nem volna szüksége filozófiára, mert közvetlenül ismerné önmagát és a létet. Eszerint az sem bizonyos, hogy a filozófia igazságai nemcsak az emberre vonatkozólag érvényesek, amint ezt Jánosi állítja (72. l.), mert hiszen errenézve semmi tapasztalatunk sem lehet, nem emelkedhetvén ki emberi mivoltunkból. Sokkal járhatóbbnak látszik az az út, amelyet Jánosi is érint, amikor a filozófia feladatát abban látja más helyen (74. l.), hogy „a létezőknek a számunkra hozzáférhető legmélyebb és végső magyarázatát keresi“. S itt jó lenne a „számunkra“ kifejezést erőteljesen hangsúlyozni.

Jánosi kísérlete minden érdeklődésünket megérdemli, s kíváncsian várjuk ennek a töredékes vázlatnak a kidolgozását, — mely bizonyára a kritikai állítások újabb átgondolásával és a ma még lazán egymásmellett fekvő részletek valódi logikai egységbe forrasztásával fog történni, — bár a magunk részéről alig tudjuk elképzelni, hogy ilyen erősen racionálisztikus alapokból kiindulva hogyan sikerül olyan „életes“ jelenséget, mint a filozófiálás, mint emberi funkciót kielégítően beállítani éppen ebbe az életégészbe. Mert hiszen nyilván ez a világnézettan feladata.

Joó Tibor

Incze Gábor: Új „Kis Tükör“. Tíz magyarországi kép. Debrecen 1935. 52 l.

Meg kell állanunk egy pillanatra e kis füzet mellett, mert belső jelentősége nagyobb külső igénytelenségénél. Ezt a jelentőséget az az egyébként szomorú adósságunk kölesönzi a munkácskának, hogy a második évtized vége felé tartván, még mindig nem pótoltuk intenzitással megcsonkítottságunk letagadhatatlan tényeit. Alig valami maradt Nagy-Magyarországból s mi még ezt a kicsi darabot sem próbáljuk *igazán* megismerni. Keserves és megsegényítő valóság: Incze Gábor 52 lapnyi füzete *hézaggótló* mű. Pedig csak 10 csonkamagyarországi pontot néz meg jól éles, egyéni, érdekes nézéssel.

Mi magyarok általában véve nem vagyunk gyakorlott, szakavatott utazók, mi protestánsok meg aztán éppenséggel nem. Kétszeres örömmel vállalhatjuk hát útitársunknak Incze Gábort, aki magyar szemmel nézi a magyar vidékeket és református papi lelkét önti rá mind a tíz vidékre. A magyar ember *hívja elő* e képeket és a református pap *fixálja*.

Tetszik nekünk ez a tíz becsületesen elfogult, mert becsületesen őszinte tíz tájképfelvétel. Mind a tizen van valami egységbefoglaló, kényszerítő alapötlet, amely sokszor nem is magán a képen foglal helyet, hanem kivetíti azt önmagának a keretéből és történelmen meg geográfián túli jelentését próbálja megadni. Szerinte Sárospatak „Weichbild“-jében nem a vár, még nem is a kollégium, hanem az angol internátus a legfontosabb, az uralkodó jegy. Hejópapi bogárhátú árvaházai egyházpolitikai, sőt felekezeti közti hangsúlyt érdemelnek. Pécs székesegyháza és kispapjai mellett a Kálvária szerb óre sem maradhat említetlen vagy számításán kívül. Pápan március 15-ike az elemek között a lakmuspapir kegyetlenségével ítélkező készség: ez a fajta: sav, ez a fajta: lúg. Lillafüreden szociális felelősség ébred a szerzőben. Tahin és Szárszón szintetizáló kedve kerekedik, mintha csak könyörögne: értsetek meg és szeressétek egymást, akik ketten, kétféleképpen egyet akartok. Máriaremetén a *saját* erőtlenségünk érzete gyötri, miközben a lelkének értetlen másikszerű lélek erejét érzi. Cegléden fáj neki, hogy idegen formák közt szenved a mi világnézetünk tartalma, büntetésül, hogy nem tudott saját formájú templomot teremteni. Egerben az elmúlás hangulata ejti foglyul (nem *érzi* a lelkét egyedül ihlető református szellemet nemhogy úrnak itt, de még számbavehető munkatársnak is alig.) Esztergomban az aktuális, mai városképet szintén halottnak alítja, de eleven erejűnek az erőszakkal betemetett s most újra kiásott régít. (Érdekes, hogy *magyar* lelke itt, ezen a ponton integrálódni képes minden hitű és felekezeti, másfajta lélekkel éppen a magyarság gondolatában.)

Incze Gábor gondolatkelő útitárs s utazni csak ilyen emberekkel érdekes meg érdemes.

Karácsony Sándor

Irodalomtörténeti dolgozatok, (Császár Elemér hatvanadik születésnapjára. Budapest, 1934.)

Császár Elemér hatvan életévét és negyven munkás esztendejét ünnepli ez a tanulmánykötet, a tanítványi hálának és tisztelőnek a tudományban szokásos kifejezése. Az ünnepeit tudós és tanár alakja a négy évtized munkája után már közel van ahhoz, hogy néhány állandónak mutatkozó vonás segítségével kirajzolódhassék. Beöthy Zsolt irodalomszemléletének örököse ő, s ez az örökség az, ami benne és általa az átalakulásban levő irodalomtudomány mostani idején nem egyszer, a fékező ellenvélemény erőit képviseli. Az örökségül nyert irodalomfelfogás a pozitív filológia és az evolucionizmus módszeres eszközeinek magyar értékesítésével kapott nála korszerű és egyéni színezetet. Az elvont szaktudomány és a nemzettársadalom műveltségének összekötésében is igen jelentős a szerepe. Írói arcképei, hatáskutató tanulmányai és műfaj történeti összefoglalásai a leghívebb kifejezői tudós egyéniségének.

A tanítványok most kötetbe foglalt dolgozatai a szaktudományos érdeklődés változatos ágait mutatják. Az irodalomtörténeti tényismeret céljait szolgáló tanulmányokat említjük először. *Bory István* a Ráday-könyvtárról ír, *Gálos Rezső* sok ismeretlen levéltári adat alapján Amadé László olaszországi tartózkodását rekonstruálja, *Major Ervin Fáy András* és a magyar zenetörténet kapcsolatairól ad felvilágosítást, *Romhányi Gyula* pedig *Teleki László* egy ismeretlen drámatöredékét közli. Műfaj történeti tanulmány és írói arckép csak egy-egy van. *Solt Andor* a szabadságharc előtti történeti drámai irodalom vonalait, *Hegedüs Zoltán* Madách lelki fejlődését rajzolja meg. Kár, hogy ez utóbbi nem ismeri *Barta János* ugyanilyen tárgyú, emberlátásban és módszerben új utakon járó tanulmányát. Ugyanigy csak kisebb számban találunk oly értekezéseket, melyek irodalmi kölcsönhatásokkal foglalkoznak. *Bánrévy György* August Lafontaine regényíró modorának *Fáy András* Bélteky-házára tett hatását ismerteti, *Belohorszky Ferenc*, a kitűnő Bessenyei-ismerő, Bessenyei György egy kéziratban maradt történeti művének forrásaira nézve egészíti ki ismereteinket. Mindegyikre áll, hogy bennük a forráskutatás újabb, szubtilisebb eredményekre igyekvő formái érvényesülnek. Különösen megmutatkozik ez *Szabó Richárd* tanulmányában (Irodalmi hatások *Vargha Gyula* költészetében), mely a kiválasztott területen inkább a költő-elődök hangulategységeinek, sorok és szakaszok hangtestének formáló erejét keresi, mintsem a szokásos tárgyi ráemlékezéseket és „átvételek“-et. E hatásmegállapító tanulmányok között a legnagyobb érdeklődésre számíthat *Waldapfel József*é. Elindulva azokon az utalásokon, melyek *Katona József* Bánk bán-jának egyik kidolgozásában megtalálhatók, megállapítja, hogy

a tragédia szövegének majdnem egytized része Veit Weber egyik művéből vett idézet. Oly részek is szoros átvételeknek bizonyultak, melyeket az érzelmesebb hangolású irodalomszemlélet mint magyarságunk legmélyéről jötteket könyvelt el tudatában. Irodalomszemléletünknek ez a fele most szegényebb lett valamivel, de gazdagodtunk egy igazsággal, mely nemcsak a kétségtelen tények tudomásulvételéből, hanem a tragédia műhelytitkainak megismeréséből is fakadt.

Általánosan is ritkán választott tárgyat, egy város bizonyos időpontban meglévő irodalmi életének rajzát adja *Jenei Ferenc* „Irodalmi élet Győrött a 18. század végén“ címmel. Annál többen foglalkoznak azonban az emlékkönyvben irodalomelvi kérdésekkel. *Berczik* Árpád Szigligeti dramaturgiai elveit, *Magyar* Bálint Bajzának és Henszlmannak a francia romantikától formált irodalmi nézeteit foglalja össze, *Ember* Gyula Arany társadalomszemléletet határozza meg, az igen tájékozott *Kozocsa* Sándor a ma és a közelmúlt sokfelé néző kritikai elveiben keresi a gyakorlati eligazodást. *Kenyeres* Imre dolgozata (Népszínmű és népiesség) bátor írás. Vele a szívós életű ál-népiesség felszámolása ismét néhány lépéssel előbbrehaladt. *Haraszthy* Gyula Kemény Zsigmond irodalomszemléletéről írt tanulmánya módszerében és stílusában azok felé az utak felé mutat, melyek mai tudományos irodalomszemléletünk két szembenéző arcvonalát legalább az „histoire des idées“ területén igen termékenyen összeköthetik.

A tisztelgők sorát ifj. *Szász* Károly zárja le verseivel. Az ünnepelt mester műveinek bibliográfiáját *Kozocsa* Sándor állította össze.

Kerecsényi Dezső

Dolgozatok a M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből. Szerkeszti: Buday Árpád. — IX.—X. kötet (1933—34.) — Szeged, az Intézet kiadása, 8°, 313 l., LXXV táblával és 1 melléklettel.

A szegedi egyetem archaeologiai intézetének kitünően szerkesztett folyóiratából most látott napvilágot az egyesített IX—X. kötet, mely ismét értékes dolgozatokkal illusztrálja az intézet belső életében folyó tevékeny ásató és tudományos kutató munkát. Mint e kötetből is kitűnik, az intézet munkaprogramja nem szenvedett változást. Legfőbb feladatának a Magyar Alföld gazdag őskori településhelyeinek és népvándorláskori lelőhelyeinek minél gondosabb feltárását és az előkerült leletek azonnali közzétételét tekinti, amint hogy a leggazdagabb eredményekkel járó ásatás is eredménytelen marad a tudomány szempontjából, ha nem állhat az ásatás összes körülményeinek megőrkítésével a további, mondhatnók, tudományos műhely-munka rendelkezésére. Az intézetre váró feladatok különben az utóbbi időben meggyarapodtak,

hiszen a leletek gazdagságában szinte páratlanul álló föld csak nemrégén veszítette el egyik legszerencsésebb kezű kutatóját, Móra Ferencet, akinek emlékezetét és a régészet szolgálatában végzett odaadó munkáját éppen ennek a kötetnek bevezető nekrológja méltatja. Reméljük, hogy a Szegedi Múzeum a jövőben éppen úgy meg fogja találni a jövő programja az intézettel együtt közösen és vállvetett munkával való megvalósíthatásának módját, mintahogy harmóniában működött a közös kutatási területen eddig a két szép eredményekre visszatekintő intézmény.

A jelen kötet bizonyos mértékben gazdagodást mutat a fent ismertetett munkatervvel szemben. Más területekről való emlékek feldolgozását is adják. Így a közelmúltban a magyar régészet nagy veszteségére időnek előtte elhunyt *Márton Lajos*: „A korai La Tène sírok leletanyaga“ című alapvető publikációját is közli, mely szervesen egészíti ki Mártonnak az *Archaeologia Hungarica* XI. köteteként megjelent s a magyarországi La Tène kultúrát tárgyaló monografiáját. Rendkívüli pontossággal, a leletanyag és a vonatkozó irodalom teljes ismeretével sorolja fel Márton e munkájában a megállapított lelőhelyek gazdagnak mondható anyagát és a szórványos leleteket. Ugyancsak idegen területre kalauzol el a szerkesztőnek, *Buday Árpádnak* „A dipylon temető halotti lakomás síremléke“ című tanulmánya, melyben új magyarázatát adja az athéni Nemzeti Múzeum egyik halotti lakomát ábrázoló domborművének, melyen Charon sajkáját is ábrázolva látjuk. *Mallász József*, valamint *Fleissig József* és *Kormos Tivadar* viszont mélyen az őskorba nyúlnak „a solutréen első biztos megállapítása Erdélyben“, illetőleg „a legrégebb ősembernyomok Magyarországon“ feltárásával. *Banner János* három dolgozatban is beszámol az elmúlt években tartott ásatásainak eredményeiről, közülök „Ásatás a hódmezővásárhelyi Kotacparton“ című hozta a legérdekesebb eredményt, mert sikerült — először a Magyar Alföldön — megállapítania egy neolitikus lakás alaprajzát. A felásott terület egyébként is a települések szakadatlan láncolatát mutatta a tiszai III. kúrától a késő középkor idejéig s így településtörténeti szempontból is fontos megállapításokra adott alkalmat. *Bálint Alajos* nevével is három ízben találkozunk a kötetben. Egyszer *Párducz Mihállyal* közösen egy újabb, Öszentiván határában feltárt őskori telepről értekezik, azután jazyg-sírok leleteit ismerteti *Mártélyről*, végül a hódmezővásárhelyi nagy Árpád-kori éremleletet írja le, melynek 1542 darabja Szt. Istvántól Salamonig terjedő időkből való. *Zalotay Elemér* a „Szenteskistókei rézkori temető“ leletanyagát mutatja be, melynek magyarországi összefüggéseit is megállapítja. *Török Gyula*: „Adatok a magyarországi vandál kérdéshez“ című értekezésének legbecsebb anyaga az eddigi vandál leleteknek (56) megbízhatóan pontos

felsorolása. *Csallány* Dezső a szentes-lapistói népvándorláskori sírleletet magyarázza, míg *Csallány* Gábor és *Kiss* Lajos honfoglaláskori leleteket mutatnak be; előbbi a szentesi múzeum újabb anyagából gazdag avarkori leletsorozat társaságában, utóbbi a nyíregyházai Jósa-Múzeumból. Igen érdekes, a régészeti megállapítások érdekében végzett laboratóriumi vizsgálatok eredményeivel, — valamint rövidre fogott irodalmi ismertetések és kritikák egészítik ki a kötetet, melynek nyomdai kiállítása is igen tetszetős. Aki a magyar régészet új eredményeit ismerni akarja, nagy haszonnal forgathatja a *Dolgozatok* ez új kötetének lapjait is.

Oroszlán Zoltán

Tantó József: Békés vármegye törvényhatósági iskolán kívüli népművelési bizottságának II. Évkönyve. 1934. Gyula. Dobay János könyvnyomdája, 146 l.

A nyomdatechnikailag pompás kötet fedőlapját Békés megye címere ékesíti; a mellékelt könyvjelző egyik oldala reklám, másikon a gyulai vár képe látható, melyben „1543. év február hó 11-én nyolc vármegye nemessége országgyűlést tartott.“ Alatta Herczeg Ferenc mondása olvasható: „A magyar irodalom az a nemzeti hadsereg, melyet semmiféle ántánt nem tud leszerelni.“ Ilyen bevezetés adja meg a mű olvasásához a hangulatot. Az utána olvasható Ajánlásból megtudjuk, hogy immár 13 éve működik e bizottság s „szegény hazánk szellemi erő kifejtésének bár szerény, de dacos bizonyosságára“ jelenteti meg az Évkönyvet. A cikkek előtt jelmondatként Apponyi, Arany, Gömbös, Nevelős Gyula, Prohászka, Raffay, Széchenyi, Vörösmarty műveiből rövid idézetek állanak megfelelő helyen.

Az egész kötet három részre tagozódik: *I. Általános rész* (1—16. l.), öntudatos előszót írnak dr. Márky Barna alispán, Hercsuth Kálmán tanfelügyelő s Tantó József népművelési titkár, a mű szerkesztője. Majd Karácsony Sándor „A magyar nép lelki alkata“ és Kornis Gyula: „A magyar szellemi élet válsága“ című értékes, elmélyedést igénylő cikkei következnek.

II. Népművelési rész (17—52. l.) cikkei: Nemzeti kultúránk elmélyítésének szüksége, utána Hóman Bálint 76.800—1933. számú rendelete ez ügyben; Raffay püspök mottója nyomán Ravasz László „A nemzeti egység lelke“ címen a heterogén elemek egységbe foglalásának szükségét fejtegeti, Herczeg Ferenc pedig (35—

38. l.) „A magyar népművelők“ című cikkében megállapítja, hogy a magyar tanítók kezében van a magyar nemzet jövőjének sorsa. „A népnevelés ideálja ma nem lehet más — úgymond, — mint egy új magyar nemzedék felnevelése, amely nemcsak gondolkozni, de érezni is tud, testvérként érezni minden magyar, felebarátként érezni minden embertárs iránt.“ — E cikkek nyomán Mintatanmenetek következnek analfabétatanfolyamokról, olvasás és írás, számtan, női kézimunka, nóta-tanfolyamokról.

A *III. Hivatalos rész* igen tanulságos az egész Békésben folyó munkára (51—140 l.). Beszámoló ez a 13 évről, melyből megtudjuk, hogy az első évben, 1921—22-ben 271 előadás volt, most 9643, 16 előadóból közel ezer lett, 10 községben folyt kezdetben a munka, most már 264-ben; az előadók közt eleinte 2 katolikus lelkész volt, most 53, 2 protestáns lelkész, most 107! 8 tanítóból 482 tanító, ill. tanítónő lett. Könyvtárak, dalkörök, rádió, gramofon, mozi, vetítógép, leventemunka áll az ügy szolgálatában. Ezután jellemzi a munka első irányítóit, dr. Daimel Sándort, Szentkereszty Tivadart, majd közli a népművelési bizottság vezetőit, tagjait, 1933—34. évi beszámolóját járások szerint, s ebből látjuk, hogy milyen sokoldalú tanfolyamok voltak: analfabéta, alapismeretterjesztő, népszerű és közműveltségi, művészeti és kedélyképző, gyakorlati ügyességi és nőnevelési tanfolyamok. Befejezi a beszámolót a jövőre való tájékoztató.

A 140—143. oldalakon olvasható Végszóban Baksay Sándor Dámájából közli azt a hatásos jelenetet, melyben a katolikus érseknek a protestáns prédikátor segít a lehanyatló zászlót magasba lobogtatni. Ez jelképezi azt a munkát, mely Békésben folyik, s melyről a könyv tájékoztató. Ha a fejlődés olyan lesz, mint eddig, s ha másutt is megteszik úgy kötelességüket a nép vezetői, mint Békésben, akkor rövidesen nem lesznek analfabéták, műveletlenek szegény hazánkban, s akkor a Klebelsberg-álmodta kultúrfőlény valóban letagadhatatlan tulajdonunk lesz. *Dr. Bánkúti Dezső*

Komáromi János: Zágon felé. Regény Rodostóruul. Révai kiadás.

Zágoni Mikes Kelemennek és Komáromi Jánosnak írásai-ból föltűnő a két író arcának, különösen jellegzetes kedélyviláguknak hasonlatossága. Komáromit is elsodorta egy kis időre a háború, Mikeset is elsodorták a nagy bujdosó utak, Páris meg a nagy Rákóczi társasága, de az elemek idegenek maradtak lelki-ségüktől. Mikes is igazi rendeltetése szerint a legszelídebb férj és legnyájasabb apa tudott volna lenni, és Rákóczi fényes arcá-ból csak az istenfélő, jóságos ember vonásai tükröződtek bele szemébe.

Egészen természetes tehát, és mi régóta is vártuk, hogy

Komáromi ráakadjon a Mikes társaságára, a legnekivalóbb társra. Nagyon Komáromi-féle regényt írt belőle, Komárominak legjellegzetesebb tulajdonságai ebben a könyvében nyujtóznak ki legtágasabban.

Egy kissé belezeng Komáromi Mikesébe Lévaynak Mikes-hangulata is, de ennek ordas szabadfarkas orgonálása inkább csak kísért itt-ott, például a fejedelem haldoklásának szép Matula Pál-féle jelenetében, ámde ezeknek a nagyobb szólamoknak arányleg kevesebb a visszhangjuk, az igazibb Mikes a búsongó, a falujába gyermeketegül vágyakozó, a végletekig bátortalan szerelmes. Úgy érezzük, Komáromi ebben a regényében a maga kora-ifjúságának sokszor-megírt, csöndes búsongásban epedező és mélabúsan lemondó szerelmét írta meg, a trianoni határvonallal elszakított szülőfalujába való visszavágyakozását, a hűség és a reménytelenség elégikus líráját.

Mikes a maga 207 ismeretes levelét negyven év alatt írta meg, a Gallipoliba való relegálástól végleges egyedülmaradásáig. E negyven év történéstelen epikai anyaga a háttér, és e negyven év lírai hangulata a lényeg. Komáromi 1723-tól, Kőszegi Zsuzsika férjhezmenetelétől Mikes haláláig, ötven évig szövi a fonalat, sőt még az azután történetekről is megemlékszik, végül már csak pár történelmi adatot sorol föl, sőt még egy utószót is függeszt a regényhez, utólagos adatainak följegyzésével, megemlítve a maga tavalyi rodostói látogatását is. Nagyon lelkiismeretesen akarja venni a történelmi adatokat, úgyannyira, hogy mind gyakrabban idézgeti könyvében Mikesnek egy-egy hosszabb levél-részletét, majd a szultánok tezkeréit, hivatalos átíratait, mintha ezekkel iparkodnék mind példásabban történelmi regényt művelni. Mintha azt akarná mutatni magáról, hogy átvette a háborúutáni regényes történelmi életrajznak műfaji formáit, melyet minálunk Harsányi Zsolt művel legnagyobb sikerrel. Ámde mindezek az adatok nem lényegesek Komáromi írásában, nem fejlesztik és nem viszik előre hőse lényegének kibontakozását és annak megmutatását, merthogy Komárominál a lírai elem a lényeges és ez a líra nem szorul rá ezekre az adatszerű megindoklásokra. Regényírásában a drámai elem teljesen hiányzik, ellen-szenvet látszik érezni a romantikum iránt, kikerüli a romantikumot még akkor is, ha kétkézzel kínálkoznék, írása nem is regény abban az értelemben, hogy valaminek, léleknek vagy eseménynek szemünk előtt való kifejlődését mutatná, éreztetné meg. Ámde ezt természetesen nem hiányossága vagy hibájaként említjük manapság, a regény műfaji határvonalainak ilyen nagy kiterjeszkedettsége idején. Komáromi regényírása: a regény epikum-anyaga mögötti líra, olyas valamihez hasonló, mint amit a hetvenes-nyolcvanas években verses formában Reviczkyék—

Vajdáék műveltek. Annyiban lényegesen különbözik mégis tőlük, hogy amazokban fejlődés van, a regény elejéhez képest a hős a regény végén valami mássá fejlődik ki, benne valami téma megvalósul, Komárominál ellenben a regény hőse, ezúttal Mikes, a regény végén is egészen ugyanaz, mint a regény elején, legföljebb talán hogy Komáromi utóbb és végül mindinkább csak kívülről nézi őt és így a lírája is mintha hidegednék ezáltal. Sőt úgy áll a dolog, hogy Mikes Törökországi Levelében is ebben az értelemben több regényi van, mert az öregedés és a keresztényi megadás folyamatát érezteti és valósítja meg, de több fejlődés van Lévay Mikes-versében is, mert ámbár az utolsó versszak ismétlése az elsőnek, de pár szó lényeges változtatás mégis csak van benne, mert sorsán végighaladva végül bizonyossággal megéri és kimondja: „Körülöttem lebeg... Rákóczinak lelke“. Viszont a lírai hangszerelés, a gondosság, a zavartalanság Komárominak ebben a regényében a legtökéletesebb. Sehol egyetlen kiötlő, túlzó vonás, vagy melléfogás, amely bármi kevéssé is zavarná az orkeszter együttesét. Mikes egy-egy levéldízetét olvasva a tájékozatlan olvasó azt hihetné, hogy ezek az idézetek is tisztára Komáromi költése, annyira egyszövetűek, egylírájúak a többi szöveggel. „Annyira fölszívta Komáromi Mikes“, mondhatná valaki, de mi azt mondjuk: annyira egylényegű, testvér Komáromi Mikessel.

Komáromi írásművészetének egészében szintén megvan az a lírai út, ami megvan Mikes leveleiben, melyek Mikes írásművészetének szintén egészét teszik ki. Komáromi is 25 éve ír immár. Gondoljunk vissza első novelláira, melyeknek máris szintén kurucos hangzatú címük van (Mit búsulsz Kenyeres) és főleg Esze Tamására, a meztlábások ezredesére, mennyi vídám hányavetiség, mennyi telhetetlen fortissimo van azokban, — és mennyi lehalkultság, megadás a *Zágon felé* lapjain. Egyetlen nagyobb, régi kitörésű fortissimo van itt, néhány oldal, Matula Pál megérkezése, ez a szinte apokaliptikus megvilágítású jelenet, de nagy hangjai mögött itt érezzük a kuruc illúziók fájdalmas valóságos letörtségét, ez maga is végtelenül finom líra a haldoklás szimfóniájába beállítva, Rákóczi könnyes, túlvilági értelmet jelentő végső válasz-szavával: „Megyek“... És ez a jelenet is Komárominak egy régebbi novellája, melyet most e regényébe beleillesztett, vagy talán benne élt lelkében már amannak megírásakor is a mostanra megszületett regény egésze.

Mindenesetre: ennek a regénynek mostanra, Komárominak mostani fejlődési fokozat-idejére kellett megszületnie. Komárominak deresedő korára, a trianoni gyász kihajtott poharának fenekére, megalázottságunk és egünk elborultsága korára, egész magyar életünk mikesi hangulatú idejére. Sokan fogjuk olvasni

ezt az írást elborulva, mély megindultsággal, visszaemlékezvén másfél évtizede elvesztett szülőfalunkra, melyből fájdalmasan száműzve vagyunk, visszaemlékezve veszteségeinkre és megáláztatásainkra, idegenek kegyelmére, régóta csökkenő reményekkel, tárogatószóból idővel belső dúdolgatássá halkult líránkkal. Komárominak ez az írása mindnyájunknak sajtó elégiáját kíséri halkult hegedűszavával.

Bodor Aladár

Móra Ferenc: Utazás a földalatti Magyarországon. — Révai kiadás. — Budapest. 1935. 290 l.

Móra Ferenc, talán azért, mert vidéki ember volt, nem ment át azon a világnézeti átalakuláson, mely a fővárosban nem egy háború előtti író elhallgattatott, vagy legalább is elhalkított, másokat meg nem tisztán művészi értékük miatt emelt ki.

Mórát pompás magyaros lendülete, népies formába öntött kriticismusa, olyan európai magyarrá alakította, akinek írásait élvezzi az igazán művelt olvasó és megengedi a félművelt partikularizmus.

Hátrahagyott írásaiból egy-két kötetett össze lehet még állítani, mert olvasóközönségének tábora nem csökken. Tavaly életrajzi mozaikjai adtak két kötetet. Most ásatásaival kapcsolatos hangulatai és ötletei jelentek meg karácsonyra.

Minden egészséges teremtő lélekben van valami a reneszánsz emberéből, aki költő és tudós, mérnök és államférfi, törhetetlen munkaerő és szépségekben elmerülő álmodozó.

Móra Ferenc is, érzelmesen szellemes írói munkássága mellett, lelkének étvágyát elégítette ki azokkal az ásatásokkal, amiket a szegedi múzeum gazdagítására végzett. A földalatti Magyarország eltemetett életének feltárása élethivatása lett.

Kedves derűvel mondja el az ásatásoknál támadt hangulatokat és történeteket. A halott világ fölött eleven magyar típusokkal ismerkedünk meg. Ebben az ismerkedésben megszeretjük a föld népét, megtanuljuk becsülni a lelkes lateinereket és nem sok dícséretet hallunk a középbirtokos osztályról.

A haladó gondolkozású archeológusnak a föld alá temetett múlt felderítése alkalom a mai világ embereinek és dolgainak megítélésére. Tudós újságíró, az egyéneket elnyomó tömeguralom idején érdekes egyéniség. Szemlélődésének önállóságával, a tömegnek szánt jelszavakkal szemben közönyösségével jellegzetesen magyar.

Az esetekben és ötletekben gazdag kötet értékben nem áll Móra többi könyve alatt. Örülünk, hogy írásai között akadt még egy ilyen kötetre való. Az a reményünk, hogy jövő ilyenkorra is akad még egy.

Hamvas József

Sásdi Sándor: Egy nyár regénye. Singer és Wolfner kiadása, Budapest, é. n.

Egy bátoratlan fiatalember s egy férjes asszony soha be nem teljesülő, halkszavú szerelmének története ez a könyv. Főszereplői Gárdonyi Ábel és Eszter-ének hőseire emlékeztetnek, csakhogy azokat a biedermeier levendula-illata lengi körül, míg Sásdi regényének háttere a mai magyar falu élete. Ez a látszólag lényegtelen különbség az önmagában kissé limonádé-ízű szerelmi ügynek tragikusán komor alaptónust ad, ami Gárdonyi regényéből teljesen hiányzik. Az Egy nyár regénye több, súlyosabb, mint az Ábel és Eszter. mert voltaképen nem szerelmi regény, bármennyire igyekszik is a kiadócég hirdetése annak feltüntetni. A tüdő-ésúshurutos városi fiatalember s a szomorúszemű falusi tanítóné vonzalma csak ürügy, alkalom az író számára, hogy a dunántúli magyar falu testi-lelki nyavalyáit bemutathassa. Ezt a falut már ösmerjük Sásdi előbbi regényéből, a Szívrehulló kő-ből. Abban sem volt sokkal szeretetreméltóbb, mint ez újbán; de mégis találunk benne, ha nem is vigasztaló, legalább szánalomraméltó vonásokat. Az Egy nyár faluja csupa gyászfeketeség, csupa hullabűz. Népének sorsa, jövője kétségbeejtően reménytelen. Holott meglátásai nem túlzottak; minden hihető, hűségesen igaz, talán okmányokkal igazolható: csak épen az nem, hogy napfény nélkül is élhetnek emberek. Ha még oly ritkán, még oly halavány sugárkában, de a fellegek közül is elő-előtűz a nap s az írónak nem szabad ezt a parányi vigasztalást húnyt szemmel mellőznie, mert akkor túlló a célon. Hiába zörget írásával a lelkiösmeretek bezárt ablakán, ha a szánalmat s vele a segítőkészséget is kiöli a szívek-ből. Sásdinál, ha mutatkozik valami fényesség, az hamis, temetői láng, mint a félpaszty, módos gazda szeretete törvénytelen fiaeskája iránt. Nyole, korán elhalt törvényes gyermeke után ez a kis poronty lehetne öröme, boldogsága. De ez az érzés sem teljesezhetik ki; a hűvös józan ész elébe áll s a gazda az élő gyereket is eltemeti lelkében a halottak mellé!

A célzatosság az oka, hogy a városi fiatalember, noha alig nőtt túl a falu kultúráján, csodálatosan nyílt szemekkel jár a poros utcákon.

Nem marad előtte rejtekben semmi hiba, minden rosszat az ő szemszögéből kell megösmernünk. Olyan, mint valami fogas a falu bünei számára s reflexiói itt-ott kissé vezércikk-ízűek.

Am igaztalanok volnánk Sásdi Sándor képességei és jószándéka iránt, ha mindemez észzrevételeinknek túlságos fontosságot tulajdonítanánk a regény írói értékét illetőleg. A könnyű fajsúlyú, kizárólag unaloműzőnek gyártott regények áradatában az Egy nyár regénye komoly érték, igaz irodalom. Méltó párja a Szívrehulló kő-nek s nagy kár, — noha összetartoznak, — hogy más ki-

adónál jelenvén meg, helyzetileg amattól kissé messze esett. Sásdi Sándornak pompás szeme van; meseszövése mindvégig érdekes, alakjait pedig tömördek aprólékos, külső-belső vonással tudja élő egyénekké formálni. Írása, bár parasztokat beszéltet, nem affektált; nem örvendetes, hogy legrútább tájszólásunkat használja, de valószínű, hogy ezzel is művészi célja volt: a halálra ítélt, pusztuló fajnak nyelve is kores, idegenbe fúló. *Szondy György*

Vathy Elek: Képtől képig. Versek. Budapest. 1934.

Manapság olyan gyakran és sokat beszélgetnek a líra haláláról, a pusztuló műfajról, a versről, hogy lehetetlen bizonyos meghatódás nélkül kézbe venni egy újonnan feltűnő költő friss verses kötetét. Mennyi hit, bizalom, ár ellen is úszni tudó akarás kell ahhoz, hogy a lélek mélyén megcsendülő vers papirosra kerüljön, papirosról könyvbe sorakozzék vers-társaival együtt s egy piros betűkkel díszített egyszerű borítékba zárva odakíváncozzék annak az ismeretlen hatalomnak az íróasztalára, amit úgy hívnak: *olvasóközönség*. És mégis a tapasztalás, a kiadók jegyzékei azt bizonyítják, hogy egyre-másra teremnek ma is az új költők, az új versek. Sokan azt állítják, hogy többen írnak verset, mint ahányan olvasnak. Ez a körülmény pedig még nehezebbé teszi a költő helyzetét. Mert nehéz, igen nehéz a verseknek ebben az áradatában a tömkelegből kiütő verset írni. Nehéz az összes prozodiákon keresztül kiesiszolódott technika korában a költő egyénisége, mondanivalójának eredetisége, nyelvének, kifejezőskincsének újsága és döbbenetes ereje által a hallgatót vagy olvasót meglepni, meghódítani és leigázni.

Mikor *Vathy Elek* évek során át megírt verseit összegyűjtve, ciklusokba sorozva közzétette, nyilván tudni óhajtotta, hogy a magyar irodalomban és annak történetében milyen hely jut ki számára. Mi szeretettel vettük kezünkbe verseskötetét és azonnal megmondhatjuk: a versek mögött megéreztek az embert... S hogy ezt meg tudtuk érezni: ez is érdeme a verseknek. Megéreztek bennük egy vergődő, önkörébe zárt, passzív és finom lelket, akit megfognak néha a hangulatok s versírásra ihletik. Nincs ennek a léleknek kifelé hatni kívánó aktív akarása, nem hirdet programot vagy ígét, de nem törekszik a l'art pour l'art versművészet hideg kristályfényben csillogó tökéletességére sem: közülünk való embernek finom lélekzűléseit önti rímes sorokba. Ezért is láthatjuk meg benne könnyen az embert: a negyven felé haladó férfit, a kifizia alakját bensőséges szeretettel kísérő apát, a tanítványai között járó melegszívű tanárt.

Ez a befelé érző, családjának és tanítványainak élő ember *Ady Endre* költői hatása alá került. Nyelve, kifejezőmódjai, trópusai világosan mutatják, hogy írójuk olvasta és nyilván szerette

is Adyt. — Jelentkezik ez a hatás néha jelentéktelen momentumokban is. Például egyik versének a címe: *Mi zsarnokunk a gyermek* — könnyen felismerhető variánsa ennek az Ady-címnek: *Mi urunk a pénz*. Egy másik versében (*Kéztől kézig*) így ír magáról: *Mindig a kezek rabja voltam*. Ady a kezek bábja volt. — Sokszor azonban egész verseknek a tónusa, vers-zenéje követi Ady sajátos és egyéni stílusát. Különösen erősen érezzük ezt a *Mese*, *Vezeklés*, *A kétség* című költeményekben. Ezekben a külső verskésztséget vette kölcsön mesterétől, de már a ritmuson kívül mélyebb hatást is látunk *Don Qujoték* c. allegóriájában. — Ebben már a séma, tartalom és hang is az Adyé. Különösen az utolsó versszakban:

De másnap sajtó vállal, szívvel
Megyünk új, céltalan csatába
És harcolunk hiába.

A két apród-ban is ez a lenyüggő erejű zene muzsikál. De még az Ady-tónusú Vathy-versek között is szinte idegenül hat *Uj Thonuzóbá*-ja, annyira nem érezzük benne Vathyt, annyira távol esik pld. a *Testvér, sohse feledd* ciklus költőjétől. Nem értjük, miért teszi meg itt Thonuzóbát szimbólumnak s hozzá olyan harcosának, aki nem bírja a kínokkal a harcot s végül azt mondja:

Eltemetkezem majd az éjbe,
A te koromszínű hajadba.

Nem értjük, hogy a nyakas, keleti-magyar előképének lefoglalt Thonuzóba hogyan jut ehhez a szerephez. Ady egyik — ritmusban ugyan eltérő, de gondolatban hasonló verse: *Absolon boldog szégyene* érezteti meg velünk. Abban is hős harcos hagyja abba a harcot s barna haja hókarokra fonódik. Vathynál a befejező kép inverz: nála a hős temetkezik a koromszínű hajba.

Nagy egészében azért ez az Ady-hatás főleg irodalmi, esztétikai; költőnknek stílusára s nem lelkére hatott. Hazafias verseinek már a külső eszközein sem érezzük ezt a kapcsolatot s hogy milyen messze van voltaképen Vathy Adytól, ezt legjobban az mutatja, hogy ezekben Végvári és Sajó Sándor irredenta verseinek a tónusa csendül fel.

A *Beszél a kő* című vers olvasásakor lehetetlen, hogy eszünkbe ne jusson Végvári ismert verse: *Eredj, ha tudsz...*

Vathynál a hősök emlékköve beszél:

Leszek Mózes tábla, egyetlen parancsal,
Szikla, mely lezúdul hazugság völgyére,
Angyaltól leemelt sírkőfedél leszek,
Megnyitom a mély sírt húsvét reggelére...

Irói érték megállapításánál nem az a fontos, hogy kitől fo-

gadott el hatásokat — hiszen azok nélkül írni nem lehet —, hanem az, hogy mennyiben képes azokat továbbfejleszteni, egyéni hanggá formálni.

Verselése kitaposott utakon jár, bár próbál néha merészebbet is: az *Ajánlás*-ban emelkedő és ereszkedő sorokat kapcsol össze párosan. Rímeivel nem kényeztet el, az még hagyján, hogy az *egyedül-hegedül* rím is előfordul nála (ki tudja, hányadszor magyar versben?), de rímeltet így is szavakat: harcol-arcon; testvér-testén. Megteszi, hogy ezt a kifejezést erőlteti egyik versében (*A Márkus-téren*): vermet, kutatás, — hogy evvel a rímmel responálhasson: képmutatás.

Legjobb azok a versei, amelyekben a halmozott metaforák szövevénye nem zárja el a benső ember spontán és egyszerű megnyilatkozását. Néha falutamasos primitívességű hangulat-verseiben sikerül ez neki (*Napsugár a kilincsen*), néha a hosszabb lélekzetű reflexiókkal tűzdelt költeményekben (*Nagyvárosi ember panasza*; *Ne számolj fiam*). Van objektív megfigyelő és festő képessége is. *Az anyakönyvvezetőnél* c. versében művészi egyszerűséggel mutatja be néhány kitűnően felvázolt alak sziluettjén a születés, élet, halál örök problémáját. *A festmény* c. leírásában találjuk ezt a szép strófát:

Isteni tájkép! Nagy művész a nappal.
Színt színre rak és úgy nézi, hogy szép-e?
Lelkéből a kedve, melegség kiárad
S mikor későn a munkájába fárad,
Eltávozik és itt marad a képe.

Nekünk legjobban még is ez a finom, gondolattal és hangulattal teljes strófája tetszett:

Bús bolondság meleget várni,
Mikor a parázs kezd kihűyni,
S visszavont kéznek szerelemmel,
Síró vággyal utánanyúlni.

Szabó Richárd

Zenei Szemle.

Harmadik filharmóniai hangverseny. Érdekes műsorötlet volt e hangversenyre Beethoven három Leonora nyitányát tűzni előadásra. Igazán hálásak lehetünk ezért a tanulságos és kultúránk hasznára való műsor-összeállításért, mely közepes előadásban is megfelelően demonstrálja a közönség előtt a rendkívül nagy és Beethoven oly súlyosan gyötrő problémát. Önkéntelenül kérni a hallgatót: milyen mű az a Fidelio és mi az a probléma, melyet Beethoven háromszor dolgoz át s melyhez az egész zene-történetben példátlanul négy nyitányt ír? A megoldandó kérdés

a forma és a kifejezés örök harca és benne Beethoven egész életének álma: egy drága asszony, a hitves ideálja és a szabadságért epekedők szabadságvágyának halhatatlan reménye. Az első nyitány még csak kísérlet, még határozatlan, de a másik kettő már „karakterisztikus“ a szó valódi értelmében is. Mind a kettő különböző jellegű, de egymást kiegészítő mű s közös tárgyuk a magános, a leláncolt férfi, maga Beethoven, a nagy szenvedő. A második nyitány igazi drámai atmoszféra, benne lüktet az egész cselekvés, azonban e nagyszerű művet nem értik s miután Beethoven szimfónikusán is meg akarja értetni a problémát, megkomponálja a harmadik nyitányt, melynél a hagyományos szonátaformához tér vissza. Visszatér a klasszikus formához, fejedelmi bőkezűséggel tér vissza s az emberi lélek megpróbáltatásait hatalmas egységes formaívbe foglalja, mely roppant arányainál fogva szinte megközelíthetetlen magasságba emelkedik és legyőzi a drámát.

A műsor magyar száma Bartók Béla „Magyar képek“ sorozata. A zenét tanuló ifjúság és a közönség által igen kedvelt öt költői zongora-apróságát az „Este a székelyeknél“, a „Medvetánc“, a „Sirató“, a „Kicsit ázottan“ burleszk és a „Gyermekeknek“ sorozat kanasztáncát dolgozza át Bartók zenekarra. Az őszinte és nagy siker azt mutatja, hogy a kitűnő feldolgozás révén e karakterdarabok a zenekari köntösben is közkinccsé váltak. Ennek a nagy sikernek őszintén örülünk, de jobban örültünk volna, ha a nagy magyar zseni valamelyik eredeti, újabb zenekari művét hallhatjuk filharmónikusaink előadásában.

Az estély szólistája, Morini Erica Mendelssohn hegedűversenyét játszotta izzó temperamentummal és nagyszerű formaérzéssel. Ha nem is az a romantikus rajongó, akit Mendelssohn versenyműve megkövetel, igazi művész, akit megérdemelten ünnepezték a közönség.

A zenekart Laber Heinrich, a reussi herceg udvari karnagya vezényelte. A Geraból jött dirigens komoly, becsületes igyekezettel vállalta a nehéz műsort s ha nem remekelt a feladat megoldásával, nem szabad elfelejteni, hogy a művészetben nincsen mindig sátoros ünnep, vannak hétköznapiak is, a munka napjai, amiket meg kell becsülni.

Peschko Zoltán orgonahangversenye. A művész az új célkitűzésű orgonastilus híve, mely az orgonaművészet ideáljának a „terrasz-szerű“ kontraszt-hatásokon alapuló hangszerszerűséget tartja és az orgonaművészet kialakulását megteremtő protestáns korális tradícióra tekint. Érdekes, komoly, majdnem túltömött, de igen kvalitásos műsora az orgonairodalom legjelentősebb szerzőinek (Bach, Brahms, Franck, Reger) műveit sorakoztatta. Művészetének gyökerei szerteágaznak különféle korszakok felé, de a

műsorból kiemelkedő Franck-fantázia pasztellszerúsége a művész romantikus egyéniségét állítja előtérbe, aki azonban vallásos művészelete puritán egyszerűségében nem teszi magáévá Liszt grandiózus pátoaszát. Az előadottak áttekinthető tagolásra, kerekdedségre törekvő, hagyományokat lelkiismeretesen tisztelő, kiforrott kéz- és lábtechnikájú, nemes célkitűzésű, ízléses művészre mutatnak, akinek művészi fejlődése reményekre jogosít bennünket.

Dr. Gaál Endre

Értesítés az »Erős vár...« pályázatáról

A magyarországi ág. hitv. evang. egyetemes egyház pályázatot hirdetett Luther halhatatlan énekének, az „Ein feste Burg ist unser Gott“-nak fordítására azzal a feltétellel, hogy a jutalom csak abszolút költői értékű pályaműnek ítéltető oda.

A kitűzött határidőig, 1934. augusztus 31-ig 136 jelíges pályamű érkezett. A bíráló bizottság alapos vizsgálat után megállapította, hogy a beérkezett pályaművek közt nincs olyan abszolút költői értékű, a zenei követelményeket is kielégítő, énekelhető fordítás, mely a meglévő és jelenleg használt énekkel szemben határozott nyereségnek volna tekinthető. Viszonylag a többinél jobban megfelelnek a követelményeknek s esetleg átdolgozással elfogadhatók volnának az „Avashegy“, „Isten a mi oltalmunk és erősségünk“, „Harci riadó“ és „Ne csüggedj el, kicsiny sereg“ jelíges pályaművek. A bizottság jelentését az egyetemes gyűlés tudomásul vette, javaslatára a pályadíj kiadását mellőzte, viszont a pályázat további nyitvatartását határozta el olyképen, hogy ha később adna be valaki abszolút értékűnek ítélt pályaművet, a pályadíj kiadható.

Felhatalmazta az egyetemes közgyűlés a bizottságot arra is, hogy egyik tagja útján tárgyalást folytasson a fent megjelölt jelíges pályaművek szerzőivel esetleges átdolgozás s egy új szűkebb pályázatban való részvétel végett. Akik a fent megjelölt pályázók közül erre hajlandók, jelentkezzenek a részletek megbeszélése végett levélben vagy személyesen folyó évi december 27—31. közt D. Kovács Sándor egyetemi tanár, bizottsági tagnál Budapesten (VIII., Üllői-út 24., Luther-könyvtár). A jelentkezők igazolásául szolgál (mivel a jelíges levelek nem bonthatók fel) az első pályázatra benyújtott pályaműnek egy teljesen hű másolati példánya.

D. GEDULY HENRIK s. k.
püspök, a bíráló bizottság elnöke.

A Protestáns Szemle megjelenik havonta. — Kiadja a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság (Budapest, IX., Ráday-utca 28.) — Felelős kiadó: Török Pál
A M. P. I. T. tagsági díja (ezért a Prot. Szemle is jár) évi 20 P.

A Protestáns Szemle előfizetési ára egy évre 22 P.

A Protestáns Szemle kiadóhivatala: Budapest, IX., Kálvin-tér 8.

Pénztár: Budapest, IV., Deák-tér 4.

Póstatakarékpénztári számla száma: 4170.

N |
SYLVESTER

O |
M |
D | **BUDAPEST**
A | VI., Hermina-út 37

PROTESTÁNS SZEMLE

FŐSZERKESZTŐ:
RAVASZ LÁSZLÓ

FELELŐS SZERKESZTŐ:
APRILY LAJOS

TARSSZERKESZTŐK:
PRÖHLE KÁROLY és RÉVÉSZ IMRE

TARTALOM

TRÓCSANYI DEZSŐ: Dr. Antal Géza.
BARTÓK GYÖRGY: A lélek élete.
PAPP FERENC: Református keresztyén pedagógia.
DR. INCZE GÁBOR: Tóth Tihamér.
DR. FEST SÁNDOR: Egy angol püspök Magyarországról (1806).
FELVINCZI TAKACS ZOLTÁN: Csók István.
MARCONNAY TIBOR: Öreg (vers).
ERIK AXEL—HAJDU HENRIK: Őszi kürt (vers).
FEKETE LAJOS: A szónál erősebb (vers).

KRITIKAI SZEMLE

XLIV. évf. 2. sz.

1935. február.

Ara 2 pengő.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadása,

Budapest.

KRITIKAI SZEMLE

JÓÓ TIBOR: Tankó Béla: A csodahit lélektanához — — — — —	78
ILA BALINT: Payr Sándor: A nemeskéri artikuláris evangélikus egyház- község története — — — — —	79
HORVATH JENŐ: P. Wiegäbe: Der fröhliche Kvaku — — — — —	81
SZABÓ RICHARD: Hóman Bálint: A magyar nagyhatalom; Szekfü Gyula: A magyar renaissance—Mohács — — — — —	81
DR. GAAL ENDRE: Bartók Béla: Népzeneünk és a szomszéd népek nép- zenéi — — — — —	86
DR. HOFFER ANDRÁS: Györffy István—Viski Károly: A magyarság tárgyi néprajza — — — — —	88
HAMVAS JÓZSEF: Rexa Dezső—Somogyi Aladár: Emlékezés egy eltűnt városrészeiről — — — — —	91
ASZTALOS MIKLÓS:	
Rugonfalvi Kiss István: A nemzetiségi eszme — — — — —	91
Veress Endre: A moldvai csángók származása és neve — — — — —	92
Kertész János: A Habsburg irodalom bibliografiája — — — — —	93
Hilscher Rezső: Az új dán szociális reform — — — — —	93
BODOR ALADÁR: Török Sándor: Szegény embert még az ág is húzza —	94
HORVATH JÓZSEF: Szerb Antal: A Pendragon-legenda — — — — —	98
KERECSENYI DEZSŐ: Kemény János: Kutyakomédia — — — — —	100
SZEGEDI ISTVÁN: Ifj. Bókay János: Megvédtem egy asszonyt — —	100
BENEDEK MARCELL: Marconnay Tibor: Az ember ellen — — — — —	102
MARCONNAY TIBOR: I. Szemlér Ferenc: Ember és táj — — — — —	104
FÜLEI PÁL:	
Harangoz a mult. Karácsony Vencel versei — — — — —	105
Ahogy szívem ver. Békeffy Gábor versei — — — — —	106
HAMVAS BÉLA: Viereck G. S.—Eldridge P.: A bolygó zsidó önéletrajza	107
VAJTHÓ LASZLÓ: Színházi Szemle — — — — —	108
DR. GAAL ENDRE: Zenei Szemle — — — — —	111

A Protestáns Szemlének szánt kéziratokat a következő címre kell küldeni: Aprily Lajos szerkesztő, Budapest, II., Lorántffy Zsuzsánna-utca 3. (Baár—Madas ref. leánynevelő-intézet.) Kéziratok visszaküldését a szerkesztőség csak a legkivételesebb esetekben vállalja. A folyóirat anyaggyűjtését minden hónap 12-én zárjuk.

A Protestáns Szemle megjelenik havonta. — Kiadja a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság (Budapest, IX., Ráday-utca 28.) — Felelős kiadó: Török Pál
A M. P. I. T. tagsági díja (ezért a Prot. Szemle is jár) évi 20 P.

A Protestáns Szemle előfizetési ára egy évre 22 P.

A Protestáns Szemle kiadóhivatala: Budapest, IX., Kálvin-tér 8.

Pénztár: Budapest, IV., Deák-tér 4.

Póstatakarékpénztári számla száma: 4170.

Dr. Antal Géza

1866—1934.

Már hosszú hónapok óta ott borongott a sötét, nehéz árnyék a dunántúli református egyházkerület pápai székháza felett: a köztiszteletben álló agg püspök súlyos beteg volt. Nem egyszer úgy látszott már, hogy a halál angyala zörget az ajtón, de ő még élni akart. Utolsó napjaiban is azt mondotta, hogy élni szeretne még. Élni kívánt, szerette az életet, nem a világ adta gyönyörökért, hanem a munkáért, ami életeleme volt. Bámulatos munkakészség és képesség volt benne, a gyengélkedés utolsó néhány hónapját leszámítva, kora reggeltől késő estig tevékeny volt: könyvei, aktái, levelezése, a segítségkeresők kéréseinek, panaszainak meghallgatása foglalta le minden idejét.

Negyvenhat évvel ezelőtt foglalta el a pápai főiskola gimnáziumában a vallásanári széket, nyolc év múlva már a theologiai akadémián tanított, s itt huszonnégy évig működött. Négy esztendőt töltött Hollandiában történelmi búvárlatokkal, hazatérte után tíz éven át volt egyházkerületének püspöke. Negyvenhat évet töltött közpályán, irodalmi munkássága pedig 1881-től datálódik, s így ötvenhárom esztendőt ölel fel. A tizenhat éves diák verseket ír a Pápai Lapokba; s ezután néhány éven át helyi és ifjúsági lapokban szerepel a kitűnő diák neve. Ir lírai verseket, alkalmi költeményeket, ódákat, komoly és víg elbeszéléseket, de a tizen-nyolcéves ifjú már „Plátó és Madách” címmel filozófiai értekezést ír. Ugyanakkor már angol költőkből is fordít, nem riadva vissza nehezebb daraboktól sem. Költői és irodalmi érdeklődése még jó ideig tovább kíséri. Hollandiából, ahova mint fiatal theologus diák kerül ki, már tudományos cikket küld a Prot. Egyh. és Isk. Lapnak, amelyet hamarosan több vallásbölcseleti és egyháztörténeti tanulmány követ. Egyik víg novellájában azt mondja valaki: „Tudod, imádom a szellemes nőket”, s ez a gondolata Hollandiában jó sorsa lesz; megismerkedik professzorának, Opzoomernek leányával, aki akkor már neves írónő: „Az ember tragédiájá”-t már ketten fordítják holland nyelvre, s a munkatársak mint férj és feleség jönnek haza Hollandiából.

Antal Géza Hollandiában megtanult németül és hollandul, s ezen a két nyelven nemcsak simán és szépen beszélt, hanem írt is. Itt főként filozófiával foglalkozott, ehhez volt hajlama és tehetsége, melyet fennebb említett diákkori értekezése is elárult. Hollandiából egy német nyelven írt komoly, nagy áttekintésű bölcseleti munkát hozt haza, amely a hollandusok tizenkilencedik századbéli filozófiáját ismerteti. Ennek alapján Bécsben filozófiai doktorátust tesz, és a theologiai akadémián megürült bölcseleti

tanszékre pályázik. Egy szavazattal marad el dr. Horváth József akkori gimnáziumi vallástanár mögött, s Horváthnak a theol. akadémiára távoztával ő lesz a vallástanár. Székfoglalója „Fichte és az eticizmus az újabb vallásbölcseletben“ címmel értékes filozófiai tanulmány. Írója nagy készültségét nem csupán a bő irodalom, s a nagy nyelvismeret — német, holland, francia és angol munkákat használ — mutatja, hanem az egészséges, józan kritika is, amellyel Fichtét s az eticizmus újabb rendszereit bírálja. Bíráló szempontjainál Pflaiderer és Lotze a támaszai; ezzel a választásával is elárulja egészséges kritikai ösztönét, a kor (1891 táján vagyunk) első vallásfilozófusát, Pflaiderert és első bölcseletjét, Lotzet veszi alapul, de a maga józan és világos magyar eszét és logikáját is bőven használja. Csak sajnálni lehet, hogy ezután nagyobb önálló filozófiai tanulmányt nem írt; „A vallásbölcselet főbb problémái“ról írt hosszabb cikke (Prot. Szemle 1899), mint maga megmondja, a hollandus Thiele Gifford előadásainak foglalatát adja. A filozófia iránti érdeklődés és szeretet ugyan mindvégig megmaradt benne, hiszen utolsó éveiből való az okkultizmusról írt s kéziratban maradt kisebb tanulmánya, de reprezentatív filozófiai munkát, amire pedig képessége és készültsége lett volna, nem írt.

Antal Géza a filozófiában éppen úgy nem tudott kiteljesedni, mint több elődje. Márton István élete derekán, legjobb erejében elkedvetlenedett és abbahagyta az alkotást, Tarczynek a kerület megtiltotta a Hegel szellemében tanítást, Kerkápoly Károlyt is meglehetősen elvonta a filozófiától a közelet, de ő aránylag szépet alkotott; Horváth József nagy bölcselettörténete első kötetének bírálata után letette a tollat. Antal Géza megkésve, de még javakorában került oda, ahova tulajdonképpen indult, a theol. akadémia filozófiai székére, hiszen ötvenkétéves korában még töretlen egészségű, friss ember volt, de akkor következett el nemzeti tragédiánk. Ezerkilencszáztizennyolc őszén óraadóra bízott a filozófia tanítása, s ő mint a külföldi protestáns propaganda-bizottság egyik tagja ment Hollandiába, hogy egyházunk, hazánk ügyében a külföldi, főleg az angolszász és holland protestántizmust felvilágosítsa, s a menthetőt menteni segítsen. Angol és holland nyelvű tanulmányban tárta fel kétségbeejtő helyzetünket, s tény, hogy szörnyű megcsónkíttatásunk nem alakult azon a szörnyűséges módon, ahogy a telhetetlen ellenség kívánta.

Antal Géza sok és szép könyvet gyűjtött össze filozófiából, de szép számmal voltak theologiai és történelmi könyvei is. Dolgozó szobájából azonban korán kiszólitotta a közeleti munka. Abban az évben, amikor a theologiai akadémiára mint a dogmatika és etika tanára felkerült, már „A vidéki városok helyzetéről“ írt tanulmányt, s míg eddig az évig állandóan jelentek meg kisebb val-

lásbölcseleti és theologiai tanulmányai, 1896-ban fordulat áll be, a tudományos cikkek száma fogyni kezd, a városi, megyei, majd az országos politika mindinkább igénybe veszi tollát és idejét. A nagyobb munkák, melyek keze alól kikerülnek, fordítások (*Van Oosterzee*: A Heidelbergi Káté ötvenkét egyházi beszédben 1902, *Scheffel*: Ekkehard 1914, *Fruin R.*: Tíz év a németalföldi szabadságharcból I—II. 1916—1917); a „Tanulmányok“ c. értékes kisebb köteten kívül (1908) cikkeinek és tanulmányainak tárgyai: „Városunk villamos világításáról“, „Vásárjaink érdekében“, „Közigazgatási költségeink“, „A hitelszövetkezetek“, „Városunk jövő évi költségvetése“, „Megyei útaink pusztulása“ stb. 1910-től az összehozásig országgyűlési képviselő, Tisza István szabadelvű pártjának egyik jelentős tagja, aki közgazdasági, pénzügyi kérdésekben szakértővé női ki magát; a pénzügyi bizottság előadója, cikkei, tanulmányai közgazdasági és pénzügyi szaklapokban jelennek meg. Hogy a háború súlyos évei alatt filozófiai és theologiai tanulmányok írására nem ért rá, azt képviselőházi beszédei, előadói jelentései is eléggé megmagyarázzák; de méginkább érthetővé teszi az a körülmény, hogy Antal Gézának, a képviselőnek ajtaja mindig nyitva állott kerületének ügyes-bajos emberei, segítségkérői előtt, akik ügyében meg is tett mindent.

A haza porbaomlása, a szeretett vezér vértanuhalála őt is lesujtották. Arca egy időre elfakult, szinte elsárgult, azután a cselekvés szüksége ismét felvillanyozta, s Hollandiában tárgyalt, agitált a magyar haza és a magyar protestantizmus érdekében. A hazáért a különben nagyon kevésre becsült Károlyi Mihály elnöksége idején is vállalta a magyar ügy külföldi képviseletét, majd 1919 telén hazatérve, a közélettől visszavonult. A vörösök tuszul jelölték ki és fogságba vetették. A sok fogoly számára szűk iskolateremben emelt fővel járt fel s alá, s Milton „Paradise lost“-ját olvasgatta. Híre járt, hogy a vörösök utcaseprésre akarják kivezenyelni: a pápai jobb érzésű polgárok mind tudták, hogy ha erre sor kerül, valamennyien segíteni mennek Antal Gézának.

Mivel felesége is betegeskedett, 1919 őszén Hollandiába ment, s négy évig ott maradt. A holland állami levéltárban a magyar gályarabságra vonatkozó bécsi követjelentéseket vizsgálta át, s azokat vagy szövegszerűen vagy kivonatossan publikálta munkatársával, a holland De Paterrel két nagy kötetben. Mivel a vonatkozó iratokban több olasznyelvű volt, hogy ebben se legyen fennakadása, megtanult olaszul. Holland földben eltemette hű hitvesét, s 1924-ben az egyházkerület főjegyzője mint püspök tért haza.

Antal Géza a tudós, a politikus és közgazda ezután már csak főpásztor volt. Szakított ugyan időt a tudomány, a politika s kisebb részben a közgazdaság számára is, de lelke legfőbb gondja

ezután egyháza volt. 1924-ben megtörtént az állambáztartás szanálása, de a dunántúli református egyházkerület gyülekezetei és iskolái, így a pápai főiskola és a nőnevelő intézet a romlás szélén állottak. Most derült ki, hogy mit tud Antal Géza a maga sokoldalú képességeivel. Nehéz helyzetében szüksége volt tudományára, politikai és közgazdasági képességeire: volt egyszerre tudós, politikus és gazda, s mindezek fölött egy emberként a kerület tisztelettől körülövezett főpásztora. Meglátogatta egyházkerülete gyülekezeteit, erősített, buzdított, vigasztalt, épített. Fájó szívvel látta az egyke veszedelem pusztító hatását, gyülekezeteink törpülését, romlását. Midőn az államkormány megvonta a törpe iskolák államsegélyét, református elemi iskoláinkat nem volt hajlandó átengedni másnemű népiskoláknak, mert úgy tartotta, hogy iskoláink feláldozásával gyülekezeteink alapköveit mozdítjuk ki helyükből. A törpe iskolák és gyülekezetek megmentése céljából felelevenítette a multból a lelkésztanítóság gondolatát, ami sok oldalról váltott ki kritikát és ellenállást, ő azonban kitartott eszméje mellett, s az Egyetemes Konvent útján országosan kötelezővé tette a lelkésztanítói képzést. Pápán kerületi központul székházat emelt; külföldi kapcsolatainkat tovább ápolta, újból meglátogatta Amerikába szakadt református véreinket, a genfi Nemzetközi Protestáns Hitelintézet tárgyalásain személyesen részt vett. Fájlalta, hogy theologiai irodalmunk a régebbi időkhöz képest visszaesést mutat, ezért több irányban végzett irányító és szerkesztő munkát; még fiatal tanár korában elkészítette Zoványi Jenővel és Lic. Rácz Kálmánnal a Theologiai Ismeretek Tárát, mely teljesítmény értékét akkor tudjuk felbecsülni, amikor látjuk, mennyi tervezésbe, előkészítésbe kerül egy újabb theologiai lexikon összeállítása, melynek előkészítő tárgyalásaiban még ő is részt vett; felkarolta a Ref. Egyházi Könyvtár gondolatát, s abban több nagy kötet revízióját vállalta. Látta, hogy a theologiai tankönyvek hiánya a lelkészképzés rovására megy, e hiány megszüntetésére létesítette a kerület által a stúdium-alapot, amely alig egy-két éve növekedett annyira, hogy könyvkiadásra lehetett gondolni, s a rövid idő alatt máris négy hasznos kötet látott napvilágot. Örült ezeknek, mert tervei valósulását, sikerét szemlélhette, s tőlük a theologiai tudomány gyarapodását, s a jobban képzett lelkészi kar révén egyháza emelkedésért várta. A tudomány érdeke indította rá, hogy az egyházkerület alkalmatlan helyen levő levéltárának a maga költségén otthont emeljen, s az épületet a kerületnek ajándékozza. Szerette volna a kollégium már szűkké vált épületét kibővíteni, tervében volt a theologus internátus megvalósítása. Személye súlyával, anyagi és szellemi erővel támogatta a tudományos, művészeti és társadalmi egyesületeket; az egyházi élet mezején pedig minden fórumon buzgó és elismerésre

Marconnay Tibor: Öreg

méltó munkát végzett. Élete végét közeledni érezvén, könyvtárát a főiskolai könyvtárnak, tekintélyes vagyonát a főiskolának hagyta a tanárok továbbképző külföldi tanulmányútja, tanulók segélyezése céljából és fennmaradási fundamentumul.

Legszébb dicsérete, hogy a róla való megemlékezés egyáltalában nem szorul szép szavakra. Munkás élete beszél magáért, élete summája: példa.

Trócsányi Dezső

Öreg

*Ó, ifjúság, tüzes, merész, szökellő,
gyöttrő vágyakkal gondol rád az este
fényében az, ki csillagát kereste,
mikor már hűsen csókolta a szellő.*

*A roppant éggömbön az állatövre
tekint gondolva: „nem babona tán,
hogy egy gonosz csillagsugár gyötörte,
mikor engem hordott ki, az anyám.*

*Különben ki évek szerint egyenlő,
miért nem csügged, mért keményen zengő
acél a hangja, győzelmét megunván?*

*Am hasztalan igyekszik, hisz, kutat már
fáradt agyam, megáll az alkonyatnál
és könyörtelen éjszaka borul rám.“*

Marconnay Tibor.

A lélek élete

Az elmélkedő lélektan, amely a kísérletező lélektan megbízható eredményeinek figyelembe vételével iparkodik a léleknek, mint szerves és szervezett Egésznek megértésére, nemcsak rohamos léptekkel foglal el mind nagyobb és nagyobb területeket, hanem — s ez életrealitását bizonyítja — az elért eredményeket már a szellemi tudományok is hálás szívvel fogadják el és értékesítik. A lélek tevékenységeit a lélek sodrába állva a lélek jelentéséből szeretné megérteni. Erre két út nyílhatik meg előtte. Az egyik az ismeretelmélet, a másik a metafizika útja. Ha az első úton halad, akkor magának az ismeretnek feltételeit kell alkalmaznia a lélek megértésére is és úgy kell tekintenie a lelket, amint az nekünk az ismeret tükrében megjelenik. A második úton járva, a lélek úgy jelenik meg, mint önálló, substantiális létező, amelyet mint tőlünk független valóságot kell felfognunk. Aki a második úton jár, az akarva-akaratlan kénytelen a lélek fogalmából kiindulni, hogy ennek a kimondott vagy csak gondolt fogalomnak segítségével értse meg a lélek minden megnyilvánulását. Az első úton, az ismeretelmélet útján haladó kutató ezzel szemben az Énből indul ki, az öntudatból, amely megismerésünknek minden mozzanatát kíséri s azt lehetővé teszi. A lelket csak az értheti meg, aki előtt az öntudat jelentése és fontossága teljesen világosan áll.

Itt nem lehet tüzetesen foglalkoznunk az azzal a kérdéssel, vajjon a két út közül melyik vezet el a kívánt célhoz. Ha ezt akarnók tenni, kénytelenek lennénk előbb az ismeretelmélet és a metafizika álláspontjait közelebbről szemügyre venni s a kettő között a határvonalakat szigorúan megvonni. Ez a munka azonban nem ide tartozik. Mi csak a lélek életének főbb mozzanatait akarjuk feltárni, amint ez az élet a francia filozófia egyik legkiválóbb alakjának, *Delacroix*-nak felfogásában megjelenik.*

Delacroix lélektani fejtegetéseinek tisztasága, elemzéseinek finomága, megállapításainak határozottsága, felfogásának nemessége, amelyekkel nyelvének bősége és gazdagsága párosul, egészen kiváltságos helyzetet teremtettek számára a francia lélektan és bölselet irodalmában. Legújabb lélektani művében a lelki élet megnyilatkozásának nagy formáit veszi szemügyre és megrajzolja az ember értelmi és szellemi életének azokat az egyetemes kereteit, amelyekben az emberi lélek bámulatos élete lefolyik és megvalósul. Az egész munkában sehol semmi népszerűsködés vagy zsurnáлизmus és mégis megérti minden művelt

* *Les grandes Formes de la vie mentale*. Paris. 1934.

ember, aki szívesen merül el egy tapasztalt vezető mellett a lélek mélységeiben. Megértheti mindenki Delacroix minden fejtegetését s talán éppen ezért sokat tanulhat belőle az is, aki a lélektan területén már régóta otthonos. A mű tiszta tudomány és tiszta filozófia, amelyben a felfogás mélységével a kifejezés határozottsága párosul.

A mű kiindulási pontját az a tétel képezi, hogy bizonyos tekintetben az öntudat az első reálitás és az első tény. Minden csak őbenne és általa létezik. Nélküle semmi sem létezhetik. Ezért lehetetlen is az öntudat meghatározása. Mindent az öntudat fejleszt ki és mindennek ő a feltétele. Az ismerés éppen szíve és középpontja a létnek. Ebből természetesen következik az, hogy minden réalista metafizika lehetetlen. Semmi sem bír létezéssel, amit az emberi abstractio terem. Nincs semmi, amiből az öntudatot levezetni lehetne s innen származik az objektivizmus minden gyengesége. Az objektivizmus azt véli u. i., hogy az öntudatot valamely létezőből lehet levezetni.

Ha már most az öntudatot közelebbről vesszük szemügyre, azt fogjuk észrevenni, hogy az egyesít és szembehelyez két korrelatív adottságot: a Világot és az Ént. Az öntudatban, mint szellemi egységben éppen ennek a kettőnek egysége állítatik. Felületes pillantás előtt úgy jelenik meg az öntudat, mintha egy csomó benyomásnak megindítója, szükségletek, jóllét, rosszullét pusztá játéka lenne. Mélyebb tekintet előtt azonban csupa történet és tökéletes mű, végzet és kaland. Minden külön öntudatot — úgymond Delacroix — a Világegyetem öntudata fejt ki: az egyes öntudat csak akkor veszi észre magát, ha már előbb észrevette a Világegyetemet. Mert minden egyes személy sorsa az egyetemes okiség és célrairányulás mozzanata, s formája is csak egyike azoknak a formáknak, amelyek őt körülveszik. Ezért a „Minden“ és a „Valaki“ is egymásraviszonyuló fogalmak. Minden öntudat a Világ középpontja és a Világ töredéke. Az öntudat, mint minden létezés előfeltétele, feltételezi a létezések összességét, a dolgok és az öntudatok egyetemet. Az öntudaton, ezen a kis átvilágított filmen, átlátszik a személyiség minden mélysége és a Világ ijesztő nagysága, a dolgok virtuálitása és a szellem mérhetetlensége.

Az öntudat vagy a világ felé fordul, vagy magára hajlik vissza. A cselekvés világa és az ismeret világa. Ahol öntudat van, ott van tevékenység, mert az öntudat nem tükör, hanem csupa aktivitás: tevékeny és produktív. Az öntudat kezdődő organizáció, választás és szabadság. Ott szunnyad a növényi világ lomhaságában, ahol nincs spontán mozgás, és felébred a mozgással, a veszéllyel, a kalandokkal. Ez az öntudat fejezi ki az Inteligenciát, amely nem más, mint az ítélőerő, invenció. Amily mér-

tékben nő az organizmus és komplikálódik a milió, oly mértékben nő az öntudat is az agyvelő architektúrájával és a tevékenység erejével együtt. Tehát éppenséggel nem csak amolyan epifenomén az öntudat: nem más tevékenységek eredője, hanem maga az őstevékenység. Az öntudat maga az organizáció. Igaza van Leibniznak: az orgánizmus a maga percepcióit és tevékenységeit organizáló öntudat műve. Mint az élet, az öntudat is csupa tevékenység.

A cselekvés is gondolat. Az öntudat ítél. Az öntudat megjelenik az ítélet és az érték, még előbb a kín és az élv, valamint az érzékelés formáiban. Az érzés is tulajdonképpen ítéletek kimondását jelenti.

Bármily szerény legyen is az öntudat a maga megjelenésének kezdetén és bármily szerény legyen is az ítélet aktusa, mégis csak az öntudat és az ő ítélete tartja fenn a tárgyak és dolgok roppant világát. Tiszta érzéklet nincs. Ezért kár arról is beszélni, hogy az érzéklet irracionális. S még ha irracionális lenne is, mégsem lehetne tagadnunk, hogy minden érzékletet csak azon viszonyok burkában lehet elfogadnunk, amely viszonyok minden érzékletet észszerűen konstituálnak. Maga a megélt érzéklet csak csupasz anyag, amelyet határozott egységgé alakít az öntudat ítélete. Az észrevétel minden formájáról is el lehet mondani azt, amit a melódiáról: nincs izolált hang, mert minden hang egy sonoris világba van ágyazva s egyetlen hangban benne van minden hangra való utalás. Egy melódiát észrevenni nem egyébb, mint viszonyok egész rendszerét szerkeszteni, nem pedig izolált hangokat hallani.

Ha az így felfogott öntudat az aktivitás kifejezője, akkor a tudattalan nem lehet más, mint lappangó aktivitás. A tudattalan a ki nem fejezett aktuálitás kifejezése. Amiként azonban az álmot életünk integráns részévé az ébrenlét teszi, úgy a tudattalan a tudat által jut kifejezésre. A virtuális öntudat körébe tartozik mindaz, amit szokásnak szoktunk nevezni. A szokás célravezető eszközök zárt rendszere, amely potenciális energiát halmaz fel, hogy azt alkalomadtán aktív erővé változtassa. Ezért a szokás konzerváló hatalom, mert egyúttal ő ver útát a benne felhalmozott energia részére is.

Az öntudat fogalmából nyer azután a lelki élet minden mozzanata megvilágítást. Ez az öntudat teszi lehetővé azt, hogy mi éljük a magunk életét anélkül, hogy ezt tudnók, de időnként reáfigyelünk erre az élő multra: emlékezünk. Az emlékezésnek hát történeti funkciója van az öntudat és a lélek életében s lépésről lépésre követi az öntudat fejlődését s oscillációját. Ezért felejteni = önmagunkat elfelejteni.

Az öntudat természete vet világot arra a tényre is, hogy

munkánkat abban hagyva gyakran ez a munka tovább folyik bennünk, de nélkülünk, azaz öntudatunk tevékenysége nélkül. Ilyenkor ismét felvéve a munkát, azt észleljük, hogy az abban hagyott munka valósággal tovább haladt a mi tudatunk nélkül. Delacroix e tény magyarázatánál készséggel ismeri el, hogy ilyen esetekben a munka félbeszakításával sok gátló körülmény, — hiányos percepció, rossz asszociáció — is megszűnik, ami által a lélek szabaddá lesz. Ámde azt sem lehet tagadni, hogy e látszólagos nyugalom idején a munka valósággal mégis csak tovább folyik, még pedig a tudattalan érzés formájában. Ez a tény nem is olyan meglepő, ha figyelemmel vagyunk arra a megállapításra, hogy az öntudat szüntelen tevékenység és teremtés. Ez a teremtő hatalom jelentkezik egyébiránt abban a váratlan rendkívüliségben, amely az ihletést oly elhatározóan jellemzi. Van bennünk bizonytalanság egy teremtő, kezdeményező hatalom, természetadta zseniáltság, amely a rendes magatartás folyamatát megszakíthatja: rendkívüli feleletadás a feltett kérdésekre. Itt a legteljesebb világossággal nyilatkozik meg a szellem teremtő ereje. Mert minden kérdésünkre csak a szellem adhat feleletet, ha már felérkezett a feleletadás magaslatára.

Ha a tudattalan természetét ekként értelmezzük, akkor valójában nem is egyéb, mint az öntudatra való tehetetlenség: a tudattalan az öntudat limitációja önmaga által. De továbbá: a tudattalan a tevékenység megmaradása a mechanizmus formája alatt. Vagy ahogyan Delacroix finom szellemességgel mondja: az a gondolat, amely nem gondolja magát, lehetővé tesz és előkészít egy gondolatot, amely gondolja magát. És végül: a tudattalan a múlt megmaradása a jelenben.

Mindezekből teljes világosság esik ismét az öntudat titkos mélységeire. Az öntudat az önmegvalósulás legmagasabb foka. Benne az ember legyőzi és felülmúlja a világot. Az öntudatban kifejlik a világ és az öntudatban benne van a világ. A tudomány maga is, amely úgy látszik első pillanatra, mintha szembeállítaná az embert a világegyetemmel, sőt az embert a Világegyetemre redukálná, maga a tudomány is nem egyéb, mint az embernek egy része. A Világ az emberben van. Innen van az öntudat páratlan méltósága és legfőbb értéke minden problémának, amelyet ő állít.

Hogy ez az öntudat is a fejlődésnek különböző fokain megy át, az kétségtelen. Legelembb formája az ösztön. Innen emelkedik fel a szellemiség legmagasabb fokára. Az érzelmi életben a maga örökké elöretörő tendenciája nyer kifejezést. Az érzelmeben az alany értékeli a maga szubjektív állapotát, a világhoz való viszonyát, ahhoz a világhoz, amelyet meg akar hódítani. Innen van minden érzésnek ereje és melegsége.

Az öntudat állandóságát biztosítja az emlékezés is, amely az idő öntudata és minden körülmények között állandó restauráció. Aki emlékezik, az elismeri, hogy egy pillanat, egy dolog nincs már és mégis az a pillanat és az a dolog nem szűnt meg reá nézve létezni.

Az öntudat élete a világ élete: egy tárgyat megszerkeszteni és egy fogalmat alkotni egy és ugyanaz a dolog. Az öntudat megismer s ezen ismeret által hatalmába keríti az egész világot.

Bartók György

Őszi kürt

— Erik Axel Karlfeldt —

*Te görbe tülök, fölnyújtom ived,
zendülj az egekre újra merőbben!
Tán tág torkod nekem is ki-kivet
pár ősi hangot az őszi verőben.
A híg levegő oly isteni friss,
hogy nem lapul itt le egy pici tő se;
még játszik a szél-gróf, április is,
és május, az édes illatok őse.*

*Megkaptam, urak, az eddigi bért.
Kincsem, falatom nem hullt sose gyéren:
a szürkeségben elég derű ért,
éző ütemekre vert sűrű vérem,
tüzes sugarak szórták be utam,
míg kint a világ kusza ködbe borzadt
s körülbegett egy tiszta futam,
hogy túldalolja a csúfat, a torzat.*

*Most fölcihelődöm, bár a nyugodt
békére egy szolga szívével vágytam.
Most megfizetem a lanya zugot,
hol rózsafejek ringták körül ágyam.
Ó, százszor szebb egy-egy árva liget,
ha gyenge gyümölcsön zörren avarja —
az árnyak rávetik lepleiket
s az alkonyi szélvész porba kavarja.*

Hajdu Henrik: Őszi kürt

Üdv, hercegek, üdv a sok-sok évért —
a kor koronázza az emberi sort!
Kedvembe minden öröm beléfért,
lelkemben a jószág áhítata forrt.
Köszöntlek, arany szeptember! Idézz
meleg ragyogást egy lányivű nyakra!
Október, iramló vízi vitéz!
November, a fagy s a homály lovagja!

Megfúvom e vén, nagyöblű kürtöt,
robogjon alá a kövérhúsú nyáj —
mindenkit a telt bográcshoz gyűjtök,
portámon a vándor üres keze fáj.
Itt összeverődik a régi kör.
Nézd, bánata nábobí, mámora mély
s úgy válik, amint a hegyekbe tör,
akár a kalász, meg a mag, meg a héj.

Suhannak az órák és e három
zarándok a jég zónáiba hág már.
Kísérem őket éren és áron,
fáklyák közepett és csillagvilágnál.
Kürtömre ezüst fény csikja pörög.
A dac recsegésén túl vagyok végkép
s alázatosan bezengem örök
királyom orgonacsapkodott székét.

Svédből: Hajdu Henrik

Református keresztyén pedagógia*

A Protestáns Szemle 1934. decemberi számában Karácsony Sándor *Református keresztyén pedagógia* címen foglalkozik az Országos Református Tanáregyesület 1934. évi, Budapesten, a Református Hét alkalmából tartott közgyűlésén elhangzott előadással.

A visszhang kedves játéka a természetnek. Gyönyörködünk benne akkor is, ha csak egy-két hangunkat adja vissza, s ha a visszaadott hangokat csak képzeletünk rakja össze, színezi ismét szavakká. Nyomasztó érzés, ha mélységbe kiáltunk s szavunkra nem jó válasz, ha hangunkat elnyeli az űr.

A szellemi világban a visszhang nemcsak ily kedves játék. Ha megvan e visszhang, felemelő, küzdelemre hívó, kitartásra készítő erő. Ha a gondolat nem támaszt gondolatot, az érzést nem veri vissza egy másik szív, ha a szándék más akaratával nem izmosodik erővé: ha nincs visszhang, akkor a lélek fázósan csukódik be, nincs új gondolata, elsorvad az érzés, erőtlenné lesz a nemes szándék. Előadásom súlypontja nem abban van és akart lenni, amit a témáról mondtam — noha az, amit mondtam, az én pedagógiai hitvallásom —, hanem abban, amit nem mondtam, vagy legalább is a sorok közt, egy-egy megbújt célzásban ejtettem. Elmondtam azt, amit mondtam, azért, hogy visszhangot támasszak, hogy másokat is, a református nevelőket, egyházunk vezetőit, kicsinyeket és nagyokat kínozzon a gondolat: van-e hát értelme az áldozatnak, amelyet egyházunk immár négyszáz éve hoz a magyar közművelődés oltárán? Van-e különbség református és nem-református, különösen állami iskola között? (Református és katolikus iskola között van, az t. i., hogy ez katolikusabb, mint amennyire a mienk református.) Ha nincs, mi legyen hát a különbség, amiért érdemes egyházunknak és nemzetünknek áldozatot hozni? Vajjon ha eltűnnék a magyar életből, a magyar köznevelésből a református iskola, érezné-e egyházunk és nemzetünk hiányát, veszítene-e színben, erőben a magyar kultúra? Van-e református különbség, van-e plusz, s ha van, mi az,

* *Karácsony Sándor* cikkét folyóiratunk 1934. decemberi számában azzal a reménységgel közöltük, hogy a nyomában ébredő visszhang reatereli nevelőink figyelmét a kálvinista nevelésügynek erre a tisztázásra váró kérdésére. Ez az első visszhang megerősít bennünket abban a reménységben, hogy a beérkező hozzászólásokat az ügy érdekében sikerül megbeszéléssé (ankéttá) szélesítenünk.

amit a református iskolának adnia kell, ami egyszersmind igazolja léte jogosultságát?

E kérdések a magyar református iskola sorsdöntő kérdései. Ha nem tudunk e kérdésekre megfelelni, ha nincs, mit felelnünk, nincs mondanivalónk, akkor, nos akkor egyházunk hagyja másnak az áldozatot és költségvetése megszabadul egy súlyos teher-tételtől.

E gyötrő kérdésekre kerestem a feleletet. Kerestem az írá-sokban: az Írásban és egyházunk, oktatásunk, kollégiumaink tör-ténetében — és saját lelkiismeretemben.

A felelet, amire én jutottam, nekem elegendő. E felelet sze-rint igenis van értelme az áldozatnak. Kell lenni különbségnek református és nem-református nevelés között ma is, hiszen a multban nagy nyeresége volt a magyar közéletnek és történelem-nek ez a különbség. A református iskola hajdan nagyszerű érté-keket nevelt, ha mai nevelésünkben ez a szín, ez a bizonyos jelleg meg is kopott. De rajtunk, és csak rajtunk, református nevelő-kön áll, hogy a református iskola a lényegben is, nevelésünk a valóságban is református legyen. És ha rajtunk, és csak rajtunk áll, akkor csak nekünk lehet és kell a református nevelés problé-máját mind az elméletben, mind a gyakorlatban megoldani.

Ime, ez a tendenciája az én előadásomnak.

Karácsony Sándor cikke szinte nem remélt, ily erőben nem várt visszhangja az én előadásomnak. Soraim között olvasott, ki-érezte hangomból az aggodalmat a református iskola jövőjéért, mondataimból teljes súlyában megértette és magáévá tette a problémát. Sőt a probléma megoldását is megkísérelte bíráló széljegyzeteiben.

E megoldás megállapításaim, elgondolásom, „rendszerem“ olyan cáfolatán épül fel, amely azt demonstrálja, hogy megol-dásnak megoldás ugyan az én elgondolásom is, de hát olyan meg-oldás, amilyen sok lehet, és — ime — a nagyon érdemes cikkíró ad is egyet, állításaim után felrakván a kérdőjelet, tételeimmel szembeállítván a maga tételét.

Elismerem, hogy más, hogy több, hogy talán sok megol-dása is lehet e problémának, — mi a lényege a református neve-lésnek, mi az a plusz, amit a református iskolának adnia kell —, és a magyar református kollégiumok is pedagógiai gyakorlatuk-ban korszakok szerint más és más feleletet adtak erre a kérdésre. Elismerem a megoldás más lehetőségét, de viszont érzem a ma-gam igazságát is. Azonban kevésbbé igazságom tudata, sokkal inkább a református keresztyén nevelés, a református iskola ez existenciális problémája, továbbá az a tapogatózás, a kísérlete-zés (konferenciák, csendes napok), a próbálgatás, amely a problé-ma megoldása körül ma mutatkozik, amely egyszersmind a mai

református nevelés határozatlanságát és így benső válságát is mutatja, készlet arra, hogy Karácsony Sándor ellenvetéseire válaszoljak, a református keresztyén iskola e problémájának tisztázásához, a református keresztyén nevelés teljesebbé tételéhez e válaszommal is hozzájáruljak.

Lássuk Karácsony Sándor ellenvetéseit.

Kifogásolja, hogy az a program, amelyet a református keresztyén pedagógia címen adtam, csak rendszer, elmélet és nem élet, nem gyakorlat. Elmélet és gyakorlat korrelatív fogalmak. A pedagógia története azt mutatja, hogy pedagógiai elmélet és gyakorlat valóban kölcsönhatásban van, egyszer a gyakorlatból lett az elmélet, máskor pedig — és ez a gyakoribb — az elmélet javította meg a gyakorlatot, az elméletből lett gyakorlat. Ha igaz az, hogy a magyar református iskola az államszegély intézményessé tétele óta sokat veszített református jellegéből, nevelése közoktatásunk uniformizálódása folytán református sajátoságaiból, s ha e tényen változtatni akarunk, akkor csak az elmélet javíthatja meg a gyakorlatot, az az elmélet, amelyet a jelen gyakorlatából nem vonhatunk le, de igenis levezethetjük, elvonhatjuk a református keresztyénség leglényegéből és református kollégiumaink történeti életéből.

Igaza van Karácsony Sándornak, hogy „református keresztyén pedagógia annyiban lehetséges, amennyiben lehetnek és vannak pedagógusok között is református keresztyének“, de abból, hogy a nevelő jó református keresztyén, nem következik, hogy nevelői eljárása református keresztyén jellemek formálására alkalmas is. Karácsony Sándor felemlíti, hogy „mostanában történik kísérlet a diákságnak reformátussá tételére, e kísérlet hatásai már is mutatkoznak“, a kísérlet eredményével, az így nevelt ifjúság szellemi arculatával nincs megelégedve, felpanaszolja annak kongreganista jellegét.

Hogy a kísérletezéstől és balsikerektől megóvjuk az ifjúságot, meg kell állapítanunk a református keresztyén nevelés módját, eszközeit, eljárását. Szükség van tehát az elméletre, szükség van református keresztyén pedagógiára, amelynek igenis egész sajátos célkitűzései s így egészen sajátos vonásai vannak, tehát külön probléma, a református iskola és egyház külön problémája, még pedig fölöttébb fontos problémája. A református keresztyén pedagógia nemcsak feltételezhető, nemcsak lehetséges, de egyszersmind szükséges is.

Ez a pedagógia nem áll szemben a filozófiai pedagógiával, nincs mellé, nincs alárendelve, de ezen át, e fölött vezet. Megvizsgálja a modern filozófiai pedagógia eredményeit, általában a mai elméletet és gyakorlatot, átveszi mindazt, ami ezekben általános érvényű, tehát reá is, a református keresztyén neve-

lésre is érvényes, mert az ő számára is értéket jelent; asszimilálja ez értékeket, lett légyen az a pedagógia munkaiskola, cselekvés pedagógiája vagy értékpedagógia. A református keresztyén világnézetből, hitünk objektív tartalmából — amelynek minden református keresztyén hitében meg kell lenni, különben nem református keresztyén —, kell kinőni e pedagógiának, nevelő és tanító eljárásunk, az iskola munkája szabályozó elvének. Az ilyen pedagógia, a református keresztyén pedagógia teheti a református keresztyén pedagógus munkáját tudatossá, határozottá, egyszersmind eredményessé. Erről a pedagógiáról beszélni kell, hangsúlyozom én is Karácsony Sándorral, de nemcsak beszélni kell, hanem meg is kell építeni.

Karácsony Sándor reámutat az ellentmondásra, amely abban áll, hogy az alaptételt — „az ember általános bűnös volta“ — nem vonatkoztatom a nevelőre is. „Sehol sincs megmondva, hogy a nevelő addig nem dolgozhatik Isten dicsőségére, míg maga is, személy szerint is meg nincs váltva Krisztus által.“ De vonatkoztatom, ha részletesen nem is fejtettem ki, amikor előadásom végén kijelenttem, hogy „református keresztyén pedagógia csak olyan környezetben, csak olyan iskola-gyülekezetben fejlődhetik ki, amelyben intenzív keresztyén vallásos élet van.“ Tehát a református pedagógus református keresztyén kell, hogy legyen, az alaptétel őréa is vonatkozik, különben nem református pedagógus.

Ellenmondásra talál abban is, hogy az eredendő bűn tételét nem alkalmazom teljes rigorozitással a gyermekre s azt mondom, hogy a gyermek sem nem jó, sem nem rossz. Holott az alaptétel szerint „a gyermek is egy a bűnösök közül (akik között első vagyok én)“. Ez az ellenvetés logikailag helytálló, kétségtelen, hogy a „rendszer“ ezt a konzekvenciát kívánja. De sok mentségem van, hogy e zárótételt nem vontam le. És az Irás is, az evangélium is adja e mentséget. Engedjétek hozzám a kisdedeket... mondja az Úr. Az eredendő bűn dogmájának pedagógiai konzekvenciáit eddigelé református keresztyén nevelő a nevelés története szerint nem vonta le, de meg különben is a gyermek theologailag lehet rossz, az eredendő bűn őt is terheli, — pedagógiai szempontból, a nevelés, a nevelhetés szempontjából azonban azért lehet sem nem jó, sem nem rossz, azaz minden gyermeknek vannak jóra irányuló, nevelésre méltó hajlamai is.

Kifogásolja Karácsony Sándor, hogy nemcsak az Irással bizonyítok, pedig a hit mértéke az Irás, dolgozatomban a református pedagógia második alapelve, hanem az irodalomból is veszek érveket, Ibsenből, aki nem is református. Ibsennel én nem bizonyítok, csak illusztrálok, szemléltetek. És erre nagyon alkalmas a felvett Ibsen-részlet. Különben is Ibsen komoly, mondhat-

nám zordon erkölcsi felfogásában sok a kálvini vonás. Schiller írta a Jungfrau von Orleans-t, Heine a Kevlaari búcsút. A középkori keresztyénség misztikumát aligha fejezte ki teljesebben nem középkori irodalmi alkotás, mint épen e két nem katolikus költőé. S a katolikus iskola szívesen is állítja e két művet nevelése szolgálatába.

„Miért épen egy valamelyik páli kijelentés alapelve a református keresztyén világnézetnek, miért nem egy másik?“, kérdi Karácsony. Nem én választottam e két alapelvet, amelyre fejtegetéseimet építettem. E két tétel: 1. az ember hit által Isten kegyelméből üdvözülni, 2. az ige mértéke a hitnek, a protestantizmus, közelebbről a református keresztyénség reformátori alapelve. Az első a dogmatika szerint a protestantizmus anyagi, a második alaki alapelve. A református keresztyén pedagógia más alapelvet nem is választhat, mint azt, amely a református keresztyén világnézet alapelve. A Karácsony Sándor által ajánlott alapelvek szép elvek: „Ti vagytok a földnek savaí“, „arról ismernek titeket meg, hogy az én tanítványaim vagytok, ha egymást szeretitek“ nagyon jól felhasználhatók és felhasználandók egy részletes, rendszeres református keresztyén neveléstan kidolgozásánál.

Előadásomban én csak irányelveket jelölhettem meg, csak vázlatos feleletet adhattam a református keresztyén pedagógia, főképen a magyar református iskola existenciális kérdéseire. Hiszen az alkalom, a megadott időbeli keret nem engedte a probléma részletes kifejtését. Nem tértem ki és nem térhettem ki pl. a nevelő és tanítvány viszonyára, de előadásom egész szelleméből következik, hogy Karácsony Sándorral e tekintetben is egy véleményen vagyok, hogy a nevelő és tanítvány közötti kapcsolat prototípusát Pál és Timotheus életközösségében kell keresni. Amikor a nevelőt a művészhez hasonlítom, ezzel csak eljárása technikáját, célszerűségét, munkája minőségét óhajtom szemléltetni. E hasonlítás a nevelő és tanítvány közötti erkölcsi relációt nem érinti, arról nem szóltam. Pedig nagyon szerettem volna e viszonyt elemezni, reámutatni arra, hogy a több, a sok napfény, a didaktikai jóság elve a református keresztyén pedagógia szabályozó elve.

Még kevésbé szólhattam arról, hogy a demokratikus elv hogyan érvényesüljön a mai református iskolában, amikor a vagyoni cenzus mai szegénységünk miatt sokkal inkább szelektáló elv, mint az istenadta tehetség. Hogy ezt a problémát is meg kell oldanunk — talán a régi metodusok felújításával, illetőleg általánosításával (mendikáns, legátus, supplikáns, sorkosztos) — valom én is Karácsony Sándorral.

Válaszomat végzem annak örvendező kijelentésével, hogy Karácsony Sándor iránt főképen ellenvetéseieért vagyok hálás. Az ellenvetések meditálásra, a gondolatösszefüggések újabb meg-

Papp Ferenc: Református keresztyén pedagógia

vizsgálására készítették. E vizsgálat csak erősebbé tette azt a pedagógiai meggyőződésemet, amelyet az Országos Református Tanáregyesület XXVIII. rendes közgyűlésén nagy vonásokkal megrajzoltam. Reménykedem, hogy az ő hozzászólása másokat is — főképpen a református iskola munkásai közül — meditálásra, nevelői érzületük és gondolkozásuk megvizsgálására, esetleg ennek revíziója érlelésére indított, s így előadásom benső célkitűzését erőteljesen támogatja. De hálás vagyok az elismerésért, a biztatásért is: hálás vagyok a tisztán csendülő, a lélekből fakadt visszhangért.

Papp Ferenc

A szónál erősebb!

*Bolond lelkem, no, nyilj ki hát!
mit rejtőzködöl, mit lapulsz,
nincs most idegen, aki lát,
bátran kinyílhatsz, — itt a kulcs.*

*Dohogsz belül és zsörtölődsz,
gazdád szavát nem hallgatod;
csak vádaskodsz, hogy börtönöd
és gonosz rabtartód vagyok.*

*Panaszolod, hogy néha vágy
gyújt látni szülőföldedet
és messze szárnyalnál Szilágy
ős hepe-hupái felett.*

*Szegény galambom, jaj, ne szállj!
lelkem, maradj csak énvelem;
azon a tájon száz viszály
s vadász golyója érhet el.*

*De szónál erősebb a vágy!...
Lelkem elröpült... Kiszökött.
Lélek nélkül most mit tegyek,
örvénylő pesti kő között?*

Fekete Lajos

Tóth Tihamér

A budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem római katolikus hittudományi karának tanára Tóth Tihamér, aki az istentiszteletek rádión való közvetítése, illetőleg Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök halála óta lett a magyar római katolikusok és általában vallásos és igehirdetői kérdésekkel foglalkozó lelkek előtt ismertebb személyiség. Egyik róm. kath. napilap megállapítja róla, hogy „tíz nyelven megjelent könyvei révén külföldön őt talán jobban ismerik, mint idehaza.“ Ilyen külföldi publicitást talán még egyetlen magyar egyházi író sem ért el. Temesvári Pelbárt, vagy csaknem egy évszázaddal később Szegedi Kiss István hordozták annyira magyarságunk hírét latinnyelvű munkáikkal, mint amennyire ez a tíz nyelven megszólaltatott egyetemi professzor hirdeti a magyar róm. katolicizmust.

Rádión való hatása előtt főleg a magyar róm. kath. felekezeti ifjúsági irodalomban jelent meg egy esomó, sok kiadást (huszezres példányszámokat is) elért munkája. A *Levelek Diákjaimhoz* sorozat (A tiszta férfiúság, Dohányzol? Ne igyál! stb.) füzeteit is lefordította idegen nyelvekre. Ezekkel a különben páratlan művészettel és Márton Lajos mesteri rajzaival díszített munkákkal azonban valahogy úgy vagyunk, mint Sebők Zsigmond gyermekregényeivel, a Mühlbeck Károly rajzos Mackó úr utazásaival: felnőtt korunkban sokkal jobban élvezzük, Tóth Tihamér munkáiból több épülést szerzünk, mintha ifjúságunkban kerültek volna kezünkbe. *A tiszta férfiúság* legkényesebb kérdéseit bámulatos rutinnal bontogatja, forgatja, amikor az életfakadásról, az első szerelem szépségéről, a május éjszakai fagyáról, élve-rothadásról, színházról, moziról, táncról beszél. A cserkészlet meg a gyónás és gyóntatószék magasztalása mellett egy kis legitimizmust is beleceppent tárgyába, mint illusztráló képet. A *Dohányzol?* c. könyvecskében a kérdés minden vonatkozását bemutatja. Kezdve a naiv védekezéstől, hogy az ifjúnak tekintélyt ad a füstölés és gondolatokat ébreszt benne, a nemzetgazdasági szempontokig, pénzügyi politikáig és a történeti reminiszcenciák emlegetéséig, hogy a Tabago szigetéről Nicot János által behozott szokást Oroszországban sokáig az orr levágásával büntette a szigorú törvény. *Ne igyál!* füzetében megdöbbenő statisztikák, táblázatok oszlopaival beszél arról, hogy az alkohol hogyan töri össze az akaratot és sokszor egész népek boldogulását és jövődjét is.

Színes, élénk, lüktető mindenik ifjúsági könyve, mégis nem kimondottan az ifjúság számára való, sokkal magasabb fokon jár, vagy legalább is a felnőtt intelligencia jobban meglátja szépségét

és melegségét, az egyes kényes fejezetek megírásának kényszerítő miéért-jét, mint a diákok.

Prédikációs kötetei (*Hiszek egy Istenben*, Bp. 1932. III. kiadás, *Hiszek Jézus Krisztusban*, Bp. 1932. *A szenvedő és győzelmes Krisztus*, Bp. 1933.) 35–35 beszédet, évekig tartó témakomplexumot foglalnak magukban. Ezeket a beszédciklusokat az egyetemi templomban mondotta el. Híres postillák, plenariumok emléke ébred láttukon. Telegdi Miklós könyveinek és Bornemisza Péter foliánskoloszsusainak, Kulcsár György, Zvonarics, Alvinczi Péter, Szenci Molnár Albert stb. postillásprédikáció-gyűjteményeinek késői tiszteletreméltó utódja mindenik kötete. Míg azok azonban szigorúan ragaszkodnak a bibliai locushoz és mindenkor lelkiismeretesen fel is tüntetik a textust, a pericopát, amelynek alapján, vagy amiről beszélnek, addig Tóth Tihamérnál soha sincs bibliai alapige, kivéve azt a pár helyet, ahol a beszéd címe egy bibliai idézet: „Boldognak hirdet engem minden nemzedék“ (Luk. 1, 48.), „Beteljessedt“ (Ján. 19, 30.), „Lélek az Isten!“ (Ján. 4, 24.), „Szeretett engem és magát adta értem“ (Gal. 2, 20.), „Krisztus tegnap és ma és mindörökké“ (Zsid. 13. 8.). Beszédeinek alapját nem az evangéliumi ige adja tehát általában, hanem a kitűzött és sorba fűzött téma.

Ezekben a kötetekben nem az egyes beszédek kiválóak, hanem a beszédsorozat megszerkesztése, a hatalmas vázlat felrajzolása, egy témának 35 részre tagolása a kazualisztika szabályai és választó vonalai szerint. Valami grandiózus freskó, vagy kifeszített gobelin óriási arányai nyugöznek le. Az alakok elosztása, arányos csoportosítása, a lényeges kidomborítása, kiegészítő vonalak elrejtése, vagy lesimítása, díszítések, aláhúzások kiemelése megragad. Mintha valami pompás kathedrálisban járnánk, ahol fő a tetőzet bordázata, a falak egymásba-szerkesztése, világítási hatások és fénykévék özöne. Régi templominterieurök festménye jut eszünkbe, ahol roppant térségek tátonganak, itt-ott alig egy-két térdepelő, vagy alázatosan haladó ember, kutya is tévedt a szentegyház kőpadlatára, koldusok gubbasztanak a színes lobogók, vagy meztelen oszlopok tövében. Mindez nem fontos, ha nem volna semmi mozgás a templomban, akkor is lenyügözőleg hatna fényözönével, vagy borongó misztikumával a szentély fölé emelt, kőbefaragott imádság: a templom. Az ősrégi keretek: Hiszekegy, Miatyánk. Tízparancsolat, passionálék, Mária zsoltárok, messiási jövendölések készen várják a prédikátort, akinek a szigorú előírások, a dogmatika parancsolta tartalommal kell megtöltenie a szokások és hagyományok által megszentelt formákat.

A nagy tervrajznak felvázolása mégis nehéz munka, ha megszentelt és parancsolt vert utakon jár is az ighirdető, mert legalább a téma megfogásában, a címezésben újnak, modernnek kell lennie. Valamivel legitimálnia kell vállalkozását. A *Hiszek Jézus*

Krisztusban kötetnek negyedrésze (9 beszéd) Máriáról szól (Aggályok a Mária tisztelettel szemben, Mária és a nők, Mária és az anyák, Szűz Mária képei stb.) A *Hiszek egy Istenben* a hitről 7 beszédet mond, „Van-e Isten?” összefoglaló címen 8, „Milyen az Isten?” ciklusban 20 beszédet. A *szenvedő és győzedelmes Krisztus* kötet hat beszédben tárgyalja „Krisztus szenvedése meg az enyém” problémát. A részletek rendezése, feldolgozása, cikkelyezése a prédikátor egyéni kiválóságát csillogtatja meg a róm. kath. dogmatika nagyobb vonalakat és végső következtetéseket szigorúan előíró keretei között.

Az igehirdető eredetiségét korlátozó megkötöttségek világában rengeteg alkalom adódik mégis tudásának, olvasottságának, ismereteinek bemutatására, amikor igazságok illusztrálására, érvek alátámasztására használ fel mindent. A dogmatikumok hangszerelése tehát az igehirdetőé. Ennek a hangszerelésnek vannak előnyei, de sokszor kirívó és bántó mellékzöngéi is, különösen az evangéliumi keresztyén igehirdetés szemében és számára. Legszebb beszédei közül való az *Isten atyám: imádom őt!* című. Az Istennel való elbeszélgetésről és az imádkozás áldott demokráciájáról mond nagyon világos és nagyon meleg szavakat. Tetszik, hogy az imádkozás kérdését éppen ebbe a részbe osztja és a divatos nyelvtanfolyamok idején frappáns hasonlatot, következtetést használ: „A túlvilági érintkezésnek is van hivatalos nyelve: az imádság. Az Úristen ugyan minden nyelvet ért, de nem hallgat meg, csak egyet: az imádság nyelvét.” Egy mellékes megjegyzésében nagyszerű pszichoterapeutikai receptet nyújt: „A jól végzett esti ima az idegzetünkre is fölér egy adag veronállal.” Nagy kárnak tartjuk és meglehetősen zökkenővel tudjuk csak érteni ebből a kimondott evangéliumi légkörből a feszület, gyónás, szent áldozás, breviárium problémájára való átugrást, amikor megállapítja, hogy „A breviárium a papnak nem magánimája, hanem a szent katolicizmus ajakáról szerte a földön állandóan fölszálló *hivatalos dicsérő himnusz* a mennyei Atyához!” Másutt is sokhelyt találunk ilyen (szerintünk) eltéréseket és témától való elugrásokat, vagy legalább a precíz fogalmazás hiányát, pl. azt, hogy „Az apostolok szintén nem értették meg Krisztust, mikor az *Oltáriszentségről* először beszélt nekik.”

Szemünkben fogyatékosága az is, hogy gyakran triviális, pórias, naivitást utánoz, olyan dolgokat tételez fel, állításokat talál ki, amelyek nincsenek, amelyeket senki sem állít. Csinált közvetlensége, mely különösen a szerzetes rendeknek „barátságzóknoklatá”ból folyik, nem erősíti, hanem sokkal inkább gyengíti tételei meggyőző erejét. Ezekre a gyengeségekre mutatnak a kiragadott példák:

— „Hányszor halljuk, hogy pl. valaki a pápa csalatkozhatatlanságára csóválja fejét. Ő azt nem tudja elhinni — mondja, —

hogy ha a pápa egy számtanpéldát fejt meg, ne tévedhetne, vagy ha a boltba megy, ne lehessen becsapni! Hát hol a világon tanítja ezt bárki is?"

— A „Gondviselés annyi, mint tátott szájjal sültgalamb várása“. „Sültgalambot váró thessalonikai keresztyének“.

— „A világ egy nagy színház, melyben Isten a színdirektor.“

— „Kiben bízol inkább: a jó Istenben, vagy a fekete macskában?"

Felkiáltásai, megszólításai, kérdései, kitételei is különösen csengenek:

— „*Hahó* Testvéreim!“ „Dehogyan olvastuk, dehogyan, dehogyan!“ „Nos, de mennyire akarok!“ „Milyen álszent, bigott, sötét, *mafla* vagy, ha még ilyet sem akarsz megtenni!“ „Péter, ez nem volt szép tőled!“ „Mi az Péter, jól hallunk? Nem ismered őt?“ „Péter... valóban elcsuszott egy cseresznyemagon.“

A lelkesedés röptét hirtelen megakasztja egy-egy idegennyelvű, főleg latin, vagy német idézet, amelyet nem mindig fordít le magyarra. Valami láthatatlan acélfonalat, kifeszített hálót érzünk ilyenkor a beszéd fölött, a dogmatika huzalai parancsolják vissza, szoritják le, azok a vonalak, amelyek talán minden mondata fölött ott feszülnek latinul és amelyek akarva-nem-akarva néha megjelennek az ajakán is.

Az okfejtése is különös és megengedhetetlen módon ugrándozik:

— „Péter egy szolgáló kedvéért tagadta meg az Urat. A mai Péterek egy jelszó, egy divatos felfogás, az emberfélelem ezernyi arca miatt. Ma már nem divat, hogy pénteken böjtöt tartunk. Ma nem divat, hogy a családban két gyermeknél több legyen. Ma nem divat, hogy a ruhátlan aktfestmények helyett szentkép függjön a szoba falán. Ma nem divat, hogy gyónni menjen az apa is, anya is, nemcsak az iskolás gyermekük... Mindez nem divat, hát: Nem ismerem ezt az embert!“

— „Menj haza hitetlenkedő testvérem — a gyóntatószékbe!“

Az evangéliumi kersztyénséget ezekben a kötetekben általában nem támadja, sőt egész sereg idézetet vesz Franklin, Székács, Tompa, Berzsenyi műveiből, e mellett azonban olyan érzéseket és cselekedeteket fog ránk, amelyek legfeljebb a római katolikus hallgatókat nyugtathatják meg, minket legfeljebb mosolyra derítenek.

— „A Szűz Anya szépsége elől nem tudnak menekülni másvallásúak sem s jönnek ők is velünk együtt tisztelni az Isten anyját.“ — Nagyon nagy művészet van ebben a mondatban, talán egyetlen része sem kifogásolható, de a maga egészében mégsem igaz.

— „Graz mellett van egy csendes kis fürdőhely, Rade-

gund... az egyik hangulatos fenyves sétányon bájos „Magyarország Nagyasszonya“ szobor áll... Ez előtt a „magyar Mária“ előtt állandóan friss virágok nyílnak: a magyar fürdővendégek veszik azokat. Bármilyen valláshoz tartozzanak is, mindegyikük hozzájárul a Nagyasszony virágaihoz, mert ott az idegenben kiérzik azt, hogy a Boldogasszony valahogy minden magyar lélekehez hozzátartozik...“ Ezt a valahogyt mi sehogy sem értjük.

Különös felhívás és sok mindenre tekintettel teljesíthetetlen is:

— „És ha valaki még ezek után is azt hajtogatja, hogy a Mária-tisztelet elterel bennünket Krisztus imáadásától, azt csak arra kérem, álljon meg egyszer figyelő szemmel Firenzében a világ egyik legszebb Mária-képe, Ráfael páratlan festménye, a Madonna della Sedia előtt!“ Ilyen Olaszországba utazni kényszerítő érvekkel nehéz operálni és meggyőzni akarni azt, akit másként tulajdon bevallása szerint sem tud semmiképen meggyőzni.

Jobbak a természettudományi, irodalomtörténeti, napilapokból, vagy a Gesta Romanorumból vett képei, illusztrációi. Pl. hogy pirosvérsejteink vasából kitelnék hét patkószeg, meszét átalakítva 95 ceruzát szerezhetnénk, mégis az egész ember szervezete, húsa, vére, csontja, zsírja nem ér többet, mint hét pengőt. — Autótülök, repülőgép berregése, a newyorki telefonkönyv adatai a jósnőkről, vagy az ismert pompás Pascal idézet, hogy: „Az ember (az áteredő bűn következtében) egy előkelő családból származó koldus“, ellentétes gondolatok, gondolat visszafordítások, pl. „Milyen kár, hogy a rózsza mellett mindenütt ott a szúrós tövis! — bosszankodik a hitetlen. Milyen jó az Isten, hogy a tövissek mellé rózsát is adott! — mondja a hívő“, — számtalan apróság, forgács, reminiszcencia, az egyházatyák adatgyűjteménye épügy, mint a boxbajnokok világából, a boyok és görölök köréből vett vonatkoztatásai tarkává és érdekessé teszik igehirdetését.

*

Tóth Tihamérban, sokkal inkább talán mint másban, mert ő most a magyar római katolikus egyháznak legjobban ható és legmesszebbre ható igehirdetője, kiütközik az áldozatot bemutató egyháznak gigantikus próbálkozása és küzdelme, hogy hogyan lehessen ugyanakkor igehirdető egyház is. A prédikáció, ami nem elengedhetetlen alkatrésze az istentiszteletnek, főleg és különösen olyan korokban lesz fontossá váló kiegészítő adaléka, amikor vagy versenyre kell kelni az evangéliumi egyházakkal, vagy királyi udvarok fénye kívánja meg az udvari prédikátorok beállítását, megszólaltatását. Tóth Tihamérnak, mert csaknem

egyedül áll, roppant feladat az igehirdetés itthon; külföldön, elsősorban a kimondottan katolikus vagy nem-protestáns országokat véve, sokkal nagyobb és könnyebb is a hatása; Hlond lengyel bíbornok például elrendelte, hogy egyházmegyéje minden templomában Tóth Tihamér frissen lengyelre fordított művét kell felhasználni a prédikációhoz. Itthon a római katolikus egyház főpapjai inkább egyházfejedelmek, főpapi misék nagyszerű fényben végző liturgikus vezetői, az oltáriszolgálat ellátói. Igehirdetést, (olyant, amivel nemcsak külföldön állhatnak elő, ahol kétségtelenül nagy magyar szolgálatot tesznek vele, ha tudja is a külföld, hogy az illetők nem osztrákok, németek, vagy mások, hanem kimondottan magyarok), hanem itthon is, rádió közönség előtt is megállhatnak, főleg és majdnem kizárólag Tóth Tihamér végez.

Őt hallgatják a rádión az evangéliumi keresztyének, reformátusok és evangélikusok is. Nem pótolja ugyan számunkra a mi rádión ritkán hallott igehirdetőinket, mégis sokat tanulunk tőle. Azonnal megérezzük a másféleséget; hangsúlya, kenete, frazeológiája más, mint a miénk, mégis szívesen hallgatjuk a közös igazságokat, tetszetős és boldogító evangéliumi beállításokat, sőt a beszéde alatt sokszor már várt és pontosan be is következő részleteket is, amelyek szigorú és feloldhatatlan elfogultságáról, önmagához és egyházához való hűségéről beszélnek. Ezek a részletek akadályozzák meg a magyar evangéliumi szószéket, hogy könyvei esetleg sok református és evangélikus egyházban is visszhangozzanak, viszont ezek teszik valóságos, végső következtetéseiben és vonatkozásaiban kimondott római katolikus igehirdetővé a Pázmány Péter Egyetem gyakorlati teológiájának tanárát.

Incze Gábor

Egy angol püspök Magyarországról (1806)

A messenger of love he went,
A true Evangelist...

Southey-nek, az ismertnevű költőnek a tömör jelentésében kifejezésre jut hősünk: Reginald Heber (1783—1826) főpásztori és emberi kiválósága. Halálát Southey-n kívül még más angol költő is megsiratta, mert Héber ismert és jó csengésű név volt nemcsak egyházi, de irodalmi körökben is. Életrajzát megismerhetjük rövid néhány mozzanattól. Fényes oxfordi diákévek után két évig (1805—1806) a kontinensen utazik Thornton barátjával együtt. Utirányuk Svédország, Németország, Oroszország, majd Magyarország. Angliába visszatérve egyházi szolgálatba lép, 1822-ben a nagyhírű lelkészt, szónokot és író Kalkuttába hívják meg püspöknek. Rövid néhány évi főpásztori működés után Indiában hal meg 1826-ban.

Hazánkban 1806-ban járt és bár csak néhány napot töltött Bártfán, Kassán, Egerben és Budán, mégis eleven érdeklődéssel és bizonyos viszonylagos terjedelmességgel írja le magyarországi élményeit.¹ Ismételten kifejezésre jut sajnálkozása, hogy nem tölthetett több időt abban az országban, ahol annyit lehet tapasztalni. Sőt az a nézete, hogy kevés ország van, ahol angol ember annyit tanulhat, mint éppen Magyarországon. Mielőtt átlépte volna a határt, őt is ijesztgették a nálunk uralkodó viszonyokkal. Főleg egy eseh postamester akarta őt mindenféle rémmesével visszariasztani. Pedig, írja Heber édesanyjának, miután hazánkat elhagyta, egyenesen neveltséges volt mindenféle híresztelés. Az utak nem rosszabbak, mint Anglia némely grófságában, a lovak, vendéglők kitűnők, a magyarok híres vendégszeretetét szintén tapasztalták, mindenfelé rendkívül szívesen látták a két utazót, és ami az általános jólétet, magát a lakosságot illeti, ez sokkal különb akármivel, amit Anglián kívül láttak.²

Ez a jövődöbéli püspök véleményének lényege közállapotokról. Rövid néhány napi magyarországi utazása alatt részletkérdések is érdekelték és foglalkoztatták. Érdekelték Hebert nemcsak hazánk általános viszonyai, de érdekelte a magyar alkotmány is, melyben III. Eduard idejéig visszamenőleg különös hasonlóságot talál az angol alkotmánnyal. Bizonyos rokonézés fordult az an-

¹ The Life of Reginald Heber lord Bishop of Calcutta. By his Widow. Together with a Journal, of his tour in Norway, Sweden, Russia, Hungary and Germany. 2 vols London, 1830. Magyar útját I. I. köt. 283—309. lapokon.

² And the whole country displays a wealth and population far superior to all we have yet seen out of England... 304. l.

gol utazók felé mindenütt, ugyanazon szimpatia, melyet honfitársai oly sokszor tapasztaltak magyar földön. Annál jobban tünt fel nekik az idegenkedés, melyet a német nyelvvel szemben tapasztaltak. De ennek meg is van a maga oka. A „camera“ iskoláiban erőltetik a német tanulást, a kormányzás minden ágában előnyt adnak a németeknek, — még a magyar ezredekben is. Ez az állandó panasz, melyet mindenfelől hall. A magyar király idegenben él, nem esoda, hogy a közvélemény elégedetlen. „Degustata est natio“, mondják Hebernek. De azért a franciáért sem lelkesednek, nagy hévvel beszélnek Buonaparte ellen...

Ami két angol utazónkat a legjobban lepte meg, az a latin nyelv általános használata Magyarországon. Ezt a nézetet még a Széchenyi korabeli angol utazók is sokszor szokták ismételni. Nem lepi meg Hebert, ha az egri érsek szolgájától hall kifogástalan latint, de hogy a parasztok is latinul szólalnak meg, azon nem győz csodálkozni. Utleírása idevonatkozó fejezetéből a tájékozatlan olvasók a latin nyelvmel általános használatára következtethetnek. Még a józan szemmel megfigyelő angol utazónál is találunk ily elhamarkodott általánosításokat.

Műveltségünkről, iskoláinkról, vallási állapotainkról is sikerült egyet-mást megtudnia, hisz ajánlólevelek minden ajtót megnyitottak előtte, mindenfelé rendkívüli előzékenységgel találkozott. Szinte csodálatos — ugymond — mennyire meg tudja kapni az utazó Magyarföldön éppen azt az információt, amelyet óhajtt. A kassai iskola épügy érdekelte, mint az egri. Utóbbi helyen megtekintette a híres csillagászati megfigyelőt, melyet Esterházy érsek állíttatott fel. Minden egyes műszer Angliából jött. Az akadémia tanárai tájékozottak, rendkívül udvariasak. Minden érdekelte őket, ami Angliára vonatkozott. Ez is olyan megjegyzés, melyet Heber előtt is, de később is sűrűn olvashatunk angol utazók utleírásaiban. A jövődöbeli lelkészt, illetve püspököt természetesen hazánk vallási és egyházi viszonyai is foglalkoztatták. Már az első magyarországi helyen is, ahol megállapodtak, Bártfán, érdeklődéssel szemléli a két evangélikus templomot, itt hallja először az „evangelikus“ jelzöt, mellyel általában a lutheránusokat szokás megnevezni. Úgy tudja, hogy leginkább a Felvidék és Erdély erősen protestáns. Erdély az ő információja szerint annyira evangélikus lakosságú, hogy még az idegen is gyorsabban jut el egyik helyről a másikra, több előzékenységgel találkozik a postamester részéről, ha protestáns. Sajátságos tévedése az egyébként jól informált Hebernek, hogy a „szász kálvinistákat“ Bethlen Gábor telepeseinek tartja.

Körülbelül ez a foglalatja Heber néhány napi tapasztalatának magyarországi utazása alatt. Ily rövid idő után legfeljebb csak impressziókkal távozhatik az utazó. A mi angolunk is csak

ily futólagos benyomásokat gyűjthetett. De azért feltűnt neki is a felvidéki tótság szegénysége, főleg ha azt a Kassánál kezdődő szinmagyar területek anyagi jólétével hasonlította össze; érdeklődéssel szemlélte a népviseletet, feltűnt neki a magyar menyecske piros csizmája, a fehérre meszelt csinos falusi ház, mely — mint mondta — akármely „angol parkba“ is beillenék. Feltűnt neki az idegenkedés a ránkerőszakolt német világgal szemben, a rokonszenv, mellyel őt, a protestáns angolt, még oly katolikus központokban is, mint pl. Eger, fogadták. Jól esett a mindenfelé megnyilatkozó vendégszeretet, közvetlen szivesség; nem csoda, ha a két angol utazó, ki tendenciózus híresztelés következtében bizonyos előítéletekkel lépte át a magyar határt, mint megértő barát távozott. Reginald Heber nevén kívül ez a szempont is eléggé indokolja, hogy rövid magyarországi útleírását az ismeretlenség homályából kiragadjuk.

Dr. Fest Sándor

Csók István

A mi Csók Istvánunk szerencsésen betöltötte a hetvenedik életévét; igézet ne fogja olyan egészségben, alkotóerőben és üdeségben, amely a legjobb reményekre jogosít.

A művészethez az élet adja meg a mértéket. Az élethez viszonyítva háromfajta művészetet szeretek megkülönböztetni. Az első helyre azokat teszem, kik tökéletes képét adják annak, ami korukat legelőnyösebben jellemzi és amit nyújtanak, saját keretükben, saját felsőségebb magaslatakról nyújtják. Az élet fölött jelentkeznek, de művészetük tartalmát mégis az élet feneketlen mélységéből merítik.

A második hely az én szememben azoké, kiket földrengésjelzőhöz szoktam hasonlítani. A világtörténelem minden korszakának megvoltak a maga kisebb-nagyobb földrengései, de talán sohasse dühöngött annyira a talaj az ember lába alatt, mint épen a legközelebbi multban. A temérdek művészeti izmusnak bizonyára megvolt a maga mélyen fekvő oka. Ne kívánja se a tudós, se a laikus, hogy szavakkal magyarázzuk meg, miben állnak ezek az izmusok. A művész elől jár az ő ösztönös megérzésével és szavakká át nem alakítható sajátos kifejezési eszközöket használ.

Az utolsó osztály a nyárspolgároké, kiknek az lett a soruk, hogy mint festők, szobrászok vagy építészek keressék, a nagyvilág eseményeitől érintetlenül, tengő életük nyugalalmát.

Csók István egyénisége azért ösztönzött e gondolatok felvételére, mert a belőle kiáradó művészet nekünk mindig különös ösztönző erőt jelentett.

Nem nagyon régen történt, hogy közéletünk egyik elaggott vezéralakja meglátta a Szépművészeti Múzeumban az „Árvák“-at. „Igen, igen! az a fiatal ember“ — kezdte saját multjával a beszédet — „...megvettük a képét, hogy pártoljuk!“

Az „Árvák“-at valóban élete kezdetén festette Csók István. Úgy festette meg, ahogy az akkor megújulóban levő művészet természete hozta magával. E fiatalos mesterműben, a Bastien-Lepage ösztönözte kimerítő formaelemzés mellett azonban többlet is jelentkezett: a hajnalelőtti hangulatot kifejező összefoglaló kék tónus az eljövendő nagy kolorista megnyilatkozása volt. Nem volt magyar művész Csók Istvánon kívül, aki úgy festette volna meg azt a kék szürkületet annakidején. A másik nagy ifjúkori alkotás, az „Igy cselekedjétek az én emlékezetemre“, valami különösen választékos, a naturalizmuson jóval felülemelkedett tónusérzék bizonyossága. Csók István művészete nagy változásokon ment át a két ifjúkori mestermű óta. Egyetemesebb értékű lett, de a főtényező mindig a szín maradt benne.

Úgy érzem, hogy Csók István azért foglalkoztat bennünket különösen, hetvenedik születésnapját azért tartjuk fontos eseménynek, mert ő, bár kizárólag festő és mint festő is határozottan koloristának nevezhető, legkevésbé sem meríthető ki azzal, ha csupán mint festőt méltatjuk. Mert, ha nem is dolgozott másképen, megérzéseiben egyetemes értékű embernek bizonyult.

Fontos már az, hogy fejlődése, bármennyi változást is mutat, mindig egyéni volt. Nem külső hatások irányították, hanem önmagából alakult ki.

Mikor első nagy müncheni sikerei után Hollósy Simon és társai Nagybányára vonzották, első kiállításukon egy egészen különös, régi hollandus ízlés szerint megfestett kis képpel jelent meg. A másodikon a bűnbánó Magdolna aktkompozíciójával szerepelt, melyen szintén érezhető a régi képtárakban folytatott tanulmányok hatása.

Ezek a galéria-szellemű művek azonban nem előzményei, hanem következményei voltak a nagy történelmi képnek, a millenniumkor kiállított Báthory Erzsébetnek, a legmerészebb kompozíciók egyikének, melyet magyar festő valaha festett

A párisi korszak (1903–10) azért következett be, mert az olyan művésztermészet, amilyen a Csók Istváné, nem lehetett meg Páris nélkül. Azért volt szüksége a francia fővárosra, mert az volt a világművészet központja. A művészetet irányító legfontosabb tényezők ott érvényesültek legjobban és Csók István hatalmas életösztönének kellett az ott szerezhető nagy benyomások. Az élet teljessége kellett neki. Párisban feltétlenül közeledett az impresszionizmushoz és sok ösztönzést köszönhetett a távol Keletnek is. („Nirvana“, 1909.) Nem lett azonban belőle sem egyoldalú programmszerű impresszionista, sem japanista. Az izmusokhoz vezető bölcselkedő törekvések érintetlenül hagyták. Csók István művészete minden körülmények közt egyetemes értékű ösztönös művészet maradt.

Hazatérte óta is a festői kifejezési eszközök nagy változatait játszta végig, a szin pompás öltözetű sokác lányok képein és a virágszendéleteken és tarka intérieurökön át a balatoni hangulatokig. Legújabb problémája a nagy formákban látott és lendületesen festett képmás.

Csók István művészete mindig derűs volt. Még a rémséges Báthory Erzsébet-kompozíciót is úgy festette meg, hogy a festői meglátásaiból kiáradó életöröm háttérbe szorít minden egyéb benyomást, melyet a lélekbemarkoló tárgy kelt. Másik tragikus alapgonddalra épült nagy kompozíciója a „Vampirok“ (1908) már annyira kizárólagosan a nőiség hőskölteménye, hogy egyebet nem is lehet látni benne, mint a minden veszedelmessége mellett is vonzó örök nő által sugalmazott festői szépségeket.

Felvinczi Takács Zoltán: Csók István

Csók István művészete valóban az élet művészete a festészetben. Azok közül való ő, kik művészetükben az élet legnagyobb hullámverését adják. A művészet azonban megfoghatatlan valami. Művészet csak az lehet, ami igaz és a művészi alkotásban mégis csak az a legnagyobb érték, amiben az alkotás a természettől különbözik. Csók István sohase hagyta el a természetet. Megmaradt ösztönös megérezőnek és sohasem vonult az elvonatkozások elméleti távolába. A naturalisztikus kezdetek után azonban nyomban tudott alkotni stílust, nem akadémikus, hanem egyéni színérzéken alapuló stílust és ezen az alapon meg is tudott újhodni több ízben. Olyannyira természete a megújhódás, hogy most, hetven éves korában ugyanabban a folyamatban találjuk. Ő most is az a fiatal ember, kibem nemcsak az egykori pártfogó, hanem bármelyikünk is visszatérni látja fiatalsága legszebb élményeit.

Kétszeresen válik ez becsületére. Elsősorban azért, mert elpusztíthatatlan életerejéről tanuskodik. De amellet azért is, mert megújhódása nem idegen hatások következtében beállott változás, hanem az erős egyéniség mélységéből fakadó folyamat, amelyet gazdagít a környező élet, de amely viszont életet is ébreszt mindenben, amivel érintkezik.

Felvinczi Takács Zoltán

KRITIKAI SZEMLE

Tankó Béla: A csodahit lélektanához. Budapest, 1933. 31 l.

A tanulmány vizsgálatai azt bizonyítják, hogy a csoda kérdésének egész problematikája lélektani kérdés és eredete az ember értékelő funkciójába nyúlik vissza. „...amit valaha csodának mondott és mondhat az ember, sohasem volt egy tény ontológiai, természettudományi értelemben venni szokott megállapítása, hanem egy élmény értékelő magyarázata, melyet az értékelő tudat irányít, hogy kifejezze vele annak az erőnek végtelen jelentőségét és hatalmát, melytől ő a maga élete rendkívüli megsegítését és üdvét kapta, — kifejezi ezt úgy, hogy azt az erőt a természeti valóság korlátain is felülemeli, az értékelő tudat elkerülhetetlen és jogos követelményével: hogy lehetne valami kivéve ez alól a hatalom alól, mikor őt az egész világ ellenséges hatalmaitól megszabadította?” De míg ehhez az eredményhez eljut, hosszú és tanulságokban gazdag utat tesz meg, érintve nemcsak a valláslélektan majd mindenik problémáját, hanem az emberi szellem struktúrájának és két alapvető funkciójának, az ismerő és értékelő tevékenységnek, s egymásközti viszonyuknak legmélyebb kérdéseit is. Ismét egy valódi Tankó-tanulmányt tartunk hát kezünkben, gazdagot, zsufoltat, messzematot, mely ezúttal a tárgy természeténél fogva azt az óhajt kelti fel bennünk, hogy vajha szerzőjétől egy teljes, rendszeres valláslélektant olvashatnánk.

Van a tanulmánynak egy mondata, melyben Tankó mintegy az ő filozófus személyiségének alkatát jellemzi önkéntelenül. A metafizikai ösztönről beszél és azt írja róla, hogy az nem is egyéb, mint „az elégedetlenség a már elérttel, megismerttel, tehát előőrse és úttörője az értelemnek, — esakhogy együtt van benne minden funkció össze-vissza fonódva: képzelet, tiszta logikai törekvés, érzelmi hevület...” Az értelem feladata most már az, hogy a tiszta ismeretet kipárolja ebből a primér anyagból. De a legfinomabb értelem bizonyára össze van fonódva a legérzékenyebb metafizikai ösztönnel és — szerencsére — sohasem vesztheti el végkép a „képzelet és érzelmi hevület” melegét. Tankó Béla szelleme a funkciók eme „össze-visszafonódása”, s éppen ez az a vonása filozófus személyiségének, amint erre egyszer már rámutattunk, ami különösen vonzóvá teszi és különösen alkalmassá olyan szellemi problémák oldozgatására, melyek a funkcióknak ebből az „össze-visszafonódásából” fakadnak.

Tankó ebben a tanulmányban is Böhm Károly tanaiból indul ki a megoldást keresve, s ismét beigazolja, hogy a magyar filozófia első nagy rendszere mennyi termékeny ösztönzés gazdag forrása.

Joó Tibor.

Payr Sándor: A nemeskéri artikuláris evangélikus egyházközség története. A templomépítés kétszáz éves jubileumára. Sopron, 1932. Székely és Társa kny. 8°, 208 l.

Midőn e könyvet olvassuk és mi a késői unokák mintegy átéljük eleinknek ebben megírt annyi szenvedését, fájdalmát, midőn érezzük továbbá a mindenén átvilágító mély hitet, amelyet semmi sem tudott megtörni, s amely végül is győzedelmeskedett, akkor tanuljuk meg csak igazán, hogy mennyire az élet tanító-mestere a mult ismerete, közelebből egyházunk történetének megismerése. „Ki tesz és ki áldoz legtöbbet“ Istenért, hitéért és egyházáért? Ez a minden korok legfőbb kérdése hatotta át protestáns őseinket még a leggyászosabb napokban is és amint Payr könyvéből is megállapíthatjuk, ez a kérdés döntötte el a harcot a protestánsok javára, mert dicső ténymegnyilvánulásaiban megmentette a reformált egyházat az enyészettől és egyben alapja lett örök időkig leendő fennállásának. Ma is ez tehát az alap, csak erre lehet építeni és éppen ez a legnagyobb eredménye e könyvnek, hogy a multból leszűrt megállapításai oktatják a jelent és utat mutatnak a jövődőre. Kiváló ábrázolásaiból a történelem mint „magistra vitae“ megszívlelendő szavakkal szól hozzánk.

A könyv valójában többet ad, mint amit címében ígér. Nemeskér egyháztörténetének megírásában a szerző megragadott minden kínálkozó alkalmat, hogy az egyetemes magyar protestáns egyház történetének szempontjait is érvényesítse, vagy ahol ez nem volt lehetséges, ott az egyház történetét legalább a környéken elterülő egyházak történetével összekapcsolja. Így azután képet kapunk csaknem egész Sopronmegye reformáció előtti és utáni egyházi viszonyairól. A megindult reformáció a földesurak védelme alatt felvirágzott, de nemsokára, ezek áttérése következtében, ismét az enyészet szélére került és már úgy látszott, hogy az artikuláris helyekről szóló 1681-es törvényt követő században megszűnik léte. Nemeskér éppen ezekben az időkben emelkedett, mint evangélikus artikuláris hely, igen nagy jelentőségre. Sopron- és Vas megyéből harminchárom egyházközség tartozott hozzá, tehát a környéknek csaknem összes evangélikus nemessége Nemeskérre járt istentiszteletre, esküvésekre, keresztelekre és fanatikus hittel ragaszkodott megmaradt artikuláris egyházához. Nem gyakorolhatták azonban a hívek itt sem békésen hitüket, elvették közel 180 évig használt templomukat, a paplakot és iskolát, a lelkészt a kath. főpapság a megye és egyéb hivatalos helyek segítségével elűzi, a királynő minden felfolyamodásukat mereven elutasítja, bizony egyedül csak hitük maradt az artikuláris egyház híveinek. De éppen ez művelt csodákat! A megyei evangélikus köznemesség gyűléseket tartott és ezeket nem meddő panaszolkodásokkal töltötte ki, hanem az illetékeseket is

megdöbentő aktivitással cselekedett. Nem kérte vissza ősi templomát — úgysis hiába kérte volna, — hanem újnak építésére kért és vívott is ki engedélyt. Még az engedélyezés évében, 1732-ben készen állott az új, az eddiginél nagyobb templom, beköltözött a lelkész és boldog éneklés közepette szállott a hálaadás az Úrhoz, aki megtartja övéit. Payr művének legszebb részei, ahol a köznemességnek erről a mély hittől fűtött buzgóságáról és arról a szerepről ír, amellyel ezt a prédikátorokkal együtt minden pártfogójától elhagyott, a hivatalos hatalom által sanyargatott egyházat a legnehezebb időkben összetartotta és átsegítette egy viszonylag békésebb korba. Saját fiait küldte a sok megpróbáltatást jelentő prédikatori pályára, hogy meglegyen mindenkor a megbízható utánpótlás és e prédikátorokban tényleg a leghathatósabb segítőkre talált az egyház megmentésében. E nemes családok a Wittnyédiek, az Alsókáldy Káldyak, Mesterháziak, Ajkayak, Man-kobüki Horváthok, Felsőíri Fodorok és Patthyak és a többiek, mindannyian méltók, hogy neveiket az utókor megörökítse.

Payr művében a fősúlyt a nemeskéri egyház külső történetének megírására helyezi, egészen részletesen foglalkozik mindvégig az egyház és az államhatalom egymás közti viszonyával, a templomfelvétel, majd az új templom megépítésének folyamatával, az egyházközség legújabbkori fejlődésével. Nem mulasztja el azonban a szerző a nemeskéri egyház története belső, szellemi folyamatainak ismertetését sem. Amennyire adatai megengedik, képet ad, főleg a XVIII—XIX. századokra, a prédikátorok műveltségéről, hitmélyítő munkálkodásáról, igehirdetéseik tartalmáról és irányáról, szociális ténykedésükről és, ha szabad a mai szót használni, belmissziói tevékenységükről, továbbá a nemeskéri iskoláztatási viszonyokról is. Nem hallgathatjuk el azonban, hogy e részben szívesen olvastunk volna jóval többet az egyház történetének szellemi részét illetően, mint amennyit a szerző ad, olykor megrövidülhetett volna a külső történet a szellemi fejlődés története javára.

Külön ki kell emelni Payr művében, hogy nagy figyelmet szentel az egyházi anyakönyvezés történetének. Nemeskéren ez már egészen korán megindult és eltekintve az üldöztetések idejétől, állandóan folyt. Adatait Payr mindjárt értékesíti is munkájában és ezzel kitűnő szolgálatot tesz a helytörténetnek.

Mindent egybevetve, a bő forrástanulmány alapján, világos belső felépítéssel megírt munka célját elérte és csak kívánhatjuk, hogy minél többen olvassák, ismerjék meg eredményeit és mérítsenek belőlük úgy a mára, mint a holnapra életformáló igazságokat.

Ila Bálint

P. Wieggräbe: Der fröhliche Kvaku. Bremen, 1934.

Ez a mindössze 16 nyolcadrét oldalra terjedő missziói füzet azért érdemel nagy figyelmet, mert hű kifejezője annak a Stanley Jones által sürgetett új missziói szempontnak, mely a bennszülötet a maga adottságaiban igyekszik megismerni és krisztianizálni, továbbá azért, mert — mint a bremeni missziói társaság által most megindított *Kinder-Missionschriften* c. sorozat első füzete — a gyermekek missziói szellemben való nevelése szolgálatában áll (s ez is újabban hangsúlyozott gondolat), végül mert feladatát a valóság életmozzanataiból vett képek keretében megragadó erővel oldja meg.

A vidám Kvaku élete az aranyparti Afrika szomorú környezetéből indul. A pogány dajkadalok és legendák közt azonban már támpontot talál az életébe korán belépő keresztyén szellem. Hogy csak egyet említsünk, naplója tanúsága szerint is mély tanítást jelent számára a világ kezdetéről szóló amaz afrikai legenda, hogy kezdetben sátorként hajolt az ég, az Istenség lakása, az emberek fölé, de aztán eltávolodott, mert a gyermekek mindig a felhőkhöz kenték piszkos kezeiket. Kvaku ifjúságának leírása kapcsán alkalmat talál az író, hogy megismertesse velünk az afrikai játékokat, amikből a vidám fiú ugyancsak kiveszi részét, de közben égő szomjúsággal veti magát a tanulásra. Tanító lesz s első szolgálata is már misszió. Ma újra tanul: minden vágya, hogy népének misszionáriusa lehessen.

E gazdagon illusztrált füzet épúgy meg tudja szeretetni az olvasóval az afrikai gyermeket, mint a baseli misszió *Prema* c. füzete az indust. Fordítása, hasonló füzet kiadása nagy szolgálatot tenne a magyar külmisszió sajtószolgálatában, ahol egyébként már felismerték a gyermekek missziói szellemben való nevelésének fontosságát.

Horváth Jenő

Hóman Bálint: A magyar nagyhatalom; Szekfü Gyula: A magyar renaissance — Mohács. Hóman—Szekfü: Magyar történet III. kötet. 483. l. 25 melléklet. Kir. M. Egyetemi Nyomda.

Hóman Bálint és Szekfü Gyula nagy történetírói vállalkozásának harmadik kötete a magyar történelem nem egészen két századára — a Nagy Lajostól II. Lajosig tartó időre — terjed ki. Magyarország történelmének útjai talán egyetlen korban sem mutattak oly gyakori — néha hirtelen, néha igen erős — változást, mint ezekben a századokban. A fejlődés vonalainak ez az ingadozása természetszerűleg összefügg a dinasztiai gyakori változásával, de ezen kívül még két nagy eredőben találja magyarázatát. *Belső oka* a királyi hatalom és a rendek nagy küz-

delme, a rendi dualizmus folyton változó egyensúlyi helyzete, *külső* oka: Európa nagy átalakulása, a középkor felett kiépülő renaissance: új stílus a művészetben az élet és államélet formáiban. Ennek az egész Európát átható nagy fejlődésnek nyomában járó Magyarországot még egy külön külső erő is determinálja: a török hatalom.

A hisztórikus, sőt a művelt, történelemben jártas nem-szakember is nem csupán azért vesz kezébe újonnan megjelent történelmi munkát, hogy a többé-kevésbé ismert eseményeket újból föllapozza, hanem keresi az új alkotásban a pluszt, az új eredményeket, új meglátásokat, amit az író kutatásainak terméséből, új metodikájának megvilágításával a régi ismerethez hozzáadott.

Hóman műve ebből a szempontból tekintve szakember és nem-szakember számára is mindenképpen gondolatokat keltő elmélyedés. Biztos kompozícióval építi munkáját, az olvasó állandóan érzi, hogy a szerző fölényesen birtokában van anyagának, azt céltudatos tervvel csoportosította s a nagy tanulságok felé vezeti.

Hóman — mint módszerét előző kötetekben is láttuk — ennek a korszaknak a megvilágítására is pontos miliőbe illeszti a kor magyar eseményeit. Ez a miliőrajz kettős dimenzióban tárul eléink. *Keresztmetszetben* Európa térképe bontakozik ki tolla alatt. Nemcsak a nyugati és itáliai diplomácia titkaiba lát bele és avatja be olvasóit, hanem biztos kézzel vezet a Balkán görög, latin, szláv, majd török, folyton változó és bizonytalan határu államalakulatainak útvesztőjébe. Hol itt, hol ott támadtak jegecesedési gócek Európa délkeleti sarkában, a folyton változó néprajzi mozgalmak és a külső erők nem engedtek ennek a félszigetnek határozott körvonalú fejlődést. Ez a körülmény teszi egyenesen hivatásává a nagy dunai *archiregnumnak*, Magyarországnak, hogy saját állami szervezetét kiterjessze a tőle délre lakó népekre s azokat az európai katolikus kultúrközösségbe kapcsolja. Az előttünk fekvő munka a legapróbb, a legfáradságosabban kikutatható adatok felhasználásával követi mozzanatról-mozzanatra ezt a céltudatos és nehéz munkát. Látjuk, hogy a kisebb-nagyobb, különböző címeket (császár, deszpota, szevasztokrator) viselő megbízhatatlan balkáni fejedelmek közt mennyi nehézséggel történhetett csak ez a haladás. A szerző igen érdekesen mutat rá arra a különös momentumra, hogy a magyar organizáló terjeszkedéssel egyidejűleg történik a románság nagy tömegekben való északra, Havaselvére, sőt Moldvába és lassan Erdély egy részébe való beköltözése. Akkor a nemzetiség még nem kívánczik külön állami keretekbe, még nem probléma s így a magyarság maga segíti elő — a telepítésben komoly kultúrális

célt látva — azt a népmozgalmat, amelynek végső kifejlése Trianonhoz vezetett.

De készít a munka tudós szerzője hazánk akkori állapotáról *függőleges metszetet* is. Magyarország rendjeinek s az azokon kívül eső osztályoknak vagyoni és jogi helyzetét különösen a Verbőczy-féle jogalkotás alapján ítélték meg visszamenőleg is. Hóman kimutatja, hogy ezeknek valóságos helyzete mennyire áttöri az ismeretes kategóriák sémáját, vagyon és függés alapján, hogy folynak össze a különböző osztályok határvonalai, milyen nagyszámú volt például a Verbőczy által mellőzött és ezáltal feledésbe ment *familiárisok* száma. Ugy rajzolódnak ki ezek a rétegek, mint egy lemetszett sziklafalnak geológiai korokat és változásokat föltüntető, sokszor párthuzamos, sokszor egymásba hajló vonalai. Legfelül biztosan és hatalmasan helyezkedik el Magyarország urainak, a nagybirtokosoknak zárt társasága. Mesterien mutatja ki a szerző, mint tudta Nagy Lajos bölcsesége az apja és a maga által megteremtett új főnemesi családokat és csoportokat egymással ellensúlyozni. A nagy király alatt nem is tudott a főúri rend a királyi hatalomra veszélyessé lenni, de egyszerre mint külön belső hatalmasság jelenik meg a halálát követő gyöngé női kormány és a kapkodó Zsigmond alatt. A főúri *ligák* hol egyik, hol másik *pártkirály* felülkerekedését hozzák. Maga Zsigmond is ilyennek köszönheti uralmát s igyekszik azt megerősíteni a *Sárkányos társaság* megalapítása által. — A családok s főtisztviségeket viselő tagjaik élesvonalú portréi gazdaggá és teljessé teszik ezt a szerző által oly dúsan és biztosan megfestett körképet. Lájtuk, hogy ezen a korszakon végig ezek a főúri szövetkezések irányítják Magyarország politikáját s csak a hatalmasok karakterén múlt, hogy ezt egyéni célokra vagy — mint Hunyadi János — az ország érdekében használják-e fel.

Hóman Bálintban megvan a történetírónak szinte személytelenné váló objektivitása: egyszerű, nyugodt és világos stílusban illeszti össze mondanivalójának kőköveit. Egy-egy hosszabb rész átgondolása után látjuk csak, hogy itt szervesen fölépített forma bontakozott ki előttünk, cirádák és ékítmények nélküli hatalmas épület, de nem a mai új tárgyilagosság egyszerűsége, hanem az ó-klasszikus görög templom fenséges harmóniája tükröződik rajta.

Művével nemcsak befejezte a magyar történet legelső, általa vállalt századainak megírását, hanem egyszersmind elérkezett történetírói alkotó genie-jének eddig legmagasabb teljesítményéhez. Az általa oly kitűnően megvilágított szellemtörténeti irány metodikáját tökéletesen valósítja meg: ott¹ hangsúlyozza

¹ Hóman Bálint: A történelem útja (A magyar történetírás új útjai. 42. 1.).

alapvetésül a forrásadatok, a történeti élet materiális jelenségeinek fontosságát, ebben a művében hatalmas, sokszor új, föl nem használt vagy újonnan megvilágított anyag ismeretéről tesz tanubizonyságot. Erre épített nagy szellemtörténeti szintézisében pedig legragyogóbb tulajdonsága — amire szert tenni a legnehezebb és oly kevésnek sikerül —: függetleníteni tudja magát a ma kortudatától. Ezzel együtt jár az, hogy teljesen beleérzi magát abba a korba, amiről ír, oly közel kerül hozzá, hogy nemcsak távlatból szemléli a látható vonalak fejlődését, hanem szerencsés intuícióval annak leglelkét érzi ki. Nyitott és értő szemmel olvas régi korok és emberek lelkében. Vizsgálatainál igénybe veszi a modern biológiai, örökléstani tudományos eredményeket és ezeknek fénycsóvjával rávilágít fejedelmi családokra, uralkodókra.

Új és mélyenjáró módszerei alapján különösen *Nagy Lajos* királyunk alakja, egyénisége domborodik ki új vonásokkal gazdagon tolla alatt. Annak az alapján, hogy „értékesebbnek tartott, nemesebb jellemvonásokban és magasabb testi és szellemi képességekben bővelkedő egyének összeházasítása, mint fajnemesítő szelekció, a *körülmények kedvező összejátszása esetén*, módot adhat a szülőkből kétoldalon meglevő nemes karakterek fokozatos kiemelkedésére és átöröklésére...” vizsgálja Lajos király családfáját. Arra az érdekes tényre mutat rá, hogy egyenes ősei közül szülein kívül a két legközelebbi ágon a kiváló alkotó uralkodók és fejedelmi személyek egész csodálatosan gazdag sora jelentkezik. Ezek között van a lengyel egységet megteremtő Lokietek Ulászló, I. Rudolf, a Habsburg-vagyon és hatalom megalapozója, Anjou Károly, a Hohenstaufok szicíliai örököse, magyar részen III. és IV. Béla és ezeken kívül sok kiváló francia, arragon, kasztíliai és más uralkodó. Ezzel kapcsolatban azt is megállapítja, hogy az európai dinasztiák majdnem mind a *Karoling* család nőági leszármazottjai. — Nagy Lajos királyunkban számos ősenek kiváló uralkodói jellemvonását ismeri fel a szerző s ezek alapján fest róla mesteri portrét. Kítűnő korérzéssel mutatja be a francia-olasz eredetű, de már magyarrá vált trónörökös lelki fejlődését. A lovagi eszményeknek hódol, kora — mint Hóman finoman nüanszírozza — Magyarországon még a lovagkor, szemben Itália bontakozó renaissance-ával. Szt. László legendás, lovagi alakja kapta meg tehát, mint a *magyar* trón várományosát, másik ideálja Nagy Sándor, a 14. század fejedelmi eszményképe. — Lajos diplomáciai tervei, intézkedései folyamán szoros kapcsolatba hozza a tényeket Lajos jellemvonásaival. A király ismert egyénisége gyakran magyarázata lehet kevésbé értett fordulatoknak. Legszebb példája ennek a második nápolyi hadjárat hirtelen befejezésének megokolása. A hadjárat

sikeres, de a király súlyosan megsebesül. Hosszú szenvedései és fölggyógyulása alatt lelki válságot élt át s magabaszállva elhatározta, hogy nápolyi terveivel szakít. Hóman szellemtörténeti módszere forrásanyag nélkül így tud pszichológiai beleérzéssel, a király jellemének, lelke legbelsejének föltárásával ilyen nagy horderejű elhatározást megértetni. Ezen és ilyen pontokon jut el történetírásunk legmélyebb értékeihez; a korérezék és lélektani érzék folytán eddig el nem ért magaslatra emelkedik.

Az előttünk fekvő kötet másik szerzőjének, *Szekfü* Gyulának jutott az a feladat, hogy a magyar renaissance kiváló uralkodójának, *Mátyás* királynak egyéniségét láttassa meg velünk.

Szekfü Gyula, mint nagy történetírói munkásságával megteremtett műveinek szép sorában, itt is a maga által tört úton jár: önálló meglátásaiban és felfogásában. Ez az önállósága, megállapításainak újszerűsége hozza, hogy gyakran polemizál előző történetírókkal. Így száll szembe ebben a művében *Mátyás* megítélésénél azokkal, akik *Mátyás*ban, mint Hunyadi János fiában, a török hivatott kiűzőjét látták s nyugati németbirodalmi politikáját is csak ennek a végcélnak szolgálatában tudták megérteni. — A kiváló tudós *Mátyás* egyéniségének megértéséhez korát rajzolja meg. A renaissance-ról, főleg annak politikai tartalmáról fest reális, jól meglátott képet. Ebben a képben látja azután elhelyezve *Mátyást*, a renaissance-fejedelem típusát. *Mátyás* az első uralkodó Magyarországon, aki a középkori rendi struktúra helyén erős, abszolút fejedelmi hatalommal biztosítja a modern állami fejlődést. Egész Európa a felé a fejlődés felé haladt: az erős zsoldos hadseregen nyugvó fejedelmi hatalommal *Mátyás* Európában is a legelső között volt. Természetes, hogy ez az abszolút hatalom a rendiséggel szemben felemelni igyekszik az abban csak kevés joggal vagy egyáltalában részt nem vevő osztályokat, — minálunk a városi polgárságot és a jobbágy-ságot is.

Mátyás nemcsak belső politikájában, hanem hódító hadjárataiban is igazi típusa korának. A megszerzett tartományoknak, különösen *Sziléziának* kitűnő szervezője. Nem kell, hogy expanziós törekvéseim olyan ideális és távoli végcélt keressünk, mintha a német-római impérium csak azért akarta volna megszerezni, hogy annak erejét a török elleni nagy akcióra fordíthassa. *Mátyás* alakja, uralkodói gesztiója enélkül az elképzelés nélkül is tökéletesen érthető és harmónikus. Kivételes tehetségű, nagy uralkodónak tartja *Szekfü* is *Mátyást*; nagy tragédiája a nemzetnek, hogy méltó utóda nem volt, aki megkezdett művét folytathatta volna. Később a Habsburgok törekedtek hasonló államkormányzásra; *Szekfü* érdekesen mutat arra, hogy *Mátyás* tulajdonképpen az ő politikájuk kezdeményezője.

A könyv utolsó fejezetében Szekfü nagyszerűen érzékelteti azt a szörnnyű törésvonalat, amellyel az ország addigi korszerű, nyugati irányú fejlődésétől szögben elhajolva, keletti, precízbenben: lengyeles irányba fordul. A Mátyás által kezdeményezett központosítás helyett egyszerre a rendiség reakciója lép fel és túlesap minden eddigi korlátán. Szerző rámutat néhány alapvető tévedésre, főnemesi és köznemesi pártnak egy későbbi kor pártalakulatai alapján történő beállítására. — A korlátlaná váló rendiség felfelé a királyi hatalmat tette semmivé, lefelé a jobbagyságot tiporta addig soha nem ismert szolgaságba: egyébként meddő országgyűlésezésekben, soha meg nem tartandó törvények gyártásában élte ki hatalmát. Megteremtette a Mohács számára alkalmas helyzetet s Mohács bekövetkezése már a történelem logikája volt.

Szekfü egész történelmi koncepciójába szervesen illeszkedő, új és találó képét adja a magyar renaissance korának. Nagy és minden irányban kiterjedő alapos tudása, a történelmi fejlődés belső folyamatainak páratlan felépítése meggyőző erővel tárja elének ennek az időszaknak valóságos képét.

Az Egyetemi Nyomda szép kiállítású művét képek, nemzetiség- és tisztviselői táblák, valamint *Gergely* Endre és *Hóman* Bálint által tervezett térképek teszik díszessé és szemléltetővé.

Szabó Richárd

Bartók Béla: Néppenék és a szomszéd népek néppenéje.

A világháborút követő nagy nemzeti katasztrófa után az éledező nemzeti szellem szabadulásunk előfeltételeit csak sajátos nemzeti kultúránk felépítésében és kiterjesztésében láthatja. Kultúránk felépítésében és kiterjesztésében láthatja. Kultúránk alapjai készen állnak, a két pillér, amin a szebb jövő felé vivő híd ívelhet, csak a népi erő és történelmi hagyomány lehet. A népi erő számtalan nemzedék óta termeli ki a magyar lelket s a mai formájában tükrözteti az ősi szellemiséget. A történelmi hagyomány a változásokat figyeli s tudósít az örök egység gazdagodásáról. Hogy milyen hatalmas és erős pillér a történelem és a nép és hogy milyen hatalmasan szolgálják a politika célkitűzéseit is, ezt nemcsak mi tudjuk, de ellenfeleink is érzik. Ugyszólván nincs nap, hogy ne találkoznánk tudatos és durva történelem-hamisításokkal s miután az autochton magyar zeneművészetnek hatalmas szerep jut kultúránk és magyarságunk nemzetközi elismerésében, a népi erő eredetének kérdése is vitatárgyul szolgál. Ennek a kérdésnek rendkívüli jelentőségét érzi Bartók s miután „akárhányszor hallottuk idegen országbeliek szájából, hogy nincs is igazi magyar falusi zene, ami van, az szláv, vagy román átvétel“, vizsgálat alá vonja a vádat. Sajnos, az idézettek nemcsak

„idegen országbeliek“, de a zeneileg német hagyományokon és cigányos „magyar nótákon“ nevelődött magyar közönség hagyománytalan és felületes műveltségű része is hangoztatta.

A rendkívüli precizitásáról ismert szerző mindenekelőtt „A magyar népdal“ c. könyvében — mely mű a magyar zene-folklore-nak elsőrendű mesterműve — már kifejtett megállapításait közli a népzeneről. Megállapítja, hogy mi a népzene s ismerteti a népzeneink anyagából kiváló két nagyobb csoportot. Szomszédaink népzenejétől e két csoport út el legjobban, az egyik az öt-fokú hangsoron alapuló dallamokból, a másik a fiatalság dallamstílusából alakult ki. Ez utóbbiban részben változottan, de tovább él az ötfokúság sok eleme, részben a hétfokú hangsorok sajátos magyar frazeológiával mutatkoznak. Erre a felújításra a tudományos alapvetésen kívül azért van szükség, mert a közönség egyrésze „magyar nóták“ alatt a népszínművekkel kapcsolatos népies műdalokat érti, ez pedig csak „afféle városi népzene“.

Ezek után Bartók sorra veszi a szomszéd népek népzenejét és vizsgálja a magyar népzenevel egymásra gyakorolt hatásukat. Módszere rokon az összehasonlító nyelvtudománynál követett eljárással. Elsősorban a németiség népi zenéjét és a mi népzeneinket veti egybe igen örvendetes eredménnyel. Megállapítja ugyanis, hogy a kettő között semmiféle kapcsolat nincs, pedig tudhatjuk, hogy a legújabb időig zeneéletünk a műzene terén a német kultúra függvénye volt. Az oláhokra vonatkozóan Bartók az 1923-ban Kodály Zoltánnal együtt kiadott „Erdélyi Népdalok“ c. gyűjteménynek előljáró beszédjében már hangsúlyozza: „Amennyire az oláh népzene ismerjük, elmondhatjuk, hogy a székelységre alig volt hatással.“ A szerző mostani munkájában az oláh népzene — nem egységes volta miatt bonyolult — problémáját lelkiismeretesen vizsgálva konstatálja, hogy dallamanyagunk lényegében egységes, pentaton dallamaink magunkkal hozott ősi kincsek, amiket nem is vehettünk át az oláhoktól. De náluk találunk úgy a nép-, mint a népi tánczenében sok magyar vonatkozást. A tót, rutén és horvát anyagot nyelvterületenként külön-külön összehasonlítva a szerző azt állapítja meg, hogy úgy a régi, mint az új magyar népzene erős hatással volt az említett nemzetiségek népzenejére. Számszerű adatokkal bizonyítja, hogy mekkora volt még Galiciában is népi dallamaink hatása, sőt még Boszniába is eljutott magyar dallamot is kimutat Kuhac gyűjteményében.

Bartók felveti a kérdést, mi segíthette elő idegen nyelvterületen dallamaink terjedését? Az ezt okozható tényezőket felsorolva így folytatja: „Csupán egy tényező nem szerepelhetett: az erőszakos felülről jövő magyarosítás. Már csak azért sem, mert hiányzott bennünk a szándék... de meg ily mesterséges terjesztés tisztán tárgyi szempontból is lehetetlen.“

A szerző „Népszerű zenefüzetek“ 3. számaként megjelenő műve napjaink egyik legjelentősebb munkája. Atlátszó, tiszta és világos szerkezetű, rendkívül értékes, valóban nagyon érdekes és élvezetes olvasmány. Ilyenné teszi a szerző vonzó előadásmódja, stílusának kristályossága, vaslogikája, szigorú tudományossága és nagy tudása, valamint a közel 130, nagyjából kiadatlan dallam, mellyel faji sajátosságainkat a tót, rutén, oláh, szerb-horvát dallamokkal tüzetes összehasonlítás mellett példázza. Bartók Bélát magas erkölcsi alapon álló egyénisége és világnézete predestinálja az ítélkezésre s miután előrebocsátja, hogy vizsgálatai eredményét akkor is közzé tette volna, ha nekünk nem kedvezne, nagy örömmel és köszönettel fogadjuk konkluzióját:

„A magyar falu régi és új dallamanyaga magyar kulturkincs, olyan kulturkincs, amit nem jelenlegi szomszédainktól vettünk kölcsön, hanem amiből mi adtunk nekik.“

Dr. Gaál Endre

Györffy István—Viski Károly: A magyarság tárgyi néprajza

A *Magyarság néprajza* című, négy hatalmas kötetre tervezett műnek a második kötete ez. Amikor az első kötetet ismertettük (Prot. Szemle XLIII. évf. 4. sz.), már beszéltünk erről az időszakról és eléggé nem méltányolható vállalkozásról, amely a magyarság néprajzi kincsét egy összefoglaló nagy műben először kísérli meg közkinccsé tenni. A tervezet szerint a két első kötet a magyarság tárgyi-, a két másik a szellemi néprajzát ismerteti. Az első kötetben Bátky Zsigmond, Györffy István és Viski Károly a táplálkozás, építkezés, bútortzat, fűtés, világítás, mesterkedés és viselet néprajzát adták. A most megjelentben Györffy István a gazdálkodás, Viski Károly a díszítőművészet és a hagyomány tárgyainak néprajzával ismertetnek meg.

A gazdálkodás fő fejezetei a *Gyűjtögetés, Vadászat, Halászat, Állattartás, Földművelés, Teherhordás, Közlekedés, Jármű*. Ezek — a gyűjtögetést kivéve — valamennyien számos alfejezetre oszlanak; de éppígy a Viski-írta két fejezet is. Ezeknek a felsorolása, bár sokatmondó, itt mégis unalmas volna. Ezért csak annyit, hogy egy közepes terjedelműnek, pl. a halászatról írottak, tizenhat alfejezete van. És ennek a legjobban tanulmányozott népi foglalkozásunknak, a 443 oldalas hatalmas kötetben is csak 40 oldal jutott. Ezért olvasás közben állandóan az az érzésünk, hogy ez a terjedelmes mű is csak rövid összefoglalása a magyar néprajz anyagának, vagy másként mondva: milyen rendkívül gazdag a magyarság néprajza! Pedig az első kötetrel szemben ezt a kötetet már az ismeretanyag részeinek helyes méretezése és a rendel-

Kritikai Szemle

kezésre álló tér arányos felosztása, gazdaságos kihasználása jellemzi. Szinte mintaszerű az a fegyelmezettség, amellyel a tudós szerzők a rendelkezésre álló teret közölnivalóikkal kitöltik, hogy minél többről minél többet mondhassanak. Tömörek homályosság, sokatmondók szétaprózás nélkül.

A *Gyűjtögetés* fejezetét az teszi gazdagabbá, hogy szerző — indokoltan — a méhészetet is ideveszi.

A *vadászatról* szóló fejezet olvasását azzal az érzéssel fejezzük be, hogy ezen a téren bizony nagyon sok a mulasztás és hogy legfőbb ideje volna már összeszedni, ami még megmaradt. Mint ahogy azt a debrecenkörnyéki népies vadászattal Ecsedi István tette.

Hadd jegyezzek itt még meg néhány apróságot. A ragadozó madarakkal való vadászatot szerző az úrrend kedvtöltő szórakozásának mondja, amely csak hanyatlása, a lőfegyver felfedezése és elterjedése után szállt le a nép közé s lett népi vadászmóddá. Ázsia nomád népei, pl. a kirgizek is vadásznak ragadozó madarakkal. Feltehető, hogy a honfoglaló lovas magyarságnak is általános vadászati módja volt ez s csak később lett a lovonjáró, lovon katonáskodó nemesség kiváltságos vadászasmódjává.

A *halászatról* írt fejezet mintaszerű összefoglalása annak a sok adatnak, amely a Herman Ottó s az ő nyomdokait követő kutatók munkáival halmozódott föl.

Önállóbb s így még értékesebb az *állattartásról* írott fejezet. Szerző itt pompásan értékesíti nemcsak sok személyes gyűjtését és tapasztalatát, hanem azt a képességét is, hogy kezében a népi eszközök megelevenednek, nemcsak mint élettelen múzeumi tárgyak sorakoznak föl.

A szarvasmarháról azt írja, hogy az a nomád népeknél leginkább mint vagyontárgy számít. A kirgizek a húsát nem igen eszik, igavonásra sem használják, de igen fontos nekik *mint tejelő állat*.

A magyar kutyafajtákról szólva azt mondja, hogy vadász-kutyáink között az ősi magyar tájfajtát ma már nem tudjuk felismerni. Bár ez elsőrenden nem néprajzi probléma, mégsem lesz talán érdektelen, ha megemlítem, hogy akmolinszkvidéki tapasztalataim szerint a kirgizek vadászatra egy kistermetű agarat használnak. Kétségtelen, hogy a lóhátról való vadászathoz az agár a legmegfelelőbb kutyafajta. Érdeemes volna a honfoglaláskori esetleges kutyacsont-leleteket ebből a szempontból is számontartani és zoológussal tanulmányoztatni.

A *Teherhordás, közlekedés, jármű* című fejezet is új, s az anyagnak ebben az összeállításában egészen önálló szerző néhány (26) oldalon a címben jelzett ismeretanyagának nemcsak közlését,

de tudomásom szerint irodalmunkban eddig még hiányzott genetikus összeállítását is adja.

Ez mondható a Viski *Diszítóművészet* című fejezetéről is. Sorra veszi a kéreg-, csont- és szaru-, lószőr-, bőr-, szőttesmunkákat, a hímvarrást, a csipkét, tojáshímzést, fafaragást, cserépmunkát, fém-munkát, mézesbábot. Mindenütt rámutat a készítmény négy fő elemének: az anyag, forma, technika és diszítvány összhangjára. Megadja minden egyes anyag technikájának és diszítványeinek fokozatos kifejlődését. Rámutat azokra a lélektani, társadalmi stb. okokra és hatásokra, amelyek alatt egy-egy anyagcsoport diszítóművészete kifejlődött. Felszámolja azt a divatos ideológiát, amely a múlt század végén s a jelen század elején a „magyar stílus“ jelszava alatt — bár jóhiszeműleg — annyi hamis elméletet termelt s a gyakorlati alkalmazásban annyi képtelen anyagszerűtlenséget követett el. Megtudjuk, hogy a legszebb hímzéseink és szötteseink a legfiatalabbak, legfeljebb 50—100 évesek (tehát nem „Ázsiából hoztuk őket“), s a legprimitívebb diszítványeink, például a kéregmunkákon levők, a legősibbek. Viszont ami legősibb, az a legkevésbé csupán magyar.

Az olvasó bizonyára csodálkozni fog, mikor olvassa, hogy bár a népi diszítóművészzel az összes néprajzi tárgy körök közül a legtöbbet foglalkoztak, eddig még sem a hímzések, sem a bútorfestések osztályozását, rendszerezését senki sem kísérelte meg.

Kár, hogy szerző a csipkéknél mindössze csak két oldalt juttatott. De nem szánt többet a hímestojásoknak sem. Azt is sajnálattal nélkülözzük, hogy a végén nem ad a magyar diszítőelemekről összehasonlító elemzést.

A könyv utolsó fejezete „*A lelki hagyatékok tárgyai*“nak ismertetése. Ez voltaképpen már magyarázatokkal ellátott illusztráció-gyűjtemény a következő kötetekhez. Éppen azért nehéz feladat elé állította íróját. Olyan szöveget kellett illusztrálnia, amelyet csak később megjelenő kötetekben olvashatunk „az élet négy szükségéről“, a naptári szokásokról, a rontásról, varázslásról, a gazdasági évkör szokásairól, stb. El kell ismernünk, hogy szerző ezt a nehéz feladatot is derekasan megoldotta. Megismerteti veünk a hagyomány eszközeit, tárgyi kellékeit anélkül, hogy a következő két kötet mondanivalóinak elébe vágná.

A szerzők itt sem mulasztották el, hogy minden fejezet végén csatolják a szöveghez a legfontosabb jegyzeteket és legfontosabb irodalmat.

A könyv illusztrációja még gazdagabb és még gondosabb mint az első köteté. 1519 ábrája között alig akad olyan, amely ne szolgálna legjobban a célt: a rövidrefogott szövegnek nemcsak illusztrálását, de tartalmi tömítését is. Örömmel látjuk, hogy itt az ábrák már nem szóródtak úgy el a megfelelő szövegrészekhez vi-

szonyítva s hogy a mélynyomások sikerültebbek. De itt méginkább kell sajnálnunk (elsősorban a díszítőművészet című fejezetben) a színes ábrák csekély számát. Annál is inkább, mert ami kevés van, az igazán szép is. Aki azonban több színes ábrát várt, az gondoljon a könyv árára (20 P), amit éppen a nemes cél, a magyar néprajz közkinccsé tétele érdekében nem hagyhatott a kiadás számításán kívül.

A könyv kiállítása egyébként ugyanolyan díszes és ízléses, mint amilyen az első kötet is volt s mint amelyet az Egyetemi Nyomdától megszoktunk.

Dr. Hoffer András

Rexa Dezső—Somogyi Aladár: Emlékezés egy eltűnt városrészeiről. Budapest, 1934. Egyetemi nyomda. 114 l.

A Tabán nekrológja. A pesti emberben élő tabáni romantika könnyesen érzelmes hangján megírt emlékezés a török nevű, régente rác lakosságú, szegénység-városáról, mely kis kocsmáinak rejtekhelyeivel, utcáinak sejtelmeket ébresztő rossz világításával különösség volt a pesti embernek.

Az elmúlt Tabán hangulatát őrzi ezt a kötet írásban és képen. Gazdag képanyaga több, mint hatvan oldalon száz képen örökíti meg az utcarészleteket.

Kedves emlékül teszik el ezt a könyvet azok, akiket Tabánhoz fűz az emlékezés.

Hamvas József

Kisebb dolgozatok

Rugonfalvi Kiss István: A nemzetiségi eszme. Debrecen, 1932. Egyetemi nyomda 16 l. 8°.

E kis füzet egy ünnepi beszéd keretében foglalkozik a magyar élet legnagyobb kérdésével, a nemzetiségi eszme középeurópai diadala következtében előállt helyzetünkkel és az egészséges megerősödés problémájával. A szerző, mint a Tisza Istvánról elnevezett egyetem rectora mondta el ezt az emelkedett hangú beszédet az egyetem Tisza István-ünnepén.

A beszéd első fele a nemzetiségi kérdés mult századi felületes kezelésére idéz megdöbbentő erejű példákat s megállapítja, hogy Bánffy Dezső miniszterségének idejét kivéve, az egész XIX. századon végigvonult a nemzetiségi eszme lekicsinylése és egy bizonyos álszemérem a külföldi lapok esetleges kritikáival szemben.

A beszéd második fele a mai teendőkkal foglalkozik s Tisza néhány emberbarát, népbarát kijelentésére támaszkodva fejti ki tételét, hogy legelső feladatunk a magyar nép belső felsegítése, felerősítése. Többször hivatkozik arra, hogy a nemzetiségi vesze-

delem ellen egyedül az egészséges telepítés segített volna s ezzel párhuzamosan megállapítja, hogy most is a magyarság lélekszámának egészséges felduzzasztása lehet csak a feladatunk.

Veress Endre: A moldvai csángók származása és neve. (Erdélyi Tudományos Füzetek 67. szám.) Cluj-Kolozsvár. 1934. 38 l. 8°.

A Magyar Néprajzi Társaságban adta elő eredetileg a szerző ezt a jegyzetekkel teletűzdelt elmefuttatást, amely most az Erdélyi Múzeum hasábjain és az Erdélyi Tudományos Füzetek sorozatában is megjelent. A moldvai csángók kérdése az imperiumváltás óta lassan, de egyre határozottabban a magyarság egyetemének érdeklődésébe kerül. Amióta a magyarság egyik jelentős töredéke egy államban él velük, elérhetetlenségük megszünt s egyre hitelesebb és gyakoribb a róluk való értesülésünk.

Veress dolgozata nem sok újat mond, alaptétele már évtizedekkel előbb felvetődött, bizonyítási anyaga sem új s amennyiben itt-ott annak is látszik, kevésbé állja meg a tudományos kritikát. Mindenesetre megvan az az értéke, hogy a tárgyra irányította a tudományos világ figyelmét, amely hivatva van ezt a Veress után is megoldatlanul maradt kérdést mielőbb tüzetes vizsgálat tárgyává tenni.

Mint maga a szerző is bevallja, egész tanulmánya „annak a két nagy tévedésnek megdöntésére szorítkozott, hogy a mai földjünkön a moldvai csángók csak 1439 óta laknak, meg hogy nevük cammogástól származik.“ Ennek az „eredménynek“ az eléréséhez a tanulmány legalább is túlzott apparátust vett igénybe: az elsőnek ellenkezője ugyanis már jó ideje lexikális közhely, míg az utóbbi állításon minden értelmesebb ember régóta mosolygott csupán.

A moldvai csángók Veress által is propagált kun-származása azonban még korántsem tűzálló eredmény. Veress nem ad kielégítő magyarázatot arra, hogy ezek a kunok miért magyarosodtak el Moldvában. Csak úgy tehettek ezt, hogy egy ott levő, vagy oda kerülő nagyobb magyar tömbbe olvadtak be. Szerintem, mint erre a közeljövőben bővebben rá kívánok mutatni, sokkal valószínűbb, hogy a csángók az Árpádok alatt az országhatár hiányában Moldvát is lassan előzőnlő székelyek maradékai s ha olvadtak is beléjük kunok, etnikumukban a kun-elem szekunder értékű. Eddig senki nem vizsgálta, hogy az Erdély keleti felét lassú keletre irányuló előnyomulással kitöltő székelyek keleti irányú előnyomulása hol állt meg. Remélem, hogy Veress sem hiszi, hogy a székelyek tudatában annak, miszerint a XIX. század történetiszemlélete vissza fogja vetíteni az ő századaikba a

Kritikai Szemle

XIX. századi államhatárokat, ezeket respektálva a Kárpátok víz-választóin megálltak volna. Erdély keleti határain ilyen vándorlásnak gátat emelő államhatárról csak Moldva késői kialakulása után beszélhetünk! De még az államhatárok sem szolgáltak gátul, amint azt az Erdélyt előzőnlő román bevándorlás évszázados folyamata mutatja.

A csángó-kérdés megoldását Veress a régi nyomokon zsákutcában keresi: a megoldás a székelyek keleti irányú, telepesítő vándorlása keleti határának felismerésében rejlik!

*

Kertész János: A Habsburg irodalom bibliográfiája 1218—1934. Bp. 1934. Gergely R. bizománya. VIII lap és 192 hasáb, 8°.

A Habsburg-kérdés lappangva bár, de állandóan aktuális ízü. Ezért fordul az ember fokozott figyelemmel egy olyan könyvészeti összeállítás felé, amely ennek teljes irodalmát igéri.

Kertész szorgalmas munkása a politikai ízü aktuális könyvészetnek s mostani füzete óta is jelent meg egy hasonlóan időszerü bibliográfiája a lengyel-magyar kapcsolatok irodalmáról. Ez az iram azonban az olyan le nem rövidíthető munkaidejü munkánál, mint a bibliografia-készítés, nem szolgál az eredmény javára. Kertész könyvésze is hiányos s címléírásai is csonkák. A művek oldalszámát hol közli, hol nem; többnyire nem s így a mű terjedelméről nem szerzünk tájékozódást. Nagy hiányossága a füzetnek, hogy sem a belső beosztásáról nem ad összefoglaló mutatót, sem a szerzőkról névmutatót. A névmutató nélküli bibliografiák használhatósága nagyon bizonytalan.

Szerző ezt a könyvészetet, előszava szerint, szokásához híven, idegen nyelveken is kiadta. Az ilyen csonka és a külföldi bibliografiák színvonalától bizony elmaradó könyvészetek nem nagyon emelik külföldön a magyar bibliografia hírnevét.

Mindez azonban ne kedvetlenülítse el a szerzót, mert a magyar bibliografia ügye oly rosszül áll s annyira elmaradt még az utódállamok hasonló törekvései mögött is, hogy minden kezdeményezés és torzónak maradt munka is értéket jelent még.

*

Hilscher Rezső: Az új dán szociális reform. (Társadalompolitikai Könyvtár, 4. szám.) Bp. 1934. Sárkány-nyomda. 29 l. 8°.

Mihelics Vid évekkal ezelött ismertetett műve (Az új szociális állam) óta, nem ismeretlen a magyar közönség előtt, hogy az északi államok milyen céltudatos igyekvéssel törekednek a minél teljesebb szociális gondoskodás kiépítésére. Hilscher ügyes tol-

lal megírt, világos, tömör és mégis kimerítő tanulmánya most közelebből megismertet az új dán szociális reformmal. Ez a reform a dán népfőiskolai mozgalomból nőtt ki, amelyet a cipészinasból a világ egyik legnagyobb pedagógusává fejlődött Kristen Kold hívott volt életre.

Meg kell tanítani az embereket az Isten, a Haza és az Embertárs szeretetére. Ez volt a népfőiskolai mozgalom egyszerű szavakba foglalt programja s ebből sarjadt ki az a négy, 1933-ban hozott törvény, amelyet összefoglalóan *dán szociális reformnak* neveznek.

Az első törvény a szociális gondozást tárgyalja s teljes mértékben igyekszik a családot összetartó erők, kapcsolatok kihasználására és fokozására. A második a népbiztosításról szól, a harmadik a balesetbiztosítást szabályozza, a negyedik pedig a munkaközvetítés és a munkanélküliség esetére szóló biztosítás ügyét rendezzi.

Hilscher igen ügyesen mutat rá arra, hogy a dán szociális reform összefüggő egész, amely az élet általános bizonytalanságai elleni szociális védelmet szervezi meg. A négy törvény az egyén és a közösség viszonyában uralkodó elveknek, az egymással szembenálló kötelezettségeknek regisztrálása. Mint Hilscher írja: „Ezek az elvek valóban alkalmasak a társadalom alakítására, tökéletesítésére, mert erkölcsi alapon épültek fel, a társadalmi igazságot szolgálják, becsületeseek, nem képmutatók, nem egyoldalúak. Éppen azért nincsen semmi túlzás abban, hogy összefoglalásuk a *szociális reform* nevet viseli.“

A kis füzet, amely ezeken az általános megállapításokon túl részletesen ismerteti az egyes törvényeket, azok alapelveit és célgondolatát, hasznos gazdagodása viszonylag szegény szociálpolitikai irodalmunknak. Bárha a dán szellem nálunk is termékeny lenne . . .

Asztalos Miklós

Török Sándor: Szegény embert még az ág is húzza. Regény. Franklin Társ.

Ember és társadalom. Ezren véreztek már ezen. Csak alig tegnap hirdették még hangosan, hogy a társadalom szervezetei csakis arra valók, hogy az ember boldogulását, teljes maga-kiélését lehetővé tegyék. És ma hirdetik mások szenvedélyesen, hogy az egyén semennyire sem öncél, csakis a társadalom, és pedig az Állam, vagy az Egyház, vagy az Egész-emberiség az öncél. Mennyi jószándékú és lelkes író indult meg csak a mi irodalmunkban is, gyujtva, vezetve vagy ostromolva, hogy rendet csináljon a társadalomban és az emberek lelkében. Köztük olyanok, akik például az államot meg az egyházat emberek szabad megegyezése eredmé-

nyének tartották, és olyanok, akik gyakorlati tanácsokat adtak arra, hogyan kell az Állam pontos és föltétlen-engedelmes csavarjává kitenyészteni az újféle embert; írtak ködös álmodozók és olyan gyakorlati intéző-főtényezők, mint a centrálista Eötvös miniszter.

Török Sándor is itt jár ebben a félelmetes, ingoványos és lázas dzsungelben. Előbbi regényei is ezen vérzenek. *Az idegen város* még csak inkább a nemzetesttől idegen főváros és az elmet-szett Végekről menekültek ellentétét sajogja, még megoldás-félet is próbál: a szegény, hajszolt erdélyi menekült-fiú csak a magafajtájú meghajszolt szegény leányt keresse (érdekes, hogy ez a regényvégzés drámává átírva a heppiendre nevelt közönséget nem elégti ki eléggé, pedig itt Török még szinte nemzetnevelői célzatos-ságra is gondolt). A *Bankett a kék szarvasban* már távolabb az aktuálitástól, de közelebb a társadalom-kérdés örökemberi részéhez: megírja a mindnyájunk életén átrohant forrólázat, amelyen különben átalmentek régebbi emberöltők emberei is: mikor a megszokott, a megingathatatatlannak tetsző társadalmi rendhez szokott felelős embert megkíséríti a forradalom, hogy merjen újat kezdeni. Megoldás itt sincs, sőt úgy látszik, hogy a forradalmasító új ifjúságnak nem is tud eléggé igazat adni az író, a megszokott rendhez hű öregebb mellett áll, amikor visszariad az új világot megindító merényletől. *Es azalatt itthon* című regényében a távol-folyó háború miatt, a távoli örök nagy emberi bűn miatt itthon elsorvadó, meg végzetszerűen fölrobbanó világ és tönkremenő boldogság miatt szenved az író és megmutatja e végzet alatt szenvedő boldognak született tiszta gyermekszíve gyötrelmeit. Török Sándor nem mai szokványos irányregény-író, bár a mai beideg-zésű ember az ő regényeitől is, meg a regényeiből alakított drámáktól is irányzat-cél kitűzését és megoldását várja. Török Sándor ennél lírikusabb és költőbb is, vagyis elveti, mindinkább levetközi magáról a politikusi vezércikk-megoldást, — az ő célja csak a megmutatás, sőt méginkább a megvallás: ím, ilyennek látszik és ilyennek szenved bennem az élet.

Míntha eddigi életének legmélyebb, legmegviselőbb szenvedéseit szüretelné ebbe a most megjelent regényébe az író. Az emberi szenvedéstől és panasztól terhes szívvel áll elénk és megmutatja szívén a társadalom miatt szenvedő emberért való szánakozó részvéte véres stigmáit. Nagy, nagy utat tett meg Török a szenvedő emberek között és tudott velükszenvedni. Velükszenved nem annyira az éhség, az otthontalan kiverttség és a holnap falat bizonytalansága miatt, mert hiszen ezek aránylag még könnyen elviselhetők, hanem a törvények és hivatalok, paragrafusok és paragrafusokká vált hivatalnokok miatt, a „hivatalnok gögje“ miatt, amelyet Shakespeare is az öngyilkosságra késztető legembertele-

nebb szenvedések között sorol föl. A társadalom minden berendezkedése és minden törvénye, ugyebár, arra való lenne, hogy együttélésünket könnyebbé, megélhetőbbé tegye, ehelyett azonban lépten-nyomon tapasztaljuk, hogy a társadalmi rend, a törvények nehezítik életünket, polipokként elszívják életünk erőt, gáncsot vetnek, mint a hinár, mindinkább szövvényeikbe bonyolítanak. lenyomnak, fullasztanak, megfullasztanak. Török Sándor szíve a szegény emberek életének mélységeiben sokat, végtelenül sokat föl-szívott ezekből a nagy emberi fájdalomból, a szívtelenségek és lelketlenségek miatt való szenvedésekből, és ebben a regényben kitarja a szegény emberekért való panasztételét. Nem vádol, de panasztétele olvasásakor mindegyre mind súlyosabb vádat emelünk. Nem maga a törvény ellen, sem a törvény emberei ellen maguk ellen és általában. Hanem hogy ezek a mai törvények általában a gazdagemberek-csinálta törvények az ő pénzük és hatalmuk védelmére, ha nem is egyenesen a szegényemberek ellen, de legalább is a szegényemberekkel nem törődve. Nem megy túlzásokba Török Sándor, távolról se emlékeztet Eötvös A Falu Jegyzőjének egyoldalú megvilágítására és egyoldalú kemény vádjaira, sőt Török mindegyre megmutatja, hogy ezek a törvényemberek születésüknél fogva emberségesek lennének és törvénytevő életükön kívüli életük emberséges, szépségekkel és jóságokkal próbálkozó volna, bár hovatovább mindinkább elnyeli, a maga képére alakítja, átneveli őket a törvény a maga embertelen társadalmának szerveivé. És túlzásoktól teljesen távol rámutat Török arra is, hogy maguk ezek a törvények is jó rendeltetésűek volnának sok jóhizmessel, de a jóhizemiséget nem a gyöngö és esendő egyesemberektől kellene várni, hanem éppen a törvénynek volna híva tása, hogy megzabolazza a telhetetlen emberi indulatokat, mérsékletre s később önmérsékletre nevelje a hatalmast és gazdagot.

Török Sándor írásában nincs semmi vádemelés, ismételjük, nem emel vádat még szíve rejtekében sem, sőt egyforma szeretettel és részvétellel írja meg a törvényekkel visszaélőt is, érettük is megszenved, őket is menti, ők is áldozatok, — mégis kerülni akarja, hogy írása legtávolabbról is „a fönnálló törvényes rend elleni támadás”-nak legyen minősíthető (és ezt a gondolatot a regény olvasásakor sohase is érezzük), ezirányú félreértés elkerülése végett alakjainak csupa idegen, seholországbeli neveket ad. Német, dán, svéd, szláv nevek álarcozzák mindenütt-érvényessé ezeket az alakokat, ezt a társadalmat. Nem tehetünk aztán róla, hogy olvasásakor mégis teljesen és különlegesen magyarnak érezzük Bilicse Péter főhóst és az őt körülvevő társadalmat, — valószínűleg ugyanígy jellegzetesen a maga országa-belinek éreznék bármely ország- és nemzetbeli olvasó is, hiszen ez a nagy emberi nyomorúság annyira általános emberi.

Bilicse Péter — nevek nélkül mondjuk el a rövid történetét, hogy a nevek ne zavarjanak — egészen kis egzisztencia, alkalmi munkás egy vásáresarnokban, és az az édes reménysége, hogy idővel rendes hordárrá lehet. Véletlenül elveszít negyven reábizott pengőt, kétségbeesik, a Dunába ugrik, azonban kifogják, élni kell tovább. El se zárják, tovább evickélhet, de mind lejjebb csúszik a sorsa, kegyelemből tengődik feleségestül egy konyhán takarítás fejében, mindenki bizalmatlan hozzá, gyilkosság gyanuját is rá-rávetik. Tisztázódik minden, hiszen elég jószándék is akad és az író igazán nem nehezíti az életét célzatosságból, de „szegényember — komiszember“, Bilicse olyan, akinek semmisse sikerülhet, akire rá van írva, hogy legalul kell végeznie. Addig csúszik mind lejjebb, míg mindinkább embertelenné zorduló sorsa elől menekülve emberségesebb megélhetésnek találná még a rabok életét is, ezért mikor hazatoloncolják a falujába és azon az úton van, hogy kivetett falubolondjává váljék: önként vállalja egy gyilkosság gyanuját. Végző percben előáll az igazi gyilkos. Bilicset most már el kellene bocsátani, de a törvényes eljárás még hosszú utat kíván addig — és Bilicse, mint aki sorsát ki nem kerülhette, megfojtja az ügyészt. Szélsodorta falevéke-életében egyetlen ember támogatása áll mindig meleg emberi szívvel mellette: Cipéliusz, az ujságíró ez (nyilván az író a maga érzületét személyesíti meg benne), aki hősi kitartással és erőfeszítésekkel, egyetlen emberszívvel megpróbálja menteni ezt a szegényembert az óriási törvényhatalmi világberendezkedéssel szemben, elkíséri őt az akasztófaig és csak az fáj neki, hogy az utolsó pillanatban elfordította tekintetét a szegény kivégzendőről. Cipéliusz maga is esendő, a maga életét elhanyagoló ember, pénztelen, de szabadlelkű bohém, sok gyermeteg tisztasággal és élnemtelenséggel, a mai idők szürke kis lovagja. Nemesak az író programját vallani a hivatása, de igazi élő alak, akin megismerjük, hogy pénz és hatalom nélkül is élhetni szabad életet, lehet korlátlanul jó embernek lenni.

Ha ezt a társadalmi regényt mégis irányregénynek is mérjük, és ha keressük benne az író pártállását a világ tényeinek mérlegelésében, legföljebb abban láthatjuk őt irányzatosnak, hogy az egyéni élet szenvedéseit, a szerelmet, a nagyon élvezetét, mindezt jelentéktelen emberéleti dolgoknak tünteti föl a törvények miatt való szolgáságunk szenvedéseivel és rútságaihoz képest. Bilicse maga is könnyen veszi az éhezést, a fázást, a testi fájdalmakat mind, a társadalom nagy megalázásaihoz képest. De ebben a mérlegelésben nem ítéljük elfogultnak az író, vele tartunk: ez a tiszta emberi, a keresztyén álláspont. És Bilicse Péter elejétől fogva ott jár híven Krisztus legtisztább lelkű híveinek seregében, és őt követve tisztulunk és emelkedünk, emberebbékké

nevelkedünk magunk is. Török Sándor teljesen ment minden szentimentális érzélgéstől, éppen nem aknáztatja ki a szenvedő ember fájdalmanak kínálkozó képeit: a legnagyobb megpróbáltatásokig elérkezvén alakjával: ránkbizza, hogy képzeljük el az ő lelkiállapotaikat a magunk képzelőereje és embersége szerint. De idáig mindig el tud minket vezetni, elébe tud mindig állítani a nagy ügyben való kényszerű ítélkezésnek, eltelünk segítő szándékkal és többé nem tudunk közömbösek maradni a szegény meg-alázott és üldözött embertárs szenvedéseivel szemben. Ezért Töröknek e regényében megnyilatkozó írásművészete nemcsak emberi szépség, de ugyanannyira emberi jószág is.

Hiányosságot éreztet és zavar némileg e regény olvasása közben a regény szereplőinek csupa-idegen neve, mintha csak Voltaire irányműveinek keresett neveit olvasnók, meg is terheli emlékezetünket e sok alig-számontartható név. Még ezen a vegyesfajtájú Magyarországon is. Igaz, hogy az író evvel a regény témájának általánosságát is akarja jelezni, meg nem akar beleütközni a magyar hivatalos körök érzékenységeibe, mégis, kár volt e szempontokért a közöttünk szokásos nevek díszletezési realizmusát elvetnie. Inkább adja majd utasításul idegennyelvű fordításokhoz, hogy idegen nyelveken majd azon-országbeli nyelvekre adaptálják a szöveget.

Egészben véve leverő és megviselő e regény hatása, elégedetlenségünk persze nem az író megmutatásának pesszimizmusa ellen irányul, mert az író nem túloz, csakhogy éppen a szenvedők közül választja szereplőit. Ez az elégedetlenségünk a társadalomnak szív és emberiesség nélkül berendezett stílusa ellen, a részvétlenség és szeretetlenség ellen kél bennünk, tehát a legszükségebb és legtermékenyebb, segítségre készítő nemes elégedetlenség. Hálás kézszerítással tartozunk érette a költőnek.

Bodor Aladár

Szerb Antal: A Pendragon-legenda. Franklin, 1934.

Szerb eleven és friss szellemű könyvét nemcsak az örök meseéhes gyermekolvasók élvezik mohón, hanem a szigorúbb kritikusok is, akik egy-egy eljük kerülő könyvben, a műfaja megújhdásáért küzdő regény egy új formáját keresik s tetszésük fokát e kísérletezés mesterségbeli értéke szabja meg.

Az irodalom-tudóstól, aki egy író fesztelenségével vágott neki az irodalomtörténetnek, elvárható, hogy regényében meg az írói műhelyek fölényes ismeretével oldozkodjék el minden megmerevedett formától s ismertebb szerkesztési fogások és írói magatartások paródiáján át beszélje ki magát. S így is van. Ahogy mindjárt az elején az első személyben beszélő „hőse”-nek bemutatását félbeszakítja, hirtelen, egy kurta nevetéssel, az én-regények

kínos erőlködésére céloz, amelyekben a szerző képtelen túlzással vagy kényszeredett-naivan igyekszik sajátmagáról elterelni a figyelmet — sikertelenül. De a szereplői seregszmléjén is, amint szemünk láttára bogozza össze a szálakat s teremt detektívregényszerű homályt és titokzatosságot: „feszültséget“ — nem egyszer érezzük gúnyos-bizalmas szemvetését: úgy-e így készül a jó regény?

S kutató munkájára is, hogy a XVII. századi misztikát tanulmányozza Wallis-ben, a balladák termőföldjén, úgy indul, mint egy igazi tudós a lámakolostorokba, de Szerb—Bátkynál az intellektuális kaland elnyomja a „komoly“ munkát s a már majdnem megfejtett titok is még nagyobb titokzatosságba menekül a kutató emberi szem elől.

Mégis, alighanem ez lehetett az egyetlen „komoly“ cél: a csoda és a valóság kergetőzését követni s ha lehet, leleplezni a csodát és csodálatos valóságot mesélni.

Történik is erre kísérlet, amidőn a vakáción unatkozó grófvadák csínyét mondja el, mellyel az egy újabb legenda keletkezését szeretné előidézni s mikor leírja a „hóbortos“ lord erőlködését, hogy a halál titkát, a rózsakeresztes lovagok tán egyetlen méltó utódként, megfejtse, alkimista és misztikus filozófiájával természetesen megvetve a mai „gyakorlatias“ orvostudományt!

Mikor azonban az igazi csoda, a rózsakeresztes lovagrend megalapítója, a lord őse megélemedik és beleszól utó dai dolgába s megmenti őket egy gangszter-összeesküvéstől, a legendás csoda leleplezése lehetetlenné válik. S ettől kezdve mintha egy csepp melancholia is elegyedne az izgalmas kalandba: a titokzatos lovag, végleg lemondva arról, hogy valaha is feltámadjon, visszafekszik sírjába s csakugyan meghal, átszúrva szívét a rend ká téja szerint; a szépséges Cynthia, hősünk intellektuális úton meghódított szerelme, mégis csak egy tengerészkapitány jövendő feleségeként rebben el a regény utolsó lapjáról; s Maloney-ről, a gondolkodó, passzív és gyámoltalan literátor-ember ez örök „vad“ Naturmensch-kísérőjéről is kiderül, hogy egy bünszövetkezett tagja és szabályszerűen meg is bűnhődik. A szerzőnek nem marad más, mint elfogadni az amerikaiak meghívását, hogy a rózsakeresztesekről beszéljen nekik.

Ebben az utolsó fordulatban is mennyi humor és groteszk báj! Az, ami a könyv legfőbb értéke. A regény meséje is azért görget annyi vegyes elemű hordalékot, ellentétes életformákat, fülöncsíphető csodát és mesés valóságot, hogy ez a rendkívül érzékeny profán és patakozó szellemesség minél többször ütődjék, hangot adjon, igazodjék, csillogjon s könnyű kézzel felvázolt eleven portrék sokaságát szórja szét az események forgatagába.

Ez a játékos és kedves elmésség és a virgonc mesélő kedv

az, amely a szigorúbb olvasót is „nyájassá“ teszi s igazolja fellélegzését, mikor a nehéz és nehézkes kísérlet-regények elgyötört arcú íróiról elnézve egy bájos és kedves szellem tekintetével találkozik, kit még Mikszáth is unokájának fogadna el...

Horváth József

Kemény János: Kutyakomédia. (Regény. Erdélyi Szépművészeti Társulat, Kolozsvár, 1934.)

Kakukk Gáspár, a magyar és román lakosságú kis falu népszerű bírása, egy átmulatott éjszaka után agyonlővi vetélytársának és szomszédjának, Croitor Ioannak a kutyáját. Hivatalos eljárás lesz a dologból s Gáspár bíró kénytelen letenni hivatali tisztjét. Ennyi Kemény János regényében a központi történet. A kis történet azonban, bármennyire szerény és halk eszközök valósítják is meg, sokfelé megnő és sok ágat ereszt. Megnő erdélyi magyarok és románok együttélésének szimbólumává, az erdélyi humanum hordozójává; termékeny alkalom, hogy falusi emberek vídám és tragikus multjai villanhassanak fel, életmód és beszéd ismeretlen ízeit éreztethesse, hogy ember és természet viszonyának oly bukolikus összhangja csendüljön ki belőle, mely maga is ismét jelképe emberek kibékülésének és egymásratalálásának. Célírás ez a könyv: hirdeti a jók találkozásának szükségét, a csendes derű és megértés országának külső szabályok, önzésből fakadt politikumok felett és után való eljövételét. Az egyetemes erdélyi emberség és egy mélyérzésű rokonszenves írói egyéniség együttes munkájának eredménye ez a regény.

Kerecsényi Dezső

Ifj. Bókay János: Megvédtem egy asszonyt. — A „Magyar Regények“ 41-ik kötete. — Singer és Wolfner kiadása. Budapest, évszám nélkül. 227 lap.

Péter kicsit megrészegedik a tavasztól. Csendes derűvel betaszítja az *Apostolok* csapóajtáját és az olvasó itt, a második sorban, már otthon van a regényben, hogy azután a végéig ki se jöjjön belőle. Az írástudásnak kétségtelenül magas fokán áll az író, aki erre képes. Műhelytitok nincsen előtte. Meg tudja találni az érdekes ötletet, hogy azután a szakmabeli szívósságával egyetlen pillanatra se engedje ki a kezéből. Bókay azok közé a szerencsések közé tartozik, akik kedvvel, örömmel írnak. Hogy komolyan nekilát a dolgának? Kétségtelenül. Ösmertem tábornokot, aki a térparancsnokságon, ösmertem vezérigazgatót, aki a nagybankjában síma homlokkal intézkedett élet-halál kérdésekben, de ha kezébe vette a golf-ütőt, vagy a játékkártyát, mély ráncok barázdálták homlokát egy-egy ütés, vagy hívás előtt. Van sportbeli komolyság is, ami kétségtelenül tiszteletreméltó, hiszen a férfiú

életének azt a másik felét fűti, amely nem a hivatás kereteiben zajlik le. Talán éppen azt a felét, amelyik rokonszenvesebb: nincs rajta a hétköznapi munkaruhájának áporodott szaga. Ezt a komolyságot kölnivíz-illatú frissen mosott fehérnemű, alig használt szarvasbőrkesztyű, bő, remekbeszabott angol ruha keretezi. Ezzel a készültséggel könnyű volt megoldani a feladatot: írás-sék olyan regény, amely feledteti az olvasóval napjaink szürkeségét. Regény, amely olyan, mintha a békeidőben játszanék, holott napjainkban játszik.

Én is olvasó vagyok; annyi jogom van nekem is, mint bárki másnak. A regény elolvasása után tehát elhatároztam, hogy megkeresem Varga Pétert Budapesten. Olyan tökéletesen volt ugyanis megírva ez a Varga Péter, aki megvédett egy asszonyt, a maga kissé cinikus, kissé fölényes, kissé hányaveti, kissé talán hazárd úriságával. Egy asszonyt, akit azelőtt soha nem látott, amiből aztán tökéletesen komplikált, de lélektanilag tökéletesen indokolt bonyodalmak származnak. Olyan tökéletesen volt megmintázva, hogy elhatároztam: megkeresem. Megkeresem a mai Apostolokban, a mai belvárosi utcán, a mai gyárban, a mai Jolán mai szalónjában, — de tragikus dolog történt, ami csaknem felborította az egész regényt.

Nem találtam meg Varga Pétert. Egy bizonyos: mindenütt ösmerték, ahol csak megfordultam. A pincér az Apostolokban, az öreg hordár a Váci-utca sarkán, a Jolánék házfelügyelője, szobalánya: mind, mind nagyszerűen emlékeztek rá, de mintha csak összebeszéltek volna, egyöntetűen ezt válaszolták:

— Későn tetszett jönni. Tegnap még erre járt...

A mai pesti életben, — de mit pestieskedünk: a mai magyar életben Varga Péternek nincs mögöttes országrésze. Hangtalanul jár-kél. Olyan az ő kitűnően szabott alakja körül megmintázott regény, mint a néma film. Hol van Varga Péter? Ahol a tavalyi hó...

Kár pedig. Mert a kitűnő, kápráztató technikán sokszor átszillan a megművelt kedély. Ahol muzsikáról ír, ahol szemérmesen hozzányúl a szerelemhez és legfőképpen: ahol Varga Péter édesanyja jelenik meg, irodalmat kever az olvasmányba. Igazi irodalmat, vérbelit. Ez az édesanya él ma is, változatlanul, örökgyformán, tegnap, ma és mindörökké. Ezért a néhány oldalért teszem be a regényt kedves könyveim közé. És várom Bókay legközelebbi írását. Nagy örömem volna, ha abban majd nemes tehetségét nem kellene kissé elsikkadtnak tartanom.

Szegedi István

Marconnay Tibor: Az ember ellen. Kecskemét, 1934. 72 l.

Ha jól meggondolom: egy cylinder az oka, hogy esztendő-kön át igazságtalan voltam Marconnay Tiborral szemben, futólag olvastam a verseit s nem emlékeztem meg róluk sehol. Ezt a cylindert „elevenen“ nem láttam soha, csak egy fényképen, amelyet az ifjú költő jónak látott első kötete élére biggyeszteni. A költői magamutogatásnak ezt a fajtáját ma sem helyeslem — de közben a cylinderes fiatalember eltűnt, „mint mikor valaki elrejtetik mélyen“ — s nagy rejtezésekből, vándorlásokból visszatért egy költő, akire most már igazán hallgatni kell. Az arckép helyét az íróársakhoz címzett, immár nem hiúságra, hanem önértetre valló előszó foglalja el: kiérlelődött, tudatos, helyét és jogcímét ismerő költő szava, amely csak formájában különbözik a könyv tartalmától, anyagában nem. Kár idézetekkel széttépni, de egy-két jellegzetes mondatát mégis idéznem kell: „A költészet: lényeglátás, jelleglátás a dikció lázában, a ritmus sodrában összefogva.“ — „Ha ily organikus a fejlődésünk — mint a természeté — az élet minden titkát külön filozofálgatás nélkül is kinyilvánítjuk.“ — „... a szót lecsusztatni, csak mert ezzel is vissza lehet élni, mint mindennel: bitangság. Ki a szót nem tudja megtölteni, mint valami battériát, saját fogalmaival, még nem költő, vagy sohase lesz az.“

Lényeget akar hát adni Marconnay Tibor, organikus fejlődés során a természettel egyesülni, titkokat kinyilvánítani, szavakat (hitelüket vesztett, elkopott szavakat) új értelemmel megtölteni.

Ebben az ars poétikában — s az utána következő versekben is, különben nem beszélnék róluk — magasabb síkon egyesül a lírikus szubjektivitása az igazságok kinyilatkoztatójának objektivitásával.

Marconnay sok versében beszél „magánügyeiről“ azon a hangon, amelyet Petőfi óta megszoktunk „közvetlennek“ nevezni. A szabad vers — amelyet felváltva használ a csaknem klasszikus szigorúságú szonettformával — még erősebbé teszi a közvetlenség ízt. Mégis az az érzésünk — s a versek keletkezésének, átdolgozásának a könyv végén közölt dátumai könnyen ellenőrizhetővé teszik ezt az érzésünket — hogy itt nincs és nem is lehet szó a Petőfi-iskola értelmében vett közvetlenségről; hogy ezek a magánügyek, még ha adatszerűen színgizak is, születésük vagy végső megformálásuk pillanatában nem voltak már magánügyek a költő számára; nem is „közvetlen“ szülöttjei az élménynek, hanem hordoztatásuk idején végigkeringett rajtuk az a nedv, amely a költő organizmusát a természet egészével köti össze.

Hogy ezt tisztán érezhessük, egészében kell elvonultatnunk magunk előtt a versgyűjteményt. Kiszakított darabjai közt sok

van, amely első tekintetre nem látszik ember- és társadalomgyűlöletnél, romantikus „Weltfluchtnál“ egyébnek. Aki a háborúutáni Európát úgy ismeri (a nyomorúság oldaláról) mint Marconnay: könnyen beléveszhet ebbe a természetlen érzésbe. A menekülés a természethez, a lónak félig Buffon-ra, félig Swiftre emlékeztető eulogiuma, az egész „ember-ellenes“ attitűd mind kevés és kicsinyes, elavult és feltámadást nem érdemlő téma volna. De más, mélyebb és tartósabb értéket nyer az egész az objektivitás szintjén. A természethez való menekülés passzív vágya, a Párizsból — vagy az egész mai emberiségéből — való kiábrándulás lírai keserősége aktív összeolvadássá válik az egyikkel, aktív harcra a másik ellen — a tévelyedéséből visszatérő, új emberiséget.

Nem legszebb sorait idézem itt a kötetnek, de azokat, amelyekben legvilágosabban szólalnak meg együtt egy telihangú költszet regiszterei: a *Párisi kiábrándulás* című vers végét:

„Nagyszerű város a Szajna partján! Tán, ha kevésbbé lettél volna csudás, szívemben is lenne remény.
Am te a legfőbb vagy, utolsó etapp az úton,
Azt, amit benned rajongva hiába kerestem
nem találom meg azt más városban sem soha már.
Innen már csak magamba fordulhatok én be,
magamból kifelé nézve látom csak: óriási
átok tapad az ember művire szüntelen mindenütt
látom, hogy a városok máza változik, ám belük egyszerű
s lázít az ügyes mázolt paloták fasszádja, ha látom,
hogy megszakad itt a szegény s elernyed a gazdag.
koplal és rabol az ifjú, míg eszét elveszti a vén.
Egyforma az ember sorsa a megrontott földön,
mióta elhagyta hajdani rengetegét, hol
még nem bonyolította életét a hazugság.
Hazudik itt az erő, a munka, az élvezet
pusztulásra vezet, háborúra, leigázott
népekhez, kik majd a győztest fogják leigázni.
Én pedig épp e leomlott remény pillanatában
támasztok föl egy új világot, mely igazán sohse halt meg,
bátortalan költők ajkán rejtve eddig is élt:
ez a világ lesz üdve a tévedt emberiségnek
s bárhogy is üldöz ezért, ki meg nem ért, nem akar:
egyetlen üdvét ezután szüntelen hirdetem én.“

Ezt az üdvöt nem láthatja meg a hazugságon tartott, hadiszergyárosoknak kiszolgáltatott mai ember, aki nem érzi, nem érti, hogyan láthatja a költő *egynek* két ország (minden ország) tájait, embereit. Marconnay magyarsága, európaisága, természetbe olvadó embersége sír ezekben a verssorokban (*Francia földön*):

„A vonat ablaka alatt ismerősen rohannak el a halmok itt,
akárcsak a Dunántúl, vagy a 'lisza mentén —
ezüstös a fűzfalomb visszaja s a tópart tükriben
a nyárfák szigorú, nagy sora áll.

Úgy húzódnak meg a falvak is a fák sűrű zöldelő ligetében,
akárcsak a Dunántúl falvai.

Peng az aratók kaszája, zizzenve hull a kalász,
iszik a tarka tehén melán az ér szelíd vizéből
s tétova szemed már elesúszik az elkapott síkon,
feketén ragad el a vonat a város felé és látod:
fehéren legel a birkanyáj a gyöngyszín ég roppant íve alatt
s kinek dalát odacsapja füledhez a víg szel,
árnyas liget felé tereli nyáját a pásztor.

Hazád dalát hallod e messze földön, rokon tájon és
hiába kap el a gép százhusz kilométeres sebességgel,
fölkavarja elült gondolatod ez a hasonlóság,
fájva gondolsz hazád sebére s fekélyeire
és kérded magadat, mért oly más ez a nép, mint a tied?
mért nem érti meg a te néped panaszát, holott
egyforma égövön ugyanaz a búza, ugyanaz a lomb ring a
[szélben.“

Sokat kellene még idéznem, hogy valamennyire teljes képet
adjak az elrejtőzött és ismét napvilágra került költő egyéniségé-
ről. De talán ennyi is elég volt, hogy felhívjam rá a figyelmet.
Meggyőződésem, hogy Marconnay most már végképpen elfog-
lalja helyét nemzedékének legkiválóbb költői között.

Benedek Marcell

I. Szemlér Ferenc: Ember és táj. Erdélyi Szépmíves Céh.
1934. 82 l.

Öröm ezt a könyvet végigolvasni, s csak azt sajnálhatjuk,
miért nem ismerik jobban mifelénk is a kitűnő erdélyi költőt, aki-
nél sok ismertebb nevű kevesebbet jelent. Az erdélyi írónak, köl-
tőnek, ha jó, megvan az az előnye, hogy felülemelkedhet sok min-
denen, amin a mi költőink ritkán szoktak felülemelkedni. Szemlér,
bár a végső konzekvenciáig nem jut el, Európa bajait összefüggő
egésznek látja. Van benne persze valami programmosan kollek-
tív is:

Emberek halnak, társadalmak
omolnak el, —
jaj annak, aki ma saját
bújáról énekel...

A többnyire jó versszakok közül árulkodóan rí ki ez a strófa; je-
lentős költő igenis az, akinek emberek meglátása, társadalmak el-
omlása a *saját ügyévé lett*. Ma már befellegzett a „kollektív“ köl-

tészetnek, mert a sokaság nevében akarva beszélni, a költő saját látomását hamisítja meg.

Szemlér talán sohasem fog az igazi jelentősek közt helyet foglalni, ha meg nem találja teljesen hamisítatlan hangját. Van erre kilátás, mert már túlesett a formai keresés stádiumán.

Ha a költő is letagadja, hogy rajta át a világmindenség nyilatkozik, ki higgye akkor? Szerencsére Szemlér több verse is erre a hitre vall.

Egyik legszebb verse a „Remete zavaros időben“. Itt írja:

Szivem, mint a lassú szivattyú, hallgatagon lükteti vérem,
zajában halkan dobban a messzi
világ zaja s nekem elég ez.

Ki ma bátor, nem áll piacra s torkát nem köszörüli szóra,
halkan becézi kedvese arcát
s úgy gondol a tiszta jövőre,

hol kedves lesz az ember arca és tengerré nő meg a jóság
s nem vész el hiába a roppant
időben az igazak vére.

Csaknem minden versében van valami megkapó. A forma nála már nem csak játék, hanem az elmélyítő gondolat eszköze. Jellemző versei s verscímei: Európa pusztul, Mégegyszer Európa, Városi este, Tavaszi lázongás, Reggel, Napsugár, A Kedves elalszik, Kakukkszó. Egyik legszebb verse a „Folyton újul“. De nehéz választani. A „Magdolna“ s a „Mag“ című is kitűnőek. Verseiben nagyon erős a képszerűség. Hamvasság, frissesség, gazdag nyelv a legfeltűnőbb erőnei.

Marconnay Tibor

Két verskötet

Harangoz a mult. Karácsony Vencel posthumus versei. Kiadták barátai.

Karácsony Vencel lírikus volt, de abból a fajtából, amely az élet hétköznapi megnyilvánulásait nem mindig tudja a művészet magasabb szférájába emelni. Elismerést érdemel azonban leegyszerűsített közlésmodora, páthosztalan őszintesége s szerénysége, ami, ha nem is kivételes tehetségét, de önfegyelmzési képességét s véges erőinek tudatát árulja el. Karácsony Vencel már „bevágta maga mögött az élet kapuját“, ahogy maga írta; sajnos, keveset hagyott maga után a kapun kívül ahhoz, hogy „az irodalom halottja“-ként emlegethessük s hogy sírjára helyezhessük a haláluk után feltámadóknak kijáró babérkoszorút. Azt, hogy halála egy kisvárosi baráti kör megilletődését túlnövően valamely nagyobb kol-

lektivitás részvétévé nőjjon, tehetségének középsúlya s verskultúrájának egyenetlensége teszi illuzóriussá. Azonban néha ilyen versszakokat írt le:

...Füzes szagával fut a bőjti szél,
hegyek zöldárja bűg a Szamoson;
gyékénylakából a méh kioson
s a somvirágon vígan döngicsél.

(Tavaszi vers.)

Aki ezt le tudta írni, feltétlenül megérdemel annyit, hogy mindazok, akiket meghatott s akik tehetik, késett karácsonyi ajándékképpen megrendeljék posthumus kötetét (Hajduböszörmény, Nyomda R. T.) „a szűkös körülmények közt elmaradt család fölségélyezésére.“

Ahogy szívem ver. Békeffy Gábor versei. Szerző kiadása.

Érdekes jelenség hatelemit végzett költőnél a vers majdnem Tóth Árpád-i szerepe: a keserűség kiírásának pusztá felmerülő lehetősége maga az ihlet magja.

Óram már tizenegyet mutat,
s én mégis tollam forgatom,
Mindent le szeretnék írni, ...
ami éget, ami fáj nagyon.

(Éjfél előtt.)

Máskor:

...vigasztalgotom
halk rímekkel a szívemet
És egy láthatlan testvér felé
nyújtom ki a kezeimet.

Ez a költői öntudatosság ad erőt a kitartásra a Pestre szakadt falusi fiúnak, aki itt a zürzavar elől, talán túlérzékenyen, minduntalan ez önmagának is tetsző költői révedezésbe s annak bűvkörén belül faluja emlékei közé menekül:

Harangkondulást inkább hallgotom,
mint Budapest zajgó zshiváját,
mert haza von egy drága sírhalom,
vár engem, hét-határ fiát.

(Menekülnék.)

Igy lesz a Pestre felballagott nép érzelmvilágának kifejezője, a népé, amely külvárosi szobakonyhás, konyhakertes házikóiba majdnem érintetlenül magával hozta batyujában, cókókójaival s aztán kitegette új otthonában a magyar falut. Dícsére-

tére legyen mondva: nem akar falujából költői forrást csinálni, sőt mintha el is hallgatna dolgokat. Így mindenestre jobb, mintha beleesne a divatos faluköltészet rozmaringos, bazsalikom- és egyúttal istállószagú túlzásaiba. Östehetségnek nevezhetjük Békeffy Gábort. Egyensúlyozott, feltétlenül őszinte s néha a primitív ember vallásosságával megszólaló költészete azonban nem elég mély, nem elég széles skálájú, sem nem elég izzó ahhoz, hogy bajtársa, Sértő Kálmán mellé tegyük az esetleges összehasonlításban. Verseinek ősi belső zenéje, amely a jambusban csak a saját fekvéséhez legközelebb eső és legmegfelelőbb sorfajt választja, tanúsítja, hogy poeta natus-sal van dolgunk, akinek születési előjoga van arra, hogy rímek tarka szövevényéből építsen itt védelmet magának s abba vegye be magát a támadó és számára ellenséges indulatú élet elől s ott várja be azt a „szent holnapot“, amit Sértőnek ajánlott versében emleget.

Fülei Pál

Viereck G. S.—Eldridge P.: A bolygó zsidó önéletrajza.
Ford. Berend Miklósné. Bpest. Káldor. 280 l.

A történelmi revü mindig hálás téma, de mindig nehéz: egyetlen tárgy sem köt le annyira, mint az ember a korok örök változásában (talán az esztétika „egység a sokaságban“-nak elnevezett megdönthetetlen elve alapján), de sehol sem derül ki jobban, hogy művész az, aki a tárgyat megfogja, vagy sem. Egyéb nagy történelmi revük (Mereskovszkij, Aldanov) mellett a legutóbb Virginia Woolf angol regényíró nő kápráztatta el a világot „Orlando“-jával. Ez a regény az impresszionizmus remeke: — Turner csak egy „Velencé“-t és csak egy „Téli reggel“-t festett, Woolf minden lapján három-négy ilyen tündöklő kép van. Csupa egymásbafolyó, sejtelmes, bizonytalanul égő táj, megragadó fények felvillanása, a magas intelligencia minden tudásával és a kényes ízlés minden igényességével megírt, végeredményben tárgyaltan tüzijáték, ahogy az impresszionizmusban a tárgy sohasem fontos, csak a hangulat. — A „Bolygó zsidó“ témája nem kevésbé nehéz. Régebről itt van Sue regénye, a romantikus meseszövének ez az utólérhetetlen könyve.

Most két szerző, Viereck és Eldridge versenyre kelt Woolffal és Sue-vel, megcsinálta a „Bolygó zsidó“ történetét, mint történelmi revüt. Senki sem csodálkozhatik azon, hogy alulmaradtak. Ilyen előzmények után a regény csak akkor sikerülhetett volna, ha tudtak volna adni valamit, ami több, mint Woolf írásművésze, több, mint Sue fantáziája. Kevesebb annyival, hogy ez a „Bolygó zsidó“ Sue-éhoz viszonyítva olyan, mint egy gyilkosságról szóló újságr riport a Raszkolnyikovhoz képest. Vagyis nyíltan szólva, a könyv nemcsak majdnem ponyva, hanem egészen

biztosan az. Mindjárt a regény kezdete elkedvetlenítő. Operettszerűen felvonul két alak, akik sokkal intelligensebben beszélnek, semhogy elhihető volna róluk. Ugyan melyik lexikonból merítették tudásukat? Aztán villámlás és mennydörgés, elsötétedő égbolt, káromó varjak közepette megjelenik az elátkozott hős. Ezekkel a hatásokkal csak nagyon kétes ízlésű olvasót lehet megteveszteni. Hogy a bolygó zsidó milyen kalandokon vergődik végig Kínán, Egyiptomon, Rómán, Wittenbergen, Londonon, Párison át, arról legjobb nem beszélni. — Külföldön, irodalmi lapokban rendszeren van ilyenfajta apróhirdetés: „Ne fecsérelje el szabad idejét! Fordítsa jövedelemszerzésre. Irjon novellát, verset, drámát, regényt. Jutányosan megtanítja rá Brown irodalmi intézet.” Az embernek végül is az a gyanúja támad, hogy Viereck és Eldridge a Brown-féle intézetben tanulták a regényírást és a „Bolygó zsidó”-ban szabad idejüket fecsérelték el.

Hamvas Béla

Színházi Szemle.

Hatvany Lili legújabb darabja, a *Lánc*, nagyfeszültségű kaleidoszkóp-dráma. Sok minden kavarog benne egy nagy leleplezés keretében, s aki izgalmat keres a színpadon s nem nagyon kutat a heterogén mozzanat-sor lélektani valószínűtlenségei után, jó szórakozást találhat. A sokágú mese folyamán mindenki mutat valami szenzációsat, valami romantikus, sőt vadromantikus vonást. Ebből is élnek meg: a szerző nem gondolt arra, hogy valamelyik alakját egészen kidolgozza. Fő, hogy bővíben legyünk az ellentéteknek, meglepetéseknek. Érdekházasság, rang vagy mód miatt, orosz hadifogolyból lett, úrnőjébe halálosan szerelmes, titokzatos lakáj, úri mezbe öltözött kalandornő, fényes otthon és találkahely, fukar és féltékeny, pedáns férj, aki tilosban jár, hűségeseznek látszó, mártír feleség, aki szintén gyenge, s egy nagy szerelemben csalódik, stb. Egy drága lánc fogja össze a széthulló cselekményt: ez a lánc előbb a mártír feleség nyakában ragyog, később ellensége, a kalandornő keríti meg, ami a bonyodalomban az asszony becstelenségét jelenti. De a szerelmes lakáj visszakeríti a láncot, az asszony becsülete mentve, ám boldogsága hajótörést szenvedett. Mikor elhagyja útált otthonát, nem tudni világosan, hová megy; fog-e hinni nem sok bizalmat gerjesztő gavalérjának, vagy egyszerűen csak a színpadról vonult ki, a nyájas szemlélőre bízva a találgatást. Ebben a darabban, mely oly fukarul tájékoztat alakjai igazi énje felől, nagyon sokat bíznak találgatásunkra, de ügyesen alkalmazva, ez is növeli itt-ott a hatást. Semmi sem oly fontos *Hatvany* Lilinek, mint a társadalmi leleplezés, a kétéletűeknek pellengérré állítása; a nóta mindig egy:

ezek a teremtések önzőn, kíméletlenül, halálra szántan harcolnak — túlnyomóan érzéki — szenvedélyükért. Nagyon kevés különbség van köztük, még legrokonszenvesebb a lakáj és az úrnő. A darabot *Törzs* Jenő stílusos rendezésében hozta színre a Magyar Színház. Rendkívüli alakítás egy sincsen, de a színészek (*Beregi Oszkár, Makay Margit, Góthné, Törzs, Titkos Ilona, Sugár Lajos*) sehol sem tagadják meg művészetüket.

A Nemzeti Színház új írókat mutatott be, *Feleky Gézát*, akit eddig egyáltalában nem ismertünk. A *Pérez beszél* első darabnak elég jó; van nem egy jeles drámaíró, aki gyöngébbel kezdte. A fiatal szerző, sajnos, óvakodott az önállóságtól. Meséje, alakjai kevés eredetiséget mutatnak, s elég naivak is; mégis a tónus, mely az egész darabon jólesően árad szét, s a jámbor szándék: néhány percre megmosolyogtatni s könnyet is csalni az érzékeny szívű közönség szemébe, megérdemli a bátorítást. A mesét jól ismerjük s azt a machinációt is, mely valószínűtlenből elfogadható igyekszik kovácsolni. Egy Párizsból hazakerült állástalan, reménytelen ifjú betegen találja édesanyját, s hogy utolsó óráit megédesítse, hazudik neki. Azt hazudja, hogy külföldön hatalmas gyára van, valami nagyszerűt talált fel, amely feleslegessé teszi a benzint, mire az öregasszony örömeiben meggyógyul. A fiatalembernek most már tovább kell hazudoznia, de a kegyes csalás valóra válik, az ál-feltaláló kísérletei végsőjére sikerülnek (kár, hogy a csoda-szerből — a színházon kívül — nem lehet vásárolni, a benzín bosszúságára), a jólelkek boldogok lesznek, a kevésbé jók felsülnek. Legboldogabb lesz köztük persze az ifjú feltaláló, aki feleséget is talál magának, épen a legválságosabb pillanatban. *Somogyi Erzsi, Uray Tivadar, Mihályfi Béla*, de az együttes többi tagjai is nem csekély hitelt adnak a szerző elgondolásának. A vigjáték rohonzó *Hajek Sára* gondos rendezésében került színre.

Örömmel látjuk, hogy a Nemzetiben egyre több klasszikus érték jut szóhoz. Nemrég újították fel *A fősvény* ősforrását, *Plautus A bögre* c. vigjátékát, a főszerepben *Bartos Gyulával, Molière Harpagonjának* legjobb magyar alakítójával. — *Antigonét* csak újabban adják nálunk klasszikusan egyveretűnek; alig háromnegyed óra alatt, egyfolytában viharzik el előttünk e hatalmas dráma, faktorainak minden egyéni vagy tömegmozdulata szerves kapcsolatot mutat. A rendezés annyira hibátlan, hogy jóval felülmulta a színészi alakítást. *Lehotay Árpád* Kreonja túlságosan melódikus; érezni, mennyire nehezére esik magát a kemény, kegyetlen szerepbe beletalálnia. Valamivel természetesebb nála *Szabó Margit* királynéja, s üde jelenség *Szörényi Éva*, Isméne szerepében. *Mátrai Erzsi* szebb, mint meggyőző, de kitűnő hanghordozása van. — *Az élet álom* is többször jutott szóhoz az elmúlt hetekben. Mégis legragyogóbb a reprizek közt: a *Tudós nők* és

Othello. Az előbbi azért kapott meg, mert elég híven követi a Comédie Française mintaszerű játékmódorát; a legkényesebb francia színházlátogatóknak is gyönyörűsége telt volna benne. A fiataltság ujjongva nézte végig; *Bartos* Gyula, *Gabányi* László, *Vaszary* Piroska, *Pethes* Sándor, *Hettyey* Aranka, *Somogyi* Erzsi, *Perczel* Zita, *Szörényi* Éva sok megérdemelt tapsot kaptak.

Othello ma is egyik legragyogóbb alakítása *Odry* Árpádnak. Jágót ezuttal *Nagy* Adorján adta, először. E jeles Ibsen-színészünk csak nagyritkán tudja magát beletalálni Shakespeare-szerepekbe. Jágójában voltak sikerült részletek, de a maga egészségében kissé szintelenül hatott. Csak a gonosztevőt ábrázolta, a hiúságában sértett ember, a bosszúállás indulata elsikkadt játékából.

*

Az utóbbi hetek színházi eseménye *Phaedra* felújítása a Nemzetiben. Nálunk, sajnos, nincsen olyan hagyománykultusz, mint Franciaországban, s ha a magunk nagy darabjai, kevés kivétellel, csak ritkaságok a színpadon, egy tipikusan francia klasszikus mű reprise a nagy többség számára legfeljebb idegenségének pillanatnyi ujságingere által hathat. Még *Racine* is, aki pedig ezerszerre emberibb, mint *Corneille*. A franciák vigjátékot adtak az egész művelt világnak, de újklasszikai drámát csupán önmaguknak. Ennek az utóbbinak külföldön nem volt tartós sikere sohasem, míg egy *Molière* diadalmasan bejárta Európát. Otthon annál forróbb tapsokat arat a másik kettő is, még ma, a színházi válság korában is. Ha máskor nem, a nyári szezonban. Ezek a darabok annyiszor szerepelnek a műsoron, hogy ott repírozól nem is beszélhetünk.

Phaedrát aránylag elég érdeklődéssel fogadta közönségünk. *Abrányi* Emil fordítása nagyobbrészt ma is friss, s aligha lehetett volna hirtelen jobbal helyettesíteni. *Horvát* Árpád rendezése igen gondos, szép, illuziótkeltő; minden felesleges sallangot elhagyott, művésziesen renovált darabot adott. Igaz, a modernizálás csak külsőségeiben volt szükséges, *Racine Phaedrája* ma is eleven, csak legyen művész, aki az oly könnyen unalmassá válható tirádákat az élő beszéd ritmusára bontja fel s életet önt e nehéz szerepbe. *Hettyey* Aranka játéka nagy ambícióról, lelkiismeretes készülésről tanuskodott. Hogy elég gyakran botlott a nyelve, nem hanyagság oka, hanem az izgalomé, mely a kipróbált művésznőt is elfogta e nagyszerű feladat megoldása közben. Csak művész érzi igazán vállalkozása fontosságát; ezt tapasztaltuk *Phaedra* figyelemreméltó ábrázolásában is. Egyénisége kissé száraz, retorikus e feladathoz, mely lobogást, nagy lelki hullámozást kíván, igazi lángokat a patetikus szólások görögtüze helyett. *Hettyey* Aranka játékában a nemes dikció, a fennkölt szellem volt a legér-

Kritikai Szemle

tékesebb, a szív igazibb hevülete már ritkábban érzett ki szavai-
ból. Igaz, ezzel a szereppel még egy Sarah *Bernhardt* sem birkóz-
zott meg tökéletesen, s tekintve, hogy színészeink csak ritkán
juthatnak ilyen alkalomhoz, a hosszas heverés után meg lehetünk
elégedve *Phaedra* legújabb alakításával. A második sorban
*Lehotay, Táray, Kürti József, Szabó Margit, Rápolti Anna, Gom-
baszögi Irén* eléggé híven alkalmazkodott a vezérszólamhoz.

Bus Fekete László legújabb életképe, *Születésnap* (Vígszín-
ház) épügy hasonlít a szerző előbbi darabjaihoz, mint egyik tojás
a másikhoz. Tréfásan holmi „sorskomédiának“ is nevezhetnök, a
sorstragédia modern visszájának. Egy férfi életállomásait látjuk
hat képben, mindig a „hős“ születésnapján, első ifjúságától agg-
koráig. A jelenetek érdekesek, igazi „színházat“ kapunk, a kaba-
réhoz annyira hasonlatost. Csak azt nem tudjuk hirteleében, hogy
a szórakoztatás milyen arányban érdeme a szerzőnek, *Hegedüs*
Tibor stílusos rendezésének s a főbb szerepekben *Rajnay, Somlay,*
Makai Margit, Góth, Vágóné, Mály Gerő, Tőkés Anna, Ágay Irén,
Gombaszögi Ella játékának.

A köszívű ember fiai-t, Hevesi Sándor dramatizálásában, a
Magyar Színház újította fel. Hevesi mestere a Jókai-regények
színpadra alkalmazásának. Egy többkötetes regény lényegét há-
rom rövid óra keretébe szorítani, már magában rendkívüli telje-
sítmény; Hevesi meglehetősen éreztetni tudja az alakok romantikus
vonásait is. A színészek közül elsősorban *Berky* Lilit kell kiemel-
nünk, *Baradlayné* szerepében. E jeles színésznő új korszakhoz ér-
kezett pár év óta, a nagyasszonyok kivételesen élethű alakításá-
hoz. A többiek, *Földényi, Hajmássy, Fáy Béla, Törzs, Abonyi Ti-
vadar, Muráti Lili, Orsolya Erzsi, Beregi Oszkár, Gózon,* sok színt
visznek a látványos előadásba.

Vajthó László

Zenei Szemle.

A negyedik filharmoniai hangverseny vendégkarmestere és
szólistája Fischer Edvin volt. Nálunk Bach interpretációival sok
lelkes hívet szerzett a nemes idealizmustól hevülő nagynevű mu-
zsisikus. A közönség becsüli közvetlen előadásmódját, hatalmas
germán erejét, fantáziája magával ragadó költőiségét. Ő a klasz-
szikus művészet lelkes népszerűsítője, teljesen benne él a tolmá-
csolt művek eszmevilágában és ezt szuggesztív módon tudja is
közölni. Inkább pianista, mint karmester.

Ezen a hangversenyen egy teljes Beethoven műsort inter-
pretált Fischer. Nagy, de rendkívül hálás feladat ma Beethoven
alkotó művészete középső korszakából származó műveket tolmá-
csolni. A mai kor „békéje“ és a francia forradalom utáni idők

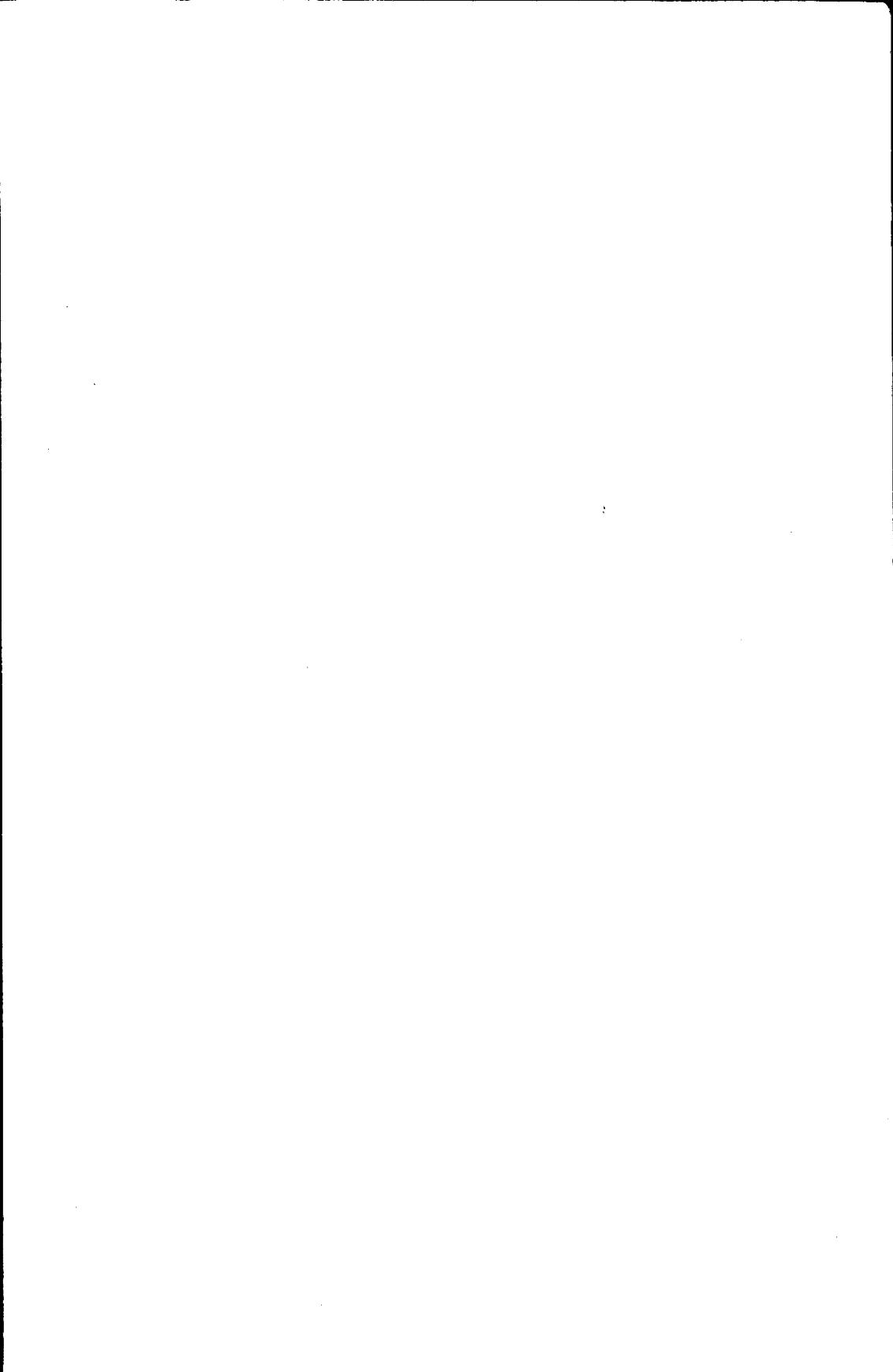
sok lényeges hasonlóságot mutatnak. Ma mindnyájunk lelkének kapuján dörömböl a sors, mindnyájan problémákkal teli, zűrzavaros világban élünk. Beethoven e középső korszakából származó művei a sötét sorshatalmakkal küzdő, a világ realitásainak meghallásától mindjobban elzárt embert állítják elénk, akinek képzeletében sorssá személyesül az, ami örömeire béklyókat készül rakni, ami szabadságára támad, hogy sorvasztó rabsággal sujtja. Az ember birkózik végzetével és az ötödik szimfónia „sors“-motivumait hatalmas, letipró erejű ritmussal állította elénk Fischer Edvin. Részleteiben meggyőző erővel érezte a műben rejlő magasabb eszmei értéket, a sorssal szembeszálló hős küzdelmét és győzelmét. Az ötödik szimfóniával rokon az Egmont nyitány. Itt hatalmasan felfokozott dinamikai és tempo-hatások éreztették a hős harcát és apotheozisát.

A művek vezénylésén kívül Fischer maga játszotta a G-dur zongora-versenyművet, mely titokzatos fátyolos kezdetével az életért küzdő tétova örömvágyat fejezi ki. Beethoven e művében egészen új úton vezet, a zenekarral egybeforró átszellemült zongorahanggal a legmagasabb érzelemlámpába. Egészen páratlan önvallomás ez, amit fokoz a második tétel egyedülálló instrumentális recitativojában Fischer Edvin költői vérmérséklete, aki a finale felszabadító hangjait sugárzó fényvel szólaltatta meg. Ez a mű nem nélkülözheti karmester kíséretét. Az előadó nem vett igénybe segítséget, a zongora mellől vezényelt, s bár a zenekar és a művész között bensőséges volt a kapcsolat, ép a kettős tevékenység miatt ütköztek ki játékból egyenetlenségek és erőszakolt hangsúlyok. Hogy az összbenyomás mégsem szenvedett csorbát, az mindennél jobban mutatja Fischer Edvin művészetének magasabbrendűségét.

Dr. Gaál Endre

Hibaigazítás. A Protestáns Szemle januári számában a 10. lapon a költemény ötödik és utolsó sorában „Bennük“ helyett „Bennünk“ olvasandó.

A 44. lapon az ismertetett Vathy-kötet helyes címe: *Kéztől kézig.*

N |
S | **YLVESTER**
O |
M |
D | **BUDAPEST**
A | **VI., Hermina-út 37**

PROTESTÁNS SZEMLE

FŐSZERKESZTŐ:
RAVASZ LASZLÓ

FELELŐS SZERKESZTŐ:
APRILY LAJOS

TÁRSSZERKESZTŐK:
PRÖHLE KÁROLY és RÉVÉSZ IMRE

TARTALOM

- BARTÓK GYÖRGY: A serdülő és az ifjú Nietzsche.
DR. KOVÁTS J. ISTVÁN: Korunk égető társadalmi problémái.
RÉVÉSZ IMRE: A tegnap és a ma egyháza és egyházpolitikája.
S. SZABÓ JÓZSEF: A debreceni kollégium könyvtári értékei.
DR. DOMJÁN JÁNOS: Isten hőse Japánban.
JOÓ TIBOR: A magyar protestáns időszakai sajtó.
REMÉNYIK SANDOR: Fekete vasárnap (vers).
PETRI MÓR: Addig megyek... (vers).
JANKOVICH FERENC: Szüret után (vers).

KRITIKAI SZEMLE.

XLIV. évf. 3. sz.

1935. március.

Ára 2 pengő.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadása,

Budapest.

KRITIKAI SZEMLE

JÓÓ TIBOR: Bartók György: A „szellem“ filozófiai vizsgálata — —	147
LIC. DR. KARNER KÁROLY:	
Barnikol Ernst: Der Mensch und Messias. Der nichtpaulinische Ursprung der Präexistenz-Christologie.	
Philipper 2. Der marcionitische Ursprung des Mythos-Satzes Phil. 2, 6—7.	
Die Entstehung der Kirche im zweiten Jahrhundert und die Zeit Marcions.	
Zurück zum alten Glauben Jesus der Christus — — — —	149
DR. KARACSONY SANDOR: György Lajos: A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai — — — — —	151
HORVATH JÓZSEF: Emerico Várady: La letteratura italiana e la sua influenza in Ungheria — — — — —	154
SZEGEDI ISTVÁN: Tabéry Géza: Októberi emberek — — — —	156
VAJTHÓ LASZLÓ: Kié ez a lélek? Bakó József versei — — — —	157
HAMVAS BÉLA: J. Green: Az álmodó — — — — —	158
GUNDA BÉLA: Bibliographia Oeconomica Hungariae — — — —	159
VAJTHÓ LASZLÓ: Színházi Szemle — — — — —	159
DR. GAAL ENDRE: Zenei Szemle — — — — —	161

A Protestáns Szemlének szánt kéziratokat a következő címre kell küldeni: Áprily Lajos szerkesztő, Budapest, II., Lorántffy Zsuzsanna-utca 3. (Baár—Madas ref. leánynevelő-intézet.) Kéziratok visszaküldését a szerkesztőség csak a legkivételesebb esetekben vállalja. A folyóirat anyaggyűjtését minden hónap 12-én zárjuk.

A Protestáns Szemle megjelenik havonta. — Kiadja a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság (Budapest, IX., Ráday-utca 28.) — Felelős kiadó: Török Pál
A M. P. I. T. tagsági díja (ezért a Prot. Szemle is jár) évi 20 P.

A Protestáns Szemle előfizetési ára egy évre 22 P.

A Protestáns Szemle kiadóhivatala: Budapest, IX., Kálvin-tér 8.

Pénztár: Budapest, IV., Deák-tér 4.

Póstatakarékpénztári számla száma: 4170.

A serdülő és az ifju Nietzsche

(1854—1864.)

A világ már-már napirendre tért Nietzsche fölött, amikor a háború éveiben ismét feléje fordult nemcsak a közönség, hanem a bölcselek és psychologusok figyelme is. Különösen az új lélektan különböző irányai — köztük is első sorban Klages a maga szellem-ellenes lélektanával — szeretnek nemcsak hivatkozni Nietzsche-re, hanem a maguk tanításában egyenesen hozzá is kapcsolódnak. Úgy látszik, valóban elérkezett az idő, hogy ennek a sokat ócsárolt bölcselelnek gondolkozásába is mélyebben hatoljunk és megismerjük azokat a forrásokat, amelyekből fejlődő szellemisége táplálkozott és azokat a hatásokat, amelyek alatt személyisége érlelődött s kialakult.

Nietzsche fejlődésének megismerését teszi most már igazán lehetővé az a nagy kritikai kiadás,¹ amelynek első két kötete immár napvilágot látott és azokat a feljegyzéseket, dolgozatokat, naplókát, verseket közli, amelyeket a serdülő és az ifjúkorba lépő Nietzsche hagyományozott reánk. Mind a két kötet kiadója Hans Joachim Mette, aki nagy pontossággal és lelkiismerettel véggezte a reábízott munkát és tette lehetővé, hogy most már magának a bölcselelnek iratai alapján kísérhessük nyomról-nyomra ennek a lángeszű ifjúnak lelki fejlődését és megismerkedjünk egy páratlan lélek belső életével. Az első kötet azokat az ifjúkori iratokat közli, amelyek 1854—1861. között keletkeztek és nemcsak a serdülés éveire vetnek élénk fényt — Nietzsche 1844. október 15-én született, — hanem a gyermekévek hangulatát is híven tükrözik azon feljegyzésekben, amelyeket Nietzsche a maga gyermekkorára visszaemlékezve 1858-ban, azaz 14 éves korában vetett papírra. A második kötet az 1861—1864 évek között keletkezett iratokat foglalja magában és Nietzsche gimnáziumi éveiről ad hí képet. Mindkét kötet 1934-ben jelent meg.

Ha e két kötetben kiadott feljegyzéseket, naplókát, verseket és dolgozatokat olvassuk, egyre növekvő bámulattal adózunk annak az őszinteségnek, meglepő komolyságnak, amellyel ez a fiatal gyermek a maga lelkének fejlődéséről számot ad és amellyel elmerül az emberi szellem minden megnyilatkozásában, első sorban

¹ *Friedrich Nietzsche: Werke und Briefe*. Historisch-kritische Gesamtausgabe. Werke 1. Band. München 1934. CXXV és 495 lap. — Werke. 2. Band. München 1934. II. és 485 lap.

a költészet és zene alkotásaiban. Megelevenedik előttünk ennek az Isten- és emberszerető léleknek egész serdülő élete és szemünk előtt bontakozik ki az ifjú lélek szárnya, hogy biztos és fáradhatatlan repüléssel emelkedjék fel a szellem legmagasabb birodalmába, oly magasra, ahová már ritka már ifjúnak adatott emelkednie. A serdülő kor évei a nyugodt elmélkedés, csendes elvonultság esztendei, amikor Nietzsche az isteni kegyelembe vetett őszinte hittel bízza magát erre a gondviselő hatalomra. Az ifjúság ideje azonban már kételkedéssel nyílik: a 18 éves ifjú az egyház hagyományos tanaival szembeszáll s felveszi a harcot minden szokással és előítélettel szemben. Következnek a forrongás évei és bölcselőnk minden tekintet nélkül veti magát a szellem nagy áradatába, hogy minden korlát nélkül fejthesse ki a maga szellemének erőit. Kritikai magatartást foglal el a keresztyén egyházzal szemben és a német nép szellemét is bíráló tárgyává teszi. Ha ezeket a feljegyzéseket figyelemmel kísérjük, a következő képet lehet vázolnunk Nietzsche serdülő és ifjú korának első éveiről, illetve ez évek szellemi életéről.

Tizennégy éves korában, 1854-ben, kísérli meg Nietzsche számot adni magának elmúlt gyermekkoráról „Életemből“ címet viselő feljegyzésében. Jól tudja ugyan, hogy sok dolog eltűnt már emlékezetéből, de az is tagadhatatlan, hogy némely dolog még egészen világosan és élénken áll lelke előtt. Ezekről akar magának képet festeni, mert jól tudja, hogy mindig tanulságos dolog „az értelem és szív lassú fejlődését s emellett az Isten mindenható vezetését szemlélni“. E kép minden vonása a család és az Isten iránt való őszinte szeretetet sugározza felénk. A gyermekévekből alig kinőtt bölcselő hálás szívvel gondol arra a falusi lelkészlakra, amelynek termékeny csendjében és mindent feláldozó szeretetében oly izmos erővel fejlődött a zsenge lélek; de mély szomorúsággal és sötét hangulatban gondol az édes apa korai s hirtelen halálára, amely véget vetett a gyermek gondtalan és derűs életének. Az isteni gondviselésbe vetett hit azonban erőt ad a koraérett gyerekeknek, aki komoly munkába merül és a barátság el nem múló kötelékeit fűzi. Tizennégy éves korában írja első verseit és elmélkedéseit, amelyekben a stílus egyszerűsége, kifejező ereje, világossága és a gondolatok tökéletes elrendezése mutatja a későbbi nagy gondolkozót és páratlan író. De jelentkezik már a nagy zeneértő és zenebarát is: Nietzsche első kompozíciói ezekből az évekből erednek. Ebben az évben, 1854-ben, kerül a híres pfortai gimnáziumba, ahol ugyan minduntalan kínozza a honvágy, a család és barátai iránt való sóvárgás, de ahol nemcsak a tudományokban gazdagodik napról-napra, hanem szinte meglepő gyorsasággal fejlik ki lelkének minden rejtett ereje és kincse. Társaitól félrevonulva minden üres idejét az elmélkedésnek, a

költészet és a zene tanulmányozásának szenteli s az iskola tárgyaival csak annyiban foglalkozik, amennyiben azok az ő lelki kiállításának megfelelnek. Első sorban az irodalom és a történet ragadják meg figyelmét, de mindenikben a belőlük kiáradó szellem iránt vonzódik s ezért elmélkedése tárgyává tesz mindent, amit tanítóitól hall vagy könyveiből olvas. Tizenöt esztendő korában ő maga vallja, hogy neki már kora gyermeksége óta vesszőparipái voltak. Először a virágok és a növények s a föld takarója. Azután az építészet, amelyet építőszekrényei segítségével gyakorolt. Majd a várépítés és a hadi tudomány, különösen az orosz-török háború hatása alatt. Irt is 1854–55-ben egy erődítéstant, amely a legapróbb részletekkel határozta meg az erődítések, sáncok, ágyuk számát az építendő ideális erődítményben.

Nietzsche egész életén át fontos szerepet játszott a zene és költészet. Saját vallomása szerint jelentéktelen családi verseket már 9 éves korában írt, 11 éves korában pedig felébredt benne az egyházi zene iránt való érdeklődés. Kisebb egyházi dalokat maga is korán komponált. Egyik feljegyzésében, amely tizenöt éves korából származik, felsorolja azokat a nyelveket, tudományokat, ügyességeket, művészeteket, amelyekkel szeretettel foglalkozik. E felsorolás végén lelkesedéssel írja: „és mindenek felett a *vallás*, amely minden tudás alapbástyája“. A vallás az alapja minden államnak is s ahol az erkölcsiség gyengülni kezd, ott megindul az állam romlása.

Évei növekedtével rohamosan nő érdeklődése a természet s a történelem iránt. Költői tevékenysége már a drámaírás felé fordul s kirándulásai során élénk figyelemmel kíséri az emberek életét, a szellem és művészet alkotásait. A görög irodalom klasszikusai, Shakespeare, a német mondák, a német múlt építészeti emlékei ragadják meg képzeletét s ezeknek élvezetéről öntudatos reflexiókban ad önmagának számot. Kritikai álláspontot foglal el a vallás dolgaival szemben is. 1861-ben születésnap ajándékkul Hase Leben Jesu-ját és Feuerbach Wesen des Christentum-át kívánja. De szünidei olvasmányai között ott szerepel az Új Testamentum kritikai kiadása is. Az újszövetségi iratok tanulmányozásának oly nagy erővel kezd neki, hogy könyvtára számára meg akarja szerezni az újtestamentum cseh, lengyel, olasz kiadásait és Mózes öt könyvének héber-német kétnyelvű kiadását. Mindent kritikai szemmel vizsgál s ez a kritikai szellem végig kíséri egész életén. Minden kritika között is élénken él azonban lelkében az Isten iránt való bizalom: „Nem! Nem! Ami történik, nem történik véletlenül. Egy magasabb lény vezet számítással és jelentésteljesen mindent, ami teremődik.“ Az emberrel is veleszületik egész jelleme, de az idő és a körülményei képzik ki a nyers csírákat és

alakítják azokat határozott formába, amely formák azután marandók és el nem pusztíthatók.

Az 1861-iki esztendő magával hozza a világirodalom remekeinek és idegen népek szellemének tüzetesebb ismeretét s ezeknek elhatározó befolyását Nietzsche lelki alkatának kifejlésére. Byronban a „világfájdalom szerencsétlen költészetét“ ismeri meg és meggyőződik róla, hogy Byron drámai költészetre nincs reászülvette: egyetlen jellemet tud ő csak rajzolni s ez a jellem az övé. Egész költészete csupa szubjektívizmus. Szubjektív költő Hölderlin is, de ő a legmagasabb ideáлизmus fokára emelkedik s mi érezzük, hogy a magas ideáлизmus az ő voltaképpeni hazája. Dícsérünk kell őt azért is — úgymond Nietzsche — mert sok keserű igazságot mond a németeknek. Sok igazat mond a német „barbárságról“ s különösen ostromozza a németben a pusztaság szakembert, a „filisztert“. A német filiszterséggel szemben való irtózkodás azután Nietzsche minden további kritikájának alappontját képezi.

Nietzsche gyors kialakulásban levő szellemiségére kétségkívül az a dolgozata a legértékesebb bizonyíték, amely *Fátum és Történet* cím alatt közöltetik az összes művek 2-ik kötetének 54. és következő lapjain. Ez az elmélkedés, amely a maga teljességében bölcséleti jelleggel bír, azzal a megállapítással kezdődik, hogy ha szabad és elfogulatlan szemmel tekinthetnők a keresztyén tant és egyháztörténetet, akkor kénytelenek lennénk olyan véleményeket hirdetni, amelyek a közfelfogással merő ellentétben állanak. Amde mi élünk első napjaitól kezdve a szokás igája alatt görnyedünk, gyermekkorunkban szerzett benyomásaink szellemünk szabad kifejlését gátolják s azt hisszük, hogy bünt követünk el, ha szabadabb álláspontot választunk, hogy innen mondjunk pártatlan ítéletet a vallás és a keresztyénség felett. Hogy ezt tehesük, ahhoz egy élet munkája kell, mert hiszen olyan problémák megoldásáról van szó, amelyek felett már évszázadok óta dúl a vélemények csatája. Ha igazán célt akarunk érni, akkor a történethez és a természettudományhoz kell fordulnunk, mert ezek — úgymond Nietzsche — a mi egész multunk csodálatos öröksége, jövőnk hirdetője s mint ilyenek, csak ők szolgálhatnak szilárd alapjául minden spekulációnknak. Különbösen csak babiloni toronyépítésnek bizonyul minden filozófia. A helytelen spekulációnak pedig más eredménye nincs, csak az, hogy a nép véleményét végtelenül megzavarja s igazságok lerombolására ad alkalmat, holott lerombolni könnyű, de építeni nehéz. Sőt még a lerombolás is nehezebb, mint amilyenek látszik. Ha a történetet szemléljük, azt látjuk, hogy itt minden csupa mozgás, küzdés, apály és dagály, ahol minden folyton szélesebbé váló körökben mozog tova. A legbelsőbb körök egyike az ember. A külsőbb körök a nemzet, a társadalom, az emberiség, illetve ezek története,

amelyet csak úgy lehet megismerni, ha az ember ezeket a külsőbb köröket vizsgálja, a természettudomány pedig minden körmozgás legbensőbb körét és magvát kutatja. Ezt a nagy feladatot csak a nagy történésznek sikerül megoldania, aki éppen úgy, mint a nagy filozófus, próféta egyszersmind. Az így értett történetet tekintve, az a kérdés, hogy mit kell értenünk a fátum alatt és mi-féle jelentőséggel bír az? A fátum nem egyéb, mint a törvényszerűség, amely nélkül az egész történet csak pusztá álmodozás lenne s mi csak fantáziánk játéklabdái. A fátum szüntelen és mindig csak ezt hirdeti: „Az események azok, amik az eseményeket mindig meghatározzák“. Amde e fátum mellett az ember sőtét hatalmak játékszere lenne, ha nem tudna tudatosan és öntudatosan uralkodni a maga életének eseményei felett. Ez a tevékenység nem a születéssel kezdődik, hanem ott hat már szüleinkben és ősszüleinkben. Aki tehát hiszen a lélek halhatatlanságában, hinnie kell a lélek préexisztenciájában is — úgymond Nietzsche, akinek bölcséletében ez a gondolat szintén alapvető jelentéssel bír. Így tekintve a dolgot, igaza van a hindu bölcsnek, aki azt hirdeti, hogy a fátum nem egyéb, mint azok a tettek, amelyek mi létünk előbbi állapotában hajtottunk végre.

Nietzscht egész lelki alkata predestinálta arra, hogy a *zene* mélységes és titokzatos világába elmélyedjen s arra törjön, hogy lelkének tartalmát a zene útján juttassa kifejezésre. Már egészen zsenge korában nagy gyönyörűségét lelte az egyházi zene minden fajtájában, majd a klasszikus zene nagy mestereinek alkotásait bámulta őszinte és vágyakozó lélekkel. Ez a zenei élvezet évről-évre öntudatosabb alakot öltött a serdülő ifjú szellemiségében elannyira, hogy talán nem lesz túlságosan kockázatos, ha azt állítjuk, hogy a zene tanulmányozása és a zene mestereinek átértése egész szellemiségének egyik legdöntőbb tényezője volt éppen abban a korban, amikor a lélek fogékonysága tagadhatatlanul a legélénkebb. Ezzel ő maga is tisztában volt. Emellett tanuskodik az, hogy mind erőteljesebben merül el úgy a zene történetében, mint a különböző zene-fajták sajátosságainak megismerésében. És közelebbről, minket e fejlődés folyamán különösen egy pont érdekel: Nietzsche egész lelkének hevével és sóvárgásával veti magát a *magyar zene* megismerésére. E buzgó tanulmányozásnak gyümölcse azok a zene vázlatok, amelyek már az 1862-ik év folyamán készültek: Éjjel a pusztán, A pusztán át, A csárdában (In der Czarda), Tölts! tölts!, Régóta eltemetve, Az éjjeli pusztán csillognak... E vázlatok képezték bizonyára azokat az alapköveket, amelyekből későbbi magyaros zenei alkotásai felépültek. A magyar zene ismerete magyar tárgyú költeményekre inspirálja, amelyek közül egyet ugyanebből az évből ismerünk is.

Címe: Der alte Ungar, amely cím egy későbbi feljegyzésében így módosul: Der alte Magyar.

Új lökést nyer szellemi fejlődése 1862 tavaszán, amikoról feljegyzései között ezt a pár szót olvassuk: „Petőfi kennén gelernt“ — megismertem Petőfit. E pillanattól kezdve Petőfi szelleme végigkíséri egész ifjúságán és alkotórészévé válik lelki alkotának. Remélnünk lehet, hogy erről a hatásról későbbi éveiben még erőteljesebb dokumentumokból is tudomást szerezhettünk: néhai Meltzl Hugo, aki ugyanabban az időben volt a lipesei egyetem hallgatója, amikor Nietzsche is ott diákoskodott, gyakran említette Nietzschének Petőfi iránt való őszinte rajongását. Petőfi dalaira játszott zongora-rögtönzéseik közkedveltek voltak.

Petőfi költészetének hatása már ott érezhető abban a kis vázlatban is, amelyet 1862 szept.—okt. havában a zene lényegéről vetett papirosra. A zeneszerző — úgymond Nietzsche — felizgatja az érzést, a fantáziát és démonikus erőket kelt életre. A zenében megfinomodik mindaz, amit az érzékeny nyujtanak s megfinomodnak általa az alsóbb érzékek benyomásai is. Példa erre: Hölderlin költeményei és Petőfi költészete.

Eközben azonban a magyar zene szelleme is tovább kíséri minden tevékenységében. 1862 februárjáról ismét három magyar zenevázlatot jegyez fel s ugyanezen év júniusában „Ungarischer Marsch“ és „Heldenklage“ c. kompozícióit adja elő baráti körben. Augusztus havának is megvan a maga termése: „Sei still mein Herz“ c. magyar zene vázlat. Ez a magyar zene annyira átmegy Nietzsche vérebe, hogy egész zenei tevékenységének irányt szab. Régóta foglalkozik azzal a gondolattal, hogy a germán Ermanarich személye köré egy zenei szimfóniát komponál. Amikor az egyes elkészült töredékeket revízió alá veszi, látja, hogy alakjai nem gótok, nem németek, „hanem, merem állítani — magyar alakok; az anyag a germán világból a magyar pusztákra, az izzó magyar lélekbe van átvive.“ Ha áttekintjük az egész szimfónia vázolt menetét (II. kötet 102. sk. lapokon) lépten-nyomon figyelmet szerzőnk arra, hogy itt ismét a magyar zene hatása alatt dolgozta ki mondanivalóját. A hatalmas menyegzői induló — úgymond — „magyar erővel és izzással teljes“; Ermanarich végső felkiáltása „voll ungarischer Wildheit“. És úgy látszik, hogy a nagy lelkesedés a magyar nyelvvel való néminemű foglalkozásra készíti, mert egyik, ugyancsak erre az évre (1862) vonatkozó megjegyzésében egy ilyen magyar nyelven címzett kompozícióra akadunk: „Édes titok“, valószínűleg az egyik korábbi vázlat át-
dolgozása.

A reakövetkező 1863-ik esztendőben Nietzsche, a filológus bontakozik ki szemeink előtt. Most már nemesak tanulmányozza főleg a görög irodalom klasszikusait, hanem ezeknek kommentá-

lását is megkísérli, többnyire — hogy egy filologiai műszót használjunk — a „höhere Kritik“ alapján, amely az alkotás és a nép szelleméből akarja megérteni magát az alkotást. Hogy az u. n. „untere Kritik“, azaz a nyelvészeti és szótári magyarázatokat sem hanyagolja el, az egészen természetes a híres pfortai gimnázium olyan tanulójánál, akiről tanárai azt állapítják meg, hogy a latin nyelvben kitűnő és a görög irodalom iránt az osztályban mindig dicséretes éreklődést mutatott. A klasszikus szellem a maga kimeríthetetlen gazdagságával foglyul ejtette az ifjú Nietzsche fejlődő szellemét, hogy azt megtermékenyítse és fejlődésének irányát megszabja. A keresztyén vallás igazságai felett való elmékedést és kritikai vizsgálatot háttérbe szorította egészen a nagy görög tragikusok tanulmányozása: az ifjú immár teljes fegyverzetben áll, hogy majd méltó tanítványa legyen a nagy Rietschlnnek, a lipcei egyetem világhírű klasszikus filológusának.

Még két megjegyzést kell tennünk, mielőtt fejtegetéseinket végeznők. Az egyik Nietzsche zeneszerzői tevékenységének reánk maradt dokumntumaira vonatkozik, a másik Nietzsche szellemi fejlődésére általában.

Abban a pontos és lelkiismeretes Nachtragban, amely a II. kötet 429. és következő lapjain közöltetik, a kiadó Mette a lap lábujában ad számot arról, hogy Nietzschenek mely kompozícióit őrzí a Nietzsche-Archiv. Mi ezek közül a magyar jellegű és tárgyú szerzeményekre hívjuk fel különösen a zenetörténettel foglalkozók figyelmét. Úgy véljük, hogy ezeknek a kompozícióknak megismerése nem minden érdek nélkül való a magyar közönségre nézve. Első helyen kell említenünk Ermanarich szimfónikus költeményt, amely 1861. és 62-ik években készült zongorára. Ugyanebből az évből maradt fenn, szintén zongorára Heldenklage (Hősök panasza). A következő két zongoradarab ezt a címet viseli: Ungarischer Marsch comp. v. F. W. Nietzsche; Zigeunertanz (dátum: 1862. június 22.) Magyar tárgyú és jellegű e két szerzemény is: Édes titok (így! — „Sei still mein Herz“); Im Mondschein auf der Puszta. Szintén zongorára mindakét kompozíció. És végül reánk maradt három magyar tárgyú zongoradarab: Im Mondschein auf der Puszta; Édes Titok; Aus der Czarda, ami arra mutat, hogy Nietzsche némely szerzeményét két alakban is kidolgozta. Erről természetesen csak maguknak a szerzeményeknek megtekintése adhatna felvilágosítást.

A másik megjegyzés Nietzsche fejlődésére vonatkozik. Aki e megjelent két hatalmas kötet közleményeit figyelmesen tanulmányozza, csodálkozva fogja látni, hogy Nietzsche gimnáziumi tanuló korában, tehát 20 éves koráig, filozófiai témákkal egyáltalában nem foglalkozik. A fátumról és a történetről szóló tanulmány

ugyan mély filozófiai érzékről tesz bizonyosságot, de e tanulmányon kívül nincs egyetlen egy vázlat vagy csak megjegyzés is, amely azt árulná el, hogy bölcséleti kérdések bármi kis mértékben lekötötték volna figyelmét. A zenén és költészetén kívül csak történeti kérdések és klasszika-filológiai témák vonzzák szellemét nagy erővel: ha a későbbi Nietzschét nem ismernők, bizony nem mondanók ezen dokumentumok alapján, hogy ez az ifjú valaha a filozófia legnagyobb alakjai között foglal helyet. A filozófus majd egyszerre, készen fog megjelenni szemeink előtt.

Bartók György

Fekete vasárnap

*Ez nagy küzdelem volt.
És végveszedelem.
De mégis,
De mégis
Ünnep volt, ha sötét is.
Nagy, fekete vasárnap.
Mert tudtam: vagy győzök, vagy meghalok.
S most jönnek, újra jönnek
Jaj, a régi napok,
A szürke, tövises hétköznapok.
Pedig ha most nem fordul,
Most nem fordul a szél
S meg nem fordul vele az életem,
Gyökeresen és tökéletesen,
Ha jószág, tisztaság,
Békesség és erő
Új, szent forrása szívemből nem fakad:
Ó akkor jobb lett volna,
Ha ezt a rózsardőt
Ágyam helyett síromra szórták volna,
S pihennék föld alatt.*

Reményik Sándor

Korunk égető társadalmi problémái*

A két évtizede pusztított nagy világegés sok ősi értéket romba döntött. Darabokra törte évezredek örökségünket, megtépdeste a magyarságnak oly sok vihart átélt lelkét. Évszázados trónokat döntögetett fel. Pusztításai a világegés látszólagos megszűntével távolról sem fejeződtek be. Azóta is egyre jobban érzi az egész világ, hogy csak látszólag voltak „győzők“ és „legyőzöttek“: voltaképen az egész világ elvesztette és megszenvedti a világháborút. Egymás után inogtak meg a győztes nemzetek megingathatatlanok hitt pénzei. A győztes államokban is hihetetlen mérvet kezdett öltetni a munkanélküliség. Egyik győztes állam mélyebben volt kénytelen belenyúlni polgárai zsebébe, mint a másik, csak hogy államháztartásának felborult egyensúlyát úgyhogy helyrebillentse.

Emészto kérdések gyötrik milliók lelkét. Fenntartható-e még a megváltozott viszonyok közepette is a gazdasági életnek századokon át kialakult rendje, avagy csak új gazdasági alapokon képzelhető a kibontakozás, a ma közsegélyekből élő munkanélküli milliók munkához juttatása? Fenntartható-e a föld- és a pénzelosztás mai rendszere? Megmaradhat-e a család mai állapotában? Hogy oldódik meg a faji probléma, a nemzeti kérdés? Hogy küszöbölhető ki a nemzetközi összeütközéseknél a háború, amelynek a réme egyre borzalmasabb színekkel vetítődik újból meg újból az emberiség egére?

Ezekre a kérdésekre kívánunk röviden, az evangélium szellemében választ keresni sorozatos fejtegetéseink során.

I. Az egyén és a közösség

A legelső kérdés, amelyre bármiféle reform-gondolat felvetése előtt felelnünk kell, az, hogy joga van-e a közösségnek megrendszabályozni, korlátok közé szorítani az egyén szabad érvényesülését?

Két véglet küzd itt egymással. Az egyik, a régi túlzó liberális és merkantilista gondolat hívei azt vitatják, hogy az egyének teljes mértékben joga van a benne rejlő képességeket és erőket a maga előnyére kifejteni s ebben a legkevésbé sem korlátozhatja őt a köz, mert hisz a közösség első sorban éppen arra szolgál, hogy keretei közt és oltalma mellett mindenki szabadon kifejthesse erőit és képességeit. A másik álláspontnak, a mindenható állam gondolatának, az etatizmusnak a hívei viszont azt han-

* Ezzel a cikkel a szerző sorozatot kezd.

goztatják, hogy az egyén érdekeinek el kell törpülniök a közösség érdekeivel szemben s a közösségnek nemcsak joga, hanem kötelessége minden olyan törekvést lehetetlenné tenni, amely nem a közösségnek, hanem csak az egyénnek az érdekeit szolgálja.

Mindenki érzi, hogy a nagy világválságnak ilyen óriási mérvűvé duzzadásában rendkívül nagy szerepe van a közösség érdekeit semmibe sem vevő, önző egyéni törekvések szabad érvényesülésének. Ez magyarázza meg, hogy még az egyéni szabadság két klasszikus földjén: az Egyesült-Államokban és Nagybritanniában is egyre jobban elhalkul a túlzó liberális elveket hangoztatók hangja. Ez magyarázza meg viszont, hogy egyes országokban — akár vörös, akár fekete, akár barna színbe öltöztetve — Hobbes „Leviathan“-ja, a minden egyéni törekvést lehengerlő állami omnipotencia gondolata diadalmaskodik, ha akad egy-egy bátor ember, aki ennek a kockázatát magára meri vállalni. Ez magyarázza meg, hogy világszerte egyre fokozódó mértékben fordul a közhangulat az etatizmus felé. Ennek a hol halványabb, hol erősebb nyomait érezzük a mi közéletünk világában is.

Ha a mai átmeneti kor megoldást követelő problémáinak a szemüvegén nézve megérthetjük is az etatizmus álláspontjának győzedelmes előnyomulását, az evangélium álláspontján ezt épűgy nem tehetjük magunkévá, mint az egyén korlátlan jogait hangoztató, túlzó liberális álláspontot. A Szentírás a társadalmi egyensúly arany szabályát, Krisztus szavaival is megerősítve, abban a törvényben állítja elénk, hogy „szeresd felebarátodat, mint tenmagadat“. Ezt a törvényt világítja meg más oldalról a Szentírás másik nagy társadalmi törvénye: az „egymás terhét hordozzátok és úgy töltsétek be a Krisztus törvényét“. Ennek a két, voltaképpen azonos szentírási törvénynek az alapján állva, nem lehetünk sem a korlátlan egyéni jognak, sem az egyéni jogokat semmibe sem vevő állami mindenhatóságnak a hívei. Nem hirdethetjük sem az egyéni jogok korlátlan érvényesülésének, sem azok teljes elnyomásának a jogos voltát.

Vallanunk kell, hogy nincs korlátlan egyéni jog. Bármilyen szentnek tartjuk mi is a magántulajdont, mégsem tarthatjuk megengedhetőnek, hogy néhány száz egyén kezében halmozódjék fel a nemzet testét képező föld nagy többsége, míg millióknak egy szemernyi sem jut belőle. Mégsem tarthatjuk megengedhetőnek, hogy álláshalmazok kezében halmozódjanak fel az állások, míg ezek és ezek diplomával a kezükben sétálni kényszerülnek. Mégsem tarthatjuk megengedhetőnek, hogy néhány ember, érdekcsoporttá verődve, kezébe kaparinthasson egy országban minden pénzt, míg verejtékező millióknak létminimumuk biztosítására sem jut belőle. Azt kell vallanunk, hogy a földnek, a munkaalkalmaknak, a pénznek a közösség érdekeit is szem előtt kell tartania. A nemzet tes-

Dr. Kováts J. István: Az egyén és a közösség

tét alkotó földhöz, a nemzeti élet keretében nyíló szellemi és testi munkalehetőségekhez s a nemzeti vagyonhoz minden dolgozni akaró és tudó embernek jussa van, mert nem egyes kiváltságosakhoz, hanem mindnyájunkhoz szól az isteni parancs: „Szaporodjatok és sokasodjatok és töltsétek be a földet“. Beteg az a nemzeti társadalom, amely nem tud a föld, a munka, a pénz világában olyan rendet teremteni, amely minden tisztességes ember számára biztosítja a tisztességes megélhetést. Minél inkább tudja egy nemzet társadalma ezt az igazságos eloszlást biztosítani, annál biztosabb jövő vár reá.

Olyan nemzetek körében, amelyek fiainak a lelkét a társadalmi egyensúly alapját képező, előbb említett szentírási törvények töltik be, forradalommentes, békés fejlődést látunk századok óta. Olyan nemzetek körében viszont, amelyeknek a lelkét csak felszínesen érintették meg a Szentírás eme törvényei, vagy amelyek körében Krisztus egyházának földi vezető hatalmasságai a maguk életében is megfelelnek ezekről a törvényekről, forradalmi megrázkódtatások rázzák meg lépten-nyomon a nemzeti életet. Ez magyarázza meg, miért robban ki napjainkban annyi forradalmi tűz Európa délnyugati csücskében és Délamerikában!

Nem az állami mindenhatóság, hanem egyes-egyedül az evangélium tiszta lelke az, amely ezektől a forradalmi megrázkódtatásoktól biztosan meg tud oltalmazni bármely nemzetet.

Dr. Kováts J. István

Addig megyek...

*Addig megyek, míg még napom ragyog,
Míg még a vágy új messzi célra készítet,
Míg intenek muskátlis ablakok.
Addig megyek, míg még napom ragyog.
Míg még kísérnek lángok, sóhajok.
Míg szívemben viszek egy tiszta képet.
Addig megyek, míg még napom ragyog,
Míg még a vágy új messzi célra készítet.*

Petri Mór

A tegnap és a ma egyháza és egyházpolitikája

— Pokoly József Jánus-arca. —

Csak diákos szótréfa volt, amikor a 25—26 éves ifjú — okleveles lelkész, nevelő a Tisza Kálmán miniszterelnök családjában s egyidejűleg a budapesti egyetem bölcséleti és jogi karainak hallgatója — a kilencvenes évek legelején megjelent két, egyházalkotmányi kérdésekkel, zsinati tárgyakkal foglalkozó talpraesett röpiratát „*Presbyteri Jánus*“ álnév alatt adta ki. De a már majdnem két éve elköltözött nagynevű egyháztörténésznek és egyházpolitikuskának negyven éves írói pályáján végigtekintve, megkap bennünket a Jánus-névben rejlő közismert jelentés, amelynek önmagára és pályájára vonatkozása természetesen akkor még sem öneki magának, sem másnak nem ötlöhetett eszébe — de amelynél találóbbal ma aligha jellemezhetnők egyházközéleti gondolkozását.

Pokoly József nemcsak a legelső nagyszabású és máig alapvető értékű egyháztörténelmi tanulmányait közölte Szemlénkben 1894-től kezdve (nagyobb időközönként később is, egész 1919-ig bezárólag felkereste azt egyes nagybecsű, túlnyomólag történeti vonatkozású értekezéseivel), hanem a gyakorlati egyházi életre és egyházpolitikára vonatkozó nézeteit is, 1896-tól kezdve egészen 1912-ig bezárólag (tehát jóformán mindaddig, amíg ily kérdésekkel egyáltalán foglalkozott irodalmilag) a legszélesebb megalapozással és kidolgozással s a legmesszebb terjedő hatással ugyancsak folyóiratunkban adta közzé. Itt közölte ugyanis váltakozó tartamú időközökben, ebbeli munkássága virágjában, csaknem havonként, azokat a mindig nagy érdeklődéssel fogadott és az egyházi sajtóban gyakran élénken megvitatott, „*p-f.*“ jegyű *külföldi egyházi szemléit*, amelyekről ő maga állapítja meg az igazságnak teljeseen megfelelően, hogy „nem egy fontos eszme vagy ismertetett intézmény hatott már innen kiindulólág termékenyítő módon a periferiákon“ (P. Sz. 1911. 255. lap). Az európai és amerikai protestantizmus és katholicizmus nevezetes és tanulságos eseményeit ismertette ezekben nagyon alapos értesültséggel, elevenen, ötletesen és szilárd elvi bírálattal, mindig azt tartva szem előtt, hogy olyan külföldi mozzanatokot vegyen különösen tollára, amelyek egy vagy más tekintetben vonatkozásba hozhatók a magyarországi egyházi élettel (P. Sz. 1908. 112. l.), annak egészséges ösztönzést, komoly intő, esetleg vészjeleket adhatnak. De ugyanez időszak folyamán — tehát debreceni akadémiai, utóbb egyetemi tanárrá lételéig — a geszti nevelő és lelkipásztor, majd (1895—1912) kolozsvári theologiai

tanár, aki ez idő alatt fejtette ki tudományos irodalmi tevékenysége dandárját is, más egyházi, sőt világi lapokban szintén sűrűn megszólalt, mindig érdekes és magvas cikkeken fejtegetve a gyakorlati egyházi életre és egyházpolitikára vonatkozó eszméit. Ezeket a részben máig időszerű eszméket szeretném itt, az ő szellemi erőkifejtésének és harcainak egykori kedvelt színterén, rövid összefoglalásban ismertetni — amíg tudományos tevékenységéről más nagyobb, önállóan megjelenendő dolgozatban adok összefüggő képet és értékelést.

Pokoly József, az egyházi és egyházpolitikai író, valóban két korszak, sőt mondhatni, két világ határán álló, múltba és jövőbe egyszerre tekintő és mutató Jánus-arc.

Theologiai és világnézeti formáltatásában a múlt század liberálizmusától soha le nem vetkezett hatásokat kapott s ezek egyházi gondolkozásában a gyakorlat terén is erősen érvényesültek. Az emberi élet legdrágább kincsének — mely becsesebb magánál az életnél is — a szabadságot tartotta (P. Sz. 1903. 307. l.). A reformáció nagy tettét abban látta, hogy ismét visszaadta az egyént önmagának (P. Sz. 1917. 586. skk. ll.) és „midőn az egyéniségre a középkori egyház által felkovácsolt bilincseket széttörte, szinte egy csapásra alkotta meg a szeretet törvényével önként élő s csak a nagy szeretetparancsolatok által kötött altruisztikus egyéniség modern típusát“, az eszmény emberét, akinek „legáldásosabb ihletője a vallásos érzelem, vagyis konkrét alakban maga a vallás“ (u. o.). A protestantizmus alapelveiből közvetlenül következő szerinte az újkori szabadelvűség. Ezt csaknem fontosabbnak tartotta, mint a protestantizmus egyházalkotó tevékenységét. „A protestantizmus, mint elv, az egyházon kívül ugyan világnézetté váltott s diadalmas pályafutást végzett, de az egyházon belül alig egyéb, mint a római katolicizmusnak a XVI. században lerombolt épületrészeiből összehordott kövek egybeforrasztó maltere“ (P. Sz. 1907. 609. l.). Ennek következtében a reformáció hitvallásainak, egyházi dogmáinak csak másodlagos jelentőséget volt hajlandó tulajdonítani: azokat inkább csak történetileg értékelte s a bennük rejlő örök időszerűséget kevésbé méltányolta. Lényegileg később sem változtatott az egyik legkorábbi írásában már kifejezésre jutó — ott ugyan leginkább egyházalkotmányi vonatkozásban hangoztatott — ama nézetén, hogy „a hívő egyén az egyházban minden jog forrása“ (Debreceni Prot. Lap 1891. 404. l.). Helyeselte a Tisza István, dogmaellenes álláspontját s ehhez kapcsolott igen határozottan megmondta, hogy szerinte „az egyház ma már nem a konfesszió, hanem a szervezet és az ehhez tartozó materiális alapok, és pedig itten elsősorban a vagyon... közössége által egybefűzött, nagyjában azonos vallási elveket valló hívek közössége“ (P. Sz. 1910. 130. l.). Rokonszenvvel írt a „szabad keresztyénség“

alapjában dogma- és hitvallásellenes világkongresszusáról, viszont az edinburghi világmissziói konferenciában elítélte a dogmatikus alapot (P. Sz. 1910. 487—489. ll.). A keresztyénség jövő útját a minél behatóbb szociális tevékenységben jelölte ki, amelynek mozgatója természetesen a krisztusi szeretet. Ez alapon a keresztyénség és szocializmus, sőt a szociáldemokrácia között is lényegrokonságot látott. „Parallel haladva a szocializmussal bebizonyítjuk, hogy a mi keresztyénségünk nem ábrándozó vallásos szenvedés, hanem a legnemesebb szociális munka“ (P. Sz. 1906. 623. l.). „A protestantizmus által hirdetett és követett keresztyénség, mely a mai nyugati civilizáció anyja, egyenesen a szocializmusnak szolgáltatott „eszményképet“ az egyetemes istenfiúságból következő egyenlőségben és testvériségben (P. Sz. 1911. 340. l.). Az Isten országa szerinte az emberi fejlődés, szellemi és erkölcsi tökéletesedés útján valósul meg, mert nem egyéb, mint „az Üdvözítő által az emberiség elé tűzött nagy eszmény: az embereknek, mint Isten fiainak, Isten kormányzása alatt élő s az Isten- és felebaráti szeretet által egybefűzött egységes társadalma“ (P. Sz. 1911. 527. l.).

Ilyen gondolkozás mellett természetesnek lehet találni, hogy Pokoly József, egyházának meggyőződött híve és hűséges szolgája, kolozsvári tanársága idején erős szabadkőműves tevékenységet fejtett ki, az ottani (a többihez képest viszonylag konzervatív-nemzeti szellemben dolgozó) „Unio“ páholy egyik vezető tagjaként. Számára — mint nagyon sok kiváló kortársa számára is — az emberiségnek a krisztusi eszmék megszabta fejlődése egy vonalba esett a szabadkőműves társadalmi eszménnyel. Így tehát a páholyban is tökéletes jóhiszeműséggel egyháza szolgájának érezte magát. Keresztyén meggyőződésének is, szabadkőműves elveinek is eleget vélt tenni akkor, amikor egyházának szociális munkálkodását számtalanszor sürgette s különösen a lelkészek ily irányú kiképzéséért emelt szót. 1904-ben benső barátjával, szabadkőműves testvérével és egyházi munkatársával, az erdélyi magyarság jóllétéért annyit és oly fáradhatatlanul dolgozott Gidófalvy István kir. közjegyzővel együtt „Magyar Pap“, majd „Felebarát“ címmel egyháztársadalmi lap indítását is tervezte egyházi szociális eszméknek, a szabadkőműves és a keresztyén szellem — szerintük — természetes és benső kapcsolatának szolgálatára.

Mindebben Pokoly József minden őszinte haladásvágya ellenére is a múlté volt. *Ez* a protestáns eszmevilág s az abból fakadó gyakorlati egyházi és életprogram a maga helyén betöltötte hasznos és nemes hivatását — de az evangéliumi keresztyénség bibliai és reformátori alapjaitól hatalmas eltávolodást jelentett, mert a protestantizmusnak, mint történeti képződménynek egyes járulékos és időleges vonásait összetévesztette a protestantizmus *valódi* lényegével. Ha a protestantizmus ezen az úton megmaradt volna,

már eddig bekövetkezett volna végső felbomlása, a modern világ egymást felváltó eszmeáramlataiban való elmerülése: pusztulása mindannak, amire Luther és Kálvin föltették az életüket s letagadhatatlan igazolása annak, hogy végül is „minden út Rómába vezet“.

De Pokolynak, az egyház emberének és az egyházpolitikuskának, ez csak az egyik arca. A másik arc a jelenbe s méginkább a jövőbe mutat. Épp az a nagyszerű az ő szellemi egyéniségében, hogy mindama súlyos gátlás mellett is, amelyet előbb ismertetett eszmevilága, a századvég és a századelő többé-kevésbé átlagos „magyar protestáns szellem“ének ez az érdekesen egyéni lecsapódása jelentett nála, jóformán kezdettől fogva egy másik, az előbbivel sok tekintetben elvileg ellenkező eszmevilágban is élt, ezért is harcolt irodalmilag s ezzel a harcával a magyar protestantizmus lelki és egyházi megújódását kevesekéhez hasonló eréllyel és hatással készítette elő.

Amíg a sárospataki theologiai akadémiáról a történeti dogmák és hitvallások erős modernista kritikáját hozta magával, a debrecenin — ahol tanulmányait befejezte — megtanulta értékelni az egyház pozitív, örök evangéliumi alapjait. Ettől az értékeléstől aztán sohasem tángított. Tisztán látta, hogy „a hit által való megigazulás alaprincipiumából megépített protestáns subjectivizmus, túltengve, az objectiv egyházi létfeltételekkel számolni sok helyt nem képes vagy nem akar. Ahol a megfeszített, de feltámadott Krisztusról szóló evangélium talaján rendületlenül megáll, ahol a váltságot történeti ténynek és nem a tanítványok speculatiójának tekintik: ott a legszilárdabb a protestantizmus és a pápai egyház minden mesterfogásaival diadalmasan meg tud harcolni“ (P. Sz. 1899. 631. l.). Ugyanazon lélekzetvétellel, amellyel a dogmák és a hitvallások kötelező ereje ellen, Tisza István mellett hadakozik, tiszta és erős evangéliumi hitvallást tesz a Jézus Krisztusról, az Atya Isten egyszülött Fiáról, ki érettünk váltságul adta magát, „aki a kereszten való áldozatával eleget tett az egész emberiség bűneiért és a halálból való valóságos feltámadása után, jelenleg az Atya Isten jobbján ül és lelkének erejével kormányozza egyházát“ (P. Sz. 1910. 65. l.). És ezen az alapon állva, nem habozik a XIX. század magyar protestantizmusának — amely pedig őt is nevelte — „kietlenül sivár vallási irányzatáról“ beszélni, „melynek jellemzésére a hazafiság-puffogtató s morális bombasztoktól telt egyházi beszédiródalom mellett a lehető legpregnánssabb jelenség az, hogy újjá alkotását, erőteljessé, életképessé tételét megelőtt 30 esztendővel is még nem az evangéliumtól, hanem Lang

Henrik* dogmatikájától várták, remélték még legjobbaink is. És az eredmény itt áll szemeink előtt" (P. Sz. 1900. 367—368. ll.).

Innen van, hogy az egyház szociális tevékenységéért buzgólkodó szabadkőműves theologus az egyház legelsőrendű feladatát mégis csak az igehirdetésben, az evangéliumi hitélet ápolásában és elmélyítésében látja. „Csak az ige lehet a mi fegyverünk, mely hatásos a védelemben, de alkalmas a hódításra is. Azt vélem, hogy ha az ige tartalmára nézve lehetnek is közöttünk nézeteltérések, ennek nem szabad bennünket abban megakadályozni, hogy legjobb meggyőződésünk szerint, szívünk teljes melegével és igaz odaadásunkkal az iránt, akiről ez az ige szól, és akitől ez az ige kiindult, ne hirdessük azt, mind alkalmas, mind alkalmatlan időben" (Erdélyi Protestáns Lap. 1898. 444. l.). Az Ige tükrében ismeri föl az egyetemes emberszeretet lelkes hirdetője és munkása, hogy a keresztyén és nem keresztyén szeretet közt mégis csak áthidalhatatlan különbség van: a keresztyén szeretet Krisztus kereszttjétől olyan erőt kap, amilyennel semmiféle más szeretet nem rendelkezik, ezt az erőt pedig arra kapja, hogy ne csak magával az emberi szenvedéssel, hanem *annak igazi gyökerével, a bűnnel* is meg bírjon harcolni (Protestáns Közlöny 1897. 14—15. l.).

Ezekből a mélyen evangéliumi alapeszmékből — amelyekkel sokkal közelebb van a protestantizmus lényegéhez, mint előbb ismertetett liberális eszmevilágával — logikusan következett az a magatartása is, amelyet az ő pályakezdekések kibontakozó magyar evangéliumi ébredéssel szemben tanusított. Ő, aki a felületes szemlélő előtt csupa észember volt, az emberi történet és a mindennapi élet meztelen valóságainak félrevezethetetlenül józan meglátója és hideg mérlegelője: teljes odaadásával állott melléjük a hitbeli megújulás elszánt harcosainak, elsősorban Szabó Aladárnak és Kecskeméthy Istvánnak, akiknek lelki szerkezete és hőmérséklete annyira eltért az övétől s akiket az övétől annyira különböző ifjúkori fejlődés és keresztyéni élmények tettek a század végén az élő Krisztus bátor és eredményes magyar bizonyágtévőivé. A „pietizmus" és a „belmisszió" körül a századfordulón hosszú éveken át folyt éles, sőt kíméletlen tollharcban a Pokoly nem sűrű, de mindig nagyon kemény és öntudatos megszólalásai egyszerre okoztak ingerült felzúdulásokat a régivágású erdélyi liberálizmus, meg az orthodoxyiát féltő debreceni hagyománytisztelet berkeiben: az ősracionalista veterán Szász Gerő meg a Kálvin teológiáját pajzsul emelő Eröss Lajos ketten kétfelől szabdalták a fiatal kolozsvári

* 1826—1876. Élete végső éveiben zürichi lelkész, kiváló szónok, akinek szélsőségesen kritikai dogmatikáját (magyarra fordította Kereszturi Sándor = Kovács Albert 1876), minálunk egyidőben még a theologiai oktatásban is használták.

tanárt, aki azonban állott elébe a harcnak és megingathatatlanul védte álláspontját. (Lásd különösen a D. P. L. 1897. évi folyamát). Az evangéliumi megújhodást az egyházra nézve az élet elemi követelményének látta, mert „a régi holt orthodoxia a maga örökös dogmaival kiűzte a művelteket a templomból; az új, modern philosophiával kevert, nem keresztyénség, hanem vallásbölesészet, kiűzte a népet is, a nélkül, hogy a művelteket megnyerte volna. Ez utóbbiakra nézve mindkettő mint tan élvezhetetlen, de a keresztyénség, mint élet előtt, csakis a szántsándékkal vakok hunyhatnak szemét“ (Prot. Egyházi és Iskolai Lap 1897. 258. l.). Azt a leggyakrabban hánytorgatott kifogást az ébredési iránnyal szemben, hogy a bűnbánat, a megtérés, a Krisztus keresztyéhez való menekülés erőteljes hirdetése „idegen dolog“, „nem magyarnak való“, egyenesen „badar beszéd“-nek bélyegezte és megmondta, hogy „aki nemzetét szereti és félti, az idegen betegségek és ne a betegségek gyógyítására szolgáló idegen orvosságok ellen tiltakozék“ (P. K. 1897. 31. l.). Azt ugyan maga is vallotta, hogy a magyar léleknek a „turáni kedélyállapotnak“ az „ábrándos vallásos rajongás“ nem felel meg (P. Sz. 1908. 41. l.), az ébredési iránynak ilyszerű kinövéseit nem vállalta és nem is védte — de tudta azt is, hogy itt nem bizonyos abnormis lelki tüneteknek normálissá emeléséről van szó, hanem egész egyszerűen arról, hogy a magyar protestantizmusban újra életté váljék az atyák hite, ami pedig csak a személyes lelki megújhodás, Krisztushoz való bűnbánó odaforulás, kegyelmének megragadása által történhetik. Ha ez be nem következik, a magyar protestantizmust meg nem menti a dicstelen végtől sem dicső multja, sem politikai tevékenysége, sem szervezeti újjáalkotása vagy anyagi megerősödése.

Ebből az alapmeggyőződéséből következett egyházi és egyházpolitikai gondolkodásának egy másik nagyon jellegzetes vonása is. Az ultramontanizmusnak és a klerikalizmusnak nemcsak mint hívő protestáns, de mint meggyőződött szabadkőműves is elszánt ellensége volt ugyan s ennek egyetlenegy megfelelő alkalommal sem késett kifejezést adni; és hasonlóképen nagyon eleven érzéke volt egyházának anyagi ügyei iránt is, amelyeknek terén a súlyos nehézségeket jól látta s leküzdésükért szóval, tollal és tettel rengeteget dolgozott — ámde mégis fáradhatatlan volt annak a hangoztatásában, hogy a magyar protestáns egyházaknak erejük legjavát nem a rómaellenes harcra, nem is anyagi helyzetük megjavítására, hanem tagjaik lelki életének újjáteremtésére, a kifejezetten vallási, építő, hitébresztő és belmissziói munkásságra kell fordítaniok. „Evangéliumi igazságokat, hamisítatlanokat népünknek! Ezzel megtölteni, újjászülni hitbeli, erkölcsi és gazdasági életének szükségseit és akkor jöjjön az áradat... királyunk és mesterünk daldalra vezet“ (P. Sz. 1900. 672. l.).

„Miként kerültem én a Szabó Aladárék oldala mellé?... Azért, mert ők *dolgozni* kezdettek és nem csak követeltek...” — kiáltja oda, nagyon az elevenre tapintva, annak a szellemnek, amely a magyar protestáns egyházak jobb jövőjét elsősorban az anyagi megerősödésben s e célra az 1848: XX. törvénycikk megvalósításának kiharcolásában, de legalább is minél több állami segítség kieroszakolásában kereste (D. P. L. 1897. 305. l.). Ezen a ponton Pokoly szinte vakító fényben látta a történetileg kibontakozott való helyzetet, a jelen és a jövő útját s a népszerű tömeg-illúziókkal szemben kérlelhetetlen következetességgel levonta és hirdette látásának tanulságait. Jóformán írói pályája kezdetétől teljesen tisztán áll előtte, hogy a modern állami és nemzeti fejlődés az államilag támogatott keresztyén egyházi életnek sehol sem fog kedvezni. Kényszerűleg elfog következni előbb vagy utóbb mindennütt, hazánkban is a „szabad egyház szabad államban” kora és ami ennek természetes előfeltétele: az egyház és az állam szétválasztása. Ezt annál is bizonyosabbnak tartotta, mert az ízig-vérig liberális ember, több ízben irgalmatlan őszinteséggel megállapította a liberális mus háttérbe szorulását, a nemzetietlen és vallástalan radikálizmusban való felbomlását, ami aztán egyfelől a szociálizmusnak, másfelől az egyre erősebben támadó magatartású Rómának a malmára hajtja a vizet. Sokszor elmondja, hogy ezekből a jelenségekből oly ellentétek vannak kifejlődőben, amelyek végre is az állam és az egyház közti szakításhoz fognak vezetni. (Ide vonatkozólag különösen tanulságosak a legutolsó *külföldi egyházi szemle* fejtegetései. P. Sz. 1912. 42., 45., 48., 50. l.). Hitfeleit éppen ezért semmire sem intette oly sűrűn és oly aggodalmasan, mint arra, hogy ennek a kikerülhetetlen fordulatnak elébe kell készülni: az egyháznak ki kell fejtenie lelki önereje teljességét és hozzászoknia anyagi önellátásához. Addig, amíg a jelenlegi rendszer fennáll, természetesen helye van minden jogos igény hangoztatásának az állammal szemben: de ennek nem szabad odáig mennie, hogy az egyház a kapott és kapandó anyagi ellenértékért maga köttesse magát mind teljesebben állami gúzsba. Már 1897-ben megsejti, ami aztán napjaink legszebb magyar „keresztyén-nemzeti” államiságában csakugyan be is következett: hogy az állam nem lesz hajlandó korlátlan jogsegélyt nyújtani az egyházi adóbehajtásoknál (P. E. I. L. 1897. 481. l.), tíz évvel később pedig szinte kétségbeesetten inti az 1848: XX-at vakon követelő s ekképen egy másodrendű államegyháziság kiépítésére törekvő protestáns hit-sorsosait, e sajnos, utolsó betűig (de a 48: XX. végrehajtása *nélkül!*) beteljesedett jós szavakkal: „*Egyházi életünknek nem lesz olyan részlete, az egyházközségi háztartástól elkezdve a papnevelésig, melybe az államnak, illetőleg a kormánynak beleszólási joga ne volna*” (P. Sz. 1907. 482. l.). Ezért volt kemény elvi ellenfele az

Országos Református Lelkészegyesületnek is: célkitűzéseit egyebekben helyeselte ugyan, de az állammal szemben hangoztatott anyagi igények előtérbe tolását már végkép nem látta szívesen, amellett pedig a fiatal egyesület hangjának és harcmodorának sem örült (l. különösen erős kritikáját P. Sz. 1907. 660. skk. II.).

Utolsó nagy egyházpolitikai megszólalása is éppen a Magyar Prot. Irod. Társaság debreceni körének estélyén hangzott el és Szemlénkben olvasható (az 1919. évf. egyetlen számában). Az egyház és az állam szétválasztásáról beszélt ekkor, még pedig egy példátlanul végzetterhes napon: a tanácsköztársaság megalakulásának másnapján (1919. március 22). Ismételten is hivatkozott itt arra, hogy ő azt, ami bekövetkezett, régóta hirdeti. „Bár — úgy mond — az államnak saját anyjával, az egyházzal szemben követett ama masszagéta erkölcsi felfogását, hogy az öregeket agyon kell verni és fel kell falni, a XIX. és XX. század viszonyai közt helyeselni csak kannibáli álláspontból lehetséges“, mégis inti egyházát, hogy a legrosszabbra legyen elkészülve, és pedig a végső győzelem reményében: „Ecclesia premitur, sed nunquam opprimitur!“

Noha akkor a heveny válság elmúlt, az, ami helyette következett az egyház és az állam viszonyában, nem igen tekinthető egyébnek, mint idült, lappangó válságnak — hazánkban is, egyebütt is — és a Pokoly József intelmei, melyeket a kommunizmus masszagéta-arcával szemben volt bátorsága hangoztatni, ma, más frontalakulások mellett is, időszerűbbek, mint valaha.

Őnála, aki oly mélyen belátott az egyház legmélyebb életkövetelményeibe és oly megvesztegethetetlen valóságérzékkel bírt, azt is csak természetesnek találhatjuk, ha a nagy elvi állásfoglalásokon kívül a részletkérdésekben is legtöbbször fején találta a szöveget s olyan gyakorlati igazságokat hirdetett, amelyek legnagyobb részükben ma sem évültek el — mert az maga, hogy nincsenek megvalósítva, még nem jelenti azt, hogy időszerűségük elmúlt; sőt inkább az ellenkezőjét!

Igy követelte pl. az egyetemes egyházi pénztár létesítését, amelyből a lelkészek egységes javadalmazása teljesítendő volna; ezzel kapcsolatban pedig sürgette az apró és egymáshoz közelelvő egyházközségek összevonását, viszont a hatalmas tömeggyülekezeteknek parókiális körökre osztását és lelkészeik számának szaporítását. Bűnnek tartotta a kis falusi gyülekezetek óriási adóterhét, de ezen segíteni csak egy gyökeres módot látott: az egyetemes adót s vele együtt az egyházközségek számának arányosítását. „Mikor egymáshoz közel, mondjuk 5—6 kilométernyi sugár körzetén belül, egy központi hely körül, több oly anyaegyházközség létezik, amely a lukma vagy a kepe alatt nyög, de ragaszkodik anyaegyház voltához, amelyet ugyan a magyar büszkeségen kívül semmiféle köz-

érdek nem javasol fenntartandónak — hogy ily helyeken is egyen-egyen igénybevéteessék a közalap tőkesegélyező jobbja, az már nem engedhető meg“ (P. E. I. L. 1899. 242. l.). De nem kisebb bűnnek tartotta az egyház közérdeke ellen a kevés lelkészű tagolatlan nagy gyülekezeti rendszert sem. „Debrecennek lehet érdeke, hogy csak 6 lelkésze legyen; de az egyetemes egyházi érdek már azt kívánná, hogy ne 6, hanem 16 legyen“ (P. E. I. L. 1903. 51. l.).

Theologiai tanár létére is nagyon őszintén és tárgyilagosan tudott beszélni a lelkészképzés hiányairól. Erről szólva tette csaknem szállóigévé lett híres vallomását: „Magamon és másokon szerzett tapasztalatom, hogy a theologus ifjú többet tud a *bibliáról*, mint a *bibliából*“ (P. E. I. L. 1901. 226. l.). Határozottan a gyakorlati képzés elsőbbsége mellett tör lándzsát s a lelkészképzés állítólagos egyetemi színvonalát, a maga félig keresztülvitt tanszabadságával, nagyzolásnak, „fenn az ernyő, nincsen kas“ — rendszernek minősíti (P. E. I. L. 1897. 276., 1901. 226. ll.). Elégnek tartana három esztendei akadémiái tanfolyamot s utána egy esztendő gyakorlati szemináriumszerű továbbképzést. Persze, ebben az elgondolásában része volt a századfordulón uralkodott nagy lelkész-és különösen segédlelkészhiánynak, amelynek ma éppen az ellenkezője áll fenn. De a probléma, amelyet Pokoly éles szemmel meglátott és nyíltan szóvátett: a lelkészképzés tudományos és gyakorlati oldalai egymáshoz való viszonyának rendezetlen volta és az, hogy az akadémiái, ill. egyetemi rendszer a gyakorlat mezején nem minden tekintetben válik be — ma is megoldatlan.

Éleslátásának és szókimondásának kiváló bizonyosságát adta akkor is, amikor egy tőle látszólag távolabb eső kérdéshez, az amerikai református magyarság egyházi helyzetének és kapcsolatainak kérdéséhez szólott hozzá. Ez a kérdés éveken át foglalkoztatta, mert jól látta, hogy a magyar református egyháztörténelemnek egy viszontagságos és tragikus új fejezete itt, a hatalmas Unio területén íródik. Sohasem járt künn Amerikában, de itthon nagyon alaposan tanulmányozta a kérdés minden vonatkozását — angolul jól tudott — s bár eleinte maga is azon a véleményen volt, hogy az amerikai református gyülekezeteket és lelkészeket szervesen hozzá kell kapcsolni egyházunk testéhez, de ezt föltétlenül és minden áron keresztülhajszolandónak már akkor sem tartotta. „Nem tudnám helyeselni, hogy egyházunk az amerikai református magyar egyházközségek és az őket fenntartó Reformed és Presbyterian egyházak közt fennálló kapcsolatot szétvágja s a maga erején és tisztán a saját fennhatósága alatt szervezzen ottan missziót. Elméletileg igen tetszetős lehet ez az eszme, de meg vagyok győződve afelől, hogy a gyakorlatban még rosszabbak lennének amerikai viszonylataink, mint jelenleg“ (P. E. I. L. 1904. 36. l.). Nagyon szomorú elégtétele volt, hogy ez a rosszabbodás a gróf Degenfeld

Révész Imre: A tegnap és a ma egyháza és egyházpolitikája

József ottani missziója után tényleg be is következett. „Nemcsak hogy úrrá nem lettünk a lefoglalni szánt térrénumon, hanem egyenesen olyan ellenséges érzületet sikerült magunk ellen kiváltani, amely homokra épített váracskáinkat is, mint vihar a pelyhet, könnyen levegőbe szórhatja“ (P. E. I. L. 1908. 226. l.). Minekünk a nem csatlakozottakat (t. i. a Konvent fennhatósága alá nem helyezkedetteket) is éppúgy atyánkfiainak kell tekintenünk ezután is, mint a csatlakozottakat. „Ne büntessük azokat, akik nem a mi szánk íze szerint ugyan, de mégis a magyarságnak, a magyarországi református egyháznak szolgálatában fogyasztják erőik legjavát“ (u. o.). Ekkor már, a szerzett tapasztalatok alapján, az egész csatlakoztatási akciót helytelenítette s mielőbbi visszacsinalását kívánta. Az ismert következmények itt is őt igazolták.

Pokoly Józsefnek, az egyházi közírónak két arca közül az egyik arca abba a multba nézett, amely az evangélium és a protestantizmus lényegét egynek vette a művelődési és a társadalmi fejlődés legeszményibb vívmányaival s az egyház végső feladatát az „átkeresztyéniesülő“, egyetemes emberi műveltséggel összeolvadásban látta. A másik arc pedig abba a jövőbe tekintett, amelyet ma már, Isten kegyelméből, jórészt jelennek is mondhatunk, de másfelől, mindig örök jövőnek is kell tartanunk: abba a jövőbe, amelyben az evangéliumról elnevezett egyház megtalálja önmagát, bibliai örök lényegét s minden pusztán emberi társadalmi alkotástól a lehetőségig teljes függetlenségben lát hozzá egyetlen és pótolhatatlan feladatához, a Krisztusról való bizonyágtevéshez, az ítéletnek és a kegyelemnek, az eljövendő Országnak és a már jelenvaló Királyságnak hirdetéséhez. Pokoly Józsefnek, a szürke tudósnak, a látszatra oly hideg észembernek megadatott ez a fényes látomás, a rajta is erős nyomokat hagyott korszellem minden hatása ellenére — mint ahogy mindenkinek, bármiféle korszellem hatása alatt is, megadatik ugyanez a látomás, ha a korszellem zúgó áradatában szilárdan megáll azon az egyetlen helyen, ahol Pokoly is megállott és ahonnan azt a látomást egyedül lehet meglátni: az egyház Ura, a megfeszített és feltámadott Krisztus mellett.

Révész Imre

A debreceni kollégium könyvtári értékei*

Ennek a könyvnek megjelenését egyházi lapjaink úgy üdvözölték, mint nagy eseményt tudományos, főként bibliografiai irodalmunkban. És valóban ez a kitüntető elismerés nem prot. elfogultság, hanem a bárhonnan jövő, tárgyilagos kritikának is erre a megállapításra kell jutnia. Ehhez hasonló könyv ritkaság nemcsak a hazai, hanem a külföldi irodalomban is. Dícséri szerzőjének a könyvészet terén széleskörű, tudományos készültségét és pártját ritkító, fáradhatatlan buzgóságát, amellyel ezt a könyvet évtizedek szorgalmas kutatásai után áldozatos munkával összeállította. Növeli a szerző kiváló tehetsége, tudományos képzettsége, éjt-napot egyé tevő, bámulatos munkakedve és képessége iránt érzett tiszteletünket és elismerésünket az a körülmény, hogy alig két évvel ezelőtt adta ki két hatalmas kötetben hazánkban úttörő, nagy munkáját, „*Altalános Vallástörténetét*“, melyet sajnos, talán szakembereink e téren való ritkasága miatt, mindmáig nem méltatott érdeme szerint, behatóan a kritika. Pedig ez a mű is éppúgy, sőt még nagyobb mértékben eseménye volt hazai irodalmunknak, mint fentebbi munkája, mellyel ismét meglepte a tudományos világot.

Az első kötet írásban, a második képben mutatja be a debreceni kollégium könyvtárának unikumait és ritkaságait s ad áttekintő képet annak eddig csak sejtett, de biztosan nem tudott óriási s ránk nézve rendkívül örvendetes gazdagságáról. *Varga Zsigmond* már 1929-ben a *Prot. Szemlében* (3. sz.) közzétett „*Magyar Prot. Könyvtárpolitika*“ c. cikkében megpendítette azokat a gondolatokat, amelyeket most e könyvben megvalósított. A *Debreceni Szemlében* (1927. évf.) szintén foglalkozott a kollégiumi könyvtár ritkaságaival. Ezek mintegy előtanulmányok jelen művéhez, melyekből látjuk, hogy évek óta hevítette lelkét az a törekvés, hogy e könyvvel a magyar könyvészeti és részben múzeumi irodalmat megajándékozza s egyben a világ előtt büszkén hirdesse a debreceni koll. könyvtár kiváló jelentőségét és gazdagságát. E gazdagság annál nagyobb súllyal esik a mérlegbe, mert a könyvtár szerény anyagi eszközökkel rendelkezett és rengeteg viszontagságon ment át. Csodával határos, hogy megmaradt pl. a könyvtár páratlan ritkasága, az 1588-ban kezdődő tanulói névsor (*Series*

* A debreceni református főiskola nagykönyvtára írásban és képben. Összeállította: Dr. Varga Zsigmond könyvtárigazgató. Debrecen, 1934. I. k. 1—228 l. Nagy 8-adrét. II. k. 1—103 l. ívalakban.

Studiosorum). A másik hasonló ritkaságnak, a *wittenbergi magyar bursa matriculájának* már csak 1869-ben jutott a könyvtár birtokába.

Varga Zs. azzal kezdi művét, hogy röviden előadja a *könyvtár kialakulásának történetét*. Ez a rajz a maga rövidségében is minden irányban tájékoztat bennünket. Nekem csak annyi a hozzátenni valóm, hogy a könyvtár eredete alighanem visszanyúlik a XVI. század közepét megelőző korbá, amikor mint városi iskola működött az a tanintézet, melyet a reformáció átvevén, főiskolává fejlesztett ki. Kifejezzük itt egyúttal azt az óhajtasunkat, amely a Varga által feltárt kincsek láttára méginkább megerősödött bennünk, hogy t. i. mennyire kívánatos a koll. könyvtár kimerítő történetének megírása. Hiszen ez nemcsak a benne rejlő kincseknél fogva áll hazai könyvgyűjteményeink között az elsők sorában, hanem állományának nagyságára nézve is mindjárt a budapesti országos könyvtárak után következik. A benne lévő művek száma legalább 100 ezer, a köteteké pedig 250 ezer. Mind multjának tüzetes felderítése, mind anyagának mindenre kiterjedő részletes katalógusba foglalása egyenesen fontos kulturális kíváncsalom, sőt kötelesség.

A mű első kötetének II. része *A—H jelzések* alatt a *fontosabb könyvtári értékcsoportok* leírását adja. Mielőtt ezek ismertetéséhez fognánk, az a feletti fájdalom kívánczik tollunkra, hogy az értékcsoportokban a debreceni városi könyvnyomda kiadványainak aránylag csekély részét találjuk, holott ez a nyomda 1561 óta megszűnés nélkül fennáll és dolgozik s a nevezetes könyvek egész sorozatát bocsátotta világgá. Feltűnő, hogy a kollégium nem igyekezett lehetőleg minden jelentősebb kiadványát megszerezni és megőrizni. Micsoda érték és kincs volna ez is elsőrenden református szempontból! Nem régen jelent meg *dr. Zoltai Lajosnak* egy becses munkája a következő címmel: *Debrecen város könyvnyomdájának XVIII. századbeli működése, termékei*. Fáradságos kutatással 147 drb kiadványát hozza ebben napfényre a nyomdának. Ezek közül több belekerülhetett volna Varga művében a könyvtár értékei közé s mivel ott mégsem látjuk, ebből a könyvtárnak e részben való hiányára következtetünk. De a hiányokat a R. M. K. átnézése után is tapasztalhatjuk.

Az *A.* alatti csoport 46 kódexet ír le könyvészeti pontossággal. A legrégebbi a XI—XII. századból való. Hazai szempontból különösen érdekes és becses a *Debreceni kódex* és a *Lugossy kódex*. Úgy tudom, hogy ezt már mindkettőt kritikailag ismertették és méltatták. Az utóbbit *dr. Pap Károly* a Debreceni Képes Kalendarium 1913. évi folyamában. *B.* alatt az *incunabulumok* leírását, időrendes jegyzékét találjuk. Az ősnymtatványok száma 144 mű 156 darabban, köztük négy magyar eredetű, ú. m. *Temesvári*

Pelbárt, Thuróczi János és Michael de Hungaria művei. A C. jelzetben a *híres könyvnyomtatók* (Aldus, Junta, Stephanus, Plantin, Elzevir) műhelyeiből kikerült könyveket publicálja a mű. Reánk nézve az Elzevir-kiadások (509 drb) különösebb jelentőségűek. Egyfelől azért, mert a leydeni egyetemen tanult ifjaink nagyszámú disputatióit, másfelől azért, mert a XVII-ik században Németalföldön keletkezett s nálunk is elterjedt theologiai és egyházi reformmozgalmak híres vezéregyéniségeinek (Des Cartes, Coccejus, Voss) számos művét találjuk köztük. Ez is bizonyítja, hogy mennyire élénken foglalkoztak e mozgalmakkal Hollandiában tanult s onnan visszatért ifjaink. A mozgalmak vezéreinek írásait, — egy későbbi értékesoportban látjuk, hogy az Amesiust is, — nagyszámban hozták haza magukkal. Így kerültek azok a koll. könyvtárba. Még a kiváló magyar nyomdász, *Tóthfalusi Kis Miklós* nyomtatványait is (21 drb) felsorolja a könyv.

D. jel alatt a könyvtár *egyetlen példányait* találjuk, mégpedig előbb a biztosan megállapított, nyilvántartott unikumokat (60 drb); azután a valószínű unikumokat (56 drb). E jel alatt látjuk *nemzeti irodalmunk* rendkívül értékes, *régi termékeit*. E helyen felemlíti Varga a *Szilágyi Benjamin István: Acta Synodalia c. kéziratgyűjteményét* is. Valóban ez a könyvtárnak egyik nagybecsű kincse s eddig még több tekintetben kiaknázatlan. Nemcsak zsinati adalékok vannak benne, hanem pl. a *Matricula Coetus Ungarici in Academia Wittebergensis*, ennek articulusai 1575-ből s az 1555-ik alakulás conditiói; a franekeri egyetem magyar tanulóinak névsora; a Szilvásújfalvi Imre egyházalkotmányi harcának okmányai; a gályarab lelkészek katalógusa stb. *Méliusz* testamentomát *Erdős Károly* közölte belőle (Méliusz P. világító lámpásának sugarai 1923.). A könyvtár *magyar kéziratok erekllyei* oklevelekkel kezdődnek, legkorábbi 1272-ből, azután jönnek vázlatosan ismertetve a nagy emberek levelei és az irodalomtörténeti vonatkozású emlékek. Belőlük a II. kötet illusztrációs anyaga közöl facsimileben bőséges választékot. Azután a *ritka magyar nyomtatott könyvek* következnek, melyekből a könyvtár 1247 művet őriz. Legrégibbi *Ozorai Imre* műve: *De Christo et eius Ecclesia etc.* Krakó 1536. Ezt *dr. Révész Imre* dolgozta fel tudományos apparátussal. A hazai szerzők latinnyelvű ritka műveire is rámutat a könyv. Majd időrendileg elősorolja a könyvtár azon könyveit, amelyek a RMK I—III. kötetében foglaltatnak. Ennek a jegyzéknek könyvészeti értékén kívül az a jelentősége is van, hogy ebből ismerjük meg igazán a könyvtárnak régi könyvekben való gazdagságát. A RMK hiányosan jelezte az egyes könyveknél a debreceni könyvtár tulajdonát. Varga most kiegészíti azt a *Sztripszky* pótkötete, a *Magyar Könyvszemle* és részben saját kutatásai alapján s így a jegyzék rendkívül nagyfontosságú. Próbát tettem,

hogy mennyire bővül ilymódon a katalógus. A RMK. II. kötete pl. 148 könyv után jelzi, hogy a debreceni könyvtárban található, míg Varga műve már 218 ilyen könyvet sorol fel, tehát csak ebben az egy kötetben 70-nel több a debreceni könyvtár ama könyveinek száma, melyeknek ottani létezéséről a RMK. nem tudott. S így van ez a többi kötetekben is. Varga a teljes jegyzék közlésével nagy hállára kötelezte a bibliografiai irodalmat és a kutató tudósokat. Ez értékes csoportban közli az 52 műből álló *hungaricák* időrendes jegyzékét.

Az F. értékes csoport a *reformáció eredeti irodalmának* termékeiről, a híres *biblia kiadásokról*, misekönyvekről, egyh. atyák műveiről szól. A könyvtár ritka *folyóirataiból* csak egy pár külföldit említ meg Varga. Sajnálom, hogy a régi magyar folyóiratokat teljesen mellőzte. Egynéhánynak címlapját látjuk csak az illusztrációs II. kötetben. Egy részt szentel Varga a *könyvtár kiválóan híres műveinek* összeállítására. Teszi ezt Ebert, Brunet és Graesse külföldi bibliografusok művei alapján. Nagyon érdekes és tanulságos fejezet s a szerző ezzel is a könyvtár elsőrangú voltát igyekszik feltüntetni, de megjegyzi, hogy felsorolása távolról sem kimerítő. Csakugyan, ha nézzük pl. a jegyzékbe foglalt magyar írók (Arany, Bél, Bod, Faludi, Fejér, Gvadányi, Katona J., Kazinezy, Kisfaludy K. és S., Petőfi) műveit, azonnal észreveszszük, hogy rajtok kívül még sok olyan magyar könyv híres kiadása hiányzik, mely okvetlenül megvan a könyvtárban. Szép számban találhatók benne nevezetes műveknek díszes, *illusztrációs, metszetes kiadásai* is. Mindezeket felsorolja Varga, valamint a könyvtár *kép- és szoborgyűjteményének* legértékesebb darabjait.

Külön kell kiemelnünk a könyvtárnak azt a speciális célját, melynél fogva minden olyan iratot és nyomtatványt igyekszik fölkeresni és összegyűjteni, mely Debrecennel van vonatkozásban. E tekintetben páratlan s országos és nemzeti jelentőségű az 1848—49. *szabadságharcra vonatkozó* gyűjteménye, melynek külön katalógusa is van, amit Varga közöl s ezzel feltünteti a könyvtárnak e részben való egyetlen voltát. Ha még megemlítjük, hogy Varga felsorolja Méliusz óta a múlt század közepéig a nevezetes emberektől a könyvtár birtokába került könyveket, valamint a fontosabb reliquiákat alfabetikus sorrendben és a könyvtár híres, remek kötéseit, nagyjában tájékozást nyújtottunk olvasóinknak nagyszerű könyve I. kötetéről. — Hogy a művelt külföld is tudomást vegyen róla és megismerje kulturális életünk egyik tényezőjének ritka gazdagságát és kincseit, a magyar szöveget főbb vonásokban németül is közli a könyv.

A II. kötet 378 pompás fényképnymatban mutatja be az elsőnek dús anyagát, általán a debreceni koll. könyvtár ritka értékeit. Nemcsak egyszerű illusztrációként jöhetnek a képek tekin-

tetbe, hanem tudományos szempontból is jelentősek. Az egész mű úgy, amint van, I. és II. kötetével, szöveggel és képekkel egy glóriás galéria, melyet büszkeséggel, dicsekvéssel és boldog örömmel mutathatunk fel a művelt emberiség előtt. Örömünk azonban akkor lenne teljes és határtalan, ha többi nagy könyvtáraink is ilyen módon tárhatnák fel kincseiket az ámuló világ előtt s mutatnák be ezzel is a magyar nemzet nem kicsinylendő, magas műveltségét és tudományos színvonalát.

S. Szabó József

Szüret után

*Ki megérzed a csillagok szagát
s az őszi hold lehulló kék ízét,
és mégy hűvös, kékfényű éjszakák
borérlelő derében, ó, miért*

*tévedtél erre? Költő, ki hívott?
Hisz nélküled is megvan egy szüret —
a hegy levéből mindenki ivott
és senki sem vált sóhajtást veled.*

*Ki nyújtja szomjas ajkadhoz szívét?
Csak árnyékkoddal sétálsz egymagad,
s ki megérzed a csillagok ízét,*

*mehetsz a hulló őszi hold alatt,
mehetsz hűvös, kékfényű éjszakák
borérlelő derében szomjasan . . .*

Jankovich Ferenc

Isten hőse Japánban

1909 karácsonyán egy tüdőbeteges, vékony, sápadt japán diák hagyta el a kóbai theológiát, hogy a shinkawai nyomortelep önkéntes lakója legyen. Kevés ingóságát kézikocsin maga tolt a jövőendő hajlékáig, melynek falain még ott száradtak a benne elkövetett utolsó gyilkosság vérfoltjai. A testi és lelki nyomorúsággal ezerszeresen megvert környezetében 14 esztendőn át végezte a keresztyén szeretetmunka esodáit s munkája, agitációja és áldozatai eredménye volt, hogy a japán kormány 1926-ban kitelepítette és megszüntette a nagyvárosi nyomortanyákat. Az elnyomott föld- és ipari munkásság megszervezésével megteremtette a japán keresztyén szociálista mozgalmat; javaslataival és újításaival új életet öntött az elmaradt mezőgazdasági, ipari életbe; a nagy japán földrengés után Tokióban inspirálta a segélynyújtás és újjáépítés munkáját s 1929-ben megindította az „Istenországa mozgalma“ nevű öt éves országos evangélizációs mozgalmat, hogy a cca háromezerezer lelket számláló japán keresztyénséget egy millióra növelje. Ez az ember *Toyohiko Kagawa*. Honnan jött, mit csinált, melyek szociális munkájának és theológiájának jellemző vonásai?

*

1888. július 10-én született; atyja jelentős politikai szerepet játszó államhivatalnok, anyja táncosnő. Atyja, aki korán elhunyt, adoptálta az eleven, értelmes gyermeket s családjában és az iskolában korán meg kellett kóstolnia jövevény voltának minden keserűségét. Az első sugarakat és boldog perceket egy amerikai missziói iskolában találta meg. Csakhamar megkeresztelkedik s roppant széleskörű olvasottsággal theologiai tanulmányokat kezd. Tanulmányait rövid idő múlva félbeszakítja, hogy a közeli „slum“-be költözzék s ott szociális és igehirdetői munkát kezdjen.

Az elnyomott Japán ebben az időben ébredezett évszázados elmaradottságából. Az európai és amerikai egyházak 70 éves missziójának eredményeként a japán keresztyén egyház több, mint 250.000 lelket számlált, azonban a nemzeti és társadalmi életre számottevő hatást nem gyakorolt. A lakosság a sintoizmus és a buddhizmus évszázados hagyományaiban élt, amelyeknek a társadalmi élet nagy kérdéseivel vajmi kevés kapcsolata volt. A kisbérlet és földmunkást — mintegy 20 milliót — a régi törvény kiszolgáltatta a birtokosok érdekeinek s gyermekeik nem egyszer harmadágról örökölték a roppant adósságot. A szapora népből állandóan rekrutálódó munkástömeg a fejlődő nagy gyárakban, kikötőkben mind lejjebb szorította a filléres (napi 40—60 fillér) órabéreket s a munkanélküliek serege folyton növekedett. A nagyvárosok testén él

régi nyomortelepek megduzzadtak s a zsúfolt lakások, amelyekben 2.75×1.80 m. férőhelyen nem egyszer 5—6 személy szorongott, kiapadhatatlanul ontották a tüdővész, vérbaj, epidémiák, prostitúció és kriminológia gazdag anyagát. Egy-két újságíró megdöbbenő riportjának egyszerűen nem hittek; a hatóság csak a tetteseket kereste ezekben a mélységekben. A szociálizmust és a szervezkedés jogát törvény tiltotta s a „bűnösöket“ a nagytőkések érdekei védelmében szigorúan büntették. Kifelé Japán óriás léptekkel haladt a tudomány, nemzetközi politika és életmodernizálás útján, de belül ezek a nagy, néma sebek hangosan kiáltottak igazság és gyógyítás után.

Kagawa, aki a kereszt történetének és misztériumának halatára zokogva tért meg, a nyomortanyákon kezdte munkáját. Vallva, hogy az utolsó emberi lélek is fölbeesülhetetlenül drága és abból az elvből indulva ki, hogy az elkallódó és pusztuló életet megmentéséhez állandó együttélés szükséges, Kóba mellett a sinkawai telepre költözött ki és keresztyén missziót kezdett. A Hegyibeszéd paradoxonait szószerint véve, koldusokat, rablókat, hamisjátékosokat, fertőző betegeket fogadott lakásába, utolsó filléreit is szétoztotta, utolsó ruháját is elajándékozta köztük s vacsorájáról is lemondott, ha éhes vendége akadt. Kifosztották, megszarolták, a prostituáltak közt végzett missziójáért életét fenyegették, testileg bántalmazták, de ő soha elégtételt nem vett, bosszút nem állt és a hatóságoktól védelmet nem kért. Állandó áldozatkészségével, kiapadhatatlan könyörületével, prédikációival s nagy gyakorlati érzékével lassan meghódította a kérges, fásult sziveket. Szeretete legendás hírűvé vált s boldog-boldogtalan hozzá ment, ha a betegség, nyomor, vagy kétségbeesés üldözte. Az első szemellátható eredmények után regényes életrajz formában megírja élettörténetét, mely négy nyelven, rövid idő alatt több, mint 400 kiadást ért el. A könyv óriási jövedelmét csakhamar az utolsó fillérig munkájára költi, vagy kiosztja. Nagyszámú tanulmányai-val, cikkeivel állandóan izgat a nyomortelepek ellen s eléri, hogy 1926-ban a legnagyobb hat város koldusnegyedét kitelepíti és megszünteti a japán kormány. Első nagy csatáját ezzel megnyerte: a nyomorúság és kimondhatatlan szenvedés tanyái eltűntek a föld színéről.

Munkássága azonban nem korlátozódhatott a könyörülő szeretetmunkára s az élet szükségéi mind szélesebb mezőkre hívták. 1921-ben néhány kisbérli és földműves jelenik meg nála, hogy megalapítsák a japán földmunkások és bérlők országos szövetségét. Kagawa *Föld és Szabadság* címen lapot indít s egy országos gyűlésen körvonalazza a mozgalom programját: alaposabb népoktatás a falu és tanyák számára, az egészség- és lakásügyi viszonyok megjavítása, a földművelés tudományos megalapozása, a

hitel megszervezése, a termés biztosítása. A mozgalom megszervezéséért a rendőri vallatást és szabadságvesztést el nem kerülhette, azonban az idők és viszonyok csakhamar neki adtak igazat s az agrárszociális reformok sorozata hivatalosan is kezdetét vette.

Az agrármozgalom kezdeteivel egyidőben tört ki a kóbai kikötő 30.000 munkásának sztrájkja. Kagawa az emberi méltóság védelme, a munkabér-minimum, a szervezkedési jog, a munkanélküli és betegségély biztosítása érdekében a mozgalom élére állott s megszerkesztette a munkások memorandumát. Csakhamar ezért is börtönbe kerül, de hosszabb időre el nem ítélhették. Kiszabadulása után írásaiban beható vizsgálat tárgyává teszi a tőke, munka, az ipar és munkásnyomor nagy kérdéseit s a keresztyén szociálizmus alapján tőke-szociálizálást, parlamenti képviselőt, általános választójogot, vallás- és gyülekezési szabadságot követel. Elítél minden forradalmi törekvést s minden erőszakot; bizik a fejlődés útján bekövetkező jobb jövőben. Ezért iskolákat létesít, termelési és fogyasztási szövetkezeteket szervez, beteg- és önségélyző egyleteket állít fel. Elvei miatt a harcot el nem kerülheti: a forradalmi kommunisták, vallástalan szociálisták éppúgy támadják, mint a nagytőkések, politikai reakcionáriusok és a statusquo egyház hívei, de ő hívei megapadt seregével is rettenthetetlenül folytatja munkáját. A forradalmi szociálista és bolsevista izgatás végül is szakadást idéz elő mozgalmában s külön táborba szervezkedik, azonban a szociális gondolat bátor harcosa és első nagy inspirálója kétségkívül ő volt.

Szervező talentumának s gyakorlati érzékének még két alkalommal adja különösen tanújelét. Az egyik a nagy japán földrenség, mely 1923-ban rombadöntötte Tokió kétharmadát s elpusztította Jokohama kikötőjét. Az újjáépítő bizottság az ő tanácsai szerint kezdi meg munkáját s az ő javaslatára törvényhozásilag akadályozzák meg a bűnös telekúzerkedéseket. A másik alkalom az 1930—31. évi téli pauperizmus, mely katasztrófával fenyegette Tokió költségvetését. A polgármester minden tradicionális politikával szakítva, Kagawát hívja meg a szociális ügyosztály élére s ő az évi 12.000 pengő fizetést visszautasítva, egy fillér nélkül vállalja el a 800 személyes ügyosztály vezetését. Rövid időn belül a szociális intézmények egész seregét állítja fel, munkanélküli segélyt szavaztat meg s a tömegeket anyagi segítség mellett evangélizálja.

Végül európai útján a francia milliós protestantizmus történetének és nemzetépítő befolyásának tanulmányozása után arra a következtetésre jut, hogy ha a japán keresztyénség fenn akar maradni és nemzetformáló tényezővé akar válni, legalább egy millióra kell növekednie. 1929-ben egy öt éves nagy evangélizáló

lelki hadjáratot proklamál, mely célul tűzte ki több, mint 38 millió agrár- és ipari munkásság s tizenkétezer elhanyagolt falu evangélizálását. A megvalósíthatatlan célt kitűző mozgalom első két éve alatt cca 25.000 lélekkel gyarapodott a japán keresztyén-ség. A nagy akció hivatalosan 1934-ben fejeződött be, de a munka a megtalált és bevált módszerekkel szakadatlanul tovább folyik.

*

Életének kiapadhatatlanul gazdag eseményeitől belső világa felé fordulva egy különös lelki orvost látunk. Legszenbetűnőbb mindenekelőtt önfeláldozó szeretete és roppant munkabírása. Ennek a hihetetlen aktivitásnak magyarázására nagyszámú fehér ismertetői Originestől Sundar Singhig a legváltozatosabb összehasonlításokat tették. A legtöbben van is valami igazság. Origenesi a termékenysége és munkabírása, amellyel betegen, a vakság állandó fenyegetésével küzdve, több mint 50 könyvet, 30 értekezést, 35 röpiratot s számos filozófiai, pedagógiai, közgazdasági, politikai, szociális és vallásos tanulmányt írt. Poverellói az aszkétizmus, amellyel, tékozló szeretettől indítva, százezreket osztott szét; miszticizmusa, amellyel a világban s önmagában mindenütt Istent találja meg. Gandhira emlékeztet a passzív ellenállása és az erőszakos eszközök visszautasítása. Tolsztojra a Hegyibeszéd túlhangsúlyozása s feltétlen pacifizmus. Azonban mindezek csak részigazságok s személyiségét teljesen meg nem magyarázzák. A minden aktivitást megmagyarázó titok: *lelkialkatának szociális jellege*. A szociális lelkialkatú ember típusa, aki előtt legdrágább *a másik emberi élet* s ha veszélyben van, ennek megmentéséért és kibontakozásáért minden áldozatra kész. Együtt lakik a tüdővé-szes, vérbajos koldussal, mert az örökkévaló emberi lelket látja és szereti benne. Nemzetgazdász, politikus, szakszervezeti vezér, evangélizátor, író és aszkéta lesz, csak azért, hogy százezreket megmenthessen s kitűzött céljait elérhesse. Önmagát, szenvedéseit, a sok bántalmat és támadást elfelejti s élete feloldódik másokéban. Mindent azért tesz, hogy másokat megtaláljon és megszabadítson. A szociális ember ilyen *gyakorlati munkában is* százezrekre sugárzó típusát keleten ma legjellegzetesebben képviselve öbenne találjuk meg.

Ezt a szociális lelki struktúrát legerősebben színezi keresztyénsége. Ez a keresztyénség: különös, de vonzó, keleti vonásokkal kevert miszticizmus. Központi élménye az immanens Isten, aki az univerzum értelme és szíve s akit konyhája tüzeiben, a pompázó almavirágban, vagy a legdurvább munkájában éppúgy megtalál, mint az elmélkedései magányában szívét csordultig megtöltő misz-

tikus tapasztalásaiban. A keresztyénségben kedvenc igéjével* Jézus életét és könyörülő szeretetmunkáját hangsúlyozza; az isteni üdvterv theologiai jelentőségéhez nincs elég theologiai érzéke. Olykor a sintoizmus és buddhizmus emlékei is visszhangot vernek lelkében s bennük is az egy Isten szavát és ösztönző szeretetét keresi. A nagy vallásos rendszerek gondolatai mint az őserdő liánjai fonódnak össze egyéniségében, de a keleti lélek friss tavaszi humuszában legerősebb gyökereket mégis a keresztyénség vert. A rendszer átfogó egysége hiányzik nála; állandó gyakorlati munkája megakadályozta abban, hogy mohó szomjúsággal szerzett műveltségét a hosszabb, rendszeres képzés mágnese rendező ereje átjárhassa. A nyugati keresztyénség tanrendszerei, a római és reformált egyház lényeges különbségei iránt sem mutat különösebb történelmi érzéket. Tradíciók és mult nélkül jött a keresztyénségbe s a jelen hívása és ezer kötelessége annyira eltöltötte a lelkét, hogy a mult varázkapujának felnyitásához nem maradt elég ideje és nem alakult elég mély történelmi kultúrája.

Gyakorlati munkájának értékét azonban teológiájának hiányai nem kisebbíthetik. A nyugati lélek önzetlen öröme az, hogy Kelet ébredésénél Krisztus hódít a szívekben s a nagy japán szociális munkák az ő inspirációjával indultak meg. Isten nagy gyakorlati hőse a *hic et nunc* embere, aki számára, paradoxonnal szólva, az örökkévalóságnál drágább a jelen és annak kötelessége. Nem lett Japán nagy gondolkozójává, de az utolsó ítélet diadalmas jutalma ragyog műve felett: Éheztem és ennem adtatok, szomjúhoztam és innom adtatok, mezítelen voltam és megruháztatok, beteg voltam és meglátogattatok, fogoly voltam és eljöttek hozzám: örököljétek az országot, amely számotokra készítette a világ megalapítása óta.

Domján János

* Lukács 4, 18—19.: Az Úrnak lelke van énrajtam, mivelhogy felkent engem, hogy a szegényeknek az evangéliumot hirdessem, hogy a töredelmes szívűeket meggyógyítsam, hogy a foglyoknak szabadulást hirdessek és a vakoik szemeinek megnyílását, hogy szabadon bocsássam a lesujtottakat, hogy hirdessem az Úrnak kedves esztendejét.

A magyar protestáns időszaki sajtó

Az ősszel rendezett Országos Református Kiállítás keretében az Országos Széchenyi-Könyvtár is kiállította Hirlaposztálya folyóirat-gyűjteményének egy részét. A legfontosabb református, illetőleg református és evangélikus közös szerkesztésben megjelent egyházi, vallásos, hitbuzgalmi és tudományos folyóiratok, továbbá az egyházközi értesítők, hiradók kerültek bemutatásra. Ebből az alkalomból elkészült a folyóiratgyűjtemény teljes protestáns, — tehát nemcsak református — szakkatalogusa. Természetesen kívánatos volna, hogy a címjegyzék nyomtatásban is mielőbb megjelenjék, erre azonban, a szükséges anyagiak híján, semmi kilátás sincs. Rövid áttekintésben azonban beszámolhatunk ezen a helyen a fontosabb adatokról.

Meg kell jegyeznünk, hogy a könyvtár gyűjteménye, sajnos, ezen a területen sem teljes, s ennek szinte kizárólag az a hanyagság az oka, mellyel a köteles-példány törvényt a nyomdák minden időben tekintették és tekintik. Sajnos, a törvény nem biztosítja a gyors eljárást a lelkiismeretlen nyomdákkal szemben, sem hatásos szankciókat nem ad a közgyűjtemények őreinek kezébe, s így egészen a jóindulatra vannak utalva, amely oly csekély, hogy pótolhatatlan kulturális értékek mennek veszendőbe az utókor számára, miután a múzeális gyűjteményekbe nem kerülhetnek be. Így a Széchenyi-Könyvtár Hirlaptárában is pótolhatatlan hézagok tátonganak. Így például harmincnégy (34) olyan protestáns folyóiratról tudunk, melyeknek a gyűjteményben nyoma sincs. Az egyes folyóiratok évfolyam sorozatai pedig szinte mind hiányosak. A szakkatalogus azonban kiegészítettett minden olyan címmel, melyről valaminő hitelt érdemlő módon tudomást szerzett készítője, s így emberileg teljesnek mondható.

E jegyzék kétszázharminchét (237) református, illetőleg általában protestáns, nyolevannyole (88) evangélikus, hét (7) unitárius, tizenegy (11) baptista, huszonkét (22) adventista és egyéb szektárius, tehát összesen háromszázhatvanöt (365) oly protestáns folyóiratról tud, mely Magyarország területén bárminő nyelven és külföldön magyar nyelven valaha is megjelent, vagy ma megjelenik.

1934-ben Magyarország területén negyven (40) református, tizenhat (16) evangélikus, egy (1) unitárius, három (3) baptista, két (2) szektárius folyóirat élt. Ezek közül vidéki városokban jelent meg húsz (20) református, tíz (10) evangélikus. A többi mind Budapesten lát napvilágot. Csehszlovákia területén egy-egy református és evangélikus magyar lap jelenik meg, Jugoszláviában egy (1) református, Romániában négy (4) református folyóirat él. Amerikában a közelebbi években még négy (4) református folyó-

iratról tudtunk, ma — úgy látszik — csak egy (1) él, továbbá két (2) olyan lapról van adatunk, melyekben római és görög katolikus, református és evangélikus egyházak egyaránt publikálják közleményeiket. Ezenkívül egy (1) baptista és két (2) szektárius magyar folyóiratról van tudomásunk Amerika területén. A jelenleg élő magyar protestáns időségi sajtó tehát hetvennégy (74) címet számlál.

Összehasonlítás kedvéért tekintsük át, hány protestáns lap jelent meg valaha is a jelenleg idegen imperium alatt levő magyar területen. Huszonnégy (24) református, huszonzét (22) evangélikus, hat (6) unitárius, egy (1) baptista, négy (4) szektárius. Amerikában is kiadtak az idők folyamán hat (6) református folyóiratot, s körülbelül ugyanennyit a többi felekezetek köréből. Még 1918-ban is huszonhárom (23) magyar protestáns folyóirat élt a jelenlegi elesatolt területeken. Az 1920-as években történt néhány rövidéletű lapalapítási kísérlet is.

Nyelvi tekintetben következő a megoszlás: németül jelent meg egy (1) református, húsz (20) evangélikus folyóirat, — ezek közül egyet Bremenben nyomtak, — szláv nyelven adtak ki négy (4) evangélikus, egy (1) baptista és egy (1) szektárius folyóiratot. Jelenleg egy (1) német evangélikus lap jelenik meg, nem számítva az erdélyi szász evangélikus egyházat, mely semmi kapcsolatot nem tart Magyarországgal, s így sajtóviszonyairól sem vagyunk tájékozva.

A legelső magyar protestáns folyóirat az „Annales Evangelici provinciarum domui Austriacae hereditarium“ c. volt, mely 1793-ban indult meg Érsekújvárott, címét azonban hamarosan „Novi ecclesiastica-scholastici Annales Evangelicorum august. et helvet. confessionis in Austriaca monarchia“-ra változtatta és Ambrozy Sámuel szerkesztésében 1803-ig élt. Az első magyar nyelvű protestáns folyóirat Kolozsvárott indult meg Salamon József szerkesztésében „Erdélyi Prédikátori Tár“ címen 1833-ban és 1839-ig élt. Majd 1842-ben megindul a „Protestáns Egyházi és Iskolai Lap“ Székács József, Török Pál és Taubner Károly szerkesztésében, 1857-ben pedig a nevezetes „Sárospataki Füzetek“ is Erdélyi János vezetésével, s ettől kezdve évről-évre szaporodik a lapok száma.

Az első kizárólag evangélikusok számára alapított folyóirat a „Der Evangelische Christ“ volt, mely 1848-ban ért egy évfolyamot. Rövid élete után csak 1857-ben születik új lap „Evangelisches Wochenblatt“, majd 1862-től „Evangelische Blätter“ cím alatt. Időközben egy általánosabb című folyóiratot is adott ki Hornyánszky, a „Protestantische Jahrbücher für Oesterreich“-t, 1854—1860 között. Az első magyar nyelvű evangélikus folyóirat a soproni liceum ifjúságának „Bimbófüzér“-e, mely 1865-ben jelent meg először, s

1873-ban még élt. A „felnőttek“ csak 1883-ban indítják meg a magyar nyelvű „Evangelikus Egyház és Iskolá“-t. Az első unitárius folyóirat a kolozsvári „Keresztény Magvető“ volt, mely 1861-től élt az imperiumváltozásig. A baptisták 1895-ben tűnnek fel az időszaki sajtóban egyszerre két lappal is, az egyik a „Békehírnök“, a másik „Az Igazság Tanuja“, mely ma is él, s így egyike legöregebb folyóiratainknak.

Ma is élő legöregebb református folyóiratunk a debreceni theologusok „Közlöny“-e, mely 1870-ben született. Utána a „Téli Ujság“ következik 1877-ben történt indulásával. Ez az ujság azért is érdekes, mert rövid időt leszámítva, mindig vidéken szerkesztették, jelenleg Békéscsabán. Megindulási helye Makó. 1883 óta él a „Sárospataki Ifjúsági Közlöny“. A „Protestáns Szemle“ 1889-ben indult. Ugyanebben az évben a „Tanítók Lapja“ is. A „Dunántúli Protestáns Lap“ 1890 óta él.

Az egyházközségi értesítők közül a budapesti a legöregebb, 1908-ban kezdte életét. Utána rögtön a miskolci következik huszonöt éves multjával. Ugyancsak huszonöt éves a győri „Harangzó“. A már megszűnt református lapok között a „Protestáns Egyházi és Iskolai Lap“ élete volt a leghosszabb, 1858-tól 1919-ig terjedt. A kecskeméti „Protestáns Pap“ 1879–1908 között élt. Harmincegy éves korában szűnt meg 1915-ben a lugosi „Szabad Egyház“. Az élő evangelikus lapok közt csak egy olyan van, amely még a mult században — 1889-ben — indult, az „Evangelikus Népiskola“ Sopronban. Hatvan éves mult után szűnt meg 1923-ban a szarvasi gimnázium „Zsengék“ című kiadványa. Evangelikus kiadvány a leghosszabb életű egyházi értesítő, mely Székesfehérváron élt 1877–1928 közt. Ötvenkét évfolyam után vetett véget az 1918. esztendő az unitáriusok nevezetes folyóiratának, a kolozsvári „Magvető“-nek. Említsük még meg mint érdekességet, hogy 1917–18-ban külön „hadi“ lap is jelent meg „Református Katonák Lapja“ címen. A legelső zenei folyóirat pedig ebben a körben a Sárospatakon 1905-ben megindult „Református Zeneközlöny“ — később „Protestáns Zeneközlöny“ — volt, melynek utolsó évfolyamát 1911-ből ismerjük.

Ezeket a fontosabb, érdekesebb adatokat tárja elének a katalógus. De ismét ide kell fűzni azt a megjegyzést, hogy a gyűjtemény hiányai folytán aligha teljes az így nyert kép, s talán nem is mindenütt kifogástalanul pontos. A jóindulatú olvasó szíves megjegyzéseit, melyekben helyreigazítást vagy pótlást közöl, örömmel és hálával várjuk, sőt kérjük.

Joó Tibor

KRITIKAI SZEMLE

Bartók György: A „szellem“ filozófiai vizsgálata. Értekezések a Filozófiai és Társadalmi Tudományok Köréből IV. kötet, 9. szám. Budapest, 1934. 47 l.

Bartók György munkássága egészen kivételes jelenség a filozófiai irodalomban. Könyveiben filozófiatörténelmi bűvárkodásainak eredményeit szokta közzétenni, munkásságának fővonalát rövid, tömör értekezései teszik, melyekben lassan, lépésről-lépésre rendszerét alakítja ki. Különösen három írása az, amelyekben rendszerének egyre bővülő épülete megjelenik, ez az értekezés az újabb, immár negyedik pillér. Éppen ezért nagyobb a jelentősége, mint hasonló terjedelmű írásoknak szokott lenni. Ez a rendszer minden ízében szellemfilozófia, tehát a bölcelet mai legsúlyosabb, s — a legjobb értelemben vett — legidőszerűbb kérdéseit vizsgálja a kriticizmus — Kant és Böhm — iskolájában nyert biztos, szélesen kidolgozott alapelvek és kipróbált módszerek segítségével. Az értekezések tömörek, a szóval gazdálkodók, szerkezetük rendkívül egyszerű és áttekinthető, logikai menetük biztos, egyvonalú, világos, tételeik határozottan és egyértelműen fogalmazottak, általában az egész gondolatrendszert az a tisztaság jellemzi, amely a teljesen kiért, sokszor átdolgozott, — mondhatni — kigyurt eredmények sajátja. Itt már nincs ingadozás, nincs semmi homály, ahol probléma marad hátra, az is tökéletesen el van különítve a megoldásoktól. A megjelenés egyszerűsége és természetessége éppen ebből a végkép-megoldottságból fakad. Ritkán olvashatunk — kivált manapság — bölceleti művet, melyben az alapvető szempont oly hajlás nélküli következetességgel vitetnék keresztül, mint Bartók György írásaiban. Az öntudat, a ráció fénye világítja be minden mondatát, anélkül, hogy filozófiája az élettől idegen lenne. Sőt ellenkezően!

Ennek a szellemfilozófiának egyik legnagyobb sikere éppen az, hogy a szellemet, noha lényegét a tiszta öntudatban ismeri fel, a legszorosabb kapcsolatba hozza a vitalitással, amikor kimutatja, hogy a szellem az életnek legvégső, legtökéletesebb foka és hozzá egyenes út vezet a primitív ösztöniségtől kezdve a lelken és értelmén keresztül. Hogy ez a három sík, helyesebben ez a három funkció, test, lélek, szellem, alkotja az egységes emberi lényt, eddig is tudtuk, azt is, hogy e három viszonya teleologikus, de ennek a struktúrának filozófiai jellemét, logikai alkatát, arányát, egyszerűen konkrét mivoltát ez az értekezés új fényvel világítja meg, rendkívül meggyőző módon, biztos kézzel fejlesztve tovább — az újabb filozófiai eredmények felhasználásával — Böhm Ká-

roly örökségét. Bartóknak sikerült a három funkció valóban *funkcionális* egységét felderíteni gondolatkörében az életmezők elméletével, mely — nézetünk szerint — az egész tanulmány súlypontja és legfőbb jelentősége.

„Az egyéni élet — írja — távolról sem alakulhat ki tisztán az egyéni testbe zártan, hanem szükséges kiterjednie arra a közvetlen térre, amely az egyéni életet körülveszi és táplálja, valamint arra az időre, amely már az egyéni élet mögött van, de arra az időre is, amely még előtte van annak. Az „életmező“ tehát hozzátartozik az élethez, amint az élő egyedben kialakul s jelenti az egyént körülvevő környezetet és az egyént körülvevő időt.“ Ezt a feladatot teljesíti az ösztön és a lélek, s ezt teljesíti a szellem is egy harmadik dimenzióban. „A szellem feladata u. i. az, hogy örökké tartó működése által az emberi élet számára új és magasabb életmezőket alakítson ki.“ E hármas életmező-rendszer az emberi lény hármas funkciórendszerének megfelelő viszonyban van. A lélek és test között az a viszony, hogy a test szolgáltatja a lélek szubsztrátumát, viszont a lélek a test műszere, amennyiben ő közvetíti a test számára életmezőinek ismeretét, a szellem pedig mindkét funkcióra támaszkodik, az általuk szolgáltatott szubsztrátumon és rajtuk keresztül jelenik meg és alakítja ki magát. Ez a kialakítás a jelentés és értékek vezéresilagai alatt az autonómia jegyében történik, s tudomány, erkölcs, műalkotás teremtésében, s végül a hit által az istenséghez való felemelkedés tényében teljesítetik. Ezel a szellemben rejlő rendszer bontakozik ki és az élet teljessé válik.

Ez a tan azért nevezetes, mert teljesen feloldja azt az ellentétet, amely a testi-lelki sík és a szellem közt mutatkozik akkor, ha csak a szellemnek tulajdonítunk olyan tevékenységet, amely túlírányul az egyén határain, viszont az ösztön és a lélek működését pusztán az egyed határaitra korlátozottnak véljük. Ha így volna, nem beszélhetnénk arról, hogy a szellem ugyanolyan, csak éppen más dimenzióban és magasabb értékű irányban működő funkciója az ember-egységnek, mint az ösztön és lélek, s ha így volna, valóban szétesne az elmélet előtt ez az empirikus egység. Az életmezők elmélete ezt az empirikus egységet igazolja elméletileg is, amikor nemcsak a szellemnek, de az ösztönnek és léleknek az egyedben kívülre ható tevékenységét felderíti. Ez a magyarázat szükségszerűnek mutatja a kulturális alkotást, épp oly, az emberi mivoltból fakadónak, mint a többi „életmezőt“, a térbelit és időbelit, melyhez ez a harmadik, az érték és jelentés életmezeje természetesen csatlakozik. Formája szerint mindhárom egyformán életmező.

A tanulmány e végeredmény felé tartva a jelentést, az értelmet, az öntudatot, tudatot és a megértést is vizsgálat alá veszi.

Záradékul megjegyzi: „Jól tudjuk, hogy ezekkel a vizsgálatokkal a szellem bölcseleti vizsgálata ki nem merül“, s utal arra, hogy az itt felvázolt körvonalak részletes kidolgozás után kíváncsoknak. Valóban, várjuk Bartók Györgytől e kutatások folytatását, így elsősorban ezen emberi egységnek vizsgálatát nemcsak struktúrájában, hanem életműködésében, alkotó tevékenységében, élmény mivoltában is, és várjuk rendszerének részletes kidolgozását.

Joó Tibor

Barnikol Ernst: Mensch und Messias. Der nichtpaulinische Ursprung der Präexistenz-Christologie, Kiel, 1932, Walter G. Mühlenberg kiadása. XI és 224 lap.

Barnikol Ernst: Philipper 2. Der marcionitische Ursprung des Mythos-Satzes Phil. 2, 6—7. Kiel, 1932, Walter G. Mühlenberg kiadása. 136 lap.

Barnikol Ernst: Die Entstehung der Kirche im zweiten Jahrhundert und die Zeit Marcions. Kiel, 1933. Walter G. Mühlenberg kiadása, 31 l.

Barnikol Ernst: Zurück zum alten Glauben Jesus der Christus. Halle, 1933, Akademischer Verlag. 68 lap.

E könyvek és füzetek ismertetése nehéz feladat elé állít. Magyar olvasóközönségünk t. i. viszonylag olyan ritkán értesül a külföldi teológiai harcok és viták alakulásáról, hogy amikor a hullámverés a felsoroltakhoz hasonló munkákban hozzá érkezik, csak nehezen tudja őket helyes perspektívával elrendezni látóhatárában. E nélkül pedig némely dolgoknak könnyen túlságos jelentőséget tulajdonítunk, míg viszont más jelenségeket nem tudunk jelentőségükben eléggé méltányolni.

Ezt a nehézséget különösen erősen lehet érezni, amikor Barnikol könyveiről kell beszámolni. Mind a négy előttünk fekvő iratnak van ugyan olyan közös alap gondolata és tendenciája, amelyet könnyen és hamar megértünk. Ez az alap gondolat, illetve tendencia az utolsó helyen felsorolt füzetnél, mely egyébként is az előzőknek tartalmi összefoglalása és kivonata, már a címben is kifejezésre jut: Vissza a régi, őseredeti keresztyén hithez, hogy Jézus a Krisztus, az Isten által küldött Messiás! Ez az érces kürt-szóként mindenütt kihallatszó tétel szoros kapcsolatba hozza Barnikol iratait a keresztyénség legégetőbb sorskérdésével és még a látszólag „elvonat“, tudományos fejtegetéseknek is közvetlen aktualitást kölcsönöz. Barnikol harci riadója tehát a keresztyénség megtisztítására és megreformálására irányul. És pedig küzdelmének frontja az ú. n. „praexistencia-christologia“ ellen fordul, vagyis a Krisztusról szóló keresztyén tanítás azon tétele ellen, hogy Krisztus az Atyától öröktől fogva született s hogy őt az

Atya ezen öröktől fogva való méltóságából küldötte el a Názáreti Jézus személyében a bűnösök Megváltójául. Barnikol a keleti és nyugati keresztyénség közös christologiai bázisa, az ókori egyház küzdelmeiben kialakult és több szimbolumban is kifejezést nyert tanítás ellen harcol. Úgy véli, hogy első sorban a tiszta keresztyénségnek a praexistencia-christológiában jelentkező meghamisítását kell megszüntetni s visszatérni az első zsidókeresztyének, Péter, Jakab és Barnabás, valamint Pál apostol velük megegyező tanításához. Mert Pál — így tanít Barnikol s ez az ő nagy „felfedezése“, — Péterrel és Jakabbal együtt apostoli prédikációjában Istennek azon üdvtörténetét hirdette, mely szerint Isten a megfeszített ember Jézust választotta ki, küldötte el és dicsőítette meg s őt fogja elküldeni messiási hatalommal.

A felsorolt könyvek és füzetek Pál apostol christológiájának ezt az értelmezését akarják igazolni. Az első azt törekszik bizonyítani, hogy a praexistencia-christologia Pál apostolnál még nem található meg. Pál apostol azon nyilatkozatait, melyek Barnikol tételével ellentétben vannak, mint amilyenek I. Kor. 8, 6; 10, 4; II. Kor. 8, 9; Róm. 8, 3 stb., részben nem minden erőszak nélkül fosztja meg ettől az értelemről, részben pedig, ahol a helyzetet és kitűzött tételt már másképen megmenteni nem lehet, az ominózus szavakat egyszerűen betoldásnak minősíti. Pál apostol egyik legfontosabb, e területre tartozó nyilatkozatának, a Fil. 2, 5—11-ben található himnus és hitvallásszerű szakasznak külön tanulmányt szentel, hogy azt tulajdonképeni értelmétől megfossza és tételének szolgálatába állítsa. Ez persze megint nem sikerül másként, mint hogy e szakasz legfontosabb mondatát a 2. századból származó, marcionita interpolációnak minősíti.

Ennek a kritikai eljárásnak a részletes bírálatába e helyen nem bocsátkozhatunk. Elég annak a megállapítása, hogy Barnikol „felfedezése“ a „praexistencia-christologia“ nem páli eredetéről nemcsak hamis és csak a Pál levelein véghezvitt kisebb-nagyobb császármeteszések segítségével támasztható alá annyira-amennyire, hanem egyúttal értéktelen is, mert az apostol nyilatkozatait a dogmatörténeti fejlődés későbbi fokozatainak dogmatikai terminológiájához méri s így eleve helytelen szempontot alkalmaz. Sem ez az eljárás, sem pedig a Pál szövegén alkalmazott kritikai operációk nem nevezhetők komoly módszeres tudományos munkának. De ehhez hozzájárul még egy másik körülmény is. Barnikol folyvást praexistencia christológiáról beszél, amivel a christologiai kérdést önkényesen és talán szándékosan is megszükiti. A praexistencia képzete t. i. csak egyik mozzanata az ókori egyház tanításából átvett és még ma is érvényben levő christologiai tanításnak. Ennek az alaptételét tudvalevőleg a niceai hitvallásnak az Atya és Fiú „homousiájáról“, egylényegűségéről“ vallott taní-

tása teszi. Röviden és egyszerűen tehát Krisztus istenségéről van szó. Ezt azonban sem Pál apostolnál, sem az őskereszténységben általában nem lehet a Barnikol által alkalmazott „kritikai módszerekkel“ elintézni. Az sokkal mélyebben rejlik. Pál apostoli igehirdetésének tanítását Krisztusról pedig egyáltalán nem fejezi ki Barnikol fentebb idézett szintelen formulázása. E tekintetben Barnikol a kérdést felületesen és a joggal megkívánható tudományos körültekintés nélkül teszi fel. Mert ma a teológiai kutatás közkincese, hogy a Jézusba vetett hit, mely az Egyház megszületésétől elválaszthatatlan, sohasem látott és ismert a megdicsőült Krisztusban *csak* embert. Tudjuk, hogy ennek a hitnek a tartalma nem volt mindig teljesen azonos s hogy ennek megfelelően különféle megjelölésekben és fogalmakban keresett és talált kifejezést. Ezek közé tartozik az is, amit Barnikol nem valami szerencsésen és nem is a megkívánható tudományos szabattalossággal „prae-existentia-christologia“-nak nevez. De éppen ezért célt tévesztene Barnikol egész kutatása még az esetben is, ha egyébként tétele ezen christologia „nem-páli“, hanem „marcionita“ eredetéről helyes volna. Mert tétele még ez esetben sem volna alkalmas a kereszténység szándékolt és követelt megreformálásához. Azonban mint hangsúlyoztuk, nemcsak Barnikol célkitűzése elhibázott, hanem tételének tudományos igazolása sem helytálló.

Ebből a rövid ismertetésből is kitűnik, hogy Barnikol szellemtörténetileg egy kései lovagja a múlt század liberális kritikai teológiájának. Ez a teológiai kutatás a maga idejében jelentékeny eredményeket ért el. Ezt ma annál inkább is meg kell állapítanunk, mert felismertük alapvető hiányait és végzetes egyoldalúságát. Barnikol írásai mutatják azonban legjobban, hogy a teológiai kutatásnak az említett irányzata menyire a múlté. Valóban, aki csak egy kevésbé is tájékozott a teológiai kutatás mai munkája felől, az tudja, hogy a protestáns teológia ma egészen más vágányokon és más célkitűzéssel halad.

Lic. Dr. Karner Károly

György Lajos: A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai. 250 vándoranekdota, az anekdota forrásai. A „Studium“ kiadása, Budapest, 1934. 272 l. 8°.

György Lajos ma az anekdotairódom legalaposabb ismerője nálunk, nem egyszer gyönyörködhattünk már eddig is értekezéseiben, melyek jórészt tárgytörténettel foglalkoztak. Ezuttal nagyobb anyagot ölelt fel, 250 magyar anekdotának adta világ-irodalmi kapcsolatait. Bármilyen hatalmas teljesítmény ez, nem merjük azt írni róla, hogy *egészet* adott, hiszen semmiféle szempontból nem kerekítette, nem is zárta le gyűjtő munkásságát. Terjedelmes könyve — nem megrovásképen mondjuk — András

Sámuelről írt kis monográfiájához hasonlít: izelítő, esokor, indítatás, illusztráció, nem igen tudnám egészen pontosan meghatározni: mi — az anekdota kimeríthetetlen kincsesládájából. Nagy szorgalomra, széleskörű olvasottságra, alapos tájékozottságra valló eredmény, érdekes olvasmány is, amelyet folytatni lehetne, ki kellene egészíteni, megszerezni illenék, tanulmányozni volna jó, csak egyet nem szabad vele cselekednünk, sem György Lajosnak, sem a filologusok errefelé irányuló érdeklődésének: úgy hagyni, ahogy van.

Miután meg vagyunk győződve afelől, hogy ezt a nálunk még sajnós mindig úttörő munkát György Lajos hálaunkra kötelező módon még abban az esetben is tovább végzi és tető alá segíti, ha egymagára marad, néhány észrevétellel szeretnénk kezére járni a végleges rendezés várható nagy anyaga áttekinthetőségének és használható voltának érdekében. Már ez az anyag is értékesebb volna, ha nem egészen mostani szövegezésében és rendezésében kerül elénk.

1. A címszó után zárójelben ajánlatos volna közölni az anekdota nemzetközi — latin — címszavát.

2. Mindegyik anekdotának meg kellene adni a rövid tartalmát. Őszintén megvallva nem mindig értjük ennek a gyűjteménynek a darabjaival szemben a háromféle eljárásmodot: miért van — egészen rendszertelenül — idegennyelvű idézet (sokszor bőséges idézet) tartalmi kivonat helyett egyes anekdotákból, másik csoportnál tartalmi kivonat, a harmadiknál semmi, csak a címszó és a forrásfelsorolások.

3. Nem egészen világos az sem előttünk ezuttal még: miféle szempontok szerint került együvé ez az anyag. a) Nem a magyar irodalom kiaknázása. Hiszen p. o. Jókai és Mikszáth gondos feldolgozása mellől teljesen hiányzik az anekdotakedvelő és eféle történetekkel oeuvre-jében bőségesen is élő Móra Ferenc. b) Még csak nem is a magyar anekdotairodalom kiaknázása. Hiszen a felsorolt irodalom jóval bővebb anyagot adna. Még csak nem is úgy értem ezt, hogy szerzőnk nem merítette ki felsorolt irodalmát, ezt nem is igen tehetné volna meg a nagy anyag miatt, hanem úgy, hogy az általa felhasznált irodalom is bővebben ontaná a magot, még az általa feldolgozott témakörben is. Jőmagam nem vagyok nagyon ismerős az anekdotairodalomban, hiszen ismertetésem éppen ezért szorítkozik a tanulmánygyűjtő, anyagot kereső filologus magatartására, de véletlenül éppen mostanában dolgoztam fel néhány anekdotagyűjteményt szótári szempontból s tudom, hogy akár az *Erki pap*, akár *Csakássy* könyve A magyar klérus adomáiról, akár *Győrffy* Garabonciás diákja, akár a *Jogászhumor* név nélküli gyűjtemény, akár *Vihogó Aladár* álnéven gyűjt adomái a magyar nép életének, jóval nagyobb mértékben

forrásai a tárgyalt 250 anekdotának is, mint a könyv elolvasása után gondolhatnók. De a *világirodalom anekdotagyűjteményei* közül sem ölelt fel szerzőnk s nem is merített ki egyetlenegy sem, hiszen p. o. a nálunk eléggé kedvelt Gesta Romanorumnak olyan darabjai is hiányoznak, amelyek pedig a magyar irodalomban feldolgozást nyertek.

4. Néhány következetlenség is becsúszott ezúttal, amely a végleges rendezéskor bizonyára megigazíttatik majd. Hiszen ha Anatole France *Az ing* c. darabja, amely igazán csak a legkerebében tartalmazza a Boldog ember ingéről szóló anekdotát (s közbe legyen mondva, inkább eredetijében és a világirodalmi adatok között érdekel bennünket), akkor nyugodtan bevehettük volna a mi *Ambrus Zoltánunk Türelmes Grizeldiszét* is a feldolgozások közé. Ha már bibliográfiában lehetőleg teljességre törekszünk, következetlenség a *Bölcs Rabbi* és *Nagy Imre* vicei mellett megemlítetlenül hagyni az *Ojság* c. élelapot, valamint *Csicseri Bors* és *Borsszem Jankó* sorozatos naptárjai felemlítése mellől elhagyni *Mokány Berci* szintén éveken keresztül megjelent, hasonló tartalmú élces kalendáriomait. A *diákujságok* szintén sok anekdotát megőriztek, kár volt őket figyelmen kívül hagyni. Tudomásom szerint a *Sárospataki Ifjúsági Közlöny*, a *Debreceni Főiskolai Lapok*, *Az Ifjú Erdély* és *Az Erő* rendszeresen, éveken át külön e célra nyitott rovatokban közöltek anekdotákat, köztük — személyekhez kötötten ugyan, de — a nemzetközi anekdotakíneshoz tartozó darabokat is fölösen.

Mindezek természetesen a közölt anyag értékét nem csökkentik. Mindössze annyit szeretnének hangsúlyozni e kérések inkább mint kifogások, hogy 250 anekdota is túl van már azon a határon, amelyen *innen* a használt módszer még megkímélhet bennünket a gazdagság zavarától.

A nemzetközi anekdotairodalom és a magyar anekdota történetét ismertető két bevezető tanulmány nagyon jól eligazít bennünket a jelzett területeken, de egyben meg is erősíti szerzőnknek azt a megjegyzését, hogy „a szétszórt részletmunkák rendszerezése s a magyar anekdota kapcsolatainak kidolgozása teheti csak lehetővé a más szempontú tanulmányozás elmélyedő munkáját.“ Valóban, ez a hármas munka még ez után a különben kedves, gondos és értékes könyv megjelenése után is várat magára. Mi a rendszerezést és a kapcsolatok lehető teljes kidolgozását mindenesetre a szerző ezutáni munkásságától várjuk, de a más szempontú tanulmányozás elmélyedő munkáját is tőle szeretnők kapni.

Karácsony Sándor

Emerico Várady: La letteratura italiana e la sua influenza in Ungheria. Volume primo: Storia, p. 497. Volume secondo: Bibliografia, p. 406. Kiadta az „Istituto per l'Europa orientale“ Roma, 1933—34.

Amint újabb irodalomtörténetírásunk egyre tágítja az irodalmi kutatás területét, oly mértékben érezzük szükségét ez új irodalomismeret-elméleti elvek alapján készült részlet-munkáknak és időnként olyan összefoglaló műveknek is, melyek rendszerbe-szedik és részben feldolgozzák az eddigi eredményeket, főleg oly célból, hogy rámutassanak a további sürgős teendőkre.

A külföldi irodalmakkal való kapcsolataink rendszeres vizsgálata csak a háború után indult meg. Addig is voltak ugyan törekvések, hogy a hazai irodalom teljesebb megértése kedvéért a külföldi hatásokat kutassák, de nem jutottak túl egy-egy kimagasló egyéniség, motívum, műfaj vizsgálatán. Az egyes német és angol műveltségi korszakokra vonatkozó ilyeszerű művek sorába tartozik műfajilag Várady Imre könyve is, azzal a különbséggel, hogy ő a magyar-olasz irodalmi kapcsolatok egész történetét írja meg, néhány összefoglaló természetű nagyobb munka (Imre S., Fraknoi V., Kaposi J.), számtalan értekezés és ujságcikk, meg nem utolsó sorban saját kutatása alapján.

A mű váza voltaképpen a maga nemében kifogástalan könyvészeti kötet, mely a tárgyalts viszonyra vonatkozó összes adatok: értekezések, fordítások, nyelvtanok stb. jegyzéke, a címek olasz fordításával.

Teljességéhez és pontosságához alig férhet szó. A több szempontú elrendezés és időrendi beosztás könnyen áttekinthető képet nyújt az anyagról és magában is érdekes olvasmány lévén, mintegy előre jelzi a módszert, mellyel a történeti rész készült.

Ennek bevezetésében elismeréssel szól ugyan a szerző szel-lemtörténeteseink új módszertani törekvéseiről, akik „sempre più liberi dalle direttive positivistiche“ igyekeznek mind tágabb keretbe foglalni anyagukat, mely azelőtt szervesen adatokra hullt szét — mégis, tárgyalásában, ragaszkodik a könyvészeti részben kínálkozó biztos mederhez, melytől nem igen kalandozik el tetszetős feltevések és a változó történeti égalj színesebb sugalmazása kedvéért. Az adott keretben ez lehetetlen is volt: ezeréves politikai történelmünkön kellett végighaladni, fontosságukhoz képest ismertetni a megerősödött valóságos kapcsolatokat, néhol hosszasan elidőzni a kétségtelen műfaji és stílus-hatásoknál (humanismus, Zrinyi, ellenreformáció, Csokonai) — de mindig csak annyira, hogy csorbát ne szenvedjen a főszempont: kijelölni e művelődési korszakok és egyéni irodalmi hatások helyét és jelentőségét az egész arányában s megjelölni az eszközöket, melyek ezeknek helyzeti és mélyebb értelmükhöz segítik a későbbi kutatót.

Kritikai Szemle

Oly irodalomtörténeti munka tehát, mely ismeri s fel is használja a legújabb szellemtörténeti műveinket s ezek folytatásainak mintegy szálláscsinálója akar lenni, jó előre felhívja a figyelmet a hiányokra, melyeket még idejekorán pótolni kell.

Az olasz-magyar kapcsolatok két szempontból érdekesek.

Először, hogy szinte megszakítás nélkül ezer évig tart a régi romanitás által meghódított határvidéken, hazánkban, a keresztény latinításban továbbélő latin szellem hatása; ez, amint a szerző fejezetcímeiben árnyalja és magyarázza a főcímet — eleinte politikai — kulturális kapcsolatokban nyilvánult, az Anjouk és Mátyás király révén a magyar rinascenza-hoz vezetett, hogy aztán az ellenreformáció idején vallási és vallásos jellegű világi irodalomban éreztesse újjászülető erejét majdnem két századon át; csak a XVIII. század végén veszi út, játssza a XIX.-ben is a latin kultúra képviselőjének szerepét a nagy testvér: a francia; de ugyanekkor indul meg a magyar irodalmi öntudat erősödése eredményeképpen a külföldi irodalmak — köztük az olaszországi — tudatos megismerése is, s nagy klasszikusaik ekkor állanak először az ízlésbeli és világnézeti tájékozódás fényébe, mely végre művészi tolmácsolásukat is előkészíti. Jelképes, hogy a Divina Commedia magyar fordítása a költő halálának hatszázéves évfordulójára készült el, egy régóta vajúdó esztétikai-költői vágyat teljesítve be; ez a művészi tolmácsolás, egy magyar dantista életművével, és egy sereg kitűnő tanulmányával együtt méltó mégnyilvánulása a megbecsülésnek, melyben az európai öntudatra törő irodalmi műveltségünk háláját és létjogát egyszerre fejezi ki.

A másik érdekes vonása e kapcsolatnak a kulturális vonzódáshoz tapadó élet- és tájélmény, mely rendszerint megelőzi amazt. Az olasz táj- és életforma meg irodalom együtt hatottak itt s a lelkesedés tüzeben nem egyszer a valóság élménye égett inkább — a „viaggio di studio“-k felejthetetlen élménye volt legtöbb esetben az elhatározó tényező; csak szegény Csokonai, aki pedig legfinomabban szűrte át magán az olasz rokokót, nem jutott el beteg tüdejével soha a lángoló itáliai nap alá...

Szólni kell még a könyv nyelvéről is. Más az, magyar szöveget olaszra fordíttatni, s más olasz szellemben, olaszosan — olaszul írni meg — olaszoknak. A szerző jól ismeri az olasz értekező nyelvet, mely nem túri meg az egyhangú tudós szárazságot — s könnyed és gazdag fordulataival rendkívül vonzóvá teszi előadó modorát.

Ahogy ismerjük az olaszoknak mai törekvését, hogy nyomon kövessék az „espansione del pensiero italiano“-t, könnyen meg lehet, hogy e tudományos formájú, vaskos kötetnek nagy olvasó közönsége lesz.

Annyi bizonyos, hogy aki e tárgykörrel ezután foglalkozik,

ismernie kell ezt az értékes könyvet, mely a további kutatásokban nélkülözhetetlen lesz s a kutatónak nagy könnyebbségére szolgál.

Horváth József

Tabéry Géza: Októberi emberek. Az Erdélyi Magyar Írói Rend kiadása, 1934. 147 lap.

Tabéry Géza a nagy nemzedék íróinak sorában indult. Ifjúkori novellái Ady-versekkel egy-azon hasábokon jelentek meg és ennek a nagy nemzedéknek már fiatalon számotartott tagja volt. Az országbomlás után annyi értékünkkel elesatolták őt is, rokonszenves hangja csak itt-ott jut el hozzánk egy-egy könyve vagy cikke megjelenése alkalmából. Abban az időben szokás volt írni tudni s nagy öröm megállapítani, hogy Tabéry nem engedett ebből a szokásából. Nyelve egészen sajátos, eredeti, az ő saját külön anyanyelve ez, amely ha távoli rokona is Ady ízes magyarságának, mégis megéreződik, hogy itt nem szöveg hatott szövegre, hanem a szűkebb földiség két hivatott megszólaltatója emlékeztet egymásra nyelvében.

Valami politikai dac észlelhető jelét látom abban, ahogy Tabéry ragaszkodik ifjúságának túl-izes, fűszeres magyarságához. Ehhez a pásztor-magyarsághoz, amelyen azelőtt urak talán soha nem is beszéltek, annál kevésbbé írtak. Ez a fűszeresen lüktető nyelv, mint a dugattyus erőmű, löki előre az eseményeket és válik mindennemű epika nagyszerű hangszerévé. Minthogy az Októberi emberek katonákkal történik, úgy lehetne mondani: legénységi nyelv, laktanya-nyelv ez az idióma, annak persze minden durvasága nélkül.

Októberi emberek! Gyászmagyarok története, amihez a politikai értelemben vett magyarság írói közül talán senki sem is mert hozzányulni. Várad messze van, sokkalta messzebb a kelle-ténél, onnan megvan talán a távlat, hogy felcsillantsák hazánk legszomorúbb napjainak acélosan komor gyászát.

A szegedi gyalogezred felbomlása megy végbe az olvasó szemei előtt az első oldaltól az utolsóig. A kezdet első oldalain, — hiszen vérbeli író műve — már előreveti árnyékát a katasztrófa és alakul és dagad a nagyszerű befejezésig, ahol a legénységpárti főhadnagyot végső kimerülésében és csalódásában az ezred hadtörténelmi múzeumából való Mária-Terézia-zászlóval takarja le és védi a megfázás ellen ugyancsak lelke gyökeréig kiábrándult őrnagya.

Ez a két katonatiszt, Nemere Zoltán főhadnagy és Szlávy őrnagy viszik a regényt, két remekberajzolt alak; a neuraszténiás Nemere és a makkegészséges Szlávy szépen, párhuzamosan haladnak a megsemmisülés útján és a huszesztendő retrospektív szemlélet bántó fénnel mutatja, hogy az alantas emberi indula-

toktól fűtött Vlasek ezredes homályos szemei mennyivel jobban látták a valóságot, mint ez a két magyar rajongó.

Bűnhődés — nincs a regényben. A bűnhődés csak azután kezdődik majd, ha Nemere főhadnagy felébred a Máriás-zászló alatt és október bomlása megkezdi országszétrágó munkáját. De a regény így teljes művi egész, méltó a kényesen nehéz témához és Tabéry nagy képességeihez. Egy-egy vidéki mulatság, a maga társadalmi rétegződésében, egy-egy szerelmi jelenet, elfúló vidékiességében, egy bakakáplár rembrandti színekben tartott alakja mind a művészt hirdetik és dicsérik, az íróművészt, melynek fajtája egyelőre, úgylátszik, hiába vár utánpótlásra.

Szegedi István

Bakó József: Kié ez a lélek? Versek.

Bakó József sokkal tehetségesebb költő, hogysen egy-két szóval elintézhetnék. Fellépése óta, mikor néhány helyen mint új, fejlődésre képes költőt üdvözölték, mintha egy kissé elhallgatott volna vele szemben az egykor biztató hang. Talán van is igazság benne. *Bakó József* kevés újat hozott első kötete után; elmélyült valamennyire, s más-más oldalról is megmutatta magát, mindez azonban kevés — haladásnak. Legkisebb versében is van mondanivaló, csak *egész* költeménye van kevés. Csupa mozaik a legtöbb; mintha szociális axiómákká töredeznének szét; mintha formábaöntésük végső pillanata előtt merevedtek volna meg. Rendkívül nemes anyag, de kidolgozatlan. Sokkal értékesebb, mint amilyennek látszik. Túlságosan kevésszavu, dísztelen poéta ő, s ez nem volna baj, ha több gondolata volna. De versei gyér lombozatából minduntalan ugyanazok a gondolat-törzsek árulkodnak arról, hogy nagyon is egy centrum körül forog ez a költészet. Mondanivalója: felejthetetlen és méltánytalanul szenvedett bánalmak, mellőzések; finoman maradt lelkének pillanatnyi felujjongásai egy-egy kedvességre, mely különösen a gyermekek részéről éri, s az étellel hadilábon álló költőt egy-egy mosolyra, elégedett gesztusra kényszeríti; gazdagság, szegénység örök viszonya; csöndes, de nagy becsvágytól fűtött góg, kemény dac. Mindez inkább csak rideg tényként jut nála kifejezésre, meggyőző erővel, de már sokkal kevesebb művészetel. Egy sokat szenvedett költői lélek, egy nagy, önmagában veszteglő akarat eseménytelen hullámozása a könyv, többnyire ösztönös, nyers versekben. Itt volna tanácsunk *Bakó József*nek. Eddig főként szociális költőnek mutatkozott, aki polgári életének sebeit mutogatta-takargatta. Többre van ő hivatva. Ma már egy-két nyelvet megtanulni a rádió is lehet, az örökértékű könyvek elég olcsók, ingyen is könnyen kaphatók s bármelyik európai irodalom felé elkauzolja az embert, kivált ha olyan erő van benne, mint *Bakó József* legszebb megnyilatkozásaiban. Ma már a költőnek is fokozott mértékben kell tanulnia.

Vajthó László

Green, Julien: Az álmodó. Fordította: Husztiné Révhegyi Rózsa. Franklin. 1935. 226 l.

Julien Greent a magyar közönség számára még Ambrus Zoltán fedezte fel, amikor első két regénye megjelent. Azóta már „Adrienne“ címen („Adrienne Mesurat“) egy könyvét le is fordították, de nagy sikert nem aratott, annak ellenére, hogy a francia irodalomban csaknem egyhangúan elismerték és voltak, akik Balzac-szerű tehetséget véltek látni benne. Ez utóbbi vélemény, természetesen, teljesen hibás: Balzac nagyszerűsége elsősorban mindig az volt, amit Harsányi Kálmán mondott róla, hogy agyából egészen Shakespeare-i bőséggel nyüzsögtek elő az élő emberalakok. Ez a szuverén és kifogyhatatlan emberformáló tehetség Greenből hiányzik. Az ő tehetsége a lelkiállapotok megfogásában van s itt sem annyira a gazdagság a fontos, mint inkább valami lenyűgöző intenzivitás és ennek az intenzivitásnak egy sajátos minősége, amit „kísérteties“-nek lehetne hívni. Mindig is ez volt regényében a középpont, ez volt műveinek levegője, embereinek ez volt rejtett titka: az alaptalan álmodozás, a hiábavaló képzelődés — a kísértet-világban való élés. Ez ma, hogy legújabb könyvét („Le visionnaire — Az álmodó“) megírta, már egészen kétségtelen.

Első regénye egy vidéki családról szól. A család elhagyatottan él, a világból és életből kikapcsolódva, elmerülve olyan magányban, ahol a család tagjainak egyetlen életcélja van csak: a másik családtag. Egyetlen érzés, gondolat, vágy sem lépi át a kerítést és itt ebben a hermetikusan zárt környezetben az emberek élete megerjed, beporosodik, megpenészedik, sőt lassan megromlik. Az emberek kísértetekké válnak, a világgal nincs többé egészséges kapcsolatuk. A ház levegője megáporodik, megavasodik. Az alakok elvesztik egészséges összefüggéseiket, elvértelenednek. Irreálissá válnak. Csak egy marad meg számukra: a képzelődés.

A „Leviathan“-ban, amelyik könyvét eddig a legjobbnak tartják, egy „szörnyeteg“ alakját rajzolja meg. A Leviathan szerencsétlen sorsú, elsülyedt, összetört, már nem egészen fiatal férfi, aki egy vidéki városkába kerülve, beleszeret egy fiatal leányba. A házasságot a rokonság és az ismerősök köre ellenzi. A férfi elveszett életének egyetlen mentsége a fiatal nő s most, hogy látja az ellenkezést, elveszti egyensúlyát. Bűnnel mocskolja be magát. Lehetetlenné teszi azt, ami lehetetlenné vált számára. Most már el kell rejtőznie a hatóság és az emberek elől, akik üldözik. Külvárosban, udvarokban, erdőszélen, árkokban alszik, napközben csavarog. És a város réme. Kísértetté válik. Annyira félnek tőle, hogy nem mernek este kimenni az utcára és egyedül nem lépnek ki a városból, mert félnek, hogy a szörnyeteg elpusztítja őket. Green látja, hogy az, akit félelmetes szörnyetegnek néznek, az sze-

gény, összetört, nyomorult álmodó, aki üressé és értelmetlenné vált élete fölött szenved: visszavonhatatlanul elveszett lény.

„Az álmodó”-ban a tárgy a megfeneklett élet alaptalan képzelődése, az egészséges életviszonyokból kiesett ember céltalan és gyökértelen álmodozása. A könyvben nincs is másról szó, mint kísértetekről. Nem valóságos itt semmi, a történetnek nincs semmi reális kapcsolata, — egy szegény beteg agyvelőből szállt ki minden érzés, gondolat, kép, vágy, üres térben van, nincs kapcsolva sem tárgyhöz, sem földhöz, sem emberhez. Anyagtalan atmoszféra ez, — annyira anyagtalan, hogy ijesztő. Green művészetében mindig megvolt ez az ijesztő vonás: rémületet kelt azzal, hogy megmutatja, hová tud sülyedni az ember, ha kikapcsolódik a világból, milyen végzetesen megrendítő, ha valaki irreálissá válik.

Green regényeinek olvasása nem üdítő foglalkozás. És semmiképen és biztosan nem szórakozás. De nagyon kétséges, hogy ezek a regények valóban nagy emberi értékek-e. Nem stílusán múlik, amelyik tiszta; nem pszichológiáján, amelyik többet tud és élesebb, mint száz tudományos kézikönyv. Green világérzésében nincs meg az, ami a nagy emberi írásművekben megragad. Talán csak részlet, talán egyoldalú, talán szűk, talán egészségtelen. Talán azon múlik minden, hogy elvégre nem kell az emberi élet középpontjává feltétlenül a kísérteteket tenni.

Hamvas Béla

Bibliographia Oeconomica Hungariae. A magyar gazdasági irodalom első századainak könyvészete, 1505—1805. Összeállították: dr. Dóczy Jenő, dr. Bakács István, dr. Wellmann Imre. Budapest, 1934.

Rohamosan gyarapodó könyvészeti irodalmunk egyik elsőrangú eredménye ez a munka. A szerzők a tőlük telhető legnagyobb pontossággal három évszázad gazdasági vonatkozású könyvei, kisebb-nagyobb tanulmányai jegyzékét állították össze. Munkájuk használatát igen megkönnyíti az, hogy a kronológikus felsorolás mellett jól áttekinthetően a munkák szakok szerinti csoportosítását is elvégezték.

Az összeállított bibliográfiáért elsősorban a szaktudományok művelői lesznek hálásak, de a munka élénk fényt vet a 16.—18. század protestáns lelkészeinek és iskolamestereinek érdeklődési körére is. Így bennünket is közelebből érdekel. A szerzők a bibliográfiájukba felvett munkák íróinak — igen helyesen — külön betűrendes csoportosításban ismertetik az életrajzi adatait. Ezekből megtudjuk, hogy a fenti három évszázad prédikátorai szívesen foglalkoztak gazdasági kérdésekkel és az üres óráikban írt szakkönyvek egyik-másika úttörő az irodalomban. Az ezekben lefektetett gazdasági megállapításoknak, tanácsoknak ma már jó-

részt csak történelmi értékük van, de ezzel azután valóságos kincsébányát jelentenek a gazdaság- és művelődéstörténész, az elmúlt korokba is visszapillantó ethnográfus számára. Sötér Gyula kolozsvári ref. lelkész 1763-ban pl. egy méhészeti könyvet ad ki, Skolka András újverbászi evang. lelkész pedig 1803-ban Gothában az ifjúság számára természetrajzi munkát jelentet meg, majd foglalkozik a mezőhegyesi ménessel Békés megye geográfiájával. Melius Juhász Péter több mint 200 növényvel ismertet meg bennünket. A fáknek, füveknek nevééről, természetéről és hasznáról írt könyvének főleg az az érdeme, hogy a növénytant megkedveltette hazánkban s a növények régi magyar neveit megőrizte. Mások a lóhere természetével, meteorológiával, Magyarország természeti ritkaságaival, rovtartannal, kertészeti kérdésekkel foglalkoznak.

A szerzők szerint a pompás kiállítású könyv „nemcsak a történetkutatásnak akar szolgálatára lenni, de lehetővé akarja tenni egy rendszeres gazdasági irodalomtörténet megírását is.“ Ezt a céljukat mindenestre elérték s emellett nagy elismeréssel fog rájuk gondolni a 16.—18. század protestáns életének kutatója is.

Gunda Béla

Színházi szemle.

Kóbor Tamás Hat hónap c. „különös történetét“ közönség, sajtó elég hűvösen fogadta. Ami dícséret elhangzott, inkább a tisztes multra visszatekintő, jeles prózairónak szólt. Mi örvendünk a darab előkelő szellemének, írója tiszta irodalmi becsüvágának, ami manapság ritka jelenség. Ha egy színház, még az ország első színháza is, ilyen darabokat tekint műsora alsó háttárának, meg lehetünk elégedve. Még tanulságnak sem volt hiábavaló e dráma színrehozatala: mindig nagyon érdekes látvány egy más műfajban kiváló írónak viaskodása a színpad eszközeiért. A szerény, sokmondanivalójú Kóbor Tamás a magakívánta írói izoláltságában néha-néha kedvet kap, hogy a drámai formával vértetetlen harcoljon ki magának tágasabb, visszhangosabb fórumot. Sokkal becsületesebb, hogysem olcsó eszközökhöz nyúljon, drámai ihlete viszont kevés. Inkább eszméi gazdagságának, eredetiségének köszönheti, hogy néhány meleg tapsot kapott. Darabjában mindvégig a gondolkodó maradt túlsúlyban, ő viszi a vezérszerepet, az író maga, amint egy kiagyalt mese folyamán nagyon is „elgondolt“ hőseinek szájába szép, okos, csak drámai életté lobbanni nem bírő szavakat ad. Színészeink vannak olyan jók, hogy még e vértelen alakokba is életet tudnak önteni, pár pillanatra. *Ódry Árpád, Gál Gyula, Uray Tivadar* a klubélet ragyogó trióját alakítják legjobb művészetük szerint, *Könyves T. Erzsi*, a Nemzeti

Színház újonnan szerződtetett tagja is eléggé megállja helyét: egyelőre ugyan nincs átmelegedve szerepétől, inkább gondolkodik, mint érez, de egyes jelenetekben már az író finomabb szavai is lélekké tüzesednek az ajkán. A rendezés *Tarján* György gondos és szép munkája.

Móra Ferenc híres regénye, *Ének a buzamezőkről*, a korán elhunyt nagy író halálának évfordulóján Góth Sándor és Relle Pál avatott tollából kél új életre. Ne annyira a hibákat keressük ebben az átdolgozásban, inkább a végtelen nehézségekre gondoljunk, melyek időnként a legügyesebb színházi ember kezét is megbénítják. Az utolsó felvonás a leggyöngébb: egy elborult léleknek hirtelen kitisztulását nem tudjuk egykönnyen elhinni, még ha az élet példát mutat is rá, nem egyet. De a jelenetek igen finom érzékel vannak megválogatva, a szerzők mindvégig a legfeszültebb, színpadra is legalkalmasabb helyzeteket dramatizálták s szerves egésszé is kapcsolták őket; néhol mesterien tömörítettek egész regényrészleteket, anélkül, hogy mesterkéeltséget éreznénk: a darabnak nincsen tákoltság íze, s néhány alakja valóban él. A színészek közül többen remekelnek. *Timár* József orosz foglya egyike e kiváló színész legelőbb alakításainak, *Vaszary* Piroska megdöbbentő realitással ad egy nagyon öreg asszonyt, a *szület*, *Rózsahegyi* Kálmán, *Kiss* Ferenc, *Tasnády* Ilona is erősségei az előadásnak. *Siklóssy* Pál rendezése figyelemreméltó.

A Nemzeti Színháznak szenzációja is van: egy négyfelvonásos színjáték, melyet *Baskircsev Mária* naplójából *Andai* Ernő és *Bálint* Lajos írt. Egy nyolcszáz oldalas napló lényegét belesűríteni három órás cselekménybe, ez még az *Ének a buzamezőkről* szerzőinek feladatánál is jóval nehezebb volt. Talán jobb is elfelednünk, vagy legalább közvetlenül színházbamenetel előtt nem olvasnunk a naplót; így, színpadon, mintegy távolibb felidézéseként, illusztrációjaként kedvesen, itt-ott magával ragadóan hat ez az öt kép. A munkatársak mindenkép jól verbuválódtak: egy gyakorlott dramaturg, egy érzelmes hangulatfestő s egy kitűnő rendező (*Csathó* Kálmán). Érdemük, hogy nem akartak sokat markolni, öt mozgalmas színben körülbelül meg tudták érzékelteni, ami egy hirtelen ellobbant, kivételesen izgató, gazdag művészeletből cselekménybe önthető. A vázlatos képsorból is kiérezni a napló írójának nem mindennapi egyéniségét. *Bajor* Gizi megint valami kivételesen szép élményt nyújtott. A sokféle színből szótt, rejtélyes orosz leány egész alakját megmutatta, olyan árnyalati pazarsággal, minőt e művésznőnél is évente egyszer-kétszer ha láthatunk. *Vizvári* Mariska, *Gömöry* Vilma, *Aczél* Ilona, *Petheő* Attila, *Uray* Tivadar, *Vaszary* Piroska, *Olty* Magda, *Ungvári* László, *Mihályfi* Béla, *Bodnár* Jenő a darabhoz méltóan töl-

tik be szerepüket; ez az együttes sokáig emlékében marad a Nemzeti Színház közönségének.

Fodor László *A szerelem nem olyan egyszerű* c. darabja (Vigszínház) régi igazságot díszít fel látványos revüorozattá: az ideális szerelem ritkán marad hűséges, a szerelmes ember megalkuszik, pénzért, rangért, stb. Fodor hősei is ezt példázzák. E nagytechnikájú szerző minden darabjában van egy adat életigazság, csak a kivitel módja alárendelt, a hatásvadászatnak, még pedig sokszor az olcsóbb fajtájúnak. Az alakok jellemzése ezuttal is elég lelkiismeretre vall, ha nem is egészen meggyőző. Sok apró ellenmondás van hirdetett elveikben, az író tendenciája érzik ki belőlük, s bár emberi igazságot hirdetnek, mégsem eléggé emberiek. Tarnay Ernő rendezése, a főbb szerepekben Muráti Lili, Jávor Pál, Rajnay Gábor, Góthné, Somlay Artur, Vágóné, Maklárty Zoltán játéka a javából való, de kell is, hogy valami elüsse a darab frissességében is kissé áporodott ízét.

Meller Rózsi darabja, *A vallomás*, melyet a Belvárosi Színház mutatott be, szép sikert aratott, nagy tévedései ellenére. Feltétlenül tehetség munkája, de ezt a tehetséget megzavarta, hogy jórészt a maga életéből merítette anyagát s a maga igazolására gyurta drámai formába. Lépten-nyomon kiérzik belőle az érdekelt ember ingerültsége, ami az alakok megrajzolásában érthetően elfogulttá teszi. A bíróság félannyira pellengérré állítása is bőven elég lett volna, mint amilyen mértékben Meller Rózsi cselekszi, s több hitelt jelentett volna, őszintébb megrázkódást idézett volna elő. A darabban jelentékeny szinpadismeretre valló jelenetek vadromantikusan keverednek unalomig naiv szatírájú helyzetekkel. Bulla Elma, e nagystíliú színésznő a főszerepben a szerzót magasan túlszárnyaló intuícióval tárja fel egy egzaltált nőnek sokféle arcát. Vérbeli művésznő, ő viszi diadalra a darabot, ő önt bele igazi lelket is. Páger Antal játékán kívül még Boray Lajos, Z. Molnár László, Baróthy József alakítását kell kiemelnünk. Hermán Richárd rendezését is elismerés illeti.

Bónyi Adorján *Viki* c. vígjátéka teljesen megfelel annak, amit a közönség egy ilyen darabtól megkíván. A szerző legfőbb érdeme, hogy igen eleven nyelven beszél s néhány mulatságos helyzetet teremt. A többi már Abrahám Pál s a kitűnő színészek dolga, kivált Röck Marikáé, aki a *Vadvirág* közönségsikere után megint elemében van.

Vajthó László

Zenei Szemle.

Az ötödik filharmoniai hangverseny műsorát Beethoven „Athén romjai” nyitánya vezette be. Ez a mű a mester többi nyitányánál kisebb jelentőségű, alkalmi munka. A vezénylő Rékai Nándor maga nem is akar tündökölni, célja az, hogy a művet lehető hűen tolmácsolja

s éppen ebben van zenekultúránk szempontjából méltánylandó jelentősége. A műsoron szereplő Haydn D-dur-szimfónia a kürtjel melléknevet viseli. E műben ne keressünk drámai akcentusokat és raffinált hatásokat, a nemes jellemű puritán mesternek egész más a mondanivalója. Gondolatai egy mélyen érző, tiszta művészi lélekből fakadnak, minden üteme a hit és nyugodt kedély derűs hangulatával üdíti a ma robotába fáradt hallgatót. Rékai tudta éreztetni a szimfóniában rejlő gyengéd, mély férfikedély minden poézisét s a tökéletes egyensúlyt jelentő négy tételben az egyes hangszerek szólószerepein át szerencsésen jelenítette meg a szimfóniává izmosodott házi muzsikát. Tulajdonképpen itt van a gyökere Haydn művészetének s ez nyomatékos figyelmeztető különösen ma arra, hogy ne engedjük az otthoni zeneművelést végkép elsovadni, mert ebben van a zenekultúra igazi gyökere is.

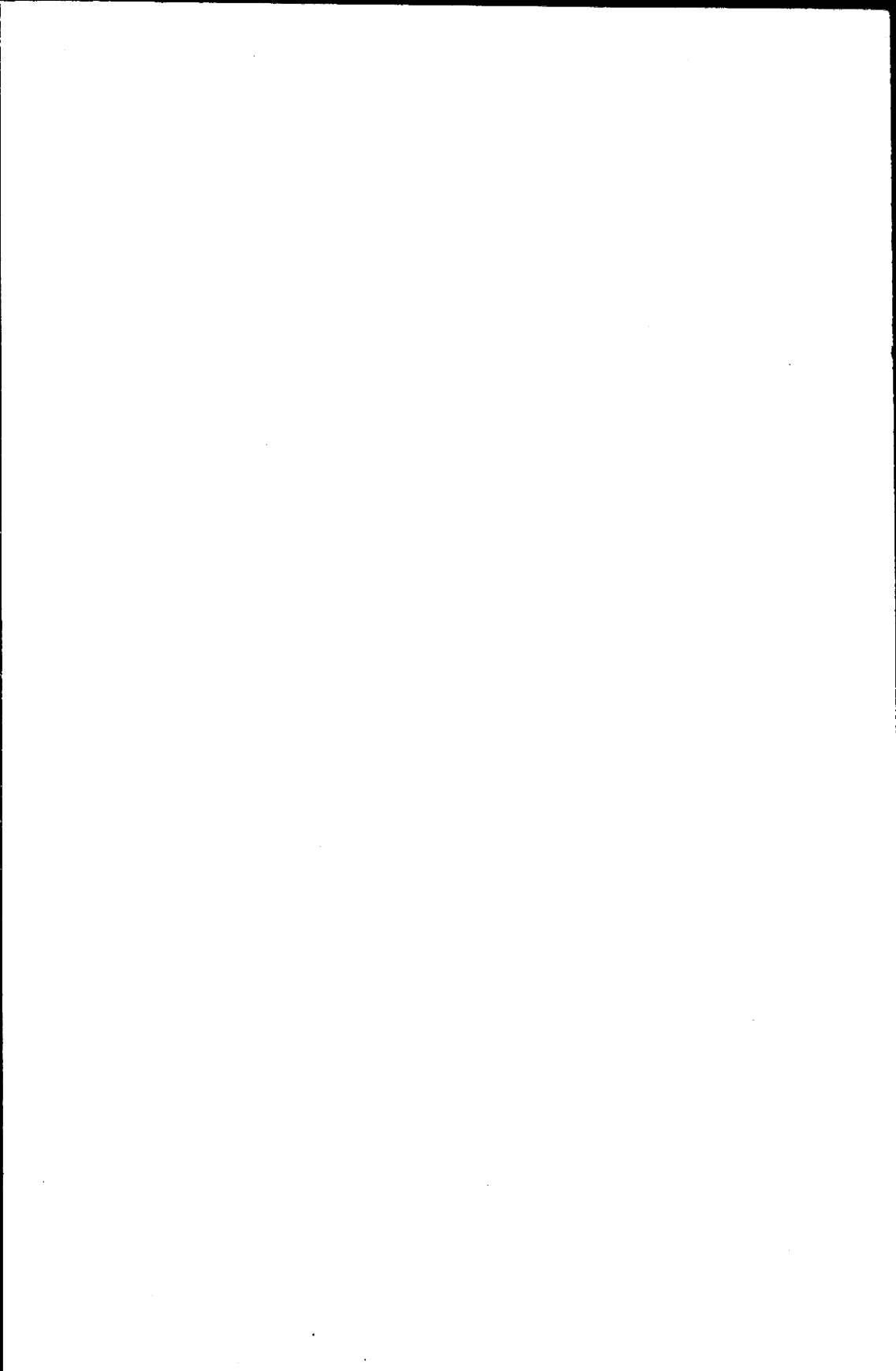
A hangverseny szólistája Prokofieff Szergej orosz zeneszerző és zongoraművész, aki a III-ik zongoraversenyét adta elő és a műsor végén saját „A bohóc” című balettből írt szvitjét vezényelte. Prokofieff e műveiben ultramodern zeneszerzőként lép elénk, aki a népi zenét állítja művészete középpontjába s az utóromantika hatásos alkalmazásával igyekszik új eredményekhez jutni. A több részre tagolt szvitből hat tétel került most bemutatásra. E tételek egy síkban mozognak, kevésbé változatosak, harmóniai kemények, a polytonalitást mutatják és technikai megoldásuk a színpad nélkül levegőtlen. Zongoraversenyműve jelentősebb és hatásosabb. Arányos három tételre tagolt mű, amit világos felépítés, éles vonalvezetés, határozott ritmus és a diatonikához való visszatérés jellemez. Melódiai itt gazdagabbak és szélesebbek lesznek, ha az első tétel erőteljes kontrasztjai között az érzelmi elemek groteszk kigúnyolására törekszik is. A második tétel a régi versenyművekre emlékeztet s a szerző lírai hajlamát árulja el, könnyű és hajlékony, elegáns forma. A harmadik tétel szinte látványosan mozgalmas, a mechanizált zene eleven ereje mintegy önmagát hajtja a természeti erők kérlelhetetlenségével s tündöklő virtuozításra nyújt alkalmat. — Prokofieff zongorajátéka megfelel szerzeményeinek. Előadása eleven, világos és rendkívül csillogó. Művészete egészen különleges, sajátságosan mechanikus s a modernsége beállított. A közönség melegen ünnepelte a rendkívül magával ragadó művészt, aki a tapsokat Diabolique suggestion című boszorkányos nehézségű és igen hatásos zongoradarab előadásával köszönte meg.

A hatodik filharmóniai hangversenyen a magyar karmester-generáció legfiatalabb tagja, Ferencsik János vezényelt. Nagy megtiszteltetés az ország legrégibb és legelőkelőbb együttesének meghívása s örömmel állapíthatjuk meg, hogy ő a bizalomnak meg is felelt. Ferencsik ezen a hangversenyen megmutatta, hogy

van benne ösztönös mesterségbeli készség, mozdulatai arányosak, rugalmasak és kifejezők. A bevezető Beethoven „Névnapi“ nyitány derűs mozgalmassága a fiatal karmester rátermettségét és tehetségét tükrözte. A befejező Strausz: „Egy hős élete“ szimfónikus költemény pedig a talentummal párosult tudást is megmutatta. Ez a mű az új romantikus iskola „Übermensch“-ét epikus módon állítja elének hatalmas apparátussal. Ez a program nem tartozik sem Liszt—Wagner, sem Berlioz világába, hanem a nagy tömegek materializmusának és realizmusának megfelelően olykor vetülete, amelyben góg, önhittség és a többiek megvetése uralkodik, ahol a csúcsteljesítmény az ideál és az anyagi hatalom csillogtatása a legfőbb törekvés. Ebben a műben is megnyilvánuló hatalmas lendület, gazdag melódia-ömlés, a külső megjelenés ereje és minden pompája tette Strauszt a császárság legfőbb ideáljává s emelte a harmadik birodalom zenevezéri magaslatára. Ferencsik tolmácsolásában igen helyesen nem a program kidomborítására, hanem a szerkezet összefogására törekedett s hatásosan érezte a kibontakozni kívánó heroikus akaratot. A műsor magyar újdonsága Siklós Albert három tételes „Szimfoniéta“-ja. A nagy tudású szerző harmónikus érzésvilága kiegyensúlyozott, pompásan felépített formákban nyilvánul meg benne. Főlényes technikával igen szellemesen szólaltatja meg a magyaros témákat és érdekes harmóniákkal színezi mondanivalóit, amiket megérdemelt tetszés fogadott.

Mainardi Enrico gordonkaművész Bocherini gordonkaver-senye után Respighi variációit játszotta. Játékában megtaláljuk a biztos technikai készségen és elmélyedésen kívül mindazt, ami a művészt az átlagképzettségű muzsikus fölé emeli. Mainardi a közönséget a Bocherini koncert tolmácsolásában pasztell színeivel és édes gordonka-hangjával, a Respighi variációkban főlényes technikájával bővölte el.

Dr. Gaál Endre

N |
SYLVESTER
O |
M |
D |
A |

BUDAPEST
VI., Herminie-út 37

PROTESTÁNS SZEMLE

FŐSZERKESZTŐ:
RAVASZ LÁSZLÓ

FELELŐS SZERKESZTŐ:
APRILY LAJOS

TÁRSSZERKESZTŐK:
PRÖHLE KÁROLY és RÉVÉSZ IMRE

TARTALOM

- KALLAY KÁLMÁN: De Ruyter holland admirális sajátkezü levele a magyar gályarabok megszabadításáról.
HAMVAS BÉLA: Exisztenciafilozófia.
KOVÁTS J. ISTVÁN: Korunk égető társadalmi problémái.
MUZSNAI LÁSZLÓ: Református keresztyén pedagógia.
CSUKA ZOLTÁN: A kisebbségi magyarság szellemi védelme.
FELVINCZI TAKÁCS ZOLTÁN: Egyoldalú megjegyzések a III. nemzeti művészeti kiállításról.
RÉZ GYULA: A gond (vers).
VASADINÉ NAGY SZERÉNA: Az édenkert száműzöttje (vers).
APRILY LAJOS: Fekete kő (vers).

KRITIKAI SZEMLE.

XLIV. évf. 4. sz.

1935. április.

Ara 2 pengő.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadása,

Budapest.

KRITIKAI SZEMLE

HARTYANI ZOLTAN: Dr. Matolcsy Mátyás: Agrárpolitikai feladatok Magyarországon — — — — —	194
KOMORÓCZY GYÖRGY: Gróf Széchenyi István naplói — — — — —	197
DR. KARACSONY SANDOR: Magyar irodalmi ritkaságok — — — — —	198
LOTZ JÁNOS: Dr. Jancsó Elemér: Az irodalomtörténetírás legújabb irányai — — — — —	201
KERECSENYI DEZSÓ: Mai francia dekameron — — — — —	203
HAMVAS BÉLA: Munthe Axel: Régi könyv emberekről és állatokról — — — — —	204
SZEGEDI ISTVÁN: Fábíán Gyula: Különös háború — — — — —	205
VAJTHÓ LÁSZLÓ: ifj. Szász Károly: Pipacs. — — — — —	206
VAJTHÓ LÁSZLÓ: Színházi Szemle — — — — —	208
DR. GAAL ENDRE: Zenei Szemle — — — — —	211

A Protestáns Szemlének szánt kéziratokat a következő címre kell küldeni: Aprily Lajos szerkesztő, Budapest, II., Lorántffy Zsuzsánna-utca 3. (Baár—Madas ref. leánynevelő-intézet.) Kéziratok visszaküldését a szerkesztőség csak a legkivételesebb esetekben vállalja. A folyóirat anyaggyűjtését minden hónap 12-én zárjuk.

A Protestáns Szemle megjelenik havonta. — Kiadja a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság (Budapest, IX., Ráday-utca 28.) — Felelős kiadó: Török Pál
A M. P. I. T. tagsági díja (ezért a Prot. Szemle is jár) évi 20 P.

A Protestáns Szemle előfizetési ára egy évre 22 P.

A Protestáns Szemle kiadóhivatala: Budapest, IX., Kálvin-tér 8.

Pénztár: Budapest, IV., Deák-tér 4.

Póstatakarékpénztári számla száma: 4170.

De Ruyter holland admirális sajátkezű levele a magyar gályarabok megszabadításáról

Nagyon értékes ereklyével gyarapodott az amsterdami Rijksmuseum de Ruyter szobája. A van Tienhoven család a holland nemzeti múzeumnak ajándékozta de Ruyter tengernagynak egy, kevéssel halála előtt írt levelét, amelynek teljes szövege eddig ismeretlen volt.

Ez a levél, amelynek teljes szövegét Dr. F. Schmidt Degener közli a „Telegraaf“ 1935. február 27-iki számában, igen értékes egyháztörténelmi okmány a magyar protestáns egyházak számára, mert benne egy héttel a gályarabok megszabadítása után maga a szabadító, de Ruyter Mihály tengernagy, emlékszik meg erről az eseményről.

A levél 1676. február 18-án kelt s azt de Ruyter a „De Eendracht“ nevű vezérhajón írta, amellyel akkor, amint azt a pontos keltezés mutatja, a nápolyi öbölben horgonyzott. A holland hajóhad abban az időben a spanyolok oldalán harcolt a franciák ellen.

A levél de Ruyter vejéhez és Soomers nevű leányához van intézve. Először tájékoztatja benne őket a flotta mozdulatairól, arról, hogy hazafelé készült már vitorlázni, de előbb öt hajóját elküldte Livornóba, hogy azok ott csatlakozzanak a smirnai flottához és azzal együtt induljanak hazafelé. A kiküldött hajóraj azonban már nem találta a smirnai flottát Livornóban s ezért visszatért a főhadihajóhoz, magával hozva egy hazulról jött levelet az orániai hercegtől, amely szerint de Ruyternek még továbbra is a Földközi-tenger vizein kell maradnia. Erre Nápoly felé irányította hajóit, hogy ott újból ellássa őket a szükséges élelmiszerekkel. 1676 február 10-én érkezik Nápolyba. És most idézem de Ruyter saját szavait:

„E hó 11-én, megérkezésünkkor, a mi alázatos kérésünkre az al-király úr megszabadította a rab magyar lelkészeket, számszerint huszonhatot, rabszolga börtönükből, a gályákról. Mert ha ez nem történt volna meg, azt hiszem, hogy ezek a szegény rabok egész életüket a rabságban kellett volna, hogy bevégezzék. Az említettek feljöttek hajónk fedélzetére. Nagyon szegény és szálnalmas látványt nyújtottak. Teljesen rongyosak voltak s alig volt valami ruha a testükön, általában olyanok voltak, mint a rabszolgák, akik a gályákon ülnek. Én azonnal szétosztottam őket az ország hajóin és megparancsoltam a tiszteknek és kapitányoknak, hogy az említett lelkészeket hajófülkéikben vendégljék meg úgy, ahogy azt állásuk és tisztességük miatt megérdemlik és emellett azonnal*

* T. i. Hollandia.

elláttattam őket ruhával és mindent elvégeztettem számukra. Szabad választásukra bízom, hogy legyenek szívesek határozni, ahogy nekik legjobbnak és leghelyesebbnek látszik, arra nézve, hogy tetszik-e nekik az ország hajóin maradni a mi hazatérésünkig, avagy esetleg tudnak valami más módot kitervelni, hogy hazájukba biztonságosan visszatérjenek. Szívem szerinti örömömmre szolgál, hogy ezeket a rabokat így megszabadítottuk a fogságból...”

Ennyit ír de Ruyter a gályarabok megszabadításáról s az erről szóló értesítés képezi a levél magvát és legfőbb tárgyát. A most idézett rész után de Ruyter még arról ír, hogy a hajóhad élelemmel való ellátását befejezték, útrakészen állanak s másnap indulni fognak Melaco felé, hogy a vett parancsnak eleget tegyenek. Végül üdvözlését küldi családjának és aláírja a levelet teljes családi névvel: „*Michiel Ad. de Ruyter*“ és ráírja a pontos keltezését: „*Actum in's landts schip d'eendracht, te Ancker liggende in de baay van Napels den 18e Februyary 1676*“ (kelt az ország Eendracht nevű hajóján, amely horgonyon fekszik a nápolyi öbölben 1676 február 18-án).

A levélnek van egy post scriptuma is, amelyben de Ruyter néhány sorban megírja, hogy február 17-én délután felkereste őt hajóján az alkirály udvarmestere több nemes úr kíséretében és egy szép aranyláncot nyújtottak át neki, amelyen gyémántok közé foglalva miniatűr formában rajta volt a spanyol király képe. Érdekes és értékes adalék ennek a nagy embernek a lelkületére, aki-ről egyik életrajzírója azt írja, hogy „jobban félt a hízélgéstől, mint az ágyúgolyóktól“, hogy neki sokkal fontosabb, hogy részletesen elmondja szeretteinek a magyar gályarabok szomorú sorsát, mint az őt ért királyi kitüntetést, amelynek csak az utóiratban jut néhány apróbetűs sor. Általában érzik az egész levélen, hogy mennyire megindította de Ruytert a magyar lelkészek siralmas nyomorúsága. A levél egyszerű és szerény szavaiból semmiképp sem látszik, hogy de Ruyternek, udvariasan ugyan, de mégis erőteljesen nyomást kellett gyakorolnia a spanyol vicekirályra, hogy gályarabjainkat szabadon bocsássa, aki végül jónak látta a kérést teljesíteni, mert de Ruyter hajóhadára szüksége volt a franciák miatt. De Ruyter azonban egy szóval sem érinti a saját érdemeit a kiszabadítás tényében. Csak a mély megindultság és részvét látszik a közvetlen szavak mögött, amikor gályarabjainkról ír, pedig ő, aki 11 éves korától fogva járta a tengert s a legalacsonyabb sorból, a matrózfiúságból, 40 ütközet és 15 nagy tengeri csata rengeteg szenvedésén keresztül küzdötte fel magát a tengernagyi rangig, bizonyára sok emberi szenvedést látott életében. Minden szaván érzik, hogy milyen szív szerinti öröme telt ennek a nagy embernek, Hollandia és kora legnagyobb tengeri hőséne annak, hogy megszabadította a mi szerencsétlen

Réz Gyula: A gond

gályarabjainkat. Jól mondta Dr. Schmidt Degener, hogy amikor a megszabadításról ír, „mintha határozottabban és élénkebben siklanék tolla a papiroson“.

Ez volt de Ruyter egyik legutolsó levele. Február 11-én szabadította meg gályarabjainkat, február 18-án írta a fenti levelet és nemsokára ezután az Etna közelében vívott tengeri ütközetben kapott sebébe behalt ajkán e szavakkal: „A te üdvösségedet várom, Uram!“

Nekünk, magyaroknak felettébb becses ez a levél, mert a legkorábbi és leghitelesebb leírása gályarabjaink kiszabadításának éppen annak a tollából, aki azt végrehajtotta. Ha eddig is tiszteltük — és nagyon is méltán — de Ruyter emlékét, akkor most még nagyobb okunk van a legmélyebb hálával feltekinteni rá, mert saját szavaiból látjuk, hogy mennyire megrendítette őt gályarabjaink szenvedése.

Csak eszmeként vetem fel, hogy mivel ez a levél számunkra kétségkívül még értékesebb és fontosabb, mint a hollandok számára, nem lehetne-e a holland nemzeti múzeumtól megszerezni? Vagy, ha ez — amint sejtem — kivihetetlen lenne, gondoskodni kellene arról, hogy a levélről jó fényképmásolat készüljön s azt a magyar református egyház soha el nem múló kegyelete jele gyanánt el kellene helyezni a Konvent székházában, ahol — a debreceni emlékoszlop után — de Ruyter Mihály emlékének megörökítéséről a közel jövőben szintén gondoskodás fog történni értesülésem szerint.

Kállay Kálmán

A GOND

*Ha gondból gondolat terem,
gyümölcse bánat, gyötirelem.
A hangulat, mint mérges, barna pára,
tapad a lélek kristály-ablakára.
Az élet rajta által csonka, torz, sivár,
derű helyett a nap csak sűrű port szítál.*

*Az álmodás se tarka takaró.
Nem rejti el alatta a való
megszégyenítve zord tekintetét.
De álom-mása szörnyű s oly setét
miként a rémületbe vágott alagút,
melyen keresztül fuldokolva fut
a fényre vágyó életöszton.
S hiába ront átál száz szikla-tömbön,
nem fogynak el az iszonyat-hegyek,
csak egyre mélyebb lesz a börtön...
s jaj, nincs remény, hogy egyszer ébredek!*

Réz Gyula

Exisztenciafilozófia

(Plessner, Heidegger, Jaspers.)

1.

Amikor a háború a német filozófiát meglepte, az akkor tulajdonképpen már időszerűtlenné vált pozitívizmus fölött két nézet állott egymással szemben. A fenomenológia a logikából indult ki, őseit Aristotelesig vitte vissza s azt a gondolkozást, amit művelt: lényeglátásnak nevezte el. A lényeglátás vizsgálatának tárgyát önmagában, időtlenül, mint világjelenséget nézte és írta le. Így keletkeztek a különböző fenomenológiák: — az „én“, a „szellem“, az „egyéniség“ és más fenomenológiája. A másik irány nem hivatkozott ősre, mert azt hitte, ereje éppen újsága és éppen azt vonta kétségbe, amiben az előbbi a legbiztosabb volt, hogy: lehet-e eredményes gondolkozás a dolog tiszta szemléletéből kiindulva. Számára nagyon is fontos volt az idő, amelyben a tárgyat nézi s a személy, aki a tárgyat nézi. Hiszen a dolog maga sem egyéb, mint a dolog története. Ez volt a hisztorizmus irányzata.

Ma már a gondolkozásnak ilyen kérdése nincsen: túljutott a tiszta tárgyi szemlélet és a tiszta történeti szemlélet ellentétén úgy, hogy a tárgyat mindig eleven világhelyzetbe konkretizálta, de túljutott azon is, hogy a tárgy elveszzen saját történetében, mert az idő értelmét megkötötte.

Most, hogy ez az ellentét kiküszöbölődött, egy más ponton ismét két gondolkozásirány áll egymással szemben. Az időtlen tárgyszemléletet és a történeti szempontot teljesen feloldotta a kultúr-morfológia. Ez a gondolkozás az új század leglényegesebb szellemi eredménye. Elérte, hogy az emberiség életének minden részletét szervesen, életszerűen tudja felfogni — egységesen, természetesen és közvetlenül. A kultúr-morfológia azonban kultúr-filozófia és belőle az egyes ember kimarad, jobban mondva ez a gondolkozás az egyes embert teljesen felszívja. Független, külön, individuális emberről itt nincs szó. Itt támad lehetőség, sőt szükséglet, sőt kényszer egy másik gondolkozás számára; itt válik el a kultúr-filozófia az emberfilozófiától, — a kultúr-morfológia az egzisztenciafilozófiától.

Az egzisztenciafilozófia fejlődését a múlt század végének racionalizmusából világosan követni lehet attól a ponttól kezdve, hogy kiderült: mindaz, amit a racionalizmus az emberről mondani tudott, csak értelmileg, még pontosabban: nyelvtanilag volt helyes. A valóság mérhetetlenül bonyolultabb, finomabb, kétesebb, kérdésszerűbb (Nietzsche). Mikor nyilvánvalóvá lett, hogy az észszerűség és valóságosság nem fedik egymást, új módszer lépett életbe: az intuíció (Bergson). Ahelyett, hogy az ember a dolgokat

értelmesítené, átélte és a lényegét ragadta meg (Husserl). Most kiderült, hogy a lényeg is megfoghatatlan. Sajátságos módon megfoghatatlan: úgy, hogy sohasem lehet kilépni belőle, de sohasem lehet teljesen kimeríteni. „Was wir selbst sind, scheinen wir am besten zu können und wissen es nie“, ahogy Jaspers mondja: ami az ember önmaga, úgy látszik, a legjobban tudja és mégsem tudja soha. Éppen ezért az egzisztenciafilozófiát nem lehet definiálni, de nem lehet definiálni az egzisztenciát sem. Csak tárgyat lehet értelmileg meghatározni. Az egzisztencia pedig éppen személy, „a“ személy és az örök személy. Csak azt lehet meghatározni, ami határozott, vagyis, ami egyenlő önmagával. Az egzisztencia mindig *több*, mint ami, vagy *kevesebb*, de sohasem *annyi* és főképpen sohasem *az*. Plessner azt mondja, hogy az egzisztencia legfontosabb jegye: a nyíltság; Heidegger szerint: a függés, az „elvetéltség“; Jaspers gondolkozásában a mindenkori alany. De az egzisztenciának minden esetben közvetlen belső evidenciája van, — nem magyarázható, mert ez az, aki magyaráz, — nem megfogható, mert ő az, aki megfog, — nem lélek, mert a lélek is már csak szerve, — nem egyéniség, mert nem forma. Exisztencia egyenlő azzal, hogy az ember *van*. És pedig van, mint aki a világban közvetlen élet-vonatkozásaiban valósul meg, viszonyokban áll, kapcsolatokat teremt, arányban áll, tapasztal, érzékel, tud, cselekszik és önmagát mindattól, amit a világban talál, *függetlennak* érzi. Jaspers azt mondja, hogy az egzisztencia számára nincs elmúlás, az egzisztencia nem ismeri a halált. Csak a világhoz tartozó emberi jegyek semmisülhetnek meg. Az egzisztencia nem a világban van, hanem van egyáltalán. És nem mint időbelileg halhatatlan lényeg, hanem mint örökkévalóság a mélységben, — mint intenzivitás. Az egzisztencia teljesülése a világ realitásán túl való transzcendens megvalósulás. „Exisztencia az, ami sohasem válik tárggyá, eredet és ősforrás, amelyből gondolkodom és cselekszem, amiről azokban a gondolataimban beszélek, amelyeknek nincs megismerési céljuk; egzisztencia az, ami önmagához és önmagában saját transzcendens megvalósulásához tartozik“. Az egzisztencia valósága nem a világé, hanem saját megvalósulása; ideje nem a világidő, hanem az időben az örökkévalóság felé dönt; léte nem a tapasztalati lét, hanem az ezen felül való lehetőség önmaga örökkévalóságában, — ismét nem halhatatlanságot gondolva, vagyis nem a történelemben meghosszabbított örök életet, hanem örökkévalóságot, mint mélységet és intenzivitást, ahogy Jaspers mondja: „Transzendenz zu Gott“. Itt bontakozik ki az egzisztenciafilozófia megalapozottsága a világotúliban. „Isten sápadt kép, ha csak gondolom és mint gondolat egyáltalán nem kényszerítő. Minden ellene szól..., de nem sértem meg Istent, ha könnyörtelenül kutatok..., ha Őt a világban kétségbevonom..., sőt: ha a hétköznapokban állandóan közel érzem, akkor Istenhez való vonatkozásomból eltűnik a mély-

ség, amelyet csak kétségeimben érzek... az örökkévalóság túlkönnyűvé válik s ebben a megnyugvásban sok az ellaposodás. Az Isten az az alap, aki minden kétségemre megadja válaszát, akiben jóakaratom támogatását kapom, aki ott van magányomban és még sincs ott soha... Gott ist nicht in der Welt als er selbst“. Ez az intenzivitásban való örök: „Ergriffensein im Gott“.

Az egzisztenciafilozófia a modern gondolkozásnak az az iránya, amelyik a modern ember számára megnyitja a világot, de megnyitja azt is, ami a világon túl van. Nem vesz el semmit az életből, de nem vesz el semmit az életfölöttiből sem. Az egzisztencia nyílt helyzet, függés, — az idő és az örök, a valóság és a valóságfölötti között. Nyílt helyzet, de nyíltságában van igazsága: lefelé és felfelé, lefelé *vagy* felfelé, ugyanakkor nem *és*, sem *vagy*, hanem *mindakettő*, mint állandó lehetőség, szabadon, magából az emberből, befolyástól függetlenül és önmagáért feltétlenül felelősen. Így foglalja magába az egzisztenciafilozófia a filozófia mindenkorai három formai követelményét: adjon a világról tudást (ismeret), mutassa meg a lét végső kérdéseit (metafizika) és ne kényszerítsen, ne igyekezzen meggyőzni, hanem szabadítson fel, biztosítson választási lehetőséget, mert csak így tudja feltárni azt a tényt, hogy az ember választásáért önmagában felelős (érték-tudomány).

2.

Plessner Helmuth, mielőtt filozófiai könyveket írt, erős biológiai iskolát járt meg. Közvetlen tanúja volt annak, hogy a mult század mechanikus élettanának romjai fölött hogyan vált ismét lényegessé az újkor biológiája. Első dolgozatán („Einheit der Sinne“) már érezni azt az életszerűséget, ami a modern idő minden művében megvan és a legfontosabb. Ez az életszerűség: az élet összefüggéseinek egysége. Nincs szó „külön“ érzékszervekről, az élet nem ismer „öt érzékszervet“. Amit ismer, az egy pontból kifelé való áradás, rejtélyes beleömlés a világba és a világnak visszaömlése. Az érzékelés egy pontból fut ki és egymást kiegészíti.

„Az ember nem tudomány tárgya — írja második könyvében („Die Stufen des Organischen und der Mensch“), nem tudatának alanya, hanem alanya és tárgya saját életének, vagyis, ahogy önmagának külseje és középpontja. Mert ebben a sajátosságában lép a történelembe, amely történelem csak kifejtett módja annak, amiben önmagára felel és amiben önmagáról tud“. „Az ember saját egzisztenciájának középpontjában áll, átéli tevékenységének közvetlen lendületét, belső megrezdüléseinek impulzivitását, mozgását, eleven létének radikális önkormányzatát“.

Plessner gondolkozásának legérdekesebb pontja az emberi egzisztencia felfedezése a biológia köréből. Gondolatainak az ad különös súlyt, hogy élettani gondolatok. Amikor azt mondja, hogy

„az ember az egyedüli lény, aki azzá lesz, akivé önmagát teszi“, tulajdonképpen megfogta azt, amit később úgy mond, hogy az ember egzisztenciájának alapjában függ önmagától. A biológiából közvetlenül elérte az egzisztencia gondolatát, mint élettani valóságot és így természettudományosan igazolta azt, amit a filozófia mond: a kimeríthetlenséget (Prinzip der Unergründlichkeit). Minden emberi kérdés tulajdonképpen nyílt kérdés, megválaszolhatatlan és az is fog maradni. Eddington azt írja, hogy a múlt század tudószai mélyen lenézték a filozófusokat, amikor a világ felől gondolkoztak: alaptalan képzelődésnek tartották a metafizikát. És ma eljött az idő, írja Eddington, hogy a fizikusok megdöbbenve veszik észre, mennyire a tudósok tévedtek és mennyire a metafizikusoknak volt igazuk a világra vonatkozó leglényesebb fizikai, kémiai, élettani tényekben. Ez Plessner nagy előnye: megjárta azt az iskolát, amelyik túllát a mikroszkópon és ki tud lépni a laboratóriumból.

Legújabb könyvében („Macht und menschliche Natur“) az egzisztenciális szociálbiológia egy nemét adja: az embert az emberiségben, organikus lényt az organikus történelemben. A könyv érdekessége, hogy sehol sem zár le kérdést, inkább megnyitja a lehetőséget. Ez a kinyíltság, bekapcsoltság, a lehetőségek számára kibontott szabadság a világban és történelemben mindig élő tapasztalat volt, de amit álmegoldásokkal eltakartak. Az ember helyzete a többi ember között nyílt, — az állam helyzete a többi állam között nyílt, — nyílt az élet helyzete a földön, — a föld helyzete a világegyetemben, nyílt, függő helyzet és ebben a helyzetben a tudás lehetősége is nyílt. Nincs tudomány, amelyik azt mondhatja magáról, hogy a világ kulcsát megtalálta. „Az embert nyílt kérdésnek felfogni annyi, mint nyíltan hagyni azt a kérdést, hogy melyik tudomány dönt felőle: filozófia, antropológia, politika, vagy más“.

3.

Ha egzisztenciafilozófiáról van szó, először mindenki Martin Heideggerre gondol. Ő volt az, aki a gondolkozásnak ezt az irányát először felvette, kifejtette és a legnagyobb eredményt elérte. Bár legfőbb könyvének („Sein und Zeit“) még csak első kötete jelent meg s ezen kívül csupán néhánylapos tanulmányai vannak, általános vélemény szerint a nagyhatású egzisztenciafilozófiát az az egy könyv és ez a néhány kis tanulmány jelenti.

Heidegger filozófiájában a „lét és idő“ úgy kapcsolódik, hogy megkülönbözteti általában a létet (Sein) az ittléttől (Dasein). A különbséget az teszi, hogy a lét időtlenül van, az ittlét időben van. A lét megjelenése az időben: az ittlét, a földi lét, az élet. Az ember a létet időben éli, az időbe „esve“ éli, — a nagy létből „kicsve“, „kidobva“, „kivetélve“, belezuhanva az időbe. Mit jelent az,

hogy az időbe? — annyit, hogy: „elsődleges értelme: a jövő“ (ihr primärer Sinn ist die Zukunft). Időben lenni annyi, mint a jövő felé menni, a jövő felé irányulni, — gondolkozni a jövő felől. A gondolkozás az időbe esett létnek — az ittlétnek — jellegzetes magatartása. Ezért az, amit az ember ittlétnek érez és tud és tapasztal, tulajdonképpen: gond.

Aki a Heidegger-féle gondot olyasféleképpen próbálja megérteni, mint a schopenhaueri „Wille“-t, vagyis úgy, hogy ez valamiféleképpen kulcsa az életről való legmélyebb tudásnak és ha az ember ezt tudja, tulajdonképpen *mindent* tud, elvétí éppen az egzisztenciafilozófia lényegét. A gond nem az a valami, amire minden mást vissza lehet vezetni, amiből egyszerre az egész élet érthetővé válik. Sokkal inkább egész felépítésről, egész strukturáról van szó. A gond nem világézés, nem az ember szempontja saját életére, hanem kényszerhelyzet, amit olyan világvalóságok határoznak meg, mint: lét, idő, itt és jövő. Lét az időben: ittlét. Az ittlét egzisztenciális helyzet. S ez a helyzet: a gond. Heidegger át lép azon a határon, amit a filozófusok eddig (kivéve az egzisztenciafilozófia elődeit: Jacobit, Kierkegaardt és Nietzscht) mind megtartottak, kikapcsolta azokat az alapviszonyokat, amikre eddig a gondolkozók kíváncsiak voltak (szubsztancia, reláció, valóság, igazság stb.) és az emberi lét függő helyzetét veszi vizsgálat alá. Nála végleges megoldásról, magyarázatról szó sem lehet. Amiről szó van, éppen az, hogy: *nem* végleges, hogy függés, elvetéltség (Geworfenheit), hogy állandó és meg nem szűnő és meg nem szüntethető: gond. Ezért Heidegger filozófiája a kiszolgáltatott függés filozófiája s ezért mondják azt, hogy már nem is filozófia, hanem „szekularizált theologia“.

A modern gondolkozás gyökereinek ismerője tudja, hogy a gond középponti problémájának előzménye tulajdonképpen a Kierkegaard-féle aggodalom, rettegés (Angst). Csak az aggodalom, mint egzisztenciális helyzet Kierkegaardnál theologiai fogalom: ami az aggodalom gyökerében van, az az ú. n. eredendő bűn. A bűnösség állapota, a belső megsebzettség, állandó fájdalom, remegés, az ítélettől való félelem és a vétek sötét árnyékából való kiszabadulni nem tudás. Heidegger gondja és az aggodalom rokon gondolatok, de Heidegger véglegesebb. Nála a gondot nem a bűn határozza meg, vagyis nem a tett, hanem egy másra vissza nem vezethető állapot: az egzisztenciális függés, az egzisztencia kiszolgáltatottsága, elveszettsége: a lét az időben. (Die ursprüngliche Einheit der Sorgenstruktur liegt in der Zeitlichkeit).

A Heidegger-féle gondolkozás nagy eredményeit csak akkor látni, ha az ember a részletekbe megy. Mindaz, amit létről, időről, gondról ír, itt válik ténylegesen egzisztenciálissá, vagyis a személyes élet magatartására vonatkozó minden további nélkül evidens tényévé. A félelem — mondja — egy lehetősége annak, hogy az

ember önmagát érezze és pedig úgy, hogy az ember a félelemben fenyegető erőknél szolgáltatja ki magát. Hogy miért jelentkezik ez a kiszolgáltatottság félelem formájában? — mert a fenyegetett állapotban a létező ittlétében van megfenyegetve. „A félelemben derül ki, ha nem is mindig egyenlő mértékben: az ittlét a létben, mint a tiszta: itt“. Az egzisztencia az „itt“-et félti, ezért félt, ezért fél. Az itt tulajdonképpen a: most. Itt lenni annyi, mint: most lenni. Az időben lenni. Az időt lehet élni az itt és most-ban és el lehet veszíteni. „Aki gondterheltségében teljesen beleadja magát elcsesztett elfoglaltságába, tulajdonképpen elveszti idejét. Ezért jellemző erre az emberre az, amit hangoztat, hogy: nincs időm“. Ennek az embernek nincs tulajdonképpeni egzisztenciája, mert „idejét mindig elveszti, soha sincs ideje“. Mindig siet, tele van elfoglaltsággal, semmire sem ér rá. Az igazi egzisztenciának mindig van ideje. Ez, hogy: *van*, az egzisztencia tényleges valóságának jele, nem veszíti el idejét, nem siet, tud várni, ráér, ideje *van*. A sietés nem egyéb, mint időhiány s az időhiány mögött olyan ember van, aki fél, aki fenyegetett állapotban van: gondterheltségben, ez az uneigentliche Existenz, aki elveszti az időt, az itt és mostat, vagyis az időben nem találja meg önmagát. Ez az állandó veszteség csak akkor hidalódik át, ha az ember „időt nyer“, vagyis teljesen belehelyezkedik az itt és most-ba, nem siet, nincs elfoglalva. Ebben a helyzetben az ember tényleges egzisztencia, elmerül az ittlétben, a félelem megszűnik és a sietés feloldódik a nyugalomban.

De a részletekben derül ki a Heidegger-i filozófiának egy másik tulajdonsága is. Az egzisztenciafilozófia lényeges újsága az, hogy minden értékeléstől mentesen csak önmagától függ. Exisztenciafilozófiát csak olyan talajon lehet építeni, ahol az értéknek az ember ad súlyt, nem pedig az embernek az érték. Nem tudja letagadni származását, azt, hogy elődje: a pszichologizmus volt. Csak éppen az egzisztenciafilozófiában derül ki, hogy tiszta pszichologizmus sohasem volt, csak pszichologista módszer különböző érték gondolatok szolgálatában. És itt derül ki, hogy Heidegger filozófiája sem értékelésmentes. Amit mond, nemcsak tény, hanem vélemény is; nemcsak valóság, hanem ítékezés is. Igénye az, hogy ne adjon mást, csak a tiszta egzisztenciát és látszólag csak azt adja. Egészen addig, amíg az ember elgondolja, vajjon az az egzisztenciális alapszituáció, amit Heidegger kimond, milyen természetű. Az ember az életben, mint kidobott és elvetélt lény él, függ, esik, keresztül az időn és belezuhan a Nichts-be. Ez az ember egzisztenciális helyzete, ittléte, élete: a gond. Azt lehetne hinni, hogy ez a gondolat, nem úgy, mint Kierkegaardé, akinek vallásos és morális alapértékelése van, — objektív. A helyzet nem ez, sőt éppen az ellenkező. Heideggernél ez a fogalom, mint: ittlét, elvetéltség, függés, félelem, főképpen azonban ez a fogalom: idő, valóságos és morális belső hangsúlyt nyer. Az idő nála nem értékmen-

tes fogalom, nem objektív valóság, hanem ellenkezőleg, ez az idő olyasvalami, ami Kierkegaard „aggodalom“-ától alig különbözik. Heidegger alapfogalmaiban nincs meg az ananké-szerűség, amely a fogalmat feltétlenül elfogadtatja. Ami bennük rejtőzik, még csak nem is a romantikusok unendliche Subjektivität-je, amit Kierkegaard kifejtett. Az alapfogalmak jellegzetessége az ittlét értékelésében van s ez az, hogy az ittlét, az élet — szenvedés. Sein als Dasein ist die Sorge — végső értelmében annyi, hogy élni annyi, mint a gondtól szenvedni. Így válik nála az élet lefokozott állapotá, egy fajtája lesz a megkínzottságnak és feloldhatatlan kínládásnak. Szennvedés, aggodalom, függés, elvetéltség, kiszolgáltatottság, mindenképpen állandóan nyugtalan és zaklatott állapot. Itt rejtőzik valami, ami Heidegger alapfelfogásában csak ezzel a szóval jelölhető meg, hogy: morbid.

Az életet szenvedésnek csak az érzi, aki szenved, de még több, aki nemcsak szenved, hanem igent mond a szenvedésre és továbbra is így akarja. Ez az állapot helyettesíti a normális élet állapotát. Minden egyéb érzés kiküszöbölődik, csak egy marad: a gond. Heidegger filozófiájának alapértékelése az, hogy az ittlétnek negatív előjelet ad, az életet elutasítja, de úgy, hogy az elutasításban kedvét leli. Örömtelen filozófia s ebben nem az a hiba, hogy nem veszi észre az élet örömét, hanem az, hogy bárhogyan és bármiféleképpen is fordítsa a dolgot, a végső érték az élet és kell, hogy maradjon. Az élet nála csak látszólag az, ami. Mert azzal, hogy elvetélt egzisztenciának állítja be, már minősíti. Ez a minősítés negatív. Mi az, hogy negatív? — az, hogy nem fogadja el azt, amit elfogad. Leértékeli azt, aminek értéke kétségbevonhatatlan. Örömet leli abban, amitől szenved. Ellentmond annak az életnek, amit él. A végső értéket nem tudja eltüntetni, mert az élet a gondban is megmarad a legfőbbnek, de azzal, hogy aláhúzza, a gonddal elsötétíti és megkeseríti. — Egy filozófia mindig alapértékelésén dől el, — itt derül ki emberi mondanivalója. Heidegger ebben az alapértékelésben nem több, mint egy gnosztikus, esetleg középkori rendszer, vagy Schopenhauer.

4.

Az értékelésmentes tiszta egzisztenciafilozófia Karl Jaspers nagy háromkötetes könyvében („Philosophie“) jelentkezik először. Jaspers első műve tizenöt évvel ezelőtt jelent meg és a „Világnézetek lélektanáról“ szölt. Már itt tulajdonképpen egzisztenciális alapon volt. „Psychopathologie“-ja a mellékes kérdéseket számolta fel, s arra volt jó, hogy kikapcsolja azt a szemléletet, amit az orvostudományból kinőtt modern lélektan sehol sem tudott: hogy a normális embert a beteg emberből ítélje meg. Közben egy kis könyve, „Geistige Situation der Zeit“ a korszak egyik legfontosabb tisztázó műve lett.

Jaspers gondolkozása tisztán megállapító gondolkodás, minden értékeléstől független, de rögtön ezután meg kell jegyezni róla, hogy éppoly kevésbé a végleges egzisztenciafilozófia, mint Heideggeré. Jaspers a pszichológiából indult ki és pszichológizmusát nem tudta levetni. Ennek a szemléletnek nem az a végső következménye, hogy fényében a tények relativizálódnak, hanem sokkal inkább az, hogy tisztán lelkiekké válnak, vagyis alaptalanokká, — lényegtelenekké. Egy a konkrét élethelyzetekhez nem kapcsolt, csupán belső ténynek nincs jelentősége. Lehet igaz, lehet nem igaz — de nem fontos. S nem azért, mert csakis szubjektív, hanem azért, mert nem reális. Példa erre: a fantázia nem csupán lelki tény, mert a fantázia egész arca a világ felé fordul, értelmét a világtól és a világban nyeri, ezért a fantázia alkotó, eleven, reális valóság; a képzelődés abban különbözik a fantáziától, hogy nincs reális vonatkozása, arca nem a világ felé fordul, — alaptalan. Az érzelmesség melege mindig a világ egy személyére vagy dolgára vonatkozik, mindig eleven életkapcsolat; a szentimentalizmus abban különbözik az érzelmességtől, hogy nincs életkapcsolata. Fantázia és érzelmesség életállapotok, amiknek gyökere az emberben van, de virága kint nyílik; a képzelődés és szentimentalizmus talajtalan, szétfolyó konkrét élethelyzeten kívül álló, reális vonatkozás nélküli lelki reflexek. Minden lélektan, ha *csak* lélektan, kénytelen komolyan venni alaptalan tüneményeket is — olyan dolgokkal foglalkozik, amiknek nincs súlya és jelentősége. Minden lélektani orientáció beleesik abba a hibába, hogy lényegtelenné válik. Akár mondja, akár nem, — mindegy. Ez Jaspers könyvének nagy hibája. Tapad valami hozzá a tiszta pszichológizmus lényegtelenségéből. Ezért könyvének benyomása sok helyen az, hogy szürke, unalmas, érdektelen és fölösleges. Ami ugyanaz: nem fog és nem érdekel közvetlenül, vagyis — nem egzisztenciális.

Jaspers filozófiájának leglényegesebb pontja: az egzisztencia megvilágítása (Existenzerhellung). „Önmagamról, mint állapotról sohasem tudom megmondani, mi vagyok. Minden, amit magamról tárgyasítva mondhatok, csak tapasztalati egyéniségemre érvényes... tudásom határa közvetve valami másra utal, anélkül azonban, hogy erről a másról szemléletet nyerhetne“. „Éppen ezért az egzisztencia megvilágítása nem tudás, hanem olyasvalami, ami számomra tereket nyit meg“. Az egzisztencia megvilágításában az ember a gondolatot „nem valóságában, hanem lehetőségében“ gondolja. „Ich bin, was ich werde“ — vagyis az embernek teljesítenie kell önmagát, még helyesebben: realizálni kell egzisztenciáját. Ez a realizálódási folyamat az egzisztencia megvilágítása.

Természetes, hogy Jaspers filozófiájának ereje az egyes kérdések vizsgálatában tűnik ki. És nemcsak ereje: szépsége is. Heidegger bántó morbiditásának nyoma sincs. Gondolatai tisztán és nyugodtan szállnak. Az egzisztenciafilozófia állandó veszélye, hogy

átsiklik szubjektív filozófiává, elveszti maga alól a talajt, — önleplező vallomássá válik, és ahogy Dilthey mondja: a „persönliche Schamlosigkeit“ szócsöve lesz, személyes vetkőződéssé válik. Heideggernél sokszor az a helyzet, hogy személyes életének intimitásaiba avat be filozófiai analízis ürügye alatt. Jaspers nyugodt távlatot tart még ott is, ahol szubjektív tapasztalatokról beszélni kényszerűség. Heideggerben van valami az orosz regényírók önkínzó és megalázkodó feltárulkozásából. Jaspers higgadt, komoly és megvan benne a „Pathos der Distanz“ vagyis az előkelőség.

Egész nagy háromkötetes művének kétségtelenül legmegragadóbb fejezete az, amit a közlésről (Kommunikation) ír. A naív életben (őskor, primitív ember) az emberek tudatai között nincs különbség — nincsen lehetősége a közlésnek. A közlés a minden napokon is problémátlan. Az embert egy magasabb szellemi fokon azonban már ez a nem-exisztenciális közlés nem elégíti ki. Az ember önmagában elégedetlen önmagával, de a másik emberrel is elégedetlen. Az ember önmaga akar lenni. Van benne valamilyen kényszer (túljutás, transzcendens törekvés), hogy önmagán álljon. De ez az önmagán állás éppen az, hogy túljusson azon, amin áll. Önmagában nincs jelentősége, nem válhatik önmagává — elveszti egzisztenciáját. „Ich kann das Wahre nicht finden, denn wahr ist, was nicht nur mir wahr ist; ich kann mich nicht lieben, wenn nicht dadurch, dass ich den Anderen liebe. Ich muss veröden, wenn ich nur ich bin“. Az ember nem, hogy nincs egyedül, hanem éppen *nem tud egyedül maradni*. A másik emberben van az a keresés, amit önmagában keres. Csak a közösben, a közlésben válhatik önmagává. Itt pedig az ember függ a másiktól. „Nem lehetek önmagam, ha a másik nem akar önmaga lenni; nem lehetek szabad, ha a másik nem akar szabad lenni; nem lehetek biztos magamban, ha a másik nem biztos önmagában“. „A lét nemcsak az életben, hanem egzisztenciálisan is mindig együttlét és ez nem valami, ami állandó, hanem küzdelem és veszély“. „Ezért érint oly belsőleg egész legmélyebb pontig leható érintéssel az, ami közlésben megvalósul, vagy kimarad“. Így merül fel a közös, a közösség gondolata és lehetősége. „Mi az igazi közösség? — az, ami minden embert összeköt. És ez nem a kinyilatkoztatott igazság, amelynek engedelmeskedni kell... nem a helyes világberendezés eszméje..., amely a világtól a boldogságot el akarja hódítani..., hanem az, hogy: az embernek le kell mondania önmagáról; ha az egészét szolgálom, csak akkor állok az igazi közösségben. Hogy az ember önmaga, ez annyit jelent, hogy lemondott magáról“ (Selbstsein heisst selbstlos sein).

5.

Az egzisztenciafilozófia, mint minden nagy időszerű és történeti szükség által teremtett gondolkozás nem határolható meg

egyetlen iskolával. Hatása túllép azon, amit szoros értelemben filozófiának neveznek, beleszivárog a tudományba, az irodalomba és szellemiséggé válik. Plessner, Heidegger és Jaspers gondolatainál egészen biztosan ez a helyzet. A követők, tanítványok, folytatók munkája (főképen a Heidegger-iskola) éppen az, ami a gondolkozás komolyságát és lényegességét tekintve a legkevésbé ki-elégítő. A tanítványok baja mindig a legnagyobb: az eredetiség és éppen ezért az életszerűség hiánya. Az a rendkívül nagyszámú egzisztenciafilozófiát érintő könyv, ami továbbépítést, magyarázatot, kommentárt céloz, nagyrészt érdektelen. De ha az ember látja, hogy ez az új gondolatirány milyen megtermékenyítőleg hatott a tudományágakra, hogyan vezetett egyes gondolkozókat (különösen Keyserling) nem várt és nagyszerű eredményekre, hogyan terjedt más országokba és nyert újabb megvilágítást (Lavelle könyve), tapasztalja, hogy teremtő szellemiséggé vált és azon az úton van, hogy minél mélyebbről teremtse újra nem a filozófiát, hanem az emberi gondolkozást egyáltalán. És ez az, amit az egzisztenciafilozófia el akar érni, és az, aminek nyomában fakadnia kell, nem tudás, hanem: szabadság.

Hamvas Béla

Az édenkert száműzöttje

Ravasz László püspök úrnak.

*Voltam királyi, napcsókolta pálma
keleti tüzek buja szigetén;
Vagyok öklömnyi, dérütötte zuzmó
a lappföld dermedt talajába vájva.*

*Láttam Adám és Éva büszke nászát,
ittas aloék álmodtak körül...
most törzsemet, mely egyenlő a fővel,
elsatnyult férges félvakon bemásszák.*

*Adám napja még oly tüzes és szép volt,
hogy vakította friss, erős szemem.
Most már úgy húzódik meg az égen
mint piszkos falon egy tenyérynji mézfolt.*

*„Az édenkertnek egy késő sugára“
várom, hogy mikor csókol életet
ismét belém, hogy nőhetnék meg újra
s láthatnék el egy boldogabb határba.*

*Mert nem baj az, hogy ahová most látok,
csak csigamászta, zuzmarás verem.
De baj, hogy királyi maradt bennem
az ész, a becsvágy és a szerelem.*

Vasadiné Nagy Szeréna

Korunk égető társadalmi problémái

II. Megszüntethető-e a magántulajdon rendszere?

Egész mai gazdasági életünk a magántulajdon rendszerén épül fel. Csaknem egy század óta egyre több hang hallatszik, amely azt vitatja, hogy minden társadalmi bajnak a magántulajdon a legfőbb oka és a legtöbb baj nyomban megszűnnék, ha annak a helyébe a kollektív tulajdon rendszere lépne. A mai gazdasági bajok láttára hasonlóképen sokan vallják azt a nézetet, hogy napról-napra mind nyilvánvalóbbá válik, miszerint a magántulajdon és az azon alapuló egész gazdasági rend nem tartható már fenn. Arra hivatkoznak, hogy a magántulajdonon felépülő mai gazdasági rend nem tudja megoldani a munkanélküliségnek oly sok kormányt megbuktató nehéz kérdését, az egyre elviselhetlenebbé váló tömegnyomor égető kérdését, a kiáltó ellentéteket és igazságtalanságokat felmutató vagyoneeloszlás nehézségeit. A magántulajdon rendszere sokak szerint esődbe jutott, csupán a esőd likvidálása van még hátra.

Ezekkel a hangokkal szemben rá kívánunk mutatni egyfelől arra, hogy az emberi társadalom harmadfélezer éves történelmének tanúsága szerint eddig egyetlenegy olyan kísérlet sem tudott állandó sikert felmutatni, amely a magántulajdon helyébe a vagyonszövetségnek ilyen vagy olyan fajtáját kívánta léptetni, másfelől arra, hogy a magántulajdon rendszerének megszüntetése csírájában megfojtana minden egyéni ambíciót és alkotás vágyát, így — amennyiben megvalósítható volna — az emberi haladás súlyos kárával járna.

Már az ó-kor nagy böleselője, a vagyonszövetség első védőiratát, az „Állam“-ot megíró *Platon* is látja, hogy nem tud új államot alkotni anélkül, hogy hozzá ne nyúljon az állami és társadalmi rend két tartó oszlopához: a magántulajdonhoz és a családhoz. Ezt a két tartó oszlopot meg akarja szüntetni az államot kormányzó és fegyverükkel védők két osztályában, hogy azok a gondjaikra bízottak önzetlen kormányzói és védelmezői tudjanak lenni. A nagy görög böles nemcsak álmodozik erről, de önmaga is fanatikusan hisz eszméi valóra válthatóságában. Mikor Szirakúza zsarnokával, az ifjabb *Dionysius*-szal összeköttetésbe kerül, két ízben is megkísérli, hogy valóra váltsa eszméit Szirakúzában. Második kísérlete csaknem életébe kerül. Öregségére maga is belátja, aminek a „Törvények“ c. utolsó művében bizonyosságát is adja, hogy a vagyonszövetség s az attól elválaszthatatlan nő- és gyermekszövetség megvalósíthatatlan.

A Krisztus előtti II. században a zsidó nép körében is keletkezik olyan szekta: az *esszénusoké*, amely a vagyonszűkösség elveit a szekta körében valóra akarja váltani. Ez a szekta mintegy két századig tudta magát tartani. A történelmi fejlődés során ez az első megvalósított vagyonszűkösség. A szekta az első keresztyének világára is erősen rányomta a maga bélyegét, miután hívei lassankint beolvadtak azok közé.

Az *öskeresztyének* körében is találkozunk a vagyonszűkösségnek bizonyos önkéntes és csupán a fogyasztás körére szorítkozó formájával. Ha nem is volt ez más, mint a jobbmódúaknak krisztusi szeretetből fakadó önkéntes adakozása a szegények számára, csakhamar bebizonyosodott mégis a jeruzsálemi keresztyének körében, hogy az életnek ez az új rendje nem tartható fenn sokáig. *Pál* apostolnak hamarosan gyűjtést kell indítania a pogányokból lett keresztyének körében a nehézségek közé jutó jeruzsálemi gyülekezet tagjai számára.

A keresztyénség korai torz hajtásai közül a *karpokraták társasága* akarta teljes egyenlőség érdekében a vagyonszűkösséget megvalósítani. Bár a birodalom fővárosába is eljut a mozgalom, mégsem tud tartósabban gyökeret verni: ellene támad a keresztyénség minden számottevő, vezető egyénisége.

Az *egyházi atyák* közül is többen keresik a bajok orvosságát a magántulajdon intézményének megszüntetésében. Már a III. század legelején azt vallja *Alexandriai Kelemen*, hogy az igazságtalanság hozta létre a magántulajdont. A IV. század végén és az V. század elején még több és még erősebb hang hangzik az egyházi atyák ajkáról a magántulajdon ellen. *Chrysostomos* (Arany-szájú János) is erősen hajlik élete későbbi szakában a vagyonszűkösség felé s a társadalmat öskeresztyén alapokon szeretné berendezni. Részletes számadatokkal mutatja ki, mennyivel előnyösebb lenne a közös fogyasztás rendszerére áttérni. *Hieronimus* (Jeromos) a jövedelem feleslegét a társadalom megrablásának minősíti, amit vagy mi magunk követünk el, vagy valamelyik elődünk. *Ambrosius* (Ambrus), a híres náicei püspök szerint az emberi kapzsiság hozta létre a magántulajdont. *Basilius* (Bazil), Caesarea püspöke azt tanítja, hogy a gazdag nem más, mint tolvaj. Ha közeljárnak is ezek a felfogások a magántulajdon modern ellenségei által vallott elvekhez, mégsem tudnak tovább jutni a kemény ostromozásnál és nem valósul meg eme tanítások nyomán sem a vagyonszűkösség rendszere. A IV. századtól kezdve előbb államvallássá, majd uralkodó vallássá váló keresztyénség a népvándorlás századaiban az uralkodók adományából egyre nagyobb földbirtokok urává kezd válni. Ezzel egyidejűleg egyre jobban elhalkul az egyház vezetőinek ajkán a magántulajdont kárhoztató szó. A vagyonszűkösség gondolata ettől kezdve a szerzetesrendek, majd a szekták világába menekedik.

A kolostorok világában a vagyonszűkösség bizonyos neme vált uralkodóvá. Nem a világ, hanem a maguk szükségletére állítják elő és saját maguk fogyasztják el a közösen termelt dolgokat. Amikor azonban a kolostorok gazdag alapítványok és nagyobb adományok birtokába kezdenek jutni, fokról-fokra megszűnnek termelő közösségek lenni: ezentúl már csak a fogyasztás közös náluk.

Az egyház megtisztítására irányuló *szechtárius mozgalmak* csaknem mindegyikénél feltűnik a vagyonszűkösség bizonyos neme. Így akarják a krisztusi szegénység helyett a gazdagságot választó egyház életét megtisztítani. Vagyonszűkösségre irányuló törekvéseik közel állnak az őskeresztyénekéhez, mert csak a fogyasztás terén igyekeznek a közösséget megvalósítani. Emellett ezek a szechtárius mozgalmak a vagyonszűkösséget inkább csak a tökéletességre törekvő vezetők körében szeretnék megvalósítani, a „tanítványoknál“ azonban nem.

A XII. század végén dél-francia földön keletkező *valdensiek* mozgalmak is csak a „tökéletesek“ körében kívánja a vagyonszűkösséget valóra váltani, míg a „tanítványoknak“ megengedi a magántulajdon szerzését. Ez a közel nyolc század óta fennálló vallási közösség kénytelen csakhamar feladni vagyonszűkösségre irányuló törekvéseit. A nevüket mindmáig megőrző olaszországi utódaiknál, a legrégebbi *multra* visszatekintő evangéliumi egyház tagjainál: a valdensieknél már nyomára sem akadunk a vagyonszűkösségnek.

Hasonló jelenséggel találkozunk a XIII. század derekán Észak-Itáliában keletkező *apostol testvérek* szechtájánál, amelynek tagjai a tökéletesség elengedhetetlen feltételeként tekintették szintén a vagyonszűkösséget. *Dolcino*-nak a XIV. század legelején lezajlott véres felkelésével ez a szekta és ennek vagyonszűkösségre irányuló törekvései is csakhamar a feledés homályába merülnek.

A Felső-Rajna vidékén a XIII—XIV. században hihetetlen gyorsasággal terjedő *beghardok* mozgalmak, amely a XIV. század derekán angol földre is átesap, ahol a *lollhardok* mozgalmak néven ismeretes, szintén a vagyonszűkösség bizonyos önkéntes nemét igyekszik megvalósítani, míg a XIV. század végén ezt a mozgalmat is vérbe nem fojtják mind angol földön, mind a Felső-Rajna vidékén.

A középkor utolsó századainak kisebb szechtái: az *apostoliak*, a *szabad szellem testvérei*, a *közös élet testvérei*, megannyi szűkebb körben maradó és hamarosan eltűnő törekvés a vagyonszűkösség bizonyos nemének megvalósítása terén. Annál diadalmasabban lángol fel azonban a vagyonszűkösségre irányuló törekvés és csaknem két századig tartja magát a constanzi zsinaton 1415-ben megégetett *Husz* János nevéhez fűződő *huszita* mozgalom egyes túlzóbb árnyalatainál: a taboritáknál és az adamitáknál,

majd a főfészkek: Tabor leverése (1452) után „*cseh-morva atyafiak*“ elnevezés alatt tovább folytatódó mozgalom világában. De mind a husziták, mind a cseh-morva atyafiak békésebb irányzata, az úgynevezett „Chelcicky testvérek“ körében ugyanazzal a jelenséggel találkozunk: a vagyontársaságra irányuló törekvések egyre jobban elerőtlenednek, majd egy-egy visszatérő kísérlet után egészen eltűnnek. Már a XV. század végén magasabbrangú és gazdag embereket is felvesznek soraikba anélkül, hogy rangjukról és vagyonukról le kellene mondaniok. A hajdan vagyontársaságot hirdető szekta 1609-ben már csak azt mondja ki, hogy „amennyire lehet, megőrizzük embereinket a koldulástól“.

A reformáció korának túlzó kilengései, így a *münsteri rajongók* is az apostolok korabeli vagyontársaságot akarják újból életre kelteni. Ez a törekvésük rövid egy év multával vérbe fúl és fanatikus vezéreik borzalmas halállal fizetnek törekvéseikért. A más országokból cseh- és morva-földre menekülő *újrakeresztelők* is vagyontársaságot kívánnak megvalósítani *Huter* Jakab vezetésével, de a fehérhegyi csata után nekik sincs ott többé maradásuk.

Az *utópisták* elméleti fejtegetéseiről nem is szólva, meg kell emlékeznünk a *jezsuiták paraguáji* úgynevezett „*kommunista államáról*. Ez az állam 1610-től 1763-ig, tehát több, mint másfél századig állott fenn. A közhit azt tartja, hogy ez az állam a vagyontársaságot valósította meg, holott a 31 telepen élő, kb. 150.000 bennszülött voltaképpen csak nagyon olesó, csaknem ingyenes jobbagya volt az őket vezető 100–150 jezsuitának.

A nagy francia forradalomban *Babeuf* kísérli meg néhányad magával, hogy a magántulajdon és az örökösödési jog eltörlésével valóra váltsa a vagyontársaságot. A szűk körben elterjedt, jámbor álmódózás a vezetőnek 1797-ben történt kivégzésével véget is ért, anélkül, hogy szélesebb körökig el tudott volna jutni.

A XIX. század első felében egy angol álmódó: *Owen* az Egyesült-Államok Indiana államában, a „New-Harmony“ nevű telepen valóra akarja váltani a vagyontársaság eszméjét. Bár egész vagyonát rááldozza, vállalkozása sem itt, sem a többi telepeken nem jár sikerrel. Három év múlva szegényen tér vissza hazájába. Hasonló sors vár *Cabet* törekvéseire is, ki a mult század negyvenes-ötvenes éveiben az Egyesült-Államok több államában akarja az „Ikáriá“-jában rajzolt boldog telepet megvalósítani. Nehány évtizednyi vergődés és civakodás után, minden ilyen kísérlet csúfos kudarcba fult.

A francia nemzetre nézve vereséggel záruló német-francia háború után, 1871-ben, rövid időre a kommün lesz úrrá *francia földön*, miként a világháború szerencsétlen befejezése után nemsokára *hazánkban* is. *Bajorországban* is megpróbálja felemelni a fejét a kommün, de sikertelenül. Annál hosszabb életűnek mutat-

kozik azonban *Szovjet-Oroszországban*, ahol már közel két évtizedes multra tekinthet vissza. Ha az orosz szovjet életébe jobban beletekintünk, a sok egymást lerontó és egymásnak ellentmondó híradás mögül is az a kép bontakozik ki eléink, hogy a szovjet eddig is csak úgy tudott fennmaradni, hogy egyfelől majd a földműves, majd a kisiparos osztállyal, majd a külföldi tőkésekkel alkudott meg, másfelől ügyesen ki tudta használni a többi államok diplomáciai ellentéteit. Ellenben mind a vallás kiirtására, mind a világ gazdasági aláaknázására irányuló tervei — ma már megállapítható — csődöt mondtak. Emellett 1921-ben Szovjet-Oroszországban öt millió ember pusztult el éhínségben. Most is nagy éhínség fenyegeti az egész országot, amely a világháború előtt Európa éléstára volt. Miként 14 évvel ezelőtt, most is a külföldieknek kell az éhező orosz tömegek segítségére sietniök, nehogy még több áldozata legyen a „közös termelésből fakadó jólétnek“. Ez a „jólét“ a valóságban a rég letűnt rabszolgasorsra emlékeztető kényszermunka-telepeket és időnkint megismétlődő éhínséget jelent.

A Magyarországon csaknem félévig pusztított kommunizmus is megmutatta, hogy addig csak ment valahogy, amíg a régi árú- és élelmiszerkészletek igénybe voltak vehetők, de amikor új árúk gyártására és új élelmiszerkészletek előállítására került volna a sor, mindenki a másikat biztatta a közös termelés áldásos tevékenységére. Az ember, fájdalom, alaptermészeténél fogva távolról sem tartja a munkát isteni „kiváltságnak“, hanem amennyire csak tudja, kivonja magát abból. A legtöbb ember csak annyit dolgozik, amennyire a maga és családja fenntartására okvetlenül szüksége van. Ha munka nélkül is tudja a maga és hozzátartozói megélhetését biztosítani, igen sok ember sokkal szívesebben választja munka helyett az „édes semmittevést“.

Az is nyilvánvaló, hogy kollektív gazdasági rend mellett aligha fejt ki valaki fokozottabb tevékenységet. A munka egyforma jutalmazása bénítólag hat egyfelől a fokozottabb munkakedvre, másfelől a nehezebb munka elvégzésére való készsége. Nyilvánvaló az is, hogy a munka egyforma honorálása mellett a munkaszeretetet önmagában csak elenyészően kevés embert ösztönözne arra, hogy éjt is nappallá tevő munkával és igyekezettel fokozottabb ismeretekre meg ügyességre tegyen szert. Így a munkateljesítmény és a munka minősége is erősen megsínylené a közös termelés és a közös vagyon rendszerét. A görög világ másik nagy gondolkozója, az egyéniséget jobban kidomborító *Aristoteles* is világosan meglátta már harmadfélezer évvel ezelőtt, és „Politika“ című munkájában rá is mutatott arra, hogy éppen az egyenlőtlenségből s a magántulajdon szerzésére és növelésére irányuló törekvésekből fakad elsősorban a közösséget előbbre vivő fokozottabb munka.

Kováts J. István: Korunk égető társadalmi problémái

Az is nyilvánvaló, hogy amíg valakinek családja van, amíg felesége és gyermekei vannak, addig kiirthatatlanul él az övét szerető ember lelkében az a vágy, hogy családja jólétét és jövőjét tőle lehetőleg biztosítsa. Ennek a kielégítése szüli bennünk a magántulajdon fokozottabb szerzésére irányuló vágyat. Ebből az is következik, hogy aki a magántulajdon ellen harcha száll, annak a család intézménye ellen is hadat kell üzennie, miként ezt már *Platon* is meglátta. A magántulajdon és a család szorosan összefüggő két intézmény: mai egész társadalmi és gazdasági rendünk két tartó-oszlopa. Nem lehet úgy megtámadni a magántulajdon intézményét, hogy egyidejűleg a másik tartó oszlop is meg ne érezze azt.

Erős a meggyőződésünk, hogy a közösségnek a magántulajdon szélsőséges kinövéseit le kell nyesegetnie, a legkiáltóbb vagyoni ellentéteket ki kell küszöbölnie és a magántulajdon szerzésének módjait mind a föld, mind a munka, mind a pénz világában korlátok közé kell szorítania, de az emberek közt mutatkozó vagyoni különbség s ezzel együtt a magántulajdon rendszere sohasem küszöbölhető ki teljesen. Meg kell fékezni a társadalmi életben olyan gyakran jelentkező és olyan sok kárt okozó telhetetlenség szellemét, a magántulajdon rendszerét azonban nem lehet megszüntetnünk, mert azzal együtt minden emberi ambíciót megölnénk és minden emberi haladást halálra ítélnénk!

Kováts J. István

Református keresztyén pedagógia

(Hozzászólás a református keresztyén pedagógia kérdéseihez.)

Ezelőtt pár évvel még komoly pedagógusok és lelkészek sem tartották elvi kérdésnek azt, hogy milyen legyen a református nevelő magatartása akkor, ha állami intézetbe lép be, amely már valójában elvesztette tiszta állami jellegét és akkor, ha református iskolába lép be, amely viszont református jellegét nem őrizte meg. Csaknem két évvel ezelőtt még nem mondhattam el a legilletékesebb fórum előtt sem azt, hogy a nevelői egyöntetűség elvi kérdés, nemcsak akkor, ha az állami iskola valóban állami iskola és a református iskola valóban református iskola, hanem akkor is, ha a református iskola állami jellegű, az állami iskola pedig római katolikus jellegűt ölt magára. A művelt református nevelő tehát más és más feladatok előtt áll, tehát más és más a magatartása is a nevelői egyöntetűség kérdésében aszerint, hogy valóban állami vagy református, továbbá csak névlegesen állami vagy református iskolába kerül nevelőnek. Beszéljünk most arról, hogy ki a művelt református nevelő? (Később talán arról is, hogy mi a nevelői egyöntetűség elve abban az esetben, ha névleges állami vagy református iskolába lép be a művelt református nevelő?)

A művelt református keresztyén nevelő természeti és kulturális világképe, világnézete és életfolytatása is az ember alkotása. Az ember viszont s így a református nevelő is az Isten alkotása: Isten képe. Ez a kép két egymással vertikális feszültségben álló tényező viszonya. Egyik tényező a Szentháromságban gyökerező pneüma (isteni lélek), a másik pedig az emberi én. A pneüma nem más, mint a nous, de az énnel kegyelemrendszerében. A nous pedig azonos a pneümával, de az énnel büneset-rendszerében. A nous és pneüma tehát nem két különböző valóság, hanem egy és ugyanaz a valóság, de két teljesen más viszonylatú rendszerben. Az immanens Szentháromság-Isten minden kijelentése a pneümában ütközik össze az ismerő énnel. Ebből az összeütközésből születik meg az eredendő bűn következtében megbomlott istenkép helyébe az újjáteremtett istenkép. Az istenképet tehát Isten alkotta és Ő alkotja újjá is. Az Isten pedig Isten és nem eszme. Mégcsak nem is eszmény. Az Isten élő Isten, aki magát elrejtette és mégis kijelentette a Szentháromság-Istenben. A magát felfedő hármasságú Isten a pneümán keresztül kapcsolódik a kettős, illetőleg hármasságú emberi léttel. Az emberi személyiség pedig a pneümán keresztül emel-

kedik fel a hármás személyű, de egy valóságú isteni Léthez. De csak az, akihez már alászállott az Atya a Fiúban, a Fiú pedig a Szentlélekben a pneümán át. Az embernek pedig Istenhez való felemelkedésében a Szentlélek mondja meg, hogy kicsoda a Fiú és a Fiú mondja meg, hogy kicsoda az Atya. A teljes Szentháromság tehát felfedi, hogy kicsoda a magát elrejtő, titokzatos Isten.

A Szentháromság-Istenben gyökerező istenkép és az istenképben gyökerező természeti és kulturális világkép, vertikális feszültségi viszonya az evangéliumi világnézet. A kálvinizmusban pl., mint evangéliumi világnézetben, az istenkép az uralkodó és meghatározó a természeti és kulturális világképpel szemben. A református embernek evangéliumi világnézete van. Hiszen a természeti és kulturális világképét is a Szentháromság-Isten kijelentése hatja át. A református ember s így a református pedagógus is másképen nézi és látja a természetet és a kultúrát, mint más ember. Másképen lát mindent, mint a pusztá természeti, vagy pusztá kultúrember. Ő a pneümán keresztül nézi és látja a természetet és a kultúrát is, amelyeket a pszichén és nouson keresztül alkot meg ő is, akárcsak a többi földi ember.

Az evangéliumi világnézet a tudalmatlan-tudatos énben gyökerezik, de az eredendő büntől már megváltott énben. Az evangéliumi életfolytatás pedig közvetlenül az evangéliumi világnézetből indul útnak, de azon keresztül visszanyúlik a tudalmatlan-tudatos énbe. Ez az életfolytatás a kegyelem-rendszerű ennek állásfoglalása a keresztyén világnézet megvilágításában az élet egész valóságával szemben. Ez az állásfoglalás az akaratton keresztül megy végbe. A keresztyén világnézet és életfolytatás egy egységes alkotás két oldala. A világnézet hit által való, az életfolytatás pedig remény által való alkotás. De mind a kettő a keresztyén ember alkotása, aki viszont Isten alkotása. Így végeredményében mind a két emberi alkotás Istenben gyökerezik. Ezért mondhatta Pál apostol: „Többé nem én élek, hanem él bennem a Krisztus.“ A két emberi alkotás összefüggését és dinamikáját a szeretet adja. Ezért mondhatta Pál apostol: „Most pedig megmarad a hit, remény, szeretet, e három, ezek közül pedig legnagyobb a szeretet.“

Egy embernek egyszerre csak egy uralkodó világnézete lehet. Ez a világnézet vagy természeti, vagy kulturális, vagy pedig evangéliumi. A költőnek pl. kulturális az uralkodó világnézete. A költő a szépség eszméjének a hatása alatt áll legfőképpen. Az evangéliumi világnézetből pedig csak zsoltárköltészet fakadhat. Ady uralkodó világnézete pl. kulturális világnézet volt. Tehát vallásos költészete is jórésztben e kulturális világnézetből fakadt. A szépen kívül a szentséges isteneszme ihlette őt. De némely bűnbánati és istenes költeménye határozottan a kálviniz-

musban gyökerezett, de ez soha sem volt uralkodó világnézet számára. A kálvinizmus nem természetellenes és nem kultúrelle-nes. De azokkal mindig vertikális feszültségi viszonyban áll. A kálvinizmus a természet, a kultúra felett való uralkodást jelenti. De ez csak akkor igaz, ha az a Szentháromság-Isten szolgálatát is jelenti és csak akkor, ha a szolgálat az uralkodást megelőzi.

A művelt keresztyén pedagógus uralkodó világnézete az evangéliumi világnézet. Ez azt jelenti, hogy világnézetének és életfolytatásának természeti és kulturális színét áthatja az Evan-gélium. Az új középiskolától, de mindenesetre az új felekezeti iskolától, nemcsak „művelt embereket“, hanem művelt keresztyén embereket is kérünk és várunk. Az új középiskola nem épülhet fel pusztán a humánumon, a divinum is fundamentumként kí-nálkozik ma már. A világnézet végső alapja ugyanis nem a szel-lemi-kulturális világ ismerete, hanem a pneüma-evangélium vil-lág ismerete elsősorban, amely nem zárja ki az irodalmi-történeti ismereteket, sőt a természettudományi ismereteket sem. Mert a keresztyén ember világnézetének és életfolytatásának alapja nem-csak a személyiség kegyelem-rendszere, hanem az ezzel össze-függő eredendő bűn-rendszere is, de az előbbi uralkodik az utóbbi felett. A mai válság elsősorban az eredendő bűn-rendszerének a válsága. A válságból pedig csak a váltság segíthet ki. Minden más csak erőlködés és csak növeli a válságot. A váltságból pedig a személyiség kegyelem rendszere születik meg, amelyet az ere-dendő bűn-rendszer végigkísér ezen az életen, mint egy árnyék.

Nem új világnézetre van tehát szükség a református ke-resztyén pedagógiában, hanem újjáteremtett személyiségekre, mert csak az ilyenek tudják igazán teljes egységbe, harmonikus rendbe összefoglalni a természeti és a szellemi világot is az örök-kévaló eszmék világitása alatt. Mondjuk ki határozottan, az élet világosságára: Krisztusra van szükség. Krisztus nélkül sötétség-ben tengődik az élet. Aki pedig Krisztust követi, nem járhat sötétségben, hanem övé lesz az élet világossága. Sem a tudomány, sem a művészet, még az erkölcs sem adhat elegendő világosságot az emberi élet s így a nevelő számára sem. Nem adhatják termé-szetüknél fogva az élet világosságát. Ezek mesterséges szellemi fényforrások. Olyanok mint a méces, vagy a villany fénye a Nap világosságához képest. A tudomány, művészet és erkölcs, sőt a kultúrkeresztyénség is kivezethetik az embereket bizonyos sötétségből: válságból. De az igazi sötétségből és válságból: a bűnből és a halálból nem vezethetik ki soha, de soha. A mű-veltség világossága tehát nem elég. De sokkal többet ér, mint az örök sötétség. Ha már sötét az élet, mint a pince, gyujtsuk meg a művelődés kis gyertyácskáit, hadd világítsák meg előttünk az élet sötétségét. Bár erőtelen e kis fénysugár ahhoz, hogy a bűn és a halál sötétségét eloszlassa, de mégis jobb e parányi fény.

Muzsnai László: Református keresztyén pedagógia

mint a teljes sötétség. Mily átkozott sötétség borulna az emberek életére, ha kialudna a műveltség világossága is. Mily átkozott volna a föld, ha ezeket a kis mesterséges fényforrásokat: a tudásnak, művészetnek és erkölcsnek kis fényforrásait kioltaná egy ördögi lehelet.

Muzsnai László

Fekete kő

*Föld hullt a mélybe, föld, föld és csokor
Föld-zuhatagból felesapott a por.*

*Nekem sekély a sírod, szűk telek.
Én így temetlek: elmeritelek.*

*Búmat fekete kőnek rád kötöm
és lebocsátlak, át a nagy ködön.*

*Lelkem ködén, míg tested mélyet ér.
Ott fogsz aludni. Homlokod fehér.*

*A szádon megszébbítő mélabú.
Nyolcvankétéves tündér, őszhajú.*

*Mély temető lesz, csenddel gyógyító,
balzsamozó víz, új Szentanna-tó.*

*Leszállok hozzád engedelmesen
s eldédelgetlek, mint ahogy sosem.*

*Megint ketten leszünk, ketten csupán,
mint rég, falun, sok téli délután.*

*Megköszönöm a könnyet és tejet,
egyetlent féltő sok félelmedet.*

*Megköszönöm a nótát és mesét,
az élet babonás költészetét.*

*Csukott szemedbe már megmondhatom
egyszerű szóval: Jó voltál nagyon.*

*S ha néha újra láz jön, új vihar
s nagy éji nyugtalanság felkavar,*

*egy mély hullámmal tested felvetem,
s a csillagoknak meglebegtetem.*

Aprily Lajos

A kisebbségi magyarság szellemi védelme

Amióta Bethlen István gróf Debrecenben a magyar kisebbségek megmentéséről oly nagy feltűnést keltett beszédét elmondta, a magyar napi- és folyóiratsajtóban egymásután jelennek meg igen nagyfontosságú értekezések, amelyek főleg bennünket, kisebbségi sorsból származó vagy ma is kisebbségi sorsban élő írókat érdekelnek. Bethlen István gróf beszéde után nem sokkal Ottlik György, a Budapesti Hírlap főszerkesztője írt lapja első helyén mélyen átgondolt és a minden frázistól mentes új magyar férfit jellemző cikket arról, milyen feladatai is vannak annak a magyarságnak, amely kisebbségi sorsban élő fajtestvéreit az adott reális körülmények között is megsegíteni óhajtja. Ezt a cikket követte a Magyar Szemle múlt évi szeptemberi számában Balogh József írása, amelyből ugyanez a friss és okos magyar szellem villant elénk, karácsonykor pedig Teleki Pál gróf nyilatkozott a Nemzeti Ujságban a Kisebbségi Magyar Intézet felállításának szükségességéről. Azóta egyre-másra jelennek meg cikkek s azt látjuk, hogy mind nagyobb erővel dörömböl az eddigi közöny ajtaján az a kívánság, hogy a kisebbségi sorsba került magyarság szellemi védelmét minél előbb s minél nagyobb erővel meg kell szervezni.

Jómagam, aki több mint egy esztendeje élek Budapesten, ma is tisztán érzem azokat a fájdalmakat, de azokat az örömeket is, amelyeket a kisebbségi magyar író munkája nyomán magában érez s mert a kisebbségi magyar szellemi élet ismerető folyóiratát szerkesztem, a megromlott középeurópai viszonyok ellenére is élénk összeköttetésben vagyok csaknem valamennyi erdélyi, vajdasági vagy felvidéki magyar íróval s így közelebről látom helyzetüket s fájdalmasabban, vagy nagyobb örömmel értem meg a veszteségeik fölött érzett fájdalmat vagy a munkájuk eredményén érzett örömet. Annál jólesőbb tehát látni ezt a nagy megmozdulást, amely közel egy esztendeje mind erősebbé válik s lassan mintha megvalósulás felé vinné azoknak az elgondolásoknak sorát, amelyeket Balogh József vetett fel a Magyar Szemlében tavaly megjelent cikkében. Balogh elgondolásai között első helyen áll a szétszórtan is egységes magyar szellemi életben a hídverés munkájának gondolata, mert enélkül a magyar szellemi integritás hova-tovább csak kongó frázissá válik. Hiszen be kell ismernünk, hogy a szakadék egyre mélyül közöttünk, a felvidéki magyarnak alig van fogalma a vajdasági magyar szellemi életről s ami még szomorúbb, a megmaradt kicsiny magyarhonban az emberek nagyrésze nemcsak ismeretlenül, de

közönyösen áll szemben a felvidéki, délvidéki s részben az erdélyi magyar kultúrérettel. A helyzet az, hogy az utóbbi esztendőben a jugoszláv impériumban élő kisebbségi magyarság kultúrérettében nagy erőfeszítések voltak, amelyek eredményei főleg Szenteleky Kornél nevéhez fűződtek, de a törzsmagyar kultúrközönség kilencvenkilenc százalékban nem ismeri ezt a kultúrmunkát, nem ismeri a jugoszláviai magyarság fővárosi viszonylatban is helytálló lapját, a Kalangyát, felvidéki viszonylatban alig ismeri a Kassai Magyar Írást, s az élő magyar irodalom egyik legkiválóbb folyóiratát, az Erdélyi Helikont is csak a kiváltságosak ismerik.

A mai Európa kavargó politikai életében az egymástól való elzárkózás kényszerűen eltávolítja egymástól a magyar kultúrtesztet is, s a politikai kavargás nyomán támadó terror kisebbségi íróink lelkiületében egyre mélyebb nyomokat hagy. Egyik erdélyi irodalmi mozgalom embereivel levelezést folytatok s jellemző a mai politikai atmoszférára, hogy a mozgalom vezérembere csak azzal a feltétellel ígérte meg a maga és társai közreműködését, ha a lap megkapja a román beviteli engedélyt, de egyelőre akkor is csak névtelenül fog írni. Olyan ember részére, aki Budapesten él, első pillanatokra szinte érthetetlen s talán poltronizmusnak, megfélemlítettségnek látszik ez, de ha a dolgok mélyére tekintünk s meggondoljuk, hogy ma talán lelkiileg ugyanazt a kort éljük, amilyent legfeljebb a harmincéves háború kultúremberei élhettek, akkor megértjük az aggodalmaskodást s megértjük azt, hogy a Balogh József által említett új laptípus megteremtésének milyen súlyos nehézségei vannak. A sanda gyanú nem kétfelől, de százfelől fojtogatja a legbecsületesebb törekvéseket és ép azok, akik üzletet szeretnek csinálni a nemzeti önértékből, könnyen ledorongolják a legbecsületesebben érző magyarokat.

És mégis minden nehézség ellenére meg kell találnunk és pedig gyorsan kell megtalálnunk azt az összekötő kapesot, amely nem engedi a szakadékok még mélyebb széttárlását, nem engedi, hogy a más-más impérium alatt élő magyarság szellemileg és lelkiileg teljesen elszakadjon egymástól, hanem ép az ellenkező irányban munkálkodik. Ezért kell határos szomszédainkat, azoknak kultúrérettét minél inkább megismernünk, még akkor is, ha ők, amint Ottlik György írja: „valóban nem a legemberibb vonásokat mutatják nekünk és humanitásukat nem igyekeznek velünk szemben bizonyítani.“ Itt az ideje, hogy ne csak külön-külön kisebbségi sorsban, de a politikailag szabad magyar ég alatt is megismerjük egyéniségüket és cselekedeteik indító okait. Nekünk nemcsak a tőlünk területileg távolabb élő „nagy nemzetek“ kulturális életét kell megismernünk, hanem a szomszéd népeket is, mert csak így követelhetjük joggal tőlük, hogy ők viszont a mi bánatunkat, a mi örömünket megismerjék és átérezzék. A Nyugat most indított egy akciót, amelyben különböző nemzetek irodalmáról ad deka-

meronokat. Ebben az akcióban — legalább egyelőre — egyetlen környező nép dekameronja sem foglal helyet. Nekünk, akik anyyira büszkék vagyunk fejlett kultúránkra és nagyságunkra, nem szabad az elzárkózás struccpolitikáját folytatnunk, mert ezzel sem nagyságunkat, sem kultúrfölényünket nem bizonyítjuk.

Gróf Bethlen István pusztulásnak induló kisebbségeink kultúrális megsegítéséről beszélt és sokan kétségbe vonták, vajjon van-e módja a mai súlyos helyzetben ennek a kultúrális megsegítésnek. Hiszem, hogy sokféle módja lenne. Ha pillanatnyilag is sikerül kisebbségi sorsba jutott testvéreink helyzetén enyhíteni és nekik a minimális kisebbségi jogokat megszerezni, rengeteg útja és módja volna annak, hogy a mostani súlyos ájulatból magukhoz térjenek. Még újvidéki tartózkodásom idején a magyarság szellemi vezetőinek egyik becsei találkozásán többek között felmerült az a gondolat, hogy a kisebbségi magyarságnak ugyanolyan kultúrális autonómiát kellene kivívniok, mint amilyen autonómiával ma például a jugoszláviai magyar református egyház és a jugoszláviai német evangélikus egyház rendelkezik. Eszerint az autonóm jugoszláviai magyar kisebbség kultúrális adófilléreket gyűjthetne és a gazdaságilag megnyomorított magyar nép kezébe is juttathatna olcsó könyveket s álláshoz, kenyérhez juttathatná a nyomorgó és a felőrlődés felé haladó magyar szellemiséget. De emellett alkalom adódnék arra is, hogy az ottani értékes magyar kiadványok más magyar területekre, így, hogy Bethlen István gróf frazeológiájával éljünk, „az alföldi magyarsághoz“ is elkerülhessenek s ilyen módon legális és senki által nem kifogásolható segítséget kapjon az idegen fennhatóság alá került kisebbségi magyarság.

Mindennek természetesen felül kell állania a napi politikán. Magyar kultúréletünkben nem szabad megfélekezni a „jobb ma mit ér, ha holnap meglesz a tűzok, de nem lesz, aki leüljön a temít ér, ha holnap meglesz a tuzok, de nem lesz, aki leüljön a terített asztalhoz?

Csuka Zoltán

Egyoldalú megjegyzések a III. nemzeti művészeti kiállításról

A nemzeti kiállítások intézménye határozottan jónak bizonyult. Hóman Bálint miniszter nem naív ember s ennél fogva bizonyára nem hitte, hogy ha összehozza egy tető alá a művészeket, létre is jön mindjárt, mintegy parancsszóra, az a bizonyos sokat emlegetett és mindig meggyőződés nélkül ígérgetett „művészbéke“. Ellenben nagyon valószínűnek tartom, hogy úgy gondolkozott: Ha együtt lesztek, eldől rövidesen a háborútok sorsa, vagy hozzászoktok egymáshoz. Úgy látszik, hogy az irányzat csakugyan az egymáshoz szokás felé hajlik. Még Zala Györgynek az államtitkárt üdvözlő beszédéből sem lehetett teljességgel kiértelmezni az ellenkezőjét.

A betegeskedő miniszter képviselőjében Tasnádi Nagy András államtitkár nyitotta meg a kiállítást, olyan szavakkal, amelyek elárulták, hogy a művészet csakugyan szívügye. Beszédének vezető gondolata az volt, hogy művészetünk nem zárkozhat el a nagy világpontokból kiáramló folyamatok elől. A magyar művészet fáján nőhetnek virágok, melyek idegen színekben is tűndöklönek, de a fa törzse legyen magyar.

A „törzs“! — Álljunk meg most e kifejező szónál. Van-e egyáltalában törzse egy olyan ország művészetének, mely fel tudott fordulni fenekestől máról-holnapra és amelynek társadalmi életében alig lehet felfedezni valami egységes alapeszmét?

A törzs mélyebben gyökerezik, mint legtöbben hiszik és fejlődésképes. Kik nevezhetők e kiállításon törzsnek és miben áll a fejlődésképeségük?

A hetven évet betöltött Csók Istvánban csak a fölényes tudás árulja el a régi embert, mert női arcképe egyébként a legteljesebb üdeség. Nem amolyan „még mindig jó“, hanem egy új fejlődés kezdetét jelző kép. Iványi-Grünwald Béla, miután egynehányszor már úgy látszott, hogy fáradtra festette magát, derűs képzeletre valló színgazdagsággal kezdi újra. (Cigányleányok, Keckeméti cigánytanya télen), Tornyai János, kinek öregsége nyugalmaról most Hódmezővásárhely városa gondoskodik, ugyan csak új színekben ragyogtatja tősgyökeresen magyaros festőművészetét (Gazdátlan park, Napsütés a parkban, Kis hotelszoba). Az egykori Munkácsy-tanítvány és még mindig észrevehetően Munkácsy-utód úgy juttatja kifejezésre az ő magyarságát, mint annakidején Petőfi a Tisza partjánál: „Mentől inkább hallgatsz, annál többet, annál szebbet mondasz“. — Csak egyetlen napsugár, csak egy árva búcsúzó napsugár a pusztuló kertben és az ócska pamlagon. Menthetetlenül kics, ha avatatlan festi. Nem is a mai

Felvinczi Takács Zoltán: Megjegyzések a III. művészeti kiállításról

nemzedéknek való feladat. A mi öreg Tornyaink azonban, az ő nagy festői tudásával és gazdag érzésével mindig ki tud hozni mély hangokat és meggyőző kifejezéseket ezen a húrton.

Hasonló a Koszta József és a Nagy István esete. Koszta fejlődése abba a vonalba esik, mely az Aradról Barbizonba származott, Paál Lászlóval kezdődik s Mednyánszky és Spányin át vezet tovább. Kétségtelenül sok francia elemet dolgozott fel ez a művész. Külön indokoltságát találta meg azonban Magyarországon szívében. A magyar táj végtelensége valóban indokolja a tónusoknak azt a mélységét, melyet Mednyánszky után Koszta és Nagy István is kifejlesztettek és amelyet Fényes Adolf is magáévá tett. Nagybánya jó idejében is ez a hangnem járta. Ennek feléléését élvezzük most Iványi-Grünwald Béla képein.

Magyar törzsből származik végeredményben az is, amit Medgyessy Ferenc alkot. Az ő szobrai ma már valósággal újjáalakították Debrecen képét, de mint valami évszázadok óta esedékes dolgok illeszkedtek bele az ottani környezetbe. Maillol joggal említhető mindig Medgyessyvel kapcsolatban, aki azonban olyan felülmúlhatatlan egyszerűséggel és közvetlenséggel faragta kőbe Móricz Zsigmond képmását, amilyen csak egy közülünk való magyar művésztől telik.

Glatz Oszkár, a legjobb rajzoló egyike, képmások festésével és rajzolásával mélyítette el művészetét, melynek sajátos magyar jelleget adtak azután a bujádi életképek. Ma ő a régi alapon megújult formában jelentkezik. Olyan időben lett művészete nagyobb vonalú, amelyikben sokan vannak hanyatlóban. Hatvány Ferenc egy impresszionista és egy olyan korszak után, melyben sokat köszönhetett Ingresnek, keresetlen egyszerűségig jutott. Mattyasovszky-Zsolnay László impresszionizmusára a színek olyan művészete következett, melyre a művészt nagyrészt a Zsolnay családi műhely színes égetett zománcái nevelhették. Különös, de igen érdekes jelenség Boldizsár István, ki most kezd itthon impresszionista fejlődést, olyan őszintén és meggyőződéssel, mintha ő volna ennek az iránynak a felfedezője.

A művészetben nem lehet rossz néven venni az ilyen időszerűtlenséget. Hiszen a művészetben — ma már be merjük vállalni — nincs időszerűtlenség. Tudom, hogy van még ma is pártkritika, amelyik aszerint dicsér vagy ítél el valamit, hogy hozzátartozik-e vagy sem valamely irányhoz. A magam részéről már régóta túlhaladottnak érzem ezt az álláspontot. Márton Ferenc, Nádler Róbert, Balló Ede, Edvi Illés Aladár, Knopp Imre, Major Jenő, Vidovszky Béla, Berán Lajos, Szentgyörgyi István, Damkó József és Teles Ede időtlensége ép oly érdekes az én szememben, mint Vaszary János, Czóbel Béla, Berény Róbert, Szőnyi István, Bernáth Aurél, Kontuly Béla és Molnár C. Pál fogékonysága a ma folyamatban levő stílusvajadások vagy Burghardt Rezső,

Felvinczi Takács Zoltán: Megjegyzések a III. művészeti kiállításról

Aldor János László, Istókovits Kálmán és Lux Elek érzéke a való élet szépségei iránt.

A fődolog minden művészmunkában az igazság. Igazság pedig a magyar művész számára csak egy van: az, amire a környezete nevelte.

Felvinczi Takács Zoltán

KRITIKAI SZEMLE

Dr. Matolesy Mátyás: Agrárpolitikai feladatok Magyarországon. Budapest, Soli Deo Gloria kiadása. 152 l.

Kevés könyv keltett mostanában akkora visszhangot napi sajtóban és népgyűléseken, szakemberek és laikusok táborában egyaránt, mint Matolesy Mátyásnak a magyarországi agrárpolitikai feladatokról írt munkája. A mostani zürzavaros és gyanakvással, meg rosszindulattal telt világban megnyugtató érzést kelt és jobb jövőt enged sejtetni, hogy ime, reklám-hadjárat, meg klikk-támogatás nélkül, csupán a maga érdeméért arat elismerést egy józan eszű, eszményektől vezetett és tiszta szándékú ember írása. Bennünket, protestánsokat, még külön is megnyugtató, hogy ma is él és hat közöttünk az a szellem, amely minden korok éltető eszméit izzítva a mult század nagy nemzeti fellendüléseit munkálta hazánkban. Magamforma embernek pedig személy szerint is megnyugtató olvasmány Matolesy könyve. Mert az, aki az Alföldnek legszerencsésebb birtokmegosztású vidékéről származik és éveken át behatóan tanulmányozta a mezőgazdasági kisüzemek két legtipikusabb országának, Hollandiának és Dániának mezőgazdasági szerkezetét, a kisüzemek szükségességéről és célszerűségéről vallott, eddigelé tisztán tapasztalati úton szerzett meggyőződését Matolesy könyvéből a gazdaságkutatás tudományának módszereivel és eredményeivel látja igazoltnak.

Nyugat- és Középeurópában a mezőgazdasági nagyüzemek kora végképen lejárt, s ennek az elavult termelési rendszernek a fenntartására irányuló minden törekvés olyan anachronizmus, amely szükségszerűen veszedelmes közgazdasági és társadalmi betegségeket okoz. Szerzőnk ennek a tételnek Magyarországra is érvényes voltát mezőgazdaságunk szerkezetének ismertetésével meggyőzően igazolja. Az általa felvázolt kép plasztikus és egy részletét nem tekintve — döbbenetesen hűséges. Megmutatja a magyar birtokeloszlás régi Scylláját és Charybdisét: a törpebirtokok és a nagyüzemek területi túltengését, mert az egyik emberi módra nem tudja eltartani és csak tengetni képes a gazdáját, a másik meg mesterségesen okozván népritkulást, az önálló létnek még csak a reményétől is megfosztja a szűkhatáru szomszéd községek egykézű lakosságát. Rámutat a nagyüzemnek a nép társadalmi problémáival szemben való érzéketlenségére, amely szükségszerűen következik ennek kapitalisztikus természetéből s amelyet a teljes ridegségig fokoz a kizárólag haszonszerzésre irányuló nagybérleti gazdálkodás, különösen ha zsidó vállalkozó folytatja.

Ismerteti a nagyüzem és a kisüzem piacra, főképpen külföldre kerülő termelvényeit, s megállapítja, hogy kivitelükben

azok a cikkek válnak egyre fontosabbakká, amelyet a kis gazdaságok tudnak haszonnal előállítani. Teljes mértékben látja az alföldi tanyatelepülésnek, amellyel több mint egy millió magyar ember talál otthont és megélhetést, összes közgazdasági előnyeit főképpen a kivitelre való termelés tekintetében. Kár, hogy szerzőnk ezeknek az igen helyes megállapításoknak ellenére is éppen a tanyakérdést illetően esik nagy tévedésbe. Valószínűleg a régebbi szakirodalom hatása alatt és saját tapasztalatainak hiányossága következtében. Ő t. i. az alföldi tanyásnak társadalmi és művelődési tekintetében való mostoha helyzetét a tanyarendszernek, mint települési formának, szükségszerű velejárójául tekinti, s magát a tanyarendszer kifejlődését a 19. századbeli közigazgatás bűnös mulasztásának véli. Pedig amint ezt már egy régebbi alkalmi cikkemben kimutattam (*Társadalomtudomány*, 1928. évf. 255. l.), a magyar tanyarendszer nem torzképződmény, hanem egészen szabályos és szükségszerű települési forma, csak árnyalatokban tér el a külföldi hasonló alakulásoktól, és teljes kifejelettségében az ódivatúbb falutelepüléshez képest előrehaladást jelent, nem pedig visszaesést.

A tanyakérdés lényegének ez a félreismerése az általános helyzetkép megrajzolásában csak részlethiba, de súlyos tévedéssé válik akkor, amikor szerzőnk a tulajdonképpen agrárpolitikai feladatok taglalását végzi. A nagyüzemeknek egy bizonyos (Matolcsy szerint 500 k. hold) nagyságra való korlátozását, s a felbontott nagyüzemek helyébe minél több önálló családnak tisztességes megélhetést biztosító kisgazdaság felállítását — úgy hiszem — minden elfogulatlanul gondolkodó ember csak helyeselni tudja. De hogy a kisgazdaságok megszervezésével kapcsolatban — a hegyvidékeket kivéve — Magyarországon bárhol is új telepes községek létesítésére kellene gondolnunk, ezt a mindennapi élet ismeretében határozottan tagadnom kell. Pedig szerzőnk számításaiban 280 új telepes község alapításának lehetősége szerepel. Meg vagyok róla győződve, hogy az úthálózatnak fokozatos kiépítése — amelynek részletes programját szintén megtaláljuk könyvében — lesz hivatva a tanyai élet összes hátrányait megszüntetni és a tanyavilágot európai színvonalra emelni.

Szerzőnk becslése szerint 20–25 év leforgása alatt kb. 3.1 millió k. holdnyi mezőgazdaságilag művelhető területen lehetne és kellene az üzemi átcsoportosítást végrehajtani s ezáltal kb. 225 ezer új kisgazdaságot létesíteni. Kár, hogy fejtegetései során a nagyüzem és a nagybirtok fogalmait nem választja élesen külön egymástól, s többször egynek veszi a nagyüzemek megszüntetését a nagybirtok felaprózásával. Pedig az egész földreform-kérdés sokkal gyorsabban és olcsóbban oldható meg, s megoldása kevesebb rázkódtatással jár akkor, ha nem tesszük állami beavatkozás tárgyává magának a pusztá földnek birtoklását s a föld, mint

törzstőke hozadékának élvezését, csupán a föld kihasználására létesített üzemek kérdését szabályozzuk. (Ahogy ezt pl. erdőtörvényünk is teszi). Ekkor természetesen — nagyságra való tekintet nélkül — azon a kb. 2 milliárd holdnyi földbirtokon kellene elkezdeni az üzemi átcsoportosítást, amelyet tulajdonosaik már eddig is bérbeadás útján hasznosítottak.

Megdöbbenéssel és a tehetetlen keserűség érzésével olvassuk az utódállamokban végrehajtott földreformok ismertetését. A magyar termőföldből összesen 7.3 kat. hold jutott a cseh, román és szerb nép földműveseinek. Ehhez a magyar földművelő nép számára elveszett óriási darab földhöz — a csonkaország területének közel feléhez — fogja a történelem a felelős kormányok agrárpolitikáját tetemre hívni, mert ha a magyar föld a magyar népe lett volna, sokkal nehezebb lett volna az országot a trianoni sírba süllyeszteni. Pedig szerzőnk szerint az Amerikába kivándorolt magyar földműves a hazaküldött pénzfeleslegével azt bizonyítja, hogy azzal a küzködéssel, amellyel az amerikai életből magának részt tudott hasítani, meg tudott volna birkózni a Bácska, Bánát rónáin részére kiszakított földek vételárával is, ahol helyettük most ószerbiai telepések verték fel tanyájukat.

Részletesen ismerteti szerzőnk az üzemi átcsoportosítással kapcsolatos összes teendőket, s különösen a piacutató és a kollektív agrár-reklám tekintetében mond újat és érdekeset. Kár, hogy a szövetkezetekről és a gazdasági szakoktatásról szóló fejezetekben az elmúlt évtizedek notórius szalmacséplőinek a szerűjére tévedt. Igazi és ál-szövetkezetek között különbséget kell tenni, és benépesülésre képtelen szakiskolák megtízszerezését kívánni, valahogy idejét multa dolog. A magyar földműves nép szellemi emelésének csak egy útja van — amint már évekkal ezelőtt éppen ennek a folyóiratnak a lapjain kifejtettem: a népiskolai oktatás elmélyítése, igények keltése nélkül általános műveltséget adó felsőbb népiskolák létesítése s azután olcsó és mozgékony szaktanfolyamok.

Az a benyomásom, hogy Matolesy „Az agrárpolitika által előidézett struktúraváltozás tőkeszükséglete és a megrázkódtatásmentes struktúraváltozás időtartama” című fejezettel végezte talán a legérdemesebb munkát. Azáltal, hogy megállapítja a változások várható tőkeszükségletét és a végrehajtás ütemét (igénytelen nézetem szerint előbbit — de ez inkább a gyakorlati ember érzése bennem, mint pozitív tudása — túlságos magasan, utóbbit — *periculum in mora* — túlságos lassan) az egész agrárreformkérdést megtisztítja a felelőtlen hangulatkeltés és a fantasztikus képzelődések salakjától és tisztára mosva, éles körvonalakkal úgy állítja elénk, mint a közeljövő reális és minden viszonylatában megmérhető szükségletét.

Teljesen igazat kell adnunk neki abban is, hogy kerüljön

bármennyibe is az agrárreform — szerinte évi 100—120 millió pengőbe — azzal a megokolással, hogy az állami költségvetés deficitese s így nincsen rá fedezet, egy évvel sem szabad elodáznunk. Jam proximus ardet Ucalegon. Ha nem segítünk gyorsan, meggyérül a tősgyökeres magyar nép, s kipu sztul elsősorban a termé szettől és a közgazdasági helyzet miatt mostoha vidékekre szorult református magyar nép.

A lét vagy nem lét kérdése ez. Pénzügyi nehézségeket lebíratatlan akadályokon emlegetni csak olyan színvonalú aggodalmaskodás, mint mikor a régebbi időkben az érdekeltek azzal veték le az útépitések ügyét a napirendről, hogy a szekér a műúton egy-kettőre elkopik, az örökös lópatkoltatást meg a szegény kisember nem győzi költséggel, a pénzbeli hozzájárulásba pedig még a leggazdagabb birtokos is tönkremegy. Igaz, hogy ha végre mégis csak elkészült az út, harmadnap már mindenki a természetességnek spontán érzésével használta. Az a benyomásom, hogy így leszünk az agrárreformmal is: ha majd megvalósul, olyan természetesnek fogjuk találni, mint ahogy nem csodálkozunk azon, hogy a nap keleten kél és nyugaton áldozik le.

Dr. Matolesy Mátyásról pedig, ennek a derék könyvnek fiatal szerzőjéről örömmel hisszük, hogy még sok hasonló írással fogja megajándékozni Magyarorszá g reformnemzedékét.

Hartyáni Zoltán

Gróf Széchenyi István naplói. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta dr. Vizsota Gyula. IV. kötet. 1830—1836. Budapest. 1934. (Magyarország újabbkori történetének forrásai.) LXXII + 754.

Széchenyi naplóinak ez a negyedik kötete Magyarország forrongó időszakának hajnalát öleli fel. Még nem látszanak azok a tüzek, amelyek később felcsaptak a magyar forradalom lángjaiban, de a Naplóból már kiérzik a közjogi és gazdasági nagy megmozdulás lüktetése. Széchenyi lelki fejlődésére ez az időszak nagyon jellemző s éppen ezért a Naplóknak ezt a kötetét elolvasni hasznos lehet mindazok számára, akik a Széchenyiben megtetsző Magyarország fejlődését figyelemmel kísérik.

A Naplók soraiból élénk vázolódik az az aggodalmas nagy munka, melyet Széchenyi a Duna- és Tisza-szabályozás, a társadalmi berendezkedés érdekében fejtett ki. Ez időszokban háromszor is végigutazza az Al-Dunát, egyszer Beszédes mérnökkel, más-szor Vásárhelyi Pállal s mindannyiszor égő fájdalommal tapasztalja, hogy Magyarország még nagyon messze áll a Duna kereskedelmi hasznosságának kihasználási lehetőségétől s így egy fontos gazdasági forrás értékesítésétől.

Ugyanebben az időben zajlott le az 1832—36-iki országgyűlés is, amelynek ülésin Széchenyi többször hangoztatta adózási rend-

szerünk megváltoztatásának szükségét, valamint az egész társadalmi rendszer folyamatos átalakításának parancsoló kívánságait.

Kifejtette ő már ezeket a gondolatokat a *Hitel, Világ, Stádium* c. könyveiben és más cikkeiben is, amelyeknek sikerét vagy elterjedtségét örömteli, de sokszor panaszkodó kifejezésekkel is kísérte, mert látta, hogy mily kevesen vannak, akik tanácsait megértéssel fogadják. A megnemértés többször fakaszt fel benne elkeseredést. Szubjektíve érdekesek a *Naplónak* ezek az oldalai, mert az örökké harcoló nagy magyarnak lelkivilágát, visszavisszatérő életúntságát hűen tárják elénk. Szemünk elé rajzolódik a Lánchíd érdekében kifejtett küzdelme, az a kísérlet, amellyel az ellenkező követek ellenvetéseit igyekeznek leküzdeni. Ugyanakkor fényt derítenek a nemzet sorsában ezidőben szintén nagy szerepet játszó Wesselényi Miklóssal kötött barátságának elhidegülésére is. Wesselényi ekkor már mind nagyobb lendülettel tér el Széchenyi útjaitól és Széchenyi sokszor szemrehányó magábanézéssel szórja saját fejére a hamut amiatt, hogy végeredményében ő ébresztette fel Wesselényiben is a „baloldali“ Magyarország eszméit s féltve félti barátját a romlástól, országát pedig a pusztulástól.

A *Naplón* általában ez a három gondolatcsoport vonul végig: hogyan lehetne Magyarország kereskedelmi mérlegét a Duna szabályozása által megjavítani, miként lehetne a Lánchíd felépítését megvalósítani és harmadszor: a Wesselényiben kifejeződő szubjektívebb magyarságot hogyan lehetne a társadalmi és gazdasági fokozatos javítás irányában megtartani.

Természetes, hogy e nagy gondolatok mellett a *Naplót* átszinezik Széchenyinek az őt jellemző iróniával és egyéniségükben megragadó jelzőivel kifejezett észrevételei, amelyeket korának vezető egyéniségeire s intézményeire tesz. Mindezek csak emelik a *Napló* élvezhetőségét és értékét, mert belőlük alkothatunk igazi képet egy gyötrődésekben vergődő ember lelkivilágának tükrében az egész akkori Magyarországról.

A *Naplót* *Viszota* történetírói gondossággal és széles körtekintéssel rendezte sajtó alá. Nem a sokszor vitára hívó bevezetésben fejeződik ki az ő nagy érdeme, hanem a nélkülözhetetlen fontosságú lapalji jegyzetekben. A magyar közönség nagy köszönettel mondhat hálát *Viszota Gyulának*, mert a *Széchenyi Napló*iban előforduló, sokszor nagyon jelentéktelennek látszó eseményekre és személyekre is felhívja a figyelmet jegyzeteivel.

Komoróczy György.

Magyar irodalmi ritkaságok. Szerkeszti: **Vajthó László.**
28. füzet. *Horvát István magyar irodalomtörténete.* Pap Károly egyetemi tanár gondozásában kiadta a debreceni református gimnázium és a Dóczy-leánygimnázium ifjúsága. 146 l.
— 29. füzet: *Magyar reneszánsz írók.* Összeállította és bevezerte

téssel ellátta: *dr. Kardos Tibor* tanár. A fordításokat végezte és kiadta a budapesti Berzsényi Dániel rg. ifjúsága. 129. l. — 30. füzet: *Greguss Agost: Irói arcképek*. Sajtó alá rendezte, előszóval, jegyzetekkel ellátta: *dr. Mellinger Kamilla* tanár. Kiadta a Kir. Magy. Egyetemi Nyomda. 258. l.

Vajthó László elsőrangú szövegkiadásainak három utolsó füzete szinte már feledteti a gyűjtemény születésének körülményeit. A középiskolás diákság, amely az első kiadványokat finanszírozta is, gondozta is, hovatovább háttérbe szorúl; a maecenási szerepet maguk a középiskolák veszik át lassankint, a kiadásra kerülő mű tudományos gondozása is odakerül azokba a kezekbe, ahova való: filológiával rendszeresen foglalkozó tudósok szakképzett, módszeres eljárása alá. Ezt a dícséretet nem kis mélabúval írom ide, de előrelátható és kikerülhetetlen volt ez a vég. A mindennél fontosabb *szöveg* érdekében talán-talán kívánatos is. Mindazonáltal nem érne nagy meglepetés, ha ezentúl már nem jelennék meg a gyűjteményből annyi füzet, amennyi eddig megjelent. „Az a mondatom ellened, hogy az első szeretetedet elhagytad“ — idézem az efézusi gyülekezet angyalához íródott levélből, de tárgyilagosan meg kell állapítanom, hogy csak a „pedagógus“ szomorkodik bennem, az irodalom iránt érdeklődő „közönség“ örvend a kötetkék belső gazdagodásának.

1. *Horvát István Magyar irodalomtörténetét Pap Károly* egyetemi tanár gondozta s a kiadóként szereplő két debreceni középiskolának megemlítve nincs, valószínűleg ténylegesen sem volt, semminémű munkatársi szerepe. A művet különben csak olyan mértékben tarthatjuk Horvát Istvánénak, mint a mostanában közkézen forgó könyvatos jegyzeteket azon professzorok szellemi alkotásának, akiknek ajkairól serény diákkezek „lerápiálták“. A kompendium azonban ezzel a megszorítással is rendkívül érdekes, két okból. Egyik ok: Horvát nagyszerű szuggesztív hatása kortársaira (még mindig nem egészen világosan látni, hogy miért). Ez a vázlat újabb adalék egy ezentúl megfogalmazandó felelethez. A bevezetés is sejteti, hogy nem a tényeivel, hanem azzal a vitatható, de egységes és eredeti szemlélettel, amelyből a tényeket csoportosítja és mutatja. A másik ok, amely miatt Horvát István minden délibabossága mellett eleven és termékeny alak ma is, az, hogy úgy ő, mint a többi magyar „különc“ tudós, idők múltán egyre többet veszít kuriózitásából s egyre többet nyer a maga igazában. Tanításának olvasása közben nagyon sok helyen meglep bennünket egészséges és szellemes „megsejtéseivel.“ A bevezetés hálánkra érdemes módon és mértékben hangsúlyozza is ezeket a helyeket. De mindezen túl és mindezen fölül azzal az érzéssel tesszük le a könyvet kezünkbe, „mintha“ ez a sokszor kigúnyolt tudós csak — a maga korának fogyatékos kifejező eszközeivel — rosszul fogalmazta volna meg igazságait, amelyeket ellenben egész helyesen és roppant finoman fogott fel

a maguk egészében. A bevezetés eszméltetőnek szánta a szöveget, hadd legyenek az elsők között, aki köszönettel nyugtázom, hogy: a legteljesebb joggal!

2. A *Magyar Reneszánsz Írók* gyűjteményes és szemelvényes kiadásában valamivel több részt vállaltak a kiadóként szereplő gimnázium növendékei: latinról-magyarra fordították az eredeti szöveget, amely így aztán bilinguisen jelent meg. De ki kell jelentenünk, hogy a kiadás értékei között ez a teljesítmény rendkívül szerény, a hangsúly Kardos Tibor munkájára esik. *Bevezetése* képet ad a magyar és magyarvonatkozású reneszánsz irodalom egészéről, így legalább sejtésünk támad fölöle, miből kaptunk mutatót és miért éppen a kiválogatott darabokat kaptuk. *Bibliográfiái és magyarázó jegyzeteiből* világosan megláthatjuk, milyen mértékben vette birtokába és milyennek látja ezt az irodalmat a magyar filológia. Valahogy kritika is ez a rész, kérlelhetetlenül bizonyosságot téve affelől, hogy Mátyás udvara nemesak a maga idejében volt elszigetelt jelenség nálunk, hanem még ma is az. Egy darab „virtuális Magyarország“ a róla szóló és élő filológia is. A harmadik érdeme Kardos Tibornak t. i. egy kísérő értekezés *A virtuális Magyarország-ról*. Egy szellemi, az anyagiak fölött, a tények mögött, sokszor egyenesen azok ellenében élő Magyarország ez, amelybe beleillesztve Mátyás alakja, kora és udvara nem véletlen, nem ugrásos és nem folytatástalan képlet. A három részre szakadt magyarság egységét is logikusabban magyarázza, mint az eddigi (csaknem kizárólagosan közjogi) magyarázatok.

Mi három hatást jegyezhetünk ide a könyv olvasása után. Az első a kiadót érdekli. Mi minden mentegetőzés ellenére fájjaljuk, hogy „Gryllus“-ból nem kaptunk szemelvényt, hogy Fehérvári nem szerepel és hogy nem gyönyörködhetünk a Pataki Névtelen művészetében. Odaadtuk volna értük cserébe Galeotto-t, Bonfinit és Mindszenti Gábor naplóját. Ezek t. i., ha nem is a közölt szemelvényekben épen, eléggé könnyen, sőt olcsón hozzáférhető írók és művek, benne is vannak a köztudatban, az egész reneszánszról adott kép egysége érdekében elég lett volna egyszerűen utalni rájuk. Úgyszintén sajnálattal nélkülözzük az Argirus népi dallamát; ha nem is egykorú, bizonyára elég ősi változat. Valamelyik üres lapra ráfért volna. (Minden üres lapért kár, a bilinguis kiadás, pláne, ha jegyzetes, jó tördelő mellett nem követeli meg okvetlenül ezt az áldozatot.) A másik belőlünk kiváltott hatás az értekező számláját terheli. Bármilyen tetszetős a virtuális Magyarország elmélete, attól félünk, beletalál esni egy másfajta túlzásba, mint amelyekben a megelőző kor felfogása leledzett. A tények túlságos tisztelete valóban tétovázóvá, bátortalanná, egyhelyben veszteglővé, adatai közt elvesztette az elmúlt korszak filologusait. Ez kétségkívül terméketlen, összefoglalásra képtelen tudományosságot segített kialakítani.

Félő azonban, hogy a virtuális Magyarország viszont más oldalról egészen figyelmen kívül fog hagyni bizonyos letagadhatatlan tényeket, csak hogy az elmélet maradék nélkül érvényesülhessen. Nekünk például már is úgy tetszik, mintha ez a reneszánszsal a középkort a barokkig folytatólagosan átmenteni akaró „virtuális“ Magyarország, hazánk „történetének szebbik része“, túlon túl is merész feltevés volna, mely ellen a valóság tényei kissé ellenségesen csoportosulnak. Más hangsúllyal, de aláírom a szerző megállapítását: A virtuális élet *álomszerű*. A harmadik hatás, amelyről beszámolhatok, jóval pozitívebb. Egybefolyik azzal az élménnyel, melyet az *Apollo* c. folyóirat nemrég megjelent első füzetének köszönhetek. (A kiadó nevével is találkoztam ebben a füzetben.) Mintha nem folytatódna itt valami, hanem most kezdődne. A klasszikus szellem újraértékelése ez s természetes következményképpen a magyarországi latinság birtokbavétele, a nemzeti szellem beolvasztó ereje által.

3. *Mellinger Kamilla* tanár magának az Egyetemi Nyomdának a megbízásából azok közül az „*Irői Arcképek*“ közül, amelyeket 1853–55-ben a Pesti Napló „Jeles Iróink Csarnoka“ rovatában Toldy, Kemény, Erdélyi, Ipolyi és mások, de túlnyomórészt *Greguss Agost* tollából közölt, egy kötetbe gyűjtötte utóbbinak 29 tanulmányát. A Pesti Napló rovatában többen is írtak, ne keressünk tehát a 29 név között hiányzó neveket. A kötet így is kortörténeti dokumentum. Ma már e tanulmányok megállapításainak nagy része alapos revízió alá került, ez a kötet nagy lépéssel visz bennünket előre az arcképek szerzőjéről bennünk élő arckép revíziója felé.

Karácsony Sándor

Dr. Jancsó Elemér: Az irodalomtörténetírás legújabb irányai. Erdélyi Tud. Füzet. 65. sz. 1934.

A századforduló előtti materialista-naturalista filozófia elméleti és a világháború gyakorlati csődje, a tudományok alapjainak vizsgálatára ösztönzött, különösen a szellemi tudományokban. Az önvizsgálat vezetett a történeti tudományok újjászületéséhez, köztük az irodalomtörténetéhez is. (Gyökerei ugyan korábbra nyúlnak, de igazában csak a legutolsó évtized fejlesztette ki). A saját „önelvűségére“ eszmélő irodalom tisztulási irányait mutatja be *Jancsó Elemér dr.*, de csak azokat, amelyek a 20-ik század folyamán születtek. Ez vitatható szempont; ha általában vizsgáljuk a szerzőtárgyalta 4 irány bármelyikét, mindegyiket vissza lehet vezetni jó pár száz évvel, ha pedig az egészen újszerűt nézzük, az ú. n. „pozitívizmus“ is termelt másokkal mérhető munkákat.

Négy irányt tart fontosnak:

1. Összehasonlító irodalomtudomány, különösen angol-francia nyelvterületen. A múlt századvégi „hatás“-kereső iskolából fejlődött (nálunk *Heinrichék*), de élesen megkülönbözteti ettől, hogy a szel-

lem „autogen“, önmagából kifejlő történetét hangsúlyozza és az európaszerte, még a kisebb népek irodalmában is jelentkező közös vonásokkal foglalkozik. Célja a jól megírt nemzeti irodalomtörténeteket átfogó rendszeres *histoire de l'humanité*.

2. Szellemtörténeti módszer, különösen a németeknél. Megindítója Dilthey, első gyakorlati megvalósítói Unger és Gundolf. Azonban éppen ennél az iránynál látszik meg legjobban a kiforratlanság (Jancsó nem hangsúlyozza eléggé), aminek bizonyítására elég Ermatinger és Walzel vagy a Gundolf-iskola és Unger gyökeres ellentétére utalni.

3. Nadlerizmus. Régi gondolatok újulnak meg benne. Alapfelfogása: a német irodalom nem egységes, hanem sokrétűségében az egyes törzsek „szellemét“ (kísért a „Volksgeist“) tükrözteni viszsza. Új szempontú magyarázataival sikerült eddig értetlen irodalmi jelenségek ötletes megvilágítását nyújtani (pl. renaissance, romantika), de a legújabb időkre veszélyes ráhúzni a régi sémát, így kerül pl. Goethe a rajnai frank tájirodalomba. Katolikus beállítottsága éppolyan túlzásra ragadja, mint amit a tőle támasztott protestáns történetírásnál kifogásol.

4. Társadalomtudományi irány, a hegeli balszárnyból (Marxék) és Taineből fejlődött. Alapgondolatuk: a szellemi alkotások a gazdasági és társadalmi berendezkedés függvényei (Marx Unterbau-Überbau elmélete), de nagy érdemük, hogy rámutattak a közösség és a közönség szerepére az irodalomban. Kiváló képviselői: Lublinszki, Lukács György, Lempicki, oroszok.

A magyar irodalomtörténetírás legújabb termékeinek a seregszemléjével végzi ismertetését. (Minerva, mint az első két irány képviselője, Farkas Gyula nadlerizmusa; a régibb iskolából Pintér Jenő, de miért maradt ki Horváth János, aki a legeredetibb??)

Szerencsésebbnek tartottuk volna, ha szerző a négy irány helyett, amelynek a felvétele tetszőleges, (pl. a szellemtörténetbe beleolvaszthatom Nadlert, de több élesen elkülönülő irányra is oszthatom), kettőt különböztet meg: 1. a francia-angolt és 2. a németet. A XIX. század külön fejlődése, hagyományok, beállítottság egészen a legújabb időkig kettéválasztották. Nyugat tudományosságát a szellemi tudományok terén és a közelebbhozási kísérletek ellenére is valószínűleg megmarad az újból kitört feszültség miatt ez a kettősség. (Ezt Troeltsch fogalmazta meg erőteljesen, de művében ő sem vitte keresztül). Annyival is inkább követhette volna szerző ezt a kettős beosztást, mert ő maga is saját bevallása szerint egyrészt Mahrholz művére (Literargeschichte u. Literatur Wissenschaft, Leipzig, 1932.) és van Tieghmére (Tendances Nouvelles en Histoire Littéraire Paris, 1930) támaszkodik. Egyébként az ismertetés szűkreszabott keretében megtalálható minden fontosabb irodalomtörténeti jelenség; hasznos munkát végzett az anyag világos összefogásában.

Lotz János

Mai francia dekameron. Fordította, a bevezető tanulmányt és az életrajzokat írta: *Gyergyai Albert*. Nyugat-kiadás.

A jó antológiában mindig van egy darabnyi irodalmi hitvallás. A válogatás állásfoglalást jelent s a termékeny egyoldalúság többet árul el az illusztrálandó valóságból, mint a tárgyilagosságot kirakatba tevő anyagbeli teljesség. Az írók, kiknek noveláit *Gyergyai Albert* lefordította és kötetbe gyűjtötte, túlnyomó részükben nem olyanok, kiknek munkájára a manapság a hitelvesztés útjára lépett „mai“ jelző nagyon ráillene. Jean Cocteau és Julien Green kivételével, a kötetben szereplő írók a múlt század 70–80-as éveiben születtek s fellépésük is még a háború előtti időkbé esik. Ez a mai francia dekameron egy kissé tehát „tegnapi“, éspedig nemcsak az írók születési dátumait, hanem a művek természetét tekintve is. De ez a tegnap olyan, melyért kiállani most majdnem nagyobb kockázattal jár, mint a jövőre appelláló forradalmak mellett való hittevés.

A dekameronban magyarul megszólalt írók nem mind egyenlő értékűek. A legelső vonalba csak Roger Martin Du Gard, Jean Giraudoux, Julien Green, Marcel Jouhandeau és Jules Supervielle állítható. A hang is, melyet az egyfolytában való olvasással kihallunk, nagyon is különféle, de az érték- és hangkülönbségeket (ez alól az irodalmi tegnapelőttből is egy gyengébb minőséget képviselő Duvernois sem kivétel) egy-két közös vonás egyenlíti ki, mely talán a kiválogató kezét is vezette. Tématika és stílus együtt teszi össze ezeket a vonásokat.

Nézzünk végig epikus anyagukon. Jean Cocteau: egy öregúr furcsa szerelme egy nőnek öltözött ifjú iránt; Roger Martin Du Gard: a kiegyensúlyozottnak gondolt polgár lelkén meghúzódó erkölcsi sebhely; Georges Duhmel: a gazdaság mitoszának élete a világháború katonáinak lelkében; Henri Duvernois: az étellel játszó irodalom; Jean Giraudoux: a differenciált kisember ütődései az elérhetetlen nő körül; Julien Green: a gyermek-ifjú idegeinek vibrálása egy ismeretlen sorsú leány mellett; Marcel Jouhandeau: egy vén pásztorleány élete az örökkévalóság közelségében; François Mauriac: az író imbolygása két nő és a művészet között; André Maurois: három kis „mese“, melyek mindegyike a halál árnyékában jár; Jules Supervielle: a bethlehemi istálló ökrének és szamarának lélekútja az életté vált világátalakulás előtt. E sovány témaképletek talán éreztetik az említett közösséget, a valóság és nem-valóság hajszálfinom határán való mozgást. A mozgás pedig mindig ingadozás nélküli, mert a stílus fölénye uralkodik a lélek romantikus elrugaszkodásain. Mintha az egész kötet Gide klasszikum-tételét igazolná: „L'oeuvre d'art classique raconte le triomphe de l'ordre et de la mesure sur le romantisme intérieure.“

A fordításért Gyergyai Albert neve kezeskedik. Gondja és

hozáértése, melyről nem egy eddigi fordítása és fordítás-bíráta tanuskodik, most is kitünőt alkotott. (A magyar szókincsnek abban a részében, mely az élet műveltségtől távolabbi részeiben él, mutatkozik egy-két helyütt némi szótári merevség.) Egyénekhez alkalmazkodó hangváltásai mindenütt zavartalanok és biztosítják a legnehezebben észrevehető és átültethető stíl-felhangok érvényesülését. A kép, melyet bevezető tanulmányában a francia novella alakulásáról rajzolt, a magyar olvasó számára a megbízható tájékozódás eszköze lesz a történeti összefüggések és ízlésváltozások jórészt ismeretlen francia területein.

Kerecsényi Dezső

Munthe Axel: Régi könyv emberekről és állatokról. Ford.: Fenyő László. Budapest. Káldor. 1934. 243 l.

A dilettantizmus meghatározása alig lehet más, mint ez: a művészi öntudat hiánya. Ezért a dilettáns sem író, sem nem nép. Irónak és népnek van valamije, ami — akár stíluskészségnek, akár művészi szemnek, akár tehetségnek, vagy hivatottságnak hívják is, — a művet tartja. Nagy írói egyéniség alkotásában, népdalban, népballadában, mesében teljesen egyformán az ember jellegzetes teremtő és pedig szóval, nyelvvel teremtő öntudata nyilatkozik meg. Ez benne a legmélyebb varázs és gyönyörűség. A tárgy valamiképen átszívódik rejtelmes fluidumokkal s ezek áttűzelnek a szavakon. Ezt hívják költészetnek. Az ember meg van babonázva. Ez a feltétel nélkül való művészet bűvölete. Itt találkozik mindig a legmagasabb szellemű író és költő a névtelen mesélővel, ez az a pont, ahol Beethoven és a népdal találkozik, ez a nagy festői stílusok és népi motívumok közössége. És ez az, ami a dilettánsból hiányzik. A dilettánsnak nincs „művészi érzéke“, nincs „stílusa“. Szavaiból nem árad bűvös folyam. Lényegtelenül fecseg. Amit mond, lehet érdekes, szórakoztató is, de minden hatás felületen marad és gyorsan tűnik. A dilettánsnak nincs művészi öntudata s ezért a dilettáns művének nincsen teremtő, életformáló ereje.

Munthe Axel dilettáns, efelől már meg lehetett győződni régebben, amikor „San Michele“-je megjelent. Most, hogy a „Régi könyv állatokról és emberekről“ címűt is lefordították, amely az előbbinél is mérhetetlenül gyengébb, ennek a megállapításnak megváltoztatására nincsen semmi ok. Amiért a könyvet mégis el lehet olvasni, az: az életközelség, az állatok szeretete és a déli levegő. Munthe úgynevezett gyakorlati ember, orvos, világsavargó, nőbarát — bár erről mindig hallgat —, egy kicsit kalandor, jóhumorú és vállalkozó, bátor férfi. Meglehetősen előítéletek nélkül nézi a világot. Ebben van valami jóleső. Érezni, hogy „semmi emberi sem idegen tőle“. — Állatszeretete nem azoké az embergyűlölőké, akik kompenzált társas érzéseiket élik

ki az állatok iránt. Nem az emberrel szemben gyáva és gyenge ember menekül itt az alacsonyabbrendű állatokhoz, mert azt hiszi, hogy veszélytelenebbül szeretheti azokat. Az állat közvetlen és mozgó lény, amellyel életszerű kapcsolata van. Nem kell itt valami különösen mélyre gondolni, csodálatos állatbarátságra. Munthe és állatainak barátsága nem az élet nagy fejezete, hanem olyasmi, ami Munthe élete általában: kedvező volna, ha sok ilyen ember lenne, de megrendítő, ha ez bármilyen irányban is valami sokat és nagyot jelentene. — Végül: a Dél. Munthe a legtöbbit Olaszországról a tengerről, a Nápoly mellett levő kis szigetekről ír, szóval a déli égről, a mediterrán kékségről, a langyos levegőről, a délies elfogulatlanságról; derűről, nyugodt életörömről, arról az életteljességről, ami a Földközi Tenger és világa. Akaratlanul ír róla, de szereti. És mert szereti, tudja valamiképpen éreztetni. Ha az ember arra gondol, hogy a svéd orvos otthagya hazáját és itt telepedett meg, még eszébe juthat Byron is, a „Childe Harold“: — „whom sadness soothed may abide and scarce regret the region of his birth — akit elfogott a szomorúság, itt maradhat s nem nagyon sajnálja szülőföldjét“.

Hamvas Béla

Fábián Gyula: Különös háború. Természettudományi regény. Fábiánné Biczó Ilona rajzaival. A Könyvbarátok Kis Könyvei sorozat 9. száma. Kir. Magy. Egyetemi Könyvnyomda, Budapest, évszám nélkül, 212 lap. — **Lambrecht Kálmán** előszavával.

A lélek gazdagságának fölöslegéből tevődik ki az irodalom. Ebből az irodalomból, az egyetlen igaziból, a kelleténél valamivel kevesebb adódik a kitűnő *Fábián Gyula* természettudományi regényében. A regény első fejezete néhány szó, amely nem tartozik a történethez. „Nem vagyok író“ — ezzel a három szóval kezdődik a második mondat. Nagyon közeli rokonságot mutat ez a mosakodás ezzel a retorikai fordulattal: „Nem vagyok szónok, de...“ Minek foglalkozik ezzel a kérdéssel Fábián Gyula, az írásnak veszedelmes kérdésével? Miért nem bízza ennek megállapítását a kritikusra? Elébe akar vágni a bíráló megállapításának? Olyan óvatos, hogy még fel sem jegyzi az írás címlapjára a „regény“ cégjelzését. Csak *Lambrecht Kálmán* előszavából tudjuk meg, hogy itten természettudományi regényt kapunk, amely műfajjal a magyar irodalomban kevesen próbálkoztak meg. Hát persze, hogy csak dicsérni lehet a lelkes elhatározást, hogy Fábián Gyula ama ritka kevesek egyike, akik megpróbálkoztak. A kritikusnak savanyú feladata azonban nem merülhet ki bátor, sőt talán merész kísérletezések vállveregető dicsőítésében. A bírálónak az eredményt kell nézni, a különös háborút, amely azonban nem természettudományi regény, amint azt a nagyszerű *Lambrecht*

Kálmán természettudományos elfogultsággal fémjelzi, hanem természettudományos riport, legfellebb ha meg nem történt esemény-sorozatról. A riport lényege, — mondanom sem kell, — nem abban áll, hogy a megtörtént eseményről híven beszámol. Külön műfajjá vált, „színes“ riport néven és jótollú újságírók rendkívül nagyra fejlesztették. Olyan magas színvonalra, amelyet a kísérletező szerző alig tud megközelíteni. Ahhoz a kitalált tényhez, hogy egy kaktuszteleppel egy természetfészek is elkerül a magyar püspöki melegházba és ottan speciálisan kedvező körülmények között virulens marad, a szerző alig tud valamit hozzáadni azon kívül, amit természetek, ha éppen megtalálták megélhetésük feltételeit, előírászerűen elkövetnek az állattan keretei között megállapított szabályok szerint. Aki ezeket a szabályokat a középiskolában megtalálta, nem talál újat Fábrián könyvében, ha csak nem annak tételesen száraz bizonyítgatását, hogy az afrikai természet bizonyos különösen kedvező véletlen-összejátások mellett Európában is megtalálhatja létfeltételeit. Aki nem tanulta meg, annak érdeklődését felkelti-e a természet-csoda iránt ez a kísérlet, amelyről még maga a szerző sem meri határozottan vállalni a szépirodalmi jelleget? Ez az a nyitott kérdés, amelyre a bíráló elhallgatja a választ.

Másként állunk ennek az írásnak a természettudományos oldalával. Ennek eldöntésére a bíráló nem hivatott, mert ez szakmakérdés. Annyit azonban megállapíthat, hogy a könyv elolvasása nyomán valóban eszébe jutott minden, amit a gimnáziumban a természetekről tanult. Új dologra csupán egyre bukkant. Arra, hogy a természet azért rágja ki minden cellulózés anyagnak csak a belsejét, azért hagyja meg féltő gonddal a külső burkot, mert ha azt megsértené, kikerülne a napvilágra, ami halálos veszedelmet rejt számára.

A regényt azoknak írták, akik fiatalok és akik szívükben fiatalok tudtak maradni. Fiataloknak írni szép és súlyos feladat. A lélek gazdagságának még több feleslege kelletik hozzá. Láttam tizenkét-tizennégy éveseket, akik pirosodó füleimpával olvasták Brehm-et. Alighanem megtalálták, amit kerestek.

A rajzoló: Fábriánné Biczó Ilona, tud rajzolni. Fejlécei nem a tényleges szöveget illusztrálják, hanem azt, amelyet az írónak meg kellett volna írni.

Szegedi István

Ifj. Szász Károly: Pipacs. Versek. 1934. Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda R. T.

Figyelem a fiatal Szász Károly pályafutását, mint annyi tehetséges ifjúét az utolsó két három évtizedben. Mennyi tanulság ily — aránylag — rövid idő alatt! Kinevetett kezdőkből híres költők lettek, csodagyerekek elhallgattak. Ifj. Szász Károly

a két véglet közt halad, lassan, de — úgy látszik — biztosan előre. A szőlamos, háborúutáni fiatalság sorából került a fiatalok arcélebe. Verseinek inkább etikai, mint esztetikai értéke volt, de így is rokonszenvet ébresztett. Egy háborús korszak után a tiszta líra még a legméltóbbaknál is ritkán szólal meg, annyi vér és fertelem után önként kínálkozott a fiatalság talpai alá a szószék, mely a magyar igazságot kiáltja tömegek lelkébe. Kettős kudarc érheti az ilyen fiatal lelket: a tömeg eltűnik, hálátlanul, közönyösen, egyénekre szakadozva; s a dal, mely neki, nekik szólt, bereked, vezércikkizűvé válik. Ifj. Szász Károly első verseiben még nagyon érzett ez az átmeneti hangulatvilág, a háborúutáni első esztendőök lelki zürzavara, s ami szép volt megnyilvánulásában, az tiszta, nemes lelkéből sugárzott szét ezeken a verseken. A „Pipacs“ kötet nagyrészt menekülés vagy önként szabadulás az elmúlt évek lidércnyomása alól. Egy lélek, aki kezd önmagára eszmélni, s kezd a maga útján járni. Ady itt sem tévesztette el hatását, melyet a Reményiké is keresztez. Ady jellegzetes, szinte magának lefoglalt szavai, szófűzése nem egyszer megvillannak e versekben, másutt meg két-három Ady-vers is átüt a vers szerkezetén, ha másként nem, önkéntelen olvasmány-émlékül. De azért már van elég ereje ennek a fiatal költőnek, hogy ilyen mankóktól mentse magát. Úgy látom, kevés témakörre vágyik, inkább egyazon érzésnek sokféle árnyalati kifejezésére, egész ciklusokon keresztül. Első ciklusa, „Pipacs“, mely után egész kötetét nevezte, csupa szerelmes vers. Nem a boldog, de nem is a boldogtalan szerelmesé: inkább a küzdő, aki szeretné egész mivoltában magát megmutatni; a hívót kereső. Nyugtalan, férfias szerelem ez, egy kis pátozzsal kísérve. Ifj. Szász Károly nagy becsvágyú lélek; nem mindig tud felolvadni egy érzésben: inkább az értelem embere, aki hasztalan keres kifejezést képzelt vagy való fájdalomainak. Úgy látszik, még nem esett át igazi szenvedéseken vagy józansága nagyobb az érzésénél. Megrajzolja szenvedélyeinek egész perspektíváját, állandóan élményeinek rendkívüliségéről beszél, senkitől meg nem értett énjéről, de a versek kevésbé igazolják ezt a sorsot. Csak néhány költeménye mutat mélyebb élményt; a többiben általában inkább a szavak beszélnek. A kötet többi ciklusa is elég színvonalas, anélkül, hogy kiemelkedőbb versei volnának. A sokat fejlődött, egyénibb hangokat megütött költő még nem határolja el elég szigorúan egy-egy mondanivalójának anyagát: az egész kötetten hullámlázik végig ez az anyag, verscímeikkel elkülönítve. Ezért is inkább egymás mellett, folytatólagosan olvasva hatnak e versek, mint külön-külön. De a fejlődés, mint említettem, nyilvánvaló. Nagyobb a ritmusérzéke, kevesebb a hajlandósága a pátozzs iránt s annak, amit mondani akar, többretegű képét formálja. Ifj. Szász Károly azok közül való, akik túlnyomó mértékben maguk-

ból merítenek. Ez helyén van, a lírikus legfőbb forrása önmaga. De sok minden kell még, míg a költő ennél a végső forrásnál állapodik meg. Századvégi líránk túlnyomórésztben önmagából, mondhatni: önmaga szívéből merített. Költőnk is e szép idők egyik jelenésnek unokája, egyik legragyogóbb műfordítónké. Az unokában tisztán élnek a hagyományok, de már őt is eljegyezte a modern magyar líra szelleme. E keresztútban fejlődik, forr, hullámszik e fiatal lélek, s jólesik őt látnunk, amint a két szélsőség között a középútat keresi, a kiegyenlítődését, kelet és nyugat közt, a konzervatív modernet. Mi lesz a dal vége? Megesett, hogy ezen a költői fokon, egy hatalmas szaltóval, igen jeles prózaíró, esztetikus vált valakiből, nem is egyből. Ifj. Szász Károly elég tehetséges s fejlődésében is elég elől van a mai fiatalok közt, hogy bármelyik úton haladva is kedvünkre írjon.

Vajthó László

Színházi Szemle.

Zilahy Lajos legújabb darabja, *Az utolsó szerep*, a legfinomabb írói anyagból való, csak nem dráma. Ami drámai benne, egy híres színész nő bensőjében megy végbe, anélkül, hogy a szerző többet nyujtana néhány szép mozzanathoz s még szebb dialógusokhoz. Hogyan csalja ki a híres színész nő a maga gyógyíthatatlan betegségének titkát az orvostól: ez a darab első részének legmozgalmasabb képe. Ha Zilahy egy menthetetlen ember vergődését akarta megírni, úgy jobban teszi, ha minél összefüggőbb szorítja ezt a minden hatása ellenére másodrangú jelenetsort s talán el is hagyja: pár villanyos feszültségű szóban, célzásban így talán még elemibb hatása lehetett volna. A nem is új, különböző változatban elégszer hallott végső fogását egy mindenre elszánt beteg embernek a szerző — a belső rajz kényelmetlenebb, de nem lehetetlen, mindenesetre művészibb munkája helyett — készítesítette s jelentékeny mennyiségű mozzanattal bővítette, magát a fordulatot, a katasztrófát pedig jórészt csak elnapolta, a harmadik felvonás végéig. A második rész lenne az „utolsó szerep“: a színész nő tudja, hogy meg fog halni, szakít kedvesével, mesterségesen átugorja élete középső részét, fehér parókát tesz a fejére, az öregkora játssza. Szerencsére a penzióban, ahol a második s végső felvonás történik, akkora a forgalom, hogy ennek az élet-halál közt vergődésnek rajza állandóan megszakad. Szerencsére, mondom, mert hiszen a hézagokat, az „átugrásokat“, melyeket a szerző szinte az évtizedeket átugrott színész nővel párhuzamosan, mint drámaíró végzett, még csak jobban láthatnók. A művész nő egyre inkább mellékalakká válik. A harmadik felvonásban aztán megint előtérbe kerül. A környezet hatása alatt nem bírta ki „utolsó szerepét“, az öregséget, lefejté maszkját, visz-

szaparancsolja elhagyott kedvesét, élni akar. De a halál már a sarkában van, ám nagyon is végszóra áll be. Meg kell elégednünk annyi valószínűséggel, hogy az utóbbi napok izgalmai nagyon megviselték a nagybeteg művésznőt s így siettethették halálát. Három felvonás során kezdetét vagy végét láthattuk egy-egy nagy mozzanatnak, csupán a lélekfestés *folyamatát* nélkülöztük s meg kellett elégednünk ügyesen alkalmazott hivatkozásokkal, s mind gyakrabban a kulisszák mögé kellett pillantanunk, ahová a szerző annyi mindent utalt. Zilahy Lajos pompás jelenetfestő s miliórajzoló; a színpadon is ez a főerőssége: főalakot csak úgy tud rajzolni, ha a környezet szervezesebben összefügg azzal. Itt éppen ez a szervezés hiányzik. *Az utolsó szerep* így is kiemelkedő darabja nemcsak a Nemzeti Színháznak, hanem egész szegényünknek: vérbeli író munkája, aki megint nemesebb forrásból merít s néhány érdekes alakkal gyönyörködtet, ha ezek nem is mindig jelentőségük sorrendjében kötik le figyelmünket. Nagyszerű gárda szolgálja az író ügyét; *Bajor Gizi* egyik legérdekesebb festői alakítását nyújtja s ha egészet ő sem bír formálni egy jórészt lírai anyagból, az élethűség elevenségével gyakran magával ragad. Nagyon jó *Ódry Árpád* nemes realizmussal megformált orvosprofesszora, egyik legdrámaibb figurája a darabnak, a művész kongeniális munkája által. *Uray Tivadar* megint talált néhány eredeti vonást, hogy újat adhasson egy fiatal arisztokrata szerepében. *P. Fűzes Anna*, *Bartos Gyula*, *Pethes Sándor*, *Mihályfi Béla*, *Sugár Károly*, *Vaszary Piroska*, *Timár József* rendkívül mozgalmas és sokrétegű környezetet jelentenek. *Ódry Árpád* rendezése mintaszerűen szép.

Nagy vitát támasztott *Pütkösti Andor Goldoni Hazug-jának* rendezése a Nemzeti Színházban. A sajtó többsége ellentmondást látott a rendezésnek ebben a fajtájában, mely — elismerjük — inkább *Gozzi*, mintsem *Goldoni* darabjaihoz illik. De vajjon ma, a rendező, a színész uralmának korában, elbírt volna-e közönségünk *Goldoni* darabját a tisztas szerző egyéniségének inkább megfelelő keretben? Ehhez *Goldoni* nagyon is elavult már; *Molière* legyen az a régi író, akit a maga-szabta stílusban is feltámaszthatunk a mai néző számára. Egy nagyon finomtollú esztéta és rendező úgy menekült e másként elkerülhetetlen kudarc elől, hogy nemcsak *Goldoni*t és *Gozzi*t keveri, mintegy békítően egészítve ki egyoldalúságukat, hanem jelentékenyen tetézi a magából is. Az ellentmondás nyilvánvaló s a fény, pompa, mely *Goldoni* reális világát vakítóan ragyogja be, talán túlságosan kápráztatóan van alkalmazva, de azt is megérthetjük, hogy miért. Adja Isten, hogy, egyéb színházi estékre gondolva, ilyen fokú legyen a legnagyobb sérelem a hagyomány és a színpad szelleme ellen. *Pütkösti Andor* szép verseit, *Ránky György* kísérő muzsikáját külön dicséret illeti. *Uray Tivadar* grandiózus *hazug-j*a mellett *Bartos Gyula*,

Pethes Sándor, Somogyi Erzs, Eóry Kató, Szörényi Éva, Perczel Zita, Tapolczai Gyula, Perényi László, Ungvári László, Juhász József figyelemreméltó munkát végeztek.

A három sárkány Hunyady Sándor kevesebb igényű darabjai közé tartozik. A szerző kigondolt, vagy az életből készen kapott egy esetet, színpadi adomává gyúrta, s megtoldta mindenféle jóval, kabaréba illő hálás helyzetekkel, természetesen vendéglő-jelenetről, házi bálról meg nem feledkezve. Ha pedig a szerző időnként ki-kifárad, ugyan ki ne hallgatná andalogva debreceni Magyary Imre muzsikáját? A Vígszínház kitett magáért, a szerepek pompásan rá vannak szabva néhány jeles színészre. A három sárkány: *Góthné, Vágóné, Zala Karola*, szerzőnek és színésznek kitűnő együttes alkotása-alakítása. *Rajnay* Gábor egy nőuralomtól szabadult kifogyhatatlan kedvű vidéki urat játszik, s ezzel talán legjobb alakítását adja az utóbbi hónapokban. *Jávor Pál, Góth Sándor, Tolnai Klára, Szombathelyi Blanka, Somlay Arthur, Titkos Ilona, Gárdonyi Lajos, Maklár Zoltán*, s egy egészen jelentéktelen szobalány-szerepben a zseniálisan élethű *Ladomerszky Margit*, ha nem is egyszínvonalon, mindvégig mulatságosan harcolnak a darab közönség-sikeréért.

Királyhegyi Pál A becsület nem szégyen c. komédiájára kár a szót vesztegetnünk. Egy nem tehetségtelen fiatalembernek túlságosan ön hitt színpadi kísérlete ez, rossz amerikai vígjátékokat utánozva. Komédiának, a mi ízlésünk szerint, nagyon is izetlen darab, melynek középső felvonását néhány jó színész túlzott hanswurstiádákkal, angolparki „dühöngők konyhája“-féle tréfákkal kénytelen életben tartani. A rendezés parádés, *Soltész Annie, Turay Ida, Páger Antal, Z. Molnár László, Pártos Gusztáv, Baróthy József, Szigeti Jenő, Nagy György* önmagukkal kárpótolnak a darab silányságáért.

A Vígszínház idegen újdonsága, *Bernstein: Reménység* c. drámája érdekes változást mutat a nagy színpadi ezermesternek, az izgatás zsonglőrjének pályáján. Elmélyült és nemesebb eszközökkel igyekszik kiérdemelni érdeklődésünket. A darab szerkezete a francia dráma világos kompozícióját mutatja: egy helyben történik az egész, öt képben, a helyegységnek s a cselekmény egységének bravúros megoldásával. Témája a mindennapi életből való s ugyancsak nem új; mégis értékessé válik részletes analízisével. *Somlay Arthur* és *Tökés Anna*, amaz egy gyámoltalan, becsületes férj, ez egy nyersebb ösztönösségű nő lélek szerepében, tökéletesen oldják meg, amit a szerző rájuk bízott. *Somló* István itt is megmutatja, mennyit fejlődött az utolsó két-három esztendőben. Már *Agay Irén* és *Muráti Lili* játékaival baj van: kevés az invenciójuk, hogy két ellentétes lelkű nővér alakját a szerző elgondolása szerint megrajzolják. Az túlságosan édeskés, mesterségesen naív, ez éppolyan arányban „mai“ leány. *Vajthó László*

Zenei Szemle.

A hetedik filharmóniai hangversenyt számunkra Berg Ottó, operaházunk karmesterének vezénylése mellett két magyar művész szereplése és egy magyar újdonság tette emlékezetessé. A változatos műsor első száma, *Beethoven: István király nyitánya* nemcsak sajtóságos, de kedves muzsika, amit örömmel hallgatunk, mert nekünk, magyaroknak különösen jelentős ez a közismert nyitány. Beethoven itt — félreismerhetetlen szándékkal — a magyar nemzeti tárgyú alkalmi színházavató játékhöz magyar motívumokat használ fel s a lassú bevezetésben a verbunkos cifrázatú „andalgó“, a gyorsan lüktető főrészben a szinkopált táncritmus magyar népdal témája számunkra több mint „zenei érdekesség“. Berg Ottó ismert lelkiismeretességével gondos kidolgozásban, lendületesen tolmácsolta a népszerű művet. Külön elismerés illeti őt a következő Mozart G-dur hegedűverseny pontos kíséretéért. Mozart transcendentális muzsikája egyike a zeneművészet legnagyobb problémáinak. Ezzel a csodálatosan átszellemült zenével egy titokzatos világ küszöbét lépjük át, ahol a lélek lényege szól hozzánk a harmónia végső tisztultságával. Ez a tündériesen emberfeletti zene azonban nem emberietlen, ha oly tolmácsolásban halljuk, mely a muzsika tüneményes, túlvilági beállításában is éreztetni tudja, hogy mindaz, amit e művészet kifejez, maga az élet. Mozart szerette az életet s ha minden erőfeszítés nélkül végső magasságokban idealizálja is, valószínűsíteni tudja, hogy ez az élet a mi életünk is. Gertler Endre játékában megtaláljuk a mozarti zene jellemző sajátosságát: a gyöngédséget és a tiszta szellemet. Rendkívül finoman (olykor talán túlfínoman is) varázsolja eléink Mozart könnyed és változatos formáit, eszményi dallamvonalait. A lassú tétel kantilénáinak mély költészetét az előadó méltó lírával tette magáévá és hatásosságában is stílusos, saját szerzeményű kadenciáit dicsérettel kell megemlítenünk. A műsor második felében Gertler Hubay csillogó és rendkívül nehéz „Valse paraphrase“ kompozícióját tolmácsolta nagy technikával, igen lendületesen. Virtuózitása magával ragadta a közönséget.

Mahler „Gyermeksírató“ dalait a bécsi Opera szintén fiatal magyar művésznője, Szántó Enid énekelte. A túlzottan őszinte és bőbeszédű újromantikus Mahler pesszimiztikus gondolkodásának és kegyetlen naturalizmusának sikerült egybefoglalása e sírató. A szerző romlottnak érzett korából a gyermeki tisztasághoz menekül s a semmiben megnyugodni nem tudó a temetők légkörét idéző halálköltészetben állít magának emberi dokumentumot. Mahler aszfaltba ágyalja színeit, minden sötét és szürke, s a nirvánát idézi. A műbe életet vitt Szántó Enid előadása, magával ragadó, értékes muzikalitása. Sötét színezetű, ritka szép és puha althangja elbűvölte a hallgatóságot.

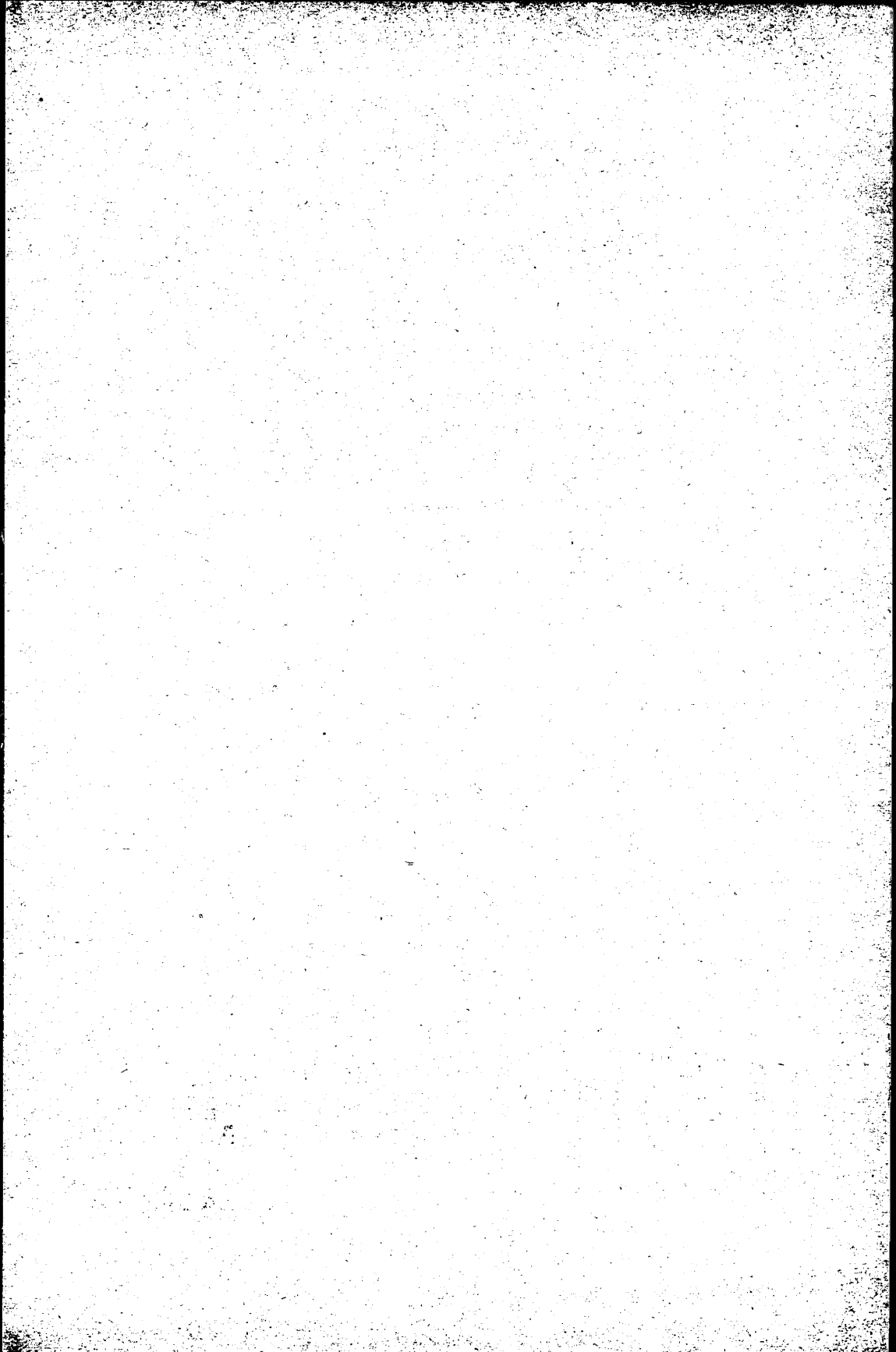
Kazacsay Tibor most előadott Cirkusza újdonság. Maga a cím is elárulja, hogy szerzője most rikító színekkel szatirikus programzenét alkotott. A szvit hat tételre tagozódik s hatásos hangszerelésben jellemzően állítja elének a porondot, mely a szerző felfogása szerint az életet szimbólizálja. A torzító kompozíció Kazacsay naív és minden hatásvadászást kerülő őszinte emberszeretetét tükrözi. A mű megérdemelt sikert aratott.

A hangversenyt *Ravel* színes és virtuóz „*Bolero*“-ja zárta le. A sokat hallott mű szellemes mondanivalóját sokoldalúan fényes technikával állítja elének hideg, de szikrázó nyelven. Ez a mű a legkülönbözőbb effektus-változások ellenére, sőt talán épp azért, kiagyaltnak tetszik. *Berg Ottó* biztos kézzel oldotta meg a mű előadásának kényes feladatát s hatásosan fejezte be a hangversenyt.

Dr. Gaál Endre

Hibaigazítás. Folyóiratunk márciusi számában a 142. lap első bekezdésének második sorában *orvost* helyett *arcot*, a 143. lap felülről számított 17-ik sorában *alakult* után *ki* olvasandó.

A genfi öreg hungaristák szövetségének szervezőbizottsága felkéri az 1907-ben alakult genfi „Hungaria“ diákegyesület volt tagjait, hogy az „öreges” címjegyzékének összeállítására céljából címüket, valamint akkori tagtársaikról bármilyen közelebbi adataikat közöljék Salamon—Rácz Andrással, Budapest, X., Bertalan-utca 20.

N I
SYLVESTER
O
M
D | **BUDAPEST**
A | **VI., Hermina-út 37**

PROTESTÁNS SZEMLE

FŐSZERKESZTŐ:

RAVASZ LÁSZLÓ

FELELŐS SZERKESZTŐ:

APRILY LAJOS

TARSSZERKESZTŐK:

PRÖHLE KÁROLY és RÉVÉSZ IMRE

TARTALOM

BARTÓK GYÖRGY: Az igazi és a hamis liberalizmus.

DR. G. VARGHA ZOLTÁN: „Holta után is beszél.“

JOÓ TIBOR: Humboldt és a modern történelem.

KARÁCSONY SÁNDOR: Makkai Sándor két regénye.

DR. KOVÁTS J. ISTVÁN: Korunk égető társadalmi problémái.

FEST SÁNDOR: Két angol lelkész útleírása hazánkról.

KÉPES GÉZA: Az utolsó remekmű (vers).

GYÖKÖSSY ENDRE: Hajszolt magam pihentetése (vers).

APRILY LAJOS: Két út (vers).

KRITIKAI SZEMLE.

XLIV. évf. 5. sz.

1935. május.

Ára 2 pengő.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadása,

Budapest.

KRITIKAI SZEMLE

RÉVÉSZ IMRE: Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. XV. évf.	250
R. I.: Lefranc, Abel: Calvin et l'éloquence française — — — — —	253
DR. GARDONYI ALBERT: Nevelésügyi tanulmányok — — — — —	254
SZABÓ RICHARD: Dr. Incze Gábor: Alvinczi Péter — — — — —	256
OROSZLAN ZOLTÁN: Liber Endre: Budapest szobrai és omléktáblái —	258
HALASZ GÁBOR: Rédey Mária: Kassainé ifjasszony — — — — —	260
HAMVAS JÓZSEF: Földes György: Bocskay anyalkái — — — — —	262
KISS TAMAS: Weöres Sándor: Hideg van — — — — —	263
VAJTHÓ LÁSZLÓ: Színházi Szemle — — — — —	265
DR. GAAL ENDRE: Zenei Szemle — — — — —	266

A Protestáns Szemlének szánt kéziratokat a következő címre kell küldeni: Aprily Lajos szerkesztő, Budapest, II., Lorántffy Zsuzsanna-utca 3. (Baár—Madas ref. leánynevelő-intézet.) Kéziratok visszaküldését a szerkesztőség csak a legkivételesebb esetekben vállalja. A folyóirat anyaggyűjtését minden hónap 12-én zárjuk.

A Protestáns Szemle megjelenik havonta. — Kiadja a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság (Budapest, IX., Ráday-utca 28.) — Felelős kiadó: Török Pál
A M. P. I. T. tagsági díja (ezért a Prot. Szemle is jár) évi 20 P.

A Protestáns Szemle előfizetési ára egy évre 22 P.

A Protestáns Szemle kiadóhivatala: Budapest, IX., Kálvin-tér 8.
Pénztár: Budapest, IV., Deák-tér 4.

Póstatakarékpénztári számla száma: 4170.

Az igazi és a hamis liberálizmus.

(Adalék a liberálizmus magyar értelmezéséhez.)

A liberálizmus fogalmának, jelentésének, jelentőségének s főként hazánk történetében játszott szerepének fejtegetése sok egyoldalúság és dogmatikus előfeltétel között, de mégis örvendetes módon képezi sűrű tárgyát a történetpolitikai és publicisztikai irodalomnak. Sürgős és hálás feladat lesz majd ezeken a fejtegetéseken kritikai szemmel áttekinteni. A mi feladatunk nem ez. Mi a liberálizmus magyar értelmezéséhez és megítélésének történetéhez akarunk adalékot szolgáltatni, ismertetvén Péterfi Albertnek, a nagyenyedi főiskola „közönséges és rendes professzorának“ egy templomi beszédét, amelynek főtémája az igazi és a hamis liberálizmus fogalmának fejtegetése. Dolgozatunk azonban nemcsak a liberálizmus fogalmának tisztázásához és történeti szerepének megítéléséhez akar némi szempontot nyújtani, hanem arra is fel szeretné hívni a figyelmet, hogy ezekben a figyelemre még a református egyháztörténészek által sem méltatott egyházi ünnepi beszédekben, halotti akciókban, külföldi disputa-iratokban milyen mérhetetlen értékű szellem-történeti, filozófiai, művelődéstörténeti, társadalomtörténeti anyag van felhalmozva. Ennek az anyagnak ismerete nélkül minden szellem-történeti fejtegetés egészen féleles marad s különösen féleles marad az erdélyi szellem-történet, mert ezekkel az egyházi beszédekkel éppen Erdélyben találkozunk nagy számmal. Theologiai akadémiainkon tanító egyháztörténet-tanárok előtt itt egy eddig alig ismeretes és sok hálás gyümölcssel kecsegtető mező nyílik meg. Csak el kell szánunk magunkat a fáradságra. A jutalom bőséges lesz.

Hogy a tárgyra térjünk: A szóban forgó beszédet I. Ferdinánd születésnapján tartotta Péterfi, 1836. április 19-én az enyedi református templomban s ebben az „öröminnapi szent beszédben“ az igazi liberálizmus fogalmát fejtette ki, amint ezt a beszéd címlapja szép renddel elmondja. A beszéd Enyeden is nyomtatott ki ugyanebben az évben a „Ns. Ref. Kolégyom betűivel“. A munkácska kiadásának célja — mondja a Figyelmeztetés — nem egyéb, mint „a kivált néhány esztendőktől fogva nagyon szóban forgó liberálizmus képzetét tisztán kifejtteni, az ezzel öszve függésben lévő Antiliberalizmust és Pseudoliberalizmust megismertetni, mindeniknek saját bélyegeit kimutatni, és ezek között minden tévesztést s összezavarodást el távoztató határlíneát huzni.“

A beszéd alapigéje az I. Kir. 3:9—13. versek. Ferdinánd és Ferenc király Dáviddal és Salamonnal hasonlítottatván össze, a legfontosabb párhuzam az, hogy amiként Dávid Salamonra hagyta a Jávé templomának felépítését, aként hagyta Ferenc király Ferdinándra „a mi megavulni kezdett Sátorunk helyett“ egy dicső templom felépítését. Ez a dicső templom pedig nem egyéb, „mint az igazi polgári szabadság temploma, amelyből az áldásoknak kifogyhatatlan folyamai hosszas időkön keresztül fognak kibuzogni hazánkra, s kedves Nemzetünkre.“ Az az út pedig, amelyen a kitűzött cél felé haladni kell, más nem lehet, mint az igaz liberálizmus. Aki tehát ezen az „igaz és csalhatatlan úton“ járni akar, annak kötelessége megvizsgálni előbb ezt az utat, de egy-szersmind a félrevezető ösvényeket is. Meg kell tehát közelebbről tekintenünk az igazi liberálizmus eredetét s „utolsó gyökerét“. És pedig tudnunk kell, hogy mit tanít róla az okosság és mit a Szent Írás. A következőkben Péterfi egy egészen akadémikus disszertációt tart a szabadságról és annak eredetéről. A szabadság — úgy-mond — nagyon határozatlan és tagadó jellegű szó, amely bizonyos függetlenséget jelent. De ez a szabadságnak csak egyik jelentése: jelenti a külső értelemben vett szabadságot. Ezzel szemben a belső szabadság kisebb vagy nagyobb mértéke azon erőnek és készségnek, „melyet az ember, az állatísághoz levonó testiséggel hartzolva, az okosság törvénnyre iránti engedelmisségben szerzett magának“. E belső szabadságnak alapja és gyökere ismét az, hogy a cselekedetek kútfői, a képzetek és gondolatok a mi hatalmunkban vannak. A szabadságnak ez a belső eredeti gyökere egészen hiábavaló lenne, ha nem léteznék a külső szabadság is, amely lehetővé teszi, hogy a belső szabadság érvényre jusson. Ámde ez a külső szabadság nem lehet határtalan, hanem bizonyos törvényekhez kell köttetnie, amely törvényeken túl a szabadságnak mennie nem szabad. Ilyen törvények az okossági vagy természeti törvények, amelyek voltaképpen a lelkiismeret szava az emberben, a lelkiismeret pedig az Isten szava.

Ha az ember ezekre az okossági törvényekre hallgatna, semmiféle más törvényre szükség nem lenne. Ámde ez a belénk öntött isteni szikra, az okosság társasági élet nélkül bennünk nemcsak ki nem fejlődne, hanem „talán egészen kialunna és kifojlódná“. Ezért szüksége van az emberiségnek bizonyos meghatározott törvényekre, amelyek a külső szabadságot határozottabban szabályozzák. Ezek „a hozott, szerzett, megállított vagy positiva törvények“. A hozott törvényeknek azonban az okosság törvényeivel ellenkezni nem szabad, mert ezek, mint isteni eredetű törvények, minden más törvénynek alapját képezik. A külső törvényadásban működő *öntetszésnek* az okosság által kell vezéreltetnie, mert az okosság alatt nem álló öntetszés nem egyéb, mint *önkény*, amely

„nem egyéb, mint csupa oktalanság, s a természet legszentebb törvényei, s a lelki világ magos rendszere elleni veszedelmes rugódozás.“

Van pedig két törvényhozó testület: a Státus vagy polgári társaság, és az Ecclesia, vallásos társaság. Az emberiség ezen két jótévő nélkül soha el nem maradhat. Mivel azonban mindkét intézmény a külső szabadság korlátozására dolgozik, ezért köztük és az ember tökéletesedési ösztöne között bizonyos surlódás és ellenkezés származik, mert hiszen az emberben „ez az ösztön maga a társasági életre vitetve semmi nem egyéb, mint a, többé vagy éppen nem, vagy csak nagyon kevésbé használható, idői s helyi hátróktól és sorompóktól való megszabadulás erős kívánsága; avégre, hogy az ember a tökéletesedés útján annál sebesebben haladhasson.“ Ebből az ellenkezésből és surlódásból keletkezik a *liberálizmus* vagyis a tökéletesedés és előhaladás; és az *antiliberálizmus*, vagyis a fennállóhoz s meglevőhöz akármi okból származó, makacs és előre menni nem akaró ragaszkodás elve. Feltárván a liberálizmus végső gyökereit, következőképpen jellemzi azt Péterfi. A liberálizmus az okosság törvényeit úgy az egyes emberre, mint a társaságra nézve tiszteletben tartja s a természeti törvény ellen „semmi gondolatlan és veszedelmes időelőtti ugrást“ nem tesz, ámde azokat az idői és helyi meghatározásokat, amelyek a jelenkortól elmaradtak, a szüntelenül haladó emberiség szükségleteihez képest módosítja és az előhaladás törvényei szerint alkalmazza. Ha így értelmezzük a liberálizmust — úgymond Péterfi — akkor valóban minden fejlett gondolkozású férfiú szerencséjének tartja, ha liberálisnak mondatik. Hiszen maga a keresztyén vallás is a legtökéletesebb liberálizmus, az evangéliumok a legliberálisabb könyv, „s Felséges Idvezítőnk minden igaz Liberálisták hasonlíthatatlan mustrája, elérhetetlen remekképe.“

Ámde, mint mindennek ezen a földön, a liberálizmusnak is vannak tévedései s ezek között legnagyobb a „fattyu“ vagy hamis liberálizmus, amely az emberi társadalomnak legveszedelmesebb pestise s az emberiség tökéletesedésének legnagyobb ellensége. Az álliberálisok haladása u. i. inkább hátra, mint előre megyen és vakmerőségének csak az anyagi erő és hatalom vethet véget. Taszító erő az minden vonzó erő nélkül.

Visszatérve azonban az igazi liberálizmus elemzésére, igaza van annak, amikor azt tartja, hogy kinek-kinek belső meggyőződés dolga, hogy mit tartson igaznak és mit ne, amiből az következik, hogy mindenkinek joga van, a társasági illem, a felebaráti és emberi kötelességek határain belül, beszédben s írásban kinyilatkoztatni azt, amit igaznak vél. Igaza van abban is, hogy semmiféle emberi hatalom nem állhat úgy elő, mint végtelen önkény

produktuma. Helyesen teszi az igazi liberálizmus azt is, hogy biztosítékot kíván, hogy a főhatalom magát olyan korlátok között tartja, amelyekkel az alattvalók külső szabadsága összeférhet és megállhat. Ezt a biztosítékot helyesen keresi célszerűen szerkesztett polgári alkotmányban, amely felhatalmazza az alattvalókat arra, hogy az egész társaságot illető dolgokról, képviselőik által együtt tanácskozzanak és végezzenek. És végül igaza van a liberálizmusnak, mikor úgy jelenik meg, mint perfektibilizmus, amely az emberi intézmények gyarlóságát látva, igyekezik azokat mind tökéletesebbé tenni.

Az antiliberálizmusnak is igaza van, amikor ellene áll a liberálizmus túlzásainak, illetve nekiszegül az álliberálizmus elhamarkodott és erőszakos mozgásainak, nem engedvén, hogy a határtalan önkény helyébe a végtelen zabolátlanság üljön. Ellenben nincs igaza az antiliberálizmusnak, amikor a fennállóhoz ragaszkodik csak azért, mert fennáll s ellene szegül minden változásnak. Ez által az emberiséget állandó béklyóban tartja, a vak hit és a vak engedelmesség rabszolgaságát állandósítja. Ezért az antiliberálizmus és az álliberálizmus előbb-utóbb saját magukat emészti meg. Mindakettő az emberi természet és az Isten akaratára ellen üt pártot. De különben is mindkettőnek el kell pusztulnia, mert erőszakos eszközökkel akarja magát fenntartani. Bőségesen lehetne még az igazi liberálizmus „angyali felséges ábrázatját” a hamis liberálizmus „undok tsuda képével” egybevetni, de ettől immár el kell állania a szónoknak, „nehogy sarlómat idegen termésbe vágni láttassam”. Csak arra szorítkozik tehát, hogy az Idvezítő igazi liberálizmusával szembeállítsa a hamis liberálizmus eljárását, amely nem szabadságra, hanem szolgaságra vezet s a „csalárd apró kalmári spekulációival” nem használ, hanem árt a tudománynak is. Ez a hamis liberálizmus „a legegfrább levegői kastélyokkal kecsegteti a tudatlanságot” s nem átalja a világot költött mesékkal csalni. Legkedvesebb eleme a háború és a zavar, ahol szabadon halászhatsz. A hamis szabadság szelleme „nem annyira Réformátziora, mint általános Révolutiora törekedvén” jót a rosszal kever össze, hogy népszerűsége szert s a gondolatokat megzavarja. Ezért kész „halálos szökéssel” egyik túlságból a másikba csapni, mert mindig ott találja az igazságot, hová a szerencse kerekét fordulni látja.

Az álliberálizmus ellen való küzdelem erősen Péterfi lelkén feküdt, mert beszéde végéhez főként a pseudoliberálizmusra vonatkozó jegyzeteket is csatol, hogy azt az újabb történetből vett példákkal világosítsa meg. Ebben a buzgóságban mindenesetre része van annak a nagy harcnak is, amelyet Péterfi és társai az enyedi Szász Károly ellen indítottak, aki a reformszelméknek vezető harcosa volt Erdélyben s akit Péterfi pártja éppen a hamis

liberálizmus vádjával vitt az egyházi törvényszék elé. Ennek a harenak fejtegetése azonban nem tartozik ide.

Az említett példákat főleg a francia forradalom történetéből idézi Péterfi, aki kétségkívül nagy jártassággal bírt a világtörténelemben s mint aki Európát beutazta, a népek szellemét is igen jól ismerte. A bemutatott példákkal bebizonyítottak véli azt az állítását, hogy az álliberálizmus hívei a szabadság kifejlését csak megakadályozni valának képesek, mert Szabadság istennőjének templomába álutakon belopózó hamis papok, akik ezt a felséges templomot csak megfertőztetni tudják. A magyar haza azonban boldog lehet, mert Széchenyiben egy igazi liberálist nyert, akit megismervén a „polgári szabadság nagy tudományában mesterének választott”.

Péterfi ezen fejtegetéseivel már most össze kellene vetni Szász Károly nyilatkozatait s előttünk állana egy rendkívül jellemző töredéke Erdély szellemtörténetének, de egyszersmind hű tükrét kapnók annak a szellemnek is, amely a Bethlen Gábor akadémiajának tanári, főgondnoki és tanulói karát a nagy nemzeti átalakulás korában eltöltötte.

Bartók György

Az utolsó remekmű

*Menekülsz, költő. Alpesi vihar
szirtek csípős havát szemedbe vágja.
Délnek fordulsz s lelkesen átnyilal
az éji tengerek szomorúsága.*

*Amulsz, csókolsz, — dalolsz — és már tovább
röpít vágyad gőze. Asszony, se férfi
lényed égbenőtt kínai-falát
soha egy percre át nem tudja lépni.*

*Megtorpansz... Kitől úgy bujtál, belátod:
a halál az egyetlen jóbarátod
s szégyenülten térsz vad rejtekhelyekre.*

*S gyúrni kezded a veled született
Eszmét: halálodat, hogy úgy fejezd be,
mint utolsó, nagy remekművedet.*

Képes Géza

„Holta után is beszél“

— II. Rákóczi Ferenc halálának kétszáz éves fordulójára. —

Magyar sors a két fronton való harcolás gigászi feladata. A török hódoltság nem vált volna másfél százados szerencsétlenséggé, ha egész erejét az ozmán ellen fordíthatja a nemzet s nem kellett volna ugyanekkor félkarjával Bécs ellen védekeznie.

Az uralkodóház, számos korona birtokában, nem tudott, nem is akart, nyelvben, érzésben magyarrá válni s mindig bizonyos nemzetközi szellemet képviselt. Legjobb esetben is hűvös közönnyel nézte a magyarság nemzeti aspirációit. Idegen tanácsadói pedig igen sokszor, ellenséges indulattal eltelve, olyan formák és keretek közé iparkodtak kényszeríteni bennünket, amelyek ellen testünk-lelkünk tiltakozott. Ez az oka, hogy száz esztendőnél is tovább egymást érték az alkotmányért és protestáns vallásszabadságért vívott küzdelmek. Rudolf, II. Ferdinánd és I. Lipót abszolutizmusa egyre jobban ránk nehezedvén, újra meg újra fellobogott — öt vezér alatt — a harc tüze.

Bocskayé az úttörés érdeme, Bethlen volt köztük a legnagyobb stilú államférfi. De a legtöbb érzelmi momentum II. Rákóczi Ferenc szabadságharcához fűződik. Egyesül benne a kuruc-világ minden dicsősége, keserősége, bánata.

Nem véletlen, hogy a felkelések vezérei — négy esetben is — a protestánsok sorából kerültek ki. Apáinkat a Habsburg-család zsarnoki törekvéseitől kettős sánc választotta el: nemcsak az alkotmányjogi, hanem a vallási ellentét is. A helyzet tarthatatlanságára mi sem jellemzőbb, mint az, hogy róm. kath. véreink is kénytelenek voltak akcióba lépni. Az eltiport Wesselényi-féle összeesküvés és II. Rákóczi Ferenc dicsőséges küzdelme mutatja ezt.

Nem voltak ezek a mozgalmak lázadások. Már a törvény betűje is biztosította minden magyar nemesnek a felkelés jogát. Rákóczi harcának pedig, a jus resistendi eltörlése után, a nemzet végveszedelme adott amannál is mélyebb erkölesi alapot. Nem ok nélkül hátrította ő Emlékirataiban a felelősséget azokra, „kik törvényt, valamint esküjüket megszegék.“ Mert Kollonics fellépte s az erdélyi fejedelemség bukása óta legdrágább kincsünkötől, magyar nemzeti mivoltunktól, akartak bennünket megfosztani.

Rákóczit, ki mindent — óriási vagyonát, egyéni boldogságát, családja jövőjét — kockáztatta, mélységes keresztyén hitén alapuló erkölesi kötelességtudása állította sorompóba. A neuhausi és prágai jezsuita-kolostorokban való neveltetése elle-

nére is atavisztikus erővel mozdult meg benne a Rákócziak és Zrinyiek vére.

A mozgalom lassan bontakozott ki. A kiszipolyozott jobbagyság kevés erőt képviselt; a nemesség pedig egyideig idegenkedett a felkeléstől. Máramaros vármegye nemességének s a Bécsben megsértett Károlyi Sándor szatmári főispánnak csatlakozása indította meg azután a lavinát. Így lett a szegénység helyi jellegű mozgalmából olyan országos felkelés, melyben — talán csak a rácok kivételével — egyesült az egész ország, minden nemzetiségi, vallási és rangbeli különbség nélkül.

A felkelés vezetői tévedhettek, követhettek s követtek is el hibákat. Nélkülözték a magasabb stratégiai tudást, nem ismerték eléggé a katonai fegyelmet; Rákóczi pedig nem tudta őket vasmarokkal tartani. Ellenük szegődött a nyomorúság, pestis s egyéb gátló körülmény. A szabadságharc sorsát azonban mégsem ez döntötte el, hanem az európai háború. A diadalmas császári hadakkal hogyan dacolhatott volna az a maroknyi lerongyolódott magyar?! Rákóczi azonban rendíthetetlenül kitartott elvei mellett s az alkotmány-, vallásszabadság- s nemzeti létünk biztosításából nem engedett. A széchenyi országgyűlés, a buzgó róm. katolikus fejedelem vezetése alatt, „a szabadságtól lelkesítve a vallásos egyetértést“ három nap alatt létrehozta s kimondotta a róm. katolikus, református és evangélikus hívek szabad vallásgyakorlatát. Rákóczi az önálló erdélyi fejedelemség visszaállításához is, úgy az 1705. évi béketárgyalások alkalmával, mint a szatmári béke idején, nem azért ragaszkodott, mintha saját személyét akarta volna előtérbe tolni, hanem azért, mert szent meggyőződése volt, hogy erre garanciaképpen a magyar nemzetnek van szüksége. Törekvései meghiúsultával mindent, ami e földhöz kötötte, odadobott s fejedelmi, 1,200.000 holdra rúgó birtokai helyett a száműzetés keserű kenyerét választotta. Egyideig még az a remény táplálta, hogy hazája az általános európai békébe belefoglaltatik. Ezért küzdött, fáradozott; nem rajta múlt, hogy eredménytelenül.

A szabadságharc, bár a kitűzött célt nem érte el, tisztességes békével végződött s nagyban hozzájárult, hogy III. Károly, az új uralkodó, letért a rideg abszolutizmus útjáról s legalább az alkotmányos formákat megtartotta. Csak a fejedelemnek s bujdosó társainak nem adott pardont. Őket az 1715. évi XL. t. c. örökre száműzte az ország területéről. E méltatlan határozatot Tisza István kezdeményezésére tették jóvá: 1906-ban hazahozták a drága hamvakat.

Milyen mélységes fájdalom sír ki Mikes Kelemennek 1735. ápr. 8-án papírra vetett soraiból: „Isten árvaságra teve bennünket és kivevé közülünk a mi édes urunkat és atyánkat.“ Vagy

mennyire szívünkéből fakad a kuruc költemény: „Sirat Magyarországot, óhajt Erdélyország, holtig szán, holtig bán, még a gyermekük is tudom visszakíván...”

Kétszáz esztendő lepergett azóta az idő homokórájában. Nagyot fordult a világ. Dinasztiák dőltek meg, országok estek szét alkotó elemeikre s új államalakulatok törtek elő a világot elsöprő hullámok alól. De Rákóczi Indulójának vagy Kesergőjének halatára ma is ökölbe szorulnak a magyar kezek, könnyelábadnak a sok vihart látott szemek.

A Szentírás Ábelről mondja (Zsidókhoz írt levél 11. rész 4. verse), hogy hitből végzett áldozatával holta után is beszél. Igaz ez Rákócziról is. Ő, ki hitt az erkölesi világrend végső diadalában, szól nekünk. Oh, hadd tanítson az önmagát is feláldozni tudó, önzetlen hazaszeretetre, melynek valóságos eszményképévé finomodott amúgy is nemes alakja. Rákóczi testileg meghalt, de szelleme éppen azért halhatatlan, mert a szabadság szent ügyéért önmagát áldozta fel!

A Protestáns Irodalmi Társaság e szerény sorokban teszi le a hála koszorúját a másodszer is hontalanná lett vezérlőfejedelmeknek, a lelkiismereti szabadság bajnokának, drága emléke előtt.

Dr. G. Vargha Zoltán

Hajszolt magam pihentetése

*Hajszolt magamat néha levetem
Otthon a nyúlánk, hű kereveten.*

*Pihentető csend ölébe dobom
Testem és szívem, munkám, mámorom.*

*S azok az áldott, napos-szép szobák
Visszaverik az élet ostromát,*

*Becéző dallá szűrlik át a zajt,
Mert az élete és az álma halk.*

*A lány kenyér a déli asztalon még
S milyen szelíden néz rám a karosszék!*

*Ó, csak az a szék! Ó, csak az az asztal!
Idegen háza hiába marasztal —*

*Eltanyázhatom: fáradtabb vagyok,
Falatozhatom: éhen maradok.*

Gyökössy Endre: Hajszolt magam pihentetése

*S hogy örülnek a képek a falon,
Mert ma heverek, mert ma alhatom.*

*Kisimúlhat a felborzolt ideg,
A hajrá tánca nem pendíti meg!*

*Szól a takaró: — Megyek már, megyek.
Hozza hű asszony, hozza jó gyerek.*

*Milyen boldogan nevet rám a szőnyeg!
És már alszom is: szárnyaim kínónek.*

*A fél-földet a szent síríg bejárom...
Az élet helyett hű szolgám az álom.*

*Ha felébredek: új ember vagyok,
Szemem a fű szemébe ragyog.*

*Kezem az asszony kezét keresi
És így sétálunk a kis kertbe ki.*

*Veri három szív: — Nézzétek, de nő
A gyöngyvirág, a meggyfa, a fenyő!*

*A szőlőtöke jó termést ígér,
Ugy-e, nem adjuk soha semmiér?*

*Elöttem táncol hű kutyám, a Kántor,
Okos szemében öröm tüze lángol.*

*Nem kell sokáig cicámra se várni,
Lábam mellett hízeleg már a Náci.*

*Együtt a háznép! Drága, ritka nap,
Ha elrejthetem hajszolt magamat.*

*Velem él a kert, velem él a ház,
Virág, fa, állat otthon rám vigyáz.*

*Engem őriz a fű, feleség,
Minden áldott tűz értem, nekem ég.*

*S én visszaadom életem nekik...
Csak az fáj, hogy több tőlem nem telik.*

Gyökössy Endre

Humboldt és a modern történelem

— Halálának századik évfordulóján. —

Aki tisztában van a mai tudományos áranlatok történeti hátterével, az tudja, hogy az úgynevezett szellemtörténet távolról sem valami forradalmi újság. Mindenekelőtt nincsen külön szellemtörténet, sem szellemtörténelem. Ezen elnevezés alatt az *egész* történeti világnak olyan szemléletét kell értenünk, amely a történet lényegét a szellem tevékenységében látja és a történeti jelenségekről ránkmaradt adatokból azt a szellemi motívumrendszert, azokat az értéktörekvéseket iparkodik kifejteni, amelyek azokat a jelenségeket, emberi tetteket és alkotásokat létrehozták. Vagyis a valódi történetet akarja felidézni a maga egészében és teljes mélységében, nem csupán a felszín töredékes darabjait. Ez a törekvés, ismételjük, nem valami sohasem hallott vakmerőség. Ez lelkesítette már a tizenkilencedik század elejének nagy historikusait is, mielőtt a materialista pozitívizmus egy időre meg nem ejtette a tudományt, s tagadva a szellemi tények létét, a históriát is merőben külső adatok és felszínes kapcsolatok regisztrálására szorította. Mi sem volt természetesebb, mint az, hogy amidőn a pozitívizmus esömöre bekövetkezett, a kiábrándultak oda fordultak ösztönzésért, ahonnan a fejlődés eltérült, a századeleji idealizmushoz, a nagy német történelmi iskola elveivel és gyakorlatához. Az, amit szellemtörténeti mozgalomnak ismerünk, tudománytörténelmi szempontból nem egyéb, mint az idealista történetiszemlélet megszakított folytonosságának helyreállítása. S egyben a történettudomány felemelése régi magas rangjára, mely abban áll, hogy tükrében az emberi szellem önmagát pillantja meg, fejlődésében és törekvéseiben, s ilyenformán szilárd alapot nyer *emberi* világnézete számára.

A nagy ősök között is a legnagyobbak közé tartozott *Wilhelm von Humboldt*, ki száz évvel ezelőtt, április 8.-án költözött el ebből a világból. A tudomány és általában a kultúra minden munkása és híve megilletődötten és hálával emlékezhet erre az évfordulóra. Ő volt annak az időnek legnagyobb hatású kultúrpolitikusa, ő volt az, aki megteremtette az egyetem ama típusát, amely hazájában mindmáig fentállott, s amely a mienknek is mintául szolgált. Ezt az egyetemet ugyanaz a szellem hívta életre, amely Humboldt egész életművét eltöltötte: a valódi humanizmus szelleme: az a törekvés, hogy megőriztessék és a jelenben további életre elevenítettessék mindaz, amit az emberi szellem valaha is az örökkévaló értékek szolgálatában alkotott. Mert

Humboldt mélyen meg volt győződve arról, hogy az ember feladata ezeknek az értékeknek, ideáknak a szolgálata, s hogy a kultúra és a történet ennek a szolgálatnak a formája. Ez tette őt historikussá, filológussá, nyelv-, történet- és kultúrfilozófussá. Mindezen diszciplinák anyagában folyton azt az egyet kereste: a szellem életét és ideáinak átsugárzását a valóságra. De rendkívül erős valóságérzéke, az eleven, látható élet szerelme megóvta erőszakos metafizikai konstrukcióktól, s így idealizmusa sokkal erősebben rokon a mai új idealizmussal, mint kortársai közül bárkié is. Van egy értekezése „Über die Aufgaben des Geschichtsschreibers“, amely esszenciáját tartalmazza a szellemi tudományokról alkotott felfogásának, s ez oly „modern“, hogy a mostani százados évfordulón méltán idézhetjük emlékét, szerény hódolatul a nagy halott előtt.

*

A historikus feladata a történet ábrázolása. A történetnek azonban csak egy része jelentkezik láthatóan az érzéki valóságban, a többit hozzá kell éreznünk, következtetnünk, ki kell találnunk. Az, ami az egyes jelenségekre igaz fényt vet, az egésznek alkatot ad, a közvetlen szemlélet által megközelíthetetlen. Ez csak az egymásután következő eseményeket veheti észre, nem pedig a benső összefüggést, melyen maga a benső igazság is nyugszik. Az adatok megállapítása tehát nélkülözhetetlen anyaga a történelemnek ugyan, de nem maga a történelem. Ami az adatokat összefűzi, azt a historikusnak kell hozzáadni. Más módon ugyan, de csakúgy mint a költőnek, neki kell e törmelékek gyűjteményét önmagában egésszé összedolgozni. A historikust is a fantázia teszi képessé erre a műveletre, de nála helyesebb ezt a megsejtés és kapcsolás képességének nevezni, — ma úgy mondanánk, intuíciónak. Ezzel ismeri fel a benső szükségszerűséget, s az ideákat, annak törvényeit. Természetes, hogy ezeknek az ideáknak élni kell a historikus szellemében is, másként nem pillanthatja meg nyomaikat a maguk valóságában, a valóság kutatása közben. A történelemíró tárgya ilyenformán a teljes lét; összefogja a földi hatások minden szálát és a földfeletti ideák minden bélyegét. Két utat kell tehát egyszerre követnie, hogy a történeti igazságot megközelítse: pontos, pártatlan, kritikai megállapítása a történeteknek és megsejtése az ilyen úton el nem érhetőnek. Aki csak az elsőt követi, magát az igazság lényegét téveszti el, aki csak az utóbbit, abba a veszélybe kerül, hogy a részleteket meghamisítja. És itt találkozunk Humboldtnál is a megértés modern fogalmával és ismeretelméleti megalapozásával. Az a második úton elérhető: a történetés benső formái, s a szellem csak azáltal értheti meg jobban a valóság anyagát, tudhat meg róla többet, mint amennyire a pusztán értelmi tevékenység képes, hogy magáévá teszi ezeket a formákat.

„A kutató erő és a felkutatandó tárgy emez asszimilációján fordul meg minden.“ Mennél mélyebben ragadja meg a historikus az emberit, mennél emberibb ő maga, s mennél tisztábban engedi ezt az emberit uralkodni, annál tökéletesebben oldja meg feladatát.

Humboldt a történelemnek fontos szerepet szán az ember benső fejlődésében, világnézetalakító tevékenységet vár tőle, s ebben is őse a mai historizmusnak, mely a pozitívizmus érdektelenségi törekvésének tudatosan hátatfordított. Mint amilyen lélektágító hatása a filozófiának és költészetnek van, olyan legyen a históriának is. Amint a filozófia a végső okra, a művészet a szépség ideáljára, a história az emberi sors mennél életteljesebb, a valóság ropant zajlásából kiérezett képére tör, hogy a személyiség mindenestől feloldódjon benne. Ennek a hangulatnak a létrehozása a végső célja és ezt csak úgy teljesítheti, ha közelebbi feladatát, a történetek egyszerű ábrázolását, lelkiismeretes hűséggel viszi véghez. Mert arra van rendelve, hogy a valóság értelmét felélessze. Ez az értelem pedig a lét időben való eliramlásának és az oki összefüggésnek érzését egyesíti a benső szellemi szabadság tudatával és ama felismeréssel, hogy a valóságot minden látszólagos véletlensége ellenére, benső szükségszerűség köti. Úgy kell a historikusnak a jelenségeket összeállítani, hogy ezeket a történetet mozgató és kötő mozzanatokat érezzük meg és úgy indítsanak meg bennünket, mint a valóság maga. Így tekintve, állapítja meg Humboldt, a történelem a cselekvő étellel rokon. Ennek a benső hatásnak az eléréséhez az szükséges, hogy a historikus a jelenségeket mint egy egész részeit, vagyis mindenben a történet általános formáját ábrázolja. Csakis akkor érdemes nevére.

A történelmi ábrázolás, akár a művészi, a természet utánzása. Mindkettőnek az alapja az igazi alkat ismerete, a szükségszerűnek a kiemelése, az esetlegesnek az elkülönítése. A természetet úgy is lehet utánózni, hogy egyszerűen utánaképezzük a külső körvonalakat, az igazi, a magasabb igazságot azonban akkor közelítjük meg, ha belülről haladunk kifelé, s azt a processzust újítjuk meg, melynek folyamán a külső körvonalak az egésznek a benső formájából kifejlettek. Így tárjuk fel a valóság tüneményeiben rejtőzö benső igazságot. Ha azonban az alkat külső körvonalait belülről akarjuk megérteni, akkor rá vagyunk utalva az organizmus lényegének ismeretére. A historikus szemléletét is egy ideának kell irányítania. Ám ezen a ponton válik el tökéletesen az ő útja a művésztől. A művész a valóság elfutó jelenését csak érinti, a historikusnak el kell mélyednie benne, hogy az igazi, mélyen rejlő kapcsolatokat, formákat, erőket megpillanthassa, s ilymódon azt az ideát, mely a történetek felfogásában alkalmas lesz vezetni, magából az események teljéből pattantsa ki, ne pedig mint valami idegen mozzanatot adja hozzá. A legnagyobb óvatosságra int Hum-

boldt az „ügynevezett filozófikus történelemmel“ szemben, mely egy végcélrt ír a történet elé és így széttörri és meghamisítja az erők valódi működésének a képét. Ilyen célok, mint például a népek testvérisége vagy a polgári társadalom tökéletes berendezése, valóban leköthetik egyesek tevékenységét, de nem szükségszerű célok. Mert ami a szellem gyümölcse — állapítja meg száz évvel ezelött az objektív szellem exisztenciájára vonatkozó mai igazságunkat, — az is elveszítheti a szellem erejét, és matériává lesz, ha a szellem nem eleveníti meg újra és újra. Mindezek a dolgok a gondolat természetét viselik magukon és csak addig tarthatják meg, míg gondolatnak. Ma úgy mondjuk, hogy a kultúra alkotásai addig élnek, míg a hordozó szellemek értéktudata igenli őket.

A historikusnak a tényleg működő és alkotó erökhöz kell fordulni. Itt van ő a maga területén. Azt a formát, amellyel az események szövevényéhez közelít, hogy igazi összefüggését megragadja, ezekből magukból kell kivonnia. Az ebben rejlő látszólagos ellentmondás közelebbi megtekintésre eloszlik. Egy dolognak a megértése feltételezi a megértőben a megértendőnek egy analogonját, egy eredeti egybehangzást az alany és tárgy között. A megismerés egy korábban meglévő általánosnak az alkalmazása az új különösre. A történelmi megismerésnek ez az alapja abban áll, hogy mindaz, ami a világtörténetben hatékony, ott él az ember bensejében. Mennél gazdagabb az ember lelke, annál alkalmasabb historikusnak. A diszpozíció pedig a történelmi anyaggal való intim érintkezés közben — amint a szemlélő a magában is érzett eröket a történetben viszontlátja, rájuk ismer, identifikálja, — egyre tisztul és öntudatosodik. E kölcsönhatás, korrespondencia, a világtörténet alkotó eröinek tanulmánya folyamán kialakul a historikus szellemében egy kép az események összefüggésének általános formájáról és ebben a képben az ideák rendszere. Ez aztán ilyenformán nem kívülről vitetik a történet folyamatára, hanem egyenesen lényegét alkotja. Minden, ami történik, idő és tér szerint, szét-törhetetlen ideális összefüggésben áll.

Ennek az összefüggésnek, a történet lényegének felfogásában négy szemléleti típust ír le Humboldt, ma is használható módon.

Az első előtt a történet, bármily sokszerűen és elevenen hullámzik is szemünk előtt, mint halott, megmásíthatatlan törvényeket követő, mechanikus erök által hajtott óramű jelenik meg. Egyik esemény szüli a másikat, minden hatás eleve adva van okában, az emberi akarat is ott találja határait, meghatározottságát a körülményekben, melyek messze születése előtt, nemzete léte előtt, megváltozhatatlanul adva voltak. Minden egyes mozzanattól az egész mult, sőt az egész jövő kiszámítható volna, úgy tetszik, ha minden középtagot ismernénk. De ha közelebről nézzük a tör-

ténetet, hamar rájövünk, hogy minden hatásban, amely az eleven világban szerepet játszik, éppen a főmozzanat kivonja magát minden számítás alól, s hogy minden látszólag mechanikus meghatározottság eredetileg szabadon működő impulzusoknak engedelmessékedik.

A második fok a történetiszemlélet fejlődésében tehát a fiziológiai. Ez minden organizmusban, — s növényt, állatot, embert, kulturális alkotásokat, nemzetet, vallást, művészetet, tudományt, társadalmi viszonyokat egyaránt organizmusként tekint, — ugyanazon strukturális és fejlődési törvényeket véli megpillantani: az organizmus lassanként eléri fejlődése csúcspontját és akkor hanyatlásnak indul, a tökéletességre az elfajzás következik, stb. Mindebben kétségtelenül van valami helyes, de nem maga az alkotó principium tárul itt fel, hanem csak egy forma, mely azonban áttörhető.

A harmadik szemléleti típus a pszichológizmusé, mely az emberi hajlamokra, vágyakra, szenvedélyekre vezet vissza mindent. A cselekvés közvetlen rúgóiként kétségtelenül ezek szerepelnek, s mégis nagyon óvatosoknak kell velük szemben lenni. Mert ha nem látunk rajtuk túl, a világtörténet tragédiája a mindennapok színjátékává süllyed, az események a nagy egész összefüggéséből kiszakadnak és a világ sorsának helyére személyes indító okok kiszínyes üzeme kerül. Ez a szemlélet mindent az individuumból vezet le, de az individuum igazi egységét és mélységét, valódi lényegét nem ismeri. Ez a lényeg mögötte van mindezeknek az emberi érzéseknek és szenvedélyeknek.

Ez a három szemléleti mód nem ragadja meg az események összefüggésének ősokeit, alapideáját, melyből az teljes igazságában megérthető; összefoglalja a jelenségek rendszerint újraszülető rendjét, de a teremtő erő szabad, eredeti impulzusát nem. Az, ami csodaként áll elő, nyomon kísérhető ugyan mechanikus, fiziológiai és pszichológiai magyarázatokkal, de nem lehet ezekből levezetni; ezekkel nemcsak megmagyarázni, de felismerni sem lehet.

A jelenségeket csak egy rajtuk kívül álló pontról lehet megérteni, s ha meggondoltan lépünk erre a pontra, az épp oly kevésbé veszélyes, mint amily biztos tévedés, ha vakon megragadunk a jelenségek körében. A világtörténet nem érthető meg egy világkormányzás nélkül, állapítja meg Humboldt.

Ebből a tételből azonban távolról sem nő ki történettheologia. Mindössze arról van szó, hogy bármily messze is megyünk vissza a motívumok kutatása közben a materiális, fiziológiai, pszichológiai erők körében, nem akadunk rá a végső indítóokra, a tervszerű összefüggés elvére, ellenben mindenütt ott érzünk még valamit, ami kisiklik az érzéki megismerés hálójából, de szellemünk rokonra ismer benne. Ennek a megragadásában teljeseedik és elégül ki a

történelmi megismerés. Az ideák ezek — értékek, mondjuk ma, — melyek minden erőnek impulzust és irányt adó elvei; nem tartoznak a látható és véges valósághoz, de a világtörténet minden mozzanatát áthatják és uralkodnak felette. Szellemtörténelmünkre gondolhatunk, mikor Humboldt megjósolja, hogy számos jelenségnek, amelyet az ő korában még materiális és mechanikus módon magyaráznak, fel fogják ismerni ideális motívumát.

Néhány megfigyelést jegyez fel Humboldt a történeti eszmék természetéről, melyek mind alkalmasak voltak módszeres továbbépítésre. Így észreveszi, hogy az eszme vagy lassan, kezdetben láthatatlanul terjed el és jut uralomra, vagy pedig forradalomként jelenik meg, a körülményekből teljesen megmagyarázhatatlanul. Rámutat az eszme sajátos immánens dialektikájára, mely ugyanaz marad a körülmények változásával is. Életét analógnak véli a szerves organizmusok életével, de hangsúlyozza, hogy felépéséhez mindég egy individuális szellemi erő kell, s hogy mindég valami újat hoz létre. Az individuum szerepének kiemelése egyike a legfontosabbaknak ezekben a megfigyelésekben. Nem esodálkozhatunk a nacionalizmus ama első romantikus-metafizikus korszakában, a Herderi népszellem-gondolat uralma idején, hogy a nemzetegyeniségeket is individuális eszmehordozóknak tekinti, mint az emberi személyiségeket. A megszorításokból ugyan, melyeket ezen elvvel szemben gyakorol, úgy látszik, érzett némi aggályt és sejtette, — amit ma világosan tudunk, — hogy a nép eszméje is tagjainak tudatában él és abból fejlődik föléljük. Azt írja ugyanis, hogy az eszme némely időkben azért tükröződik tisztábban a nemzetegyenéseken, mint az egyéneken, mert az ember bizonyos körülmények között „gleichsam herdenweise“ fejlődik. A másik fontos megfigyelése — mai terminológiával élve — az objektív szellem organikus strukturáját, benső dialektikáját állapítja meg. Vannak bizonyos eszmei formák, melyeknek olyan sajátos lényege és benső összefüggése van, alapjuk annyira önálló, hogy az individuumokhoz hasonló önálló léttel bírnak, külső — akár szellemi — hatástól is függetlenül fejlődnek önmagukban. Ilyen például a nyelv. Még magasabb síkon vannak az örökkévaló ősideák, a szépség, igazság, jog, melyeknek természetesen saját változhatatlan törvényeik vannak, s azok szerint kormányozzák a valóságot.

Az emberi tekintet a világhormányzás tervét közvetlenül nem fűrkésztheti ki, csak megsejtheti az ideákban, melyekben megjelenik; ezért számára minden történeti jelenség egy eszme megvalósulása és annak ebben az eszmében rejlik ereje és célja. Így aztán elmerülve a teremtő erők tanulmányába, mégiscsak legalább megközelelti a végső célt, a végső ok megpillantását, mely felé a szellem, bármily hasztalan, de örökké tör. A történet célja csak az emberiség által megvalósítandó eszmék valósulása lehet, azokban az alak-

zatokban, melyekben a véges forma és az örökkévaló eszme összeköthető, s a történet folyama csak ott rekedhet meg, hol e kettő nem képes többé áthatni egymást. A történelemírás végső, de egyben legtermészetesebb formája egy eszme törekvésének a rajza, hogy a valóságban léteket nyerjen.

Azokhoz a szavakhoz, melyekben Humboldt értékezése végén a historikus feladatát összefoglalja, ma sem tehetünk hozzá semmit. Két dolgot köt a lelkére: „hogymindenben, ami történik, egy közvetlenül észre nem vehető eszme uralkodik, azonban ez az eszme csak magukon az eseményeken ismerhető fel. A történelemírónak azért nem szabad mindent kizárólag a materiális anyagban kutatva, uralmukat ábrázolásából kizárni; legalább is nyitva kell hagynia a teret hatásuknak; köteles továbbá lelkét fogékonyan tartani számukra és azon lenni, hogy őket megsejtse és megismerje; de mindenekelőtt attól kell óvakodnia, hogy a valóságnak önhatalmúlag alkotott eszmét tulajdonítson, vagy hogy csak valamit is feláldozzon az egyes eleven gazdaságából az egész összefüggésének kutatása közben. A szemlélet eme szabadságának és gyöngédségének annyira sajátjának kell lennie természetének, hogy minden esemény vizsgálatánál jelen legyen; mert semmi sem válik el egészen az általános összefüggéstől és mindenben, ami történik, van egy rész, mint fentebb kimutattuk, mely a közvetlen észrevétel körén kívülről származik. Ha a történelemíróból hiányzik a szemlélet eme szabadsága, nem ismeri meg az eseményeket kiterjedésükben és mélységükben; hiányozzon a kíméletes gyöngédség, megsérti egyszerű és eleven igazságukat.“

Humboldt működésének rendkívül nagy hatása volt az öszszes szellemtudományok fejlődésére. Történelemlogikai tanai, melyekben elsőnek ad zárt rendszert feleletként a történelmi megismerés problémáira, a század első felében működő nagy történészek, a „historische Schule“ gyakorlatának mindvégig alapelvei maradtak. Droysen, az iskola utolsó nagy alakja, kinek működése már a pozitívizmus uralma idejére terjed át, a történettudományok Baconjának nevezi. Droysen lelkesedése pedig igen fontos a későbbi fejlődésre nézve is. Ő volt az, aki aztán „Grundriss des Historik“-jában a „historische Schule“ gyakorlatának érett eredményeit összefoglalta, s ennek a művecskének világosan felismerhető a hatása Dilthey, Rickert és Troeltsch alapvető munkásságára. De Humboldt közvetlenül is ösztönözte történet szemléletével Dilthey gondolatainak röptét, s Dilthey legnevezetesebb tanítványa, Spranger az, aki „öszsüknek“ páratlan monumentumot állított könyvében, „Wilhelm von Humboldt und die Humanitätsidee“ címen.

A magyar történelemírás is a német újideáлизmus befolyására és nyomdokain haladva újhodott meg. Áldásos volna, ha közvetlenebb kapcsolatba kerülne ennek a mozgalomnak az őseivel is, s ezek közt talán elsősorban Humboldttal.

Joó Tibor

Makkai Sándor két regénye

I.

Makkai Sándor az *Ördögszekér* óta nemcsak komoly egyházszervező, theologiai és filozófiai tudós, hanem előkelő regény- sőt történeti regényíró is. Minden új könyve érték, még több: könyvsiker. Most egyszerre két nagy történeti regénnyel ajándékozott meg bennünket. A *Táltoskirály* és a *Sárga vihar* három kötetű műtár keltének ezúttal is nagy várakozást. A szerző a legjava gárdából való. A műfaj divatos, soha annyi történeti regény nem jelent meg, mint az utóbbi esztendőben. A téma szenzációs: IV. Béla, Erdély, a tatárjárás kit ne érdekelne manapság, a lélekelemzés, a kollektív gondolkodás és a Kelet felé fordult érdeklődés évtizedében.

A probléma már indulása külső körülményeivel túlnő a szokásos kritikai elemzés keretein. Induláskor s valamivel utána majd látni is fogjuk elég világosan, hogy a három nagy kötet nemcsak több, de más is, mint pusztán irodalmi vagy épenséggel szépirodalmi aktualitás.

*

De mi hát az a probléma, melyet Makkai Sándor három új kötetével számunkra felállított? Regényeket írt, szándéka sikerült vagy sikertelen maradt: mi lehet más még, kérdés, két — akár milyen különös — szépirodalmi termék körül?

Szerző, műfaj és téma: három zálog a kezemben, hogy *kell* lenni jelen, valahol nagyon a háttérben vagy túlságosan az előtérben problémának, ami mű-feletti, poétikán-inneni és esztétikán-túli. Makkai Sándor legújabb regényei nevezetesen nem történeti regények, nem is regények; ha nagyon pontosak akarunk lenni, még azt is meg kell vallanunk, hogy nem szépirodalmi írásművek.

Ha másvalakiről volna szó, elég volna egyszerűen megállapítanunk, s napirendre térnünk az eseten. Máskor is, mással is megesett már, hogy amit akart, elvetélte valahogy alkotásközben. Hosszú az út a víziótól a kéziratpapirosig. Igen, de Makkai Sándor tudatos személyiség és azonkívül is erősek a belső igazságai. Nem kielégítő az a magyarázat, hogy ezúttal tévedett. Még kevésbé áll meg az, hogy önkritikája most az egyszer elhagyta; az *Ördögszekér* sokkal merészebb tett volt, sokkal kényesebb pillanatot mesgyéjén, semhogy efajta feltevést eltérne az ő nyugodt plasztikájú író-alakja. De maguk a könyvek sem engednek *elítélő* megállapításokat. Az előtörő tartalom életteljes és szinte zuhan elő a formák közül, sokszor végzetesen magával is sodorva e formákat. Ennek a formák ellenére élő tartalomnak *van* valamilyen

igaza, legfeljebb nem műélvezet-szerző, mert nem műalkotás-jellegű. Azért támadt az a benyomásunk, hogy sem a *Táltoskirály*, sem a *Sárga vihar* nem szépirodalmi művek leglényegük szerint.

A *műfaj* is segített ebben a zavarodottság-keltésben. Ma közkedveltek a történeti regények, írók szívesen írják, olvasók kiadó-sikerekig örömet és nagy kedvvel olvassák. Elhamarkodva a történelmi érzék fejlődését is kiolvashatnók ebből a jelenségből, ha a kísérő-jelenségek egyébként feljogosítanak ilyen olcsó és fel-színes megállapításokra. Miután pedig erre semmiképen nincs jo-gunk, kénytelenek vagyunk legalább is feltételezni, hogy a for-rongó idő fokozott érdeklődése valószínűleg árt a regények törté-nelmiségének. Az ízlés különben is változó komponense annak a meglehetősen összetett lelki folyamatnak, amely egy regényfajta születése körül ott bábáskodik, az időben tehát ott forrong mindaz, ami egykor kitett egy-egy történeti regényt. Hát még, ha ez a változó ízlés nem is nagyon lelkesedik az őszinte és hamisítatlan historizmusokért!

A *téma* sem elég objektív ma, egy nagy világégés után s olyan ember számára, aki hivatása és adottságai szerint egyfor-mán vezető egyéniség. IV. Béla egy jós démoni erejével és világos-ságával előre látja, ami bekövetkezendő. Ez az egyik regény. A másik — ugyanennek a folytatása és hasonló hozzá — IV. Béla, saját gátlásaitól szabadultan, újraépíti az elpusztított országot. Hol az a gyémántfejű és acélszívű író s ha akad ilyen, hol az a kongeniális olvasótábor, amely ezen a mély líraiságú tárgyon ke-resztül a zavartalan szépség szolgálatára találkozót *bír* adni egy-másnak?

*

Mesemondó kellene hozzá és szép *mese*. Akkor sikerülne a merész játék. Jókai esetében például sikerült. Igaz, hogy ez az egy eset is inkább intő példa mint precedens, a történelem *így* nem igen ismétlődik. Sajnos, még kísértésbe sem eshetünk, hogy: hátha mégis megpróbálnók az összehasonlítgatást. Makkai Sándor min-den hamarabb inkább, mint mesélő kedvű író és a regényeiben alig van több mese, mint amennyi a keret krónikás összeszerkesztéséhez okvetlenül szükséges. Még tán annyi sines. Nyilvánvaló a nem is titkolt szándék: az írónak egyéb a dolga, nem ér rá, nem is akar, talán nem is tudna mesélni.

Makkai Sándor sokkal tanultabb fő, az írásmesterség is sokkal fejlettebb ma már minálunk, mintsem hogy egy kis erőfeszítéssel meg ne őrizhetné legalább a látszatát annak, hogy a regény-írás technikai fogásait érti és a konvencionális határokig tiszteli. tehát alkalmazza is. Mindennek új könyveiben halovány nyomát sem találjuk. Engem ez vezetett arra az álláspontra, hogy akkor ne is keressük, tovább megyek: ne is követeljük tovább. *Nem erről*

van szó. Lehetetlen feladat volna, komikus és nincs is hozzá semmi kedvem: kioktatni az *Ördögsekér* íróját arról, hogy kell történelmi regényt írni vagy levizsgáznom előtte, milyen kiművelt emberfő vagyok e műfaj törvényeit illetőleg is.

Sokkal egyszerűbb a dolgom. Tudomásul kell vennem, hogy közönség-válság van, műfaj-válság van és e válságos helyzetben tehetetlenné lehetetlenül a legjobb író is a maga feszítő, gyötrő mondanivalójával. Érzem, hogy ez egyúttal a kritika válsága is. Nem válna be ez új helyzetben a régi recept. Nem ér semmit, ha felsorolom, mi minden nem sikerült és mi minden sikerült az új vállalkozásban. Nem ér semmit az sem, ha új törvényszerűség után kutatok a szokatlan jelenség mélyén. Ez a forrongó világ valahogy a földrengéshez hasonlít, meg mindenhez, amit a földrengés eszünkbe juttathat. Ilyen körülmények között pedig csak egy hasznos instrumentum van, vele kapcsolatban meg egy hasznos ember: egyfelől a szeizmográf, amely engedelmesen írja a görbéket, másfelől egy alázas valaki, aki szakasztott ugyanolyan engedelmességgel elolvassa, mit üzen a föld lázadó gyomra.

*

Csakugyan úgy hat reám ez a két könyv, mint félelmetes, titokszerű elemi jelenség. Nem regény, dehogyan, hol vagyunk már ebben a szörnyű zűrzavarban dolgoktól, amelyek valaha keretet, tájékozódást, megfoghatót jelentettek, összedűlt-borult minden. De ha nem regény a két könyv és semmiképen sem történelem, miért akarja tisztafejű, élesszemű, művelt szerzőjük ebben a ruhában ideadni nekünk, ami benne él? És ha csakugyan akarja, miért nem cselekszi?

Ebben a pereben egészen őszintén és egész egyéniségem felajánlásával egyet akarok: vele menni az íróval minden áron, még ha el is kell felejtennem ezért mindent, amit eddig olvastam és tanultam. Érzem, hogy igaza van, ha nincs is mértékegysége az igazának és igaza van akkor is, ha *wesensfremd* számomra, amit ír. (Persze, hogy nem az, különben nem gyötrődném annyit.) Kritikus számára ez az igazi kritikus perc, nemesak elvben, de gyakorlatban is így érezni: te tévedhetsz, az író nem! De megéri a következő perc, amely meghozza végre az előttevaló perceknek is a természetét. Tudom, végre jobban tudom, mint a leckémet, megláttam az író igazát.

Tehát: miért *így*, mai formájában kerültek olvasnivágyó szemem elé a *Táltoskirály* és a *Sárga vihar*?

Milyen ős igazság ez, Uram bocsá': kérdésben a felelet. Az író titka: szemérmes líraiság (olyanforma, mint az epikussá líraizálódott Arany Jánosé). A műfaj titka: a kor menekülése a törté-

nelemtől (nem pedig hozzá), tehát kegyetlenebb megfogalmazás szerint: abszolút történelmietlenség, minden vonalon. A *téma* titka (s egyben a közönségé is): a haldokló vagy mondjuk szebben: halványuló *szimbolum* feloldódása *áloomná* és *vizióvá* (szakasztott úgy, ahogy az Irás mondja: véneitek álmokat álmodnak, ifjaitok látásokat látnak).

II.

Kezdjük a végén, ami természete szerint is egészen irodalom. Sohasem *tudott* a történelmi regények írója egészen objektíválódni, tehát sohasem bírta elmúlt korok sorsát és emberét saját korától és saját személyiségétől függetlenül megeleveníteni, de mindig *megpróbálta* eddig ezt. A hatást mindig is ennek az erőfeszítésnek a dinamikája adta. Akartuk elhinni, hogy ami előttünk mozog és beszél, valóban a múlt, pedig csak szuggesztíó volt az egész, még pedig — a végén ez is kiderült — autoszuggesztíó. Az író manipulációja csak olyankor sikerült igazán, ha olyannak idézte fel élénk a multat, amilyennek mi akartuk látni.

Mint a legtöbb szuggesztíó, ez a fajta is bizonyos kelléktárral járt együtt. A multi szellemidézésnek majdnem szertartásos, kultikus jellege volt, minden irodalmi korban más, de mindig tradicionális gyökerű és mindig kötött kifejezési eszközeiben. Legutóbb *forrástanulmányokon* kellett például alapulnia mindannak, amit szemünk elé vitt az író és *archaizált nyelven* kellett megíródnia különösen azoknak a részeknek, ahol a színrehozott személyek beszélgettek egymással, vagy leveleket írtak egymásnak. Ha új adatok keveredtek a köztudat szerint való állományba, *magyarázó jegyzetet* várt el az irodalmi ízlés, amelyből kiderül, hogy az író jobban értesült ugyan, a legújabb adatokhoz hamarabb hozzáférközött, mint az olvasó, de autenticitása vitathatatlan. Legeslegújabbban el is vártak tőle holmi önálló kutatásfélét, nem ártott, ha egyes részleteket illetően megigazította egy kicsit a történettudósok eddigi eredményeit. Mindez persze megint csak misztifikáció volt inkább, mint valóság, de mindenesetre kötelező volt.

Makkai regényeiben ez a modor igazán ad minimum van redukálva. IV. Béla, a kisebbik király székely katonái még anynyira amennyire székely dialektusban beszélnek ugyan, de mai székelységgel (és, ami a legfájdalmasabb, mai helyesírás szerint), pedig mi sem lett volna könnyebb, mint ebből a jó anyagból archaizált halandzsát megszerkeszteni. Az író láthatóan készakarva mondott le erről a pozíció-előnyről, sőt az udvarbélieket már egészen mai modern nyelven beszélteti. A „jólértesült köztudat“ is elég sovány zsákmánnyal kénytelen beérni: az emberhússal kereskedő várúr, elemi iskolás emlékeink e hátborzongató kísértete, egyben kitünő

regényanyag, alig kapott másfélmondatnyi helyet, modern történelemtudásunknak viszont mindössze annyi tér jut, hogy Kuthen király helyett Kötöny szerepel, a muhi pusztán pedig „csakugyan“ a magyarok vannak többen, nem a tatárok (illetőleg, pardon, mongolok).

Nyilvánvaló, hogy ez az író nem a multat akarja a jelenleg érvényben levő szabályok szerint ébresztgetni, hanem valami egészen mást akar. Az olvasónak a szellemtörténeti irány vágódik hirtelen eszébe és megdöbben. Nem ugyanaz a törekvés-e ez regényben talán? Azt már nem lehetne nyugodt lelkiismerettel állítani többé, hogy a multnak itt szimbolikus értelme van a jelen felé, mert akkor legalább arra kellett volna ügyelni, hogy a szimbolum maga sértetlen maradjon. Itt bizony nincs egy szemernyi mult sem, ami a jelent szimbolizálhatná. Hiába a történelmi nevek, sőt a történelmi szituációk is hiába: ezek a személyek ebben a sorsban maiak, modernek, nem kendőzik, nem mórifikálják, nem is túrtöztetik magukat. Ne áltassuk magunkat: nem a szerző szeme nézi a XIII. századot mai tudása szerint, hanem maga ez a XIII. század él mindenestül a mi módunkon. Nem Makkai Sándor állapítja meg p. o. IV. Béláról, hogy: ennek az embernek (persze úgy, hogy neki magának sejtelve sincs róla, de úgy, ahogy mi ezt ma visszamenőleg látjuk), gátlásai voltak, hanem maga IV. Béla él tudatosan úgy, mint aki tudja magáról, hogy gátlásai vannak (pedig ekkora fokú tudatosságot még mai pacienseknél is veszedelmesnek tartanak egyes lélekelemző ideg orvosok). Az olvasó önkénytelenül megérzi ezt s úgy vesz részt a tatárjárásban, mintha jelmezestélyi vagy élőkép volna. Érzi, hogy fűti az alakok hátamögött az író valami szenvedély, van az úgy, hogy közgazdasági vagy egyéb ellenfelek társasjáték vagy vita közben is komolyan összecsapnak, de a szemtanúk tudják, hogy a viaskodásnak nem az aktuális oka vagy tárgya az igazi. De nem érdekli különösebben a tatárjárás magát a szerzőt sem: a regényeknek semmi plaszticitásuk nincs, ha nem tudnók máshonnan, mi történt, vagy mi fog történni, még annyira sem emlékeznénk az előttiünk lejátszódott jele- netekre, mint így.

Szóval: a szimbolum feloldódik álommá vagy vízióvá. Hogy mennyire álomszerű vagy látomásos mindakét történet, azt különösen az eleje, a vége és közbül néhány éles kép mutatja. A szé- kely katonaság seregszemléje és az azt nyomon követő — merőben modern — hadászati vita még majdnem teljes egészében az *éber- nelt* terméke, csak bóbiskolásunk, fel-felriadásunk, ringatózá- sunk az álomtengeren hiteti el velünk pillanatokra, hogy a kép- sorozat: történelem, a szereplők: nem mi magunk vagyunk, hanem öregapáink. A vége a maga sietős, elnagyolt modorával: újra je- lentkező kontrollja a *felserkenés*nek, tudatunk ködoszlató jelentke-

zése, ki hiszi el, hogy ezensmódon valóban fel is épült az elpusztult ország? A derék kalmárokkal még az álombeli király tárgyalt, de hogy ebből a néhány halovány vonásból markánsan rajzolódott ki annakidején az újjáéledt haza, azt már nem bírja elének varázsolni az álomkép, azt már *tudjuk a történelemből*. Közül a fellegekbe burkolt valószínűtlen foltok közül néha-néha elővillan *egy-néhány kísértetiesen éles kép, mikor az alvót valami majdnem felébreszti: uszkáló, egymásbafonódott holttestek, a király levágott táltosujja, néhány érzéken túlfűtött testrajz, mellettük az ellenkező véglet: mikor a fantázia kétségbeesetten védekezik a felébredés ellen*, minden áron tovább akarja álmodni az álmot és „jellemez“, krónikásan elbeszél, tudományosan értekezik ahelyett, hogy alakjait mozgatná vagy beszéltené.

Mielőtt ezt hibának könyvelnők el, kérdezzük meg olvasó-önmagunktól őszintén: minket magunkat érdekel-e a középkori Erdély vagy a tatárjárás? Nem véletlenül említettem az előbb a szellemtörténeti irányt. Hiába is áltatnám magamat irodalmi pózban, ha tudományos nyíltszívűséggel már egyszer kijelentettem, hogy engem (a XX. század negyedik évtizedének az emberét) nem a történelem érdekel, hanem a szintézise. Nos, ez a fajta érdeklődés varázsolja a tatárjárást, a mohácsi vészt, a kurucvilágot, a szabadságharcot, vagy akár a honfoglalást és a hunidóket, meg a többi regényes korokat a mai kor kulcsregényeivé. Ennek a felfogásnak a tükrébe nézve magunkat egyik kor sem tanulság többé, még kevésbé önmagáért érdekes történés, hanem kosztüm és szerep. Ezért mondtam történelmietlennek a ma történelemtudatát (természetesen nem vádképen), mert jelenlegi, iskolás vagy stílusos történelmi igényeinkhez mérten: az. Abból a mű- vagy áltörténelmiségből, amely még mindig körülvesz bennünket, egyszer csak ki kell gyógyulni egészen. A tegnap történelmisége kianalizálta a multból az elemeket, de aztán beléjükveszett. Ne feledjük, hogy ez a tegnap pontosan ismerte ugyan a régi emberek sorsát, beszédjét, gesztusait és öltözködését, de közben sajátmagát elsikkasztotta és önnön parlamentjeihez halott gótikát és görög oszlopokat kölcsönzött vagy sikkasztott a halott kincsek garmadájából. *Erre* a multa a ma históriai szemlélete nem kíváncsi s ezért fut a multtól. Fut tőle, mint a gyilkos a tetthelytől, körben-körben és mindig csak ugyanoda tévedve vissza. A mát egyelőre nem érdekli a tegnap, illetőleg nagyon is érdekli, de csak sajátmaga miatt. Önmagát keresi, találja meg és látja mindenben. A negyvennyolc-utáni magyar például belefelejtkezett a ragyogó multba, azzal szemben, ami most történik. A mai ember, tehát a mai író is, más-kép vigasztalódik. Igazolással álmodja magát a multba (és vizionálja a jövőbe).

Makkai új regényeinek nem is az álomszerűség az igazi ereje,

hanem a viziószerűség. *Én* vagyok a kisebbik király, *ugyanén* a tragikus hőse a mongol veszedelemnek, de az országépítő is *megint csak én* vagyok. Makkai regényei minden epikus külsőségeik mellett és azok ellenére a legőszintébb magyar írások közé tartoznak.

Minden és mindenki elsodródik vagy elhomályosul a két regényben, egyesegyedül IV. Béla alakja éles (bár mindvégig képes sehohsem szoborszerű, de ennek már láttuk az okát). Milyen *én-központi* beállítottságú az egész történelmi körkép: ezek ellenem vannak, emezek mellett. Mindennek csak az ad magyarázatot, ha Bélát segíti vagy akadályozza, de mindenképen önkifejtésre szorítja s élet-talánya megfejtésére ösztökéli. A királynénak sincs külön szerepe: a hajlandóságtól a félig-megértés küzdelmén keresztül eljuttatni magát és a királyt a teljes megértésig. Az epizódok türelmetlenségüktől ostromozva nyargalnak, hogy mennél hamarabb beletorkolhassanak IV. Béla sorsába. A mongol veszedelem is csak arra jó, hogy fenyegetse, űzze, hajtsa Bélát. Ki emlékszik rá a könyv végén, milyen volt a kún tábor, vagy az András udvara (Béla nélkül), vagy épenséggel a közelebbi vagy távolabbi mongol világ?

Ha pedig mégis volt egy valóságos Batu khán, az akkor egész bizonyosan azért vonult vissza, mert gyengélkedett kedves oroszánja és azért olyan kegyetlenül, mert a végén megdőglött a szeretett állat. A ma embere lírai megszállottságában így látja és így éneklí a történelmet. Az *én* sorsom az. A másik fél csak annyiban van, amennyiben hatott reám, akkor, amikor hat és addig ameddig hat. Egyébként a másik fél is csak olyan lehet, amilyen *én*. A történelem tehát az *én* közérzetemen fordul és fordult is mindig odébb.

Az álom élesebb kontorú képeinek is ez a magyarázata. A tatárjárásból három momentum toronylik elő: gyilkos és kéjes énem öröme, táltos voltom hatodik ujja.

Nem, nem, épen ezek a zord őszinteségű részek tiltakoznának ellene legjobban: ezek a könyvek többek, mint álom. (Álomképek csak a pszichoanalitikusokat érdekelnék igazán.) A *Táltoskirály* és a *Sárga vihar* viziók.

Meg lehet szabadulni a gátlásoktól. Közösségnek és egyéneknek egyaránt. A veszedelem elháríthatatlan, de arra jó, hogy forró viharában egyéniségünknek idegen hatodik ujjunktól fájdalom árán megmenekedhessünk, a halálvággy életvággyá igenüljön bennünk s megkezdődhessék rajtunk keresztül valami építő munka. Most már minden gátlástól menten. (Ennek a munkának a részleteit nem láthatja elég élesen és gazdagon a felébredés felé bukdaesoló álom.)

A kibontakozást Makkai Sándor már nem láttatja, csak sejt

teti, mert nem meséli, hanem prédikálja. De ezzel szünetes szimboliztikája újra egységessé szilárdul, könyvei igazi értelmezést nyernek.

Karácsony Sándor

Két út

*Októberi tarka fák közt
hegyvidéken vitt az utam,
s áldott testű ifjú asszony
lassan szembejött velem.
Jött a völgy felől pihegve,
arca meggyulladt a szélben.*

*Igy vitt engem is, mesélte,
hegy felé az én anyám.
vitt a hűlő postaréten,
szívdobogva nagyanyámhoz
(régi tornyú városvégen,
házikóban éldegélt,
télre gondolt, téli fára,
unokára és halálra
s várva várta jöttömet).
Útra súlyos testű voltam,
neki mégis könnyű voltam,
mert örömmel hordozott.
Vitt az őszben nagyanyámhoz,
hegyreforradt házikóba,
míg november meghozott.*

*Istenem, be furcsá most így:
völgy felé a tarka fák közt
holt anyámat én viszem.
Viszem őszben és havakban,
viszem halkán és titokban:
őt se lássa senkisé.
Istenem, be kicsi test volt,
súly alig volt két karomnak,
s most mint vén, zuhant harangnak,
mélybe-húzó súlya van.
Jött a hó-hozó november,
ő világra hozta testem,
én megszülni nem fogom.
Harang-súlyú kicsi testét
hordozom, csak hordozom.*

Áprily Lajos

Korunk égető társadalmi problémái

III. Küzdelem a földért

A mindnyájunkat tápláló, mindnyájunknak kenyeret adó földért évezredek óta nagy küzdelmet folytat az emberiség. Amíg nagy kiterjedésű igénybe nem vett földterületek állottak rendelkezésre, szabadon foglalhatott le belőlük mindenki annyit, amennyit a rendelkezésre álló munkaerők felhasználásával meg tudott munkálni. Mihelyt azonban egy területen megszorodik az ottlakó emberek száma, megindul a küzdelem a föld birtokáért és addig tart, míg valami megnyugtató kiegyenlítődésre nem vezet. Ma is akad még a világon itt-ott igénybe nem vett terület: ott nincs küzdelem. A legeslegtöbb terület ma már nem ilyen, ezért válik egyre hevesebbé a földért folyó küzdelem. Középről érdekliz ez a küzdelem a mi magyar világunkat is, ahol tárgyilagos megállapítás szerint Nyugat- és Középeurópában a legkevésbé szervezetszerű birtokmegosztási viszonyok uralkodnak.

Lássuk ezért ennek a földért folyó küzdelemnek a multját, a küzdelem mai állását, jövőbeli kilátásait, végül mutassunk rá néhány szóval, hogy milyen szempontok vezethetik a földért folyó küzdelmet hazánkban?

Már a zsidók világában találkozunk olyan törekvésekkel, melyek az egészségtelen birtokeloszlási viszonyok elkerülésére és az egyensúly fenntartására törekedtek. Ezt szolgálta egyfelől a hetedik, másfelől az ötvenedik, vagy jubileumi esztendő. A hetedik esztendőben pihent a föld is és az ugar a szegények számára termett. Az ötvenedik, a jubileumi esztendőben a birtokából elűzött adós, vagy a birtokát eladott volt birtokos visszakapta földjét. Ha már nem élt volna, a családja kapta. A földet nem is lehetett örök időkre eladni, hanem csupán a legközelebbi jubileumi esztendeig. Az eladott földet akár maga az eladó, akár valamilyik rokon visszaválthatta. Ha maga az eladó nem tudta visszaváltani, segítségére kellett jönniök a rokonoknak. Ezek a rendelkezések abból a theokratikus felfogásból indultak ki, hogy a föld magáé Istené, míg annak birtokosai csupán zsellérek azon. Ez a felfogás megkívánta, hogy a birtok megmaradjon azoknak a törzseknek és családoknak a kezén, akik a honfoglaláskor kapták. Így nem keletkezhetek nagybirtokok.

Rendkívül erős küzdelem folyt a földért az ókor leghatalmasabb állama, a rómaiak világában is. Ezek a törekvések, különösen a *Gracchus* testvérek harca, nagy hatással voltak az új-

kor agrártörekvéseire is. Az ager publicusból már a Krisztus előtti VII., majd a VI. század derekán is kaptak földet a földnélküli rómaiak. Rómához újabb meg újabb dombokat esatolnak, amelyeken a földnélküli szegények számára osztanak ki földet. Az önző patriciusok közben a maguk számára foglalják le az ager publicust. Megindul a küzdelem és századokig tart váltakozó szerencsével. Előbb Marcus *Manlius*-ban, majd a földbirtok maximumát és minimumát megállapító Licinus *Stolo*-ban, de különösen a két *Gracchus*-testvérben hatalmas védőre talál a nép. Az ifjabb *Gracchus* már nagyarányú telepítést is kezdeményez a tengeren túl. A második kivételével mindannyian életükkel fizetnek a földnélküli nép önzetlen támogatásáért.

Az egyházi atyák eleinte még küzdenek a II. század elején élt alexandriai gnostikus, *Karpokrates* ellen, aki „De iustitia“ című könyvében többek közt ezeket írja: „A törvények hozták be az enyém és a tiéd közt lévő különbséget, hogy ne legyen közös használatban... sem a föld, sem a birtok... Isten közösen teremtette a szőlőtöt mindenki számára, az nem utasítja vissza sem a verebeket, sem a tolvajokat, hasonlóképen a gabonamag meg a többi termények sem.“ Jó két század mulva már az egyházi atyák is kezdenek ezekhez hasonló nézeteket hangoztatni. Így a IV. század második felében élt *Ambrosius*, a híres niceai püspök, már azt mondja: „Isten mindent mindenkinek adott. A földet éppúgy adta a szegényeknek, mint a gazdagoknak, miért akarják hát a gazdagok, hogy csak az övék legyen? Isten megparancsolta, hogy minden termény mindenkinek közös tápláléka és minden föld mindenkinek közös birtoka legyen.“

A középkor későbbi századaiban meginduló szektárius mozgalmak közül több küzd a földművelő népnek földesuraik részéről való kizsákmányolása ellen. A XIV. század legelején Észak-Itáliában feltűnő apostol testvérek 5000 főnyi seregében nagyobbára piemonti parasztok harcolnak. Nem lehetetlen, hogy *Dolcino* és vezető társai vallásos nézeteik támogatása érdekében biztatják a jobbágyokat fegyverfogásra, de az sem lehetetlen, hogy a sorsával elégedetlen parasztság terheinek könnyítése érdekében nélkülük is fegyvert fogott volna. Ezt mutatja az a körülmény is, hogy amikor egyes földesurak engedményeket tesznek jobbágyaiknak, a sereg egy része abbahagyja a harcot. A XIV. század vége felé angol földön szervezkedő lollhardok közt is nagyobbára sorsukkal elégedetlen parasztok vannak. Az elkeseredett parasztoktól nagyon félnék a földesurak. A fiatal király is engedményeket tesz nekik. Felszabadító levelekben szabadoknak nyilvánítja őket, másfelől megszünteti a nemesek vadászati és halászati jogát. A sorsával elégedetlen parasztság nemesak angol földön, de a 14. század második felében, majd a 15. század végén és a 16. század ele-

jén többfelé ragad fegyvert sorsának javítása érdekében, így Franciaországban 1358-ban, Németországban 1491—93-ban, 1502-ben, hazánkban *Dózsa György* vezetésével 1514-ben.

A német parasztság 1524-iki újabb véres megmozdulása egybeesik a reformáció kezdetével. Ezt fel is szokták róni a reformációnak, holott a kettő nincs egymással okozati összefüggésben, hiszen már előbb is hasonló megmozdulás volt német földön. Minthogy előző kísérletei nem sikerültek, a föld népe újból megkísérli sorsának javítását. 1524-ben több helyütt kitör a parasztlázadás, majd amikor ezt leverik, 1525-ben a Bodeni-tótól a Dunaig fegyvert ragad a nép. *Luther* felkérésére négy fejedelem indul ellenük. Frankenhause-nél vérengző csatára kerül a sor, hol nagy tömegeket mészároltak le. Utána egész vidékeket kiirtottak. Egyesek szerint 100, mások szerint 150 ezer embert öltek meg.

Több utópista államregényíró, így mindjárt az azok sorát megnyitó *Morus* Tamás is, képzelt eszményi államában közössé akarja tenni a földtulajdont. *Morus* „Utópiájá”-ban is a közös földeket a polgárok felváltva, közösen művelik, az aratást pedig a városokból kivonuló néppel együtt végzik.

A francia forradalom kis kommunista csoportja, az „egyenlők társaságát” megalkotó *Babeuf* és társai a földet is közös tulajdonná akarják tenni. Kiáltványukban ezt mondják: „A föld ne legyen tovább egyéni tulajdon: a föld senkié. Akarjuk, követeljük a föld gyümölcseinek közös élvezetét.”

A XVIII. század utolsó negyedétől kezdve erőteljesebben a föld felé irányul újból az emberek figyelme. Ekkor kezd kibontakozni az ipari szocializmustól több tekintetben eltérő jelenségeket mutató agrárszocializmus, majd a XIX. század második felében megszületnek az erős földreformtörekvések.

A skót eredetű *Th. Spence* indítja meg a mozgalmat Észak-Anglia New Castle nevű városkájában. A nagybirtokosok ebben az időben az addig közösen bírt földek jórésére ráteszik a kezüket és maguk szedik a földekért járó bérösszegeket. Ezt sokan igazságtalannak érzik. Ez ellen kel ki *Spence* is 1775 őszén a város filozófiai társaságában tartott és nyomtatásban is megjelent előadásában. Azt hangoztatja, hogy a föld járadéka voltaképpen közös tulajdon, amelyet szét kell osztani a lakosság közt. Előadása miatt a társaság kirekeszti tagjai sorából. Az ellene megnyilatkozó ellenszenv arra kényszeríti, hogy magániskoláját is megszüntesse. Tanácsosnak látja a várost is elhagyni és Londonba költözni. Itt folytatja nehéz körülmények közt eszméi propagálását hetilapjában, füzeteiben, könyveiben. Egyik utópista államregényében részletesen kifejti, hogy a községeknek kell a mai egyéni földbirtokok uraivá lenniök, mert minden embernek

joga van a földhöz. A közösség adja ki a földet a legtöbb bért ígérőnek. A befolyó bérösszegekből fedezzék a közös terheket és létesítsenek közintézményeket, ami pedig még ezenfelül fennmarad, azt osszák szét a polgárok közt egyenlő arányban. Időközben is meggyült már a baja a kormánnyal, amikor pedig 1801-ben a társadalomnak eredeti állapotába való visszaállításáról szóló könyvét kiadja, bíróság elé idézik és egy évi börtönre ítélik. Tanai népszerűsítése érdekében hamarosan társaság alakul. Hívei ellen, mint „a föld elvételére és felosztására törekvők ellen“, a parlament 1817-ben törvényt alkot, majd több hívét, akik 1819-ben felkelést szerveztek, halálra ítélik.

Ugyancsak a skótok köréből kerül ki a földbirtok igazságosabb rendszerének másik, még nagyobb készülségű harcosa is: W. *Ogilvie*, az aberdeeni King's College tanára. A föld tulajdonához való jogról szóló, 1782-ben névtelenül megjelent értekezésében kifejtette, hogy Isten közös tulajdonul adta a földet az embereknek. Minden embernek épen olyan joga van egy darabka föld birtokához, akárcsak a levegőhöz, vagy a vízhez. Az állam köteles érvényre juttatni polgárainak ezt a földre irányuló, velük született jogát. Azt kívánja, hogy törvény biztosítsa mindenki számára azt a jogot, hogy az ország földjének egy darabját megszerzhesse, ha földet akar művelni. A nagybirtokosokat évjáradék biztosítása mellett kényszeríteni kell arra, hogy birtokaik egyrészt engedjék át erre a célra. A földhöz juttatottak béréből fizetnék a volt birtokosoknak ezt az évjáradékot. Telepítési bizottság szervezését is sürgeti, amely összevásárolja a földbirtokokat és szétossza kis tagokban megállapított évi bér mellett a földműveseknek.

A föld igazságosabb jövedelmezőségének harmadik nagy harcosa a XVIII. század végén Th. *Paine*. „Agrárigazság“ c. munkájában abból a gondolatból indul ki, hogy a föld mindenkié. Azt követeli, hogy a földből, mint minden örökségből, tizedet kell adni s ebből olyan alapot létesíteni, amelyikből kártalanítást lehet adni minden 21. évét betöltött vagyontalan embernek azért, mert elvették tőle a földhöz való, veleszületett jogát.

A XIX. század harmincas, negyvenes éveiben újból felvetődik a földtulajdon közössétételének a gondolata. A chartista mozgalom, amely ebben az időben az egész angol közéletet hatalmába keríti, radikális reformtörekvéseit a földkérdésre is kiterjeszti. Ennek az irányzatnak a hívei J. B. *O'Brien*-nel együtt azt kívánják, hogy az állam vásárolja össze a szabaddá váló földbirtokokat és munkanélkülieket telepítsen azokra.

A földtulajdon közössé tételére irányuló mozgalomnál jóval hatalmasabb mérveket öltött a XIX. század második felében megszületett földbirtokreform-mozgalom. Ez a számottevő eredmé-

nyeket felmutató, agrárszociálizmusnak nem minősíthető mozgalom a nagynevű angol nemzetgazdásznak, *Ricardo*-nak 1815-ben és 17-ben megjelent munkáiban kifejtett földjára elméletén alapszik. *Ricardo* szerint, amíg elég megművelésre alkalmas föld állt az emberek rendelkezésére, nem kellett a föld használatáért fizetni. Amióta a gyengébb földek művelésére is sort kellett keríteni, a jobb földekért járadékot kell fizetni, amelynek az összege attól függ, hogy mennyivel megfelelőbb az egyik terület a megművelésre, mint a másik. A földjára a talaj használatáért fizetett ár, nem pedig a földbe fektetett és a föld megművelésére fordított tőke, így tehát mint meg nem érdemelt jövedelem mutatkozik. Ez nem illetheti meg az egyes földbirtokosokat, hanem csak az összeséget: a társadalmat. Erre a földjára alapozza több közgazdász és szociológus a földbirtokok reformjára irányuló törekvéseit. Az idősebb *J. Mill* 1821-iki munkájában („A politikai gazdaságtan elemei”) a földjára adót az állami szükségletek fedezésére kívánja visszatartani. Fia, *J. Stuart Mill* 1848-ban kiadott, hasonló nevű munkájában kifejti, hogy a tulajdon elve nem alkalmazható a földre, mert a föld — egyes javítási munkálatoktól eltekintve — nem emberi munka eredménye. Az államnak joga van a földet kisajátítani olyan módon, hogy a birtokosnak tőkében vagy évjára adókban teljes kártérítést ad érte. Ezt a nézetét több kiváló szociológus és egyházi ember is osztotta.

A földreform gondolatának leghatalmasabb zászlóvivője a magát alacsony sorból jómódba felküzdő amerikai *H. George* volt. 1879-ben megjelent „Haladás és szegénység” c., rendkívül elterjedt művében, melyet sok nyelvre, köztük magyar nyelvre is lefordítottak (*Braun* Róbert 1914-ben), kifejti, hogy a gazdagság és a termelő erők fokozatos növekedése dacára egyre nagyobb mérvet öltő szegénységnek a legfőbb oka a javak helytelen megoszlása, különösen pedig az a körülmény, hogy a termelés legfőbb tényezője: a föld egyesek tulajdonában van. A föld terméséből a legnagyobb rész a föld tulajdonosának a kezén marad földjára adók alakjában, míg a földet megművelő munkabér címén, hasonlóképpen a föld műveléséhez a tőkét adó nyereség fejében csak aránytalanul kis részt kap abból. Ezen úgy lehet segíteni szerinte, ha az állam olyan nagy adót vet a földre, ami az egész meg nem érdemelt földjára adókat felemészti, amit már *Dove* is kívánt három évtizeddel előbb. Így az állam anélkül, hogy hozzányúlna a magántulajdon elvéhez, adó formájában a köz céljaira foglalja le annak igazságtalan jövedelmét. Az ilyen adó gondolatát helyeslők 1890 őszén New-Yorkban kongresszust tartottak, amelyen többek közt kinyilvánították, hogy minden embernek joga van mindahhoz, amit a természet nyújt. Minden egyenes és közvetett adót el kell törölni és helyébe az egyetlen, a földre ala-

pított adót tenni, minthogy a föld termékeit mindenki igénybe veszi. Ennek az egyetlen adónak a föld értékéhez kell igazodnia s az a rendeltetése, hogy megszüntesse a munka nélkül élvezett földjáraadékat.

A H. George eszméin felépülő földreform gondolata diadalmasan hódította meg az egész angolnyelvű világot tengeren innen és túl. A *Russell Wallace*, a kiváló angol természettudós, is lelkes hívévé szegődött mind irodalmilag, mind társadalmi téren. A föld nemzetivé tételéről, annak szükségességéről és céljairól írt művében (1882) kifejti, hogy minden baj legfőbb oka abban rejlik, hogy a föld magántulajdonban van, ami a tulajdonosoknak jogszolgáltatlan jövedelmet biztosít, míg a földet megművelő tömegek éheznek. Minden földnek az állam tulajdonába kell átmennie s az egyesek csak gazdálkodásra kaphatják azt. Amit a föld megjavításával elérnek, az a munkát végező legyen. A mozgalom áterjedt francia- és német földre is, ahol nemesak tekintélyes számú irodalmi művelője akadt a földreform gondolatának, de több gyakorlati megvalósítási kísérlet is keletkezett a nyomában.

A háború előtti évtizedekben több kiváló egyházi munkás lelkét is megragadta a foglalkozás nélküli szegény városi elemek vidékre telepítésének a kérdése. Így *Bodenschwingh* Bielefeld mellett Wilhelmsdorf néven munkáskolóniát alapított, majd Hannoverben Freistadt néven nagy kolóniát szervezett „az élet hájótöröttjei” számára. Később Wietingsmoor-ban és Hoffnungsthalban is létesültek ilyen telepek, ahol több ezer ember talált munkát és otthont. *Booth* tábornok viszont London munkanélküli szegényei számára létesített ilyen otthonokat már a háború előtt.

A földkérdés minket, magyarokat is a lehető legközelebb-ről érdekel. Hazánk annyira agrárország, hogy ide a szociálmunkás hullámesapásai is agrárszociálmunkás formájában jutottak el legelőször. A magyar munkáskérdés négy évtizeddel ezelőtt Hódmezővásárhelyen, ebben a harmadik legnagyobb református városunkban, került először felszínre véres összetűzés formájában. Ezekről a nagy alföldi parasztmegmozdulásokról *Szeberényi* Lajos Zsigmond békéscsabai ev. lelképásztor írt több munkát (A parasztléte Magyarországon, 1907., Tömegmozgalmak az alföldi parasztlételekben, 1913.), *Takács* József pedig megírta a magyar földmunkás mozgalom első három évtizedének történetét (1926). Hazánkban ezt a különös agrárjellegű a más országokban csupán az ipari munkásság körében dolgozó szociáldemokrata párt is mérlegelés tárgyává tette. Miután az 1929-iki pártgyűlés elhatározta, hogy szervezkedését nagyobb erővel terjeszti ki újból a mezőgazdasági munkásságra, 1930. évi pártgyűlésén agrárszociális programot fogadott el, amely meghagyandónak ítéli az 500 holdon aluli birtokokat. Ennek a mérsékelt program-

nak a hatása a magyar falvak világában érezhetővé vált, különösen az azóta bekövetkezett nagy gazdasági válság hatása alatt. Szinte a föld alatt terjed a mozgalom. Sok faluban már szociáldemokrata párthelyiség is van.

A világháború befejezése után több országban, különösen pedig az azóta területileg tetemesen megnövekedett országokban, érthető célzattal, nagy agrárreformokat hajtottak végre, amelyekről részletesebben megemlékezik *Sebess Dénes* „Új agrár-demokráciák“ c. műve (1921). A mi elvesztett területeinken a föld nagy részét elvették a régebbi birtokosoktól, még az egyházaktól is, természetesen csak a magyaroktól, és szétosztották legnagyobb-részt saját népeiknek.

A szélsőbal, avagy szélsőjobboldali irányban fejlődő államok életében is erőteljesen kiéleződik a földkérdés. A szovjet világában is állandóan előtérben áll. Oroszországban egyes vidékeken már a háború előtt a lakosság közös tulajdonában volt a föld. Évenként szétosztották azt a lakosok között. Az évenkénti szétosztás azzal a nagy hátránnyal járt, hogy senki sem igyekezett a neki juttatott földet megjavítani. Nehogy egészen leromoljanak a földek, egyes vidékeken az évenkénti felosztás helyett az öt-hat évenként való felosztás rendszerét vezették be. A szovjet berendezkedése után a földbirtokok világában átmenet nélkül véghezvitt kommunizálás nyomán 1921-ben nagy éhínség támadt. Mint legutóbbi cikkünkben is említettük, ötmillió ember halt meg éhínségben és a régi középosztályhoz tartozók tömegestől vándoroltak ki, csak hogy elkerüljék az éhhalál veszedelmét. Ezen okulva, a *Stalin* uralomra jutásával kigondolt és csak nagyon fogyatékos mértékben megvalósított „ötéves gazdasági terv“ a kis birtokok 75%-át meghagyta egyéni parasztgazdaságoknak, de falvanként kényszerszövetkezeteket, nagyobb területeken pedig tartományi szövetkezeteket szervezett. Az értékesítés és az ipari cikkek beszerzése tekintetében így is ki voltak szolgáltatva az államhatalomnak. A háború utáni évek két szélső jobboldali alakulata: a fascizmus és a nemzeti szociálizmus meghagyja a föld terén a magántulajdon-rendszerét, de rendkívül nagymérvű állami irányításnak veti alá a földet. A fascizmus a föld világában is megszabja, hogy mit és hogyan kell termelni. Még erősebb korlátozásokat vezetett be a nemzeti szociálizmus Németországban. Kimondotta, hogy a német földnek az egész nép érdekeit kell szolgálnia s az egész földet úgy kell művelni, ahogy az állam a köz érdekében előírja. Ezt szakbíróság ellenőrzi, amely a nem megfelelően művelt birtokokat kisajátíthatja. Az államnak elővásárlási joga van minden földbirtokra, ami nagyarányú parcellázásokat tesz lehetővé.

Nemcsak a világháborút követő időszakban, de már a vi-

lágháborút megelőző évtizedekben is a korszellem sokkal inkább kedvezett a nagybirtokok felaprózásának, mint a földbirtokok kollektív tételére irányuló mozgalmaknak. Erre a jelenségre már a kiváló német nemzetgazdász, W. Sombart is rámutatott a szociáldemokráciáról írt bírálatában. A szociáldemokrácia egyik alapvető tanítását képezi a koncentráció elmélete, amely szerint a nagyobb termelők megsemmisítik a kisebb termelőket, a nagyobb tőkésék a kisebb tőkéséket és a fejlődés iránya a legnagyobb gazdasági vállalatok egyeduralma felé halad. W. Sombart rámutat arra, hogy a mezőgazdasági termelés világában egyáltalán nem érvényesül a koncentráció elmélete. Itt a fejlődés iránya inkább a nagyobb birtokok felaprózása felé halad, vagy legalább is változatlan marad többhelyütt a birtokeloszlás. Inkább a kisbirtokok száma növekszik. Még az Egyesült-Államokban is ez a helyzet, ahol pedig az ilyen irányú fejlődést a történelmi múlt sem befolyásolja. Ott is inkább kisebbednek a farmok ahelyett, hogy növekednének.

Még a nagybirtok eddigi legelszántabb védelmezői körében is megértik, hogy a fejlődésnek ez a sodra feltartóztathatatlan a földbirtokok világában. A magyarországi r. kath. püspöki kar 1931. december havi közös pásztorlevelében a következőket olvassuk: „A föld javait Isten mindenkinek szánta s ha az emberek milliói hiába nyujtják kezeiket a mindennapi kenyér után, akkor a gazdagoknak rá kell eszmélniök kötelességükre, hogy munkát és kenyeret adni isteni törvény“. Kordac volt prágai érsek is azt hangoztatta 1931. január 4-i pásztorlevelében, hogy „a magántulajdon nem abszolút és nem korlátlan..., hanem relatív a közjóhoz képest, melyet neki is szolgálnia kell“. Vass József volt kalocsai nagyprépost is azt mondotta 1928. októberében a római katolikus nagygyűlésen: „ezen a földön ami termelő erő van munkában, kell hogy elég legyen a földön élő összes emberek számára.“ Ezt megerősíti egy berlini egyetemi professzornak, H. Penek-nek a kimutatása is, aki szerint nemcsak a meglévő, de annál jóval több ember számára is megtermi a föld a kenyeret, csak úgy kell azt elosztani, hogy minden arra érdemesnek jusson belőle. Európában és Ázsiában, ebben a két legsűrűbben lakott világrészben, még mindig csak 72 ember él átlag akkora területen, ahol 100 ember is megélhetne. Az Egyesült-Államokban 8 millió négyzetkilométer területen csak 122 millió ember él, így ott még sok millió embernek meg lehetne élnie. Kanadában viszont 9 millió négyzetkilométer, vagyis az Egyesült-Államokénál is nagyobb területen mindössze 10 millió ember él: 1 négyzetkilométeren csak 1 ember. Ausztráliában a megművelésre alkalmas területnek nem egészen egytizede van megművelve. Afrikában átlag csak 7%-a, Délamerikában pedig mindössze 3,5%-a él annak a létszámnak, ami ott

megélhetne, így Afrikában még tizenötször, Délamerikában pedig még harmincszor annyi ember megélhetne, mint ma.

Tagadhatatlan, hogy több vonatkozásban a földi javak igazságosabb elosztásán múlik, hogy kevesebb baj legyen a világon. Evangéliumi alapon megengedhetőnek, Isten akarata szerint valónak tarthatjuk-e, hogy amíg Északamerikában néhány éve elégették a búzát, vagy mozdonyt fűtöttek vele, csak hogy le ne kelljen menni az árával, addig Kínában és a világ egyéb részein százezrek haltak éhen?! A föld nagy része nem lehet néhány ezer kiváltságos emberé: Isten azt az egész emberiség számára teremtette. Krisztus az Úri imádságban annak a kérésére tanít minket, hogy „a mi mindennapi kenyerünket add meg nekünk ma“: tehát nemcsak a magunkét, hanem mindnyájunkét kérnünk kell és Isten mindannyiunk kenyerét meg is adja. Van a világon nemcsak a most élő, de a mainál több ember számára is elegendő kenyér, csak igazságosabban kell szétosztani a kenyeret és a kenyérmagvakat termő földet. Ha a zsidók tudtak gondoskodni arról, hogy a földbirtokok ne halmozódjanak fel egyesek, vagy egyes családok kezén, a modern államnak is meg kell ezt tennie. Ha azt olvashatjuk az első keresztyénekről, hogy „szűkölködő sem vala ő közöttük senki“ (Csel. 4: 34.), minékünk is erre kell törekednünk: akinek több jutott, annak le kell hajolnia ahhoz, akinek a kezében elfogyott a kenyér, vagy aki testi fogyatékosága miatt nem tudja megkeresni mindennapi kenyerét.

Ha ezzel az evangéliumi lelkülettel vesszük kezünkbe a Magyarország földbirtokairól és földbérlőiről egy évtizeddel ezelőtt készített hivatalos statisztikai kimutatást, amelyből kitűnik, hogy kb. 1100 ember kezén 5½ millió hold van hazánkban, köztük egyeseknek 100–200 ezer holdnál is nagyobb földje, azután arra gondolunk, hogy hárommillió embernek egy talpalatnyi föld sem jutott ebből a hazából, amelyet pedig épúgy szeret és épúgy védelmezett legutóbb is vére hullásával, mint amazok: lehetetlen nem éreznünk, hogy erőteljes nemzeti birtok- és telepítési politikára van szükségünk. Lehetetlen azt állítanunk, hogy az európa-szerte egyedülálló birtokeloszlási viszonyaink nem szorulnak reformra. Lehetetlen azt mondanunk, hogy a földbirtokok helyesebb megoszlásáról szóló 1920: 36. és az azt módosító 1927: 7. t. c. egészen helyes nyomokon jártak volna. Elég súlyos feltételek mellett apró kis földpántlikákat adtak legnagyobbbrészt óriási távolságban a talpalatnyi földdel sem bírónak, amivel alig segítettek rajtuk, ahelyett, hogy az egészségesebb kisbirtokososztály tagjait igyekeztek volna életképesebbé, erősebbé tenni. Ez az utóbbi megoldás nemcsak evangéliumi egyházaink lenne rendkívül nagy érdeke, minthogy a kisbirtokosok országos arányszámukat meghaladó mértékben vannak egyházainkban képviselve, hanem fele-

kezeti érdekeken messze felül, nemzetünknek is. Ez az osztály volt nemcsak számarányánál, de jó és rossz napokban egyaránt bebizonyított hűségénél, nehéz időkben oly sokszor megpróbált hazaszeretetésénél, meg nem lankadó teherbíró képességénél fogva nemzeti életünk legerősebb tartóoszlopa, egyre jobban gyérülő közeposztályunk legegészségesebb utánpótlója.

Egyetlen kincsünk a föld. Meg kell találnunk a módját, hogy ez az egyetlen kincsünk valóban egész nemzetünk célját szolgálja. Természetesen, ez nem valósítható meg máról holnapra, hanem csupán esztendőök hosszú sorának nagyon céltudatos birtokpolitikai és telepítési munkájával. Aki azt meri ígérni, hogy pénz nélkül és egy-két esztendő alatt eltünteti az országból a földnélküli emberek millióit: az nem vet számot sem az országnak, sem a maga erejével, az a legjobb esetben — álmodozó. Már pedig ki merné ma egyetlen kincsünket álmodozókra bízni?

Kováts J. István

Két angol lelkész utleirása hazánkról (1736)

Richard Pococke (1701–1765) az egyik, Jeremiah Milles (1714–1784) a másik. Unokatestvérek, Milles nagybátyja, Dr. Thomas Milles waterfordi püspök, Pococke maga is püspök (Meath) későbbi életében. Jónévű, ismert név mindkettő nemcsak az angol egyház, de a régiségtudomány történetében is. Pococke délirországi tartózkodása idején róla nevezett kollégiumot alapított, melynek célja a protestáns iskoláztatás fellendítése volt. Vagyonát is arra a társaságra hagyta (Society for Promoting Protestant School in Ireland), mely az ő munkáját ebben az irányban folytatta. Mindketten, Pococke és Milles is, ki az exeteri egyház szolgálatában állott, szenvedélyes utazók és régiségkutatók. Hazánkban oly időben utaztak, amikor angol ember még csak elvéte jött Magyarországba. Két évtizeddel magyarországi útjuk előtt még Lady Wortley Montagu-t, a konstantinápolyi angol követ nejét Pope, a híres költő Londonból írt levélben kéri, hogy az Ég szerelmére, ne utazzék Magyarországon át, ne tegye ki magát a háborútól elpusztított országban a sokféle veszedelemnek (1717). Lady Montagu nem fogadott szót, híressé vált leveleiben szomorú képet vázol az akkori Magyarországról. Az évszázados török-, majd pedig a kuruc-háború nyomai lépten-nyomon szemébe ötlenek az elpusztult, lakatlan vidéken. Nemsokkal különbenek látta Pococke sem hazánkat, mikor 1736-ban unokatestvérével együtt járt minálunk. Pusztulás, romok még mindenfelé, lakatlan vidék, műveletlen földek, óriási erdők. De a közbiztonság már jóval nagyobb, a háborús idők emlékei kezdenek elhalványulni. Magyarországi útjuk leírása csak kis fejezete annak a nagy műnek, mely nevüket híressé tette (Richard Pococke: *A Description of the East and some other countries*. London, 1745.) s mely főleg keleti útjuk leírását tartalmazza. Lefordították a munkát német, francia és holland nyelvre. Gibbon, a nagy történetíró, a legnagyobb elismeréssel említi, bár kifogásolja, hogy a szerzők sokszor összezavarják azt, amit hallottak, avval, amit maguk láttak.

Mit tud Pococke Magyarországról, mit látott hazánkban? Politika, közművelődés nem igen érdekelte. Német- és magyarországi útja után négy esztendővel Rodostóban járt és ezzel az útjával kapcsolatban megemlíti, hogy az elhalt Rákóczi fejedelem itt élt és hogy több híve most is itt lakik egy palotában, a török porta költségén. Néhány ecsetvonása az akkori Rodostóról, amelyben ugyanabban az időben tudvalevőleg a mi Mikesünk is élt, tart-

hatna még igényt érdeklődésünkre, de amit a híres útleírásban Magyarországról tud, azt a mű második kötetében (2. rész 243--252) olvashatjuk. Ezek szerint 1736-ban járt nálunk. Kerek egy félszázad telt el Buda visszafoglalása, a török kiűzése óta. A hosszú török hódoltsági időnek nyomait megtaláljuk még itt is, ott is az angol utazók leírásában. Nagykiterjedtségű, gazdag, de műveletlen földeket látnak igen gyér lakossággal. Némely vidék szinte lakatlan. Sűrű erdőkön át utaznak a Dunántúl és ahol egykor viruló falvak voltak, ott legfeljebb templomok romjai emlékeztetnek hajdani lakóhelyekre. Lerombolt erődöket láthatni a kuruckorból, — amerre csak utaznak, mindenütt csak a hosszú, kegyetlen háborúk nyomait lehet észlelni.

Az angolok útiránya Bécs felől Sopron, Szombathely, Győr, a dunántúli városok, Pest, Székesfehérvár, Veszprém, a Balaton, Nagykanizsa. Főleg aziránt érdeklődtek, — bár kultúrtörténetileg egyéb érdekes feljegyzéseket is olvashatunk útleírásukban — mi-féle nyomai vannak még nálunk a római kornak? Ez az ősrégi idő, mely a világtörténelemnek egy nagy korszakához tartozik, sokkal jobban foglalkoztatta fantáziájukat, mint Magyarország akkori állapota. A legnagyobb buzgósággal keresik a régi római feliratokat, köveken, épületeken, régészeti tárgyakon a római építészet és szobrászat emlékeit, érmeiket stb. Útjuk eredménnyel járt, lépten-nyomon beszámolhatnak érdekes leletekről. Szombathelyen megállapítják, hogy a régi római város jótévője Domitianus császár volt, itt volna állítólag Ovidius is eltemetve, itt született Szent Márton, Nagy Constantinus császár egy tribunjának fia 335-ben, — valóban elég sok nevezetessége van ennek a későbbi magyar városnak. Szombathelyről észak felé haladva a Dunához érnek. Római épületek alapjait vélik egyik-másik helyen felismerni, de különösen sok érdekességet találtak Szöny és Leányvár mellett. Egy régi követ fedeznek fel, melynek felirata szerint a III. thrák légió itt állomásozott, templomokban is találnak köveket római felírásokkal. Az egyikben még jól kivehető relief elárulja Juno istennő képét a pávával együtt. Egy régi, törököktől felégetett, elpusztított kastélyban látható egy másik érdekes relief: Hercules szembeszáll az oroszlánnal.

Esztergomnál inkább a magyar történeti nevezetességeket emelik ki, de Buda felé utazva, Vörösvár mellett ismét a római kor emléke köti le figyelmüket: Marcus Aurelius és Antonius idejéből találnak itt egy-két emléket.

Budavára éppen akkoriban szomorú látványt nyújtott. Amit a török még épségben hagyott, azt elpusztította a puskaporos rak-tár felrobbanása 1723-ban. Hová lett a tudománypártoló Mátyás fényes palotája, híres könyvtára? Elpusztult, szétszóródott minden.

Promontor bizonyára római erőd lehetett, gondolja Pococke,

Fest Sándor: Két angol lelkész útleírása hazánkról (1736)

ki most ismét a Dunántúlra, Pannoniába utazik. Martonvásáron, hol Banitzky báró vendége, megint Hercules-reliefet találnak, a hydrát öli meg a görög hős. Ez a kő egyéb emlékekkel együtt Budáról került oda. Székesfehérvárott még egy török mecset és kút maradt meg, egyébként itt is mindenütt csak pusztulás nyomai. A régi magyar királyok sírjai elpusztultak, római emlékek is csak pusztulni tudtak a török kezén.

A Balatonmentén a legérdekesebb látvány volt az angolok szemében a parasztszekerek nagy tömegei, melyek reggelenként jelentek meg egy ásványvíz-forrásnál. Betegeiket is ide szokták hozni, a víznek csodatevő ereje van, mint itálnak, fürdőnek egyaránt. Nagykanizsára is eljutottak. Valamikor nagy város lehetett, most azóta, hogy a török feldúlta, csupán csak falu.

Csáktornyan szép követ találnak, a reliefen az anyafarkas Romulust és Remust szoptatja. Ha az angol utazók útjának célja leginkább a régi római emlékek tanulmányozása volt az egykori Pannoniában, akkor valóban meg lehettek elégedve útjuk eredményével. Erre irányult figyelmük legfőképen, de azért — mintegy zárójelben — egy-egy rövid megjegyzésük mégis csak van az akkori magyarországi állapotokról.

A felekezetek viszonyairól, az egészségtelen éghajlatról, a kitünő borról, a nagy erdőségekről, amelyek egyrésze jóformán közpréda, az északmagyarországi hegyek nagy éreggazdagságáról is említenek egyet-mást. A magyar só, úgymondják, oly szép és átlátszó, hogy gyermekjátékokat csinálnak belőle, olyan, mint az átlátszó alabástrom.

A balatoni és dunai halakról is értesítik olvasóikat. Budán egy 21 lábnyi nagy halat fogtak, mely bizonyára a Fekete-tengerből jött egészen odáig.

A magyar nyelv eredetéről és rokonságáról is tudnak egyet-mást. A zsidó és más keleti nyelvekből ered szerintük és evvel egy soká elterjedt téves nézetet ismételnék. Nem lep meg az angolok naívsága, hisz Sajnovics, a magyar-ugor nyelvrokonság híres felfedezője még csak 3 éves volt, mikor Pococke magyar földön járt.

Körülbelül ez a foglalatja annak, amit Pococke hazánkról tud. A Magyarországáról írt angol útleírások hosszú sorozatában mindenestre helyet kell adnunk ennek a — tudunkkal — nálunk ismeretlen leírásnak is, annál is inkább, mert oly időből való, amikor Magyarország, legalább az angol útleírások birodalmában, meglehetősen ismeretlen volt.

Fest Sándor

KRITIKAI SZEMLE

Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. Szerkeszti Mályusz Elemér. XV. évfolyam: **Ila Bálint, A Thurzó-Levéltár protestáns egyháztörténeti adatai.** Budapest 1934. Kiadja a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság. 8-rét, VIII., 321 lap.

Mindig föléled bennünk a reménység, valahányszor a mi szép multú, de nyomorúság és közöny miatt oly nagyon kihagyó lélekzetű Adattárunknak egy-egy új, várvavárt kötetét a kezünkbe vesszük: hátha még sincs magyar protestáns egyháztörténetkutatásunk teljes visszaesésre, egyháztörténetírásunk más, egyházi és nem egyházi történelemművelés mögött végzetes hátramaradásra kárhozható? Hátha mégis szabad remélnünk, hogy erőnk minden megfeszítésével meg fogjuk tenni ezen a téren azt, ami kötelességünk, még a *mai* viszonyok között is kötelességünk? Ha valami, hát egy ilyen kiadvány — az Adattár sorozatában már a második kötet, amely *teljesen* a modern történeti publikáció elvei és módszere szerint készült — valóban alapot adhat annak a reménységnek, hogy hazai prot. egyháztörténelmünk éppúgy fejlődésre képes, mint a történettudomány bármely más ága, és hogy a fejlődés lehetőségei a még kiaknázatlan anyag bősége és értéke, a munkások arravalósága s kivált azok módszeres képzettsége oldaláról egyaránt biztosítva vannak. Csak ami a munkások számát s a munkájuk támogatására nélkülözhetetlen anyagi erőket illeti, ebben a tekintetben borult még mindig kegyetlenül a látóhatár. Reméljük, nem örökre.

Az Országos Levéltárban őrzött Thurzó-levéltári anyag elsőrendű egyháztörténelmi érdekléssel bír. Ha valakinek még kétségei volnának a felől, hogy vajjon csakugyan olyan, emberileg szólva döntő jelentőségű szerepük volt-e a hazai reformáció elterjedése, meggyökerezése, egyházi életének kifejlődése és megerősödése körül a nagyföldesuraknak, amint a komoly történetírás ma már általában, felekezeti színezet nélkül tanítja (igaz, hogy egy *nem* komoly történetsszemlélettől még ma is félreértve!) — annak csak ebbe a kiadványba kell elmélyednie, mert ennyi bizonyító anyagot e kérdés valódi állását illetően sehol másutt nem kap együtt ilyen rendszeres összeállításban és ilyen alapos tárgyi megvilágításban. A két nádor, György és Szaniszló, valamint a hatalmas Thurzó-család más híthű evangélikus tagjai, szemüket és kezüket egyházuknak *kivételesen* minden életműködésén rajta tartják. Saját kiterjedt birtokaikon egyszerűen nem történhetik az egyházi életben az ő tudtuk nélkül és akaratuk ellenére semmi lényegesebb esemény; Szaniszló palatinus sajátkezőleg toldja be a birtokain

lévő prédikátoroknak egy egyházi szabályzattervezetében két helyre is e szavakat: „az úr(nak) és“ — amelyeket prédikátor uraimék talán nem is előre megfontoltan felejtettek ki, csak mert amúgy is magától értődőnek tekintették a dolgot — azt akarva velük igen nyomatékosan kifejezni, hogy a prédikátoroknak sem a „fogadása“, sem pedig az „elbocsátása“ nem történhetik a földesúrnak tudta és akarata nélkül; ez épp oly szükséges hozzá, mint „az ecclesiának consensusa“, illetőleg „a lelki tanítónak közönséges gyülekezetiben való megjelentés“! De a két nádor s különösen a kivételes egyéniségű nagy György alatt természetesen egyházi szerepkörük és annak jelentősége nem korlátozódik csak a saját birtokaikra, hanem gyakorlatilag odáig ér, ameddig fényes közjogi méltóságuk világi hatalma és befolyása kiterjed. A habsburgi ország egész területén, a Szepességtől Varasdig mindenütt öfeléjük jajdul a sohasem szünetelő — csak egyelőre még óvatos, még koncentrikus támadásba nem kezdett — ellenreformációs kísérletek miatti aggodalom és panasz. Őrajtuk sír a szegény prédikátor, ha javadalmát nem kapja meg. Az ő segítségüket kéri a superintendens, ha a kormánya alá rendelték fölszegik ellene a nyakukat. Boszorkányégetés épp oly kevésbé eshetik meg a tudtuk nélkül, mint belkörü eretnekpör. Ők gondoskodnak a nagy szervező zsinatok tartásáról, ők szövik fáradhatatlanul evangélikus főiskola felállításának terveit: rajta van a szemük minden külföldező diákon, de az elhalt superintendens könyvtárán is: ne maradjanak a becses jószágok kardalészában, készek megvenni egy nagy könyvtár felállításának céljára, „talán találkoznak olyanok, kik az mi bibliotékánkban nincsenek...“

Az északi és nyugati magyarhoni protestantizmusnak egy századon át valóban a Thurzó-szabású oligarcha-földesúr volt *e világ szerint* a legnagyobb ereje — kivált ha személyileg is mély hitéletet élt és a Thurzók kedves szavajárása szerint (amely *nemcsak szó* volt a legtöbbjénél) „ad extremum vitae halitum“ állhatatos hitvalló is volt. De természetesen ugyanez az oligarcha-földesúr lett a protestantizmusnak legnagyobb veszedelmévé is, mihelyt hitében meglányhult, közömbössé vált, majd megingott és megtagadta azt. Mert ilyenkor „az úrnak és“ a lelki tanítóknak, illetőleg az ekklesiának „consensusa“ nem állván fenn többé, természetes, hogy az előbbi döntött: ridegen érvényesült a „földesúri jog“, amelynek római részről az egészen mást tanító kánonjogi felfogást hasznossági érdekből még nem akarták, protestáns részről pedig a modern személyes vallásszabadsági elvet, a legtöbb fejben még nem lévén nyoma sem, nem tudhatták elvi tisztaságban szembeállítani — s a katalizált földesúr szinte egy csapásra tönkrezúzta birtokain a kevésbé azelőtt még századokra megalapozottnak hitt protestáns egyházi életet.

A magyar nagybirtok fénye és árnya a magyar protestantizmus történetében: így jellemezhetnők e nagyon értékes kiadvány legfőbb tanulságát. De ezenkívül a 17. század első évtizedeinek protestáns, persze főképp evangélikus egyházi életére nézve számos részletkérdésben is meggazdagodik és kimélyül az összesen 265 darab, túlnyomórészt teljes szövegben, kisebb részében regestaszzerűen közölt publikáció által történeti tudásunk. Hogy csak néhány nagyérdékű dolgot ragadjunk ki: megismerkedünk az evangélikus lelkészi degradatio szomorú szertartásával (117. l.), amely azonban a hasonló római kath. szertartást kissé szolgálilag utánozza; előtünk áll egy bátor szociális prédikátor, Nanticovius Mihály alakja, aki igehirdetésével oda meri kiáltani az isteni igazságot a bánya-munkások bérét halogató kamarának — amit aztán eléggé meg is keserűtetnek vele (149. skk. 157. sk. ll.); új részleteket hallunk egyházaink és főuraink külföldi kapcsolatairól, a Pázmány Kalauzának wittenbergi cáfoltatásáról, e megsirathatatlanul szerencsétlen gondolatról (meg is írták a wittenbergi tanárok: egyelőre még nem érnek rá, mert a photinianusok és a kálvinisták cáfolásával vannak elfoglalva! 276. l.); új adatokkal bővül az osztrák és cseh-morva rendekkel való vallásügyi kapcsolatok meg az 1619-iki izgalmas országgyűlési vallásügyi tárgyalások képe; nem egy részletvonással erősebben kidomborodnak a keserű lutheránus-református testvérharc magyarországi mozzanatai s a Thurzóknak abban elfoglalt, bevallottan reformátusellenes, de az ama korban lehetséges legnagyobb tárgyilagosságot mégis megőrizni igyekvő, előkelő magatartása; érdekes részleteket tudunk meg protestáns prédikátorainknak már akkor megindult nemességyszerző törekvéseiről (Lányi Illés a Luther- és Kálvin-peesét — persze nem öntudatos — kombinációját, a lángoló szívbe beillesztett keresztet kívánta volna felvételni a címerébe!). És e legutóbbi ponton egészen megdöbbentő az a most először napvilágra került adat, hogy az Alvinczi Péter II. Mátyástól nyert, már kész armálisát Lépes Bálint nyitrai püspök, magyar kancellár egyszerűen el akarta sikkasztani, mert a gyűlölt kassai „haeresiarchát“ és „rabulát“ méltatlannak tartotta ekkora királyi kegyre!

Ez a végtelenül kor- és emberjellemező adat (a L. B. sajátkezü levele Forgách Zsigmond felsőmagyarországi főkapitányhoz, akitől ez irányban tanácsot kért, aki azonban úgy látszik, friss katolikus létére is becsületesebb vagy okosabb volt nála, ha ugyan egyáltalán kézhez kapta ezt a levelet!) a többi református vonatkozású darabokkal együtt az Adattárban magában, sajnos, csak regesztázva van: e darabok teljes szövege a Theologiai Szemle 1933—34. évfolyamában jelent meg. Amennyire örültünk *akkor*, hogy az Adattár e kötetének késése miatt e darabokat külön kiemelve, gazdag jegyzetekkel kísértén már ott olvashattuk: annyira

Kritikai Szemle

sajnálkozunk *most* a szép kötet teljességének ily megcsorbulásán, az egységes anyagnak ilyen, felekezeti szempont szerint — bár bizonyára szükség-parancsolta és jóakarát-sugallta — szétkülönböztetésén.

De ez az egyetlen mondanánk a kötet ellen, amelynek egyébként, a rendkívül értékes tartalma mellett, kiadási módszerét és technikáját, magvas előszavát, valamint, egyik legnagyobb értéké-
ként, végtelenül gondos, aprólékos, a további kutatást s általában a kötet használatát rendkívül megkönnyítő jegyzeteit, név- és tárgymutatóját, sőt még kifogástalan nyomdai kiállítását is egyháztörténelmi kútfőkészletünk egyik nagy nyereségeként tartozunk elkönyvelni.

Révész Imre

Lefranc, Abel: Calvin et l' éloquence française. Paris, Librairie Fischbacher 1934. 8°. 30 lap. (Különnyomat a Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français 83. kötetéből). 1 képpel.

A Collège de France nagyérdemű öreg tanára, az egyik legkitűnőbb francia filologus és irodalomtörténész, régóta foglalkozik Kálvinnal. Őmaga ugyan nem protestáns, hanem katolikus családból eredő szabadgondolkodó — de ez a család, bizonyára komoly alapon, rokonságban állónak tartja magát a Kálvin anyjának, a szép és kegyes Lefranc Johannának a családjával s a késő ivadékot már ez a körülmény is vonzotta a genfi reformátornak pusztán általános emberi szempontból sem mindennapi alakja felé. Közel félszázada már (1888-ban) pompás könyvet írt, addig ismeretlen adatok alapján, a Kálvin ifjúságáról, a későbbi kutatás és főképp a Doumergue monumentális műve számára nagyon hasznos új világításba helyezve a reformátor kezdeteit. De azóta sem szünt meg a saját szaktanulmányai szempontjából foglalkozni Kálvinnal s e foglalkozásának kristályos leszűrődése ez a szép előadása, amelyben a genfi tanítónak a francia tudományos és irodalmi próza megteremtése körüli alapvető érdemeit világítja meg. Megállapításai — melyek ma már többé-kevésbé a francia irodalomtörténeti köztudatot fejezik ki —: Kálvin a „grande éloquence française“ megalapítója az Institutio első, 1541-iki francia szövegében s egyéb francia prózájában; megelőző, töredékes és elszigetelt kezdetek után, legelőször ő teremti meg a legmélyebb tárgyakkal is foglalkozni képes francia irodalmi stílust; az Institutio, mint irodalmi alkotás, a maga nemében ma is csaknem páratlan a francia nyelvben. Pascal és Bossuet, másfél század mulva, éppen nem mulja felül. „Nincs próza, amely az övénél alkalmasabb volna a fennhangon olvasásra: mindenik lapján a született szónok beszél. És valójában, az ő politikai és

vallási tevékenységének egész története azt bizonyítja, hogy őt senki felül nem multa a meggyőzés és a rábírás ama művészetében, amelynek egyedüli titka az előszó hatalmában van. Ez a hatalom pedig minden írásából elősugárzik.“

Az agg tudós, aki a folyó év tavaszán rendezett Institutio-jubileumi párisi Kálvin-kiállítás díszelnökségét is elvállalta s annak gyönyörű katalógusa elé előszót írt (egyes részleteiben e füzettel azonosat!) — ezzel a formailag is tárgyához méltó finom és elegáns dolgozatával megkapó kommentárt adott a Máté 6: 33-hoz: *Keressétek először Isten országát s annak igazságát s akkor mindezek ráadatnak néktek*“. (Czeglédy ford.). Kálvin ezt kereste, csak ezt kereste az Institutioval — és: *„il se trouva, — sans qu'il l'eût cherché apparemment — qu'il fonda, grâce à ce livre, la grande éloquence française“!*

R. I.

Nevelésügyi tanulmányok. Szerkesztette: Imre Sándor.

A szegedi tudományegyetem pedagógiai intézetének kiadásában látott napvilágot ez a gyűjteményes munka, mely részint szemináriumi dolgozatokat, részint rendszerbe foglalt adatgyűjtéseket, részint pedig önálló tanulmányokat tartalmaz a neveléstudomány területéről. A feldolgozott témák kiválasztása szerencsés kézzel történt, mert a neveléstudomány különböző ágaiból vannak merítve, tehát az érdeklődés más-más körének kielégítésére szolgálhatnak. Ha a feldolgozás nem is mondható mindenhol egyaránt sikerültnek, mint szemináriumi dolgozat mindegyik megállja a helyét, mert a neveléstudományi problémák iránti érdeklődésről és az e téren való dolgozási készségről tanuskodik.

Szemináriumi dolgozatok Kis Jenő *„A nevelés körülményei egy alföldi községben“* és Darvas Andor: *„Egy középiskolai osztály alakulása nyolc év alatt“* című tanulmányai. Az első Alattyán nagyközség közművelődési rajzát adja, különös súlyt helyezve az iskolán kívüli oktatásra. Az utóbbi terén végzett megfigyelések nagyon megszívlelendők, mert nyilvánvalóvá teszik, hogy ez a terület még nagyon elhanyagolt. Ilyen helyzetrajzokat minden községről készíteni kellene, mert ezek nélkül sem a nevelői munka nem lehet eredményes, sem az iskolafelügyelet nem dolgozhatik céltudatosan. Statisztikával ezt nem lehet helyettesíteni, mert a statisztikában nincs lélek.

Darvas Andor tanulmánya érdekfeszítő olvasmány s nem csupán a pedagógus lelkében talál visszhangra, mindenki ráismer benne a saját iskolai életére. Nevelésügyi szempontból inkább akkor lenne értékesíthető, ha az osztályfőnök megfigyeléseit tartalmazná, amelyek pályaválasztási tanácsadóul is szolgálhatnának. Ebben az alakban inkább szépirodalmi feldolgozásra esábít, amint e téren máris történtek kísérletek. Minthogy emlékezet alapján ké-

szült, a képzeletnek erős szerepet juttatott. Az értesítők számadatainak felhasználása nem teszi tárgyilagosabbá, mert ezeket az adatokat ifjúkori benyomásaival kombinálja.

Adatgyűjtő munkát képvisel Márer Erzsébet „*A nevelés ügye az 1920. február 26-ra összehívott nemzetgyűlésen*” című dolgozata, melyből azt a szomorú tanulságot szűrhetjük le, hogy elvi jelentőségű nevelésügyi kérdések inkább csak ötletszerűen kerültek fel az országgyűlésen, átfogó nevelésügyi programmal egyáltalán nem találkozunk. A gyakorlati irányú nevelést és az alsófokú iskolák továbbfejlesztését hangoztatták egyes képviselők, de felhívásuknak nem volt eredménye, mert a közgazdasági egyetem felállítása csak a diplomások számának szaporítását eredményezte, a tudást alig tette gyakorlatibbá. Egyéb nevelésügyi rendelkezéseiben sem volt szerencsés a nemzetgyűlés, mert a numerus clausus nem oldotta meg a szellemi proletáriátus válságát; a testnevelés ügye pedig inkább angol-amerikai mintára lett volna megoldandó. Kár, hogy az egykorú irodalmat figyelmen kívül hagyta a dolgozat, mert e nélkül nem teljes a kép.

Simon Elemérnek „*A szegedi középiskolák népességének alakulása 1903—1933 között*” című dolgozata szintén adatgyűjtő munka, mely tárgykörének időbeli korlátozása miatt kifogásolható. A trianoni békediktátum ugyanis Szegedet illetően olyan változást teremtett, mely az ottani középiskolák népességének alakulására mesterségesen hatott. Ezzel szemben nagy szükség lenne arra, hogy hazánk többi kulturális középpontjáról készüljenek ilyen megfigyelések, mert ezek nélkül egészséges iskolapolitikát nem lehet elképzelni. A leánytanulók számának hangsúlyozott emelkedése természetesen jelenség s a családalapítási nehézségekben találja magyarázatát.

Joó Tibor *bibliográfiája a Budapesti Szemlében megjelent nevelésügyi cikkekről* hasznos munka, csak azt nem látjuk kellően indokolva, hogy miért kellett ezt a Széchenyire vonatkozó cikkek bibliográfiájával összekapcsolni?

A „Nevelésügyi tanulmányok” legértékesebb darabjai *Tettamanti Béla* és *Baranyai Erzsébet* tanulmányai, melyek túlnőttek a szemináriumi dolgozatok keretén. Tettamanti Béla *a hazai középiskolák tanulmányi eredményeit dolgozta fel az 1932—33. évi értéktől* alapján s számos értékes megfigyelést végzett, melyek iskola-felügyeleti és didaktikai szempontból egyaránt értékesíthetők. Baranyai Erzsébetnek „*Az olvasás készségének kapcsolata az értelmességgel*” című dolgozata tárgyát és módszerét tekintve egyaránt nagybecsű és mélyreható megfigyelésekről tesz tanúságot. Különösen megszívlelendő azon megállapítása, hogy az olvasási készség és az értelmi fejlődés mennyire függenek a látási viszonyoktól s mennyire fontos ennek következtében az iskolai szemvizsgá-

lat s a szemüveg kötelező használata. Reméljük, hogy Baranyai Erzsébet a nevelésügyi irodalomnak értékes munkása lesz.

A pedagógiai intézet tudós vezetője, Imre Sándor, csaknem minden tanulmányhoz odatette szakavatott megjegyzéseit, amelyek mindegyike megszívlelendő útmutatást tartalmaz. Sajnos, nem tudtuk eldönteni, vajjon a tanulmány szerzőjének, vagy az olvasónak szólnak-e ezek a megjegyzések? Amennyiben az olvasót illetnék, úgy célszerűbbnek tartottuk volna mindezt az előszóban együttesen előadni. Ha pedig a tanulmányok szerzőinek szólnának, akkor a tanulmányokat az útmutatásoknak megfelelően át kellett volna a kiadás előtt dolgozni s ez esetben a megjegyzések elmaradhattak volna. Egyébként csak örvendünk lehet annak, hogy Imre Sándor az ifjú nemzedéket tanulmányai közlésével is igyekszik a neveléstudomány művelésére bírni s ha törekvései képesen eredményeket ér el, annak hazai közoktatásügyünk csak hasznát láthatja.

Dr. Gárdonyi Albert

Alvinczi Péter. A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén (református és evangélikus) egyházi írói. II. Szerkeszti és kiadja: Dr. Incze Gábor. Budapest, 1934. 160 l.

Alvinczi Péter halálának tricentennáriuma alkalmából adta ki Incze Gábor a tudós kassai lelkész néhány jellemző írását, miután ugyanennek a hosszú című sorozatnak első füzeté már közölte két beszédét.

Alvincziről megemlékezik a magyar történet és a magyar irodalomtörténet is: sokoldalú tevékenységének bizonyítéka ez. E mögött a sokoldalú tevékenység mögött pedig erőteljes egyéniséget találunk s nem csoda, ha ez az egyéniség több jellemző portréban bontakozik ki előttünk aszerint, hogy különböző irányú tehetségeinek fényében melyik arcéle kap élesebb reliefet.

A történelem, mint a nagy erdélyi fejedelmeknek, különösen mint Boeckainak és Bethlennek bizalmas politikai barátjáról emlékezik meg róla. Politikai és diplomáciai tevékenységet folytat, a bécsi béke létrejöttében nagy érdemei vannak. Érdemeit még Bécs is respektálja; II. Mátyás nemességgel tünteti ki. Bethlen Gábornak meghitt tanácsadója, első fölkelése idején ő írja meg a híres *Querela Hungariae*-t. — Ezzel a tevékenységével kapcsolatban fogták rá, hogy Bethlent királlyá akarja koronázni, maga esztergomi érsek szeretne lenni. Az erről szóló torz anekdota megmaradt s — mint Incze is megjegyzi — talán az egyetlen, ami felőle a köztudatban él — ez a valótlan érdekesség. Igazi politikai súlya, befolyása, szereplése még nem alakult ki előttünk: Alvinczi Péter politikai portréja megfestésre vár.

Harcos egyéniségének és lelkipásztori mivoltának követ-

kezménye, hogy az ellenreformáció korának megindulásakor *polémikussá* kellett lennie. Incze Gábor rámutat nagyértékű, építő prédikációira: szerinte inkább lelkipásztor volt Alvinczi, mint polemikus. Valóban érdekes, hogy beszédein nem üt át a vitázó kedv, de annál inkább megvan az *Itinerarium Catholicum*-ban, Pázmány ellen írt híres vitairatában. Legfontosabb polemikus munkája azonban, amelyben Pázmány állításait sorra cáfolja, — szomorú sorsa sok magyar írónak és műnek — elveszett s így Alvinczi Péternek ehhez az arcához sem kapjuk meg éppen a legjellemzőbb vonásokat.

Hivatása, életének igazi tartalma lelkipásztori működése volt. Ennek a hivatásnak is két megnyilvánulását látjuk prédikációiban, hívei gondozásában a gyülekezetéhez szeretettel odahajló lelki atyát, de látunk egy érdekes és a korra nézve igen jellemző reformátori egyéniséget, kiváló egyházpolitikust, aki az evangélikus és református egyházak egyesítéséért küzd. Sokan csak oportunitást látnak az evangélikusokhoz való közeledésében, mert református létére az inkább evangélikus Felvidéken működött. Vajjon nem mégis inkább egy nagy *unionista koncepció* élt a kiváló és széleslátókörű politikus-theologus lelkében? — Azok a szálak sincsenek még felfedve, melyek korának külföldi theologusaival, theologiai irányzataival fűzik össze: Postilláinak forrásai ismeretlenek s Alvinczi Péternek, a theologusnak portréja is befejezetlen marad.

Incze Gábor igen ügyesen válogatta össze Alvinczinek irodalom- és egyháztörténetileg érdekes és jellemző munkáit. *Magyarország panasza*, a latin *Querela Hungariae* magyar szövege a politikus Alvinczit jelenti. Ez a nagyérdekességű kiáltvány csak két eredeti példányban ismeretes. — A polémikus jelenik meg előttünk az *Itinerarium Catholicum*-ban, a nyírt papok ellen írt vitairatban. — Legtöbbet mutat be prédikációiból: a *Postillák* című gyűjtemény első végéből három, a másodikból öt beszédet. Ezekben a prédikátor Alvinczi bontakozik ki előttünk. — Az unionista gondolat hívét látjuk *Az Urnak szent vacsorájáról* szóló prédikációjában. Ez a közlés azért is igen érdekes, mert egy unikum példány szövegét hozza elénk.

Bevezetőül élet- és jellemrajzot írt Alvincziről dr. Incze Gábor. Ha valamit, úgy csak azt sajnálhatjuk, hogy nem terjedelmesebb munkában mélyedt el ennek az érdekes egyéniségnek megvalágításában. — Jól összefogott írásában gondolatébresztően emel ki néhány érdekes momentumot.

Nagy tanulság ez a publikáció és talán első lépés egyháztörténelmünk még ismeretlen területeinek feltárására. Nagy mulasztások vádjá, nagy feladatok hívó parancsa állítsa sorompóba modern egyházhistórikusainkat ennek a feladatnak elvégzésére.

Szabó Richárd

Liber Endre: Budapest szobrai és emléktáblái. — Az adatok összegyűjtésében segédkezett: *Cserhalmi Jenő* és dr. *Pacher Béla*. Budapest Székesfőváros kiadása. — Budapest, 1934. 8°, 495 lap.

Érdekes és Budapest székesfőváros művészettörténetéhez becses adalékokat tartalmazó vaskos kötet viseli a fenti címet, mely a főváros statisztikai hivatalának kiadványai között jelent meg, azonban elsősorban Budapest művészeti emlékeinek kutatóit érdeklí a legközelebről. *Liber* Endre, a főváros művészetszerető alpolgármestere, valamint kitünő munkatársai: *Cserhalmi Jenő* és dr. *Pacher Béla* valósággal művészettörténeti kútfő-számba menő kötetet bocsátottak közre e munkával, mely beosztásával, adatainak pontosságával és sokoldalúságával értékes összefoglalását adja a Budapest közterein felállított monumentális és díszítő szobrászati munkáknak.

Ilyen mű hiányát mindenki érezte, aki a főváros újabban felállított emlékszobrainak keletkezéséről, felállításának történetéről bővebbet akart tudni. Nagy munkába és nem kis fáradságba került, ha a különböző levéltárakban fekvő iratok áttanulmányozásával akarta valaki egyes szobrok keletkezésének történetét felderíteni. Mindezt most készen kapjuk ebben a rengeteg munkával és utánajárással megírt műben, mely egyúttal az újabbkori magyar szobrászművészet történetének is becses adattára.

A mű igen célszerűen és áttekinthetően van szerkesztve. A bevezető tanulmányban („Az emlékművek Budapest életében“) *Liber* igen érdekesen ismerteti a különböző régebbi korszakokban felállított, de sajnos elveszett monumentális szobrászati emlékeket és helyesen mutat rá, hogy az emlékszobrok és emléktáblák állítása mindig alá volt vetve a kor uralkodó divatjának. Vannak korszakok, mikor vallási emlékek felállításában látják a szobrászat első hivatását, és vannak korok, mikor inkább a személyi kultusz szolgálatába állítják a művészek képességeit és egész sorozatát hívják létre a különböző alkalmakból megszülető monumentális szobrászati munkáknak. Ezután következik a mű gerince, „a budapesti szobrok és emlékművek története“ című nagy fejezet, mely kezdve a Krisztina-téren álló, 1702-ben készített Mária-szobortól egészen az 1933-ban felállított Stróbl Alajos-alkotta monumentális „Liszt Ferenc fej“-ig minden e két időpont között készült és a főváros közterein elhelyezést nyert szobrászati emléket számon tart, méltat, valamint a felállításnak és elkészítésnek, néha a szobornál is érdekesebb történetét is pontosan elénk vetíti. „A készülő szobrok“ című fejezet 13 tervbevett és elkészítés alatt álló szobor rövid ismertetését adja. A művet három összefoglaló jegyzék fejezi be; egy a Budapest területén álló szobrokról és emlékművekről szól,

egy az emléktáblák betürendes felsorolását adja, egy pedig egyfelől a szobrok címe, másfelől a művészek neve szerint készített emlék-lajstromot tartalmaz. A műből tudjuk meg, hogy 1933 végén szép fővárosunkban 183 emlékszobor és díszkút állott és 152 emléktábla hirdette különböző történeti események és személyek emlékét.

A munkának legérdekesebb lapjai azok, amelyek egy-egy emlékszobor felállítására körül dült harcokra vetnek fényt. Lyka Károly „beteg emlékszobrai”-nak keletkezésére szolgálnak ezek magyarázatul. Túlzás az, hogy a legrosszabb szobrok Budapest köztereit díszíték. Másutt is van éppen elég sok rossz és közepes kvalitású szobor a városok terein felállítva. De ha Liber könyvének lapjait forgatjuk, hamar rájövünk, hogy sokszor, sőt talán a legtöbbször nem művészeinkben volt a hiba. Becsületes és jó tervekkel jöttek ők a legkülönbözőbb pályázatok alkalmával, s ha azok a tervek változtatás nélkül valósultak volna meg, akkor — úgy látjuk, — sokkal több jó és kiváló szobor díszíték Budapestet, mint most. A baj azonban az volt, hogy a szobor kivitele és elhelyezése körül a legkülönbözőbb hivatalos és félhivatalos tényezők leglehetősebb óhaját kellett a tervező művészeknek tekintetbe venniük. Nem egyszer látjuk, hogy a művész szép tervéből beteg műalkotás lett, mert a különböző hatóságok és bizottságok kifogásait és kívánalmait honorálni akarván, oly változtatásokat vitt véghez munkáján, melyek azon csak rontottak, eredeti koncepciójából kiforgatták. Ebből a szempontból nézve a könyvet, néhány sokat ócsárolt monumentális szobrunk alkotójának vagyunk kegyetlenek legalább gondolatban elégtételt adni a keserű meghurcolásért, melyben művüket a rögtöni, vagy a későbbi kritika részesítette. Az is többször előfordult, hogy egy bizonyos területi adottságokkal rendelkező helyre kiírt pályázatnyertes művét egészen más helyütt állították fel, mint ahová alkotója szánta és tervezte. De az ily sikertelen elhelyezésért a kulisszák mögé nem látó közvélemény ismét csak a művészt tette gyakran felelőssé. Liber könyve ezeknek a körülményeknek felfedésével sok méltatlanul támadott művésznek szolgált — bár későn, — igazságot.

Egészen vége a könyv hézagpótló, szükséges és hasznos volt. Illesse érte dícséret az illusztris szerzőt és a szorgalmas munkatársakat. A könyv értékét a sok és többnyire igen használható illusztráció még emeli. Nyomdai kiállítása, a főváros Házinyomdájának munkája, dícséretre méltó. Most már az kellene, hogy a műnek az újabban felállított emlékekkel és az időközben napfényre kerülő új adatokkal foglalkozó pótfüzetei jelenjenek meg hasonló feldolgozásban, hogy így Budapest emlékszobrainak számontartása ezentúl az eseményekkel lépést tartson.

Oroszlán Zoltán

Rédey Mária: Kassainé ifjasszony. (Nyugat-kiadás.)

Jászai Mari és Kassai Vidor házasságáról eddig csak annyit tudtunk, hogy szerencsétlen volt. Rédey Mária most kiadatlan levelek és naplók alapján felfejti a megszokott jelzót, pompás lélekismerettel keresi meg a nagy szenvedély kigyulásának és elhamvadásának a tüneteit és leleplező kedvvel figyeli a színjáték részeseit. A szépítő visszaemlékezések mellé tettenérőn sorakoztatja fel az egykorú levélrészleteket, azokban is a magakelhető pózok mellett az önkéntelen vallomásokat, a színésznői gesztusok mögött az asszonyi vergődéseket, a kiszolgáltatott, majd bosszúálló szerelmes hangjaváltozásait. Mint operáló kés az idegek pályáját, tárja fel kemény és fölányes kommentárja a leírt mondatok érzelmi gyökerét. Az ő Jászaija nemcsak a nagyobb műveltség megnyugtató sugárzását érezte Kassaiban, hanem a rásúlyosodó erkölcsi fölényt is, ami egyszerre kínozza és sarkalta becsvágtyát, hogy szertelen, dúlt ösztöneinek kiszolgáltatott lénye megnemesedjen szerelme által. Rédey Mária helyzetjellemezéséhez ezen a ponton nincs hozzátenni való. Kassai a polgári biztonságot jelentette az élet dobáltja számára, lelki szigora, szemérmes jósága, erotikus tartózkodása megannyi vágyott ideált, amelyeknek önkínzón jólesett alárendelni magát és amelyekhez feltétlenül, mindenáron hozzá kellett nőnie, hogy megérdemelje az életet. „A szív büszke ambíciója volt ez és nem az észé.“ Nincs erényre áhítozóbb, mint az erényesbe szerelmes nő. De mi lesz, ha már nem szerelmes többé?

„Ó, Vidorom! Mit! Mennyit köszön neked Marid! Mivé tévél! És még mivé fogsz átvarázsolni! Ó, Vidorom! ha multamra gondolok! szeretnék mindég felébredni, szeretném szemeimet ki-dörzsölni és így kiáltani fel: Ah, be gonosz álmod volt!!! Ugy-e, jó, nemes Vidorom? Ugy-e, feledni fogjuk? Te engem úgy fogsz szeretni, mint én téged? Én minden erőmet összeszedem, hogy hozzád méltó legyek. Hisz a lélekemesség, az erkölcsi erő! az szellemi nagyság és én erre törekszem! Ugy-e, Vidorom, te segítesz engem ezen nagy és meredek lépcsőn feljutni, oda, ahol elérem az emberi méltóságot, az öntudatosságot!!!“ Aki ennyire hálás, egyszer majd szégyeli magát érte, aki ilyen nagyot akar, azt az „üveghegyről visszacsúszás“ (Rédey Mária finom hasonlatával élve) keserű megalázottsággal tölti el; a szenvedélyes alkalmazkodásban már benne van az eljövendő gőg és a szabadulás igénye. Jászai felkerül Pestre és gyorsan emelkedik nagy-szerű pályáján, Kassai megmarad vidéki színésznek, hódolók veszik körül, míg a férj a távolból zsörtölődik, a maga útján jár és már zavaró a régi útjelző; a szerelem, amit alig táplál már a vágy, lassan szétbomlik. A szerelem szétörlése asszonyi művelet, a férfi csak szakítani tud, ha tud. Kassai, szegény, nem nagyon

képes rá, bármilyen eréllyel fog hozzá; a szálló levelek cseppenkint lopják ereibe a mérget, aminek majd végezni kell vele. Rédey Mária itt is remekel az adagolásban. Ahogy kicsengeti az elhatalmasodó pártfogó hangot, ahogy bemutatja az apró gondok és panaszok áradását, a sikerekkel, élményekkel gazdag léleknek ezt a férj felé fordított arcát, ahogy a félig öntudatlan féltékenységfelkeltést végigköveti az oknélküli magyarázkodásoktól a bűnbánó vallomásig — mint előbb az egyéni, most a tipikus ösztönök találják meg benne hivatott magyarázójukat.

Látszik, gyönyörködő kedvvel ült a nagyszerű modell elé, akinek fésületlen természetét, vadmacskás fellobbanásait, de pózait, önön szenvedésének élvezését, a saját pátoszától megittasulást, a színjátékká formált életet is méltányolja és műértőn hagyja meg primitív gazdagságukban. „Jászaihoz hozzáadni, annyi, mint elvenni belőle.“ Kassaiából viszont — talán, mert nő csak nővel szemben képes igazi fölényre — elvesz, hogy hozzáadjon és a szerelmi harc méltó ellenfelévé és kissé átszellemített áldozatává nagyítsa alakját. Olyan volt-e igazán, amilyennek érezte a megalázkodó szenvedély? Bármilyen szép és részleteiben igaz is Kassai morális arcképe, az alapvonása mégis a jelentéktelenség és az idegesítő pedantéria. Műveltsége fakó könyvemlékezés lehetett, nem az a mohó, öröknyugtalan, sokfelé ívelő tudásvágy, amellyel az őt csodáló Jászai vette birtokba az ismereteket, tehetsége, de életérzése sem mérkőzhetett a feleségével, a lobogóval szemben egyhangú volt és főleg, szerelmi életük zűrzavarában a kezdemény nélküli, érzéketlen a megtartás és visszahódítás művészetében, a változatok feletti uralomnak, az igazi szerelmesek erejének, hijával való. Válaszait ugyan nem ismerjük, de Jászai egy-egy felcsattanásából sejthetjük tartalmukat és „örökös dorgáló hangjuk“ egyszerre árulja el a rossz taktikust és a szűkkörű lelket, épen úgy, mint az oktató tónus, amely még a fogalmazványból ismert szakítólevél fájdalmába is benyomul. „Addig egyengeted, csinálgatod, számítgatod élted útját, hogy azon veszed magad észre, miszerint életednek vége; anélkül hogy élveztél, örültél volna valamit! Miért, mert mindig a bajt, a hiányt keresed *mindenütt!*“ — írta neki a felesége. Ahol a nő a nagyvonalú, és a férfi a kicsinyes, ott a szerelem akkor is halálra lett volna ítélve, ha a vágy kevésbé hódítókedvű, mint Jászaiiban és kevésbé óvatos, mint Kassaiiban volt. A becsvágyó eszményt emelt maga fölé; a valóságnak nem sok köze volt a posztulátumhoz. Hogy nem mondott igazat, amidőn emlékirataiban letagadta a kezdeti áldozatulesést, azt Rédey Mária a tanuskodó levelekkel perdöntően megmutatja, de hogy végül is lenézhetette, akinek áldozatul esett, annak az igazságát az egyébként nagyon ügyes Kassai-rehabilitás sem tudja tőle elvitatni.

A könyvet számos ismeretlen fénykép diszíti. A fiatal tragika arca rajtuk, mint a levelekben tükröződő lélek: nem a legszébb, de mindig érdekes.

Halász Gábor

Földes György: Bocskay anygalkái. Regény. Budapest, 1935. Káldor Könyvkiadóvállalat, 176 lap.

Földes György első könyve, a „Kukkónia lelke“, annyit megmutatott, hogy a szerző régi magyar csallóközi családból való és hogy ez a család szereti a maga évszázados történetét, de szereti a népet is, mellyel együttél és azt a földet, mely életet ad neki. Földesék évszázadok óta gyűjtik és olvassák a hazai és külföldi írók jeleseit és szeretettel jegyzik föl Csallóköz mondáit, népszokásait, halász és pásztor mesterszavait. Ennek a hagyománynak ihletése hozta létre Földes első könyvét.

A „Kukkónia lelke“ nagy és általános sikere öntudatra ébresztette benne az alkotó író. Régi könyvei között talált egy történeti regényre való anyagot a bujdosó hajduk és Bocskay korából. Megírta a hajduknak, Bocskay anygalkáinak, korregényét és a Felvidék, mely az új magyar regényírásban Erdély mellett igen keveset jelentett, megteremtette első irodalmi jelentőségű regényíróját.

A Csallóköz füzesében kezdődik a történet és napsütötte, termékeny, boldog falujában ér véget. Bujdosó, portyázó, fosztogató hajdu-legények huzódnak meg a Csallóköz rejtekeiben. Kitűnő katonák, de nem kellenek a császárnak, mert magyarok. Földes ezt a jellemzést írja róluk:

Vadállat volt a hajdu, akkor lakott jól, ha prédája akadt. Feléje minden bokorból, minden kanyarulatnál rejtett fegyverek leselkedtek, török, csapdák, amiket végül már úgy megszokott, mint minden egyebet, ami vele járt: hideget, meleget, éhséget, sebet. Lelkiismeret és jövőben bizás nélkül, egyik napról a másikra élő erkölcsi rom volt, mint annyi más, kit Basta, Báthory Zsigmond, Mihály oláh vajda, Székely Mózes, Rudolf császár, Mátyás főherceg és a török tett koldussá.

A regény hőse Tolvay Mátyás, vitéz hajdu hadnagy. Rongyos, útszéli viszonyokba verődik le a nemzet szenvedésének idején, de mihelyt a magyar ügynek oltalmazója akad Bocskayban, kibontakozik minden értéke: bátorsága, leleménye, lovagiassága, odaadó hűsége. Történetét pedig az eperjesi bíró leányához, Orsíkához való szerelme bonyolítja.

Eperjes körül ismerjük meg Bocskay korának két esztendejét. A szerző pontosan megmondja: 1604. augusztus 21-én kezdődik regénye és 1606. december 29-én, péntekre virradó éjjel meghal Bocskay, ezzel vége a regénynek.

A hajduk háborújának szeretettel, átélésre termett érzék-

kel, derült férfias kedvvel megírt története ez. Nincs hősködés, nagy tettekké felfujt verekedés, az egész küzdelem háttére fonák: Eperjest megszállják a császári hadak. Ott koplalnak, nyomorognak zsold nélkül a lakosság terhére. Körülöttük messze földön nincs császári haderő. Bocskay Kassán székel, hódoltsága Pozsonyig terjed. Eperjes bentszorult császári hada reménytelenül huzódik meg. Legfeljebb sarcolni jár ki és ezzel még jobban maga ellen keseríti a vidék népét Bocskay javára.

A hajduk elfoglalhatnák, sőt egyszer el is foglalják, de Kassáról jön az üzenet, hogy vissza kell adni a németnek, mert mit csináljanak ezzel a császári katonasággal? Agyon nem lehet ütni valamennyit, a hátralékos zsoldot pedig ki fizeti meg nekik?

Földes történelmi rajzának ez a derűje rámutat művészi értékére. Humorra hajló világszemlélete a saját kohójában fel tudja olvasztani a multat és egyéniségétől áthatva önti meg a művet. Jellemzése szűkszavú, de éles. Tolvay Mátyás, az eperjesi bíró és leánya kapják a legtöbb jellemző vonást, de eleve nek az eperjesi tanács tagjai, a fegyverre kelt polgárok, a német tisztok is. Emberek, akiket még nem ismertünk, de most már nem felejtjük el őket. Emberien fenséges Bocskay alakja, igen kedves és szeretetreméltó a költő Rimay János. Megüti az olvasót Báthory Erzsébetnek átvillanó alakja, akiben azt mutatja meg, milyen kényes érzékkel tudja elfedni és mégis érzékeltetni az undorító dolgokat.

Tolvay Mátyás története szerencsésen végződik. A bécsi béke után II. Mátyástól visszakapja a pozsonymegyei Tolvayföldet, Szenc mellett. Ide költözik feleségével. A helységet aztán Boldogasszonyfalvának nevezik el, ma Boldogfa a neve.

A mult életét felekezeti korlátozásoktól ment, tiszta magyar szemmel látó történeti szemlélet szól ebből a regényből, mely korához hű, felfogásában nemes, a küzdelmek átérzésében bátor és férfias, előadásában a szűkszavúságig tömör, a klasszikai műveltség ihletésével. Írói egyénisége magából fejlett, a saját gyönyörűségére írt és ezért írása másnak is gyönyörűség.

Hamvas József

Weöres Sándor: Hideg van. Versek. Pécs, 1934.

Ismeretlen könyv ez a nagyközönség előtt. Nem a világvárosi sajtó dobta ki, csak nagyon korlátolt példányszámban huzódik meg a barátok, ismerősök, érdeklődők polcain. De olvasása közben valami rejtett szenzációt érez benne az ember. Nem éppen azért, mert írója huszonegy éves, hogy tizenötéves korában irodalmi tekintélyeket ejtett csodálatba ügyes verselő képességével s hogy újabban egyik irodalmi alapítvány segélyében való részesedése is felvetette a nevét. Ez másodlagos jelentőségű

Weöres művészetének megítélésében s csak csodálatunkat növeli: de emögött áll a vers és a tárgyilagosság. És Weöres Sándor a kiforrott lírikus maszkjában is ügyesen játszik, egyénien alakít. A férfi-maszk szemnyílásán nézi a gyerekkort, a játékoságot, a feszülő örömet. De ha fordítva cselekszik, akkor sem csodálkozik, nem árulja el magát. A groteszkség is — mely költészetének alaphangját adja — ebből a momentumból ered.

Torzító művészete (nem egyszer a humoreszk síkjában is; pl.: *Suite bourlesque*) raffinált és hajlékony. Általában unja a befejezettségeket, a tökéletességet nem tartja valódi művészetnek, mert nincs benne érdekesség. „Befejezetlensége“ a képzeleti funkciónak ad elsődleges szerepet s megoldása friss optimista világszemléletet fejez ki.

Néha nyakas és protestáns, máskor magábaroskadó, — nem egyszer gúnyoló — egyénisége magában foglal egy kis cinizmus-félét is, de ez a cinizmus sem az összeszorított fogak közül viszorog ki. Egyik önkarikatúrájában így szól:

Neked mi fáj? halál? vagy élet?
 az őszi méla alkonyat,
 vagy a nyomor? — Énnékem az fáj,
 hogyha húzzák a fogamat.

A falusi életképek új, még meg nem világított oldalaikkal sorakoznak elénk a *Hajnal*, *Krisztus-szemű asszonyok*, *Kutya c.* versekben. A reális dolgok szemléltetésének éppoly biztostollú mestere, mint a transzcendens finom megsejtetésének. Nagyon jellegzetes vonás nála a tárgyak, állatok beszéltetése, mikor nem akar közvetlen lírai lenni, vagy ki akarja kerülni a szentimentalizmus halvány árnyalatát is. (*Fajankó*, *Szobalégy*, *Halotti maszk*, *Disznó*). Ezzel egyúttal egy kivüleső formát mutat be s varázsol komoly érdekességgé. Francis Jammes-nál találunk erre sok példát, de Weöres-nél hiányzik a jellegzetes jammesi ájtatosság.

A biblikus, keleties színezet sem ritka jelenség nála. (*Fazekas*, *Litánia*, *Macska*). A *Jajgatás* Jeremiás kétségbeesett siralmára rezonál. A keleti költészet belső lelkiségét gyökerében tudja megragadni. Ó-egyiptomi versei, Ra-himnuszai mind a keleti költészet átérzését és szeretetét mutatják.

Témakörének változatosságát ezekután nem kell kiemelnem. Ahány vers, annyi téma és annyi forma. Kiragadni, jellemző mintául használni egy-egy darabot lehetetlen: súlypontot nem találunk. Weöres Sándor mindegyik versében, feszülő mondatában egy nagy ígéret lüktet; valami nyugtalanító, szuggesztív erő, amely felett nem lehet érzéketlenül ellapozni.

Kiss Tamás

Színházi Szemle.

Jerome K. Jerome színjátéka, *Valaki járt itt*, melyet a Nemzeti Színház mutatott be, nem számottevő munka, de megvan benne egy jobbízlésű átlag drámaíró minden óvatossága s finom érzéke a kidolgozásban, s nem csekély rátermettség a figurák aprólékos, de nagyon élethű rajzában. Akárhány sokkal jelesebb színpadi írónál nélkülözzük a cselekménynek ilyen síma folyását, a szerző ügyességét, ahogyan egy ugyancsak sovány mesét három felvonáson keresztül érdekes, bár néhol már-már kenetteljességbe vesző jelenetekké tud önteni. Egy penzió rossz, vagy az örvény szélén álló embereit javítja meg egy különös idegen, kissé gyorsabban is, mint hihető. A „megtérítés“ műveletének egy részéről, minthogy az első két-három „kúra“ után már tudjuk, hogy teljes siker lesz az eredmény, szívesen le is mondtunk volna. A darab felépítése nagyon tételszerű, szinte a moralitás legprimitívebb szerkezetére emlékeztető, a cselekmény önmagától adódik. Az első felvonásban azt látjuk, milyen rosszak ezek az emberek, akiket a másodikban a szelíd, krisztuslelkű idegen sorra „munkába vesz“. A harmadik felvonásban már csupa megjavult bűnöst találunk, a *quod erat demonstrandum* kelleténél erősebb kihangsúlyozásánál. Jerome elég naív drámaíró, de végtelen tisztalelkű, szíve gyökereig, s van annyi költői ereje is, hogy minden egyes „lélekmentésnek“ valami sajátosabb drámai vonást adjon. *Timár József* az „idegen“ alakításában megint elsőrangút nyujt, ő ad lelket az egész játéknak; Cs. *Aczél* Ilona, *Aghy* Erzsí, *Petheő* Attila, *Sugár* Károly, de a többiek is, egy-egy markáns arcéllal, erősségei az előadásnak.

A magyar újdonságok közt feltétlenül *Hunyady* Sándor vígjátéka, a *Lovagias ügy* ér a legtöbbet (Vígyszínház). Ez a darab egyébként *Hunyady* java terméséhez tartozik, a *Feketeszáru cseresznye* óta még nem volt ilyen megbízható írói hangulata. Az irodalomhoz persze így sincsen sok köze, de legalább elsőrangú mintát tudott adni a mai dráma mindinkább elharapódzó fajtájára, az „életképre“. Jóízű humor, egyben éles embermegfigyelés érvényesül itten, mint legjobb novelláiban. Ezek az alakok jóindulatú nyárspolgárok, hősködésük oly messze van a tragikumtól, akár *Makó* Jeruzsálemtől; ám becsületesek, s ahogy torzsalakodnak, duzzognak és megbékülnek, abban van valami könnyfacsaróan kacagtató. A szerző ezúttal jobban elmélyedt színészei tanulmányozásában is, több ihlettel szabta rájuk a szerepeket, de ezek is szinte társszerzői lelkességgel játsszák végig *Hunyady* budapesti komédiáját. *Kabos* Gyula tragikomikus nyárspolgárfigurája egy klasszikus vígjáték kereteiben is érték volna, *Gombaszögi* Ella, *Vágóné*-Margit, *Gárdonyi* Lajos, *Ráday* Imre, *Mály*

Gerő csupa hálás szerepben igen jók s végig ábrázolni tudják a szerző mondanivalóját.

Többet akart s kevesebbet nyújt *Heltai* Jenő legújabb vígjátékában: *Jó üzlet* (Vígyszínház). Néhány krokiszerű jelenete a legsikerültebb; a társadalmi lélekrajznak már nem képes mélyebb értelmet adni. Lépten-nyomon érezzük pedig, hogy a szivárvány színeiben csillogtatná ötletességét, mely ma sincs kifogyóban s nevetve komolykodó életbölcseiségét; emlékezetesebb benyomást azonban nem kapunk s a rokonszenves szerző helyenként igen szellemes, végeredményben eléggé sivár tréfálgodónak tetszik; alakjai elmosódnak, nincs határozott jellemük. A kitűnő rendezés és játék sokat javít a széthulló jeleneteken s éreztetni is tudja, hogy ez az anyag mégis csak vérbeli humoristától való. *Darvas* Lili ismét döntő sikert arat, *Rajnay* Gábor, *Somló* István, *Makay* Margit, *Agai* Irén, *Berky* Lili a vígyszínházi előadások legjobb színvonalán mozognak.

Fodor, László *Egy asszony hazudik* c. legújabb drámájában (Belvárosi Színház) tüntetően mozgósítja az érdekesítés valamennyi elképzelhető eszközét; a darab szervezetét így hamarosan megöli, legalább az igényesebb néző számára, a minden erecskéjét átjáró szenzációhajhászás mérge. Boszorkányosan ügyes, sokrétegű a machináció; Fodor a legjelentéktelenebb tényezőnek is hatóerőt tud adni, s mint színpadi ezermester, nem hagyja magát egykönnyen rajtacsípni holmi szemmel látható, kézzel fogható valószínűtlenségen, s mégis, valami giccs jellege van az egész műnek. A közönség nagy része persze nem veszi észre a tréfát, melyet vele — kíváncsiságát kielégítve — üznek, s viharos tapsok közt élvezi a drámát, mintha moziban ülne. *Bulla* Elma, *Beregi* Oszkár, *Páger* Antal, de a többiek is bravúrosan szolgálják a szerző ügyét.

Vajthó László

Zenei Szemle.

A nyolcadik filharmóniai hangverseny Bach János Sebestyén szellemének óhajtott hódolni. Az eredeti műsortervezet szerint a Kávé-kantáta és az F dur „Brandenburgi koncert“ volt előadásra tűzve. A sors iróniája, hogy Schuricht lipcei főzeneigazgató családi gyásza és Schumann Erzsébet megbetegedése folytán a nagy protestáns mester emlékének csak a III-ik, G dur „Brandenburgi koncert“ előadásával áldozhatott a társaság. Erre a grandiózus, földi zürzavarokon felülemelkedő művészetre — mely az evangéliumi puritán világszemlélet misztikus áhítatát eszményi lírában tükrözteti — nagyon találó Goethe intuíciója: „mintha az örök harmónia önmagával társalogna — ahogyan

Isten kebelében zenghetett, mielőtt a világot megalkotta“. Bach művészetében nem újító, hanem egybefoglaló konzervatív szellem, aki százada olasz és francia művészetének elemeit szervesen beleépíti a német bárokkművészetbe s a polifon és homofon stílus leggazdagabb és legköltoőbb építőmestere és uralkodója. Ezekben a „Brandenburgi koncertek“-ben Bach a concerto grosso lehetőségeinek teljes kiszélesítője; az előadott vonószonokari mű remeke az ellenpontoszó stílusnak. A szépségnek és mély költészetnek vígasztaló, fölemelő és megtisztító megnyilvánulása ez a mű. Annak a derűs és szeretetet sugárzó léleknek a beszéde ez, melynek éltetője az evangélium. Ehhez a bensőséges házi muzsikához, úgy éreztük, túl súlyos volt a filharmónikusok nagy vonóegyüttese, mert a mű kamarazene és így kevesebb előadó nemcsak több történeti szemléletet, de mélyebb és zavartalanabb tolmácsolást jelentett volna.

Beethoven „Házavatás“ nyitánya a mester alkalmi szerzeményei közt a legjelentősebb. A Händel stílusában megírt kontrapunktikus kidolgozású pompás mű megkapó bevezető Bach művészetének ünnepléséhez is. A zenekari számok között Schumann Erzsébet Bach dalai helyett Németh Mária művészete tündökölt Weber Oceán-áriájának és Mozart Levél-áriájának előadásával. Bár ennek a két műnek mostani előadása stílustalan volt (szívesebben hallgattunk volna Bachot tőle is) mégis őszinte elismerés illeti ünnepelt művésznőnket önzetlen, előkészület nélküli szerepvállalásáért.

A műsort Brahms D dur-, Pastoral-szimfóniájának is nevezett műve zárta be. Ez a mű az elmélyedő szerző természetszeretetét tükrözi. A késői romantika nagy mestere, akinek művészete Hebbel súlyos pesszimizmusán keresztül Schoppenhauer filozófiájával függ össze, csak a szimfónia második tételében ad kifejezést sötétlátásának. A mű első tétele komoly lírában gyökerező természetszemléletet tükröz, a harmadik tétel a gyermekek játékdalait idéző népies táncos emlék, amit az ifjúság derűje aranyoz be. Az utolsó tétel Haydn humorával rokon szellemű klaszszicisztikus fejezet.

A hangversenyt a közönségünk előtt nem ismeretlen Breisach Pál vezényelte. Az alatt a kevés idő alatt, ami rendelkezésére állt, derekas munkát végzett. Alapos tudású muzsikussal, aki ízléssel és stílusosan tolmácsolta a nehéz műsort. A külsőségekben is elismerésre méltó önmérséklettel, előkelő mozdulatokban juttatta zenei elgondolását érvényre s megérdemelt sikert aratott.

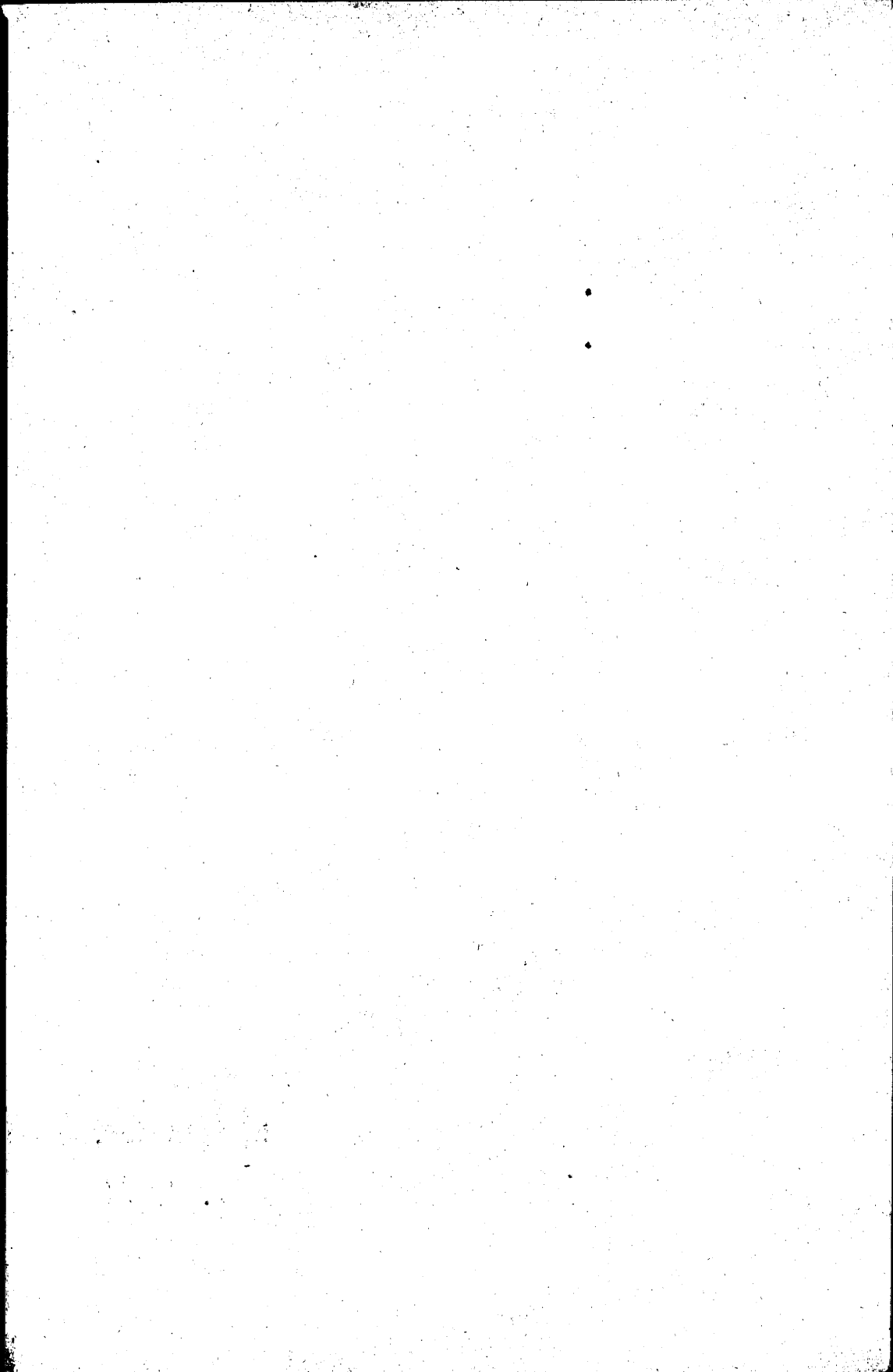
Ezzel a hangversennyel lezárult a filharmóniai társaság hangverseny-évada. Az a művészi munka, amit derék filharmónikusaink végeznek, zenei életünknek — mely ma inkább a nagyobb együttesek iránt érdeklődik — középpontjában áll. Nye-

reség, hogy az elnökség a szokatlanul nehéz körülmények közt is ragaszkodott az eredeti, jól átgondolt műsortervhez. A művészi mérleg nagy vesztesége, hogy Dohnányi Ernő mindnyájunktól igen fájlalt egészségi okokból nem vezethette személyesen ezeket a hangversenyeket. Dohnányi szereplése piros betűs ünnepe a muzsikának. Művészete a gerincjárók széles távlatát, közvetlen szabadságát, a legnemesebb költészetet és a friss kedély mellett a mély emberi bölcseséget tükrözi.

A Waldbauer—Kerpely vonósnégyes jubileumi hangverseny kettős értelemben jelentős. Már magában is elismerésreméltó az a világviszonylatban is nagyjelentőségű művészi munkásság, amit a társaság huszonöt év alatt itthon és külföldön kifejtett. Azonban bármennyire tiszteletreméltó az az egyéni sikerekről lemondó munka, mely a virtuóz hatások háttérbe szorításával az egyéniségek összhangjának megteremtésével teszi erősugárzóvá az arisztokratikus kamaramuzsikát — még nem emeli a kultuszok papját az oltár fölé s nem teszi egymagában többé a jubileumot a hangversenyélet szokott ünnepeinél. Hogy ezt a munkásságot zene-kultúránk szempontjából is rendkívüljnek tartjuk, annak oka az, hogy a társaság működése magában is jellemezheti az új magyar muzsika történetét, mert a vonósnégyes a klasszikus és romantikus kamarazene oeuvrejének magasszínvonalú megszólaltatásán kívül az új magyar zene zászlóhordozója. Ideális célkitűzésükben — bár tudták, hogy nagy és magányos utat kell megtenniök — vállalták az új magyar zeneművészet harcosságának nehéz szerepét. Fellépésük idején még a romantikus program az uralkodó, mely festői és irodalmi fogalmakat és eszméket vél kifejezhetni. A népies frazeológiával dolgozó romantikus magyaros zene az uralkodó e korban, s idegenül állunk szemben a parasztsággal s művészi megnyilvánulásával. Közönségünk egyfelől a népszínművek hamis beállítottságának és a magyar „nótának“, másfelől a rosszul értelmezett klasszikus zenének talaján állva, nem láthatja tisztán, hogy nem a „népies“, hanem a „népi erő“ az, amelyen európai jelentőségű muzsikánk felépülhet. Ez a társaság, mely először az új magyar zene bemutatójaként alkalmi egyesülésben szerepel, nemcsak első, de negyedszázadon át itthon és külföldön állandó, nagy kultúrájú megszólaltatója zenei nyelvújításunknak.

A jubileumi ünnepség műsorát, melyet első bemutatkozásának műsordarabjaiból állított össze a társaság, Bartók Béla közreműködése tette még emlékezetesebbé a lelkesedéssel ünneplő közönség számára.

Dr. Gaál Endre

MINISTERIO DE AGRICULTURA
Y FOMENTO

SECRETARIA DE AGRICULTURA
Y FOMENTO

ESTADO LIBRE ASOCIADO DE PUERTO RICO
GOBIERNO DE PUERTO RICO

N |
S | **SYLVESTER**
-O |
M |
D | **BUDAPEST**
A | **VI., Heculac-41 37**

PROTESTÁNS SZEMLE

FOSZERKESZTŐ:
RAVASZ LÁSZLÓ

FELELŐS SZERKESZTŐ:
APRILY LAJOS

TARSSZERKESZTŐK:
PRÖHLE KÁROLY és RÉVÉSZ IMRE

TARTALOM

DR. KÉRÉSZY ZOLTÁN: A hercegprímás bejelentett házassági törvényjavaslatáról.

HAMVAS BÉLA: Kultúr-morfologia.

RÉVÉSZ IMRE: A francia református egyház története.

KERECSENYI DEZSŐ: Szecezi Molnár Albert ismeretlen levelei.

DR. KOVÁTS J. ISTVÁN: Korunk égető társadalmi problémái.

V. J.: Dr. Zelenka Lajos.

JUHÁSZ GÉZA: Tolongó szavak (vers).

HAJDU HENRIK—SIGRID UNSET: Májusi este (vers).

KRITIKAI SZEMLE.

XLIV. évf. 6. sz.

1935. június.

Ára 2 pengő.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadása,

Budapest.

KRITIKAI SZEMLE

JOÓ TIBOR: Trócsányi Dezső: Bölcséleti bevezetés — — — — —	313
DR. INCZE GÁBOR: Horváth Jenő: A misszió népe, Skócia és a skótok	315
KARACSONY SÁNDOR: Fináczy Ernő: Neveléstudományok a XIX. században — — — — —	317
HAMVAS BÉLA: Merényi Oszkár: Irodalomtanítás a középiskolákban és a felső kereskedelmi iskolákban — — — — —	319
MOLTER KAROLY: R. Berde Mária: Szentségvívők — — — — —	320
HAMVAS JÓZSEF: Petri Mór: A megifjodás varázsrögéje és egyéb versek	324
SZEGEDI ISTVAN: Dr. Madai Gyula: Magyar feltámadás — — —	325
SZEGEDI ISTVAN: Madai Gyula: A Bizáky-ház — — — — —	326
OROSZLAN ZOLTÁN: Fleischer Gyula: Magyarok a bécsi Képzőművészeti Akadémián — — — — —	326
R. I.: Gillemot Katalin: Gróf Széchenyi Ferenc és bécsi köre — — —	328
VAJTHÓ LÁSZLÓ: Színházi Szemle — — — — —	329
DR. GAÁL ENDRE: Zenei Szemle — — — — —	331

A Protestáns Szemlének szánt kéziratokat a következő címre kell küldeni: Aprily Lajos szerkesztő, Budapest, II., Lorántffy Zsuzsánna-utca 3. (Baár—Madas ref. leánynevelő-intézet.) Kéziratok visszaküldését a szerkesztőség csak a legkivételesebb esetekben vállalja. A folyóirat anyaggyűjtését minden hónap 12-én zárjuk.

A Protestáns Szemle megjelenik havonta. — Kiadja a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság (Budapest, IX., Ráday-utca 28.) — Felelős kiadó: Török Pál
A M. P. I. T. tagsági díja (ezért a Prot. Szemle is jár) évi 20 P.

A Protestáns Szemle előfizetési ára egy évre 22 P.

A Protestáns Szemle kiadóhivatala: Budapest, IX., Kálvin-tér 8.

Pénztár: Budapest, IV., Deák-tér 4.

Póstatakarékpénztári számla száma: 4170.

A hercegprimás bejelentett házassági törvényjavaslatáról*

Serédi Jusztinián bíbornok-hercegprimás úr a múlt év őszén tartott jubiláris katolikus nagygyűlésen (1934. szept. 25.), valamint XI. Pius pápa koronázásának évfordulóján az Actio Catholica férfiak számára tartott családvédelmi gyűlésén (1935. febr. 10.) mondott beszédeiben azt az országos feltűnést keltő nyilatkozatot tette, hogy a bomladozó házassági és családi kötelék megszilárdítása végett és a családok tisztaságának és erkölcsösségének, valamint a gyermekáldásnak biztosítása érdekében minden törvényes eszközzel arra kell törekednünk, hogy a polgári házasságról szóló törvény (1894:31. t. c.) hatályon kívül helyeztessék. A házasság szentségi jellege, egysége s felbonthatatlansága, úgy mond, csak azzal volna visszaállítható, ha az egyház házassági törvényeinek állami érvényt tudnánk biztosítani. Másrészt ezúttal elegendőnek véli a magyar házassági törvények olyan módosítását szorgalmazni, amely nem egyeznék ugyan teljesen az egyházi házassági jog tételeivel, azonban a mainál mégis lényegesen jobb helyzetet teremtené.

E módosításra vonatkozóan a hercegprimás úr alternatív két javaslatot terjesztett elő. Az egyik abban állana, hogy „az egy vallású jegyesekre nem vonatkoznék a polgári házasságról szóló törvény, úgy, hogy ezeknek saját egyházuk törvényei szerint kötött, pusztán egyházi házasságát az állam kötelező polgári házasság nélkül is akceptálná s e házasságoknak polgárjogi következményeket biztosítana mindaddig, míg az egyház, melyben a házasság kötött, a maga törvényei szerint ki nem mondaná s az államhatalommal hivatalosan nem közölné, hogy az illető házasság kezdettől fogva érvénytelen volt, illetőleg hogy a házassági kötelék felbontatott. Ebben az esetben a vegyes házasságokra vonatkozó állami törvények továbbra is érvényben maradnának.“

A törvénymódosítás másik lehetősége abban állana, hogy „a polgári házasságról szóló törvény sem az egyvallású, sem a vegyesvallású jegyesekre nem vonatkoznék, hanem ezeknek közös egyházuk vagy az egyik fél egyháza előtt kötött, pusztán egyházi házasságát az állam ugyancsak kötelező polgári házasság nélkül akceptálná és neki polgári jogi következményeket biztosítana mindaddig, míg az egyház, melyben a házasság kötött, a maga

* Dr. Kérészy Zoltán egyetemi tanár által a Magyar Kálvin Szövetség 1935. május 7-iki választmányi gyűlésén tett előterjesztés. A Kálvin Szövetség választmánya egyhangúlag elfogadta.

törvényei szerint ki nem mondaná s az államhatalommal hivatalosan nem közölné, hogy az illető házasság kezdettől fogva érvénytelen volt, illetőleg hogy a házassági kötelék felbomlott.“

Jelezte továbbá a hercegprimás úr, hogy ő ebbeli elgondolását törvényjavaslat formájában is kidolgozta és azt a magyar kormány elé fogja juttatni. Az ebben foglalt javaslatok az ő véleménye szerint semmiféle olyan dolgot nem tartalmaznak, mely a vallásfelekezeteknek egymással való surlódására vezetne. E javaslatok értelmében, úgymond, az állam minden egyházra ugyanazon szabályokat, ugyanazon mértéket alkalmazná. S ezért szerinte e javaslatok bármelyikét a nem katolikus testvérek is elfogadhatják és támogathatják.

Fájdalom, a bíbornok-hercegprimás úrnak ezt a nézetét semmikép nem oszthatjuk s az általa tett módosító javaslatok egyikét sem tartjuk elfogadhatónak.

Ami mindenekelőtt a második javaslatot illeti, amellyel, — miután ezt szabatosabbnak s kevésbé kifogásolhatónak találjuk, — elsősorban óhajtunk foglalkozni, az ebben ajánlott törvénymódosítás abban állana, hogy a polgári házasságról szóló törvény sem az egyvallásúak, sem a vegyesvallásúak házasságára nem vonatkoznék, hanem az összes házasságok egyházilag köttetnének meg s az így kötött egyházi házasságokat az állam a maga részéről kötelező polgári kötés nélkül is akceptálná, vagyis polgárilag érvényeseknek ismerné el. Ez a javaslat lényegében nem mást céloz, mint azt, hogy a kötelező polgári házasság intézménye eltöröltessék és helyébe a felekezeti házasságjogok rendszere ruháztassék fel kötelező erővel, továbbá hogy a házassági ügyek tekintetében, vagy legalábbis ezek legfontosabb kategóriájára, a válóperekre nézve az egyházi törvényszékek juriszdikciója — államilag is elismert illetékességgel — állíttassék vissza. Szóval ez a javaslat nem a házassági törvény módosítását, hanem az ezen törvény életbeléptetése előtti jogállapot visszaállítását, vagyis azt célozza, hogy *a házassági ügyekben való juriszdikció az államtól elvonassék és az egyházi törvényszékekre ruháztassék*. Ezt ugyan a hercegprimás úr javaslata kifejezetten nem hangsúlyozza, de a javaslat lényegileg mégis ezt tartalmazza, mikor indítványozza, hogy az egyvallású jegyeseknek közös egyháza vagy a különböző vallású jegyeseknek egyik fél egyháza előtt kötött pusztán egyházi házasságát az állam polgári kötés nélkül érvényesnek ismerje el mindaddig, míg az egyház a maga törvényei szerint ki nem mondaná, hogy az illető házasság kezdettől fogva érvénytelen volt, vagy hogy a házassági kötelék felbomlott. Ebben tehát implicité kétségtelenül bentfoglaltatik, hogy a házassági kötelék érvénye vagy érvénytelensége kérdésében s úgy a köteléki, mint a válóperekben *az egyházi bíróságok a kánoni házasságjog szabá-*

lyai szerint ítélkezzenek s az általuk hozott ítéletek államilag is kötelező erejűek legyenek.

Amde az 1894: 31. t. c. megalkotásának legfőbb indoka éppen az volt, hogy a hazánkban addig divott sokféle házassági jog és juriszdikció helyébe egységes állami házassági jogrend lépjen és a házasságok jogi érvénye felett egyedül az állami bíróságok ítélkezzenek. Vagyis, mint Szilágyi Dezső jogászi szabatossággal kifejezte: „Az egész házassági reform alapelvül az szolgált, hogy a házasság jogviszonyának kizárólag kötelező rendjét az állam alapítja meg egy törvényben, minden állampolgár számára, minden különbség nélkül.“ Amiből szükségkép következik, hogy a házassági ügyek tekintetében minden felekezeti törvényhozásnak és juriszdikciónak polgári érvénye megszűnik.

Ha tehát most a házassági jog egyháziasítására térnénk vissza s ismét az eddig létezett kilencféle házassági jogot juttatnánk állami érvényre: ez a házassági jogrendnek felekezeti szétaprózására vezetne s a nemzeti egység és a társadalmi béke szempontjából nagy veszedelmet jelentene. Hiszen nekünk, jelenlegi kormányunk reformpolitikájával összhangzón, a mai súlyos időkben különösen fontos kötelességünk arra törekedni, hogy *a magyarság erőinek összefogását elősegítsük, a nemzet s társadalmának különféle elemeit a jogintézmények egysége által is erőteljesebben összeforrasszuk*, amely törekvést, mint annak idején ugyancsak Szilágyi Dezső hangsúlyozta, elsősorban a házassági jognak s a családi intézményeknek az egységében kell érvényre juttatnunk.

A hercegprimás úr másik törvényjavaslata szerint a polgári házasságról szóló törvényes rendelkezések csak az egyvallásúak közt kötendő házasságokra volnának érvényen kívül helyezendőek, míg a vegyes házasságokra nézve a polgári kötés továbbra is kötelező volna, vagyis ezekre vonatkozóan a házassági törvény szabályai változatlanul érvényben maradnának.

E javaslathoz még kevésbbé járulhatnánk hozzá, nemcsak azért, mert a felekezeti házasságjogok mellett és pedig a vegyesházasságokra nézve — az állami házasságjogot is fenntartaná és így ez a szabályozás a házassági jog és juriszdikció *még nagyobb mérvű szétदारabolását* hozná magával, hanem azért sem, mert e javaslat *a vegyesházasságok egyházi megkötése tekintetében* napról-napra jelentkező zavarokat és összeütközéseket egyáltalán nem orvosolná, mert hiszen mindezekkel a bajokkal nem törődve, a vegyes házasságok tekintetében egyszerűen a mai jogállapot fenntartását mondaná ki.

Holott éppen a vegyesházasságoknál volna égetően szükséges az *egyházi kötések megkönnyítése*, ami pedig csakis az ilyen házasságból származó gyermekek vallására nézve visszaállított *egyezkedési (reverzálisos) rendszer megszüntetésével* s az által

volna elérhető, ha a vegyesházasságoknak ú. n. cautiók nélkül is legalább passiva assistentiával való katolikus egyházi megkötése újból lehetővé tétetnék és az 1841.-iki Lambruschini-féle instrukcióval biztosított az a kedvezmény ismét életbelépne, hogy az előírt kánoni forma mellőzésével kötött házasságok, ha ilyen házasságoknál valamely más akadály fent nem forog, a róm. katolikus egyház részéről is érvényeseknek ismertetnek el s a vegyesházasságok, mint 1918 május 19.-e előtt, úgy ezután is a cautiók, illetve reverzálisok nélkül passiva assistentiával az egyház előtt is megköthetők. Ezt a kedvezményt, mely a felekezeti béke szempontjából oly üdvösnek bizonyult, tudvalevőleg rövid időre megszüntette az 1907. aug. 2.-án kiadott „*Ne temere*“ decretum, de az ennek folytán keletkezett nyugtalanság hatása alatt hazánk püspöki kara kieszközölte, hogy az előírt forma nélkül kötött házasságok 1909. febr. 27.-től kezdve ismét érvényeseknek ismertessenek el. S ez a jogállapot maradt meg egészen az új egyházi jogi törvénykönyv (Codex Iuris Canonici) hatályba léptéig, vagyis 1918. május 19.-ig.

Az egyházi jogi kódex 1064. kánonjának értelmezésére nézve az apostoli szék által 1918. március 30.-án tett hivatalos magyarázó nyilatkozat azonban ezt az indultumot, mely pedig a felekezeti békének igen hatályos biztosítékául szolgált, 1918. május 19.-étől kezdve megszüntetnek nyilvánította.

A hercegprimás úr — úglátszik, a vegyesházasságok körüli zavarok s összeütközések elhárítása érdekében az 1918. május 19.-ike előtt fennállott kedvezmény visszaállítására irányuló óhajunkra célozva — azt a kijelentést tette, hogy ne kössük mi, protestánsok, a katolikus testvéreinkkel való békés együttműködést „olyan feltételhez, mely a katolikus egyház hitelveivel ellentétes“. Amde ezzel szemben tisztelettel kérdezem, hogy ha ez a feltétel, mely a Lambruschini-féle instrukcióval biztosított kedvezmény visszaállítását jelenti, 1841—1918-ig nem ellenkezett a katolikus hitelvekkel, miért kellene azt most azokba ütközőknek tekinteni?

Egyébiránt a hercegprimás úr javaslatai — a katolikus sajtó nyomán általunk fent közölt szövegük szerint — akként is értelmezhetők, hogy csak a kötelező polgári kötés kiküszöbölését, illetve azt célozzák, hogy az egyik javaslat szerint az azonos vallású házasulók, a másik javaslat szerint úgy ezek, mint a vegyesházasságra lépők is házasságukat állami érvénnyel akár az egyházi, akár a polgári közeg előtt köthessék meg, vagyis az ekként értelmezett javaslatok szerint a kötelező polgári házasság helyett a fakultatív polgári házasság intézménye volna behozandó.

Amde a fakultatív polgári házasság, a megvalósításával járó nehézségektől eltekintve, nézetünk szerint még nagyobb-

mérvű zavarokra és bonyodalmakra vezetne, mivel a polgárilag kötött házasságok tekintetében az állami jogot s bíráskodást juttatná érvényre, míg a csupán egyházilag kötött (de polgári érvényűeknek is elismert) házasságokat az egyházak házasságjogi szabályainak rendelné alá. Mindez pedig magával hozná a különféle házassági jogrendek gyakori összeütközését s ebből eredő bonyodalmakat. És éppen ez összeütközések és a velük járó felekezeti súrlódások elkerülése érdekében ragaszkodnunk kell a kötelező polgári házasság intézményéhez és általa érvényre jutó azon jogpolitikai principiumhoz, hogy a házassági viszonyokat tárgyzó peres ügyekben állami érvénnyel kizárólag *az állami törvényszékek ítélkezessenek*.

Meg kell továbbá jegyeznünk azt is, hogy nekünk, magyarországi reformátusoknak nincsenek s nem is voltak saját házassági törvényszékeink. Hiszen csak Erdélyben létezett a református házassági jog, melynek szabályait Bod Péter „Synopsis iuris connubialis” című műve tartalmazza. Ezt a munkát kisbaconi Benkő László „A házassági törvény rajza” címmel fordította le. Ha tehát a hercegprimás úr által javasolt házasságjogi reform megvalósulna, református házassági törvényszékeket kellene felállítanunk, vagy pedig a polgári házasságjogot és bíráskodást továbbra is megtartanunk. Úgy vélem, hogy éppen erre való tekintettel mondja aztán a hercegprimás úr a következőket: „Ha azonban valamely felekezet ezt a törvénymódosítást (melyet t. i. a hercegprimás úr javasol) magára nézve netán nem kívánná és inkább ragaszkodnék a kötelező polgári házassághoz, a módosított törvény kimondhatná, hogy a polgári házasság az illető felekezet törvényei szerint kötött, tisztán egyvallású s vegyesvallású házasságokra ezután is kötelező”. Csakhogy ez, nézetem szerint, a házassági juriszdikció további széttagozottsága folytán még bonyolultabb jogállapotot teremtene. Nem is említve, hogy tudtommal nem találkozunk sehol olyan házassági jogrenddel, mely a felekezetekre bízna, hogy a polgári házasságjogot akarják-e elfogadni, avagy saját felekezeti házasságjoguk szabályait kívánják-e kötelező erejűeknek tekinteni.

A házassági jog felekezetesítése tekintetéből a hercegprimás úr által tett javaslatokat mindezen okok folytán, de meg azért sem tehetjük magunkévá, mert nem oszthatjuk az azoknak alátámasztására általa felhozott azt a legfőbb érvet sem, hogy az egyházi házassági jogrend és bíráskodás a házasságok és a családi kötelék szilárdságát s a bővebb gyermekáldást hatályosabban biztosítaná, mint a polgári házasság intézménye.

S miután a hercegprimás úr egyebek közt Ausztriára is hivatkozni méltóztatott, mint ahol az 1933.-iki konkordátum rendezi a házasságkötés katolikus vonatkozásait s ahol az állam a

katholikusok egyházi házasságát polgári szempontból — állami kötés nélkül is — hatályosaknak ismeri el, — éppen azért az osztrák házassági, elválási és születési statisztika adataival kívánjuk bizonyítani, mennyire téves az a felfogás, hogy a polgári kötés okozná a házasságok megromlását és a gyermekáldás hiányát.

Az 1932. év folyamán Ausztriában 45.356 házasságot kötöttek s az elválás folytán felbomlott házasságok száma 6.303 volt, míg Magyarországon az ugyanazon évben kötött házasságok száma 71.202 s a felbontott házasságoké 4.476 volt. Eszerint Ausztriában 1000 új házasságra 138.9 elválás esik, míg Magyarországon 62.9; vagyis az újonnan kötött házasságokhoz viszonyítva Ausztriában az elválások száma 1932-ben a magyarországiaknak kétszerese volt. S általában — csekély eltérésekkel — ugyanezt az arányt tüntetik fel lényegileg az újabb évek statisztikai adatai. Továbbá Ausztriában az utóbbi évtizedekben a gyermektelen és csak egy gyermekkel megáldott házasságok száma is megegyezően növekedett. Az osztrák állami statisztikai hivatal népesedési osztályának vezetője, Winkler Vilmos egyetemi professzor által az „Österreichisches Verwaltungsblatt“-ban nemrégiben közölt adatok ezt megerősítően tanúsítják. Ezek szerint Ausztriában az 1890—1934-ig kötött házasságok 25%-a gyermektelen, 27 %-a pedig csak egy gyermekkel megáldott házasság volt. Még megegyezőbbek pedig a Bécs városára vonatkozó házassági statisztikai adatok, amelyekből kitűnik, hogy az 1890. óta 1903-ig Bécsben kötött házasságok közül 20 % volt gyermektelen, az 1904-től 1913-ig kötöttek közül 22 %, az 1914-től 1918-ig kötöttek közül 26 %, az 1919-től 1923-ig kötöttek közül 32 %, az 1924-ben kötöttek közül 40 %, az 1925-ben kötöttek közül 41 %, az 1926-ban kötöttek közül 42 %, az 1927-ben kötöttek közül 45 %, az 1928-ban kötöttek közül 48 % és az 1929-ben kötöttek közül 52 % volt gyermektelen házasság.

S így semmiképpen nem látjuk igazoltnak azt a nézetet, hogy a házasság intézményének egyházasítása, illetőleg a polgári házasság intézményének eltörlése s helyébe a felekezeti házasságok jogrendjének ismét polgári érvényre emelése a házassági elválásokat kevesbítené, avagy a gyermektelen házasságok számát csökkentené.

Hiszen Ausztriában a házasságok már a konkordátum (1933) előtt is, — igen csekély, alig 1—2 % kivétellel — merőben egyháziilag kötöttek, amennyiben ott a szükségbeli polgári házasság (Notzivilehe) volt s van mind a mai napig érvényben, amely szerint a házasságok csakis egyháziilag kötöttek meg és egyedül abban az esetben foglalhat helyet a polgári kötés, ha az egyház a felek összeadását az állam által el nem ismert valamely akadály miatt tagadná meg. S mégis az elválások és a gyermekáldás

Dr. Kérészy Zoltán: A hercegprimás házassági törvényjavaslata

tekintetében az osztrák statisztika a mienknél szomorúbb képet nyújt.

És igaz ugyan, hogy a házassági ügyekben Ausztriában a polgári törvényszékek ítélkeznek, mert e részben az 1811. évi osztrák polgári törvénykönyv rendelkezései mind a mai napig az irányadók; azonban ugyanezek szerint a konzummált katolikus házasságok a világi jog értelmében is abszolúte felbonthatatlanok. Az 1933. évi konkordátum hatályba lépte óta pedig a világi törvényszékek a katolikus házasságok ügyeiben teljesen a kánonjogi szabályok szerint tartoznak ítélkezni.

Tehát, mondom, Ausztriában a házasságok — felette csekély kivétellel — csakis egyházilag köttenek és a konzummált házasságok abszolút felbonthatatlansága állami törvénnyel is biztosítva van, mégis a fentebb közölt statisztikai adatok tanúsága szerint sem a házassági elválások, sem a gyermekáldás tekintetében a helyzet a magyarországinál semmivel sem jobb.

Továbbá, mint kiváló statisztikusunk, Kovács Alajos egyik nemrégiben közzétett nagyérdekű tanulmányában kimutatta, a polgári kötés annál kevésbé tekinthető a házasságok felbomlásának okozójául, mert — ha a legrosszabb arányokat mutató Budapeستől eltéknünk — a kötelező polgári házasság behozatala óta az egyházilag is megáldott házasságok arányszáma a legutolsó adatok szerint 91.8 %-ot tesz ki. S Budapesten is a megkötött házasságok 63 %-a részesült egyházi áldásban. Ha tehát a felek túlnyomó számban egyházilag is megkötik a házasságot, akkor az a tény, hogy előtte polgári kötés is történt, magának a házasságnak valláserkölcsi, sőt katolikus felfogás szerinti sacramentalis jelentőségét és tekintélyét aligha csökkentheti.

Egyáltalán alig szenved kétséget, hogy a házassági kötelék meglazulását és a gyermekáldás elégtelenségét nem a polgári házassági jognak, hanem egészen más tényezőknak, elsősorban *a családalapításra és fenntartásra nézve a súlyos gazdasági bajokból eredő nehézségeknek kell tulajdonítanunk*. Hiszen maga a hercegprimás úr is azt mondja, hogy ahol nincs meg a család alapítására és normális fenntartására a szükséges vagyoni bázis, ott vagy egyáltalán nem alapítanak családot, vagy ha alapítanak, legtöbbször terméketlen lesz és igen sok válással végződik.

Továbbá mi, reformátusok is azt tartjuk és hirdetjük, hogy a házasságot a lehetőség legmesszebbmenő határáig szent és felbonthatatlan köteléknek kell tekinteni és kívánjuk, hogy ha az 1934:31. t. c. a házassági kötelék szilárdsága és a válások megakadályozása tekintetében nem nyújt elegendő biztosítékot, úgy ennek a törvénynek illető rendelkezései novelláris úton módosíttassanak, vagyis megszigoríttassanak; azonban nem járulhatunk hozzá a házassági jog és bíráskodás felekezetiesítéséhez s nem

oszthatjuk azt az álláspontot, mely a teljesen megromlott, gyülölettel mérgezett, vagy éppen paráznasággal megfertőzött házasságot is, ha az konzummáltatott, abszolúte felbonthatatlannak hirdeti. Mert mint Ravasz László püspök úr Öexcellenciája virágvasárnapi nagygyűlésünkön tartott klasszikus szépségű beszédében és Muraközy Gyula nagytiszteletű úr, ugyanaznapi, gondolatokban gazdag prédikációjában meggyőzően kifejtették, sem váláserkölesi, sem szociális szempontból nincsen értelme és jogosultsága annak, hogy a házasság köteléke a jog kényszerével fenntartassék akkor, amidőn ennek a köteléknek erkölcsi tartalma megromlott, belőle a lélek kialudt, midőn a civakodó és átkozódó házastársak „állandóan lábbal tiporják a menyegzői csokrot és Isten előtt régen elszakították a házasság virágláncát“.

Megengedem, mondja a hercegprimás úr, hogy a házassági szubordináció sokszor hősieis önfeláldozást kíván, ámde ez a szubordináció férj és feleség közt, szerinte, még ha rossz viszonyban élnek is „nem olyan borzasztó dolog“. Ezzel szemben maga Wolff Károly, aki pedig szintén a felekezeti házasságjog rendszerének visszaállítását kívánja, ugyancsak a múlt év őszén tartott kath. nagygyűlésen közvetlenül a hercegprimás úr beszéde előtt tett felszólalásában nyíltan elismerte, hogy a házasság abszolúte felbonthatatlanságának az elve felette súlyos „egyéni tragédiáknak“ lehet az okozója; csakhogy — úgymond — a kollektívizmus és a közboldogság érdekében „nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk a felbonthatatlanság elvének, mint a kivételesen jelentkező tragédiáknak“. Ámde nem gondolnánk, hogy a romlott házasságoknak a jog kényszerével való fenntartása a közboldogulást, a kollektívizmus javát előmozdítaná.

Egyébiránt hazánk *mai súlyos helyzetében, a jelenlegi fellette válságos időkben* a házassági jogrendnek mélyreható módosítását vagy éppen helyébe a felekezeti házasságjogok rendszerének életbeléptetését *még abban az esetben sem tartanánk indokoltnak, hogyha ezen reformmal elvileg egyetértenénk is.*

Itt utalhatunk a nagy államférfiúnak s a kath. egyház buzgó hívének, gróf Apponyi Albertnek az elkeresztelés felett folyt parlamenti vitatkozások során 1890. november 22-én mondott érdekes nyilatkozatára. Midőn ugyanis ekkor szóvá tétetett, hogy a ve-yesházasságokból származó gyermekek vallására nézve az 1868. évi 53. t. c. 12. §-ában foglalt azon intézkedés helyébe, hogy az ily házasságból származó gyermekek a szülők vallását nem szerint követik (sexus sequitur sexum), a szülők szabad megegyezésének lehetősége, vagyis gyermekeik vallása felőli intézkedési joga (amit aztán az 1894: 32. t. c. érvényre is juttatott) mondassék ki szabály gyanánt, — e többek által hangoztatott kívánalommal szemben gróf Apponyi Albert azt a kijelentést tette, hogy ámbár ő nem

Dr. Kérészy Zoltán: A hercegprimás házassági törvényjavaslata

ismeri el azon aggodalmak alaposágát, melyeket a szülők meg-
egyezésének a szabadsága ellen fel szoktak hozni, mégis maga az
a tény, hogy az ország lakosságának tetemes része egy 22 év óta
érvényben levő törvényben felekezetvédelmet lát, előtte oly súllyal
bír, hogy ez okból, illetőleg mivel a felekezetek egynémelyike a
szóbanforgó törvény módosításában a felekezeti viszály bekövet-
keztetésének veszedelmét látja, a fennálló törvénynek módosítá-
sát ilyen körülmények közt nem javasolhatja, mert *az ország belső
békéjét elvi álláspontjának minden áron való érvényesítése fölé
helyezi.*

S a mai időkben, midőn *hazánk sokkalta súlyosabb helyzet-
ben van* s amikor a *nemzeti egység, a társadalmi kohézió és a
felekezetközi béke megóvása* valóban elsőrendű hazafias köteles-
ségünk, *nem volna-e felette aggályos egy negyven év óta érvény-
ben levő olyan törvényhozási alkotásnak a megbolygatása,* amely,
mint mi, idősebbek erre jól emlékezhetünk, rendkívül hosszantartó
és elkeseredett egyházpolitikai küzdelmek után jött létre.

Mindezek alapján tisztelettel indítványozom: *Juttassa kifeje-
zésre a Magyar Kálvin Szövetség abbéli nézetét, hogy Serédi Jusztinián
bíbornok-hercegprimás úr szóbanforgó javaslatait a maga
részéről nem tartja elfogadhatóknak és pedig*

1. azért, mert e javaslatok *a házassági törvényhozásnak és
bíráskodásnak a nemzeti egység s a felekezetközi béke szempont-
jából semmiképpen nem kívánatos, sőt kétségtelenül veszélyes
szétforgácsoláshoz* vezetnének s emellett nem oszlatnák el a *ve-
gyes házasságok egyházilag való megkötése tekintetében fennálló
bonyodalmakat és sérelmeket;*

2. azért, mert *a házassági kötelék komolyságát, szilárdságát
és tisztaságát, valamint a bővebb gyermekáldást e javaslatok
aligha mozdítanák elő;*

3. azért, mert jelenleg minden olyan törekvéssel, mely há-
zassági jogrendünk nagyobb mérvű módosítását, vagy éppen a
felekezeti házasságjogok polgári érvénnyel való visszaállítását cé-
lozza, — még ha mindez a mi elvi álláspontunkkal egyeznék is, —
határozottan szembe kell szállanunk, mivel *e kérdéseknek felvetése
s még inkább a parlament elé vitele kiszámíthatatlanul heves és
elkeseredett egyházpolitikai vitákra, sőt szenvedélyes felekezeti
harcokra vezetne,* amelyeket hazánk mai példátlanul súlyos hely-
zetében *minden erővel meg kell akadályoznunk.*

Hanem *abban aztán teljesen egyetértünk a hercegprimás úr-
ral,* hogy a házassági és családi kötelékek bomladozásának meg-
gátlása végett legerélyesebben követelnünk kell az ifjúság lelkét
megmételtyező erkölestelen sajtótermékek, színdarabok és filmek
kiküszöbölését, valamint azt, hogy azon orvosok, kuruzslók és bá-
bák ellen, akik erkölestelen tanácsokat adnak, vagy a gyermekál-

dás megakadályozására szolgáló eszközöket ajánlanak és vesznek igénybe, a legszigorúbb büntetőjogi megtorlás alkalmaztassék.

Emellett a magunk részéről kívánjuk a házasság intézményét és a hitvestársi hűséget gúnyoló irodalmi termékek azonnali elkobzását s azok szerzőinek és terjesztőinek megbüntetését, a családi étellel kapcsolatos törvényszéki tárgyalások nyilvánosságának az eddiginél is erősebb korlátozását, szigorú erkölcsrendészeti szabályok alkotását s azoknak lelkiismeretes végrehajtását, a sokgyermekes családok hatékonyabb védelmezését, számukra a közterhek tekintetében megfelelő könnyítések nyújtását, az ily családok kötelékébe tartozó gyermekek iskoláztatásának tandíj-kedvezmények, ösztöndíjak, menzaellátás stb. által leendő elősegítését, az egészség és közérkölc kivánalmainak megfelelő lakásügyi intézkedések tételét és esetleg az örökösödési jog körében a családi vagyon konzerválása érdekében alkalmasnak látszó szabályok alkotását.

Továbbá a hercegprimás úrral egyetértőleg mi is szükségesnek tartjuk a házassági törvény, vagyis az 1894: 31. t. c. 77. §-ának a válások megnehezítése érdekében leendő novelláris módosítását és pedig nézetünk szerint ki kellene mondani, hogy a házassági törvény 77. §. a) pontja alapján a házasság felbontását csak az esetben lehessen kérni, ha a házasság megkötése óta két év már eltelt és a házasságból gyermek nem származott. Sőt ez a pont a törvényből teljesen törölhető volna s a hűtlen elhagyást a Ht. 80. §-ában felsorolt viszonylagos bontó okok közé lehetne sorozni, amelyeknek fennforgása esetén t. i. a házasság „csak akkor bontható fel, ha a bíró a házastársak egyéniségének és életviszonyainak gondos figyelembevételével meggyőződött arról: hogy a felsorolt okok valamelyike következtében a házassági viszony annyira fel van dűlva, hogy a felbontást kérésre nézve a további életközösség elviselhetetlenné válik“.

Végül mindezekon felül, mint azt Ravasz László püspök úr Öexcellenciája is hangsúlyozni méltóztatott, a magam részéről is kívánatosnak vélném, ha a házassággal kapcsolatos lelki ügyeket (a házasságok tisztaságának védelme, a viszálykodó házastársak kibékítése, a gyermekek erkölcsi gondozása) a cura pastoralis körében lelkészeink minél hathatósabban felkarolnák és ha mind ezen lelkészeti teendők ellátásának szabályozását az egyházi fejelemben intézményesen beillesztenénk s evégből a Helvét Hitvallás által előírt házasságfegyelmi hatóságokat megszerveznénk, amelyek természetesen házassági juriszdikciót nem gyakorolhatnak, mert az ennek körébe tartozó megannyi jogi kérdésekben (pl. a házasság érvénye vagy érvénytelensége, elválás, a gyermekek törvényességének kérdése) a mi felfogásunk szerint csakis a polgári törvényszékek és pedig az állami házassági jog szabályai szerint ítéelkezhetnek.

Dr. Kérészy Zoltán

Kultúrmorfológia

1.

Ha az ember a kultúrmorfológiai szemléletet közvetlenül meg akarja érteni, nem kell messzire mennie, a szemlélet kialakulásából is meg lehet. A múlt század végén semmi sem lett volna idegenebb, mint egy határozottan antiracionális, vagy ami ugyanaz, organikus kultúra-felfogás, amelyik azt mondja, hogy: „a kultúra szerves élet és az ember csak többé vagy kevésbé méltó hordozója, de egyáltalában nem alkotója, — az emberfölötti kultúra-élet tárgya, nem pedig teremtője“. Mindenki emlékszik még az evolucionista kultúra-elméletekre, a Spencer-féle naturalizmusra, amelyek a kultúrát mindig az embertől tette függővé, legfeljebb földrajzi helyzetet, időt, fajt volt hajlandó „tényezőnek“ felvenni. A morfológiai felfogás számára a kultúra valami emberfölötti. A kultúrában személyiségfölötti lélek (paideuma) valósul meg, — materializálódik, valami „szellem“, — „metafizikai“ lényeg az, ami saját élettörvényei szerint valahol kicsírázik, megnövekszik, elterjed és az embert „megragadja“.

Ez a felfogás még most is túlságosan újnak látszik, nem ahhoz, hogy az ember elfogadja, de még ahhoz is, hogy teljesen megértse, — következményeivel együtt. Pedig ez volt az az alap, amiből Spengler elindult és ez volt az a tengely, amely körül az egész spengleri történet szemlélet megfordult. Minden egyebet könnyebben, hamarabb láttak be a „Nyugati kultúra alkonyá“-ban, mint azt, ami benne a lényeg; kiemelték pesszimizmusát, antiszociális felfogását, szuverén, csaknem filozófiai történetlátását, — azt nem, amit ő maga is hangsúlyoz, amikor kijelenti, hogy teljesen Goethe morfológiai elgondolását tette magáévá és a kultúrákat organikus lényeknek nézi. De ugyanakkor, amikor Spengler a „Kulturseele“-ről beszél, már egész sor gondolkozó, kutató, tudós és filozófus egymástól teljesen független diszciplínákban és teljesen más módszerekkel ugyanerre az eredményre jutott. Hogy a gondolat nem emberi alkotás, hanem emberfölötti valóság megragadottsága, egyetlen példán sem látni világosabban, mint Theodor Lessing és Ludwig Klages esetében. Mindketten a kor legnagyobb belső ellentétét dramatizálták: a Seele és Geist szembenállását, a hús-vér élet és az életromboló szellem küzdelmét, a történelemben, a természetben és az emberben. Egymásról nem tudva, egymástól teljesen függetlenül, társadalmilag is izolálva, mégis műveikben nemcsak a gondolatok azonosságát, de még megegyező kifejezéseknek is egész sorát lehet megtalálni. Ez a megegyezés a kultúrmorfológia kialakulásában is hasonló volt. Egy időben

több gondolkozóban más előzmények alapján, más körülmények között ugyanaz a belátás támadt. Egyszerre több helyen ugyanaz a jelenség keletkezett: — a gondolat egyszerre sok embert „ragadt meg“. A biológiában Uexküll, Driesch és Plessner, a történelemben Spengler, a geológiában és őslénytanban Dacqué, a klasszikus filológiában Otto, — végül az etnológiában az, aki az egész kultúr-morfológiát a legalaposabban és legnagyobb tárgyi tudással kifejtette: Frobenius, — egy időben mind a kultúra emberfölötti, organikus létéről kezdtek beszélni, arról, hogy a kultúrában magasabb valóság nyilatkozik meg. Eddig nem sejtett és nem értett szellem megragadja először az emberiségnek fogékonyabb egyéniségeit; de a megragadottság terjed és áthatja lassan, mindig mélyebben, az egész emberiséget. A kultúr-morfologia elterjedése maga igazolja ezt: először néhány kivételes gondolkozó felfedezése volt, hogy a kultúra élő valóság; aztán egész iskola támadt belőle. Végül az egész szemléletet megváltoztatta és a kultúráról való felfogást más, új alapokra fektette.

2.

A kultúr-morfologia alapgondolata és magja a goethei természetszemlélet, az a nézés-mód, amelyik főképen a „*Farbenlehre*“-ben és a „*Metamorphose der Pflanzen*“-ben, de egyéb természettudományi tanulmányaiban is megnyilatkozik. Goethe életszemlélete antik volt. Ez az antikvitás valami sajátos egységben, szerveségben, közvetlenségben nyilatkozott meg — valamiben, ami spekuláció nélkül elsődlegesen és érzéki módon tapasztalható. Goethenél éppen úgy, ahogy az antik népeknél nem választható el a lényeg és az alak — a Substanz és a Phänomen, — az immanens valóság és a forma. A görög világ sohasem tudta volna elgondolni azt, amire az európai racionalizmusnak rá kellett jönnie: a magánvalóra (*Ding an sich*), szóval valamire, ami bent van a dologban és sohasem lehet megismerni. A forma maga a lényeg — a jelenség maga a dolog — a felület, az alak a dolog magánvalóságával teljesen egy. Az ember formája maga az ember. Tartalmat és külsőt csak a racionalizmus ismer. Az olyan ember számára, aki közvetlenül él, belső és külső között különbség nincsen, az egyik meghatározza a másikat, mert a kettő: egy. És ennek a felfogásnak a gyökere mélyebbre nyúlik le, mint hinni lehetne és távolabbi következménye van, semhogy az első pillanatban el lehetne gondolni. Ha valaki minden alakot egybelát minden lényeggel, akkor a világ egész alakját egybelátja a világ lényegével — így támad az antik világban (Goethenél is) a felület, a felszín kultusza, — így támad az érzéki világban való öröm, amely végeredményben egyenlő az érzékfölötti és érzékmögötti fölött való örömmel.

Ahogy egy a lényeg és a forma, ugyanúgy egy a természet és a természetfölötti. És, ahogy az istenek formák, — a formák istenek. A valóság egyszersmind valóságfölötti — a világ magasabb világ — az élet átszellemített lét — a realitás magába foglalja a mithológiát és a természetbe való élet ugyanakkor transzcendens, vagyis vallásos élet is.

Goethe morfológiai világszemlélete a mult század számára természetesen nem lehetett más, mint „költészet“, vagyis a képzelődésnek szép, esztetikus, de végül is komolyan számításba nem vehető fajtája, aminek az u. n. tudományos gondolkozáshoz semmi köze sem volt. Nem is volt egészen a legújabb időkig, amikor egyszerre az orthodox természettudomány megingásával, majd felbomlásával egyszerre többen, több területen igazolva látták a morfológiai szemléletet, azt, hogy alak és lényeg között különbség nincs (példa rá Kassner fiziognomiája, Klages karakterológiája), valamit nem akkor ismerek meg, ha a láthatatlan magánvalót igyekszem megfogni, hanem akkor, ha szenzuális módon megfogom a dolog határait. Határok összessége egyenlő: forma, — ez pedig a legtöbb, amit egy dolgról tudni lehet: ez a dolog maga.

Spengler kultúrmorfológiája ezen a goethei szemléleten nyugszik: egy korszak határait kereste, végső, elzáró felületeit, vagyis formáját. Különösen két nagyszerű példán mutatta meg a szemlélet eredményét: az arab (magikus) és az európai (fauszti) kultúrán. De Spengler óta a kultúrmorfologia elmélyült és kibontakozott ugyanakkor, amikor adatokban gazdagodva diktáló tudománnyá vált, egész filozófiává, ennél többé: a jövő kultúrprogramjává fejlődött.

3.

Frobenius Leo már 1897-ben kifejtette a morfológiai szemlélet alapjait nagy könyvében, amelyet „Az afrikai kultúra eredetéről“ írt. Mindjárt az első lapon olyan terminológiát használ, amely az akkori tudománnyal teljes ellentétben állott, mert az evolcionista természettudomány ténszemlélete számára ez túl mély, túl „metafizikus“ volt. Ebben a könyvben már teljes határozottsággal jelentkezik az a felfogás, amely szerint az emberi élet alárendelt valami, függ attól a kultúra-lélektől, amiben él. Szemlélete nem az anyagra, az adatokra és tényekre irányul, — „Tiefenschau“ válik kedves kifejezésévé annak a szellemi attitűdnek megjelölésére, amit használ, amit vár és amit az új kultúratudománytól követel s amit már akkor sorstudománynak nevez el. Azzal, hogy Európán kívül élő népeket vesz vizsgálat alá, egyszerre kitágította a kultúra-felfogást és azzal, hogy az európai népekkel egyenlő színvonalon foglalkozik tárgyával, messze túlmegy még azon a

szemléleten is, amit Németországban Bastian képviselt. Mindezen felül Frobenius volt az első tudós, aki tudományát nem szintelen és jellegtelen laboratóriumvilágból csinálta, hanem eredményeivel világszemléleti, sőt morális eredményeket is várt és akart. A legtávolabb állott a korszak „exaktság-mániájától“, — a tudomány életszerűségét és életszerűsítését kívánta. És végül ő volt az első tudós, aki szembeszállt az európai szellemiséggel, aki először vette észre, hogy merre halad Európa, hogy a fehér népek mennyire kiélték kultúrájukat és az európai életnek nem lehet más konzekvenciája, mint az, hogy mindazt, amit századok építettek, az egész racionalizmust, fel kell adni.

Frobenius fiatal és érett felfogása között annyira nincsen különbség és törés, ahogy nincsen törés és ellentmondás egy nővény fiatal és öreg kora között. Természetes továbbnövés, — „anastrophé“, hogy a folyamat megjelölése Frobenius egyik kedves kifejezésével történjék, — kibontakozás, organikus fejlődés: már fiatakorában készen az alapgondolat, harminc év alatt pedig mindig gazdagabban és teljesebben, érettebben jelentkezik ugyanaz. Ha az ember megnézi, mit mondott a stílusról első könyvében, azt találja, hogy mindenekelőtt szembeszáll az akkori felfogással, amely mindenütt célokat, burkolt érdeket, hasznot szimatolt: „tűsokat bízunk ebben a céltudatosságban“ írja. A stílus nem más, mint anyagszerűség. „Amíg az ösztön a kultúra kidolgozásában meg van fogva, az anyagszerűségben egyetlen hibát sem fog elkövetni. Nincs olyan primitív nép, amelyik ez ellen a követelmény ellen vétene.“ Mihelyt valahol anyagszerűtlenség jelentkezik, azonnal tudni lehet, hogy ez a megragadottság hiánya. Ha kő fát, fa követ utánó, — ha a plasztika belelép a festészetbe, vagy fordítva, ha vallás, politika, morál egyensúlya megbomlik, ha gazdagság lép előtérbe, — az élet „anyagszerűtlenné“ lesz, ott a kultúra halófélben van. Ahol ornemens és tárgy elválasztható, ott már nincs szerves egész. „Minden eszköz szervesen az anyag lényegéből nő ki“. Ez a goethei alak-lényeg-szemlélet egysége: ez a morfológiai nézés alapja. Későbbi könyveiben ugyanezzel a kérdéssel kapcsolatban folytatja és kimélyíti: „soha sincs dolgunk idővel, mindig formákkal“. Ami a világ szenzuális valósága (tárgyak, intézmények, művészetek, szokások), az sohasem idő, hanem mindig: arculat. „Alle Wirklichkeiten ist überzeitlich — minden valóság időfeletti: — a stílus is túléli az elképzelhetőséget“. A régi világból maradnak eszközök, alkotások, művek, amelyek ma már átélhetetlenek, érthetetlenek, kiestek az élet köréből, — a stílus azonban változatlanul megmaradt. Ez minden élő kultúrán belül minden jelenség határozott stílusa (Stilbedingtheit) ez az, ami feltétlenül felismerhetővé teszi egy darab szövegről éppen úgy, mint egy dalról, vagy törvényről, hogy hová tartozott: Káldeához, Beninhez,

az inkákhoz, görögökhöz, vagy a balii malájokhoz. Végeredményben mindig életstílusokról van szó — zárt és egyszeri és szerves életről — „amelyben semmi sem önkényes és szeszélyes, hanem minden egyes vonás és szimptoma a formavilágban kicsúcsosodó lényeg“ (Kulturgeschichte Afrikas).

4.

„Amit eddig világtörténetnek neveztünk, csak része volt annak s ilyen rész sok volt előttünk és kellett, hogy legyen. — Az Európából áradó pusztító tűz, amely elborítja a földet, néhány évtized alatt az eleven és halott világtörténetet teljesen fölemésztheti; minden kis nép elpusztulásával a világtörténet egy részevész el örökre“ (Das sterbende Afrika). A kultúrát nem az adat teszi, nem a muzeális tárgy, a kosarak, edények, lándzsák, maszkok, pajzsok gyűjteménye, leírt nyelvtan, feljegyzett ima, mithosz, lekottázott dal, utazók néprajzi és pszichológiai megfigyelése. A kultúra éppen az, hogy az eszközöket használták, a dalokat énekelték, a szokások kötöttek, hiszen a kultúra csak akkor kultúra, ha vér folyik benne. Különösen tapasztalható ez ma, amikor Európában olyan kultúra van érvényben, amely már nem köt, amelyben már nem folyik vér, amely csak teher, senki sem hisz benne és senki sem éli. Ami megmarad, a stílus, ami elvész belőle, az a világtörténet.

Frobenius „Tiefenschau“-ja számára az afrikai kutatóutak alatt a világtörténetnek, vagyis az elsődleges életnek két nagy alapvető lehetősége bontakozott ki. Az afrikai népeknek két mesterük volt, az afrikai életnek két ősképe: a növény és az állat (ethiopiai és hamita nép- és kultúra-stílus).

Az ethiopiai nép életében a döntő szerepet a növény játssza. Tápláléka növény, foglalkozása földművelés. De a növény belülről is meghatározza a kultúrát (was wir Kultur nennen, ist vielfach Gemütsausdruck, Sprache des Gemüts). Minden szokásnak, az élet minden megnyilvánulásának, vallásnak, kultusznak ősképe a növényi élet. A népek a növény világvalóságában élnek (Die Menschen leben im Sinne der Pflanze und empfinden sich mit ihr und sie mit sich selbst als identisch). És ez határozza meg az egész életmódot: az ember, a nép világérzése vegetatív. Ezért ez a nép a tudattalanság mély fokán van; nyelve nem hajlékony; nem beszédes; irodalma nincs: — „mivel azt, ami magától értődik, senki sem foglalja szavakba, nem keletkezhetik soha a lapos klisé-szó, sohasem támad az a helyzet, hogy az ember a dagályos fecsegések közepette megtéved önmaga és a világ felől... Mindenkinek átéli a világot — ezért ez a nép nem ismeri a népköltést. Olyan embereknél, akik az élet eseményeit élménnyé sűrítik, nem

támadhatott öröm a mesélés, a költés fölött. Maga az élet költészet — a legmagasabb, de közölhetetlen költészet“ (Dichten und Denken im Sudan).

A hamita ember-nép-kultúra-típusra érvényes mindaz, amit Spengler a „ragadozó“-ra (Raubtiermensch) mondott. „Ha az ethiopiai a házasságban félős szeméremmel szenteli magát az élet továbbnövésének, a hamita csak a hódításban, a gyönyörben és a birtoklásban találja örömét. Ha az ethiopiai az elhaltakat minden elképzelhető tisztelettel veszi körül... a hamita félve menekül a holttest elől és igyekszik megszabadulni attól az elhalttól, akit a legjobban szeretett... Az egyiket a dolgok értelme vezeti, a másikat a cél. Tudatosan és tudatlanul az ember a hamita kultúrában csakis tényeket él át és minden közvetlen a dolgok mögött levő valóság megnyilvánulását visszautasítja“. „A hamita kultúra életérzése nem ismeri a símán sikló egyenletességet“ (Schicksalskunde). Vezetőgondolatai: a létért való küzdelem, a hatalmi ösztön, a becsvágy, a gyönyörhajhászat. A hamita a jellegzetes én-ember. Morálja az önzés körül fordul meg. Jogérzése a tulajdonon alapszik. Az ethiopiai életforma patriarchalis, helyhez kötött, családias, a pietas hatja át, tradicionális; a hamita életstílus kalandor, forradalmár, a természetet kizsákmányolja, morálja individualista. Az első a nyugalomra, tenyésztetre épült; a másik a mozgásra és a hódításra. Az első élet ősképe a növény, a második az állat.

5.

Igy most már világosan kitűnik, hogy mit ért a kultúrmorfologia kultúralélek, ahogy Frobenius mondja: paideuma alatt (Erlebte Erdteile. VI. köt. Paideuma). A kultúralélek az embertől független világvalóság, nem olyan értelemben, ahogy egy hegelianus valamilyen szellemi lényeket gondol el, hanem sokkal inkább úgy, ahogy Goethe az „ősjelenségről“ (Urphänomen) beszélt. És paideuma nemcsak kétféle van, vagy növényi, vagy állati, nemcsak két kultúratípus van: hamita és ethiopiai. Az ősjelenség lehet uranikus, amikor az ősképe a csillag és az ég (babiloniai kultúra), lehet az ősképe a víz, lehet a kő. Minden esetben azonban elemi és minden esetben olyan világvalóság, ami az ember sorsát elhatározóan formálja. A paideuma tulajdonképpen: természet, de olyan magasabb értelemben vett természet, aminek Goethe tartotta. Nem dolog, hanem a dolog lényege, — nem tény, hanem valóság, — nem az élet stílusa, hanem ami a stílust belülről kifejleszti és növeszti. Az ember sohasem független, — minden ember életét tartalmaz, értelemmel (Sinn) a paideuma tölti meg. Az ember a paideuma tárgya. A paideuma pedig a „Grundphänomen des Lebens“ (Schicksalskunde).

A paideuma teljes megértésének, Frobenius egész gondolkodásának, a kultúrmorfológiának kulcsa: a megragadottság alap-élménye (Ergriffenheit). Ezt az élményt világosan és élesen el kell választani azoktól a fogalmaktól, amelyekkel a tudomány eddig dolgozott. A tudomány csak tényeket vett figyelembe; a tényeket az ember „megérti”. Így jutott a természettudomány abba a zsákutcába, amelyben a múlt század végén véglegesen megrekedt. A kultúrmorfologia felismerte, hogy a tudománynak nem tényekkel van dolga, hanem a valósággal. A valóságot pedig az ember nem érti meg, hanem a valóság az embert elemi módon „megragadja”. Ez a frobeniusi Ergriffenheit.

„Abban az időszakban, amikor a növény lényege az embert megragadta — az ember növény-szerepet kezdett élni, a növény lett életének kifejezésévé. Az ember oly áthatóan éli bele magát, hogy a növény kultúrájának természetes jelenségévé lesz és végül is abban csúszosodik ki. Így a növényt felhasználja — a földművelésben.” „Abban az időszakban, amikor az állat lényege befolyást gyakorolt az ember fölött, megragadta, az állat szerepét játszotta, ez lett világszemléletének feltétele és kiteljesedése és így kifejezése is. A megragadottsági időszak letűnése után az állat-élményt, mint kultúrnyereséget felhasználta és alkalmazta; így keletkezett az állattenyésztés”. „A kozmikus megragadottság idejében az ember eget, földet és évszakot játszik — a keletkezés és elmúlás nagy tragédiáját éli és erre rendezi be életformáját. Mindez a megragadottság kifejezése — minden kultúrjelenség alapján ilyen megragadottság, így keletkezik: állam, királyság, papság, törvény” (Kulturgeschichte Afrikas).

Frobenius kultúrmorfológiájának fontossága nemcsak abban van, hogy Afrikát, azt a földrészt, amit ötven évvel ezelőtt még földrajzilag is alig ismertek, teljesen feltárta; kétségtelen, hogy ma az ember egyetlen földrészről sem tud annyit, oly lényegeset és kimerítőt, mint éppen Afrikáról és éppen Frobenius művei alapján. Ez csak tudományos eredmény volna s ez, bármilyen nagy, mégis ezoterikus. A kultúrmorfologia legnagyobb eredményei — és ebben van fontossága a mai Európa számára — mindennemű kultúrára egyformán vonatkoznak. Modern terminológiával szólva: a kultúrmorfologia egzisztenciális tudomány, vagyis tárgyába Európát éppen úgy belevonja, mint Afrikát, a fehér emberről itt éppen úgy szó van, mint a négerről és arabról, a primitív lándzsáról éppen úgy, mint az újkori szövőgépről, vagy ágyúról. Frobenius olyan elvont, tudományos fogalmat, mint amilyen a „kultúra” volt, egzisztenciálissá tett: bekapcsolta az ember közvetlen létébe. Azok a gondolatok, amikre tudományát felépítette: a „lényeg és alak egysége”, a „mélység szemlélet”, a „paideuma”, a „tény” és „valóság” szembeállítás, végül a „megragadottság”,

megvilágították azt, hogy a kultúra kérdésében közvetlenül az ember életéről van szó. Olyasvalamiről, ami az ember világszemléletét éppen úgy meghatározza, mint magánéletét, morálját, ízlését, ruházódását, metafizikai magatartását éppen úgy, mint hétköznapi viselkedését. És a kultúrformológia éppen ennél az egzisztenciális tulajdonságánál fogva nemcsak az egyéb kultúrák életéről ad felvilágosítást, nemcsak az ember saját világhelyzetének felismerését segíti elő, annál fontosabbat tesz: a mai kultúrfordulat (Kulturwende) idején, amikor minden jel arra vall, hogy az emberiség új korszak küszöbére érkezett — közvetlenül alkotja az új korszakot: érzékenyebbé teszi az embert az új megragadottságra.

Hamvas Béla

Tolongó szavak.

*Verstelenül surrant évre év.
Azt hiszitek, elnémultam én?
Itt muzsikált bennem legbelül
hangfogóval egy mély hegedű:
valami elmélyült halk öröm.
Ráfigyeltem s elszállt az erőm.*

*Ringtam alétan a dallamon,
ki se nyitottam az ablakom,
hogy áradjon zeném világgá,
változtasson újra cigánnyá,
ki a nóta végén tányért tart:
vígyorogva zsebel diadalt.*

*Csak lelkemet zuhogta tele
ez az anyagtalan lágy zene.
Mégfürdette minden porcikám,
lemosta rólam, ami cigány,
le az irigységet, az epét,
lefürösztött minden feketét.*

*Most az elhessegetett szavak
csapatostul visszaszállanak.
Kik a türelmetlen tolongók?
Fekete hollók vagy galambok?*

JUHÁSZ GÉZA

A francia református egyház története*

A francia református egyház történetének három százada — el egészen a nagy forradalom küszöbéig — a csaknem szakadatlan vértanúság trilogiája. Ennek a trilogiának első része a mártírvérben, máglyatüznél fogant reformátori magvetéstől s a nagy hugenotta vallásháborúktól az azoknak végetvető s korlátolt válástürelmet biztosító, IV. Henrik-féle nantes-i edictumig (1598) terjed. Második része az edictum érvénybenállásának korszakát foglalja magában, annak 1685. október 17-ikén történt visszavonásáig. Végül a harmadik része a törvényen kívüli állapotba helyezett hugenották kegyetlen üldöztetésének a kora, amely — igaz, hogy közbeeső szünetekkel, majd fokozatos enyhüléssel — egészen 1787-ig tart.

Ez a könyv a trilogia középső részét foglalja magában. Szerzője méltó volt azokhoz az ősökhez, akiknek ebben és a megelőző korszakot tárgyaló kötetében (*Histoire de la Réforme Française des Origines à l'Édit de Nantes*, 1926, amelyet a *Protestáns Szemle* 1927. évfolyamának 579. skk. lapjain ismertettünk) oly nagyszabású emléket emelt. A 73—74 éves aggastyán, a párisi protestáns theologiai fakultásnak egy emberöltőn át nagyérdemű egyháztörténettanára s egyben az egyik párisi lelkipásztori állásnak is betöltője, ezen a művén, amellyel a hivatali nyugalom éveiben addigi tekintélyes történettudományi termelését meg akarta koronázni, a halálos ágyán, súlyos műtét utáni reménytelen szenvedések közepette végezte el irtózatosszerű erőfeszítéssel és csaknem vértanúi lendülettel az utolsó simításokat: sebtében kezdtek meg a mű szerkesztését, hogy még a korrekturát is láthassa — de mire az első nedves kefélenyomat eljutott betegszobájába, halott volt (1933. dec.).

Ezt a kötetét is ugyanazzal a teljes tudományos készüléssel írta meg, amellyel a megelőzőt — de ugyanazzal a soha nem titkolt gyakorlati céllal is: igazságot szolgáltatni a régibb és különösen a legújabb francia történetírásban annyiszor félreismert és félremagyarázott hugenottizmusnak s az utódok szívét felgyújtani az elődök hitvalló hűségének és önfeláldozásának kifogástalan történetiségű képeivel. Ez a kötet főképp azzal szolgálja ezt a kettős gyakorlati célt, hogy megdönti azt a meglehetősen közkeletű tévedést, amely nemesak átlátszó célzatosságú művekben, de még nyilvánvaló pártatlansággal írott, vagy egyenesen protestáns szel-

* *Histoire de la Réforme Française de l'Édit de Nantes à sa Révocation*. Viénot J. műve. Páris 1934 (Fischbacher). Nagy 8-rét, 654 lap. 48 képpel.

lemű munkákban is ott szerepel: mintha t. i. a hugenották a nantes-i edictumtól fogva jó ideig teljesen zavartalanul élvezhették volna a részükre jutott türelmet, nemcsak IV. Henrik, de még Richelieu kormánya alatt is, és tulajdonképpen csak az ő politikai megbízhatatlanságuk, külföldre való kacsintgatásuk, „állam az államban“-szerű, politikai, sőt katonai biztosítékokkal is megerősített „kiváltságos“ helyzetük lett volna az oka annak, hogy először megsemmisítették mint politikai párt, majd pedig társadalmi és vallási felőrlésük is célul tűzött ki.

Ennek a felfogásnak téves voltát a szerző, a kérdés teljes irodalmi és kiadott forrásanyagának tiszteletet parancsoló ismeretében — de azt a maga, több országban folytatott levéltári kutatásainak eredményeivel is értékesen kiegészítve — meggyőződéssünk szerint most már megcáfolhatatlanul, végérvényesen kimutatja. Valójában a hugenották biztonságérzete a nantes-i edictum után sem lehetett soha zavartalan. Az óriási vagyonú és hatalmú francia klérus és szerzetesség, kivált a jezsuita rend, a tőlük egyre erősebben befolyásolt udvar útján, már a hugenottapártolónak tartott IV. Henrik alatt is, a vallási zaklatásnak, a társadalmi nyomásnak, az anyagi és joghátrányok alkalmazásának egész rendszerét dolgozta ki és vette alkalmazásba a reformátusok ellen. A királyi hatalom kezdettől fogva — tehát ismételjük, már IV. Henriktől fogva, akinek pedig a hugenotta multját s volt hitfelei állítólagos pártolását a fanatizmus a katholizálása ellenére sem tudta megbocsátani (Ravaillac törének is ez volt a végső oka!) — csak nagyon lanyhán, óvatosan és következtelenül kelt a református alattvalók védelmére, amikor azok az „örökérvényű“ edictumban biztosított, nem több mint egyszerűen emberi jogaik nyílt megsértéséért vagy alattomos kijátszásáért feljajdultak. Az élesebb szemű hugenotta vezetők kezdettől fogva látták is ezt a megsemmisítésükre törő szívós és kérlelhetetlen, tökéletes tervszerűséggel szervezkedő szándékot — de végzetük volt, hogy a követendő magatartás tekintetében sohasem bírtak egy értelemre jutni. A kálvinizmus politikai tanaiból csak a kisebb rész tette magáévá a fegyveres ellenállás jogosultságának elvét a lelki és testi zsarnoksággal szemben — a nagy többség, a folyton fogyó református arisztokrácia éppen úgy, mint a lelkészek nagyobb része is csak a lutheri türve-szenvedéssel, a föltétlen lojalitás folytonos hangsúlyozásával és becsületes gyakorlásával remélt valamit javítani egyháza helyzetén. E megoszlás miatt a szórványos hugenotta-fölkelések éppúgy nem vezettek sikerre, mint ahogyan a lojalitás sem ért el eredményt. Richelieu és Mazarin fajtiszta macchiavellizmusában a hugenottizmus egyszerű ütőkártya volt: amikor enyhébben bántak vele, ezt a német és egyéb protestáns szövetségesek felé irányuló gesztusnak szánták; amikor pedig újra erősebben

megszorították nyakán a hurkot, ezt vagy a hazai klérus politikai szolgálatainak biztosítása érdekében tették, vagy pedig a pápai szék és az egyházi államot éppen akkor magában foglaló diplomáciai csoport megnyugtatótását és lekötelezését szolgálták vele. Maga a klérus viszont annál buzgalmasabb eréllyel veti rá magát a hugenották üldözésére, mennél nagyobb szüksége van arra, hogy katolikus igazhitűségét a gallikán és janzenista mozgalmak miatt folyton gyanakvó pápaság előtt újra meg újra — ezen a legkényelmesebb úton — kétségtelenné tegye. Végül a nagykorúvá serdült XIV. Lajosnál egyfelől az abszolút állameszményhez való ragaszkodása okozza a vallási ügyben való kérlelhetetlen magatartást, másfelől személyes üdvbiztosításának érdeke, amelyre a maga és udvara közismert magánéletében s a néha napján mégis csak fölébredt lelkifurdalásai között — jezsuita sugalmazásra — az eretnokség kiirtását látja a leginkább célravezető eszköznek.

Igy következett el feltartóztathatatlanul 1685. okt. 17-ike, amely — a közelkorú és jó katolikus Saint-Simon herceg, a kitűnő emlékiró szerint — „elneptelenítette az ország egynegyed-részét, tönkretette kereskedelmét, iparát átjátszotta a külföld kezébe“, a lakosság legértékesebb elemeire pedig leírhatatlan szenvedések hosszú láncolatát zúdította. Ha volt valaha politikai tett, amelyre — minden keresztyéni szempont kikapcsolásával — el lehet mondani azt az éppen francia szellemességet, hogy: több volt a bűnnél, mert hiba volt — akkor a „révocation“ valóban iskola-példája annak.

Viénot azt adja elő — a hugenottizmus történetírása terén eddig, összefoglalásban még senki által meg nem előzött gazdag részletezéssel — hogyan fejlődtek az események eddig a végzetes lépésig s micsoda irtózatoss szenvedéseket kellett a Napkirály hú, védtelen és fegyvertelen alattvalóinak — a hirhedt, borzalmas dragonnádok alakjában — *pusztán már azért kiállaniok, hogy ezt a lépést megtehesse a király* (t. i. hogy a révocation főokául azt hozhassa fel, hogy hiszen már *tulajdonképpen nincs is az országban eretnokség* — ami pedig a csizmás missziók alaposan végzett munkája után is ország-világ előtt nyilvánvaló hazugság volt!). Az előadás rendkívül színes és drámai, de forrásbizonyítékokkal nyomról-nyomra gondosan megtámasztott. A szerzőt őszintén bevallott „pártos“ állásfoglalása nem teszi elvakulttá sem az üldözőkkel, sem az üldözöttekkel szemben: amazoknál méltányol minden felcsillanó jóakaratot, akár a politikai belátás, akár a keresztyéni vagy a pusztá emberies érzés sugallja — emezeknél nem habozik rámutatni a hősi és vértanúi erények mellett a néha súlyos botlásokra, gyarlóságokra is (pl. a spanyol intermezzóra a nagy Rohan herceg külpolitikájában stb.). Különös gonddal bontja szét a vallási és a világi politika folyvást összeszövődő szálait: művének

azok a legtanulságosabb részletei, amelyekben a belpolitikának és a világeseményeknek a hugenotta kisebbségi sors alakulására való befolyását vezeti le aprólékos részletezéssel. Itt aztán nem egyszer el is ragadja a buzgalma: lapokon keresztül nem tudjuk, vallási, politikai, diplomáciai történetet olvasunk-e igazában. A hugenotta-sors alakulását befolyásolt fejedelmek, politikusok s egyéb, éppen *nem* csak a református egyházhoz tartozott személyiségek jellemzésében messze túlmegy a tárgyához és céljához mért szükségesség határán, amellet, hogy anekdotázó hajlamának is mértékletlenül enged és a francia tudományos irodalmi közszokástól általában igen bőkezűen kezelt idegen szövegidézési joggal néha csodamódra visszaél. Általában nagyobb a részletező, mint az összefogó képessége, amiben ennél a kötetnél, az eredendő adottságon és gátláson kívül, mindenesetre része lehetett az életkornak és annak a fájdalmas körülménynek is, hogy a papírra vetést már a halálos kórral testében végezte el.

A különben rendkívül nagy érdemű és hézagpótló mű legnagyobb hiányául azonban nem ezt hozhatjuk fel, hanem egyikül azt, amire már a megelőző kötet bírálatánál is rámutattunk: a protestantizmus lényegéről vallott felfogásának elégtelenségét („Micsoda alapján a protestantizmus? Még a sokáig megőrzött tekintélyi formák alatt sem más, mint a lelkek és a népek fellázadása a pápaság egyetemes tekintélye ellen“ — vagyis tehát alapján negatívum!) és a református keresztyénség alaptanításai iránt csekély érzékét. Azonban nemcsak elvi felfogás tekintetében, de történeti anyagával sem elégít ki bennünket teljesen a hatalmas kötet: a hugenotta egyház e korbéli — pedig gazdag és szép — belső életének rajza (igehirdetés, theologia, fegyelem, gyülekezeti élet, család, iskola stb.) egy-két, alkalmilag és ötletszerűen elejtett adaton és megjegyzésen kívül, teljesen hiányzik belőle, és így hiányzik a legmélyebb és legvalóságosabb magyarázata a mindhalálíg hű töredék csodálatos és szinte páratlan kitartásának. Ezért a másik legfőbb hiányért — amely a máskülönben legszebb lelkesedéssel és legnagyobb gonddal megírt „egyház történelmi“ művet is olyanná teszi, amilyen érték a drágaköve-vesztett arany gyűrű a maga vak szemével — nem kárpótol bennünket teljesen a máskülönben nagyon érdekes 16. fejezet: az egyetlen, amely a szó szorosabb értelmében vett szellemi dolgokkal és társadalomlélektani környezetrajzzal is foglalkozik és azt adja elő, hogy még a legfeszültebb felekezeti közti helyzetben is milyen bensőséges, kölcsönös megbecsülésen alapuló érintkezés volt egyes művelt katolikus és protestáns körök között, persze főként irodalmi és tudományos téren (a Francia Akadémia egyik alapítója és első főtítkára is, Conrart, meggyőződéses hugenotta volt: irodalmi téren is sokkal termékenyebb, hogysém Boileau-nak a „si-

lence prudent“-járól szóló ismert csúfokodását készpénznek fogadhatnók el!). Még kevésbé kárpótolhatnak bennünket természetesen az említett hiányért a könyv 20., 21. és 22. fejezetei, amelyeknek tárgya — a vallásügy alakulása a XIV. Lajos uralma alá került Elzászban, meg a kis montbéliardi (mömpelgardi) fejedelemség vallási és politikai viszontagságai a tárgyalt korszakban, amikor még ez a terület nem is tartozott francia uralom alá, csak erős befolyása alatt állt a francia politikának — csak a lehető legvékonyabban, vagy még úgy sem függ össze a könyv többi részeivel, melyek a „Réforme Française“-zel, tehát elvégre is a *franciák* református-hugenotta egyházának történetével foglalkoznak. Úgy látszik, a szerzőt, a kis Montbéliard lutheri egyházának egykori lelkészét és egyháztörténetíróját, e fejezetek odacsatolásában a francia imperializmus némi hatása mellett lutheránus rokonszenv és kegyeleti szempont vezette: a sírba szálló agnának utolsó búcsúintése a szeretett föld felé, ahol pályáját ifjan és boldogan kezdte s amelynek odaszentelte munkája első felét. — Az utolsó fejezet (Les responsabilités), mint már a címe is mutatja, tárgyával kívülesik a mű tulajdonképeni tudományos feladatkörén, mert inkább ítélezés, mintsem történetírás: a benne elmondottak legnagyobb része ellen azonban csak az emelhetne joggal kifogást, aki a szerzőtől, a könyve derék részében felhozott és okmányilag igazolt rengeteg tényállítást cáfolni tudná. Ha pedig ismerjük a szerző becsületesen bevallott gyakorlati célját, melyről ez ismertetés elején szóltam, akkor egészen logikusnak és természetesnek találjuk, hogy művéhez ezt a záró fejezetet is odafűzte.

A boldogult Viénot e nagy posthumus könyvével magának és evangéliumi egyházának egyformán szép emléket emelt, a hugenottizmus 17. századi történetéhez — minden hiánya mellett is — megcsinálta a további kutatás számára nélkülözhetetlen „standard-work“-ot, amely egyebek mellett azért is beható tanulmányozást érdemel a mai nemzedéktől, mert valóságos enciklopédiája az ellenreformáció örök módszereinek.

Révész Imre

Szenczi Molnár Albert ismeretlen levelei.

A következő lapokon Szenczi Molnár Albert hat ismeretlen levelét és egy róla szóló levélbeli tudósítást közlünk. A leveleket Dr. A. A. van Schelven haarlemi tanár találta meg a müncheni állami könyvtárban (Collectio Camerariana Vol. IX. fol. 191--198.) és küldte el Ravasz László püspöknek, folyóiratunk főszerkesztőjének.

Az első Molnár-levél Hanauban 1624. március 3-án kelt. Molnár ír benne anyagi megsegítettéséről, melyre a heidelbergi pusztulás után annyira szüksége volt. Említi Bethlen Gábor fejedelem hazahívó levelét: „Semmi más dolga nem lesz, mint könyvek fordítása és kiadása... Erdélyben is van már, megfelelő nyomda a szükséges könyvek kinyomtatására...” A meghívást Molnár külföldi barátainak is hírül adta. Levele szerint mindnyájan azt tanácsolják neki, hogy ezt a nagyszerű alkalmat két kézzel meg kell ragadnia. Ő azonban retteg a hosszú és fáradságos úttól, meg a költségektől. A fejedelem küldött ugyan neki 16 aranyat, de ennek az összegnek egy részét a napi szükségletek, más részét pedig a hitelezők követelése emésztették fel. Egyébként minden idejét az Institutiones magyar kiadása körüli teendők foglalják el. Már a végén tart a munkának és a levél írását követő napokban készül a Bethlen Gáborhoz intézendő dedicatio megírására. Kereskedő ismerősei a hajón való hazautazást tanácsolják neki. A tanácsok következtében az a terv fogamzik meg benne, hogy a tengeren Danzigba megy, onnan le a Visztulán Krakkóba, mely „már csak húsz mérföldre van a magyar határtól”. Valószínűnek tartja, hogy így még ellátogathat Hollandiába is és ott a holland rendektől utiköltséget kérhet.

A második levél már Danzigból, 1624 július 29-ről való. Molnár Amsterdamban várakozott utána küldetett holmijára, de mivel ideje még volt, áthajózott Angliába. Onnan Utrechtbe tért vissza, majd ismét Amsterdamba, családjához. Nyolc napi utazás után ért Danzigba. Itt nagy szívességgel fogadták. A tanács 20 tallért adott neki további utiköltségül és mások is támogatják. Gyakran hívják meg vendégségbe. Utazásának legközelebbi célja Thorn. A III. sz. alatt közölt levélben Joannes Turnovius, lengyel szuperintendens jelzi is Molnárnak Thornba való jövetelét.

Utazásának további közbeeső állomásairól nincsen híradás a mostani levelekben. A negyedik levél 1625. január 29-én, Kassán keltezett. Csak rövid beszámoló, mert Molnárt éppen levélírás közben hívják meg a szepesi zsinatra. Egy-két mondata már a levél-

írónak Bethlen Gábor fejedelemmel való közelebbi kapcsolatait is sejteti. A fejedelem Kassát jelölte ki számára tartózkodási helyül. Fizetésének és természetbeni járandóságának részletes ismertetése is itt olvasható.

A hat nappal később, ugyancsak Kassán írt levél eleje a már előbb említett szepesi zsinat tárgyait ismerteti. Érdekesek azok a sorai, melyek Bethlen Gáborra vonatkoznak. A fejedelem egyébként elrendelte, hogy Molnár, kassai járandóságának megtartása mellett, Gyulafehérvárra költözzék.

A hatodik levél (Kassa, 1625 április 1.) mintha Molnárnak a politikum ügyeivel való erősebb érintkezését jelezné. A fejedelemről írt sorai kétségtelenül figyelemreméltók. („Serenissimi nostri Gabriellis consilia ipsemet novit et Deus...“) A levél többi része főként európai politikai híreket közöl.

Az utolsó levél (Kassa, 1626. március 15.) igen jellemző Molnár Albertre. A fejedelem házasságáról szól. A fejedelemasszony megjöttének nagyon örül. Brandenburgi Katalin nevében szimbolumot lát, az erdélyi tudományosság fellendülésének biztató előjelét: „Faxit Jehova ter maxmus optimus, ut faustissimus adventus sit omen literaturae in nostra quoque Patria propagandae, iuxta illud Pontificium:

Sancta Catharina
Juva nos in doctrina!“

A levél végén egy holland művet említ, melyet ő Kassán magyarul kiadott. (...Ungarica typis evulgavi hic Cassoviae...) Ha szöveget jól értettük, akkor Molnárnak egy eddig ismeretlen művéről esik itt szó.

Molnár Albert a közölt leveleket Ludovicus Camerarius-hoz¹ intézte. A levelek elsőrendű értéke, hogy Molnár életének oly időszakából valók, melyhez egy-két munkájának előszaván kívül csak közvetett adatok állnak rendelkezésre. Dézsi Lajos részletes Molnár-életrajzának idevágó részei (212—215. l.) így nem egy tény-nyel egészülnek ki. Molnár hazatérésének útvonala e levelekkel ismeretessé vált, kassai tartózkodásának ideje kinyult az 1626. év tavaszáig és a fejedelemhez való viszonyának megismeréséhez is akad egy-két támogató jel. A levelekben előforduló nevek újabb személyes kapcsolatokra hívják fel a figyelmet és talán éppen ezeknek a neveknek az ismerete ad majd alkalmat arra, hogy Szenczi Molnár Albertnek más ebből az időből való levelei is elő-

¹ L. Camerarius, a híres Joachim Camerarius unokája (1573—1651), a levelek íratási idején Frigyes pfalzi választófejedelem tanácsosa. (Jöcher: Gelehrten-Lexicon. 535. l.)

Kerecsényi Dezső: Szenczi Molnár Albert ismeretlen levelei

kerülhessenek, melyek ma még Európa kézírattáraiban várják a szerencsés megtalálót.

Hálás köszönet illeti meg Dr. A. A. Schelvent a levelek megtalálásáért, valamint azért a szívességért, mellyel őket folyóiratunk rendelkezésére bocsátotta.

Kerecsényi Dezső

I.

Salutem in Christo servatore, et laetissimum communis exiliū exitum precor.

Perscripsi sub exitu anni superioris ad nobilissimum Blarerum, vir Magnifice, Domine Camerari, patrone mi suspiciende, non caruisse pondere suo Serenissimi regis Friderici¹ literas, mea causa, ad Illustrissimam Materteram, Hanoviensis hujus, comitatus Gubernatricem,^{2a} scriptas. Ea enim in maxima hac rerum caritate meam meorumque necessitatem XII. Impp. Thaleris, et tribus saecis frumenti levavit benignissime, ac imposterum quoque suae erga me benignitatis spem fecit clementissime. Postmodum die 23 Januarii allatae mihi sunt ex Ungaria literae, quibus me serenissimus Princeps Gabriel² revocat in patriam, promittens se clementer de me prospecturum, nullumque aliud officium mihi injuncturum quam ut libris vertendis et edendis operam dem, additurum ad rem hanc mihi amanuenses. Esse jam in Transsylvania Albae Juliae Typographiam commodam satis ad imprimendos libros necessarios etc.

Haec est vocationis summa, quam perscripsi quoque Argentinam duobus meis magnis et dilectis Compatribus Magnifico Domino Brederodio³ et Domino Lingelshemio,⁴ qui eam ambo mihi gratulantur: ut etiam hic alii fautores mei ambatus manibus arripiendam censent. Perplacet equidem vocatio, sed itineris pericula et longitudinem reformido et sumptus necessarij defectus me terrificat. Nam Princeps meus tantum XVI aureos mihi misit hac vice. Quorum pars jam exposita est ad necessaria, reliqui vix sufficient creditoribus. Migrandum erit cum Coniuge et

¹ V. Pfaltzi Frigyesre, Camerariusnak 1618-ban cseh királlyá választott patronusára céloz.

^{2a} Ez a Gubernatrix Chatarina Belgica volt, Hallgató Vilmos Orániai herceg leánya, akinek a nővére, Louise Julianna az 1. jegyzetben említett Frigyes anyja volt.

² Bethlen Gábor.

³ Petrus a Brederode a németalföldi karok és rendek követe volt, főleg Heidelbergben.

⁴ Georg Michaël van Lingelsheim a pfaltzi választófejedelem tanácsosa.

4 liberis. Privignarum maximam, quae prius Domino Brederodio, post Domino Ingelshemio famulata fuit Haydelbergae, hic collocavimus juveni calciario caupensis nautae filio; mediam raperunt Bavari extra Heidelbergam, de qua nihil audivimus et an supersit ignoramus. Privigna minima matri ancillatur. Filiorum major duodennis, minor septenis est; filia in Ungaria nata prope novennis est.⁵ Hi sunt itineris gravamina, et aliquanta suppellex libraria. Viatici aliquanti spem jam fecerunt duo venerandi ecclesiarum ministri. Amplissimus Dominus Brederodius suadet ut hoc meum ad Principem Serenissimum Gabrielem migrandi institutu[m] scriptis ad Tuam Magnificentiam literis etiam Serenissimo Regi Friderico significem, quod hisce brevibus facio, vir Magnifice, inter continuas operas typographicas. Nunc enim pluribus adhibitis operariis strenue cuditur nostra Christiana Institutio Ungarica.⁶ In qua hodie corexi sectiones capituli XVI, libri quarti; spero intra decendium finitum iri totum opus. Indices confecti, errataque noto, dedicationem scribere cras aut perendie incipiam Deo volente. Via quaedam mihi ineunda sit nondum statuere possum. In nundinis proximis captabo consilium. Mercatores nostri navigandi commoditatem mihi commendant. Magnarius noster Abraham Wolf affirmat posse pro ventorum qualitate Amsterdamo per mare Balthicum dierum 4, 5, 6, 7, 8, novem vel decem dierum spacio navigari Dantiscum.⁷ unde adverso flumine Vistula⁸ non deesse navigandi occasiones Craccoviam, quae urbs 20 tantum milliaribus distat a terminis Ungariae. Ingentes sunt ambages, quas tamen minus horresco quam terrestri itineris sumtus et pericula. Navis enim aestivo tempore continuum est diversorium ubi exiguo vivere licet. Fieri itaque poterit, vir magnifice, ut vos denuo visam in Hollandia animo meo dilectissima, et Illustrissimorum Ordinum⁹ opem pro itineris necessitate implorem: quemadmodum, quum ibi versarer, mihi persuaserat vir eximiae pietatis et humanitatis, Dominus Joh. van Berchen: nisi diversum obtingat consilium in nundinis imminentibus. Audio Illustrem Comitem Turrensem adventare ad vos a Serenissimo Gabriele. Si quid mihi demandare forte velit Serenissimus Rex Fridericus apud compatrem suae Magnificentiae faciem fideliter. Bene et feliciter vale, Patrone mi suspiciende, et

⁵ Az itt említett gyermekek: Magdalena (szül. 1599. nov. 19.); Maria (szül. 1602. aug.); Juliana (szül. 1604. okt. 4.); Johan Albertus (szül. 1612. júl. 31.); Paulus (szül. 1618. máj. 12.) és Elisabeth (szül. 1614. okt. 31.).

⁶ Kálvin: Institutio Christiana Religionis-ára gondol.

⁷ Danzig.

⁸ A Visztula.

⁹ A németalföldi karok és rendek.

Kerecsényi Dezső: Szenczi Molnár Albert ismeretlen levelei

festinae scriptioni et tamen vel quinquines interruptae ignosce benigne.

Hanovia 3 Martii 1624

Vestrae Magnificentiae

*Servus et cliens fidelis
Albertus Molnar*

*Mitto pagellam occupationis
meae specimen.*

*Viro magnifico
Domino Ludovico Camerario,
Serenissimo Regis Bohemiensis
Cancellario, Dno Patrono suo
suspiciendo*

*Hagam Comitibus
Hollandiae*

II.

Salutem in Christo Jesu et perennem felicit[at]em. Magnifice et Clarissime Domine Camerari, mi fautor, suspiciende.

Mirabile et varium vitae meae et itinerum curriculum ipsemet ego miror maxime, et Ductorem professionum mearum debitis laudibus concelebro. Haga Comitibus^a Hollandiae reversus Amsterdamum meae sarcinae maximam partem, bibliotheculam Coloniae incognitam, detineri a Domino factore Johann Van Den Enden; cui descriptionem dolii mei librarii et arcae meae claves mittere jussus sum: et dum intelligerem mea illinc non percepturum ante 4 hebdomadas commoda navigatione trajeci in Angliam: unde cum Nobilissimo Domino Anstcutero^b Legato Regio redii Ultrajectum, tandem postridie ad meos Amsterdamum, hinc post octiduum navi conscensa dierum octo spatio pervenimus Dantiscum, ubi literas Serenissimi Regis Friderici nostri exhibui Propraeconsuli Domino Johanni Speymanno, orthodoxo, qui tunc in absentia Praeconsulis Domini Bodecki Lutherani praesidis vice fungebatur. Perendie D[antiseum] reverso Bodeckio negotium meum in Senatu in medium prolatum est, egressus Dominus Praeses Bodeck jussit ut supplici libello summam petitionis meae ipsi tradam, quam quum a me accepisset reversus domum, cum amica sympathieas commemoratio[ne] dedit mihi nomine totius Senatus XX thaleros, precans m[an]hi felix ac faustum iter itinerisque successum optatum simulque dixit mihi datum iri salvum conductum

^a Hága.

^b Ezt az angol követet tulajdonképen Austruthernek hívták. (Sir Robert.)

in optima forma, quem recte accepi in tempore. Porro quum appellerem et clarissimum Dominum Doctorem Georgium Pauli, pastorem et professorem salutassem, hospitium mihi cum vestigio prae-buit et familiae meae amicissimum; tandem a suis cognatis opulentioribus honestum mihi solatium subinde inpetravit. Tandem etiam Domini Speymanni Consulis gener, Dominus Petrus Henricus, apud magnarios hujus loci 50 florenos mihi collegit, et ex suo quoque X addidit. Hic dum prope per tres hebdomadas expecto navigandi occasionem, vix ulla dies abiit, quo non aliquid honorarii nobis contribueretur. Fuimus coenis prandiisque saepius hilarati opiparis et piissimis votis fidelium Deo Commendati, hodie vesperi vel cras summo mane Thuronium sumus navigaturi literis commendaticiis instructi etiam ad Craccovienses. Plura addere nequeo, scribam Deo volente ex Ungaria prolixius.

Dantisco 29 Julii 1624.

Albertus Molnar.

Venerabilis hospes meus Pastor primarius Dominus Doctor Georgius Pauli, Professor Ss. Theologiae in hoc illustri gymnasio, officiosa et amanter salutatur vestram amplitudinem et faustissima quaeque precatur.

Bene et feliciter vale, vir Magnifice, et saluta fautores meos quos nostri, Dominum Rumpfium,¹⁰ Dominum Mauritium secretarium, Philibertum Dubois.¹¹ Serenissimo Regi Friderico gratias immortales habeo pro commendatitiis, sicuti ad Nobilissimum et pientissimum Dr. Russdorfium in Angliam scripseris. Ex me salutabis ipsum officiose et amanter ac significes me ejus monitorum fideliter memorem fore. Iterum Vale, vir mixime.

III.

*Magnifice et amplissime vir,
Domine et amice honorande.*

Litterae Haga Comitissae Missae ¹/₁₁ April mihi ante octiduum sunt traditae. Comodum vero accidit quod ad nos Toronium Dominus Albertus Molnár sub idem tempus advenerit, ad suos remeaturus, qui Leodium Quaestorem Ludovicum Camerarium esse asserere non dubitavit. Hoc vero incommodum mihi maxime quod die Sabbathi suum nomen mihi dederit ad vos accinctus itineri Hagensis miles, jam jam navem conscensurus eo ipso mo-

¹⁰ Rumphius házi orvos volt először Frigyes, cseh királynál, később pedig Nassaui Móricz, Orániai hercegnél.

¹¹ Dubois a vallon menekült egyház predikátora volt a Majna melletti Frankfurtban.

mento quo ad sacrum synaxin praeparandae Christo percuso sanguino(!) acquisitae oviculae sequentique Dominica duae sermones ad illos publice mihi habendi, ut nihil de interpellationibus nunc illorum dicam qui hac transeunt, quibus quoque aliquid tribuendum. Paucis igitur, amplissime vir, habe me totum esse in eo ut tibi gratificer paratumque esse ad omnia quaecunque a me tunc et tale proficisci poterunt. Usurum tamen aliena manu subscripturumque tali Jm., si quid sit quod maioris sit alicuius momenti, nam meas in itinere interceptas, immo et illas quas ad me clariss. Dominus Scultetus¹² dederat in Regiae Majestatis devenisse, examinatasque utrasque finisse vos nescire nolle, sed quod Dei eterni(?) gratia nihil animadverti potuit quod meum in Regiam Majestatem observandum debitum in dubium vocari posset. Sed de his presentium exhibitor pluribus... quem seorsim etiam Amplit. V. V. commendabo alteris his adjunctis. Nunc ad sacram evocatus majestatem Regum Regis Jesu Christi; qua private qua publice veneror ut nobis propitius esse velit nostraque omnia dirigere dignetur ad sui nominis gloriam, nostratum multorumque aliorum salutem.

Thor. 23 Augusti Stylo novo 1624.

*Amplit. V. V. observantissimus
Joannes Turnovius.¹³*

S. P. Magnifice et amplissime vir, scripsi Dantisco vestrae Amplitudni proluxius; unde... laus rerum Domino... salvus et incolumis cum meis perveni Thorunium: ubi venerabilis Domini Superintendentis Johannis Turnovii eam quam mihi praedixisti luculentam expeior benignitatem; sed quemdum ipsius Reverentiam occupationes in scribendo breviorum effecerunt et ego addere plura nequeo.

Bene et feliciter vale una cum tuis charissimis, et saluta ex me fautores meos.

*Albertus Molnár
qui te suspicit.*

Quod nullo officio, nullo servitio devictum nomine ornatissimi Domini Michaelis Sifferti Affinis meis Mag. T. conveniam, hoc et suae auctoritati imputet, et nostrae in se observantiae, sciatque me meosque ad alios quoque promovendos pro tenuitate promptos paratosque esse, cuius rei testes sunt aliquot studiosi Praga pulsi.

Jesus sit nobis Jesus.

¹² Abr. Schultus a cseh király udvari papja és tanácsosa.

¹³ Joh. Turnovius Polonia Major egyházainak szuperintendense.

IV.

Salutem in autore salutis Jesu Christo.

Magnifice et amplissime vir, Domine et fautor amande. Literas tuas, quas ad Dom. Doctorem direxisti mihi perferendas, nondum accepi, sed Domino Kostnero traditas mense Octobri, heri recte accepi sub vesperam; responsioni sane horam destinaram matutinam; qua ecce admonet me filius antistitis ecclesiae Ungaricae Cassoviensis, ut statim apertis urbis portis, cum ipso ad Synodum szepsini¹⁴ hodie celebrandam me conferam. Doleo me respondendi tempore exclusum, hoc tantum breviter adscribo: me serenissimo Princi — (!) meo multis rationibus suasisse, ne blanditiis Ferdinandinorum¹⁵ se patiatur dirimi a confederatione Evangelicorum; in posterum quoque instabo ut quod sua sponte facit nunquam desit orthodoxi Principis officio fido.

Manifeste deprehendit eius Serenitatem vehementer laetari et foedere unitorum Evangelicorum et prospero successu Hollandorum apud Indos.

Plura scribere non possum; viva epistola nostra erit Dominus Johannes Costnerus, qui de nostro statu vestram amplitudinem edocebit. Mihi petenti Serenissimus noster Cassoviae locum assignavit. Annum salarium floreni 70. Cubuli frumenti 32. Vini dolio 4. Agni 10. Porci 2. Panni Anglicani ulnae 12. Ligni plaustra 10. Pro dedicatione Calvinii Ungarici¹⁶ honorarium accepi florenos C. et aliorum procerum patriae sentio indies benignitatem et munificentiam. Proxima occasione plura scribam Deo volente. Saluto amicos Hagienses, Dominum Rumpfium, Dominum Mauritium Secretarium et alios. Bene et feliciter vale, vir, Magnifice una cum tuis charissimis. Cassovia, 29 Jan. Anno 1625.

Vestrae Magnificentiae

*addictissimus
Alb. Molnar.*

V.

S. P.

Amplissime et Magnifice Domine, fautor mi observande, quum tuas ²/₁₂ Octobr. 1624 scriptas mihi reddidisset 28mo superioris Januarii, postdie Reverendus Dominus Petrus Alvinis, primarius Pastor Cassoviensis ecclesiae Ungaricae, me secum bene mane curru suo Szepsinum, oppidum 3 hinc miliaribus dissitum, abduxit ad Synodum particularem, ubi prope 200 pastores ortho-

¹⁴ Szepes megyében.

¹⁵ II. Ferdinánd császár hívei.

¹⁶ Kálvin Institutiojának magyar fordítására céloz.

doxi erant congregati, ad ordinationem aliquot ministrorum ecclesiae, et decisionem nonnullorum casuum Coniugalium, ad censuram item morum et laborum scholasticorum. Isthinc quadriduo post reversus Dn. Costnerum adhuc hic reperi, ex cuius Sermonibus crebris percepi, literas quoque tuas priores, quas D. Turnovio dedisti curandas non periisse, sed pervenisse ad manus Serenissimi nostri, qui eas detinuit una cum signis res arcanas scribendi. Imo has etiam more suo, quas postremas ad me dedisti resignatas ad me misit. Serenissimi nostri Consilia secretissima sunt, quae ne vaferrimi quidem Lojolitae¹⁷ Austriaci exhausire queunt. Aegre tulit nonnihil quod cum familia mea in Transsylvaniam non sum ingressus, sed praesagivit mea mens hospitii Albensis incommoditatem, unde auditis meis rationibus ad tempus mihi locum et salariolum Cassoviae destinavit, ubi nunc demum dispono Bibliotheculam meam.

Alias plura Deo volente perscribam lubens ad dilectissimos meos fautores et benefactores etiam Argentinenses et Hannovienes. De rebus nostris vix erit nostra apud vos epistola fidissimus Dominus Kostnerus, cui has trado. Bene et feliciter vale, vir Amplissime et fautor animo meo charissime, una cum tuis charitatibus.
Scriptum Cassovia 4 Febr. 1625.

*Tuus omni fide et studio
Albertus Molnar.*

*Saluto officiose amicos
magnos, et praecipue
Dominum Philibertum
du Boys etc.*

VI.

Salutem ab autore salutis Domino nostro Jesu Christo.

Magnifice et amplissime vir, scripsi vestrae magnificentiae per Dominum Kostnerum, quem meas recte curasse spero, a quo item res nostras probe intelligere potuisti. Serenissimi nostri Gabrielis consilia ipsemet novit et Deus. Ipsum in sanctis consiliis perpetuo constantem fore credo. Suae Serenitatis frater, Stephanus Bethlen, filium secundo genitum Petrum in Germaniae Academiae promovet, jamque Francfurtum ad Oderam mittit; per illustrem Baronem Lisztium commendavit hunc Petrum Serenissimus patruus etiam Electori Brandenburgico. Et propositum proficiscentium est Bresla Berlinum prius proficisci postea diverti(!) Francofurtum ad Viadrum. Ad hos postea Berlino Francofurtum migrantes illicque degentes si quid ad me literarum exaraveris

¹⁷ Loyola Ignác követőire, a jezsuitákra gondol.

Kerecsényi Dezső: Szenczi Molnár Albert ismeretlen levelei

recte percipiam Deo volente, et Principi meo transmittam monita tua ad Suam Serenitatem. Inclytus iuvenis Petris Bethlen — — frater Stephani, qui nobiscum Heidelbergae vixerat — — nudius quartus ad nos venit; hodie Deo volente abibit Leutschoviam versus et Silesiam. Per eius familiares hasce Berlinum mittam, ad Dominum Fusselium ut proferrī ad te procurentur. In Austria Ferdinandus pergīt in persecutione Evangelicorum. Ex Germania miranda ad nos nuntiantur de motibus ingentibus. Hodie audivimus referentes nonnullos rumorem spargi de Electo Franciarum Rege in Imperatorem Romanorum. Utinam Deus exaltaret Fridericum suum in Imperatorem Germanorum. Voluntas Domini fiet. Bene et feliciter vale, vir magnifice saluta ex me amicos nostros et fautores in loco exilii tui degentes et Lugduni Batavorum.

Scripti raptim Cassoviae 1 April. 1625.

Vestrae Magnificentiae

*addictissimus
Albertus Molnar.*

VII.

Salutem plurimam et perennem Christi benedictionem ac gratiam sempiternam!

Quamvis sciam, vir magnifice, Domine Camerari, tibi jam rationes res nostras intelligendi expeditiores innotuisse et suppetere meis literis, nolo tamen committere, ut vestri oblitus videri possim. Gaudii mei scintillam ad vos jaculabor et ad nobilissimum Dominum Russdorfium: qui primus mihi nominavit et vovit Serenissimo Sponsam Brandeburgicam Serenissimam, qua jam — — Dei gratia — — potitur Serenissimus Gabriel et gaudet in utroque regno natio orthodoxa.¹⁸ Trinitis suaviter nuptiis Serenissimis, ante octiduum in Regio Sacello Serenissima Sponsa, se ipsam gratam Deo declarans, cum ardenti pietatis zelo sacram Domini coenam accessit, ritu orthodoxo administratum per Cl. Doctorem Wolfg. Crellium, in Academia Viadrina Theologiae professorem, et per futurum ecclesiasten aulicum serenissimae principis Catharaniae, Dominum Hagium Hanoviensem. Quibus optimam adluserat Transsylvania. Faxit Jehova ter maximus optimus, ut faustissimus adventus sit omen literaturae in nostra quoque Patria propagandae, juxta illud Pontificium:

*Sancta Catharina
Juva nos in doctrina!*

¹⁸ Az itt közölt adat Bethlen Gábornak a brandenburgi választófejedelem nővérével való házasságára vonatkozik.

*Serenissimus Sponsus cum Sponsa Serenissima et hospitibus affi-
nibusque Marchicis ante septiduum hic profecti jam finibus
Transsylvanicis appropinquare creduntur. Festum Paschatis Al-
bae Juliae celebraturi, fortassis et Saxonicas ibidem urbes visi-
taturi: tandem Deo volente circa festum Pentecostis hae in Mar-
chiam cognatio et Marchiaci hospites in patriam revertuntur et
ad vos Nuptiarum exitum ac itineris cursum persciturum. Serenis-
simi Regis Friderici restitutionem et exaltationem omnes ubique
exoptant orthodoxi. Fratrunctulum Serenissimi nostri, Petrum
Bethlen, ex Academia Marchia ad Batavos profecturum spero.¹⁹
Saluto reverenter Magnificum Dominum Plessemum, Blarerum,
Serenissimorum Regulorum praefectos in Academia Lugduni, Re-
verendum Dominum Altingum, Festum Hominum, cujus chasta-
ceum Munus catechismum Marnixianum Maleaca Indica et Bel-
gica lingua Hagae impressum,²⁰ Ungarica typis evulgavi hic Cas-
soviae. Clarissimo Domino Doctori Rumpfo, Reverendis Ha-
giensis Ecclesiae ministris, a quibus beneficium accepi, ago gra-
tias etiam num et salutem nuntio, ut et Amplissimo Domino Phil-
berto Duboys, Domino Laurentio de Syllae iam dicto Fiscali Ordin.
Conf., nec non pientissimo viro Vinnaeo, Scholae rectori in me
benignissimo.*

*Bene vale vir Magnifice et subitae descriptioni ignosce.
Cassovia XV. Martii Anno 1626.*

Tuus ille Alb. Molnar.

¹⁹ A leideni egyetem Album Studiosorum szerint Bethlen Péter sohasem volt ennek tanítványa.

²⁰ Philips van Maurix van Sint Aldegonde: „Cort Begrijp der voornaeniste Hooftstukken der Christlijcher Religies“ című könyve 1623-ban Hágában új kiadásban jelent meg; a kiadásról az akkor hazájában tartózkodó Kelet-Indiai prédikátor, Sebastien Dauckaerts gondoskodott. Valószínű, hogy erre a kiadásra céloz.

Korunk égető társadalmi problémái

IV. Munkanélküliség, munka.

Alig egy évtizeddel a Páris környéki ú. n. „békék“ megkötése után megdöbbenésszerűleg arra a feltűnő jelenségre eszmélt a világ, hogy a „győztes államok körében is egyre nagyobb mérvet ölt a munkanélküliség. Azt hitték, hogy a legyőzött államokat sújtja majd csupán a baj, de a „győztes“ államokat feltétlenül elkerüli. Az egyre aggasztóbbá vált jelenség láttára egyre többen kezdték belátni, hogy az emberiség együvé tartozása sokkal hatalmasabb törvény, semhogy bántatlanul meg lehessen azt sérteni. Az emberiség együvé tartozásán elkövetett minden erőszakos cselekedet súlyosan megbosszulja magát. Nem lehet az emberiség egy részét békediktátumokkal megnyomorítani: ez a győzelmi mámorokban a kegyetlen műveletet a legyőzötteken elvégzőkön is előbb vagy utóbb, de feltétlenül megbosszulja magát. Az egyre nagyobb mérvet öltött munkanélküliség a munka kérdésére is ráterelte szélesebb körök figyelmét. Kezdték észrevenni, hogy ezen a téren épen olyan beteges jelenségek mutatkoznak, mint aminők a győző és legyőzött államok viszonyában. Itt sem érezhető az emberiségnek Istentől rendelt szolidaritása, amely a terheknek testvéries szívvel való együttes hordozását kívánja mindnyájunktól.

A munkanélküliség és munka kérdéseit vizsgálva, lássuk mindenekelőtt a munkanélküliség ijesztő méretűvé válását, az annak elhárítására a különböző országokban tett intézkedéseket, a munkanélküliség okait és ezekkel kapcsolatban a munka evangéliumi törvényeit.

A munkanélküliség a három nagy exportáló államban: Nagybritanniában, az Egyesült-Államokban és Németországban öltötte a legnagyobb mérvet. Ezek közül a két első az ú. n. „győztes“, a harmadik pedig az ú. n. „legyőzött“ államok közé tartozik. Egyforma sors várakozott mind a háromra.

Nagybritanniában 1929 őszén több, mint egymillió, 1930 őszén több, mint kétmillió, 1931 őszén több, mint harmadfélmillió munkanélküli volt. 1932 derekán a munkanélküliek száma az összlakosság 5,2%-át, az eltartott családtagokkal együtt pedig kb. 12%-át érte el. Ugyanekkor a szellemi munkások közül mintegy félmillió volt munkanélküli. Az egyre ijesztőbb mérvet öltő munkanélküliség egyik kormányt a másik után buktatta meg.

Még feltűnőbb volt a munkanélküliség jelentkezése az Egyesült-Államokban, amelyre a háború befejezése után szinte irígy-

kedve és mint a jólét tipikus megtestesítőjére tekintett a világ. A világ aranykészletének tekintélyes része is odamenekült, mint legbiztosabb helyre. Az Egyesült-Államokban megtörtént az a történelemben szinte példátlanul álló eset, hogy az államháztartás évi mérlege olyan felesleggel zárult, hogy az adózó polgároknak visszatérítették befizetett adójuk egy részét. 1929 volt az utolsó „virágzó” esztendő. Akik ennek az esztendőnek a nyarán megfordultunk ott a magyarországi ref. egyház képviselőjében, még csodálkozva szemlélhettük a szinte tüntető jólétet. De nemsokára jött a megtorpanás, majd a hanyatlás időszaka. 1930-ban már megfordul a helyzet: az államháztartás 900 millió dollár hiánnyal zárul, 1931-ben pedig már 2123 millió dollárral! A nagyarányú deficit az egyre erősebben megcsappanó termelés és az egyre nagyobb mérvet öltő munkanélküliség következményeként mutatkozik. 1930 áprilisában már 2½ millió, ugyanennek az évnek a végén már 5 millió, 1931 januárjában több, mint 6 millió, magánbecslés szerint 7 millió, 1932 februárjában 8.3 millió munkanélküli volt. Jó másfél év alatt több, mint háromszorosára emelkedik a számuk! 1932 derekán a munkanélküliek a lakosság 6.4%-át, családtagjaikkal együtt pedig kb. 15%-át alkotják már. 1932 őszén érte el csúcspontját a munkanélküliek száma: október elejére már 11.4 millióra, az összlakosság 9.5%-ára emelkedett. Így festett három év multával az 1929 nyarán még részünkről is annyira megcsodált amerikai jólét, a híres „prosperity“!

A munkanélküliség a központi hatalmak vezető államát, a többségében iparúzó Németországot is rendkívül erős próbára tette. Már 1929-ben 2.3 millióra, 1930 decemberében 3.5 millióra, 1931 augusztusában 4 millióra, ennek az évnek a novemberében 4.8 millióra, decemberében pedig már 5.5 millióra emelkedett a munkanélküliek száma.

Németország nagy riválisát, Franciaországot sem hagyta érintetlenül a gazdasági válság. Ez az ország, amely a háború befejezése után 1.8 millió idegen munkást vitt be Európa különböző országaiból, csakhogy a háborúban elvesztett munkáskezeit pótolja, az erősen megcsappanó munka következtében kezdte az idegen munkások arányszámát a hazai munkásokéhoz viszonyítva erősen korlátozni, majd megkezdte az idegen munkások hazaszállítását. Még így sem tudott megmenekedni a munkanélküliségtől. A fascizmusnak az új munkalehetőségek egész sorát feltáró világában is erős mértékben felütötte a fejét a munkanélküliség. Sőt az antant-hatalmak ügyes keleti szövetségesét, Japánt sem kímélte meg. 1932 legelején a 25 fontosabb termelő-államban mintegy 18 millió munkanélkülit számláltak össze, amely szám az év őszéig még magasabbra: 20 millió fölé emelkedett. Ekkor érte el a munkanélküliség a csúcspontját.

A munkanélküliségtől legjobban sújtott államok, érezve azt a nagy veszedelmet, amivel ez a baj egész állami és társadalmi be rendezkedésüket fenyegeti, a legmesszebbmenő áldozatoktól sem riadtak vissza, csakhogy elhárítsák a veszedelmet és a bajt, amennyire lehet, csökkentésék.

Nagybritannia odáig ment a baj szanálása terén, hogy szakított nyolc évtizedes multra visszatekintő és örökéletűnek hitt szabad kereskedelmi rendszerével s a védővamos rendszerre tért át szintén, amit néhány évvel előbb még senki sem mert volna gondolni. Arra a nagy áldozatra is rászánta magát, hogy az ugyancsak megingathatatlan hitt pénzegységét, a fontot is értékének kb. egyharmadával alábbszállítsa. Ezek a radikális rendszabályok azután új lendületet adtak a megrekedt munkának.

Az Egyesült-Államokban három irányban védekeztek az óriási mérveket öltő munkanélküliség ellen. Mindenekelőtt, az előző évtizedek politikájával merő ellentétben, erősen korlátozták, majd csaknem egészen megszüntették idegen munkáselemeknek az Egyesült-Államok területére vándorlását. Majd nagyarányú közmunkákat szavazott meg a parlament, így 1932 nyarán 2100 millió értékűt. Egyes vállalatok és bankérdekeltségek is nagy áldozatokat hoztak a munkanélküliség csökkentése s a munkanélküliek támogatása érdekében. 1932 őszén azután az Egyesült-Államokban is rászánták magukat a világszerte legbiztosabbnak vélt dollár értékének ugyancsak 30%-os csökkentésére. A dollár felhígítása — a fontéhoz hasonlóan — csakhamar éreztetni kezdte üdvös hatását. Meglassudott a munkanélküliség félelmetes adata, 1932 októberétől pedig némi javulás is kezdett mutatkozni.

Németország 1933 elején a nemzeti szocialisták kezébe tette le sorsa intézését. Az új szellem valósággal felvillanyozta a német nemzetet aléltságából. Hihetetlen erőfeszítésekre, nagy áldozatokra, új munkákra sarkalta. Mindezek megcsappantották a munkanélküliek óriási tömegét. A munkanélküliség világviszonylatban is számottevő mértékben megcsappant azóta, bár az állapotok még távolról sem mondhatók megnyugtatónak.

A rendkívül aggasztó mérveket öltött munkanélküliség okait vizsgálva, több beteges jelenségre találunk. Legelső ok gyanánt kell megemlítenünk azt, hogy az egyre jobban tökéletesedő gépekkel való termelés nagyon sok ember kezéből veszi ki a munkát. A feltalált újabb és újabb gépek révén a munkások százezrei vesztek el kenyerüket.

Fontosság tekintetében mindjárt második helyen következik az az ok, hogy amíg a gépekkel való termelés egyre nagyobb mérveket ölt és rendkívül nagy túltermelést eredményez, ugyanekkor a bosszú lelkétől ihletett ú. n. „békekötések“ az országok egész sorának vásárló képességét tették tönkre, sőt még a háborúba bele

nem avatkozó országok gazdasági erejét is erősen meggyöngítették. Így az ú. n. „legyőzött” országok nem tudták megvenni a „győztes” országok ipari termékeit.

Harmadik ok gyanánt említhetjük, hogy részben a háborús kényszer, részben a túltengő mértékben ébredező nemzeti öntudat arra ösztökélte az egyes nemzeteket, hogy önmaguk igyekezzenek azokat az árukat is előállítani, amelyeket idegen országokból szereztek be előzőleg. Az önellátásnak, az autarchiának ez az egyre nagyobb mérvet öltő rendszere súlyos válságba sodorta az egész világ ipari és gazdasági életét.

Negyedik ok gyanánt említhetjük, hogy a háború utáni években olyan szaporodási arányt mutat az emberiség, amely nemcsak pótolta a háborús veszteségeket, de sokszorosan túl is szárnyalta azokat. Míg az emberiség összlétszáma az 1910-es népszámlálásnál 1600 millió volt, 1929-ben már — a közbejött világháború dacára — kb. 2 milliárdra emelkedett. A nem egészen két évtized alatt mutatkozó csaknem 400 milliós többlet is csak fokozta az emberiség gazdasági válságát.

Ha a súlyos válsággal kapcsolatos munkanélküliség okainak a mélyébe tekintünk, észre kell vennünk, hogy valami hiba van az emberiség mai gondolkodásában. Hiányzik az emberiség gondolkodásából a szolidaritás gondolata. Hiányzik annak az erőteljes átérzése, amit az Újszövetség úgy fejez ki, hogy ha egy tag szenved, a többi is szenved. Ha megvolna az emberiségben az a szolidaritás, ami már a „Mi Atyánk” megszólításában is kifejezésre jut, amely nemcsak az Istenhez, de egymáshoz való kapcsolatunkat is kifejezésre juttatja, már a nagy világégés sem tört volna ki és a háborút a csataterекről a gazdasági élet világába átplántáló ú. n. „békék” sem születtek volna meg. Nem lángolt volna fel szinte világszerte a többi nemzeteket úgyszólván semmibe se vevő, túlzó nacionalizmus tüze. Nem tudott volna kifejlődni mindenfelé a többi nemzetek gazdasági termékeiről hallani sem akaró, önellátásra: autarchiára való törekvés. Ha a közös Mennyei Atyával való kapcsolatát erősebben átérezné az emberiség, meg kellene éreznie, hogy nem elég csupán ajkunkra venni a „Úri imádság” szavait: „legyen meg a Te akaratod miként a mennyben, azonképen itt a földön is”, hanem eszerint kellene be is rendeznünk egész földi életünket. Ez az Isten szerint berendezett földi élet azután nem engedné meg, hogy amíg egyesek néha egész sereg jövedelmező állást halmoznak össze és óriási jövedelmekre tesznek szert, másoknak egy sem jut és családjukkal együtt nyomorognak, vagy munkanélküli segélyekből kénytelenek élni. Érezniök kellene a pénz urainak is, hogy a pénznek sem szabad mindjárt elbújnia a páncélszekrényekbe, mihelyt nem kapja meg előbb élvezett óriási nyereségét, nem szabad csak a

gyors eladásra spekulálnia, hanem munkásai érdekében akkor sem szabad beszüntetnie a termelést, ha az eladás kisebb reménységével inkább csak készleteit növeli. Érezniök kellene az embereknek, hogy nehéz időkben áldozatot kell hozniok, a közért. Éreznie kellene mindenkinek, hogy a földi javakból jutnia kell mindenkinek, aki két keze munkájával becsületesen dolgozik, viszont — mint az Irás mondja — „aki nem dolgozik, az ne is egyék“ (II. Thess. 3: 10.).

Akik közösségben érzik magukat Istennel, azok nem kényszerűségből, hanem szívük indítására segítenek a bajba, inségbe jutottakon. Nem mások tönkretétele árán akarnak még jobban meggazdagodni, hanem megértik azt a nagy igazságot, hogy másoknak épolyan joguk van a maguk és családjuk megélhetését biztosító darab kenyérhez, mint nekik. Az ilyen lelkek keresik a gazdasági életnek azt a rendjét, amely megfelel egyfelől a krisztusi szolidaritásnak, másfelől az anyaggal szemben a lélek felsőbbrendűségét vallja. Az ilyen lelkek Krisztussal együtt azt vallják, hogy „mit használ az embernek, ha az egész világot megnyeri is, lelkében pedig kárt vall?“ (Máté 16: 26.).

Ha ez az érzés hatja majd át az emberiséget, elsősorban a nemzetek sorsának intézőit, mindenki megérti majd, hogy a munka nemcsak kötelesség, hanem *jog* is. Belátja, hogy Isten a világot úgy rendezte be, hogy alig kapunk valamit készen, így úgyszólván mindent munkával kell előállítani. Belátja, hogy ebben a munkában mindenkinek részt kell vennie, épen ezért ehhez a munkához joga is van mindenkinek. Isten mindnyájunkat hív munkára ifjúságunk idején, meglett korunkban, míg erőink erősebb mértékben meg nem fogyatkoznak. Mindnyájunkhoz szólnak Krisztus ama szavai: „nekem cselekednem kell annak dolgait, aki elküldött engem, míg nappal van: eljő az éjszaka, mikor senki sem munkálkodhatik.“ (János 9:4). Krisztus eme szavai is bizonyítják, hogy a munka nemcsak kötelesség, hanem egyszersmind jog is. A Mi Atyánk ama kérése is, hogy „a mi mindennapi kenyerünket add meg nekünk ma“ azt bizonyítja, hogy a becsületes munkával szerzett kenyérhez mindenkinek joga van. Az élet jogához hozzátartozik az életet biztosító munkához való jog is. Aki dolgozni tud és akar, annak alkalmat is kell adni a munkára. Ez az emberi közösségnek egyik elsőrangú feladata. Sajnos, sokan még ma sem akarják ezt belátni.

Ha nehéz idők köszöntenek egy közösségre, ebből mindenkinek ki kell vennie a maga részét: nem lehet, hogy egyesek óriási jövedelmeik mellett meg se érezzék azt, míg ugyanekkor kihulljon a falat egész sereg ember szájából. Ha kevesebb a munka, új munkaalkalmakat kell teremteni áldozatok árán is: új földterületeket kell művelés alá venni, utakat, vízműveket, csatornákat

kell építeni, új középületeket kell emelni, mint több állam példája mutatja. Nemcsak joga, de kötelessége is a közösségnek, hogy tehetősebb tagjait súlyosabb terhekkel terhelje meg ebből a célból. A tőkeerős vállalatok is kötelezhetők, hogy folytassák üzemeiket. Ha az új munkaalkalmak sem bizonyulnak elegendőnek, csökkenteni kell a munkaidőt mindenki számára s ezzel együtt — természetesen — a kereseti összeget is, hogy mindenkinek kevesebb munka jusson, de mindenkinek jusson! A közösség a gépek használatát is jogosult korlátozni: a gépek nem arra valók, hogy egész tömegek kezéből kivegyék a munkát, hanem arra, hogy az általános életszínvonalat emeljék és az emberi munkát könnyebbé tegyék.

Ha még ez sem segítene, szükségmunkát kell végeztetni az emberekkel: foglalkoztató műhelyeket, vidéki gazdasági telepeket kell berendezni. Attól sem szabad visszariadni, hogy improduktív munkát végeztessünk az emberekkel: a telek egyik végéből a másikba hordassunk velük köveket, azután visszahordassuk: csak az a fő, hogy *munka nélkül* egy fillért se adjunk valakinek! A munkanélküli segély hihetetlen rombolást visz véghez nemcsak az abban részesülők lelkében, de talán még nagyobb mértékben az azt látó és munka nélkül felnövekvő ifjú nemzedék lelkében. Emellett valóságos melegágya a visszaéléseknek, amint nálunk is láthattuk az összeomlás után egyidőben. A munkanélküli segély nemcsak a közösségek háztartását fenyegeti felborulással, nemcsak a pénz stabilitását szünteti meg, hanem erős mértékben destruál is. Nemcsak megalázza az abban részesülő önérzetes embereket, akik nem alamizsnát, hanem *munkát* kérnek, de elsorvasztja, a felnövekvő ifjú nemzedékből pedig egyenesen kiöli a munkaszeretetet. Volt idő, amikor munkanélküli segílyt élvező angol munkások lepték el Svájc legelőkelőbb szállóit. Gondoljuk csak el, milyen érzések közt tértek azután vissza hazájukba, a szurtos gyárakba, amikor hírül vették hogy most már számukra is van munka! Munka nélkül egy fillér segílyt sem szabad adni másnak, csak annak, aki munkaképtelen, vagy beteg.

A munkanélküliségnek egyik különlegesen nehéz kérdése az elhelyezkedni nem tudó diplomás ifjak nagy serege. A munkanélküliség még borzasztóbb rombolást végez ezek soraiban, a következményei pedig szinte beláthatatlanok. Mi is láttuk már, milyen veszedelmet jelenthet egy nemzet életére a szellemi proletárok megnövekedett serege! Ezen a téren igazán nem lehet a tétlen szemlélődés kényelmes álláspontjára helyezkednünk. A legszigorúbb rostálással erős szelekciót kell gyakorolnunk a nehéz időkben még fokozottabb mértékben a szellemi pályákra tódulók körében. Ez a szelektálás azonban semmi körülmények közt sem történhetik *anyag*i alapon, amint — fájdalom —

ma leginkább történik, hanem egyesegyedül *szellemi* alapon! Azt sem szabad egy társadalomnak tétlenül néznie, hogy diplomás ifjak olyan munkaágakban helyezkedjenek el, ahova elemi iskolai végzettséggel is eljuthattak volna. Az esetek jórészében — fájdalom — nem ezeket a foglalkozási ágakat emelik fel, hanem önmagukat sülyeszítik kartársaik átlagos színvonalára! A munkának az is fontos törvénye, hogy mind a szellemi, mind a fizikai munka világában arányban álljon az azt végzők képességeivel.

Az is fontos törvény a munka világában, hogy a munka díjazásának arányban kell állnia a végzett munka értékével. „Méltó a munkás a maga jutalmára“ — olvassuk az Irásban (I. Tim. 5: 18). Ezt az igazságos bibliai elvet — fájdalom — sokszor és sokszorosan megsértik a mai nehéz időkben. A munkaadók sokszor szívtelenül kihasználják a munkakeresők szorult helyzetét, nehéz elhelyezkedési lehetőségét. Bajos volna eldönteni, mi igazságtalanabb: a testi munkát végzők hihetetlen alacsony napszámai-e, avagy azok a szégyenletesen csekély összegek, amivel a szellemi „szükségmunkásokat“ fizetik? Egy munkaadó sem uzsorázhatja ki a munkásokat azon a címen, hogy sokan akadnak, akik azért az „éhbér“-nek nevezhető összegért is elvállalják a munkát.

Ezeknek a szomorú kinövéseknek meg kell szünniök a munka világában. Ezzel karöltve az embereknek a munka felől való felfogása is meg fog változni. Egyre többen lesznek, akik semmiféle munkát sem fognak lealázonak tekinteni. Érezni fogják, hogy akármilyen szerény munkát végeznek is, ha munkájukat becsülettel látják el, méltókká válnak embertársaik megbecsülésére. Érezni fogják, hogy a munka a legfelségesebb kiváltság, amellyel az örökké munkálkodó Isten „munkatársai“ lehetünk. Érezni fogják, hogy a munka egyetemes kötelezettség, amely alól egyetlenegy élőlény sem vonhatja ki magát, de amelyhez való jog viszont senkitől sem tagadható meg. Egyre nagyobb lesz azoknak a száma, akik boldogan mondják el Krisztussal együtt: „az én Atyám mindeztideig munkálkodik, én is munkálkodom“ (Ján. 5: 17).

Kováts J. István

Dr. Zelenka Lajos

Évtizedekre terjedő barátság érzelme íratja velem ezeket a keresetlen sorokat, amelyekben Zelenka Lajos emlékét óhajtom megörökíteni. Mondanivalómat nem az elfogultság szokásos túlzásának, hanem az igazság tárgyilagos hűségének mérlegére állítom. Úgy hiszem ugyanis, hogy amaz soha senkit nagyobbá nem tehet, viszont emezzel súlyos tévedésbe esni kevésbé lehet.

A közügyek emberének életét a nyilvánosság ellenőrzi, érényeit és hibáit a köztudat mérlegeli, munkáját alkotások hirdetik. Nem szárnyalhatunk oly magasra, hogy utolérhetetlenek legyünk; de lent se maradhatunk annyira, hogy észre ne vegyenek bennünket. Helyét az állja meg a legjobban, aki kötelességeit úgy teljesíti, hogy azok hasznát mások is élvezzék.

Zelenka Lajos élete érdemekben gazdag pályafutás volt, amely jóval túlhaladta a középszerűség mértékét és jelentékeny sikerek hordozójának bizonyult; halála mély gyászba borította a magyar protestáns társadalmat, közelebről a magyarhoni ágostai hitvallású evangélikus egyházat, amely az ő buzgó tevékenységére mindig hálásan tekinthet vissza.

Régi felvidéki lelkész-család nemes ivadéka, amelynek jelentősége ebben az irányban legmagasabbra az ő édesatyja, Zelenka Pál püspök, nevével jutott. Gyászoló utódai nemzedékről nemzedékre őszinte megbecsüléssel őrzik a hírneves főpapnak Vilmos német császárral együtt végzett szentföldi útján gyűjtött s onnan hazahozott becses ereklyéit és emléktárgyait.

Komolyan átérzett és becsülettel betöltött élethivatása a jogi pálya választására vezette, ősi hagyományai és egyéni hajlamai természetsszerűleg az egyház szolgálatára rendelték. Világi hivatásában, amely számára a lelkiismeretes munkával jól megérdemelt egyenletes haladás munkatere volt, a budapesti ítélőtábla tanácselnöki székébe emelkedett; az egyházi közigazgatás fokozatain, amelyek mindegyike újabb és újabb feladatok elé állította őt, a legmagasabbak egyikét, a tiszai kerület felügyelői tisztségét érte el.

Kerületi felügyelői méltóságával rangsora alapján a törvényhozás felsőházában is helyet kapott s kötelességét ebben a minőségében is kifogástalanul teljesítette. Egyházi szempontból a most összeült zsinat vezetésében várt rá még nagyobb hivatás, mert ennek az alkotmányt szervező országos testületnek egyik alelnöke volt.

Egyénisége, rátermettsége, képessége főképp a tanácskozások vezetésében érvényesült. Megjelenése bizalmat keltett, hozzászólása sikert aratott. Megnyitó beszédei az egyháztörténelem egyes

korszakait tanulságos megvilágításban varázsolták hallgatói elé; az ősi erények ápolását a nemzeti újjászületés elengedhetetlen föl-tételének tartotta.

Erélyes volt, mikor úgy látta szükségesnek, de türelmes az egymással szembekerült vélemények meghallgatásában és megfontolásában. Ennek tulajdonítható, hogy viharos tárgyalásai ritkán akadtak s a határozathozatal rendszerint szavazás mellőzésével történt. Bírói gyakorlata nagy segítségére volt az egyház ügyei-nek megítélésében és elintézésében, mint ahogy egyházas gondolkozása a méltányosság elvének is helyet adott az igazságszolgálatás nehéz munkájában.

Fontosabb nyilatkozataiban a legmélyebb fájdalommal emlékezett meg hazánknak s benne evangélikus egyházkerületünknek példátlan megcsónkíttatásáról, amelynek az lett a következménye, hogy az egykor Arvától Brassóig terjedő hatalmas kerület mindössze két kis egyházmegyére zsugorodott össze. Lelkének ezt a sebé-t nem gyógyította meg az idő, nem enyhítette a munka; pedig teljes odaadással szentelte magát azoknak az ügyeknek, amelyek édes igájába őt Istennek gondviselő kegyelme és embertársainak megérdemelt bizalma szólította.

De mennél inkább átérezte a nemzet sorsával együtt szenvedő egyház tragikumát, annál görcsösebben ragaszkodott a jogfolytonosság nagy elvének megőrzéséhez és a szervezet régi kere-teinek megtartásához, mert ebben a területi integritás történeti jogának hatalmas oltalmát és fegyverét érezte. Ennek a fegyvernek céltudatos használata és elszánt forgatása soha el nem hervadó koszorút fűz a küzdelemben megedzett vezérférfitű verejtékes homlokára.

Legnagyobb érdemeinek egyikét a nagymultú eperjesi kollégium jogakadémiájának és tanítóképző-intézetének átmentésével és talpraállításával sikerült kivívnia. Mind a két intézmény a vendégszerető Miskolcon talált meleg otthont és nemzetnevelő munkalehetőséget. Ezeknek új megalapozását és tovább fejlesztését evangélikus Sionunk D. Geduly Henrik püspök után az ő hathatós közbenjárásának és fáradozásának köszönheti. Boldog öröm töltötte el apai szívét, mikor egyik fiát a jogakadémia tanári székébe emel-hette.

Hazáját és nemzetét féltő aggodalommal kísérte az újabb időknek egyfelől szélsőséges felekezeti, másfelől egészen vallásellenes jellegű mozgalmait. Tiszteletben tartotta a mások felfogását, de nem engedett a maga igazából. Önuralmával sikerült abba a magasabb világszemléletbe jutnia, amelyben az ember kérlelhetetlen szigorúságot csak a saját személyével szemben gyakorol.

A harcnál jobban kívánt béke érdekében sokadmagával meggyőződéses híve volt a protestáns egység gondolatának, tántorít

hatatlan bajnoka a nemzeti egység követelményének, lankadatlan sóvárgója a területi egység visszanyerésének. Gáncsolhatták, akik törekvéseit meg nem értették, vagy félreértették; de akik ismerték, érdemeit is elismerték. Joggal mondhatom róla is a nagy Horatiusszal: „Multis ille bonis flebilis occidit“.

V. J.

Májusi este.

— SIGRID UNDSSET —

*A lány szirmok fázón konyulnak hátra,
a nyugtalan, kátrányfekete fjord
föl-föltajtétkzik és a zápor fátyla
lemerevül, mint holmi lomha fal;
egy tarjagos pacsomag kigyujtja zord,
kénsárga csíkját s ólmos ködbe hal.*

*Reggel szűz fény keltette föl a kertet,
csalóka csillám és tündéri tűz;
a csöpp virágok fürtösen feseltek
s a horizont remegett, hogy szele
e ragyogásba torz felhőket űz,
de csak sugár és álom folyt bele.*

*S lelkemre szóltam: „Lásd, amerre nézek,
ez a világ szép és igaz hazád!
Boldog madárrajtól zszibong a fészek —
hangversenyén magad fölébe nősz;
a fagy bilincse már folyton lazább
s buján kínálkozik feléd az ősz!“*

*De most újabb tömeg fityeg a mennyen,
akár egy vészes és gonosz lakat —
orkán tör rám, hogy bőrömig befenjen,
aztán fehér gyümölcsösömbbe nyit
s a fák, melyeken annyi rügy fakadt,
holnap sötét lombmezben állnak itt.*

Norvégból: HAJDU HENRIK.

KRITIKAI SZEMLE

Trócsányi Dezső: Bölceleti bevezetés. Theologiai Kéziratok 3. Pápa, 1934. 472. l.

Filozófiai irodalmunk régóta nélkülözött egy olyan modern és magas színvonalú munkát, amely valóban bevezetés a filozófiába, vagyis általában a filozófiába — problematikájába és annak történeti kialakulásába — vezet be, nem pedig egy filozófus sajátos egyéni rendszerébe, és pedig a filozófia egész problematikájába, a legszélesebben átölelt területére. A feladat természetesen nem könnyű. Nemcsak széleskörű tudást, nagy és biztos, — vérré vált — ismeretanyagot, nemcsak elmélyülő problémaérzékenységet, nemcsak fejlett és finom kritikai képességet, végül nemcsak valódi filozófiai erőt kíván a vállalkozótól, hanem bizonyos fokú önmegtartóztatást. Ez a kívánság annál keményebb, mert másrészt a többi igény, elsősorban a vérbeli filozófus-mivolt, határozott, egyéni formájú szellemi alkatot tételez fel. Vagyis az ilyen fajta bevezetés által megkívánt önmegtartóztatás annál súlyosabb feladat, mert erős egyéniséget kell bizonyos fokig korlátok közé szorítani, s azon „általános filozófia“ mögé állítani, melyet pedig éppen csak ez az erős egyéniség tud a hullámzó és szinte végtelennek tetsző rendszerré varázsolni. Önként értetődő, hogy ez a fajta eklekticizmus — mert annak kell lennie! — nagyon is határozott egyéni vonásokat visel magán, melyek a filozófia anyagát szilárd pántok közé fogják. A gondolatok dialektikájának az útját az egyéniség vonja itt is meg. Képpel élve: a filozófia tájain olyan cicerone vezet, akinek határozott és erős és gazdag egyéniségét állandóan érezzük utunkon. S ha nem ilyen volna, a megtekintett tájról csak bizonytalan és szétfolyó benyomásunk maradna. A tájról beszél ő, csakis a tájról, de ő beszél róla.

Végre egy ilyen, a tökéletességet megközelítő filozófiai bevezetést üdvözölhetünk *Trócsányi Dezső* munkájában. E pillanatban sem a magyar, sem a külföldi irodalomban nem ismerünk könyvet, amelyet nagyobb nyugalommal ajánlhatnánk a magyar közönség filozófia iránt érdeklődő részének. A munkát gyakorlati szükség inspirálta. A református lelkészképzés tanterve ír elő egy „filozófiai enciklopédia“ című tantárgyat, ennek anyagát állította össze itt a szerző, a pápai theologiai akadémia filozófia-professzora, tehát elsősorban tankönyvnek készült. De annyira semmi „iskolás“ nincsen benne, hogy a legnagyobb élvezettel — a tanulság mellett — forgathatja bárki. Egyike legnagyobb érdemeinek a minden magvassága mellett is könnyű, — s ez a kifejezés itt a mondatok sima gördülésére és világosságára vonat-

kozik, — elegáns, eleven, életteljes stílusa, az előadás szemléletessége, s hangjának vonzó csengése, amely az átéltségből fakad. A könyv valóban filozófiára vezet, gondolkodásra készítet, amint megszokhatatlanul abban a villamos levegőben tartja az olvasót, amelyben a problémák felvillanása szünet nélkül követi egymást. A könyv a maga egészében teljesen meggyőz afelől, s tökéletesen illusztrálja, hogy — amint ezt a szerző bevezetőül és alapszemponturnak Heideggertől idézi — a filozofálás forrása a lét feletti gond, egy szakadatlan mély töprengés egzisztenciánkon. Trócsányi a *gondolkodás*-t is a *gond*-ból származtatja, hogy a filozófia egzisztenciális jellegét még jobban kidomborítsa.

A bevezetés módszerét nagyon helyesen a szisztematikai és történeti szempont összekapcsolásában ismeri fel: „A bölceleti bevezetés a filozófiai problémák logikai összefüggését illetőleg nyújt tájékozást, de nem nélkülözheti a történeti szempontot sem, éppen úgy, miként a bölcelettörténet sem gondolható el a logikai összefüggések szemmel tartása nélkül.“ Ezt a kettős szempontot igen következetesen viszi keresztül. A problémák rendszerét igen szerencsésen szövi keresztül a megoldási kísérletek ismertetésével, s e bemutatást ismét szisztematikai kritika és állásfoglalás követi. Ennek az állásfoglalásnak az alapjai az objektív és szubjektív idealizmus, s itt főként nagy magyar képviselőjének, Böhm Károlynak tanaiban nyugszanak, továbbá a dialektika-theológiában, s nem utolsó sorban Heidegger bölceletében, bár ezt nem minden kritika nélkül szemléli és igen találóan jegyzi meg az egzisztencializmusról: „Nekünk úgy tetszik, hogy a verejtékező elemzések mögött egyszerű gondolatok rejlenek“. Jelentékeny szerepet juttat Sprangernek is. A vallásosság sprangeri értelmezését illető kritikáját azonban nem tehetjük magunkévá s azt hisszük, hogy szó férhet annak a mutációnak a helyességéhez, amelyen Spranger tipológiája Trócsányi kezén keresztül megy.

A könyv szerkezete elméleti belátáson alapszik. „A filozófia tárgya — írja — a világ mint egész. Ez a világ természetesen válik szét két félre: a közvetlenül megélt „Én“ világára... és a... természeti világra... Az Én munkája lehet: ismerés, hit, cselekvés és alkotás; e munkáival az Én értékeket valósít meg: tudományhoz, valláshoz, erkölshöz, művészethez, egyszóval műveltséghez jut. A műveltség filozófiájának főrészei e szerint: 1. a tudomány bölcelete, 2. a vallásbölcelet, 3. a cselekvésfilozófia és 4. a művészetbölcelet (esztétika).“ A cselekvés filozófiája több tanágra oszlik: etikára, szociológiára, a pedagógia elvi részére és történetfilozófiára. A filozófia másik nagy birodalma a műveltség filozófiájával szemben a természetfilozófia. A műveltségfilozófia négy főszakaszának mindenikét a következő menetben tárgyalja: az illető értékvalósítás lélektana, fenomenológiája és axiológiája. A

Kritikai Szemle

harmadik tárgy az ember, tehát külön főrészt az anthropologia. Nagy veszteségnek kell mondanunk, hogy az alkotásbölcseleti részt Trócsányi nem dolgozta ki, csak jelezte szempontjait, s reméljük, hogy olvasóival szemben sürgős adósságnak tekinti ennek a fejezetnek a részletes kidolgozását is.

Sajnos, a helyszűke megszokott panaszlásával le kell mondanunk ennek a kitűnő munkának a részletes taglalásáról, csupán néhány megjegyzésre szorítkozunk, melyek közül néhány azokra a pontokra mutat rá, amelyeket a szerzőnek megfontolásra szeretnénk ajánlani. Így mindjárt az első a bibliográfiai útmutatókat illeti, melyeket minden problémához hozzácsatol. Az ajánlott művek közt bőven akad elavult vagy gyenge munka is, viszont hasznos könyvekről nem történik említés. Az itt követett szempontot nem látjuk világosan. Hogy az újkor határát Luther fellépése jelezné, érdekes, de vitatható felfogás. A szentséges és a többi értékek viszonyában vallott felfogásáról ugyanezt mondhatjuk. Azt hisszük, a dolog valóban úgy áll, ahogy Windelband fejtette ki, hogy a szentség az összes többi érték foglalata. De nagyon hasznos volna, ha Trócsányi egyszer részletesen és szisztematikusan kifejtené felfogását ebben a rendkívül fontos filozófiai kérdésben. S itt aztán Spranger vallásbölcseleti álláspontját is kimerítően vehetné bírálat alá.

A legnagyobb elismeréssel kell megemlékeznünk arról a pompás módról, ahogy a pszichológiát és logikát összefűzi, köztük az átmenetet megteremti, illetve felmutatja, s beilleszti őket a tudománytanba. Tudománytana egyébiránt is a legfigyelemreméltóbb fejezetei közé tartozik, ha a tudományok felosztásának egyik-másik pontja vitatható is. Ellenben igen szerencsésen fogalmaz egy kétségtelen tényről, amikor azt mondja, hogy ismerésünknek három országa van: „a természet a testi-lelki ország, a műveltség a lelki-szellemi ország, az ember a testi-lelki-szellemi valóság“. Nagy örömmel olvastuk azt a határozott meggyőződést is, hogy a szellemtörténelem nem külön diszciplína, hanem voltaképpen a történelem lényege szerint szellemtörténelem, mert a szellem a történet lényege.

Mindent összefoglalva, filozófiai irodalmunk jelentékeny és hézagpótló nyereségeként számolhatjuk el Trócsányi Dezső könyvét, melyért elismerés és köszönet illeti meg.

Joó Tibor

Horváth Jenő: A misszió népe, Skócia és a skótok, Aninósa, 1933., 90 lap.

A megcsonkultságában függetlenné és önállóvá lett Magyarország első külpolitikai tapogatózásait azoknak a protestáns egyházi szálaknak megragadásával kezdette, amelyek a református és evangélikus magyarságot (sokszor a közös államhatalom

ellenzése mellett is!) évszázadok óta egybefűzték a nyugati országok evangéliumi keresztyénségével. Később azonban gyorsan elejtette és mintha teljesen kihagyta volna a számításából a földrajzilag messzebb fekvő evangéliumi keresztyén országokkal való kapcsolatok kiépítését és ápolását. Legfeljebb népjóléti vonatkozású akciók (gyermeknyaraltatás, szeretetadományok stb.) maradtak meg beszédes emlékekként a protestáns országok felé orientálódás ígéretes napjaiból. Emellett a református egyház lelkészképzése, talán eddig soha nem tapasztalt mértékben, egészítődik ki a holland, angol, skót, ír, amerikai, svájci, kanadai főiskolák, egyetemek nyújtotta ösztöndíjas esztendőkkal. Az utódállamok magyar theologusait nem számítva, csak Magyarországból a világháború utáni tizenkét esztendő alatt 65 református lelkész tanult a skót egyetemeken és szabad főiskolákon.

Egy erdélyi magyar papnak Skóciáról alkotott képét, ismereteit foglalja magában ez a sok szép illusztrációval gazdagított könyvecske. Azok számára, akik valaha Aberdeenben, Glasgowban, Edinburghban vagy St. Andrewsban tanultak, pompás emlékkönyv ez a munka; tapasztalatokat, tanulmányokat rendez és megment az elfeledéstől; azok számára pedig, akik Skóciába indulnak, úttervet és tanulmányi vázlatot jelent, egyháztörténelmet nyújt, az egyházi élet tagozódását, kapcsolatait a mindennappal mutatja be, mint valami nagyszerű „Kirchenkunde“.

Nemcsak a székely népballadák és a skót ködös költészet, Burns Róbert poézise, Jósika Miklós báró regényei és Scott Walter írásai rokonok; nemcsak Wallace, Bruce és a székely nemzeti hősök között van kapcsolat, hasonlóság, hanem a magyar és a skót evangéliumi keresztyénség is közelállanak egymáshoz. A brit világbirodalom életluktetése, kényelme, jómódja mellett valami kötelező provinciálizmus Skóciában annyira eszünkbe juttatja Erdély lelkét minden egyházi és társadalmi vonatkozásban. — Ma, amikor a reálpolitika sem befelé, sem kifelé nem számol mással, hanem csak nyers és kíméletlen hatalmi tényezőkkel, szinte hihetetlen, legendás szálak nyúlnak a skót szívekből felénk. Nyelvi nehézségek, világháború utáni képzavarok és ítéletösszegabalyodások mellett is azonnal otthon érzi magát a református papi ember a skót reformátusok körében.

Különös ország, érthetetlen református egyházak! Mennyi küzdelem, kiválások, egyesülések, Assamblyk, a püspöki és presbiteri rendszer birkózása. Féktelen lelkesedés és páratlan önfegyelmelés. A St. Giles katedrálisban nincsen tenyérszál, ahol ne folyt volna vér, ne gyilkoltak volna meg valakit és ma minden szántóföldet drót- vagy kőkerítés határol: nem lehet elszántani egy barázdát, mesgyét sem. Közmondásszerű skót takarékoság és ugyanakkor páratlan áldozatkészség, adakozási és jó-

tékonysági láz teszi a skótot a misszió népévé. A külmisszióknak és zsidómisszióknak hőskölteményét lehetne megírni róluk. Az ifjúsági munka, bibliakörök, diákszövetségek működése, a szigorúan megült skót vasárnap teszik a világprotestantizmus számára követendő példává, mintává egyházi életüket.

Horváth Jenő mindenre kiterjedő gonddal és pontos utánjárással állította össze, írta meg munkáját. Bizonyára buzdítást jelent könyvecskéje más külföldön tanuló diákjaink számára hasonló összefoglaló útmutatók megírására, kiadására. A teljesség kedvéért oda lehetett volna még iktatni a skót zene- és énekkultúrát, amelynek nemcsak vallási oldala megragadó, hanem a nemzeti, helyesebben törzsi összetartozást is ez tartja elevenen. Milyen megható nemzeti himnuszuknak a bannockburni hadseregre emlékeztető melódiája, tüzesebb, mint a Marseillaise: „Welcome to your gory bed, Or to Victorie!” Vagy milyen feledhetetlen a körbe kézfogás alatt zengett, ritmikus mozgással kísért refrain: „We'll take a cup o' kindress yet For auld lang syne!” — Ez a két dallam szinte elnyeli a szépséges Church's Hymnary-nek többszáz melódiáját és maradék nélkül adja a skót lelkületet.

Incze Gábor

Fináczy Ernő: Nevelélméletek a XIX. században. M. T. Akadémia kiadása. Budapest, 1934. 179. l. 8°. — U. ő: **Didaktika.** Kéziratából sajtó alá rendezték tanítványai: Balassa Brunó, Nagy J. Béla, Prohászka Lajos. A „Studium” kiadása. Budapest, 1935. 168. l. 8°.

Fináczy Ernő szeretve-tisztelt professzorom volt s nemrég halt meg. Két ok, amelyek miatt bírálója nem lehetek, csak ismertetője és méltatója. Maga az alkalom sem bírálatra való. A mester két utolsó könyve fekszik kinyitva előttem. Az egyik úgyszólván csak utolsó fejezete egy részletekben megjelent nagy műnek: általános neveléstörténetének, a másik ugyanennek a neveléstörténetnek bővebben kidolgozott speciális fejezete. Meglepetést nem hoztak, nem is hozhattak, értékelésüket tények adják: szerzőjük életművének valóságos életté vált részei, a mai magyar közoktatás és a mai magyar középiskolai tanárság nagyobbik fele.

Alig lehet egyéb feladatunk jelen pillanatban, mint regisztrálnunk azt, hogy mindakettőnek bölcséleti alapvetése, módszeressége és beletagolódása a magyar történelmiségbe kimutathatóan abban a pedagógiában fejthető meg megnyugtatóan és viszonylagos maradéknélküliséggel, melynek Fináczy Ernő élete utolsó negyedében úgyszólván szimbólumává érett és tisztult. Minden egyéb: járulékos elem. Minden új: ezután ha válhatik még értelmes vagy hatásos elemmé.

Igaz (és ezt még a kegyelet sem hallgathatja el, bár nincs is benne semmi elhallgatnivaló), hogy ez a pedagógia nemcsak Fináczy, még kevésbbé az ő két utolsó műve. Még csak nem is a Herbart iskolája, mint ahogy tisztán empiria útján esetleg megállapítható volna. Leginkább talán: maga a 19. századbeli nevelés. De még ennél is tágabb valóságosan s ha igazságosak akarunk lenni, olybá kell vennünk: a nevelés történelmi útja, úgy ahogy a görögöktől a renaissanceon és humanizmuson keresztül máig, tehát hozzánkig eljutott, inkább a gondolkozókon, mint az intézményeken át. Ez Fináczy Ernő, ez az ő életműve és ez az ő utolsó két kötete a leglényeg szerint. Legfeljebb azt kell még hangsúlyoznunk, hogy ez a *ma*, ez a *most*, ez a *nálunk* és ez a *mi* 1934–35-ben sem tud, nem is akar más vagy újabb lenni a klasszikus értelemben veendő XIX. századnál.

Igy aztán Fináczy Ernő gondolkozásában a XIX. század valóban Herbart-központiségű. (De azért nem *azonos* Herbarttal.) Kezdődik *Kant*-tal, differenciálódik a német idealizmusban és egyben általa Fichte-vel, Schleiermacher-rel, Hegel-lel, Rosenkranz-cal, Fröbel-lel, klasszikus formát ölt és végleges értelmezést nyer Herbart filozófiájában (illetőleg az abból deduktíve kifejtett pedagógiájában), praktikusán alkalmazhatóvá válik Ziller, Stoy, Waitz, főképen pedig Willmann módosításai következtében (nálunk magyaroknál Kármán Mór ez a „praktikus“ Herbart). Minden, ami ezután következik, csak emennek a kritikája és egyben próbája. Fináczy gondolkozásában Schopenhauernek az az értelme, hogy pesszimizmusában annál nyilvánvalóbbá váljék az erkölcsi célkitűzés egyedül jogosult pedagógiai eszménye és a nevelhetőség valóságossága, a pozitivisták (Comte, J. Stuart Mill, Spencer, Bain és Ardigò) is arra jók, hogy ellentétes állításaik érdekessége ledörzsölje Herbartból mindazt, ami téves, nem végiggondolt, avítt, időhözkött, módosítható és semmiképen sem lényeges elem. Natorp, Hildebrand, Förster, Weber, Ellen Key, Meumann és Spranger pedig *időben* végzik el ugyanezt a munkát, elhomályosítva a múlandó és kiragyogtatván hangsúlyozva az örök elemeket. (A műnek ez a része nem készült, nem is készülhetett el, mert nem engedelmeskedett volna ez az anyag ennek az eltervelésnek. De nem hiba ez voltaképpen, mert a felsorolt nevek csak mechanikus időbeosztás szerint multszázadbeliek voltaképpen ők már: a XX. század.)

Ebben az elgondolásban nem az a szép, fontos és értékes, milyen mértékben van Fináczynek igaza, nem is az a mérték alá állítani való: eljárt-e az idő felette vagy sem, hanem az, hogy töretlen vonalat talált egyfelől a görög filozófia és a mai nevelőgondolkodás, más oldalról a filozófia és a pedagógia, harmadik felől az eszmény és a praktikus élet között. Ezzel biztosította a

történelmi folytonosság, a filozófiai alapvetés és az elméleti didaxis lehetőségét a mindennapi nevelésben.

Didaktikája ebből a pontos, reális, teljes módszeres és lelkes optimizmusból fakadt. Mi, más világnézet és más század nyugtalan fiai irigyeljük Fináczyt ezért a magabízó, gazdag és potens derűért. Tudjuk, hogy klasszikus műveltségének a következménye ez, látjuk, hogy hűséges és alapos történetlátásának az érdeme, nem rójuk fel neki azt sem, hogy az egyfilozófusos gondolkozás egyoldalúsága és intenzitása talán túlságossá is nyugtatja benne az optimizmust. (Kénytelen vagyok így megfogalmazni ezt a kitétel, mert magát Fináczyt nem tartom filozófusnak, csak Herbartot.) De követni őt ebbe a megállapodott, majdnem polgári milieu-be nem bírjuk. Mi nem lehetünk optimisták, mert a nevelhetőség lehetőségeit gondolkozásunkban, tehát tudományosan is keresztezik az eleveelrendelés kegyelmi, válság- és lélekindító tényei. Elégtelennek tartjuk az erkölcsi célkitűzést, mert a szellemtörténeti iskola szignifikatív törekvései és teleologikus tendenciái metafizikább és transcendensebb finalitás felé mozognak. Sokaljuk a „sokoldalú“ érdeklődést, mert atomizálja és aztán nem tudja egységbefoglalni a megsejtetten igenis „egységes“ lelkivilágot és nem akarjuk egyensúlyba hozni a tárgyi és az alaki képzést, mert nincsen számunkra ilyen kettősség.

De hálásan ismerjük el, hogy Fináczy egyetemi előadásai segítettek bennünket ebbe az új korba, különösen pedig didaktikai kollégiumai differenciálták az övétől eltérő világnézetünk körének nevelélméleti cikkelyét gazdagabbá.

Karácsony Sándor

Merényi Oszkár: Irodalomtanítás a középiskolákban és a felső kereskedelmi iskolákban. Budapest, Egyet. ny. 1935., 30 l.

Vajthó László szerkesztésében „A tanítás problémái“ címen az Egyetemi Nyomdánál megjelenő sorozat új kötete az irodalomtanítással foglalkozik. Ennek a füzetnek különös jelentősége van: a magyar irodalom itt nem mint tantárgy jelentkezik, de a másik végletben sem, mint líra. Az irodalom Magyarországon mindig többet jelentett, mint az írott művek történetét és ezeknek értékmegállapításait. Mialatt más népek éltek többé-kevésbé szabad életüket, társadalmilag saját lehetőségeiket valósították meg, addig a magyar nép egyedüli lehetősége a nyelvben és irodalomban volt. Más népek tradíciója tele van hadvezérekkel, nagy papokkal, államférfiakkal, nagy állami és tudományos tettekkel, a népben élő hőstisztelet megtalálta a multban a felemelő példát. Magyarországnak csaknem háromszáz évig nem volt egyetlen önálló politikusa, nem volt nemzeti hadvezére, nem volt más hőse, csak az író és nem volt más esemény, intézmény, nagy tett, mint

az irodalmi mű. Ezért lett a magyar irodalom az egész magyar mult szellemének őrzője. Más nép tradíciója egész történelem, a mienk csak egy: az irodalom. És ezért oly fontos ma is, ahogy, mindig volt: az irodalom tanítása. *Merényi* Oszkár tiszttában van azzal, hogy az irodalom esetében nálunk sokkal többről van szó, mint diszciplináról és a tanítás sikere éppen attól függ, hogy *mennyit* és *mit* tud megmutatni abból a több-ből, ami a tárgy mögött van. Egész tanulmánya arra épült fel, hogy megértesse ezt a többit. Sem szellem, sem módszer, sem könyv nem volt nagyon alkalmas eddig arra, hogy a tanuló még az iskolában megtudja, mit jelent nekünk magyaroknak az irodalom. A szellem pozitivistá volt és így: szűk; a módszer elavult, s így: hatástalan. Csak későn, már az iskolán, gyakran az egyetemen túl és kívül kellett az embernek ráeszmélnie arra, hogy számunkra az irodalom magát a magyar szellemi tradíciót jelenti. Ezért *Merényi* Oszkár könyve, bár tanárok számára készült, sokkal nagyobb igényű: szorosan csatlakozik magához az irodalmi problémához, mindenkinek fontos, tanárnak éppen úgy, mint egyetemi hallgatónak, de a művelt embernek, sőt a magyar szellemiségnek egyáltalán. — Van ezen a nagy jelentőségen kívül még egy belső, személyes értéke: a közvetlenül és belülről való könyvszeretet. Olvasni, — és olvasni tudni és olvasni tanítani, — ez a tanulmány existenciális része, azon kívül, hogy a füzet tele van gyakorlati tanácsokkal, megvalósítható, sőt megvalósítandó gondolatokkal (pl. a tankönyv, mint kollektív tankönyv), példákkal és magyarázatokkal. A tanulmány pedagógiai célját éppen úgy elérte, mint szellemi célját.

Hamvas Béla

R. Berde Mária: Szentségvivők. Regény. (Erdélyi Magyar Irórend kiadása.)

Erdélyben az elismertebb írók témája is közügy. Van egy kiegyensúlyozott kisebbségi közérzet, mely akár a hírneves pesti írónak apart üzemi divatkészítményére is gúnyosan legyint s ugyanakkor a kiforratlan kezdő dadogására fölfigyel, ha az egyetemes magyarság sarktételeiről, vagy jövőjéről van szó. Ez nem vidékiesség, sem családi szűk látókör, nem is a szemünkre hányt szellemi hegypárt, vagy transzylvan szakadárság, hanem a politikagyűlölő szem éles és szabad látása a szenvedés finom hajszálcsöves törvényére: az emberietlen közöny, vagy európai erőszak magasból ömlő vizei kisebbségi edényekben — kárunkra — ugyanolyan magasra szöknek. Az öncélú nemzetek dagálya földalatti találkozás következtében kölesönös árvízzel fenyegeti éppen a kisebbségi, tehát céljafosztott néprészeit. Ezek a néptöredékek immár a bőrükön tapasztalják a kontinens, vagy a Dunanépek életében a nyílt és titkos összefüggést s ezért lett szigorúbb a

lelkiismeretük, felelősebb a képzeletük, ezért lett annyival óvatosabb az elcsatolt írószellem az anyaországánál. Nem gyáva, hanem komoly és megfontolt, mert egyszerre — mutatis mutandis — kétfelé kell mérlegelnie szavait s mert minden témája gyulékony vitaanyag.

R. Berde Mária kétkötetes regénye az erdélyi magyar felelősségérzet könyve. Hősnője egyszerűen jelenti ki az első nemzedék ráeszmélését a történelmi tényre, hogy az anyagi hazát elvesztettük, de megtaláltuk a szellemi kötelességeinket. S még a cícomátlan kijelentés is kétféle magatartást hív ki a bárhol élő magyarból, a vérmérséklete szerint: „Hogy meri?” — kérdi az egyik és — „Ugyan kérem, kit érdekel ez már manapság?” — fitymálja a másik. Itt vagyunk megint a világnézeti pártoknál, a fajfélézők és anyagelvűek szigorú egyoldalúságánál, de most, e könyvnél, határozottan az író lelki devizáját fogadjuk el: „Szentségvívőket még soha meg nem támadott a farkas!”

A regényanyag tíz évig tárgyiasodott s mikor formát öltött s napvilágra kívánczolt, mindenfelől rámeredtek az atelierkérdések: hasznos ez, jelentékeny ez s meg lehet őszintén írni? Szinte az országrész értelmi közgyűlésén folyt a nyílt vita, hogy „volt-e az erdélyi magyar irodalomnak hőskora” s ha volt, kíváncsi valaki erre például a Dunántúlon? (Még azt is mondták a vidéki nagyralátók, hogy Kaliforniában senki sem olvassa el a „Virrasztó” című erdélyi revue regényét, mert — ők unták.) A Trianon utáni magyar ocsudás története, a kisebbségi szellem fogzási kínja, mai öntudatunk(?) és az irodalmi teliszáj idején, valami olyan jókaias erőfeszítés, naiv időszerűtlenség, regényesség és misztika, asszonyi érzékhiány az aktualitás iránt. Igaz, hogy Berde indította útnak Kuncz Aladárral a „Vallani és vállalni” jeligét, dehát csak nem ezt a kisvárosi „forradalmat egy pohár vízben” értette ama szép szólam alatt? Ezt a szükséges botránkoztatást, melyet decentralizációnak hittek, holott csak kényszerű nagykorúsítása volt az erdélyi agyagnak, kétnmillió magyar-nak a maga lábára állítása, s ennek is csak egy provinciális részlete, — ki emlékszik már rája?

Hogy kicsoda? Hát az író, aki látta, hogy Erdély magyarságát a toll serkentette továbbélésre. Azért most már a kritika ne azt firtassa, hogy szükség volt-e a „Szentségvívőkre”, hanem azt, hogy hiteles-e a történet művészi földolgozása. Igazolódik-e a regényből, hogy az Erdélyben maradt magyar élet kelesztői, bohémek és megszállott aprószentek, a művelődés munkásai s a tehetesebb szószólók, meg az alkotók „sajátmagukon példázták, hogy a lélek építi meg a testet magának?” Hogy „Macaulay szellemországá” romokon is fölépülhet? Reális épületterv ez, vagy pátosz? S lehetséges volna, hogy ilyen csetlő-botló, sokszor kele-

kótya betülények, akik mint mozdítók nem voltak jobbak a megmozdítottaknál, a valódi nemzetmentő szentséget hordozták? Joguk volt-e, hogy elsőbbséget követeltek a vicinális politikával szemben, igazság lett-e vakmerő álmukból, hogy a kisebbség nemzeti jellege elsősorban nyelvi és kulturális lesz, mivel az anyagi versenyben úgylis háttérbe szorul?

Mindezekre a kérdésekre a regény életszerűségének, belső valóságosságának kell válaszolnia. A „Virrasztó“ című irodalmi folyóirat élete és halála csak arra ad utasítást, hogy szenvedő népedért vallj és vállalj s már megtetted az első lépést az általános emberiesség elérésére. Tehát ez a válságos laptörténet, ez a fehéren izzó elmélet, ez a miniatűr felülkerekedése a szellemnek az anyag fölé, — ez még nem a regény? Bizony, a könyvnek ez az újszerűsége — pedig milyen nagy példái vannak s milyen régóta! — a legtöbb kifogást hívta elő az „életés“ művek szorgalmazóiból. Közben azonban a nyugati szellemtörténet jónéhány bástyát harcolt ki a szimpla naturalizmustól, a fényképes életmásolók engedtek a merev valóságból és megelégedtek a tények költészetével. Az amerikai és orosz piac kivételével mindenütt az íróegyéniesség és a szellem módosító ereje nyert teret, kialakult a felsőbb tárgyilagosság, majd a szimultán elmejáték, a reflektív áradás és a gondolat-zene pont- és ellenpontja, a „pöre tartalomnak, mely fejünkre lázadt“, eljött a másik véglete, a képanarchia, a teher nélkül föleresztett léggömb esete. Érthető, ha a bölcsőbb írásnézők a józan középút címén mindkét irányt elítélték s a tömeg szava helyett a tömegért szóló egyént, majd a tömegformáló művészt emelték magasra. A tömeg mint művészanyag nem is létezik, de a művész a sokaság ereje nélkül is elvékonyodik. Egymásért vannak, egymás nélkül pedig légüres térben, a pusztá célzatért hadakoznak. Azért marad a műnek egyetlen biztos kritériuma: az embersorsok ábrázolása, melyen áll, vagy bukik a könyv marandósága s az eszme, vagy nem bánom, a célzat értéke. Ez az a bíráló elv, melyet nem téveszt meg se misztika, sem agitáció, se gondolathalmozás, sem a kihagyásos modor, mert az élő emberek meséje még akkor is tartalmas, mikor semmi egyebet nem kínál, mint a sorsok szemléletét. Önmagunknak mi emberek vagyunk a legérdekesebbek.

A „Szentésgvivők“-et ilyen elv alapján fogja próbára tenni az idő. Először az írónőnek azt a merészségét, hogy nőt helyezett ilyen ítéletidő örvényébe, a forgószél magjába. Zudor Anna, a hősnő kétségtelenül problematikus, mert jellemében túlsok a géniuszkodás, a szellemi „raison d'être“ elnyomja hús-vér elhíhetőségét. Egy irodalmi Jeanne d'Arc-alak áll itt a vártán s csak aki maga is viharlátott a szellem frontjain, az fogadja el élőnek. Erdély akkori nemzedéke mostohán írt a szerelemről, — ez igaz,

mert éppenúgy elnyomta benne az ösztönéletet a nemzeti kollektívum, mint az ifjúmunkások fanatizmusában. De a „Szenvedésvivők”-ben egyáltalán kevés a hétköznapi anyagszerűsége, ezek az emberek igen-igen mennyei manna-evők s akik közülük szenvedélyesebbek, azok is elesnek, kifutnak a regényből, mint valami láthatatlan, zord ítéletre a könnyelmű bűnösök. Ajton alakját alig lehet elfogadni, nem azért, amit szenved, mert ez igaz, hanem azért, amit nem tesz meg a szenvedésének elhárítására. Talán ha Ajton volna Zudor Anna és viszont, akkor a regény igazabb lehetne, mint maga a sokszor szemelláthatóan élethű darabka kultúrtörténet.

Ilyen átfogó irodalmi műhely-regény alakjai közül természetes, hogy nem mindegyik sikerül egyformán. De valamennyi él a „Virrasztó”-hoz való viszonyában, él belőlük a közéleti ember. A magánember néha beállított és a regény köz-szelleméhez idomított szerszám s nem sajátos ember. Érdekes azonban, hogy néhány halavány emberkép mellett milyen éles és jólsikerült az egyik főhősnek, Korlát Kálmánnak a profilja. Pedig ez ugyancsak rezonnőr is és közéleti hangadó, de amit megél, az a nyilvánosság szemeláttára, szinte az utcán történik, a dicsősége és tisztessége önmaga után vonzolja fogvatkozásait, bukását és elégtelenségét az önáldozatra: hiúságát és tehetségét lefordítja a helyes vágányról az erdélyi lejtőkön annyira szükséges fék hiánya. Ratosnyai, a léha tehetség, Tóth Pálma, a szenvedély üzött költővadja, Kramer Péter, a hasznos szellemfi, Dánielné, a zavaros literary lady s a könyv film szereplői, politikusok, egyháziak, bankárok, zugszerkesztők, diákok, románok, zsidók, magyarok, a kisváros megannyi típusa — majd mind élők másolata és ama napokból kombinált jellemek — a megtörtént história illuzióját ébresztik. Még akkor is, ha elnagyoltak, vagy néha sablonok, mert a lényeg, mely körül csataráznak, igaz és embernél jelentősebbet csíráztat: a magyar megmaradást. Azok a jó és rossz alakok, a hiszterikusok és tetterősek zászló körül vannak együtt, hamar tépett lobogó körül, bálványuk a lap, még ha le is akarják dönteni. S a meg-alázott, zsenge jelvényt csak az éli túl, aki nem engedi magát kiveretni az erdélyi munkamezőről.

Azért mondjuk, hogy bár a regény szereplőinek csak egy része — túlnyomó része — reális, mégis áll a könyv, mint az erdélyi magyarságnak egyik dokumentuma, hogy a lélek így alakult a foszlányokból, mikor a test megtörtetett. Ez az igaz ebből a könyvből, az egész s a részletek közül azért nem cáfol meg semmit a kevésbé sikerült, vagy a műjelenet-hatású. Rendezésnek érzik például a könyv utolsó jelenete is, a pályaudvari méla kihangzás, repatriálók és ittmaradók búcsúja. Mégis — ez történt és csak így történhetett, talán az életben még ügyefogyottabban,

mint e megrázó regényben. Többhelyt korszerűtlen a mai fülnek egy-egy érzelgős, szépelgős (Freud óta egészen egyszerű) rokonlélek-választás, kicsit nőies a virág- és jelképhalmazás és talán a legfőbb hibája a könyvnek, hogy a hősnőnek csak jellembeli, nem pedig művészi elsőbrendűsége világlik elő. Ez csak akkor volna érdem, ha tárgy és személyek nem volnának annyira átítattak a géniusz-mentés ünnepélyességétől.

A könyv különben mint koncepció s mint az erdélyi magyar élet ugrópontjának meghatározója is fontos állomása irodalmunknak. Szólídsága is érdeme: el nem túlozta és alá nem szállította a nyelv vidéki forradalmából kirajzolható nemzeti életképet. Berde írószólídságáért nemcsak eddigi műve, nagy magyar és északi germán példákön edzett szelleme, hanem kifejező nyelvének szövete is szavatol. Hallatlan tárgyi gazdagságát, aprólékos anyagismeretét a mai zsurnalizmus folyékony léhasága hajlamos tegnapi stílusnak nevezni. De aki ismer nagy és tartós írásműveket, az tudja, hogy tegnap, ma és holnap² nyelvénél értékesebb az egyéni és tárgyszerű nyelv: mint a művészi középületnél, az anyagszerű igazság árulja el az idővel dacoló ideált!

A „Szentségvívók“ mint olvasmány is magakináló. A közepes olvasó észrevétlenül értesül a regényből, hogy a megismert jellemeket nemcsak saját egyéniségük, hanem a magyar sorsközösség imperatívusa is egy egész nép közérdeklődésébe emeli. S a jó írásműnek ez a célja és titka.

Molter Károly

Petri Mór: A megifjodás varázsgregéje és egyéb versek.
Budapest, 1935. Szöllösi Zsigmond kiadása. 168. l.

Az egész élet költészete nemcsak az alkotó egyén szempontjából érdekes. Önéletírás ez, mely egyúttal művészi formába öntött kortörténet. A költő átéli korának vívódásait, örömet, szenvedéseit, lelkesedik felemelő eszméiért. Az is jellemző a korra, ha költője elfordul a jelentől és a multban keres vigasztalást.

Petri Mór könyve több, mint egy félszázad magyar életének költői emlékirata. Ez az ötvenéves művészi szemlélet Petőfi lírai szerkezeteiből és Arany külső formáinak iskolájából indult ki. A néhány új hang, Reviczkyé, Komjáthyé még nem ébresztett új nemzedéket.

Petri Mór már induláskor magára vonta a műértők figyelmét, első sorban Beöthy Zsoltét. Formakészsége kezdettől fogva értékes tulajdonsága volt. Műveltsége ízlésben és tartalomban e kor átlagos verselői fölé emelte. Az irodalmi kritika kiválóságai közül mások is figyelemmel és méltatással fordulnak feléje.

A kötet első ciklusában, mely a költő egészen fiatal korának dalait örökíti meg, az életbelépés örök művészi hangulata, a mélabú, halálsejtelem, az elmúlás panasza uralkodik. Már itt is meg-

Kritikai Szemle

jelenik versei között a szonett, mint a kötött forma iránt való vonzódásának tanubizonysága.

A második ciklus már határozottabban mutatja kibontakozó egyéniségét és világnézetének kialakulását. A harmadik ciklus a férfikor elejének költészete. Az érzelmi válságok komoly, valószínű hangon szólalnak meg, felmerülnek előtte az élet problémái, férfiasak a hazafias érzés hangjai. Megható bánat fogja össze ennek a ciklusnak hangulatait. A ciklus címe: A vár váró lovagja. Alaphangja: a vár váró lovagja várja vissza élete nyarát, amíg mögötte bontja a várat az idő.

A kötet negyedik ciklusában indul meg határozottan a szonett-költés. Petri Mór egyénisége ebben a formában találta meg legegényibb kifejezését. Tömör, tételes kifejezésmódja talán az epigramma felé viszi, ha nem volna szüksége szélesebb keretre hangulatkeltő képei és szemlélődő érzelmei számára. A szonett terjedelme és műformája adja meg a lehetőségeket lelkületének kifejezésére.

A történelmi miniatűröknek egész sora ölt ebben a ciklusban szonett-formát. A magyar történelemből Árpád, Toldi, Endre királyfi, a Hunyadiak, Zápolya, Trianon és mások, a Bibliából Babel, Dávid, Dániel hangolják szonettre a költőt.

Ez a szonett-költés az ötödik ciklusban mindig drámaibb lesz. Itt azonban a történelmi képeknek már nem annyira epikai tartalma, mint gondolati vonatkozása, eszmei értéke lép előtérbe. Főleg azokban a szonettekben, melyek korok és költők hangulatképei.

A hatodik ciklus az a vogul rege, mely az egész kötet címét adta. A költőt a darabokra szaggatott Ugor megifjodásának története fogta meg, mert analógiát látott benne a megszaggatott Magyarországgal és ezt az analógiát a rege második részében hazafias hévvel fejti ki.

A kötet utolsó ciklusa a „Tantuszok“ címet viseli. A derűre tisztult, lehiggadt gondolkodás hangja szól itt megnyugtató befejező akkord gyanánt.

Igy beszél ebből a kötetből Petri Mór életének költészete. Gondolatban és felemelő érzésben gazdag kötet ez. Választékos izlésével, kiváló gonddal kidolgozott formáival nemcsak érdekes és értékes, hanem tanulságos irodalmi esemény.

Hamvas József

Dr. Madai Gyula: Magyar feltámadás. Budapest, Franklin-társulat nyomdája.

Közgazdasági és politikai elmefuttatások címén bocsájtja közre *Dr. Madai Gyula* néhány tanulmányát. Az írások egyrésze régen készült, még a kommünbeli nagy hallgatás idején, egyrésze

későbbi keletű. Becsületére válik ennek az egész-szívű magyar politikusnak és írónak, hogy az írások tenorjában nincs eltérés, árnyalatnyi sem az időbeli eltéréssel párhuzamosan. Kommün alatt és kommün után, — és háború előtt és háború után Madai Gyula egyazon fából faragottan állta a magyar sarat. Köpeős, természetes figurája nem szerepelt a politikai szalónok arszlánjai sorában; mint egyszerű magyar polgár, dolgozott és tanult szüntelenül, sohasem önmagának, mindent a köznek. Jóllehet ott látjuk a háború és forradalmak utáni rendcsináló és megőrző hatalom hűséges katonái között: egyéni hangja és véleménye megmásíthatatlanul megmutatkozik. Sokkalta nagyobb műveltségű, készségszerű, sokkalta izzóbb javító szándékú, Széchenyi-szabású magyar, hogy sem valaha is csak hajbókolóvá válhatott volna. Tanulni és közelelni, ez volt az ő külső formájában talán tanáros, de belső tartalmában mindig elismerésre méltóan élettel teljes csereforgalma: ennek néhány kiemelkedő állomásán vezet végig az olvasót ebben a könyvében. Adat és adat, rengeteg van itt is, mint minden írásában, de az egészet megindítóan és meghatóan fogja össze a költő, a magyar költő rajongó vágya a javításért, a felvirágoztatásért. Amint ő írja címében: A magyar feltámadásért. *Szegedi István*

Madai Gyula: A Bizáky-ház. — Színmű 3 felvonásban. Franklin-Társulat bizománya. 1934.

Ebben a színműben Madai Gyula megmutatja minden régebben ismert értékét: Hibátlan a tétel felállítása, kerek a kompozíció, egységesek a jellemek, gondos, hogy úgy mondjam: tiszta a kidolgozás. De ha színpadra képzeljük az egészet, olyan költő műve rajzolódik, aki otthonülő, könyvtárban élő, magánakvaló, bibelődő, idealista. Aki otthon, írásból kitűnően ismeri az élet figuráit, csak éppen elmulasztotta, hogy velük személyesen megismerkedjék. A könyvek között élő ember könyvdrámát írt: ebbe bele kell nyugodnia. Olvasmánynak azonban nagyon kedves, kellemes, az igazi magyar érzés, röghöz és honhoz ragaszkodás indokolt és megindokolt győzelme jólesően vetül fel a harmadik felvonás utolsó jeleneteiben. *Szegedi István*

Fleischer Gyula: Magyarok a bécsi Képzőművészeti Akadémián. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása. Budapest, 1935. 8°, 108 l.

A Magyar Tudományos Akadémiának 1933-ban alakult képzőművészeti bizottsága első kiadványát bocsátotta a fenti címmel útjára, és mindjárt ez az első kötet is értékes és érdekes adatgyűjteménye 18. és 19. századi művészet-történetünknek. „E munka elkészítésének szükségességét már régen érezte mindenki, aki az újabb magyar művészet történetével foglalkozik“, mondja a

kötethez írt előszavában Petrovics Elek. Bécs a mult század hatvanas éveiiig, de azután is egyik legjobban látogatott tanulóhelye volt a magyarországi művésznövendékeknek, akik külföldön igyekeztek művészetük mesterségbeli fogásait és az uralkodó stílusok titkait elsajátítani. „Bécs — Rómával, majd Münchennel és később Párizssal együtt — olyanforma helyet töltött be ebben a korszakban képzőművészetünk szempontjából, mint a humanista tudományosság korában Pádua vagy Bologna, vagy mint a reformáció idejében a theologiai tanulmányok szempontjából Krakkó és Wittemberga.“ A magyar művésznövendékek névsorának felkutatása és összegyűjtése egyik elsőrangú fontosságú feladata a magyar művészettörténeti kutatásnak, mely e téren eddig mindössze Somogyi Miklósnak a müncheni akadémia magyar növendékeiről készített hiányos névlajstromának volt a birtokában (a „Művészet“ c. folyóirat 1912. évfolyamában).

Fleischer Gyula 1726-tól 1900-ig állította össze a bécsi Akadémián tanult magyar művészek névjegyzékét az akadémia 143 kötetet tevő névkönyvéből. Kereken 1600 művésznev van betűrendben összeszedve a könyvben, melyeknek viselői mind a történeti Magyarország határai közül kerültek fel a művészi életben vezető szerepet betöltő császárvárosban. 19. századi jelentős művészeink csaknem valamennyiének megtaláljuk a nevét a névsorban, de azután felsorakozik ott még sok-sok más, részben elfeledett, részben elkallódott egészen ismeretlen név, melynek viselőjét nem kapta szárnyára a sikertől ösztönzött hír, akik helyi, csak kis körben ismert művészek maradtak s akikről a lexikonok s a művészeti adattárak semmit nem tudnak, vagy alig valamit mondanak. Kétségtelen, hogy különösen 18. századi művészetünk történetében még néhány eddig ismeretlenül lappangó művész műveinek felismerésére fog vezetni az a pár szónyi adat, amelyet róla *Fleischer* érdekes könyvében megrögzít, ha figyelembe vesszük azt, hogy ezek a Bécsben tanult kisebb tehetségű művészek tanulmányaik és vándoréveik befejezése után valószínűleg szülőföldjükön, vagy ahhoz közel telepedtek le s ott működtek és műveik révén csak ott helyben voltak ismeretesek.

Fleischer könyve lelkiismeretesen közli az akadémia névkönyveinek adatait; szükségű ott, ahol a művészre semmi vagy igen kevés bejegyzést talál, ellenben bécsi tanulmányi éveit csaknem teljesen ismerteti ott, ahol erre a névkönyvek bejegyzései módot adnak. Végül még külön összeállítást is közöl arról, kik voltak az akadémia ösztöndíjasai és kitüntetettjei 1726—1900-ig. Számuk eléggé jelentékeny: 227 pálmát nyert művésznövendék volt magyar, nagyrészt olyanok, akikből itthon is művészeink elitje került ki.

Ugyancsak összeállítja a szerző a bécsi Képzőművészeti

Akadémia magyar „tiszteleti tagjainak“ a lajstromát, mely 25 nevet tartalmaz, közöttük Munkácsy Mihályét és Benczur Gyuláét, valamint közli az Akadémia magyar „valóságos tagjainak“ neveit, melyek között Hild József, Pollák Mihály, Ybl Miklós és Lotz Károly nevét találjuk.

Bevezetésül A. Weinkopf és C. v. Lützwow műveinek alapján ismerteti Fleischer a bécsi művészeti Akadémia alapítását és történetét, valamint jellemzi nevezetesebb igazgatóit és bemutatja vezető tanárainak névsorát, akik között sok Európa-szerte ismert nevet találunk, úgy, hogy ezáltal is érthetővé válik az a hírnév, mely az Akadémiát, különösen a 19. század első felében övezte.

A kötet a Sárkány-nyomda r. t. igen szépen kiállított, ízléses munkája.

Oroszlán Zoltán

Gillemot Katalin: Gróf Széchényi Ferenc és bécsi köre. Budapest, 1933. A Kir. M. Pázmány Péter Tudományegyetem Művelődéstörténeti Intézetében készült doktori értekezés. 80 73 lap.

A vonatkozó irodalom gondos felhasználásával s a Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi-levéltári anyagát alaposan kiaknázva mutatja be a szerző a legnagyobb magyar atyjának eddig alig ismert tevékenységét, amely életének második felében — a szabadkőművességgel és a jozefinizmussal való szakítása után — a római katolikus hitéletnek főként a műveltek körében való felérésztésére és elmélyítésére, meg a római egyház súlyának a közéletben való helyreállítására irányult. Ezt a tevékenységét a gróf Bécsben folytatta, de Magyarországra is kiterjesztette, egy rokonérzelmű kis kört gyűjtve maga köré, amelynek fő irányító szelleme Hofbauer Kelemen, a nemrég szenttéavatott nagy redemptorista atya s amelyhez bensőleg kapcsolódtak a katholizálódott romantika nevezetes alakjai: Schlegel Frigyes és felesége, valamint Werner Zakariás is. A Széchényi-kör tevékenységében az a legértékesebb, hogy a r. kath. egyház tekintélyét elsősorban szellemi eszközökkel, a belső, lelki megújulás útján akarja elérni: ellensége a pusztán politizáló egyháziasságnak, az erőltetett protestánsztérítésnek; a protestánsokkal szemben testvéri hangokat üt meg s rokonzenves kapcsolatokat talál — bár itt már a Hofbauer irányának nem megfelelően — a Sailer—Boos—Weinhoffer-féle katolikus evangelizációhoz is. A szerző a kör nemes törekvéseiről részletes, élénk, érdekesítő képet ad s nem titkolja e törekvéseknek egészben véve sikertelen voltát sem, ami egyik fő oka volt annak, hogy a nagy magyar Maecenas, a fia följegyzése szerint, „reménytelenül szállt sírjába“. A dolgozat becses adalék a Napoleon-utáni kor ausztriai és magyarországi szellemtörténetéhez, egy kibontakozni nem tudott római katolikus vallási megújulás tapogatózó kí-

Kritikai Szemle

sérleteihez. Legfőbb hiánya, hogy a kor nagy szellemi mozgalmainak és irányainak képét erősen schematikus, szinte lexiconszerű vonásokkal rajzolja meg; de amit Széchenyiről és köréről mond, az új és tanulságos. Derék kezdő szorgalmas munkája; szép folytatásai lehetnek még.

R. I.

Színházi Szemle.

Thury Lajos történelmi darabja, *Az új vár*, a XVII. század Magyarországot mutatja, a költő és hadvezér Zrinyi sorsán keresztül. A szerző alkalmasnak találta ezt a kort, hogy mai helyzetünkkel párhuzamba hozza, ami azonban inkább kárára van a hatásnak. A fiatal, tehetséges szerző amúgy is túlságosan lírai hévvel nyult a témához. Montecuccolit nála elfogja s halálra ítéli Zrinyi, aztán mikor megtudja, hogy az Frangepán Katalinnal egyértelműleg robbantotta fel az „új várat“ (Katalin, Zrinyi titkos imádottja, így akarja a hőst még jobban elidegeníteni az udvartól s teljes önállóságra kényszeríteni), megkegyelmez neki. Megfogadják, hogy erről senkinek sem szabad tudnia. Persze már csak azért sem, mert a történelemben erről egy szó sem esett, s az író kénytelen a maga kiagyalt meséjét, legalább a néző számára, úgy-ahogy valószínűvé tenni. Nem ez a szabadoság legfőbb baja a drámanak. Mit ér a históriai igazság, ha a szerzőnek nincsen elhithető képessége? Jókai is elég merészen fogta fel a régmúlt időket, s mégis, ahogy Mikszáth mondja róla: „Olvashatsz utána száz történelmet, Apaffy vagy Teleki Mihály mégis csak az marad, aminek Jókai állította be“. Az illuziókeltésnek művészetét nélkülözzük Thury Lajos igen szabályosan megszerkesztett, szép nyelven megírt, de drámailag széteső s alakjaiban elmosódó, villanásszerű darabjában. A történelmi dráma hagyományos eszközei közül ő csak a másodrendűeket tette magáévá, lélekrajza pedig szegényes; érezzük, hogy valami nagyot akar, de nem jut tovább a szándéknál. A vadkan, mint szimbólum, szintén elhibázott. Zrinyi mindenben csalódva, pusztá kézzel megy neki a halálos veszedelemnek, anélkül, hogy ezt a befejezést többnek éreznők holmi önként vállalt vadászszerencsétlenségénél. Az egész mű nem belülről fejlődött, de ügyesen összerakták, amiben rendezőnek (*Rádai Dénes*), színészeknek sok érdemük van. A főbb szerepek igen jó kezekben (*Abonyi Géza*, *Könyves Tóth Erzsébet*, *Timár József*, *T. Mátrai Erzsébet*) mindvégig mutatós szerepek maradnak.

Egy másik magyar újdonságot is bemutatott a Nemzeti Színház; *Lengyel* Ernőnek, a kitűnő publicistának első darabját: *Császárparádé*. Elsősorban az író önismeretét dícsérjük: Lengyel ismeri drámaírói képességeinek határait s ezeket nem lépi túl sehohsem. Nagy történelemtudás, finom, magvas nyelv (ugyan

helyel-közze egy kis germanizmussal keverve), szellemes mondások lépten-nyomon, ez jellemzi Lengyel Ernő színművét, s a dialog elevensége. Képességeinek tehát legmegfelelőbb forma a képsorozat volt, ki is tért a drámaírás komolyabb kötelezettsége elől, viszont amit vállalt, becsülettel meg is oldotta. A minden cselekedetében több-kevesebb szélhámossággal beoltott, tragikomikus III. Napoleonnak két évtizednél hosszabb pályafutását, az indulástól a bukásig, két kávéházi jelenet hangulata között kilenc képen pergeti le. Vitakozni lehetne ugyan a jeles szerzővel, vajjon valóban ezek a mozzanatok döntően jellemző vonásai-e e furcsa arcnak s hűségese végeredményben az összbenyomás, mely bennünk a rohanó jelenetek során támadt? Fő, hogy a maga lényegében Lengyel Ernő tárgyilagosan állítja egybe a császár arcát, legfeljebb itt-ott szava hangsúlyát kifogásoljuk. Szemlátomást jól ismeri a kort, egy kicsit játszik is alakjaival. Néhol már-már túlsokra becsüli közönségének történelemtudását, még inkább az érdeklődését egy ilyen téma iránt, mely az ő feldolgozásában jórészt csak színpadi tanulmány maradt s jóval kevésbé válik komédiává. Több itt a beszéd, mint a cselekmény, több a szatíra, mint a történelem. A szerző elmés dialogokban éli ki magát, s darabjának mozgalmasságát folyton az epizódok adják; inkább a publicista cseveg a legtöbb alak szájából, mintsem a dráma érverését halljuk, s ez lassanként mintha enyhe unalommal fogná körül az embert. De azért mindvégig érezzük, hogy igen kitűnő egyéniség társaságában vagyunk. Az előadásból magasan kiemelkedik *Ódry Árpád* és *Várady Aranka* egyszinten mozgó, gazdag összetételű császárja, császárnéja. Egész sereg jó szerep jutott a Nemzeti Színház erősségeinek (*Abonyi Géza*, *Petheő Attila*, *Gál Gyula*, *Mihályfi Béla*, *Könyves T. Erzs*, *Gombaszögi Irén*, *Sugár Károly*). *Csathó Kálmán* rendezése méltón érvényesíti az író előkelő szellemét.

Egy vendégrendező is szerepelt a Nemzeti Színházban, *Röbbling*, a híres bécsi színiigazgató, aki tavaly Madách remekét a Burgtheaterben, *Mohácsi Jenő* fordításában diadalra vitte. *Stuárt Máriát* újította fel, még pedig sok tekintetben szerencsésen. A Schiller-i páthoszt sikerült letompítania, ügyesen cserélt fel mozzanatokot, a cselekmény fejlődését egyöntetűbbé, logikusabbá tette, a darab valóban drámaibb erőre kapott az ő kezeügyében. *Röbbling* ezúttal is csak egy szünetet engedett, akár a Tragédia rendezésében. Ez talán kissé elfárasztotta a több részre tagoláshoz szokott közönségünket, de végül mégis csak hálára kötelezte. *Hettyey Aranka* Erzsébet királynője igen gondos alakítás, kivált a *Stuárt Máriával* való jelenetben emelkedik magasra. *Tasnády Ilona* mint *Stuárt Mária* szintén elsőrangú, e kitűnő színésznőnk egyre jobban beletalálja magát tragikus szerepekbe. *Uray Tivadar*, *Lehotay Árpád*, *Gál Gyula*, *Táray Ferenc*, *Gömöry Vilma* játékát kell még

Kritikai Szemle

kiemelnünk s *Ungvári* Lászlóét, aki Mortimert adta, hatásosan, helyenként igen is túlozva az ifjonti lobogást.

Vajthó László

Zenei Szemle.

A budapesti protestáns középiskolák egyházzenei hangversenye. A Baár—Madas Leányliceum, a Deák-téri Evangélikus Leánygimnázium, a Fasori Evangélikus Gimnázium és a Lónyai-utcai Református Gimnázium május hó 9-én a Zeneművészeti Főiskola nagytermében Schütz, Bach és Händel jubileuma alkalmából a nagy mesterekhez méltó igyekezetű zeneünnepélyt rendezett. Rendkívül örülünk ennek a hangversenynek, ennek az összefogó munkának, hisz a vallásos kultusznak ősidők óta kísérője és emelője az énekkar. Fejlett kultúra el sem képzelhető megfelelő zenei nevelés nélkül és a hittel teli korok természetszerűen magukban hordták a zenei fejlődés legfőbb feltételeit. A keresztyénség besorozza a zenét az istentisztelet tényezői közé és a magába néző lélek az áhítat felkeltésére alkalmas eszközből igazi nagy művészetet teremtett. A zene par excellence keresztyén művészet, a keresztyénséggel kapcsolatos és természetes, hogy a reformáció, mely a hitet helyezi az élet középpontjába, olyan nagy zenei fejlődést indít meg a kántorátusok iskolái mellett a gyülekezeti ének általánosításával, melyhez egy Schütz neve fűződik s melynek tetőfoka Bach és Händel művészete. — Ebbe a hatalmas kultúrába kapcsolódtak be a budapesti protestáns középiskolák mai hanoversenyükkel. Kerestük és vártuk őket, hiszen művelődéstörténetünkben a kollégiumi énekkarok jelentős szerepet játszottak. A magyar kórus-muzsika első fecskéi ezek a „Kántusok“ s ma, midőn egy új kórus-kultúra lendül, nem maradhatunk mi sem távol. Nem tekintve azt, hogy a karéneklés a szociális nevelés legjobb eszköze, a ma életéből annyira hiányzó hit érzelmének tolmácsolója s benne gyökerezik az igazi nagytömegeket átfogó kultúra. Ma midőn az „én“ hatalmas területéből csak az értelemre nézünk és az érzelmi nevelésből a zene ethos-a nem töltheti be a görög életben elfoglalt fontos és előkelő szerepét, jól esett látnunk, hogy tanulóinknak megvan a fogékonyságuk a legtisztább művészet iránt. A fiatalok azonban nemcsak ösztönös megértői, de tolmácsolói is lehetnek a nagy mestereknek, csak ime néhány lelkes tanár kell hozzá és a felsőbbség részéről egy kis megértő jóindulat, mely lehetővé teszi, hogy a ma túlsúfolt középiskolájában az egészséges tanári ambíció érvényesülhessen. A tanítással szemben a tanulók érzelmi életét legkönnyebben a zene terén lehet nevelni. Minden iskolatípus könnyen megtalálja a neki megfelelő muzsikát, a klasszikus művészet és a tanulók technikája, mint hallottuk, nem ellentétes do-

log s nemcsak az ifjúság vallásos érzületét és lelki emelkedését szolgálja, nemcsak a zenekultúrába való bekapcsolódást jelenti, de a tanulót egész életére kiható nemes zeneszeretetre neveli és a felnőttek ízlésére is hatást gyakorol, mert a közönséget magával ragadja a lélekből fakadó lelkes muzikalitás és a fiatalság üdesége, frissesége és lendülete, ami minden nagy művészetben az ifjú lélekkel rokon.

A műsort Schütz két kórusa és egyik egyházi koncertje vezette be. Ennek a régi német „Geistliches Konzert“ műfajnak mintegy betetőzése Bach mostanában többször, de sohasem elégszer hallott „Kreuzstab Kantate“-ja és „Oh Jézus, áldott égi fény...“ című kórus kantátája s ehhez járult Händel: „Oh Uram, árva lelkem...“ kantátája.

A bemutatott Bach művek a szerző elgondolása szerint nem hangversenyterembe, hanem templomba valók. Tulajdonképpen a délutáni templomi hangverseny, az ú. n. „Andacht“ alkalmával kerültek ezek előadásra. Bach ugyanis nem törekedett drámai hatásra, hanem a hívek vallásos elmélyítésére szánta műveit. Bár Händel művészetében az operából indul ki s drámai hatásra törekszik, úgy az ő, mint Schütz művei kiválóan alkalmasak templomi hangversenyre is.

A műveket Faragó József, Kapi-Králik Jenő, Peschkó Zoltán és T. Szekeres Ida tanárok és a zeneünnepély lelkes szervezője, Árokháty Béla vezényelte. Közreműködtek Blank Hilda, Dr. Győri Pál, Rácz Tilda, Závodszky Zoltán, a Fasori Evangélikus Énekkar és a Korál Kamaratársaság.

Dr. Gaál Endre

A szabadságeszme és az új világ c. nagy feltűnést keltett előadás-sorozatot egész terjedelmében közölni kívánjuk szeptemberi számunkban. Előfizetőink és tagjaink természetesen ingyen kapják meg ezt a számot, amelyet egyébként csak korlátozott számban és fölemelt áron becsáthatunk könyvtárusi forgalomba. Ezért is kérjük t. tagtársainkat, hogy szíveskedjenek esetleges hátrálékukat kiegyenlíteni, nehogy a Szemle küldésében fennakadás álljon elő.

Kérjük azokat a t. tagtársainkat, akiknek birtokában fölsőleges példány van alább fölsorolt kiadványainkból, szíveskedjenek azokat kiadóhivatallunk rendelkezésére becsátani, hogy egyik nevezetes hazai kulturintézményünk könyvtárában a hiányt pótolhassuk: Prot. Szemle 1890. 1891. 1899. 1900. 1901. 1902. 1918. évf. Egyháztörténeti Adattár I. VI. VII. VIII. kötet.

Megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

VALDENS HŐSÖK (ARNAUD KRÓNIKAJA)

Fordította Német Gábor. Ravasz László előszavával.

Ara 2.50 P.

Amerikából újabban érkezett tagdíjak: Charles Farkas, Welland (Egyet. Nyomda útján) 32 P. — Szabó László útján: Ferenczy Pál, Franklin N. J., Kovács Ferenc, Bloomfield, Rácz Viktor, Phoenixville, Szabó László, Coatesville, Szathmáry Bert., Elizabeth, Tóth Béla, South Norwalk, Tóth Sándor, Lancaster, Szabó Antal, Perth Amboy. — a Ref. Élet útján: Ujlaky Ferenc, Toledo, Ohio, 1—1 évi tagdíj.

Főbizományos:

Bethlen Gábor-könyvkereskedés; Budapest, IX, Kálvin-tér 8.

Telefon: Automata 850—53.

Főbizományos: STUDIUM könyvkereskedelmi és könyvkiadó R.-T.

BUDAPEST, IV, KECSKEMETI-U. 8. — Automata: 856—16. szám.

Erdélyi Ref. Egyházker. Iratterjesztés, Cluj-Kolozsvár, Str. Bratlanu 51.

Előfizetések és tagsági jelentkezések itt is elfogadtnak.

□

SYLVESTER
NYOMDAI INTÉZET RT.
—
BUDAPEST
VI., Hermina-út 37.
—
TELEFON: A. 166—48.

PROTESTÁNS SZEMLE

FŐSZERKESZTŐ:
RAVASZ LÁSZLÓ

FELELŐS SZERKESZTŐ:
APRILY LAJOS

TARSSZERKESZTŐK:
PRÖHLE KÁROLY és RÉVÉSZ IMRE

TARTALOM

- DR. RAFFAY SÁNDOR: Hogyan jutottunk ide?
DR. JOÓ TIBOR: A szabadságeszme a történelemben.
DR. TÖRÖK PÁL: A szabadságeszme a magyar nemzet életében.
DR. PRÖHLE KÁROLY: A keresztyén ember szabadsága.
DR. SEBESTYÉN JENŐ: A keresztyén ember szabadsága.
DR. BARTÓK GYÖRGY: Egyén és közösség.
BERNÁT ISTVÁN: A szabadság eszméje a gazdasági életben.
DR. KERECSENYI DEZSŐ: A szellem szabadsága.
DR. KOVÁTS J. ISTVÁN: Az egyház és állam viszonyának jellegzetes formái.
LIC. DR. RÁCZ KÁROLY: Egyház és állam.
DR. SZ. KUN BÉLA: Az egyház szabadsága az államban.
ALBRECHT FERENC: Nemzet és állam.
DR. RAVASZ LÁSZLÓ: Elnöki zárszó.

XLIV. évf. 7—9. sz.

1935. július—szeptember.

Ára 3 pengő.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadása,

Budapest.

A Protestáns Szemlének szánt kéziratokat a következő címre kell küldeni: Aprily Lajos szerkesztő, Budapest, II., Lorántffy Zsuzsanna-utca 3. (Baár—Madas ref. leánynevelő-intézet.) Kéziratok visszaküldését a szerkesztőség csak a legkivételesebb esetekben vállalja. A folyóirat anyaggyűjtését minden hónap 12-én zárjuk.

A Protestáns Szemle megjelenik havonta. — Kiadja a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság (Budapest, IX., Ráday-utca 28.) — Felelős kiadó: Török Pál
A M. P. I. T. tagsági díja (ezért a Prot. Szemle is jár) évi 20 P.

A Protestáns Szemle előfizetési ára egy évre 22 P.

A Protestáns Szemle kiadóhivatala: Budapest, IX., Kálvin-tér 8.

Pénztár: Budapest, IV., Deák-tér 4.

Póstatakarékpénztári számla száma: 4170.

Szeptemberi számunk ankét-szám. Azokat az előadásokat foglalja magában, melyek A szabadságeszme és a kialakuló új világ összefoglaló címével jelenkorunk nyugtalanító és megoldást váró kérdéseiről a református theologia dísztermében május 8—11. napjain elhangzottak. Hisszük, hogy a nagyértékű előadások kötet szerű összefoglalásával és megjelentetésével szolgálatot teszünk annak a szélesebbkörű közönségnek, melynek nem volt alkalmá az előadásokat meghallgatni.

Hogyan jutottunk ide?

A Gyakorlati Keresztyénség Egyetemes Tanácsának kutatóosztálya a múlt év decemberében tartott ülésén a világháború óta mind jobban és mind szélesebb körben érvényesülni törekvő amaz állampolitikai jelenségre irányította figyelmét, amelyet egyetlen szóval így fejezhetünk ki: etatizmus. Lényege az, hogy az állam a maga felsőbbsege körébe vonja és hatalmi kizárólagossága alá igyekszik kényszeríteni a nyilvános életműködés valamennyi szervét és ható eszközét. Ez a törekvés nem új terméke az államéletnek. Már a régi görög államok is gyakorolták az állami mindenhatóságot. A legrégebb időkben is voltak államok, amelyek az élet szabad nyilvánulásait nem pusztán korlátozták és szabályozták, hanem le is nyugózták. Az állam totalitásra való igénye újabban ismét erőteljesen érvényesülni kezd. Jellegzetes formái azonban nem azonosak. A németországi forma más, mint a szovjeté s árnyalatai más államok életében is nyilván állnak előttünk.

Nagyon időszerű tehát az állam totalitási törekvéseivel kapcsolatosan megvizsgálni a szabadság helyzetét és viszonyait, amint az a szabadság az egyéni, egyházi, nemzeti, társadalmi, tudományos, művészeti téren, sőt a gondolatok közlése eszközeiben is megnyilatkozik. A Gyakorlati Keresztyénség és az Egyházak Nemzetközi Barátságát kialakítani törekvő egyetemes szervezetek ezért tűzték ki a két év múlva tartandó világkongresszusukra „A szabadságeszme és az új világ“ egymást keresztező és egymásba folyó életnyilvánulásainak tüzetes vizsgálatát. Azt szeretnék megtudni, hogy a föld különböző országaiban hogyan vélekednek az állam totalitásának és az autonóm szabadság jogának egy-

D. Raffay Sándor: Hogyan jutottunk ide?

máshoz való viszonyáról az egyházi és társadalmi élet vezető emberei? Azt szeretnék megismerni, milyen lehetne a leghelyesebb és mindeneket kielégítő viszony az államok és a körükben élő s erőiket kifejteni és érvényesíteni kívánó és jogosult emberek és szervezetek között?

Ezzel a természetes és jogos törekvéssel kapcsolatosan a fentebb említett nemzetközi szervezetek svéd nemzeti osztálya ez év januárjában azt a javaslatot terjesztette a két szervezet együttesen tanácskozó intézőbizottsága elé: szavaztassa meg az egyes államok polgárait az egész világot átfogó nyomasztó, sőt kínos bizonytalanság egyik legfontosabb kérdésében: a fegyverkezés, illetőleg leszerelés, tehát valójában a béke kérdésében. Mivel azonban a svéd bizottság maga is belátja, hogy az ilyen általános megszavaztatás felette nehéz és körülményes munka volna, megelégedhetünk azzal is, ha az egyes nemzeti osztályok, illetőleg egyházak mondják el a felmerült kérdéseket illetőleg véleményüket.

Igy jutott ez a dolog hozzánk is. A kibocsátott program aláírásai mutatják, hogy a nemzetközi osztályokon kívül egy tisztán nemzeti szervet is felkértünk a közreműködésre. Ez a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, amelynek keretében a magyar közélet és irodalom igen sok kiválósága csatlakozott hozzánk. Bizton várjuk és reméljük is, hogy a nemzetközi szervezetek 1937-ben megtartandó tanácskozásain a magyar lelkek véleményei, megállapításai és elgondolásai olyan mértékben érvényesülnek, amely megfelel nemzetünk szellemi kvalitásainak és politikai józanságának.

D. Raffay Sándor

A szabadságeszme a történelemben

A szabadság, amint ez minden lexikonban olvasható, a külső kényszertől való mentességet jelenti. Ugyanezt pozitív formában úgy is mondhatjuk, hogy a szabadság az autonómia állapota. Ha ezt így tudjuk, akkor könnyen beláthatjuk, hogy a szabadság problémája csak az emberrel kapcsolatosan merül fel. Az istenség szabadsága nyilvánvalóan korlátlan, önmaga szab törvényt magának, autonóm, külső kényszertől tökéletesen független, akarata abszolút. Az állati lényekkel kapcsolatban ugyancsak nem merül fel a szabadság kérdése, de éppen ellenkező okból, náluk ugyanis szó sem lehet szabadságról, minthogy nincsen akarata, mérlegelő képességük, tetteiket az automatikusan működő ösztönök mozgatják. Csak az ember az, aki önmagában tapasztalja, éli át a mérlegelés, választás, elhatározás tényét, a szabadság vágyát, törekvését, tehát csak az ő szabadsága, s annak mértéke és formája a kérdéses. Látszat-e ez a szabadság csupán? Pusztán vágyálomkép-e? Netán jogtalan, vétkes szenvedély űzi feléje?

Azt is megtanulhatjuk bármely lexikonból vagy filozófiai szótárból, hogy a szabadság fogalmát különböző viszonylatokban vizsgálhatja a bölcselet. Kutathatjuk a szabadság metafizikai feltételeit, lehetőségét és korlátait, vagyis nyomonzhatjuk az első autonóm motívumot az oksági láncolat mechanizmusán visszafelé haladva. Foglalkozhatunk pszichológiai szempontból a kérdéssel, utánajárván lelki mechanizmusunk szövevényében a mérlegelés, döntés és akaratelhatározás titkainak. Felvethetjük a felelősség jogi kérdésével kapcsolatban a problémát. Megtekinthetjük szociális és politikai vonatkozásaiban, azaz vizsgálhatjuk az egyén és a közösség, illetve a közösség különböző formáinak viszonyában a szabadság meglétét, mértékét, formáit. Nem kétséges, hogy konferenciánk a szabadság eszméjét ebben az utolsó vonatkozásban kívánja megtárgyalni. Sőt még itt is van bizonyos korlátozás, amely önként, természetesen adódik. Az a szociális forma, amely valamennyiünk előtt minden gondolatunk, problémánk mögött végső háttérként ott lebeg: a szervezett, hatalommal rendelkező, törvényeket diktáló hatalom: az Állam. Amikor a szabadság eszméjének helyzetét igyekszünk tisztázni az új világban, arra keressük a kérdést, hogy milyen tényleges viszonyban van, s milyenben kell, hogy legyen ideális-normális elvek szerint az egyén és a többi közösség az állammal, amely a régebbi joviális, enyhe-

kezü pártfogóból az élet minden területét uralombavevő és parancsokat osztogató keménymarkú diktátorrá vált.

Az én feladatom végigkísérni, minő változásokon ment át a szabadságesszme felfogása és megvalósulása a történet folyamán. Voltaképen merőben referáló feladat, s bizonyára a legesekélyebb érdeklődésre tarthat számot a sok égető gyakorlati probléma mellett. S ugyan mi újat lehet itt mondani? Az idő még részletezésre sem elég. De ha szerény feladatunkat mélyebben fogjuk fel, — s bizonyára így kell felfogni, — akkor ebből az elméleti áttekintésből kibontakozik az élet kihívása, amely elől nem lehet és én nem is akarok kitérni, s állást kell foglalnom a szabadság kérdésében gyakorlatilag is, felfogásomat azokon az alapokon alakítva ki, amelyeket a tudományos vizsgálat nyújtott. Úgy vélem, ninesen fontosabb kérdés mai napság ennél. Az emberiség talán azon a ponton van, hogy önnön méltósága felől kell döntenie. Mert a szabadság logikai feltétele a felelősségnek. A felelősség pedig a legmagasabb ajándék, amely az emberi lénynek jutott. Aki lemond a felelősségről, emberi méltóságáról mond le, s puszta név lesz egy statisztikában, címjegyzékben vagy kartotékdobozban.

Történelmi áttekintésemet két vonalon folytathatom le. Az egyik az esszme, a másik a valóság útja. S a két út bizony igen ritkán vonul párhuzamosan.

Ha az esszme nyomát követjük, azt látjuk, hogy a filozófusok, — s most filozófuson nemcsak a szaktudóst, hanem általában a gondolkodót értjük, — igen kevés kivétellel, mindnyájan és mindenkor változatlanul az emberi méltóság attributumának tartották a szabadságot. A felfogás ebben a tekintetben csak finomodott, elmélyült, dialektikai kidolgozásban részesült az évezredek folyamán, de alapjában véve a korai hellén filozófusoknál, vagy a kínai bölcselnél ugyanúgy jelentkezik, mint Kantnál, Hegelnél vagy Sprangernél. A szabadság egyikük számára sem jelentette a vak és szeszélyes önkényt, hanem éppen a legideálisabb törvényszerűséget, azt, amely annál szigorúbb, mert belülről jön, s önmagát állítja. A szabadság nem a törvénytelenység, hanem az autonómia. A filozófusok mindenkor megegyeztek abban, hogy az emberben egy isteni szikra él, s a szabadság az, ha ez az isteni erő mozgatja az ember gondolkozását, érzéseit és cselekedeteit, s ezáltal az anyag, a test, az alacsony földi motívumok felett úrrá lesz, velük szemben szabad. Ezt a szikrát a bölcsélet logosnak, észnek, szellemnek nevezi és a szabadságot ott ismeri fel, ahol ez érvényesül. Ez a szabadsága pedig kétségtelenül megvan az embernek, vallják — kevés kivételtől eltekintve — évezredek óta változatlanul a filozófusok.

Az ilyen szabadságra született embernek természetes joga van a szabadsághoz a közösséggel szemben is, amennyiben való-

ban ez az isteni szikra, ész, szellem, logos vezérli cselekedeteit. Ez a felfogás is ősidők óta közös kincse a bölcséletnek. A közösség ugyanis éppen az isteni, a szellem földi megvalósítására szervekedik, ideális célja az isteni parancsok végrehajtása, a szellem tevékenységének előmozdítása, eszméinek objektiválása. Így hát lehetetlen, hogy az egyén ideális céljai és a közösség céljai összeütközésbe kerüljenek. Az egyén szabadsága tehát azt jelenti, hogy a közös munkában a maga módján vesz részt; s hogy ez így legyen, a közösségnek is érdeke, mert a közös feladatot csak az egyének tevékenysége teljesítheti. Minden egyénnek jogában áll a benne szunnyadó szellemi erőket belátása szerint kifejteni, amennyiben azok valóban ideális célúak. Ez a tétel különböző fogalmazásban szakadatlanul felénk hangzik az évezredek folyamán a legkülönbözőbb kulturák körében. A filozófusok mindig meg voltak győződve arról, hogy a közösség eleven életereje az egyének szellemében buzog, az egyén szabadságának megsemmisítése a közösség életének megmerevedéséhez és elkorhadásához vezet. De a pusztító önkénnyé válható szabadság korrektívumaként ott van a szellem ideális parancsaira való utalás is valamennyiük tanaiban. A korrektívumnak ez a gondolata igen gyakran gazdagon kifejlik és bizonyos filozófikus kaszt-gondolattá nő. Számos filozófus aggódva állt meg ugyanis az előtt a tény előtt, hogy az emberek nem mind kivétel nélkül követik a szellem céljait, sőt ezek a célok, s maga a szellem sem él kifejeletten valamennyi emberi lényben. Mi lesz tehát abból, ha mégis minden embernek egyenlő szabadság jut? Nem fogják-e egyenesen megsemmisíteni a szellem alkotásait a kétségtelenül nagyobb számban élő alsóbbrendűek? Ez a gond nemcsak korunkban gyötri a gondolkozókat, mint Spenglert vagy Ortégát, hanem több mint kétezer éve ott állt sötéten Platon mögött is, amint tekintetét a korabeli athéni demokrácián hordozta. Platon államtana tipusa a szellem valódi szabadságán örökdő filozófus politikai felfogásának. Az államnak, melynek rendeltetése az égi idea megvalósítása, kormányzatát, s a törvényhozást a filozófusoknak juttatja, kikben ennek az ideának legizibb szerelme él, kik tehát természetes birtokosai az uralomnak.

A népek törvényhozása és kormányzata azonban ritkán volt bölcsék kezében. A szabadságeszme megvalósításának története, a politikai realitás más képet nyújt, mint a filozófus vélemények nagyjából egyező tételei. De talán hihetjük azt, hogy ez a kép egy fejlődésről tanuskodik, amely lassan, kerülő utakon és számos visszaeséssel, de mégiscsak a filozófia szabadságeszményének megvalósítása felé tart. Hátha igaza van Hegelnek alapjában! Optimizmusunknak erős támpontot nyújt a történelmi vizsgálatoknak már maga az az eredménye, hogy bármit is mutat az ura-

lom körüli harcok külső képe, a politikai szervezés végső törekvése mégis csak az volt, hogy a közös államcél és az egyének természetes szabadságvágya összeegyeztetésének a feladata valahogyan megoldassék. A dolog természetesen azon fordult meg mindíg, hogy az állam fogalmának minő tartalmat tulajdonítottak, s az „összeegyeztetés“ a gyakorlatban igen sokszor az egyéni szabadság, sőt az egyéni érték teljes megsemmisítésének radikális megoldását jelentette.

A sor elején — nem számítva most a legprimitívebb alkalmi összeverődéseket — egy uralkodásra termett férfiú köré spontán alakult közösség áll, amely közösség állandóvá válik, nemzedékeken keresztül együtt marad, s ilyenformán bizonyos tradíció alakul ki, közös kultúra, s nemzedékről-nemzedékre választott vezér képviseli az állam eszméjét. Ebben a primitív közösségben egyelőre nyoma sincs a szabadság problémájának. Nem lehet, mert a szükségletek — anyagiak és szellemiek egyaránt — oly egyszerűek, hogy egyén és közösség között a viszony alig bonyolódhat, érdekellentét, összeütközés eleve szinte teljesen ki van zárva. Az egyén zavartalanul egynek érezheti magát a közösséggel, világosan átláthatja, naponta megélheti, hogy a közösség milyen természetesen és természetes formákban jött létre, s hogy célja az ő egyéni céljainak célszerűbb szolgálata. Éppen ezért ennek a primitív alakulatnak a feje is könnyen azonosulhat a közösséggel, s uralma még a teljes korlátatlanság esetében sem válik elviselhetetlen egyéni önkénnyé, hanem valóban joggal reprezentálhatja az államot. A közösség arravaló egyénei pedig ugyancsak megtalálják befolyásukat a közügyekre, meghallgatott tanácsaik formájában. A közösség és egyén viszonyának problémátlanságát még jobban biztosítja az, hogy hamarosan kialakul a tradíció; az életvitelnek és a gondolkodásnak bizonyos formái állandósulnak, melyek igen határozottak e kezdetleges körülmények között, s teljesen kielégítik az emberek igényeit, sóvárgásait. Az egyén gondolat- és érzelmvilága könnyen azonosul a közös és hagyományos kultúrával, tehát erről az oldalról sem fenyeget bonyodalom. Az államhatalmat jelentő és ténylegesen birtokló vezér, törzsfő, fejedelem, vagy éppen csak családfő ilyen körülmények között szinte személytelenné válik, hiszen ő is éppen úgy a szokások spontán erejét hordozza magában, mint a közösség minden tagja. Egyszer aztán az is bekövetkezik, hogy a hagyomány lassan komplikáltabbá, mesterkéltébbé válik, egy hatalmas és bonyodalmas szövevényyé, megmerevedik és roppant súllyal nehezedik az egész társadalomra. Ekkor már senkinek a szabadságáról nem beszélhetünk, mert az uralkodó, minden látszólagos teljhatalma ellenére, is csak olyan rabszolgája ennek a kegyetlen rendnek, mint az utolsó alattvalója, éppen csak a szolgaság formái különbözök. Még az a kaszt

sem szabad, amely ilyenkor mindig kialakul a hagyományok hordozója és végrehajtásuk ellenőrzőjeként, mert az ő egzisztenciája is éppen a hagyományok betartásától függ. Ez a kaszt a papok kasztja, mert e megváltoztathatatlan hagyománynak isteni eredet tulajdonítottatik; az uralkodó is Isten képviselője, leszármazottja, hatalmának letéteményese, tehát a hatalom az istenség kezébe adatik egészen gyakorlati módon és az emberi szabadság teljesen megszűnik.

Ezt a politikai formát általában keleti típusnak nevezik, s legvégletesebb és legtisztább esetei valóban Keleten találhatók. Nem szabad azonban azt hinnünk, hogy a nyugati kultúrkörben teljesen idegen jelenség. Ennek természetesen nemcsak az emberi természetben rejlő strukturális okai vannak, hanem a közvetlen történeti hatásnak, kulturális befolyásnak is szerep jut. A Nagy Sándort követő hellénisztikus uralmi forma keleti forrásokból táplálkozik, az ő nyomdokába lép a római császárság is, s ennek a rendjét veszi át aztán a középkori Európa is. A királyok Isten kegyelméből uralkodnak, hatalmuk elvileg korlátlan, csupán az isteni parancsok szabályozzák, s ennek folytán az egyházi hatalom birtokosa — ugyancsak elvileg — felettük áll, de alattvalóik közül velük szemben senkinek semmiféle joga nincs. Az egyén szabadságáról szó sincs. Az ember bűnös, tanítja az egyház is, akit méltán ér akár a legmostohább élet, sanyargatás, szolgaság. Az ember természetes földi állapota a nyomorúság, hogy a túlvilági életre előkészülhessen és azt kiérdemelje. A hatalmasok kegyetlenkedését is olyképen kell felfogni, mint isteni büntetést. A világi szabadságra nincs miért törekedni, mert hiszen a lélek amugyis korlátlanul szabad. A középkori ember szabadsága privilégium, engedély, kivételes királyi kegy, amely bizonyos meghatározott dolgokra ad csupán szabadságot, nem pedig általános emberi jog. Későbbi fejlődés a rendiség kialakulása, melynek lényege az, hogy bizonyos privilégiumok intézményesen biztosítottak egyes társadalmi osztályoknak, s az egyének mint ezen osztályok tagjai élvezik a meghatározott szabadságjogokat.

Ez azonban már egy új elv betörése, mely hosszú, szívós és elkeseredett küzdelem folyamán nyert egyre több tért, s melyet viszont tipikusan nyugatinak szoktak tekinteni, mert kifejlésének hazája valóban Európa, kezdve a görög városállamokon. A demokrácia formája ez. Ebben az egyén szabadsága elvileg teljes; az egyének maguk állítják fel szabadon azokat a kereteket, szabályokat, korlátokat, melyek között élettevékenységüket folytatni óhajtják, felállítják pedig tanácskozás által, a többségi elv érvényesítésével, közvetlen vagy képviseleti részvétel útján. A mérlegelés által történő szabad döntés és elhatározás individuális jelenségének átviteléről van tehát itt szó a szociális testre. A szabad

demokrácia a filozófia elveit akarja megvalósítani. A megvalósítás azonban nem filozófusok kezében szokott lenni, s így az elvek a gyakorlatban mindig megcsúfoltatnak, a demokrácia önmagát semmisíti meg. Ez azonban, — jegyezzük meg jóelőre, — nem az elvekre szégyen, hanem a gyakorlatra.

A hellén demokrácia szépen példázza ezt a szomorú törvényt; ugyanezt látjuk a római köztársaság hanyatlásában is, s korunk sem kivétel.

Európa újkorában egy sajátos és érdekes fejlődésnek lehetünk tanúi. A renaissance, s természetesen a reformáció újra felemeli a szabadság és az egyéni érték elveit, melyeket a középkor elejtett. Az elv azonban kétféle megvalósulási formában próbálkozott. Az egyik irány a hellén és római demokrácia mintáját igyekezett követni, — egyelőre meglehetősen kevés sikerrel küzdve a középkori állammal, — a másik pedig éppen az abszolút monarchia megerősítésén fáradozott a privilégizált rendekkel szemben. Mindkét gondolat egyként logikus következtetés a közös princípiumból. Ha az alaptétel az, hogy az isteni terv, az ész, a szellem letéteményese az egyén, akkor joggal követelhetem az állam kormányzásának a jogát mind az összes egyének, mind egyetlen kimagasló, legaraválóbb egyén számára. S egyelőre általában a második irány diadalmaskodott, az uralkodó abszolutizmusában, amikor a Napkirály elmondhatta: „az állam én vagyok!“ A kiválasztottság, a charisma fénye olyan erővel sugárzott ebben az időben az uralkodók feje körül, mint soha. Sajnos, azonban az uralkodók sem voltak mind filozófusok, s még a felvilágosult abszolutizmus sem igazolta örökre magát. A másik következtetés, a másik irány, a klasszikus demokrácia követője tört lassan előre, s hosszú küzdelem árán elhozta a XIX. századi liberáлизmust, amelyben az egyéneknek a történet folyamán mindeziideig a legnagyobb szabadság adatott.

Ismerjük a liberális társadalmi rend életformáit. A jogegyenlőséget, a parlamentárizmust, a szabadkereskedelmet és ipart, s a sajtószabadságot. Ha mindennek a leglényegét keressük, azt alighanem a *verseny* fogalmában találjuk meg. A szabadság és demokrácia klasszikus gondolatához egy új elv társult, amely a korbéli természettudományos világnézetből tört elő: a létért való küzdelem és a belőle fakadó fejlődés elve. Eszerint a létért vívott küzdelem közben választódnak ki a legéletrevalóbb organizmusok, s ez a kiválasztódás biztosítja a faj fentmaradását és fejlődését. Ezt az elvet vitték át az emberi társadalomra is, s ez az elv a szabadságnak még gazdagabb tartalmat látszott adni, amikor a szabadságot a verseny szabadságaként értelmezte, amelyben az egyenlő feltételek között csakis a legkülönb lehet a győztes. A siker lett az a dicsfény, amely mindent megaranyoz. A tiszta li-

berálizmus szerint tehát a társadalom élete a tökéletes szabad verseny legyen, az állam a legszűkebb körre szorítsa a maga tevékenységi körét, s mint szükséges rossz, — a közbiztonság és közgazgatás szerve, — lehetőleg észrevehetetlenül végezze funkcióját.

A liberálizmus nemes optimizmusába egy számítási hiba csúszott be. Alapfeltétele az volt, hogy a versenyben a legkülönb, legnemesebb, legelőkelőbb formák jutnak győzelemre, s hogy ez a verseny automatikusan kirekeszti a selejtest, erkölcstelen és tehetségtelent. Ez a számítás azonban nem vált be. Ma már a természettudomány is tudja, s a szociológia is tapasztalja, hogy a verseny, az egyenlő feltételek biztosítása éppen a silányabb, alantasabb organizmusok diadalát készíti el. Az újabb kutatások kiderítették, hogy a szabad verseny nem kedvez az értékesebb minőségnek, hanem éppen ellenkezően, a silányabb tömegek helyzetét javítja. A silány igénytelenebb, nagyobb számú és morálisan kevésbé finnyás, tehát a küzdelem feltétlenül egyenlőtlen. A felsőbbrendű egyének becsületessége, finom ízlése és kisebb száma nem tud helytállani az egyre szennyesebbé váló küzdelemben, s inkább visszahúzódnak tőle. Az érték lemond a sikerről, s a siker az alsóbbrendűség bélyege lesz; a versenytér pedig a selejtes tömegek birtokába kerül teljesen.

A társadalmi szabad verseny csak akkor biztosítaná a kedvező szelekciót, ha nemcsak egyenlő feltételek mellett folyna, hanem a résztvevők is egyazon erkölcsi magatartással vennének benne részt. Vagyis abban az esetben, ha a pályabért mindenki a saját szellemi tökéletesedésében, a kultúra gyarapításában és a társadalom emelkedésében látná, egyszóval a valódi benső, szellemi értelmű szabadság valószínűsítésében. A versenyt azonban az individuálizmus hamis és erkölcstelen értelmezése aljasította el. A nemes individuálizmus azt jelenti, hogy a szellem az egyénekből jelentkezik, tehát az egyént éppen a benne jelentkező szellem értékeért illeti megbecsülés, nem pedig egyén voltáért. Az alantas tömegek szemében azonban elvesztette minden szellemi jelentését az individuálizmus; hedonista és utilista szint kapott, s minden eszköz igazolást nyert, ha anyagi javakat és társadalmi sikereket biztosított. Az eredmény a szellem szabadsága helyett annak rabszolgasága lett. Elmondhatjuk, hogy a társadalmi morál egyre szélesebb körökben a dzsungel erkölce lett, s erényszámba mentek olyan tulajdonságok, ha sikerre vezettek, amelyek az aljasságok lajstromában előkelő helyet foglalnak el. Sajnos, untig ismert képek ezek. De azt még fel kell említenünk, hogy a tévesen értelmezett individuálizmus a szellemnek mindenkefelett becses univerzálizmusát is széttrökte, amely az egyetemes emberiség fogalmában testesült meg. Az osztályharc és a materialista tartalmú nacionalizmus, majd a biologisztikus fajfogalom arra tá-

madt rá, ami ennek a fenkölt világnézetnek a kiindulási pontja volt: a szellem egyetemességére, az emberiséget összefűző közös eszményi célra, amely az egyéni szabadság metafizikai feltétele is. Az egyén azon a jogon szabad, hogy részese az egyetemes szellemnek. Etikai szempontból tekintve a dolgot, az osztály- és nemzetindividuumok szabadságának a joga is ehhez van kötve, nem pedig a többséghez és fizikai hatalomhoz. A szabadság joga távolról sem a másik individuum elnyomását diktálja.

Azokban a mai szociális formákban, abban az általános közhangulatban, amely reakcióként támadt a liberáliszmus ellen, éppen az aggasztja a filozófust, a szociális moralistát, hogy éppen a szabadságeszményt kompromittáló jelenségek kiküszöbölését nem látja egyelőre teljesen biztosítottnak. Az állami, illetőleg a többi társadalmi egységek csak a körükbe tartozó egyénnel szemben hangoztatják és erőszakolják a totalitás jelszavát, egymásközt a legmerevebb elzárkózásra törekednek és önmaguk értékelése kizárólagos. Az univerzalizmus helyett a partikulárizmus vonásait mutatja a mai fejlődés is. Természetes, mert a teljes mélységében felfogott univerzalizmus a helyesen értelmezett individuálizmus velejárója. A szabad verseny helyét az állami védettség állapota foglalja el, ami megint csak a gyengébb anyagnak kedvezhet. A mai ellenhatás nemcsak abban a viszonyban van a kárhoztatott tegnappal, hogy szembe forduló tiltakozás ellene, hanem belőle is sarjadt ki. Örökségeit kell levetnie.

A történetfilozófia igen-igen súlyos helyzetben van, amikor állást kell foglalnia, állásfoglalása azonban nem lehet vitás. Tiszta és normatív elmélete kétségtelenül igazolja, hogy az embert emberi mivolta folytán, amely azt jelenti, hogy a szellem él és tevékeny benne, nemcsak hogy megilleti a szabadság, de az elidegeníthetetlen birtoka is. A társadalom, annak minden formája, s így az állam lényege is éppen abban a feladatban áll, hogy a szellem szabad tevékenységét elősegítse, miután maga is a szellem alkotása, s a szellem éppen arra a célra alkotta. A történeti tények tapasztalata azonban arra tanítja a történetfilozófiát, hogy azok a reális társadalmi berendezkedések, amelyek ennek az elvnek a megvalósítására törekedtek, hamarosan a szellem értékeinek háttérbe szorítására vezettek. Az eredmény ugyanaz, mint a másik társadalmi struktúránál, ahol nyílt norma az egyén szabadságának teljes feladása. A történetfilozófiának be kell látnia azt a kétségtelen tény, hogy bárminő is legyen az a politikai instrumentum, amelyet a szellem népe megalkot a szellem uralmának biztosítására és a maga természetéhez szabva, az az instrumentum hamarosan újra éppen azoknak a tömegeknek a kezébe kerül, miután többen vannak és erkölcsi aggályok nem bénítják lendületüket a siker felé, amelyek ellen megalkották, s amelyek a szellem-

Joó Tibor: A szabadságeszme a történelemben

mel ellentétes kozmikus elv hordozói. Be kell látnia a történet-filozófiának, aminthogy ezt vallásunk is tanítja, hogy az emberiség megváltozhatatlanul két metafizikailag élesen elkülönülő nemre tagolódik, s közöttük a harc eldöntetlenül folyik. De nemcsak erre a sötét igazságra juttat a tapasztalat. Világosan felismerhetünk egy minden alantas hatalommal szemben is érvényesülő állandó áramlatot a teméntelen szennyet hordozó felszín alatt, s ez a szellem önmagában élő autonómiája. A realitás mezejét elzárhatják előle, elfojthatják minden külső megnyilatkozását, százféleképen existenciájára törhetnek: a szellem önmagában mindenkor és minden körülmények között szabad. Ez a szabadság megdönthetetlen tény és elvitathatatlan jog, mert magán az élet legmélyebb tényén és igazságán alapszik. A szellem előtt, és csakis a szellem előtt mindörökre nyitva áll egy birodalom, bárha az nem e világból való, s felette egyetlen hatalom az úr, az, akinek nevével az egyik evangélikus is kezdi a váltság történelmét: a Logos, az Ige, a Szellem.

Joó Tibor

A szabadságeszme a magyar nemzet életében

A történelemben időnként uralomra jutó eszmék csírái rendszerint kimutathatók azokban a korokban is, amelyek látszólag teljesen elmerültek más eszmékért való lelkesedésben és küzdelemben. Ezt látjuk a szabadság eszméjénél is. Hazánkban elemi erővel ragadja meg a lelkeket 1790-től, majd 1825-től, de nemcsak szunnyadva, hanem eleven erőként való hatásában is szemlélhető, amióta nemzetünk homályos körvonalai jelentkeznek az euráziai síkság középkori népköszében.

A magyarokról szóló egyik legrégebbi tudósítás ezt mondja róluk: *ἐστὶν ἑλευθερον τοῦτο τὸ ἔθνος* : szabad az a nemzet. Az író, Bölcs Leó császár, ezt a kijelentést a politikai függetlenségre értette, nem az egyének szabadságára, mert erről azt mondja, hogy a magyarság egyetlen főnek uralma alatt áll, ki nem szeretettel, hanem rettegéssel tartja féken őket.

Ez a politikai függetlenség a magyar nemzetnél tudatosnak mutatkozik az első időktől kezdve. A XI. század első felében Péter király ellen föllázadtak a magyarok, mert azzal gyanúsították, hogy eladta az ország függetlenségét a német-római császárnak. Hasonló indokolás ismétlődik a XIV. század elején azzal a különbséggel, hogy az egyébként Anjou-párti krónikás szerint ekkor Anjou Károly trónrajutása esetén a pápától féltették a szabad ország szabadságát: *ne regni liberi libertatem amitterent in susceptione per ecclesiam dati regis*. A mohácsi vész után a nagyhatalmú idegen dinasztia uralmával együttjáró sérelmek már a XVI. század derekán szájába adják az országgyűlésnek azt a kifakadást, hogy tartományra süllyed az ország; a következő század tetteivel mutatja meg, hogy a nemzeti élet teljességének birtokáról nem tudott lemondani a magyar „két pogány közt” sem.

Egy esetet tudunk, amikor uralmon lévő magyar származású magyar király kész lett volna országának függetlenségét fölládozni. IV. Béla a fenyegető mongol veszély ellenében segílyt kérve, a német-római császárnak hűbérül ajánlotta föl országát. Ez az eset mégsem a magyar nemzet szabadságfeltésébe vetett hitünket ingatja meg, hanem azt a nagy történetírók műveiben olvasható állítást tünteti föl kétes értékűnek, amely szerint minden nemzet kormánya és sorsa olyan, amilyent érdemel.

Vannak esetek történelmünkben, amelyek ez állítás igazságát bizonyítják. Éppen a tatárfutás korában vétkezett a nemzet

abban, hogy katonailag nem készült föl a veszély idejére, s a válságos pillanatban sem tudott egygyólvadni. A szörnyű pusztítás megjött, de mint a pusztulás, úgy utána a megerősödés bizonyos mértékig a nemzet tulajdonságaira vezethető vissza. A magyarság a nomád korból megőrizte a nemzethez csatlakozó idegenekbe vetett bizalmát. A keleteurópai nagy síkság nomád népei szívesen látták az önként csatlakozókat, ezek szabadságukat el nem veszítették. Böles Leó despotikusnak írja le a magyar fejedelem hatalmát, de az ő állítását helyesbíti a Biborbanszületett Konstantin: az erős fegyelem háború idejére érvényes, békében az önkényuralomhoz szokott császár szavai szerint a turkok „nem engedelmeskednek“ fejedelmeiknek. Ilyen életre, a magyar szabadokéval egyenlő szabadságra csatlakoztak a honfoglalás előtt a kabarok, — a Kárpátok koszoruján belül talált népekről Anonymus írja, hogy az ellenállás nélkül meghódolók régi helyükön maradhattak, a fegyverrel legyőzöttek (Anonymus szava szerint „hűtlenek“) az ország más részében kaptak birtokot, — de aki szabad volt a magyarokhoz csatlakozás előtt, az szabadnak maradt azután is. A későbbi csatlakozók — vagy ekkor már helyesebb szóval bevándorlók — mint egyébként a régebbiek, sőt maguk a magyarok is, nem egyéni, hanem ma divatos szóval élve, kollektív szabadságot élveztek. A szabad magyar a maga törzsében, később a maga vármegyéjében volt szabad; ha kilépett ebből a keretből, akkor az új keretben külön bizonyítania és elismertetnie kellett szabad voltát. Mint a magyaroknál a vármegye, úgy volt külön keret a kúnoknál, jászoknál a kerület, a szászoknál, székelyeknél a szék, a polgároknál a város. Nem területileg, hanem szervezetileg állottak külön a zsidók. Ezek a kisebb közületek a maguk igazgatására a XIII. század eleje óta lemásolták az ország törvényalkotásának módját: az országgyűlés mintájára gyűléseket tartottak. Országgyűlés, megyei és városi közgyűlés tartásának lehetősége inkább jognak mondható, mint szabadságnak, de alapvető szabadságjogokkal van összefüggésben. A királytól kinevezett legfőbb tisztviselő kivételével előljáróikat maguk választották e közületek, mint az országgyűlés a főméltóságokat. A gyűlések tagjainak, vagy a gyűlések tagjait kiküldő közületek választóinak tájékozódniok, pártállásukat nyíltan vallaniok kellett, a gyűlések tartásának jogával tehát velejárt a szólás-, később a sajtószabadság. A megérdemelt szabadság nagy áldozatkészségét Hunyadi János királytalan korában látjuk, amikor a főellenséggel, a törökkel szemben példátlan erőfeszítéseket tesz a hagyományos vezető nélkül maradt rendi állam. Hunyadi Mátyásnak más célkitűzései voltak, emiatt nem neki, az önkényuralomra hajló királynak, hanem megint a szabad rendeknek tulajdoníthatjuk azt az áldozatkészséget, hogy saját hadkötelezettségüket súlyosbított-

ták abban a büszkén hangzó törvényben, amely a nemesi fölkeletést az ország határain belülre szavazza meg, de hozzáteszi, hogy délen ez a határ a Balkán hegység. Nagy áldozatokra volt kész az országgyűlés illetve a rendi társadalom a mohácsi vész után is. A XVI. század végén 15 frtra menő adót vállal jobbágytelkenként, s ebből közvetlenül a nemesekre 6 frtot hárít, többet, mint az egész adó előbb és utóbb hosszú időn át.

A nagy terhek vállalása nem jelenti a szabadság megszorítását, mert a szabadság fogalmában benne van, hogy a terheket a szabad embernek vállalnia kell, ha kiszabásukhoz valamilyen formában hozzájárult. Ez az elv érvényesült az országgyűlésen, a megyei és városi közgyűléseken a nemességre és a polgárságra nézve, — mindenképen elnyomottnak tűnik föl a szolgáló köznép: közjogi, társadalmi és gazdasági szempontból egyaránt. Ez az elnyomottság idővel fokozódik, s a jobbágyok régebben élvezett szabadsága, pl. a XVI. század gyakorlatában is élő vadászati szabadság, csak akkor válik tudatossá, amikor elvesz, a köznép szabadságvágya véres pórlázadásokra vezet, amelyek indítóokai közt gyakran fölismerhető a vallás mozgató ereje. A jobbágyok helyzetének közelebbi vizsgálatánál észrevehetjük bizonyos szabadságjogok nyomait; észrevehetjük, hogy ezekben is érvényesül a kollektivitás és észrevehetjük, hogy ahol mi a szabadság hiányát látjuk, ott némely esetben a szabadság fogalmának módosulásával állunk szemben. A magyar középkor első felében nem hallunk szabad költözködési jogról, s a magyar gazdaságtörténet egyik kitérősége ebben nem látja a szabadság hiányát. Szerinte nem köszönte volna meg a középkori munkás, ha a mocsártól, erdőtől elhódított, vagy nehéz munkával feltört földjéről „szabad” lett volna elköltöznie új erdőirtás, új lecsapolás munkájának megkezdésére. De nem lett volna köszönet abban sem, ha kiválik abból a közületből, amelynek addig védelme alatt állott. A középkori igazságszolgáltatás az istenítéletek kora után sem tanukat kívánt, hanem eskütársakat vonultatott föl. Segítő-eskütársakat találhatott falujában, a rokonok között a jobbágy, polgártársai vagy megyéjének lakói között a polgár és nemes. Csak később, amikor gazdaságilag és jogbiztonság szempontjából gyöngült a közület ilyen támogató ereje, csak akkor vált értékesé a szabad költözködés joga, amire korábban csak a falurossza kívánkozhatott. A középkor elején szabadnak érezhette magát az a jobbágy, aki a maga közületében tovább élhette szüleinek életét. Abban a mozaikszerű társadalomban, amelyikben minden szakmukát külön család-csoport, sőt külön falu végzett, erőszakos beavatkozásnak tűnhetett föl az Anjou-kor egységesítő törekvése. Ez a törekvés, úgy látszik, a régen letelepült nép körében sem vezetett tökéletes eredményre, az újan települtek közt Nagy Lajos törvényétől eltérő új szokás-

jogot, új szabadságfogalmat látunk. A Balkánról bevándorló pásztornépek magukkal hozzák szokásjogukat, teherként az ötvenedet vállalják a nálunk 1351. óta törvényes kilenced, tized és robot helyett.

Közjogi, gazdasági és társadalmi tekintetben úgy látjuk, hogy a középkorban uralkodik, az újkorban napjainkig legalább csökevényeiben él a kollektív szabadság eszméje. Ez az átalakulás szembetűnő a modern szabadságeszmék első fecskéjének, a lelkiismereti szabadságnak magyarországi történelmében. A honfoglalókat nem bántotta ez a kérdés. A magyarok fejedelme Etelközben a hozzávetődött keresztyén hittérítőket azzal bocsátotta útjukra, hogy imádkozzanak érte is. Száz év múltán Géza fejedelem annyira vitte a viszonyosságban nyilvánuló szabadságot, hogy áldozatot mutatott be a pogány és a keresztyén istennek is, mintha kipróbálni akarta volna, hogy a két nagy mágus közül melyiknek nagyobb a hatalma. Szent István türelmetlen volt, s utána a régi vallás hívei vagy bujkáltak, vagy véres lázadással feleltek az üldözésre. A pogányság fokozatosan eltűnt a sokszor a pogány oltárok és szenthelyek fölé emelt új kápolnák és templomok színe elől, de föltűnedeznek a kollektív vallás-szabadság nyomai. A honfoglalók közt lehettek mohamedánok is, a XI. században falvakban éltek együtt Magyarországon rokon népbeli vagy éppen fajmagyar mohamedánok, — Kálmán király talán ezért járt el velük szemben úgy, mint Árpád a fegyveresen ellenszegültekkel: áttelepítette őket régi lakhelyeikről. A zsidókkal szemben, bár korlátok közé szorította őket, amint egyébként speciális korlátok közt élt akkor a társadalom minden egyes rétege, nem lépett föl hittérítőként, az ő kollektív vallásszabadságuk megmaradt. Később kollektív vallási türelem részesei lettek a görögkeleti szerbek, románok, rutének és bolgárok. Túlnyomó részük a magyarfajú jobbágy-sághoz hasonló, a középkori egész Európára jellemző elnyomásban élt, de arról nem tudunk, hogy köztük a magyarországi huzsíták elleni üldözéshez hasonló erőszakos térítés folyt volna. Ez azonban legfőlebb türelem, a vallásszabadság problémájának napjainkig izgató formája a reformáció korában lép be történelmünkbe.

Az első nagy roham után, amely után t. i. kiderült, hogy egy hitre téríteni már nem lehet az egész nemzetet, kiütközött vallási téren is a szabadság kollektív formája. Városok és falvak, egész népcsoportok, mint Erdélyben a szászok, maguk választották meg a vallásukat, de az egyéni és korlátlan vallásszabadság elismerést nem nyert azonnal. A XVI. század közepétől találunk nyomokat arra, hogy ugyanazon város vagy falu kebelében több felekezet hívei élnek egymás mellett békésen, ismerünk erdélyi törvényeket arról, hogy a régi templomot tartsák meg a község-

ben többségbe jutott egyház hívei, a kisebbség részére közerővel építsenek új templomot, de rendszernek az marad, hogy a község, akár katolikus, akár protestáns, a maga hitbéli egységét fenn akarja tartani, másvallásúakat nem fogad be, — az egy helységben több vallás közt megoszló lakosság évtizedek, sőt századok múltán hajtja végre a kisebbséget védő törvényt.

Régebbi történelmünkben meg-megjelenik az állam szabadságának, vagyis a függetlenségnek, máskor egy-egy kollektivitás, egy-egy vallás kiváltságának eszméje, a most következő időben, — a XVII. század fölkeléseinek korában — szövetkezik a nemzeti és vallási szabadság eszméje és nagyszerű erő kifejtésekre bírja a nemzetet. Ezekben a harcokban végig olyan mellékszöngéje van a szabadság szónak amely azt a kiváltsággal vagy előjoggal teszi egyértelművé. A szabadság eszméje, jelző nélkül, a minden vonatkozásban követelt szabadság eszméje, most sem tisztán, hanem mint a történelem minden szakaszában minden egyes eszme, más eszmék társaságában, ellentétes eszmékkel keveredve, II. József korára, 1790-ben tűnik fel először történelmünkben.

Az 1790-es években a fölvilágosultság, a nemzetiség, később az egyenlőség eszméje a szabadság eszméjével egyidőben válik úrrá a nemzet gondolkodása fölött. A soha nem sejtett mértékben elszaporodott röpiratok célnak a közboldogság megvalósítását hirdetik. Sokan sajtóságos módon, de az előző korszak tapasztalatainak megfelelően még a szabadság megvalósítására is legjobb eszköznek a politikai szabadság ellentétét, az abszolutizmust tartják. Szóba hozzák mindazokat a szabadságeszméket, amelyek 1848-ig vagy később valósulást nyertek vagy legalább foglalkoztatták a közvéleményt. A teljes vallás-szabadság, a zsidók fölszabadításával együtt (ha elfogadtuk a zsidó bibliát, ha énekeljük a zsidó zsoltárokat, miért ne fogadnók el társainkul őket magukat?) — a jobbágyok fölszabadítása, az oktatás és a szellem szabadságával együtt (amint egyik legmagyarkodóbb író mondja: „*szabados gondolkodás, írás és nyomtatás, ahol ez a három dolog nincsen, nem kell ottan embert és tudományt keresni*“) — válik követelménnyé. Fölbukkan ebben a korban is a kollektív szabadság gondolata: az állami és katolikus cenzura híveivel szemben egy hang nem a teljes sajtószabadságot követeli, hanem külön protestáns cenzura szervezését, — de amint II. Józsefnek kollektív jellegű rendeletével szemben nem megtűrést és nem együttélő 100 lakosnak, hanem *vallásszabadságot* és minden *egyénnek* ad az 1790-es törvény, úgy általában az egyéni szabadságnak híve a 90-es évek reformnemzedéke.

Ettől a kortól kezdve közéletünk egyik legfontosabb problémája a szabadság megvalósítása, 1848-ig mint ideális cél, 1867 után mint a nemzeti büszkeség féltett kincse. Lehetetlen volna föl-

sorolni a szabadság magyar dicsőítőit. Költők és tudósok, politikusok és gazdasági írók sok esetben még akkor is a kor nagy eszméjének, a szabadságnak igazete alatt állanak, amikor látszólag tusakodnak ellene. A szabadságért lelkesülők tömegéből csak Széchenyi István és Eötvös József gondolatait idézem emlékezetbe.

Széchenyit az eszmék történelmének vizsgálatánál mellőzni nem lehet, mert ő az eszmék világában élt és ha minduntalan el is vesztí a fonalat legrendszeresebb munkáiban is, ha minden belső összefüggés nélkül is szórja gondolatait egymás mellé, munkái közül *„éppen azokban, melyek rendetleneknek és ziláltaknak tartatának, gyakran egy magasabb és szellemibb neme az összefüggésnek létez, mely nagyobb vonzerejű, mint a gondolatoknak és a szókötéseknek pedant egybeillesztése“*. Ahol a szabadságról van szó, ott páthosának lendülete, iróniájának kíméletlensége mutatja, hogy mennyire áthatotta őt a szabadság szeretete. *„Szabadság. Az istenek ezen legszebb ajándéka, mint gyémánt a bércek keblében, úgy van az emberek előtt mélyen rejtve. Van sok, ki magát tökéletesen szabadnak tartja, ha vámot nem fizet, ha olyast, ki nem privilegizált ember, büntetlenül zaklat-hat, szavát csak akkor teljesíti, mikor kényére válik“*. Vérszegény ideálista frázisainak képzelhetjük ma ezeket, de ki kell éreznünk belőlük a lobogó szenvedélyt, ha arra gondolunk, hogy Széchenyi ezt olyan társadalomnak írta, amely elégtelenül élvezte a XVII. századi Benitzky Péternek és a XVIII. századi Orczy Lőrinenek költeményeit a nem adózásban a közterhektől való mentességben nyilvánuló nemzeti „szabadság“ dicsőítéséről, és helyeslő fejbólintással olvasta a jámbor Cserei Mihály históriájának ítéletét Bánffy Dénes tragédiájáról: igaz, hogy törvény szerint halálbüntetés járt a féktelen főúrnak, nemes emberek (milyen mérhetetlenül más ez, mint emberek) ellen elkövetett hatalmaskodásai miatt, de ilyen nagy urat mégsem kellett volna kivégeztetni. A nemesi kiváltságnak és a főúri rendnek még visszaéléseiben is vallásosnak tetsző tiszteletet adott az a társadalom, amely biztos volt abban, hogy *extra Hungariam non est vita*, ebben a társadalomban kihívás volt Széchenyi szava. Nála a szabadság követelése mindig párosul a nemzeti és az erkölcsi eszmék hirdetésével, a nemesi társadalom botránykövének a kötelességvállalás elkerülhetetlen voltának hangoztatásával. *...élni sem akarnék inkább mint szabad nem lenni... mindamellett kész lennék e pillanatban magamat legerősebben megkötni... hogy semmi, sem születésem, sem privilégiumom ne menthesse nek a büntetés alul, ha a község örömit faragatlan betyárkodásim által megsérteni elég oktalán s szemtelen volnék, ha jobbagyomnak csak egy hajszálát görbíténem is igazságtalanul, vagy tőle egy mákszemmel facsarnék is többet ki, mint*

amennyivel nekem tartozik... nemcsak kész lennék e pillanatban örömet megkötni magamat ilyesekre nézve a legerősb s többé soha ketté nem szakítható láncokkal, hanem áldanám is azon boldog napnak hazánkra virradtát... Nemcsak azért, mert igazság-szeretet késztet arra, ... hanem mert agyvelőm világosan mutatja, hogy mostani világban azt, ki semmiben nem akarja megkötni magát, előbb-utóbb mindenben meg fogja kötni az igazságos idők szelleme!”

Történelmünkben korszakalkotó a szabadságjogok megvalósítása terén az 1848-i törvény. Ezt csak kiegészítették az 1849 végén (törvénytárunkba be nem került) és az 1867 után alkotott törvények. Megszabadult a földműves nép a jobbágyi terhek, a polgárság a céhek, a nemesi társadalom az ősiség láncaitól. Szabaddá lett a gondolat és a lelkiismeret. Nemzetiségi téren törvényhozásunk legmesszebb ment a horvátokkal szemben: közigazgatásban, közoktatásban és törvényhozásban olyan önkormányzatot nyert ez a társország, amilyenre reálunióban élő nemzetek közt alig van példa a modern korban. A szabadságért harcoló kor elérte célját.

A XIX. század első fele elviharzott, rajongott és vérzett a szabadság eszméjéért, s akkor megjelent a bölcselő, akinek megállapításai után bámulva kérdezzük: tudták-e a szabadság rajongói, hogy miért küzdenek?

Eötvös József báró szerint a szabadságnak és különösen az egyéni szabadságnak szülőanyja a keresztyénség, mely a világi hatalommal szemben az engedelmisséget hirdetve, a hitért, ellenállás nélkül, bármilyen szenvedés elviselését követelte, a teljes lelki függetlenséget. Amikor azonban a keresztyén egyház saját tagjai részére a teljes szabadságot elérte az állammal szemben, akkor ő maga követelt föltétlen engedelmisséget előbb vallási téren, majd az élet minden vonatkozásában. Ennek a nagyratörésnek ábrándjait a reformáció tépte szét, újra megnyitva az utat az egyéni szabadsági felé. Magát a szabadságot, amint Eötvös látja — bizonyára Rousseau és Montesquieu tanításai szerint — másképp értik a franciák és másképp az angolok. Az angolnak az egyéni szabadság a fontos, az államéletben a királyt a parlamenttel, a parlamentben a két házat egymással, az egyes polgárral szemben valamennyit korlátozza az esküdszék által. A francia fölfogás korlátlan hatalmat biztosít az államnak, az egyéneknek eszerint külön biztosítékra szükségük nincsen, minthogy a felség az egyének összeségét, a népet illeti, s ez olyasmit nem akarhat, ami a népnek kárára válhatnék. Ime: két nagy nemzet példája mutatja, az emberiség azzal sincs tisztában, hogy mi a szabadság. Még ennél is kijózanítóbb Eötvös hideg bölcselkedése, mikor figyelmeztet arra, hogy az a két másik eszme, amely a XIX. században a szabadság eszméjével együtt rohanta meg és vette tökélete-

sen birtokába az egész művelt emberiség agyát és szívét: az egyenlőség és a nemzetiség eszméje, nem fér meg a szabadság eszméjével.

A szabadság eszméjének a lelkek fölött a XIX. században gyakorolt uralmára ezek után bámulatos bizonyosságnak kell éreznünk a humanizmusa mélységével az egyenlőségért, és magyarságának teljességével a nemzetiségért lelkesülő Eötvös dithirambusait a szabadságról:

„... az emberi jólétnek és megelégedésnek első feltétele a szabadság, s mentől magasabbra emelkedik műveltségében, annál inkább azzá válik...”

„... minden előhaladást, melyet az emberiség a keresztyén polgáriásodás folytán tett, annak tulajdoníthatni, hogy az egyéni szabadság elve mindig szélesebb körben lön elismerve, s művészet, tudományos és anyagi jólét mindig azon mértékben emelkedett, amint az egyéni szabadság élvezete kevesekről mindig többekre lett kiterjesztve...” Ez a Hegelre emlékeztető gondolat, sokszor természetesen durvább formában, a XIX. és XX. század fordulójának legtöbb gondolkozójában benne élt. Aki nem is törte fejét a fejlődésen, azért meg volt győződve a szabadság szükségyszerűségéről. Volt idő, mikor nálunk a szükséges szabadság korlátozását látták a puszta szervezkedésben is.

Bizonyos korlátokat könnyen fogadott el közvéleményünk. Nálunk nem vált hangossá az a napjainkban groteszknak tűnő irányzat, amely pl. Angliában az *egyéni szabadság* nevében tiltakozott a tankötelezettség bevezetése ellen, — a külpolitikai helyzet sohasem engedte meg, hogy uralomra jusson az az irányzat, amely ugyanezek az egyéni szabadság védelmében tiltakozott az általános hadkötelezettség ellen. Az 1867. utáni politikai pártok az ilyen korlátozásokban a nemzeti és egyéni szabadság kifejtésére és védelmére szolgáló eszközt látták. Nem a hadsereg fenntartásának elve, hanem a hadsereg idegen volta ellen tiltakoztak a 48-as pártok, nemzeti és nem szabadságeszmei elvek alapján.

Több pártnak, még a liberális pártnak programjában is kimutatható ellentétek voltak a szabadság eszméjével szemben, de a legtöbb pártnál ezek a kisebb ellentétek nem érintették az alapelv szilárdságát. A szabadságeszme uralmára veszélyes támadást az antiszemita párt, majd a néppárt indított. Ezek sem fordultak általában a szabadságeszme ellen, csak vallási és erkölcsi téren való teljes érvényesülésük ellen, és követeléseik támogatására akárhányszor a szabadság eszméjével érveltek. Következik a humanitarius követelmények: a munkaidő korlátozása, cselédlakások építése, kötelező munkásbiztosítás. Ezeket a követelményeket helyeselték a polgári pártok is, leghatározottabban a munkáspárti programok tették magukévá. Sajátságos jelenséget lá-

Dr. Török Pál: A szabadságeszme a magyar nemzet életében

tunk itten. Mint a XVIII. században az egyéni szabadság eszméit a szabadságeszme hivatásos ellensége, az abszolutizmus igyekezett megvalósítani, úgy a XX. század hajnalán a tömeg abszolutizmusát követelő marxista pártok tették magukévá a szabadságeszme szélső követelményeit. A nők felszabadítása, a törvénytelen gyermekek egyenjogúsítása és több más kérdésben a szociálisták és kommunisták több szabadságot követelnek, mint a szabadságeszme uralmának fénykorában a szabadságeszme leglelkesebb hívei.

A vallásos eszmének mozgalmához csatlakozott korunkban a szociális és a nemzeti eszme támadása a szabadság eszméje ellen. A napjainkban dúló küzdelem erkölcsi és anyagi erőtenyezőinek vizsgálata azonban kivülesik a történelem körén, ez a most következő rendszerező előadások főladata.

dr. Török Pál

A keresztyén ember szabadsága

Azt mindannyian érezzük, mert nyilvánvaló, hogy a mai emberiség olyan nagyarányú válságon megy keresztül, melyhez mélységben és terjedetben fogható igen keveset mutat fel az emberiség története. A történet folyama mintha hatalmas kataraktákon keresztül dacos szirtek és komor sziklafalak között éles szög alatt akarna az eddigivel elentétes irányban új útát törni; de egyelőre még csak mintegy sziklakatlanban dagad fel, kavarog, örvénylik, habzik és keresi az áttörés helyét. A régi világ szétmállott omladékaiból hatalmas sziklatömböket görget az ár; de még nem tudjuk, hogy közülök melyeket merít el talán végkép medre fenekén, vagy melyeket visz magával a fordulón túlra, hogy talán változott alakban, új elrendezésben rakja le egy új világ épületkövei gyanánt.

Ennek a korválságnak mi nem lehetünk csupán szemlélői, — nemcsak azért nem, mert ebben a válságban egész személyes és szociális létünkkel, mindenünkkel érdekelve vagyunk, hanem mindennek előtt azért nem, mert — kiki a maga része szerint és mindannyian együtt — *felelősek* vagyunk a jövőendőért, azért az új világért, melynek ebből a válságból előbb-utóbb ki kell alakulnia. Mint a jövőért felelős elhatározásokra, felelős cselekvésre elhívott szemlélők gyülekeztünk össze, hogy a válság közepette körültekintsünk, meglátásainkat, véleményeinket kicseréljük, összeadjuk, — hogy tudjuk, mitévők legyünk. De egyszerre nem ölelhetjük fel a válság egész anyagát, csak egy részét, vagy az egészet, de csupán egy bizonyos nézőpontból.

Maradjunk meg a képnél, melyből kiindultunk. A történelmi válság folyamában az elsodort omladékkövek között látunk egy hatalmas sziklatömböt, mellyel vajmi nehezen birkózik az ár. Ráismerünk: egy hatalmas obeliszk, mely sok nemzedéknek volt egyik legfőbb, rajongva tisztelt szimboluma. Felirata most is keresztülragyog a válság hullámai felett keringő ködborulaton. A felirat: *szabadság*. Mit jelent igazában az a szimbolum? Milyen hely és jelentőség illeti meg az új világban? Ezzel megjelöltem értekezletünk főtárgyát, azt a nézőpontot, melyből korunk válságával és az új világ kialakulásának kérdéseivel foglalkozni akarunk.

Az emberiség szellemi életében végbemenő változás korszos jelentőségének egyik legszembeötlőbb jele és eredménye a kor-szellemnek a liberalizmustól való elfordulása, a liberalizmus egész

gondolat- és életrendszerének az emberek ítéletében való összeomlása. Érthetően legfeltűnőbb ez azokban az országokban, melyek a háború elvesztése folytán kataklizmaszerűen kerültek bele a válság sodrába és kénytelenek voltak a liberalizmussal homlok-egyenest ellenkező úton keresni a zűrzavarból kivezető utat. De a gazdasági, társadalmi és szellemi válság kikerülhetetlenül átharapózott azokra a háborúban nyertes országokra is, melyek a liberális demokrácia élén haladtak és szintén arra kényszerültek, hogy liberális kormányzati elveiket elsősorban a gazdasági élet terén megtagadják, — míg a szellemi élet terén az anti-liberális áramlat kontágiumként terjed világszerte, ami máris egy új közepek emlegetésére adott alkalmat.

Mi nem azért gyülekeztünk össze, hogy az elbukott liberalizmust elsirassuk, sem azért, hogy újra feltámasztásának lehetőségeiről tanácskozzunk. Nem ez a célunk, — hanem az, hogy a liberalizmus csődtömegéből kimentsük a szabadságnak a szabadelvüségétől és szabadgondolkodástól diszkreditált eszméjét, minden hamisítással szemben kidolgozzuk a szabadság egyetemes emberi és egyúttal tiszta keresztyén gondolatát és ezt mint feláldozhatatlan életelvet építsük bele annak az új világnak a tervébe, melynek kialakulását nemcsak óhajtjuk, hanem felelős szolgálattal munkálni is akarjuk. Meggyőződéseim az, hogy a szabadság eszméjének a kidolgozása alapján tudunk csak igazságos ítéletet mondani magáról a liberalizmusról is.

A liberalizmusnak bizonyára megvolt a maga ideje, de hivatása is a kultúremberiség történetében. Sőt bizonyos vagyok a felől, hogy korunk anti-liberális áramlata sem lesz örökéletű, hanem — ha fiaink nem, akkor fiainknak fiai egészen másként ítélnék majd a liberalizmusról, mint ahogy ma közönségesen ítélni szokás. Nekünk azonban arra kell törekednünk, hogy ítéletünket lehetőleg függetlenítsük a korszellem változásaitól és ítéletünkkel a tiszta valóságlátás mellett abba az eszmei magasságba emelkedjünk, ahol az igazság örökkévaló fénye ragyog. Akkor fel- és elismerjük azt, hogy a liberalizmus nem akart rosszat, de óriási tévedésbe esett, mikor a szabadság eszméjét az egyenlőség és testvériség eszméjével együtt *szekularizálta*, elszakította a keresztyén vallásos-erkölcsei élet talajától. Szabadság, egyenlőség, testvériség — a keresztyén élet területén gyönyörűséges, áldásos eszmék, mert csak a keresztyénség szelleme tudja ezeket az eszméket olyan tartalommal megtölteni és olyan kapcsolatba helyezni, hogy áldás származzék belőlük az emberiségre. Ellenben ha ezeket az eszméket a keresztyénség élettalajából kiszakítjuk és átültetjük a természetes bűnös ember lelkeségének a talajába, akkor ezek az eszmék szükségképen több rossz, mint jó gyümölcsöt teremnek. Akkor a testvériség lehetően szűkre szabja a maga körét és azon túl sza-

badon eresztí a gyűlölet szenvedélyeit: Willst du nicht mein Bruder sein, hau ich dir den Schaedel in. Vagy testvérem léssz, vagy betöröm a fejedet. A szabadság szabadossággá, libertinizmussá fajul és demoralizál. Az absztrakt egyenlőség eszménye teljesen egyenlő értékű elemekre bontja fel, azaz atomizálja és dezorganizálja a társadalmat. Így volt ez a nagy francia forradalom idején és így van ez ma is. *Freiligrath* német költő († 1876) „Der Blumen Rache“ című költeményében megkapóan írja le egy leány tragédiáját, akit megölt a tőle letépett virágok illata. Erre gondolva azt mondhatjuk: korunk válsága, melybe az emberiség már szinte belekábul, az eszmék bosszúja a szekularizációért. De az eszmék hatása és a történet egész folyása felett az élő Isten a úr...

Mi hát a szabadság helyes fogalma?

A szabadság eszméje logikai, lélektani és gyakorlati vonatkozásokban oly gazdag, félreértésekre, félremagyarázásokra és elferdítésekre oly sok alkalmat adó, egyúttal a legkülönbélebb vonatkozásokban annyira életbevágóan fontos, hogy az *élet könyvét* kellene megírnia annak, aki a szabadság fogalmának az összes vonatkozások szerint teljes fenomenológiáját akarná adni. Ilyen könyv — legalább számottevő — tudtom szerint nem létezik. Megírása valószínűen meghaladná *egy* ember erejét. Ennek az előadásnak szűkre szabott keretei között pedig legföljebb annyit tehetünk, hogy a szabadság eszméjének csupán néhány fővonatkozását emeljük ki a végett, hogy lehetően világosan kitűnjék az igazi szabadság eszméjének, konkrétül a keresztyén ember szabadságának az értelme és jelentősége.

Hogy a szabadság fogalmát annyira-amennyire ilyen szűk keretek között lehetséges, alapvetően tisztázzuk, mindenekelőtt azt kell szem előtt tartanunk, hogy a szabadság fogalma *viszonyfogalom*. Kitűnik ez abból, hogy ha a szabadság fogalmának valami tartalmat akarunk adni, legott kérdeznünk kell: egyfelől *mitől* való szabadságot, másfelől *mire* való szabadságot jelent. Az előbbi vonatkozásban mindig valami nyomástól, tehertől, korláttól, kötöttségtől való mentességet jelent; a másik vonatkozásban azt jelenti, hogy az ember *teheti* ezt vagy azt és sok mindenfélét, mert joga, képessége, hatalma van rá. Mivel pedig az ember természetében egyfelől benne van az élniakarás és a cselekvés ösztöne, másfelől az ember soha sincs mindenféle korlát vagy kötöttség nélkül, azért az embernek természetéhez tartozik hozzá a minél teljesebb szabadságra való vágy és törekvés és így válik a szabadság eszméje olyan, az ösztönszerűség talajából felfejlődő általános életfogalom, melybe az ember szereti belefoglalni az élet teljességét, hiánytalan jólétét, boldogságát, még üdvösségét is. Ezért hat a szabadság eszméje olyan faszceináló erővel az emberi lélekre, lobbantja lánggra a lelkesedés tűzét és válik különösen alkalmassá

tömegmozgalmak megindítására, amint arról az élet és a történelem száz meg száz példával tanuskodik. Mennyi költészet, mennyi drámai élet- és történetmozgató erő rejlik a szabadság eszméjében!

De a szabadság eszméje sohasem jelentheti a teljes külső és belső korláttalanságot, mert különben önmagát emésztené fel és megsemmisülne. A szabadságnak mindig egy bizonyos ellensúlyra, egy bizonyos korrelatív tényezőre van szüksége és csak ezzel együtt válhatik valósággá. Nevezzük ezt az ellensúlyt, ezt a korrelációt akár rendnek, akár törvénynek, akár tekintélynek vagy bármiként, a kettő valamiképp kétségtelenül összetartozik. Valamiképpen. A korreláció, a kölcsönös függő viszonyultság lehet az ellentétnek, de lehet a kibékültségnek, a kiegészítésnek, a magasabb szintézisnek a viszonya is és már ezen pusztán formai meghatározások közben megsejtjük azt, hogy az igazi szabadság kérdésének a megoldását a szintézis irányában kell keresnünk.

Ha az igazi szabadság fogalmának kifejtése végett az említett korrelatív fogalmak közül a *rendnek* a fogalmát választom ki és állítom össze a szabadság fogalmával, ezt azért teszem, mert a rendnek a fogalma egyfelől gyakorlati nézőpontból tekintve konkrétebb, másfelől tartalma szerint legalább annyira átfogó, mint akár a törvénynek, akár a tekintélynek a fogalma.

Szabadság és rend, rend és szabadság.

Első tekintetre az ellentét ötlik szemünkbe a fogalompár viszonyában. Az egyik ellensége a másiknak. A rend ellene van a szabadságnak, a szabadság ellene van a rendnek és úgy látszik, hogy mindegyik csak a másiknak a letiprása útján valósulhat meg és tarthatja fenn magát. Már a csecsemő, ha elég erő van benne, lerugja magáról a pólyát, melybe kötötték és boldog, ha szabadon mozgathatja parányi tagjait. Az ifjú vágyainak sólyomszárnya támad, nyuggé válik számára az apai tekintély és a szülői ház rendje, — drámai jelenetek között hagyja el a családi kört, hogy függetlenül, szabadon „élje ki magát“. A nép, „az Isten-adta nép“ — milyen jó volna, ha ezt nem csupán a lesajnáló frázis értelmében vennénk! — a fennálló rend nyomása alatt, elkezd sóhajtozni, zúgolódni, izgatók lépnek fel, az elégedetlenség egyre fokozódik, végre elég egy szikra, a szabadság gyújtó jelszava, hogy az elégedetlenség forradalomban robbanjon ki. Forradalom: a szabadság eszméjének dicsósége és gyalázata, diadala és katasztrófája!

Ha egyszer a hamisan értelmezett szabadság nevében a rendetlenség, a zűrzavar lett úrrá a rend felett, akkor mindenki rend után kiált; akkor kitűnik, hogy emberek és népek nem élhetnek rend nélkül. Serva ordinem et ordo servabit te. Tarts rendet és a rend fenntart téged. A rend a legegységibb életfenntartó tényező egyiké. Rend a lelke mindennek, mondja a jó magyar példaszó.

Az az újszülött kis emberpalánta fejlődhetnék-e egészségesen, sőt általában életben maradhatna-e hűséges kezek rendes ápoló munkája és szeretete nélkül? Válthatnék-e belőle majd a társadalom hasznos, jóra való tagja gondos, rendes nevelés nélkül? És nincsen-e szükségünk egyébként is minden irányban jól rendezett életviszonyokra? Ahol nincs törvényes rend, ahol forradalmi zűrzavar uralkodik, ott nincs meg az élet és a tulajdon biztonsága, a rendes keret és az emberhez méltó nyugodt életfolytatás lehetősége. Ha az állami élet rendje felborul, meginognak az összes polgárok életének és jólétének a fundamentumai. A törvényes rend a nép egész létszervezetének szilárd gerince, csontváza; ha ez meglágyul vagy széttörik, akkor az egész szervezet szükségképpen összeomlik és alétan' vonagló tömeggé változik. Azért mindnyájunknak valósággal elemi életérdeke fűződik a törvényes rend fenntartásához, illetően helyreállításához.

De nyilván sokkal könnyebb a fennálló rendet felforgatni, mint újat tenni a helyébe és a dolog természetéből következik, hogy a felbomlott rend helyén csak hatalom és erőszak tud új rendet teremteni. De akkor az a hatalom, mely ismét rendet akar teremteni, szükségképpen ellene fordul a szabadságnak, sőt többnyire az történik, hogy épen azok, akik a fennálló rendet a szabadság nevében megdöntötték, eszméik, szándékaik megvalósításában a szabadság kérlelhetetlen ellenségeivé válnak és az új rend nevében minden szabadságot elnyomó kényszeruralmat gyakorolnak, mely sokszor valóságos rémuralommá fajul. Így szokták a hamis szabadságtörekvések önmagukat meghazudtolni. Vagy, ha úgy fordul a kocka, a régi hatalmak győznek s többnyire úgy állítják helyre a régi rendet, hogy megint csak nincs köszönet benne, mert nincs hely a szabadság számára. A forradalmak története így vagy amúgy mindenkor igazolja, amit elmondottunk. Majd a szabadság nevében dúlják fel a rendet, majd a rend nevében nyomják el a szabadságot és így ingadoznak a népek, ingadozik az emberiség belső támasz híján ide-oda a hamis szabadság és a hamis rend végletei között.

És mégis azt kell mondanunk, hogy sem a szabadságról, sem a rendről nem mondhatunk le. Hogy a rendről nem mondhatunk le, annak igazolása végett az elmondottak után nem kell több szót vesztegetnünk. De ne maradjon fenn kétség az iránt sem, hogy amint a rendről nem mondhatunk le, úgy a szabadságról sem. Abusus non tollit usum. Ha valamit elhibáztunk, akkor nem abban van a hiba, *amit* elhibáztunk, hanem bennünk, akik hibáztunk. Élünk vele jól s akkor rendben van a dolog. Ez áll a szabadságra is. Az egyes ember ép úgy, mint egy egész nép vagy nemzet csak a szabadság levegőjében fejlődhetik azzá, amivé a beleplántált isteni célgondolat szerint fejlődnie kell, hogy Isten-

től vett hivatását betölthesse. Ha az életszervezet szilárd gerince, csontváza a rend, amint mondtuk, úgy a szabadság az a levegő, amelyből *megélni* nem tudunk ugyan, de amely *nélkül* biztos hogy nem tudunk *élni*.

Szabadság és rend, rend és szabadság tehát egyformán életfeltételek számunkra. De ha így van, akkor a kettő kell hogy összeegyeztethető legyen. Valósággal úgy van, hogy a szabadság követeli a rendet és a rend a szabadságot. Teljességgel hamis és hibás az az elképzelés, mely az egész emberi életet pusztán a szabadságra akarja állítani. Amilyen szabadsággal én magam élni akarok, ugyanolyan szabadságot kell engednem embertársaim számára is. A szabadságok szakadatlan ütközését, az anarchiát, mindenek harcát mindenek ellen csak úgy lehet elkerülni, ha gondoskodás történik a szabadságok igazságos és egészséges korlátozásáról, a szabadságjogok kölcsönös kiegyenlítéséről és biztosításáról. Csak ilyen igazságos és egészséges rendnek a korlátain belül virul a szabadság, mely ily módon felveszi magába a rendnek, a törvénynek, az igazságnak az elvét s épen ebben az önkéntes, önmegtagadó, önzetlen önkorlátozásban válik teljessé. Viszont igazságos, egészséges és maradandó rend csak úgy állhat fenn, ha az embereknek nem nehéz belátni azt, hogy amit a megszabott törvényes rend parancsol, az csakugyan jó, helyes és igazságos s azért önként vetik alá magukat a fennálló rendnek. A légkör nyomása csak a légüres edényekre válhatik veszedelmessé. Ellenben a levegővel megtöltött edény meg sem érzi a légköri nyomást. Így a józan rend nyomását is csak az üres lelkű vagy a gonosz indulatú ember érzi, de aki a rend lelkét felvette önmagába, az szabadnak tudja magát. Ahol a tagokat és az egész szervezetet egyaránt az egészséges életnek a szelleme hatja át, ott egyszerre virul a rend és a szabadság.

Szabadság és rend tehát egészségesen összetartoznak, jól lehet egy bizonyos feszültség mindig fennmarad a kettő között. De épen az a feszültség, mely a szabadság és a rend erőinek normális együtt hatásából származik, viszi előbbre a népeket és az emberiséget az egészséges fejlődés és haladás útján.

Mindaz, amit elmondottunk, amennyire elemi, annyira magán viseli az igazság bélyegét; de mindez egyúttal csak aféle szép teóriának tűnik fel. Mit használ azonban a legszebb teória, ha a valóság ellene mond, ha nincsenek *emberek*, akik valóra váltják azt, ami gondolatban kétségkívül igaz? Valóban: *emberek* kellenek, akiknek lelkében a szabadság eggyé vált a rend akaratával, a mindeneket kötelező — isteni — törvénnyel; *emberek*, akik jogukat nem csupán önző érdekből, hanem embertársaik javára kötelességszerűen gyakorolják és egy új rend után is mindig csak igazságos úton törekednek; *emberek*, akik a szabadság jogait és

a rend kötelességeit egyaránt olyan *lelkülettel* töltik meg és töltik be, mely egy jobb, szebb, igazabb és boldogabb élet fokára emeli fel az egyest és a közösséget gyaránt. Ezen, bizonyára ezen fordul meg végre minden.

Ha ezt az emberre, a személyes életre, a belső világra irányuló fordulatot követjük, akkor legott észrevesszük azt, hogy itt tulajdonképpen *a bűn* kérdéséről van szó. Amint minden emberi életviszonyunknak, úgy a szabadságnak és a rendnek is legfőbb megrontója a bűn. Az emberek bűnös önzése, bűnös rabszolgasága az oka annak, hogy a szabadság szabadossággá, libertinizmussá, anarchiává fajul s a rend zsarnoksággá, önkényuralommá, despotizmussá torzul, — amire nézve nem nagy különbséget jelent az, hogy pusztán egyéni vagy pártzsarnokságról van-e szó. Kis körben is hány olyan despotát találunk, aki környezete felett zsarnokoskodik, míg maga saját önzésének, hiuságának, alacsony szenvedélyeinek rabja.

Hogyan válik az ember a büntől szabaddá, a bűn rabszolgájából a jónak önként engedelmes szolgájává? Ez végre a kérdések kérdése. De épen erről vajmi keveset hallunk azokban a reformtervekben, melyekkel itt is, ott is egy új rendet, egy új világot akarnak felépíteni. A régi liberalizmus gyökeres tévedése épen abban volt, hogy az embert *Rousseau* szellemében természettől jónak képzelte és azt hitte, elég az ember természetes erőit szabadjukra engedni s az erőknek így kifejlődő szabad versenye maga szabályozza önmagát, magától küszöböli ki a közben felmerülő visszasságokat és viszi előbbre a népeket és az embernemet. *Madáchunk* látnoki szeme a liberalizmus virágkorában meglátta azt a belső ürességet, az önző érdekeknek azt a rút arcát, a hiuságnak azt a vásárát, mely a liberalizmus büszke cégerei alatt kialakult. Valójában a liberalizmus az önzést növelte nagyra és tette uralkodó hatalommá az élet legkülönbélebb területein. De épen így tévedés volna azt hinni, hogy bármely antiliberális vagy más reform magában véve pusztán külső eszközökkel gyökeresen megjavíthatná az embert. Egészséges, igazságos reformokra természetesen szükség van, sőt azt gondolom, hogy épen a tiszta keresztyéniség szellemében találunk legtöbb igaz okot gyökeres reformok követelésére. De az életünket megrontó bajoknak az oka sokkal mélyebben gyökerezik az ember lelkiségében, semhogy bármiféle új külső renddel vagy bármily szigorú törvénnyel ki lehetne irtani és a bűnös embert újjáteremteni. Erre egyesegyedül az isteni *kegyelemnek* van hatalma.

A szabadság és a rend nagy problémájának döntő és egyedül kielégítő megoldása Krisztus Urunknak abban a szavában rejlik (János ev. 8, 36): „*Ha a Fiú megszabadít titeket, valósággal*

szabadok leszték.“ Jézus Krisztusnak a keresztfán megdicsőült megváltói szeretete az a csodálatos hatalom, mely az emberi lelkekben megtöri a bűn erejét, a bűnös ember akaratát összhangba hozza Isten akaratával, a jónak örök törvényével és így új embereket teremt, kik mint Istennek gyermekei önként cselekszik a mennyei Atya akaratát kifogyhatatlan hálás szeretetből. A keresztyén hívő ember a Krisztus foglya és a Krisztus szabadosa, a Krisztus szolgája és azért ő az igazán szabad ember, mert a kegyelem erejénél fogva urává lesz az érzékiség ösztöneinek, az anyagiasságnak, a mammon-imádásnak; szabad azért is, mert független az emberek ítéletétől, nem ismer emberfélelmet, sem gyáva meghunyászkodást; de ugyanakkor azzal az igazi ember-szeretettel, mely a mennyei Atya iránti hálás gyermeki szeretetből gyullad ki, önként, szabadon szenteli oda magát embertársainak és a közjónak önzetlen, hűséges, önfeláldozó szolgálatára.

A keresztyén ember szabadsága az igazi szabadság. Ennek dicséretét zengi *Pál apostol*: „Ahol az Úrnak lelke van, ott szabadság van.“ „Szabadságra hívatatok, ne legyetek embereknek szolgái.“ „Mindeneket cselekedhetem a Krisztus által, aki engemet megerősít.“ Ennek a szabadságnak a dicsérete esendül fel *Augustinus szavában*: *Servitium Domini summa libertas*. „A keresztyén ember szabadságáról“ zeng *Luther* új énekét legszebb alapvető reformátori iratában azzal a hatalmas intonációval: „A keresztyén ember mindenek szabad ura — a hit által — és senkinek sincs alávetve; a keresztyén ember mindenek hűbéres szolgája — a szeretet által — és mindenkinek alá van vetve.“ Vagy amint egyik asztali beszédében szellemes szójátékkal mondja: *Domini sumus et in nominativo et in genitivo*. *Domini sumus*: urak vagyunk, azaz szabadok; *Domini sumus*: az Úréi vagyunk, azaz szolgái az Úrnak. És így zeng tovább az ének a keresztyén ember királyi szabadságáról mindenütt, ahol a lelkek megismerték egyetlen nagy szabadítójukat, a *Krisztust*.

Itt van a helye annak, hogy kifejezzem azon meggyőződésemet, mely szerint helytelen dolog, ha a protestantizmust egyoldalúan és frázisszerűen a szabadság elvének képviselőjévé tesszük meg, ellenben a rendnek az elvét egyszerűen átengedjük és kiszolgáltatjuk a katholicizmusnak. Kétségtelen, hogy a katholicizmus a rend elvének egyik legerősebb képviselője a történelemben; de más kérdés, hogy a szabadság elvének tud-e igazságot szolgáltatni. A rend elvének az alapja a katholicizmusban a hierarchia isteni tekintélye s az a rend, mely ebből származik, elsősorban hierarchikus fegyelmi rend, mely lehetően szűk keretek közé szorítja a szabadságot. A protestantizmus a tiszta keresztyénség alapvető forrásaiból együtt fejt ki a rendnek és a szabadságnak az elvét és

igyekszik létrehozni az életnek azt az új rendjét, melyben az igazságnak és a szeretetnek a lelke uralkodik.*

Bármily különböző értelemben és vonatkozásban vizsgáljuk is és dolgozzuk ki értekezletünk folyamán a szabadság eszméjét, az alapvető irányítást kell hogy mindig a keresztyén szabadság eszméje adja meg. A keresztyén szabadság eszméje pedig a pusztá

* A fenti fejtegetésekben nem tértem ki azokra a különbségekre, melyek a protestantizmus körén belül a lutheri és a kálvini keresztyénség között fennállanak. Dr. Sebestyén Jenő tisztelt kartársam az enyém után következő azonos tárgyú előadásában hatáson domborította ki a kálvini keresztyénségnek tárgyunkkal kapcsolatos sajátosságait, amihez természetesen minden joga megvolt, sőt talán az előadássorozat tervének is jobban megfelelt. Viszont az ő előadása alkalmas volt arra, hogy az enyémmel való összeállításban utólag szemléltesse emennek szándéktalan lutheránus jellegét. — A lutheri és a kálvini keresztyénség között tárgyunkra nézve mutatkozó különbségek onnan származnak, hogy a kálvini keresztyénségben a *törvény*, általában a szentírásszerűség elve közvetlenebb alkalmazást nyer a gyakorlati élet szabályozására, mint a lutheri keresztyénségben, melyben a törvény, valamint a szentírásszerűség elve csak az újtestamentomi kinyilatkoztatás (christocentrizmus) és az erre felelő hit középponti vonatkozásán keresztül nyer jelentőséget. Ebből következik, hogy a kálvini keresztyénség erősebben hangsúlyozza a törvénynek, ill. a Szentírásnak megfelelő fegyelmi rendet, a predestináció gondolatával is kapcsolatos demokratikus közszabadságok követelését és hasonlókat, — míg a lutheri keresztyénség mindezzel szemben a személyes belső (theonom) kötöttségre és belső szabadságra veti a főhangsúlyt, épen arra, hogy az egyházban s ennek keretén belül a családban és az iskolában olyan lelkületű *emberek* nevelődjenek, akik aztán földi hivatásukat az egyszerű napszámos szerény munkakörétől fel a közélet legmagasabb polcáig Isten-szolgálatként igyekeznek betölteni. Ehhez képest minden külső rend, bármennyire kívánatos és jó is, pusztán másodrendű jelentőséggel bír. Az evangéliumból fakadó keresztyén lelkületnek, ebben a belső kötöttségnek és belső szabadságnak ez a kiemelése hozza magával azt, hogy a lutheri keresztyénség a világi dolgokhoz való viszonyban erős konzervatívizmussal párosulhat, míg a kálvini keresztyénség a törvény és az írásszerűség elve alapján sokszor nagyon radikális követelésekkel lép fel világi viszonylatokban is. — Az itt jelzett különbségre jellemző pl. az, hogy a kálvini tradíciók erős hatása alatt álló *E. Brunner* „Das Gebot und die Ordnungen“ címen írja meg — különben nagyon értékes és tanulságos — etikáját, míg a lutheránus *Elert* „Die Lehre des Luthertums im Abriss“ című munkájában a keresztyén tan egész rendszerét a szabadság fogalmáról tájékoztatja és az ethikai résznek egyszerűen azt a címet adja: „Freiheit“. — Nem nehéz észrevenni, hogy előadásom gondolatmenete egészben véve a lutheri keresztyénség irányvonalában halad. De a fődolog mindenesetre az, hogy amikor az egyik és a másik oldalon a sajátosságokat hangsúlyozzuk, se az igazságon, se a szereteten ne essék sérelem. Meggyőződésem különben az, hogy minél hívebben vallja és fejti ki a protestantizmusnak egyik és másik nagy történelmi típusa a kölcsönös megbecsülés mellett a maga Isten-adta sajátosságát, annál értékesebb elemekkel és erővel járulhat hozzá az egyetemes protestantizmus és az egyetemes keresztyénség ügyének előremozdításához.

elgondolások köréből mindenkor az *élet valóságára* utal bennünket, arra, hogy elsősorban *emberek* kelljenek, akikben a keresztyén szabadság egészséges szelleme életet és testet öltött. Ezek a valóban szabad emberek, a Krisztus foglyai és a Krisztus szabadosai, vannak Istentől arra elhíva, hogy a népeket és az emberiséget kivezessék a válság zürzavarából s az összeomlott réginek helyén felépítsék az új világot. Azért kell minden országban és az országok határain túl is tömörülniök egy nagy munkás, harcos sereggé, mely lelkesen, elszántan, halálig híven követi a láthatatlanságában is hatalmas, győzelmes megdicsőült *Krisztust, a Királyt*.

Vexilla regis prodeunt, — a király zászlaja elől, — utána a sereg. A Krisztus zászlaja jelenti a sóhajtozó, vajudó, vergődő emberiség számára az új életet, az igazi szabadságot, az Isten fiainak dicső szabadságát, ebben az igazi egyenlőséget és az igaz testvériséget.

Pröhle Károly

A keresztyén ember szabadsága

A keresztyén ember szabadságának kérdése, az u. n. „libertas christiana“, szorosán összefügg az ember szabadságának kérdésével.

Bár a mostani tárgyalás alkalmával nincs szükségünk arra, hogy a szabadság fogalmával, lényegével, forrásával, tartalmával, céljával *általánosságban* foglalkozzunk, mert hiszen keresztyén talajon állva, in medias res is kezdhetjük a dolgot, azonban annyit mégis meg kell jegyeznünk, hogy a szabadság az ember lényegéhez tartozik. Ezt érzi mindenki, de nem egyformán gondolkodunk róla; mert a szabadság lényegére és jelentőségére vonatkozó felfogásunkat előre is meghatározza az a világnézeti álláspont, amelynek keretében a szabadság kérdésével foglalkozni akarunk.

Mint minden dolog magyarázásában, úgy a szabadság lényegének kutatásában is a fontos központi kérdés az a számonkra, hogy elfogadjuk-e az isteni kijelentést és annak igazságait zsinórmértékül, ahogy a 119. zsoltár 105. verse mondja: „Az én lábamnak szövétneke a Te igéd, és ösvényemnek világossága“; könyörgünk-e Istenhez azért, hogy mint ugyanennek a zsoltárnak 169. verse mondja: „Tégy bölcsésé engem a *Te igéd* szerint“; hajlandók vagyunk-e a 36-ik zsoltár 10-ik versével vallani: „Mert Nálad van az életnek forrása; a Te világosságod által látunk világosságot“? Vagy pedig, a világi értelemben vett tudományosság fegyverzetével, tisztán a mi rációnk és a mi értelmünk által megkonstruált filozófia segítségével vizsgáljuk azt, hogy van-e szabadság, mi a szabadság, mi annak tartalma és jelentősége az ember életében?

Természetes, hogy a világ szerint való gondolkozás összes irányait és teoriáit mellőznünk kell, amikor a keresztyén ember szabadságáról van szó, mert itt már a keresztyénség eszmevilágába léptünk, tehát a *különös isteni kijelentés* területén állunk.

Ez pedig azt mondja, hogy az ember szabadsága az ember lényegéhez és királyi méltóságához tartozik, tehát az ember Isten képére teremtettségéből egyenesen folyik és éppen ezért teremtésbeli ordinancia is. Ami másfelől azt jelenti, hogy nem azóta van szabadság a világon, amióta keresztyénség van, hanem amióta az Isten képére teremtett ember belépett a világba. Ugyanígy vagyunk a házassággal, családi étellel és sok egyéb ordinanciájával is a létnek. A keresztyénség tehát csak *restaurálta Krisztusban* a szabadságot, éppen úgy mint sok egyéb más teremtésbeli ordinanciát is, amellyel Isten az emberi élet alapfeltételeit megteremtette és fenntartását biztosította.

Azonban még az isteni kijelentés területén belül sem egyforma rangú és jelentőségű ez a szabadság. Valamint ugyanis a theológiában megkülönböztetjük a bűneset előtti ideális embert, a *homo idealist*, azután a bűneset utáni, mai értelemben vett természeti embert, a *homo naturalist*, azután pedig a Krisztusban újjáteremtett és újjászületett embert, a *homo renatus*-t és végül az üdvözült embert, a *homo beatus*-t, ugyanúgy különböző tartalmú és színezetű az a szabadság, amellyel ezek a különböző embertípusok bírnak.

A theologia az isteni kijelentés alapján azt tanítja, hogy az ember eme veleszületett szabadsága a maga teljes virulenciájában és potenciájában a bűneset előtti emberben a *homo idealis*-ban jelentkezett, mert Istenével oly szoros szövetségben élt, hogy életének centrális akciója az istenszolgálat, azaz a tökéletes „*cultus Dei*“ volt és ebben a tökéletes istenszolgálatban bontakozott ki az ideális ember legtökéletesebb szabadsága is egyszersmind. Ezért van az, hogy a ref. theologia szerint a szabadság theocentrikus valami és nem antropocentrikus.

A bűn azonban ezt a tökéletes és szent viszonyt Isten és ember között megrontotta, s az ember az istenszolgálat helyett a *bűn szolgálatát* választotta és ennek következtében szolgálójává lett a bűnnek és az istenfiúság tökéletes szabadsága helyett a bűn szolgátságába süllyedt.

Ebből a szolgaságból szabadította ki az embert Isten különös kegyelmének centrális jelentőségű nagy ténye: a megváltás és az újjáteremtés. Aki teremtette az embert, t. i. a Logos, az lett, testté lévén, annak *újjáteremtője* is. Ennek pedig az a nagy áldása lett többek között az ember számára is, a mi témánkkal kapcsolatban, hogy az ember, mint újjászületett ember (*homo renatus*), a bűn szolgaságából újra az *istenfiúságnak szabadságára* jutott el és ez a szabadság, továbbá ennek megmérhetetlen horderejű vallási, erkölcsi és szociális erői csodálatos gazdagságban jelentkeztek a megváltott, tehát a Krisztusban újjáteremtett emberiség életében.

És ez az a szabadság, amelyről valójában most szó van. Keresztyén szabadság alatt tehát nem azt az absztrakt és pusztán teoretikus módon megkonstruált szabadság-fogalmat értjük mi keresztyének, amely szerint a szabadság abban áll, hogy mindenki szabadon teszi azt, amit akar, mert ilyen szabadság nincs és ez a szabadságnak az a hamis fogalmazása, amellyel egyeseket és népeket az idők végéig még meg fog zavarni a tévelygő emberi értelem és utópisztikus álmodozás, amellyel az isteni kijelentés talajáról lelépve, emberi képzelgések útvesztőjébe kerül és spekulatív úton akarja megkonstruálni azt, amire nézve csak az isteni kijelentés világosságánál láthatunk tisztán.

A szabadság ilyen fajta hamis fogalmazásával szemben tehát nekünk világosan hangsúlyoznunk kell azt, hogy a ker. ember szabadsága alatt általában azt a nagy felszabadulást értjük, amelyet a bűn rabságából megszabadult ember érez akkor, amikor Isten szolgálatába visszakerülve, teljes tudatossággal ismeri fel annak a szent viszonynak áldásait, amelyeket az *istenszolgálat* jelent a számára. Benső boldogsággal szolgálja Urát és Királyát, szóval rájön arra, hogy az *isteni rabság a legszebb szabadság*, s a libertas christiana valójában az Uristen által történő szentséges, tökéletes és örök megkötöttség által lesz a miénk. Így értjük meg azt a paradoxnak látszó mondatot, amely Kálvin János genfi szószékének oldalára is rá van vésvé: „Servire Deo libertas“. Vagy, amit így is szoktak fogalmazni: „Libertas christiana servitium Dei...“, az etikában pedig a német theologia „Theologische Freiheit“, theologiai szabadság alatt az erkölcsi személyiségnek Isten által való tökéletes megkötöttségét s e megkötöttség által való tökéletes felszabadulását érti.

Mindez pedig azt akarja mondani más szóval, hogy egész exisztenciánk Istenre van építve, tehát az *isteni ordinanciák szerint való élet és megkötöttség* jelenti létünk teljes és tökéletes kibontakozását, azaz szabadságunk minden irányú gazdag kivirágzását. És valamint a lokomotív akkor tud 100 km.-es sebességgel célja felé robogni, ha milliméternyi pontossággal veti alá magát a sinek által való megkötöttség törvényének; valamint a hal akkor tud exisztálni, ha a víz által való megkötöttség erős és biztos a számára; az élet pedig csak akkor lehetséges a számunkra, ha az emberi tüdő a levegő által való megkötöttség törvényei szerint végzi a maga funkcióját, ugyanúgy a ker. ember szabadsága is nem törvények és ordinanciák nélkül való szeszélyes szabadoság, mindent akarni akaró, értelem nélküli libertinizmus, hanem az Isten által adott szabadságra épített tökéletes élet és istenszolgálat, az isteni rendeltetés Isten akarata és törvénye szerint való öntudatos betöltése, a bűn bilincsei, azaz szolgasága nélkül.

A szabadság tehát, mint exisztenciális teremtsébeli ordinancia, az ember *lényegéhez* tartozik és attól elválaszthatatlan. Ez azonban nem jelenti azt, hogy minden időben egyformán látta az emberiség annak tartalmát és jelentőségét. Hiszen említettük, hogy a bűn által elhomályosult emberi értelem, mint sok egyebet, úgy ezt a megmérhetetlen kincset sem látja tisztán s Isten nélkül akarja megmagyarázni és értékelni.

Isten egyetemes kegyelmének áldásai között azonban ott volt az a nagy tény is, hogy a szabadság iránt való érzék, az utána való olthatatlan szomjúság és vágy nem halt ki soha és sehol, amióta és ahol ember él a földön; csak a lényegét, tartalmát, célját és rendeltetését illetőleg nem látott tisztán és a Szent Lélek

restauráló munkája ezen a területen is éppen abban állott, hogy a szabadság eltorzult, megüresült, hamisan magyarázott, vagy sokszor megökölt fogalmát *Krisztusban újjáteremtve* állította oda az újjászületett és újjá *nem* született emberiség lelke elé.

Igy ismerte fel az emberiség azután azt, hogy a szabadság tényleg az emberiség u. n. *alapjogaihoz* tartozik és miután az élet sikerének, kivirágzásának és boldogulásának egyik elengedhetetlen feltétele, ebben a kérdésben is tisztán kell látnunk, mert nem lehet az istenszolgálat tökéletes ott, ahol a szabadságot illetőleg az emberi lélek nem lát tisztán, vagy tévelyeg, vagy, mint a diktatúrákban, mindenről lemondott, vagy hamis ideálokat kerget.

Miután pedig a Szentírás csodálatos világossággal és éles antitézissel mutatta fel a pogányság és hitelenség sötétségébe merült emberiség előtt az isteni szabadságnak lényegét, gazdagságát, mélységeit és gyümölcseit, érthető, ha a ker. szabadság gondolata nem csak a teológiában, hanem a hívők millióinak *gyakorlati* életében is döntő jelentőségű vallási és ethikai erővé lett, mert hiszen az élet újjáteremtettsége, Krisztusban való megújhdása, az új teremtményi mivolt éppen a *ker. szabadság erőinek* segítségével tudta megmutatni az új élet gyümölcseit is.

El kell azonban ismernünk azt is, hogy bár a ker. szabadság gondolata hozzátartozik az újjáteremtettség, tehát a hívő ker. élet lényegéhez és kezdettől fogva csodálatos erőt is jelentett a ker. anyaszentegyház és a hívők életére nézve, azonban ennek fogalmazása mind a mai napig bizonyos *félbenmaradottságot és egyoldalúságot* mutat. Ha ugyanis megnézzük a régi vagy a mai theologusok munkáit és itt megkeressük a ker. ember szabadságára vonatkozó részt, azt látjuk, hogy ezekben a munkákban, mint általában a ker. köztudatban, a ker. ember szabadságának kérdése *nincs olyan széles látkörűséggel kiépítve*, ahogy azt az ember ma már természetesnek találná. A ker. ember szabadságának lényegét ugyanis főleg az ethikában tárgyalják és ott is inkább csak az egyéni hívő lélek szempontjából, amikor kimutatják azt, hogy a ker. ember szabadsága abban áll, hogy a bűn szolgaságából megszabadult emberi lélek szabaddá lesz a bűnnel, a törvénnyel és a halállal szemben és ez a nagy felszabadultság valami csodálatos függetlenséget hoz azután számára a törvénnyel, bűnnel, halállal, világgal szemben és túlradó gazdagsággal bontakoztatja ki benne az Istennel szent szövetségben élő hívő lélek győzedelmes, világot is meggyőzni tudó *királyi természetét*, szóval Istentől kapott szuverénitását.

A ker. ember szabadságának *régi szabású*, szűkebb értelmezésű fogalmazásában tehát nincs meg az a *problémakör*, amely tulajdonképpen ezt az értekezletet is foglalkoztatja, hogy, t. i. *mit csináljon a ker. ember a maga szabadságával kint a világ-*

ban, az emberi társadalomban, a politikában, a gazdasági életben; azaz más szóval, hogyan viselkedjék a ker. ember, mint a társadalom tagja, mint állampolgár, mint a világban forgolódo valaki? Hogy viselkedjék akkor, ha ker. ellenes erők és hatalmak a hitét, egyházát, világnézetét, szóval a keresztyénséget veszélyeztetik? Hogyan használja fel szabadságát, Isten képeire teremttségének méltóságát, királyi rendeltetését, szuverénitását, szóval hogyan haladjon a *szabadság királyi útján* úgy, hogy minden lépésével és munkájával Istent szolgálja, Őt dicsérje és magasztalja?

Már pedig a mi számunkra most ez a kérdés a legfontosabb, ami másfelől reánk azt a kötelességet is rója, hogy abban az új világban, amely felé megyünk és amelyben részben már benne is vagyunk, a *ker. ember szabadságának célját és munkaprogrammját is megtaláljuk.*

Mert, ha azt mondjuk, hogy a világ dolgaihoz a ker. embernek semmi köze és szabadságának célját, rendeltetését, tartalmát, teendőit ezzel az új világgal szemben nem kell körvonaloznunk, akkor tényleg mondhatjuk azt, hogy elégedjünk meg a ker. ember szabadságának régi szabású, szűkebb értelmezésével; legyünk a *passzív szekták módjára passzív keresztyének*, akik csak a saját üdvösségükkel törődnek, csak a túlvilágra tekintenek, tehát ker. szabadságukat a földi élet dolgaival kapcsolatban nem tudják mire használni, illetve csak negatíve tudják használni.

A református keresztyénség azonban és több más formája a protestantizmusnak, homlokegyenest szemben állnak az ilyen fajta gondolkozással és ezért helyes, hogy ez az értekezlet is céljául azt tűzte ki, hogy próbálja meg tisztán látni azt, hogy hogyan lépjen fel az istenfiúság szabadságáig eljutott ker. emberiség ezzel az új világgal szemben, mely a szabadság lényegét, rendeltetését és Istenhez való viszonyát nem látja tisztán, vagy egyenesen hamis és tévelygő utakon keresi?

Bár tehát minden vallásban az Istentől való függés a világtól való relatív függetlenséget jelent, mégis csak keresztyén területen jut el az öntudat az Istentől való abszolút függés által a *világtól való abszolút függetlenségére*. Mert csak a keresztyén igazság ad a hívő számára olyan legfőbb jót, amely előtte a világot egészen elértékteleníti.

„A libertas christiana“-ban, mint az Isten országa szabadságában tehát a szabadság mindkét oldala, t. i. az Istenben való szabadság és a világtól való szabadság oly bensőségesen össze vannak kapcsolva egymással, hogy egymástól elválasztva nem is gondolhatók.

A szerzetesi kegyesség is keresi az Istenben való szabadságot és a világtól való szabadságot, de elmossa a túlvilág és a je-

lenvaló világ között levő különbséget, már itt a földön vita angelica-t akar élni és így a szekták rajongásába esik.

Szerintünk azonban először itt a földön be kell töltenünk földi rendeltetésünket, de miután ilyen felszabadult lélekkel végezzük, ez által még a földi vocatio is magasabb szférába emeltetik s a ker. szabadsággal végzett földi rendeltetés a hitbeli nagykorúság életépítő gyümölcseit adja a világ számára.

Fontos tehát az az igazság is, hogy a libertas christiana nemcsak negatív valami, azaz a *világtól való szabadság*, hanem pozitív is, t. i. a *világ fölött való lelki szellemi uralom*, amely szerint a ker. ember mindent a maga örökkévaló céljai szerint átértékel és átdolgoz. ... A hitet tehát úgy kell megerősíteni, hogy az ne csak függetleníteni tudja magát a dolgoktól, hanem azoknak *lelkileg ura is* legyen.

Ha azonban a modernebb, kibővített értelmezésű keresztyén szabadság fogalmára gondolunk, akkor egyszerre tisztán áll előttünk az a feladat, amelyre vállalkoznunk kell. Megjelenik előttünk az a kérdés, hogy milyen legyen a ker. ember polgári, társadalmi, gazdasági, politikai, tudományos, stb. szabadsága, és pedig egyfelől egy olyan világban, amelyik maga is keresztyén állami, társadalmi, politikai életet, továbbá kultúráját akar, másfelől pedig — ami még nehezebb, — egy olyan világban, amely nem keresztyén, sőt egyenesen keresztyénellenes állami, társadalmi, politikai és kulturális életet akar?

Ebből pedig az is következik, hogy a keresztyén embernek nem csak vallási és erkölcsi téren s az egyházi élet területén van újjáteremtett, azaz *Krisztusban restaurált szabadsága*, hanem az *élet minden egyéb területén* is és a kálvinizmusnak egyik legnagyobb horderejű meglátása szerintem éppen az volt, hogy ezt a legújabb korban újra mind jobban kezdi meglátni.

Mert ennek a meglátásnak a gyümölcse volt az, hogy a kálvinista szabadságelvek csodálatos virulenciával, aktivitással és heroizmussal indultak ki a modern világba, hogy érvényesüljenek. Így született meg az a hallatlan erőfeszítés, amely egyfelől a reformáció után a kálvinizmus elsődleges virágása idején, másfelől pedig most, a kálvinizmus újjáébredésének idején jelentkezik. Ez nem egyes emberek magánvállalkozása és álmódzása, hanem a ker. szabadságelvek kálvinista értelmezésének érvényesülése és térhódítása az emberi élet minden területén. Annak a nagy tételnek felismerése, hogy Isten nem azért adta nekünk a szabadságot, hogy azt véka alá rejtsük, nem is azért, hogy gyümölcsetlenül hagyott talentumként elássuk, de még csak azért sem, hogy csupán csak az egyházi élet kerítéseiben belül, a gyülekezeti és családi életben, vallási és erkölcsi téren a magunk részére gyümölcsöztessük, hanem azért, hogy kilépve velük az

életbe, a kálvinizmus világnézeti elveinek érvényesülését és szellemi uralomra való jutását segítsük elő — Isten dicsőségére.

Ha azonban ilyen széles horizonttal látjuk a mi keresztyén-ségünk szabadságelveit, akkor még inkább lesz érzékünk ahhoz, hogy meglássuk azok *jelentőségét* is.

A református értelemben vett keresztyén szabadság elveinek jelentősége ugyanis abban áll, hogy miután a tiszta reformáció theologusai a különös isteni kijelentés igazságait bányászták ki a Szentírásból, ez által *felfedezték az Isten akarata szerint való igazi emberi élet törvényeit és ordinanciáit* is az emberiségnek nem csak egyéni, hanem szociális, tehát társadalmi és politikai élete számára is. Ami más szóval azt jelenti, hogy amit a világi értelemben vett jogbölcselet és államtudományok sokszor emberi spekulációk és erőfeszítések alapján próbálnak többé-kevésbé jól vagy rosszul megkonstruálni, azt a kálvinizmus az isteni kijelentésből veszi, tehát a maga szabadságelveit is az isteni kijelentés nagy igazságai alapján próbálja megfogalmazni.

És a történelem az elmúlt 400 év tanúsága szerint azt bizonyítja, hogy az emberiség legtisztább és legtermékenyebb szabadságelveit, a keresztyén ember szabadságának helyes értelmezéséből kiindulva, a kálvinizmus adta a világnak és nem a világ szerint gondolkodó jogi és államtudományok különböző teóriái.

Hogy pedig a bizonyíték még erősebb legyen, hozzá kell vennünk azt is, hogy a ref. keresztyénség szabadságelveinek tiszta és igaz voltát 400 év történelmi eseményei is bizonyítják.

Vegyük csak az u. n. emberi *alapjogok* kérdését (vallásszabadság, lelkiismereti, személyi szabadság, gyülekezési, sajtó-, gondolatszabadság), amelyet még csak nem régen is és még ma is sokan a francia forradalom érdemének tulajdonítanak, mikor ugyanis azt mondják, hogy ez alapjogok megállapítása, felfedezése és proklamálása a francia forradalom érdeme. Jogászok, politikusok és szociológusok tekintélyes része ezt sokáig így is könyvelte el; ma azonban kiderül, hogy az alapjogok felfedezése, megformulázása, proklamálása és az életben való sikeres alkalmazása a kálvinizmus érdeme (vagy még helyesebben: *a helyesen meglátott isteni kijelentés gyümölcse*) a reformáción keresztül, míg a *francia forradalom* és a belőle származó egész jogi és politikai gondolkodás mindebből csak karrikaturát tudott csinálni. Más szóval a kálvinizmus *helyesen* látta meg mindazt és pedig már jóval a francia forradalom előtt, amit a francia forradalom *rosszul* látott. Ezért mondja *Kuyper*, hogy a francia forradalom nem volt egyéb elvi tekintetben, mint a kálvinizmus karrikatúrája, mert az *egyén* szuverénitásából indult ki, míg a kálvinizmus *Isten* szuverénitásából; vagy más szóval a francia forrada-

lom a hitelenségből táplálkozott, a kálvinizmus pedig a hitből. Ennél nagyobb ellentétet pedig elképzelni már nem lehet.

Igy érthetjük meg végül *Groen Van Prinsterer* 19. századbeli híres holland kálvinista politikus nagyjelentőségű mondását, amikor azt mondja, hogy a kálvinizmus a holland nemzet számára az alkotmányos szabadságok forrása és biztosítója volt.

Ha pedig a református értelemben magyarázott emberi szabadságelvek ilyen nagyjelentőségűek, ha nemzeteket és társadalmakat tudnak így talpraállítani, akkor ebből az a feladat következik reánk, hogy a keresztyén ember szabadságának eme széles horizontot *református értelmezését*, legalább is a magunk egyházának tagjai között, de még szélesebb körben is igyekezzünk százezrek lelkébe öntudatosá tenni. Mert nem elég az a tudat, hogy mint keresztyén embereknek megvan a magunk hívő szabadsága. Meg kell tanítani a tömegeinket arra is, hogy ezt a szabadságot *hogyan tudják használni* és pedig nem csak a maguk egyéni élete különböző állomásain, hanem a nemzeti és társadalmi életben is, a közösségi formákban, a nemzeti élet nagy sorsfordulásaiban. Itt volt pl. a múltban a kommunizmus garázdálkodása, a szociáldemokrácia uralomra törése, hitlerizmus, fasizmus, vagy az ezután jelentkező különböző világáramlatok, vallási, erkölcsi, politikai, társadalmi, gazdasági téren. *Mindezekkel szemben érvényesíteni kell a keresztyén ember szabadságának*, királyi öntudatának, de egyszersmind aktivitásának és heroizmusának is, hogy ne rólunk-nélkülünk döntsenek a keresztyénséget sokszor negligáló, megtagadó, ellene törni akaró elemek és irányzatok, hanem a keresztyén ember istenfiúsági öntudata, ha kell, a mennyei polgár szabadságának erőit is tudja érvényesíteni Krisztus ellenségeivel szemben Isten dicsőségére.

A keresztyén ember szabadsága a keresztyén anyaszentegyház, a keresztyén állam, társadalom, politika és ker. eszmék szerint berendezett gazdasági élet egészségének forrása és garanciája.

Fedezzük fel tehát végre ezt a ker. szabadságot a maga teljességében és szépségében és állítsuk azt Isten dicsőségének szolgálatára ezen a magyar földön, nemesak a hívők ezreinek *egyéni* életében, hanem a magyar *közélet* minden területén is.

Dr. Sebestyén Jenő.

Egyén és közösség

Az egyén és a társadalom között levő viszony problémájának fejtegetése végigvonul az emberi gondolkozás egész történetén. Melyek az egyén jogai és meddig terjed szabadsága? — egyfelől; melyek a társadalom jogai és meddig terjed hatalma? — másfelől; ezek az életbevágó kérdések, amelyek egyaránt érdeklik a laikust és a bölcselet. Az a tanulmány, amely e probléma változásait vizsgálná és a változás okait tenné kutatás tárgyává, bizonyára a legérdekesebb és legnépszerűbb tanulmányok sorában foglalna helyet. Nekünk azonban e kérdésekkel foglalkoznunk nem lehet. Itt csak azzal a kérdéssel kell foglalkoznunk, hogy meddig terjed és miben nyilvánul meg az egyén szabadsága a közösségek, vagy hogy a divatos szóval fejezzük ki magunkat, a kollektivitásokkal szemben?

Kérdésünk tisztázása szempontjából azonban ismernünk kell tisztán és pontosan azt, hogy mit értünk egyén és mit társadalom vagy közösség alatt. A két fogalomnak kellő tisztázása már maga reávezet arra az útra, melyen kérdésünk megoldásában haladnunk kell. Ha elsőben is az egyén fogalmát tekintjük meg közelebbről, azt mondhatjuk, hogy az egyén egy külsőleg is világosan és pontosan körülhatárolt egység. Ennek az egységnek végső alapjai egyfelől a test fiziológiai egysége, másfelől a szellem részben megvalósított, részben pedig megvalósítandó egysége. A szellemnek ez a megvalósítandó egysége az egyén célja és feladata. Az egyénnek tehát kettős arca van: egyik a testi világ felé néz, a másik a szellemi világ felé szegi tekintetét. A szellemi arc látja meg a kitűzött célokat és veszi számba a teljesítendő feladatokat. Ezért az egyén szellemi arcán tükröződik vissza az egyén lényege és belső alkata, az az alkat, amely minden módon láthatóvá lenni és tökéletesen kialakulni akar az egyén szellemi tevékenységei folyamán és szellemi tevékenységei által. Az emberi egyén szellemi, belső alkatában van elrejtve az az eszme vagy az a kép, amely az egyén öntudatos élete által akar nyilvánvalóvá és élővé lenni. Ha így értjük az egyén szellemi alkatát, akkor igazat adhatunk Roycenak, aki az emberi egyént úgy határozza meg, hogy az nem egyéb, mint egy eszme, amely öntudatos életben nyert testet. Ha így áll a dolog, akkor az egyén nem magyarázható akként, hogy voltaképpen nem egyéb, mint a kívülről nyert egyetemes tulajdonságok ilyen vagy olyan kombinációja, amely kombináció sokszor esetleges hatások, sokszor erőszakos módosítások martaléka. Meg kell barátkoznunk minden áron a gondolattal, hogy az egyén elébb volt, mint minden, amit logikailag vagy metafizikailag egyetemesnek és általánosnak mondunk.

Minden, ami egyetemesnek, általánosnak neveztetik, ezen egyének által valósul meg t. i. reánk, emberek számára. Vagy talán még érthetőbbek leszünk, ha azt mondjuk, hogy az egyetemeset és általánost az egyén konkrétizálja, teszi élővé, valóvá, láthatóvá, s szinte tapinthatóvá. Az egyetemes csak annyiban alakul ki, amennyiben kialakítja az egyén, amely, mint mikrokozmosz, egész világot hordoz magában. Az egyén egy egész világ, amelyben minden részecske szervesen függ össze egymással s ezen összefüggés által tartatik fenn az egész, amely az egyénben kialakításra vár. Az így értett egyén a maga szerves összefüggésében a szellemnek a maga nemében egyetlen eszköze az által, hogy a maga öntudatos tevékenységei segítségével legyenek azok logikai, ethikai, esztétikai vagy vallásos tevékenységek, tökéletes szabadsággal lesz azzá, amivé lennie kell: a szellem kialakult képévé. Ekként az egyén, amely mindig egyetlen, az egyetemeset alakítván ki magában, az egyetemes minden jellemvonását felöltheti.

Az egyén ezek után úgy tekinthető, mint olyan konkrété létező, maga nemében egyetlen, amelyben az Egy Szellem élete lüktet. Egy szellem élete lüktetvén benne, minden egyén az Isten tervének sajátos és egyetlen eszköze, sajátos és egyetlen alkotórésze. A szellem megvalósítása, vagy a vallás nyelvén, Isten országának megvalósítása az egyetlen és főcél, amelynek az egyének egytől-egyig csak egyetlen példányban meglévő, sajátos eszközei. Minden egyén ebből a szellemből részesedik s nyer olyan osztályrészt, amely csak egyedül az ő kizárólagos sajátja, amelyben semmiféle teremtménnyel nem osztozik. Csak ezen sajátos, kizárólagos részének kialakítása által nő bele az örökkévalóságba s lesz részese Isten országának. Igaza van Fichtenek: minden egyénben a változatlan isteni Lény egy más és más, reá nézve sajátlagos alakban jelenik meg. Minden egyénnek első kötelessége tisztába jönni a maga rendeltetésével, amely rendeltetést be nem tölteni a legnagyobb erkölcsi bűn. Az egyénnek minden joga és hatalma, minden kötelessége és minden szabadsága ebben az örök rendeltetésében gyökerezik. Csak ez a rendeltetés betöltése tesz minket képesekké arra, hogy az örökkévalóság végtelen szövetébe a magunk szerény szálacskaít is bele szőhessük. E rendeltetés betöltése az egyén létének igazolása. Emberi egyén e rendeltetés betöltése nélkül csak vegetatív egyed marad.

Az egyénben hát a szellem életének egy töredéke jelenik meg és követel megvalósítást. Így állván a dolog, sok magyarázatra nem szorul, hogy az egyén léte egyenesen utal a közösség kialakulására és a közösség kereteiben való életre. Az egyénben ugyan a szellem élete jelentkezik, de a szellem életének csak *töredéke*. Ez a töredék mindenfelől jövő kiegészítésre szorul, vagy hogy a bölcsélet nyelvén szóljunk, az egyén tudatát mindig egy más egyén

tudatának kell kísérnie, mert Nem-Én nélkül nincsen Én sem. A mind erőteljesebben kifejlődő közösség segíti hozzá az egyént, hogy a maga rendeltetésének világos tudatára jusson s azt erőteljesen kialakítsa. A közösségnek ez az igazi jelentése és jelentősége, amely nélkül pusztá nyáj marad. Az a közösség, amelyből ez a nevelői tudat kivesz, megcsontosodott keretté válik, amely csak a maga pusztá hatalmával hat és kényszerít. E nevelői rendeltetés tudatával bíró közösség ellenben éltető levegője az egyén életének, mert a benne lévő erőknek megismerésére, kihasználására és a benne levő belső alkatnak tökéletes kifermálására serkenti. A dolgot igazából megtekintve, azt kell mondanunk, hogy az egyén erkölcsi érzéke és kötelességtudata csak a közösség keretében tud kifejlődni: egy elszigetelten élő egyén nem érez sem kötelességeket, sem felelősséget s miután tevékenységében semmi sem korlátozza, arról sincs igazi fogalma, hogy mit is kell értenünk valódi szabadság alatt. Az egyén önmagát nem ellenőrizheti, nem serkentheti, nem gyakorolhat nyomást tevékenységére. Mindezt csak tőle különböző egyének, illetve ezen egyének közössége teheti.

Az ugyanarra a célra törekvő vagy ugyanazon eszme által vezetett közösség, az egyén érvényesülésének szükségszerű feltétele. Az egyén rendeltetésében egy egyénfeletti cél követeli a maga megvalósítását s ez az egyénfeletti cél tartja egybe és élteti a közösségben egybekötött egyének tevékenységét is. Ebből következik, hogy az egyén erőit százsorosan fokozza annak tudata, hogy a közösség minden tagja ugyanannak a célnak szolgálatára szenteli életét s egyszersmind megnyugvással tölti el annak látása, hogy íme a közösség minden tagja ugyanazt az eszmét igyekezik megvalósítani, amely eszme az ő életét is vezeti.

Ezek a fejtegetések azt akarták némiképpen bizonyítani, hogy az egyén és a közösség egymásra vannak utalva s tehát a kettő között ellenkezést tanítani éppen olyan helytelen, mint ellenkezést szülni a tőke és a munka között. Itt csak arról van szó, hogy a két tényező között a helyes viszonyt ismerjük fel és a kettő élettevékenységének szabályozását a helyes viszony alapján kíséreljük meg. A veszély akkor mutatkozik csupán, hogyha a helyes viszonyt félreismerve, akármelyik tényezőnek jelentését elferdítjük s rendszerint önző hatalmi törekvések szolgálatában az egyik tényező szerepét minden mértéken felül túlozzuk. Aki ellenben helyesen ismerte fel az egyén jelentését, az minden nehézség nélkül fogja belátni, hogy az egyén rendeltetésének betöltése a közösség útjára utal és viszont, a közösség elengedhetetlen utilisztikus alakzat arra, hogy általa az egyén, illetve az egyénbe oltott eszmék jussanak kifejezésre. A túlzó individualizálás, amely az egyén korlátlan hatalmát hirdeti, nem látja vagy

nem akarja látni, hogy az egyén a mindig azonos és mindenki-ben egyenlő szellem szolgája; aki mindent kollektivizálni akar s a nyájszellem szószólója, az nem látja vagy nem akarja látni, hogy a közösség csak nélkülözhetetlen út, amely a cél megvalósítása felé vezet.

Ha már most mindezeket megfontolva, az emberiség mai törekvéseire vetünk futó pillantást, nem lehet tagadnunk, hogy a kollektivitások szerepének előtérbe állítása már-már divat lett még olyan körökben is, amelyek pedig az egyéniség jogait lennének hivatva védelmezni. A „kollektivitás“ szép szó, jó szó, kellemes szó kezd lenni. És ez érthető, mert a gépek uralma mindennek kollektivizálását, sőt gregálizálást jelenti s ez a kollektivizálás, a gépek, az ipar, a kereskedelem teréről átcsap a szellem terére is és ma már odajutottunk, hogy a sajtó is a szellemnek ezt a kollektivizálását dédelgeti könnyű cikkeiben. El sorok írója tökéletesen egyetért az amerikai bölcselelő nézetével: a nevelés maga is kollektivizálva van, sőt új formát nyert a bűnözés is, amely szintén szervezve és testülethez kötve van. (Dewey: Individualism, old and new. London. 1931.) A kollektívizmus előnyomulása tehát kétségtelen.

Mit jelent ez a fékevesztett kollektivizálás? Ez a fékevesztett kollektívizálás-szeretet az egyéniség elnyomását s szabadságának gúzsbakötését jelenti. Már pedig az egyéniség elesése, hogy ismét Dewey-t idézzük, magára gazdasági életünkre is súlyos következményekkel jár s hogy ez általában véve mit jelent, akkor tudjuk meg igazán, ha számba vesszük, hogy a mi egész civilizációnk első sorban „business civilization“.

Ha a kollektívizálás öncéllá lesznek és az emberi szellem a nyájszellem kialakulásának néz elébe, akkor az egyéniség elveszése kikerülhetetlen, mert az egyéniség eltéphetetlen szálakkal van hozzáfűzve azokhoz a kollektívizációkhoz, amelyek körében él és ha létezni akar, élnie is kell. Akárhogyan is csavarjuk a dolgot, az egyéniség reá van utalva a kollektívizációkra. De azt sem tagadhatjuk, hogy a kollektívizálás öncélúsága rabságot, tekintély előtt való vak meghódolást, nyájszelleműséget jelent.

Itt hát egy kemény antinómia mered szemünk elé: az egyén lényege a szabadság és az egyén a közösség által kötve van. Hogyan lehet ezt az antinómiát véglegesen megszüntetni és úgy az egyén, mint a közösség jogait biztosítani? Az antinómiának ideig-óráig való takargatása vagy álmegoldások publicisztikai propagálása mit sem ér, mert az antinómia mindezek ellenére megmarad antinómiának. Az egyéniség szabadsága nem tűri, hogy ebben a folytonosan változó világban, amely mindig újabb követelmények elé állítja az egyént, a közösségek megmerevedett

rendszerek szerint alakítsák az ő életét és nyomják el benne azt az erőt, amely nélkül rendeltetésének meg nem felelhet.

Az egyén szabadságának hát meg kell maradnia. Az a kérdés, hogy mi ez a szabadság és miként érvényesülhet az a közösségek kebelében? A szabadság tagadhatatlanul az egyéniség lényege. Bosanquet egészen találóan nevezi azt az egyéniség logikájának „the logic of Individuality“ (The Principle of Individuality and Value. London, 1927.). Az egyéniségnek ezt a logikáját az képezi, hogy önmagában véve egy zárt, külön világ, amely akkor éri el a maga célját, ha rendeltetésének eleget tett. Ez a lényeg pedig megköveteli a tevékenység, a felfogás, a meggyőződés szabadságát minden irányban. De ez a szabadság éppen nem jelent esetlegességet vagy szeszélyt, amely az egyén önkénye szerint módosul. Ellenkezőleg, az egyéniség szabadsága annak a szellemnek uralmát jelenti, amely önértékű, változatlan és örök szellem az egyének által és az egyéneken keresztül valósítja meg a maga céljait. Az egyén szabadsága a szellem által való kötöttséget jelent. Akinek cselekedete a szellem törvénye által szabályoztatik, az a maga életének formálásában már eo ipso a bele oltott rendeltetésnek tesz eleget s a maga szabadságával vissza sem tud élni, mert minél inkább követi a szabadság tökéletes törvényét, annál inkább valósítja meg a szellem céljait s minél nagyobb mértékben valósítja meg a szellem céljait, annál szabadabb. Aki a szellem törvénye által van kötve, az szabad és aki szabad, az tökéletes felelősséget érez minden irányban minden cselekedetéért.

Ha így fogjuk fel az egyéniség szabadságát, akkor a szellem törvényei alatt álló egyén cselekedete szabad a test minden kényszerétől, szabad az élvezetek, a haszon, a külső tekintélyek, a közfelfogás, az előítéletek, a babonák, a divat, az osztályok ítéletétől, mert élete kialakításának egyetlen szabályozója a szellem örökkévaló törvénye. E törvény előtt való meghajlás adja a lélek teljes nyugalmát és azt a boldogságot, amelyről az evangéliumok tanítása beszél.

A szabadság ilyen fogalmazása mellett nincs semmi ellentét az egyén szabadsága és a közösség által való kötöttsége között, mihelyt a közösség törvénye is a szellem előtt való meghajlásból fakad, legyen ez a törvény akár jogi, akár egyházi, akár erkölcsi eredetű. Mihelyt azonban akár az egyéniség, akár a közösség más törvények hatalma alá adja magát, az ellentét azonnal jelentkezik s teszi lehetetlenné az emberiség tovább haladását. Ha az egyéniség és a közösség magatartását a szellemből fakadó törvény irányítja, akkor az egyén a közösség keretén belül nemcsak megőrzi a maga sajátos világát, hanem ezt a sajátos világot annál erőteljesebben tudja kialakítani egyenesen

magának a közösségnek javára. Minél erősebb a szellem törvényének engedelmeskedő egyén, minél erősebben veti meg lábát a szellem talaján, annál jobban virágozik a közösség élete s annál több érték valósul meg az emberiség életében. Mert csak az egyén gondolkozik, csak az egyén érez, csak az egyén cselekedik s a közösség nem egyéb, mint ezeknek a gondolatoknak, érzéseknek, cselekedeteknek jól rendezett hálózata. Ezekben a jól rendezett hálózatokban a kötött és mégis szabad egyén minden akadály nélkül mozog s ad erőt, értéket, szilárdságot minden közösségnek.

Ha tehát mindezek után azt kérdezzük, hogy az egyén szabadsága milyen viszonyban van a közösségekkel, azt kell mondanunk, hogy az egyén szabadsága, mely neki lényegét képezi, egyenesen a közösségben való élet által válik láthatóvá. És a közösségben éppen csak az egyének belső alkata válik lehetővé, mert az egyén csak önmagát valósíthatja meg, hogy ezen megvalósítás által egyesüljön azzal a szellemmel, amelytől sajátos rendeltetését nyerte.

Egyének között a legelemibb és legősibb közösség a család, amelynek kétségtelenül a biológiába nyúlnak alá legmélyebb gyökerei, de amely éppen az egyén erkölcsi kifejlésének elengedhetetlen feltétele. Családi élet nélkül az erkölcsi élet alapjai dőlnek össze s viszont erkölcsi magatartás nélkül a család létjoga szűnik meg. Itt hát az egyén kötelezve van a családi élet alakítására s a családi élet kialakítása által az erkölcsi szellem megvalósítására. E tekintetben az egyén a legerőteljesebb kötelek által van kényszerítve. Hogy mily létbe vágó ez a kötöttség, semmi sem mutatja inkább, mint az, hogy családi élet nélkül maga az emberiség van halálra ítélve, mert az ember már túl van a fejlődés ama fokán, amelyen az időről-időre kötött pusztán fiziológiai nemi viszony kielégíthetné és lehetővé tenné számára rendeltetésének szeretetteljes ápolását. A szeretetnek, amely nélkül nincs emberi élet, itt vannak meg vérségi alapjai s ezek az alapok teszik igazán lehetővé, hogy a magunk és a mieink életét a szeretet minden eszközével kialakítsuk. A családon belül a szeretet gyakorlása által jut el az egyén a szeretethez és lesz ez által erőteljes tagja minden más emberi közösségnek. A családdal szemben tehát nincs semmiféle szabadsága az egyénnek, kivéve, ha erre valamely magasabb erkölcsi cél vagy testi foglalkozás nem kényszeríti. A családdal szemben való minden ellenkezés a szellemmel s tehát az erkölcsi törvénnyel szemben való ellenkezés. A családi élet keretén belül azonban szabad az egyén, hogy kialakítsa mindazt úgy a maga, mint családtagjai életében, amit az erkölcsi és szellemi törvény rendeltetéseként eléje állít.

Az egyén vallásos rendeltetésének kialakítását és megvaló-

sítását szolgálja az egyház, amelynek életét szintén az Isten országának törvénye szabályozza. Mindkettő, az egyén és a vallásos közösség csak akkor közelítheti meg célját, ha a maga törvényének engedelmeskedve, szabadon tör Isten országának építésére. Az egyház szabad az egyénnel szemben annak fegyelmezésére, ha nem jár a szabadság tökéletes törvényében. De szabad az egyén is az egyházzal szemben, ha az megfélemlítve az Isten szolgálatáról idegen célok szolgálatában idegen eszközöket alkalmaz. Minden reformátor joga az egyénnek ebben a szabadságában gyökerezik. Az egyénnek ez a szabadsága itt egész világosan az Isten törvényének szolgálata. Szabad az egyén arra, hogy tévedéseket tárjon fel, megcsontosodott formákat törjön szét, új utakat mutasson, új célokat tűzzön ki, az eredeti jelentést a régi fényben állítsa az emberek szeme elé. E szabadságban más nem köti, csak az isteni törvény s embertársai iránt való szeretet. Ott ahol ezt a szabadságot megkötik, ott nincs az Isten országa és nem él ott a szent Lélek mindent megelevenítő ereje. Ott elsenyved az egyén s kivész a szabadság.

Az egyén erkölcsi fogalmát tartva szem előtt, kell feleletet adni arra a kérdésre is, hogy miféle szabadsággal bír az egyén a legfőbb közösségi alakulattal, az állammal és a társadalommal szemben. Ha a társadalmat a maga legnagyobb általánosságában vesszük szemügyre, azt kell figyelemmel kísérnünk, hogy a társadalom, mint egészen utilisztikus alakulat, arravaló, hogy feltételeket adjon a haladásra s a haladást illetve a haladás értékes elemeit konzerválja. A fejlődés hordozója és motora azonban az egyén, amelynek mentalitását s jellemét át meg átítatják ugyan a kollektivitás hatásai, de amely mégis önmagában rejti mindazt a lehetőséget, amelynek kifejtése a közület továbbfejlesztését jelenti. Az egyén a fejlődés magvetője, életetője s a közösség ennek a fejlődésnek megőrzője. Itt tehát az egyénnek szabadságát — ha tisztán a gyakorlati életet tekintjük — igazán nem gátolhatja semmi azonkívül, hogy nem szabad senkinek ártalmára lennie. Mert amint már S. Mill mondotta, az egyéniség fa, amely minden irányban terjedni és fejlődni iparkodik azon belső erők segítségével, amelyek ellenállhatatlan erővel törnek az élet kialakítására. Az egyénnek tehát nemcsak szabadságában áll, hanem egyenesen kötelessége is, a maga erőinek minden felhasználásával oly irányban hatni a közösség életére, hogy az minden megcsontosodott vélemény és hatalomravágyó önzés ellenében, egyedül a szellem kialakulásának legyen eszköze és elősegítője. Nekem szabadságomban áll a magam meggyőződése szerint szólanom és cselekednem, mihelyt erre lelkiismeretem felelősségem teljes tudatában kényszerít. Felelősség csak ott van, ahol meg van ez a szabadság is. Szolgák és alávetettek felelősséget nem éreznek.

Ahol a kollektivitás szétterpeszkedik, ott más menekvés nincs, mint az egyének szabad ellenállása, hogy e szellem szabadsága ismét a maga teljességében viruljon s vele együtt az egyéni felelősség érzése a cselekedetek főindítója legyen. Ha a kollektivitás idegen célok szolgálatában áll és az egyesek önző hatalmát szolgálja, ha a közösség élete merev formák és formulák adminisztratív fenntartásában merül ki, ha a közösség egyesek vak eszköze lesz, akkor az egyén szabad tevékenysége az egyetlen út, amelyen át ismét egy felsőbb világ tör be az emberiség életébe, hogy azt a maga munkatársává tegye ismét. Az erkölcsi egyének szabadsága az emberiség minden alkotásának végső emberi forrása.

Ez a helyzet az *állami* élet terén is. Az egyén szabad, mihelyt az állam a maga erejét a szellem ellenségeinek szolgálatába állította. És szembe fogok helyezkedni azzal az állammal, amely erkölcsiségemet megölni, vallásos életemet eltiporni, meggyőződéselem szabadságát vérbe fojtani akarja és tudja. Mihelyt az állam legfőbb törvénye, amelyből minden más törvény ered, nem a szellem törvénye, az egyén azonnal élhet a maga szabadságával és erejét az állam erejével szembe szegezheti. Az állam feladata az egyén testi, erkölcsi, szellemi épségének védelme, nevelése, kifejtésének támogatása. Ily nagy feladat végzése azonban csak állandó kritika mellett lehetséges. Mindaz, ami a szellem ellen van, követeli a kritikát s hogy mi van a szellem ellen, nem a hivatalszoba állapítja meg, hanem az erkölcsileg magát felelősnek érző egyén, akit cselekedeteiben és szavaiban lelkiismerete vezet. Sokrates tisztelte hazája törvényeit s engedelmeskedett azoknak, mikor az igaztalanul nyújtott kelyhet is kiitta, de haláláig nem szűnt meg az új élet szükségét hangsúlyozni és követelni. Az egyén szabadságának érvényre kell hát jutnia, ha azt akarjuk, hogy a szellem megvalósulása kárt ne szenvedjen, érvényre kell jutnia a legtágabb keretű közösségekkel szemben is, mert a szellem nem a közösségek, hanem az egyének által szól hozzánk.

E kérdések tárgyalása messze vezetne s a mélyreható fejtegetések gyümölcse is bőséges lenne. Nekünk azonban meg kell elégednünk, befejezésül röviden pár tételben foglalnunk össze eddigi eredményeinket.

1. Erkölcsi értelemben vett egyéniség külső látásra is pontosan és világosan körül határolt egységes világ, amelyben a szellem törvénye uralkodik s amely által a szellem lényegének kell kialakulnia.

2. Község, legyen bármily fajta és bárminő terjedelmű, mindig az alkotó egyének érzéseinek, gondolkodásának, cselekedeteinek vetülete és hálózata, amely éppen az egyének által élve

Bartók György: Egyén és közösség

s létezve, szintén a szellem törvénye alatt áll és a szellem megvalósításának eszköze.

3. A szellemi törvény alatt álló közösségben az egyéniség szabadsága minden korlát nélkül érvényesül, mert hiszen az ilyen közösség éppen a szellem szabad megvalósulásának eszköze.

4. Egyén és közösség között azonban elkerülhetetlen az összeütközés, mihelyt a közösség bármi okból a szellemi törvénynek ellene mond s ez által az egyén szellemadta szabadságát korlátok közé veti vagy el is nyomja. Itt az egyén szabadságával élve köteles a közösség akaratának érvényesülését minden eszközzel akadályozni. Azaz: az egyén teljes szabadsággal bír a közösségekkel szemben, ha azok nem a szellem szabadságát szolgálják, hanem külső tekintélyek idegen céljainak eszközei.

Bartók György

A szabadság eszméje a gazdasági életben

A szabadság az egyéni tehetségek érvényesülésének nem nélkülözhető feltétele. Alapja minden emberi haladásnak. A legfelsőbb hatalomtól belénk oltott tehetségek fejlesztése nélkül nem volna semmi emelkedés és fejlődés. Természetes tehát, hogy az isteni szikra ápolása, erejének növelése legfőbb vágya mindazoknak, akik érzik magukban, hogy eszközei lehetnek az emberiség jobb jövőjének. A szabadságnak azonban megvannak a maga korlátai és akadályai. Az egyén önmagában keveset érhet el, tehát együtt kell működnie társaival, ami azt jelenti, hogy azok szabadsága egymást korlátozza, mert ezen korlátok nélkül nincsen meg a lehetősége sem a szervezkedésre, sem pedig annak, hogy az egyedek magasabb színvonalra emelkedhessenek. Így fejlődnek ki és erősödnek meg az egyház, a társadalom és az állam által reánk rótt korlátozások. Ezek nem egyszer fenyegetik az egyéni szabadság érvényesülését, s a harc az egyéni és közérdek között a művelődés egész történetén keresztül átvonul.

Gazdasági téren a fejlődés első stádiumaiban a szabadság nem érvényesül, de nem is érvényesülhet. A létének fenntartása végett mindenki reá van szorítva a gazdasági téren végzendő munkára. Csak amikor a társadalmi rétegződés és a munkamegosztás kifejlődhetik, akkor válik lehetővé, hogy a felső rétegek az alsókat reakényszerítsék annak a gazdasági munkának végzésére, ami a társadalom fenntartása érdekében okvetlenül szükséges. Ezt a munkát azonban azok, akik végezni kötelesek, legkevésbé sem tartják élvezetnek, de nemesítőnek sem. Civilizációk jöhetnek létre, maradhatnak fenn hosszú idők folyamán keresztül, anélkül, hogy a gazdasági munkában a szabadság elve érvényesülne. China, Keletindia és a bennünket közelebbről érdeklő Egyiptom civilizációi keretében, amennyire efelől tájékozva vagyunk, ez az elv érvényesül.

A hellén civilizáció, mely sokat köszönhetett az egyiptominak, azon elvet emelte érvényre, hogy a gazdasági munka végzése nem szabad embernek való. Ezt rabszolgák végezték. A szabad polgárok igazi feladata a politizálás és a szellemi munka. Többé-kevésbé hasonló volt a rómaiak fölfogása, ámbár itt meg volt már az a törekvés is, hogy az alsó rétegek bevonassanak a politikai élet körébe is. Azzal az elvvel szemben, mely végeredményben a polgárok egyenlőségét hangoztatta, a letűnt civilizációk ellentétes alapon állottak.

Az Evangélium nem tekintette lealacsonyítóknak a gazda-

sági életben való folytonos munkát. Krisztus sokat foglalkozik, különösen a mezőgazdasági munkával és seholsem találjuk azt, hogy lenézte, vagy jelentéktelennek tekintette volna. Sőt, kiterjeszkedik hatályosságának feltételeire is. „Ki az eke szarvára veti kezét, az, ha igazi sikert akar elérni, ne nézzen hátra“. Vagyis, tegye bele minden törekvését és gondolatát a vállalt munkába.

Mindamellett a keresztyénné lett Európa mégis különbséget tett a foglalkozási ágak között. Kialakult a jobbágyság rendszere, s a jobbágyoknak feladata volt végezni a földművelést. Ellenben a föld urai a fegyverforgatásban és kormányzásban igyekeztek kitűnni. Az ipar munkásai mihamar testületekbe, céhekbe tömörültek. A városi élet ezeket uralta. A kereskedők is egyesülés révén gyarapították hatalmukat és befolyásukat. E vállalkozások egyes esetekben, amint azt a Hansa-városok példája is mutatja, szinte csodálatosan sikeresek voltak. A céhek gondoskodtak arról, hogy a termelés a tényleges szükséglet kielégítésére irányuljon. Nem hanyagolták el tagjaik belső életének fejlesztését sem. Nagy figyelmet fordítottak a tisztaság, a becsület és erkölcsi tisztaság megbecsülésére. A karitatív munkát, az özvegyekről és árvákról való gondoskodást szintén feladataik közé sorolták.

A nagy francia forradalom feladatául tűzte ki, hogy megszünteti az egyház és az állam által felállított korlátokat, mert mindezeknél nagyobbra és többre becsülte az egyének szabadságát és az egyéniség szabad érvényesülését. Ettől várta azt a nagyobb, tisztább és teljesebb boldogságot, amit a régi rend révén az emberiség elérni — nem tudott. Fölzabadította a jobbágyságot, eltörölte a céheket és oly féltékenyen őrizte az egyéni szabadságot, hogy kemény büntetéseket rótt azokra, akik a polgárokat gazdasági célokból szervezni igyekeztek. Csodálatos rövidlátás volt az, amit a forradalom vezetői tanúsítottak, amikor nem akarták elismerni, hogy szervezkedés nélkül igazi és tartós emelkedés ezen a téren is lehetetlen.

A francia forradalommal párhuzamosan indult meg Angliában az úgynevezett *iparos forradalom*, mely a gépek feltalálása és hasznosítása által igyekezett a gazdasági munkát eredményesebbé tenni. Ennek egyik rugója az az idegenkedés volt, melyet az emberiség java része eleitől fogva érzett a nagy erőfeszítést igénylő munkával szemben.

Az egyéni szabadság érvényesítése, kapcsolatosan a gépek munkába állításával, szinte csodálatos és nem várt fordulatot idézett elő. Hajdan a termelésnek mértéke az ember igényei voltak. Ezeket kellett kielégíteni. Lassanként az igények sokszorosítása lett a vezető gondolat azért, hogy minél több alkalom nyíljk a termelés fokozására. A távolabb multban az embereket a külső

kényszer fogta be a munkába, most ennek helyébe a mesterségesen felfokozott igények léptek. Kevesen tudják, hogy a XVIII. századot megelőzőleg az igények korlátozása tartozott a legbecesebb jellembeli tulajdonságok közé. Az igények szaporítását úgy is igyekeztek korlátozni, hogy a kereskedőknek tilos volt új igényeket gerjesztő kirakatokat rendezni stb. Ma, amint tudjuk, éppen az ellenkezője járja. Az iparos és kereskedő nemzetek eljutottak oda, hogy a termelésnek szinte a véghetetlenségig való fokozását feladatuknak tekintették. Így értek el a termelésnek úgynevezett anarchiájához, amelyből fakadtak a termelési válságok és az azok sarkában járó károk. Ezekből azonban azelőtt az egyes államok aránylag rövid időn belül kigázoltak. Oly hosszantartó és mélyremenő termelési válságról, mint amilyen ma az emberiséget kínozza, a régi adatok nem beszélnek. Az a csodálatos és érthetetlen eredmény súlyosul az emberiségre, hogy egyes termelési ágak produktumainak hihetetlen gyarapodása egyáltalán nem szolgálja sem a termelők, sem pedig a fogyasztók érdekeit. Sőt, a fogyasztók milliói éheznek, a termelők pedig nem tudják megszolgálni azt, ami a napi élet fenntartásához szükséges. Ezekkel a tényekkel szemben a világi bölcsesség tehetetlenül áll. Megérlelődik az a szomorú és megszügyenítő felfogás, hogy a szabadságnak sokáig dicsőített elve nem vezetett a teljes boldoguláshoz, sőt, oka lett a közgazdaságban most már általánosan uralkodó anarchiának és elzülésnek.

Amilyen elszánt akarattal és meg nem dönthető meggyőződéssel igyekeztek egykor a törvényhozások teret nyitni az egyéni szabadság érvényesülésének, olyan merészen fordulnak most szembe a közgazdasági élet szabadságát biztosító intézményekkel. Megszületnek a kartellek, amelyek egyes iparágakat dominálva igyekeznek a termelés mértékét s ezzel az árakat megszabni. Nem egészen száz év leforgása alatt maga Anglia, mely hajdan a kereskedelem szabadságát mindennél értékesebbnek jelentette ki, — elfordult tőle. Emelik a vámtételeket, de ez nem elég, megszületik a kontingentálás rendszere és a valutazavarok révén még nagyobb akadályai támadnak a kereskedelmi forgalom szabad érvényesülésének, mint a vámok.

A régi rend helyébe még nem született meg az új. De a mai politika azt vallja, hogy a szabadságnak érvényesülése a haladásnak teljes megakadását jelentené. Akörül forog a kérdés, hogy a kettő között, tudniillik az egyéni szabadság és az állam által a köz érdekében követelt mindenbe való beavatkozás között, — megtaláljuk az arany középutat.

Annak a gazdasági politikának, amely a XIX. században érvényesült, szerintünk egy nagy fogyatkozása volt. Félreismerte, vagy nem volt hajlandó megengedni, hogy a magára hagyott,

tisztán önző, materiális, tehát fenköltebb szempontok nélkül berendezkedő gazdasági termelés éppen ezen felsőbb szempontok hiánya miatt kell, hogy csődbe kerüljön. Ezt ma már sokan látják és érzik és igyekeznek a maguk részéről javítani a helyzetet. Ez azonban nehéz, mert még mindig sok a csődbe jutott, túlkapásokra hajló szabadságnak a híve, a politikusok azonban szinte bámulatos könnyűséggel csapnak, át a szabadságot elhagyva, a gazdasági életet gúzsba kötő intézmények felé.

Mielőtt azonban áttérnénk ezen fordulat által előidézett változás részleteire, illő, hogy röviden áttekintsük azt a haladást, mi a szabadság gazdasági téren való érvényesülésének eredménye volt.

Általábanvéve megjegyezhetjük, hogy az erők fölszabadítása a vagyon nagymértékű fölszaporodását idézte elő és sokfelé olyan jólétet teremtet, amelyről a régebbi nemzeteknek fogalmuk sem volt. E vagyonnak tetemes részét az angol-szász népek, amelyek e téren vezetőkké lettek, közérdekű intézmények létrehozatala és fenntartása révén hasznosították. A humanizmusnak nem egy régi óhajta vált így lehetővé, amelyeknek megvalósítása az alsó rétegek nyomorát enyhítette, szenvedéseiket könnyebben elviselhetővé tette. A népoktatásnak az alsó rétegekre való kiterjesztése nemcsak a szellemi színvonalnak emelésével, hanem ezen rétegeknek a közélet tényezői közé való bevonásával, tehát a demokrácia erősödésével járt.

A mezőgazdaságban a jobbágyság felszabadítása, a régi földesuri rendszer megszüntetése az új idők legkimagaslóbb vonása.

Itt, mint tudjuk, Franciaország járt legelől. 1789. évi augusztus hó 4-ének történelmi jelentőségű éjszakáján kimondotta a jobbágyság eltörlését. Fölszabadította őket főleg azoktól a terhektől, amelyeket viselni kénytelenek voltak. Európa többi országa csak később lépett ez útra. *Németország* letérve a radikalizmus útjáról, megfontolva és lépésről-lépésre haladva szüntette meg a régi állapotokat. Reánkénzve a francia példa volt a vonzóbb és az 1848. évi törvényhozás az uralkodó tanácsainak ellenére rövidesen és kellően elő nem készítve szüntette meg a jobbágyságot. Ettől mindenfelé új korszaknak és pedig a boldogság és a haladás új korszakának bekövetkezését várták. Ez bizonyos tekintetben be is következett. Reá kell azonban arra is mutatnunk, hogy a híres *Young Arthur* bizonyosága szerint a francia paraszt még a forradalom előtt is megtalálta nem egy helyen a boldogulásnak útját. Nálunk pedig nem egyfelé a legideálisabb patriarchalizmus uralkodott, összekötvén az érdekek közössége révén a földesurat és jobbágyát. A francia forradalom elhamarkodott munkája nem is járt minden tekintetben az ígért eredményekkel. A francia paraszt kezén 50–60 évvel a fölszabadítás után alig volt több földbirtok,

mint a forradalmat megelőzőleg. Emellett súlyos állami és egyéb terhek nyomták. Az utóbbi tekintetben Magyarország sem állott jobban és *Keleti Károly* statisztikusunk adatai szerint már az ötvenes években a jobbágytelkek uraira súlyos állami és egyéb közterhek voltak kiróva, amelyeknek kifizetése rendkívül sok gondot és nehézséget okozott. E mellett a beruházások és közterhek viselésére szükséges pénzbeli eszközök nehezen voltak megkaphatók, a földek birtokosa igen sokszor nagy kamatokat volt kénytelen a kölcsönvett tőkékért fizetni. A földbirtok mindenfelé eladósult.

Hazánkban a múlt század végén emelkedtek hangok ez ellen. E tekintetben elég talán *György Endrének* a nevére hivatkoznunk és fölemlíteni, hogy jómagam is még 1894-ben és azután még több alkalommal igyekeztem fölhívni a közvélemény figyelmét a fejlődés egészségtelen voltára, a földbirtokok eladósodására, valamint az ebből eredő összes politikai és közgazdasági károokra.

E mozgolódásnak köszönhető, hogy sikerült létrehozni a hitelszövetkezeteknek nagy hálózatát, de ezzel sem lehetett megakasztani az eladósodás folyamatát, a felszabadult földbirtokosság nem bírta fenntartani szabadságát, függésbe jutott, úgyhogy az állam, a ma fennálló és drasztikusnak nevezhető védő rendszabályokhoz volt kénytelen fordulni.

A szabadságnak a legbonyolultabb megszorításokat kellett elszenvednie, azonkívül sokan vannak az u. n. tervszerű gazdálkodás hívei. Pedig ez nem jelent egyebet, mint a gazda egyéni elhatározásának a legszűkebb korlátok közé szorítását.

Az ipar terén a gazdasági életben divatossá lett szabadelvű felfogás a céheket, amelyekbe az iparosok tömörülve és szervezkedve voltak, sietett megszüntetni, sőt kemény büntetéseket szabott ki azokra, akik szervezkedni igyekeztek. Már fentebb reámutattam arra, hogy ez milyen rövidlátást árul el. Hiszen szervezkedés és együttműködés nélkül nagyobb eredményeket az ipar terén sem lehet elérni. Emellett a céhek emberbaráti kötelességeket is teljesítettek tagjaik, az árvák és özvegyek érdekében. Súlyt helyeztek a becsületességnek és tekintélytiszteletnek az ifjú nemzedékbe való benevelésére. Az új gazdasági rend a maga korlátolt s az erkölcsi tényezők értékét lebecsülő felfogásával mindezeket félretolta, jelentéktelen, akadályozó körülménynek tekintette és olyannak tüntette föl, mi a szabad fejlődést, a termelésnek szinte korlát nélkül való kiterjesztését akadályozza. Így a termelés kétségkívül fokozódott, a gyárak szaporodtak és azok körül a gyári munkásoknak ezrei, itt-ott százazrei találtak lehetőséget a megélhetésre. De ezek és a gyárak urai között mély szakadék fejlődött ki. A tisztán materiális munkára nevelt gyári munkásságban mély elkeseredés vert gyökeret a gyárosokkal szemben, akik

nem akartak mást ismerni, mint a termelésnek és ezen a réven a vagyonszerzésnek korlátlanágát. Ezek a szabadság elvét hangoztatva jutottak el a nők és serdületlen gyermekek munkájának kiuzsorázásához, ahhoz a — Carlyle szerint — pokollal közlekedő mélységhez, amelybe évenként ezer meg ezer jobbra érdemes élet pusztult belé. Ez ellen fellázadt a jobbak erkölcsi érzéke.

Angliában a szabadság korlátozására a gyári munkások védelmére már a mult század elején a védő intézkedéseknek egy mindinkább sűrűsödő sorozatát volt kénytelen a parlament kimondani, anélkül azonban, hogy ezzel elejét tudta volna venni az elkeseredésnek és az egyes rétegek ellentétének. Az erkölcsi rugók kiküszöbölése az iparos termelésből különösen erősen megbosszulta magát és oly politikai és társadalmi helyzethez vezetett, melyek nem váltak dicsőségére az új gazdasági rendnek, sőt annak alapjait fenyegették.

A nemzeti munkának harmadik ága, melynek sorsát a szabadság ideje alatt vázolni kell, a kereskedelem.

Ennek fölszabadítására különösen Angliában történtek éppen egy évszázad előtt nagy erőfeszítések. *Cobden* Richard vezérese mellett a védővámok különösen a belföldi gabonatermelést oltalmazó rendszerének eltörlését követelő szövetség alakult meg. Ez a szövetség évekre terjedő munkájával beleoltotta az angol közvéleménybe azt a hitet, hogy az ország fejlődése, jóléte és jövője csakis akkor lesz biztosítva, ha Angolország lemond arról, hogy mezőgazdasági termelését védelmezze és áttér a szabad kereskedelemre. E gondolat barátai szerint a szabad kereskedelem egyik legnagyobb jótévéje lesz az emberiségnek. Előmozdítja a népek közötti megértést, amely a testvériesedéshez és a háború kiküszöböléséhez fog vezetni. *Cobden* szerint a szabad kereskedelem nagy tényezője lesz ugyan a vagyoni fejlődésnek, de ennél sokkal értékesebbnek ígérkezik a reformnak erkölcsi oldala, amely a népek együttérzését, az általános békére való törekvést fogja előidézni. Szóval olyan ideális állapotokat teremt, amilyenekről a régen letűnt aranykor bámulói regéltek.

1846-ban történt, hogy a magát konzervatívnak nevező *Peel*-kormány elkövette a végzetes lépést, engedett a *Cobden*-ék által fölizgatott közvélemény nyomásának és eltörölte a mezőgazdasági termelést védő vámokat.

A *Cobden*-féle mozgalomnak egyik legmegindítóbb jelene volt az, amikor *Cobden* barátját, *Bright*-ot reá akarta bírni, hogy vele együtt induljon harcha, miután nagy szónoki képességét és puritán jellemét nem tudta nélkülözni. *Bright* imént elveszített feleségére hivatkozva háritotta el magától a felhívást. *Cobden* reámutatott az éhező angol munkások tömegeire és azok szenved-

dését ecsetelve sikerült neki *Bright*-ot mégis megnyerni, hogy közreműködésével segítse diadalra *Cobden*-ék zászlaját.

Milyen tragédia!

Nem is egészen száz évvel e jelenet után Angolországban milliókra megy azon munkanélkülieknek a száma, akik állami támogatás nélkül igazán az éhenhalásnak volnának odavetve.

Ez mutatja, hogy *Cobden*-ék munkája, habár eleinte nagy hasznot hozott is az iparos Angliának, nem hozta meg az ígért paradicsomi sikereket. Vannak még más tények is, amelyekre rá kell utalnunk.

Sekan ugyanis az általános békét remélték a szabad kereskedelemtől. Ezzel szemben mi történt? Azt hiszem, bátran állíthatom, hogy a világháború igazi oka nem volt más, mint a két nagy iparosnemzetnek, az angolnak és a németnek harca a kereskedelmi fensőbbiségért, mit Németország el akart ragadni a brit szigetek népétől. Hangoztatták a kereskedelemnek, a tengereknek szabadságát és ezt úgy értették, hogy azt mind a két nemzet magának akarta biztosítani.

Igy lett a remélt s *Cobden* által olyan hévvel ígért világ-békéből olyan háború, amely az egész művelt világot elborította.

Szomorú igazolása ez azoknak, akik azon az állásponton állanak, hogy évtizedekre, sőt évszázadokra kiterjedőleg megjósolni nemzeteknek, sőt az egész emberiségnek fejlődését és azt hinni, hogy annak irányt adhatunk: alapos tévedés és csak olyanoknak lehet Evangélioma, akik a mult eseményeit nem hajlandók kellően méltányolni. Mindezekből és főképp ha látjuk azt, hogy az állam a maga hatalmát a gazdasági élet egészére mindinkább kiterjeszti, le kell vonnunk azt a nagyon szomorú következtetést, hogy Európa a gazdasági szabadságnak szünni nem akaró hangoztatása mellett, a szabadság helytelen alkalmazása folytán, gazdasági téren a szabadsággal homlokegyenest ellenkező útra, az etatizmushoz, sőt a gazdasági diktatúrához jutott.

Minden ujságolvasó napról-napra láthatja azokat a tényeket, amelyek ezt az állítást erősítik. *Mussolini* gazdasági téren az állam hatalmát tette mindenhatóvá. Hasonló utakon jár *Hitler* is. Az orosz despotizmusról, a gazdasági munkának az állam által való irányításáról eleget hallunk és olvasunk. *Roosevelt*, az Egyesült Államok elnöke, ezen a téren szinte diktatori hatalommal rendelkezik és különböző, u. n. munka-kodexek életbeléptetésével, sokféle állami beavatkozással igyekszik a helyzetet javítani. Az államok kénytelenek különböző devizakorlátozások révén törekedni a gazdasági élet igényeinek kielégítésére. Magában Angliában, amely elméletben, sőt sokáig a gyakorlatban is az egyéni szabadság és a be nem avatkozás alapján állott, egész so-

rozatát tudjuk elmondani azoknak a kormányzati intézkedéseknek, melyek a régi elvekkel teljesen ellentétesek.

Nemcsak a szövetkezeteket támogatja erősen az állam, hanem a mezőgazdasági termelés és értékesítés érdekében is a legkülönbözőbb intézkedéseket lépteti életbe. Szabályozni igyekszik a bevített és a belföldi piacnak a belföldi mezőgazdaságból származó terményekkel való ellátásába is beleavatkozik. A túlzott behozatalt igyekszik meggátolni, azaz a legmerevebben szembehelyezkedik a *Cobden* által hirdetett elvekkel. Egyes mezőgazdasági ágak a termelők többségének határozataihoz képest kartellszerűleg szerveztetnek. Termelési programokat létesítenek, amelyeknek megtartásáért a termelők összesege szavatol. A programm keresztülvitelét a termelők képviselőiből és a földművelésügyi miniszter által kiküldött tagokból álló hivatal ellenőrzi. A kormány korlátozhatja egyes cikkeknek a bevitelét. A legnagyobb figyelmet fordítja a sertéstermékekre és a tej értékesítésére. A termelőket lajstromozzák. A tej árát hivatalosan állapítják meg. A termelők előlegeket kapnak az állami költségvetés terhére stb.

Ezek mind csak kísérletek, de megállapíthatjuk, hogy az a régebben uralkodó elv, mely szerint a gazdasági élet törvényei elégségesek a termelés és fogyasztás szabályozására, lomtárba került, anélkül azonban, hogy helyébe kielégítően működő új szervezetet sikerült volna léptetni. A fentiekhez esatolva a bennünket legközvetlenebbül érintő tapasztalatokat, reá kell mutatnunk arra, hogy a magyar középbirtokosság tönkremenésében igen nagy szerepe volt a szabadságnak, mert vele kellően élni nem tudtak.

Valamikor nagyon lefoglalta figyelmemet Macaulaynak az a mondása, hogy az, ki a szabadsággal élni nem tud, nem érdemes az életre. Tetszetős, de veszedelmes kijelentés. Vele szemben arra az álláspontra kell helyezkednünk, hogy a szabadság csak eszköze az egyén jólétének, a nemzet emelkedésének. Ép ezért csak addig jó, míg vele okosan élni tudunk. Különben káros, sőt a pusztulás tényezője lesz.

A szabadság korlátokat is kíván. Ezek nélkül a gyöngye az erősebb önkényének esik áldozatul, mi a szolgasághoz, sőt az önkény uralmához vezet. Ennek az állításnak bizonyítékai napról napra szaporodnak körülöttünk. Ha ugyanis áttekintjük annak a közel másfélszázadnak a történetét, mely az iparos és a francia forradalom által felidézett változások hatása alatt lefolyt, éreznünk kell, hogy itt egy lezáruló korszak sokáig igaznak tartott kormányzati elveinek csődbejutásáról van szó. A szabadság, úgy amint azt 1789-ben formulázták és amint azt a manchesteri iskola az életbe átültette, teremtett ugyan értékes eredményeket, de az-

tán ellentétbe jutván az emberiség legszentebb érdekével, a keresztyénség tanításával, saját bűneinek terhe alatt dőlt össze. Felidézte a nagy háborút és azt a *békét*, mely maguknak azoknak a férfiaknak véleménye szerint, kik azt létrehozták, kockára tette a nyugati civilizáció jövőjét, elpusztítva a nemesebb ideálokat, mi nem kisebb veszteség, mint volt a milliók lemészárolása a háborúban.¹ Pedig mennyi küzdelem folyt ez ideálokért, és mennyi vér ontatott ki értük!

Gazdasági téren, mint láttuk, a mezőgazdaság letörését és guzbaszorítását, sok helyt teljes tönkretételét idézték elő. Az iparban a szabadverseny révén alakult kartelek teljesen oligarchikus hatalmat gyakoroltak. A kereskedelem szabadságát a fokozott védővámok, a kontingentálás és devizagazdálkodás teljesen megsemmisítették. A csökkenő jövedelmű, túlterhelt mezőgazdaság mellett az iparban nem füstölgő gyárak kéményei jelzik a fejlődés menetét; a nemzetközi kereskedelem azzal fenyeget, hogy évről-évre csökkenni fog.

A szabadság örve alatt az összeütköző önző törekvések állandó harcot jelentenek, melynek indító okai anyagiak lévén, az erkölcsi szempontok félretolását jelentik. „*A moral nincs napirenden*“, mondotta egykor Wertheim báró Bécsben egy közgyűlésen. A részvényesek tapsoltak, a sajtó még évek multán is megelégedéssel ismételte e szellemes mondást, ami egyébként igaz is volt. A napisajtó kommercializálása befejezte a nemesebb ideálok felkoncolását. Lehet elitélőbben nyilatkozni a letűnő rezsimről, mint teszi a hírneves Juge, Szent Pál templomának dékánja, mikor kijelenti, hogy Angliának... reagrárizálódni kell? A szabadságot lehet használni jóra vagy rosszra s a XIX. század elbotlott a választáson. A tekintélyek lerombolása, a vallási felfogás meggyöngyítése, miben Voltaire és társai oly eredményeket értek el, az anyagi érdekeket emelte a lelkiek fölé. A külső sikerért elhanyagoljuk a léleknek, a bensőnek a művelését. Eltéptük a szálatokat, amelyek létünket a magasabb törvények uralmához fűzték. Így állott elő az a chaosz, amelybe jutottunk és az a szomorú helyzet, hogy a nemzetek közötti viszonyt a végtelenségbe nyúló konferenciák, értekezletek, kisebb-nagyobb összejövetelek révén a hatalom mai kezelői megjavítani mégsem tudják. Ha áll az, hogy a pénz urainak kezében van ma az irányítás és ha igaz az, hogy a sajtónak szinte korlátlan a hatalma, akkor felelőssé kell tenni ezeket a mai helyzetért, ami támogatásuk nélkül létre se jöhetett volna. Szilárd meggyőződés, hogy vissza kell térnünk

¹ Gen. G. C. Smuts Freedom 17. lap. Ez a sokat emlegetett délafrikai államférfiú szinte csodálatosan szép rektori beköszöntő beszédéből van véve, mely 1934. Madehose & Co-nál Londonban jelent meg.

az elhagyott utakra, a lelkiélet ápolásához, a bibliának ahhoz a tanításához, amely arról szól, hogy mi itt lenn csak sáfárok, oly javaknak kezelői vagyunk, amelyeket kötelességünk a közjó érdekében felhasználni.

A gazdasági élet annak a szabadságnak az uralma alatt, mi a felvilágosult önzést ismerte el vezető elvül és azt hirdette, hogy az egyéni törekvések a legnagyobb harmóniában állanak a közérdekkel és azt leginkább előmozdítják, súlyos és szinte orvosolhatatlannak látszó válságba jutott. Kiderült, hogy mindez alapos tévedés.¹

Az angol nemzeti lélek csodálatos gazdagságát bizonyítja, hogy míg egyrészt irányt adott a gazdasági civilizációnak, másrészt mindig akadtak, kik a tiszta erkölcsök örök értékét hangoztatva igyekeztek a nemzetet feljebb emelni az anyagiasságnál. Így ma is legkiválóbb közgazdák egyike, Sir Josiah Stamp nagy tudással és komolysággal mutat reá a megújulás szükségére. Ennél irányadóul azt az igazságot veszi, hogy emberi jólétnél és haladásnál is az erkölcsi erők egyedül azok, melyek végleg döntenek, nélkülük minden civilizáció halálra van szánva.²

Ha ezzel szembeállítjuk Keynes állítását, miszerint *a kapitalizmus feltétlenül vallástalan*, tisztában lehetünk azzal, hogy a feladat a gazdasági világban is az erkölcsi erők uralmának helyreállítása. Ezek elhanyagolása okozta a válságot, melyben sokan a nyugati kultúra letűnését látják. Ez erők uralma új életet jelent. A megújulás azonban nem történik küzdelem nélkül és nem is egy napnak munkája lesz. Az átalakuló egyéni jellemek révén fog a társadalom és a nemzeti élet nemesebb formát ölteni. Gyors és erőszakos változás csak növelné a nyomort, a munka nélkül maradtak elkeseredését.

Az első csatákat saját magunkkal, a bennünk uralomra vágyó önzésünkkel, bűnös hajlandóságokkal kell megvívni. Vajjon ezekben a harcokban a győzelmet elérni nehezebb-e ma, mint valaha, erre nehéz válaszolni. Talán az a látvány, amelyet a mai társadalmi és politikai helyzet nyújt, erősíteni és ösztönözni fog bennünket az egyéni önzésnek a közéletben való korlátolására. A szabadságszerető népek törvényei megállapították, hogy erény nélkül nincs politikai szabadság. Az erényeket azonban csakis akkor tudjuk uralni, ha kilépve az önzés és az alantas egyéni törekvések hálójából, a csillagokra szegzett tekintettel igyekszünk felfedezni azt az utat, amelyen haladnunk kell. A világnak — fejezi be elmékedéseit az idézett író — szüksége van az alapvető értékek új megbecsülésére és arra a meg nem szűnő erkölcsi küzde-

¹ John Maynard Keynes. *The End of Laisser Faire*. 39. l.

² *The Christian Ethic as an Economic Factor*. 83. l.

lemre, amely nélkül az meg nem valósítható. Nekünk pedig, akik évtizedek óta vártuk e jobb idők bekövetkezését, szolgáljon elégtételül a multban elszenvedett félretolásért és kicsinylésért, hogy ime a babiloni torony összeomlását előre érezve igyekeztünk mindent megtenni a legnagyobb értékek megmentéséért, habár e küzdelemben¹ szinte magunkra maradtunk is. Vissza kell térni a krisztusi tanításokhoz, le kell törni az egyoldalú korlátlan materializmust, vissza kell helyezni a felsőbb szempontokat, az erkölcsi tényezők hatalmát az őket megillető helyre. El kell fogadni a sáfárság gondolatát, mely az egész bibliát átlengi és amelynek értelmében mi a ránkbízott földi javakat felsőbb szempontok szerint vagyunk kötelesek kezelni. A külső fizikai világ kívánságain túl fel kell keltenünk a lelki tényezőknek kultúráját, melyek végső eredményben a társadalmi és politikai rend alapját alkotják.

Bernát István

¹ Bernát István: *Változások küszöbén*. Budapest. 1893. A nézetváltozásba vetett remény korai volt; de végül mégis valóra vált.

A szellem szabadsága.

Az eligazodást kereső mai ember a bizonytalanság kínos érzésében tudja magát, ha abból az úntalanul sokféle kérdésből, melyek mind a rögtöni megoldást követelik tőle, az írásban, a ráhatás és a közlés eszközeül felhasznált élő beszédben megnyilatkozó szellem szabadságának ügyét teszi maga elé. A multnak szinte már normatív erejű tanulságai, a jelen praktikus követelményei, a jövő gondok egyszerre rohanják meg az embert és ennek a több oldalról jövő nyomásnak az eredménye minden, csak nem valami stabilitás, hanem a kétségtelen egyensúly elvesztés. Ha van kérdés, melynek megoldásához elégtelennek látszik a közvélemény kiáltása vagy a politikai hatalmasság parancsszava éppenúgy, mint valamilyen írott törvényű megoldás, akkor a szellem szabadságának kérdése az. Amit erre a kérdésre válaszul adni szokás, legyen ez a válasz bármilyen fajta egyoldalúság fanatizmusától fűtött, mindig egy kissé bizonytalanul és kétértelműen jóslatszerű; mintha mindenki messze jövőben sejtett utódok számára akarna némely értékes, vagy annak gondolt hagyatékot biztosítani, de úgy, hogy az utódok ne valami könnyen találhasák meg.

Szaporítja a nehézségeket a szellem megjelenési formájának, a szónak, a műnek kézzelfoghatóan tarka és sokféle pillantó jellege. Az életgyakorlat minden elvi és tanácsadó szándéka szavakon és műveken át törtet a tetté valóság felé. Mikor a szellem szabadságáról beszélünk, egyetlen szómozdulattal mondunk valást, politikát, erkölcsöt és esztétikumot. Valami olyanfajta elvonatkoztatás, mely egy „tisza“ és független irodalmi szellem útját próbálná követni, teljesen lehetetlen. A leírt szóból, a kész alkotásból mindig logikus és gyakorlati formulák is áradnak elő és bármilyen megmerevített pillantással tekintünk reá, a szemünk kénytelen megrebbenni és oldalvást is tekinteni.

Ezelőtt éppen négyszáz évvel írta le egy magyar humanista író ezt a mondatot: „Libertas caput est omnium bonorum“. Talán ez a mondat az első megmaradt jele annak, hogy a mi irodalmunkban a szellem embere ezt a nagyjövőjű szót, szabadság, az egyéni szükséglet minden követelő hangsúlyával leírta. Amikor leírta, érezte, hogy részese az újkori európai szellem első nagy szabadságharcának, hogy élni akar e harc minden vívmányával. Később ebből a humanista íróból Magyarország legmagasabb katolikus egyházi méltósága lett s mint ilyen, protestáns prédikátorokat idézett maga elé, rendeleteket adott ki ellenük, könyveik olvasását megtiltotta. Idéznünk kellett személyiségét két okból is. Egyrészt figyelmeztető már önmagában bizonyos emberi korlá-

tokra, melyek tökéletlenségünkből származnak, másrészt pedig alkalom, hogy egy vázlatos történeti visszatekintés körülötte, mint indulási pont körül, megállapodhassék.

A renaissance az újkori emberi szellem első szabadság-mozdulata. Feloldott oly kötelekeket, melyek annakelőtte hosszú századokra megszabták az írásban objektiválódó szellem lehetséges útjait. Az „ember“ szó ekkor kapta meg maig élő jelentését és a szellem a maga minden jogos méltóságát és jogtalan fenhéjázását. Ennek a felszabadulásnak azonban a reformáció adta meg az ellensúlyt. A megkötöttségből elszabadulni készülő embert ismét hozzákötötte az Istenhez, anélkül azonban, hogy a renaissance-szal nyert vívmányokat megsemmisítette volna. Létrejött az első újkori szintézis, mely egyúttal keret is volt a szellem járás-kelése számára. Tudva van, hogy a meglendült emberi szellem ebben a szintézisben sem tudott teljesen elhelyezkedni. A renaissance-től felfedezett profán esztetikum és hit-reformálásával együttjáró kutató racionalizmus kénytelen volt a maga életét nem egyszer földalatti úton át keresni. Megkezdődött a szellem alkotásai egy részének az a lappangó élete, mely a XVIII. század mozgalmainak, a második újkori szellemi szabadságharcnak előzménye és előkészítője is. Ezt a második szabadságharcot, az u. n. felvilágosodást azonban már nem tudta érdemleges vallási ellenhatás követni, hiszen alapjellegét éppen az adta meg, hogy az egyház gyámsága alól akarta immár végérvényesen felszabadítani az emberi szellemet. A vallás helyett más kötő abszolútum lépett be a fejlődésbe: a nemzet s ez is a maga teljesen profán tartalmú megfogalmazásában. Az új vallás a nemzet lett s a szellem emberének szabadsága a nemzet fogalmából kiáramló erkölcsiség korlátozó ereje és az érzelmeiben, elmeműveleteiben felszabadult individuum elismert jogai között találhatta meg érvényesülését.

Ez a religiózus korlátokat nem ismerő szabadságlendület, mivel az egyetlen kötő erőt, a nemzetet is hatókörébe vonta, a XIX. században akadály nélkül végezte a maga egyén- és közösségformáló munkáját. Ez az az idő, mely a szellem tevékenységét szinte elszakíthatatlan szálakkal fűzte hozzá a szabadság fogalmához. Megépített oly gondolatformákat, törvénybe iktatott oly vívmányokat, melyeket az ember nem csak örökérvényűeknek, hanem éppen a szellem munkája szempontjából nélkülözhetetleneknek és az élet folytatására nézve minden eszközzel biztosítandóknak is tartott.

Keresvén most azokat a tényezőket, melyek a szellem szabadságának mai lehetőségeit összeteszik, akkor egy kettős örökségre és egy új szerzeményre kell figyelniünk. Az egyik örökség az egyéni és közösségi szabadság eszméje minden politikai, szociális és irodalmi vonatkozásban. Örököltük továbbá a nemzet

kötő gondolatát is. Sőt az a helyzet, hogy ez a gondolat Európa népeiben a XIX. századi kereteket erősen túllépően jelentkezik. E két, multból maradt örökséggel szemben egészen új szerzeményünk az a vallásos ébredés, melynek ma már látható bizonyítékai vannak. Ez az ébredés mintha egy kissé elkésett volna. Képviselőire jellemző, hogy ma egyszerre két fronton is kell harcolniuk: az individuális oldottság és a nemzet abszolutumá fokozott kötő ereje ellen. Mind a három eszmei tényező a gyakorlati étellel való kapcsolatában látható szervezetek formájában is jelentkezik. A gyökeres szabadság gondolatot a politikai élet u. n. „bal” oldalán álló pártok és egyéb közösségek őrzik és követelik; a nemzet-eszme hivatalos hordozója és képviselője az állam; a hitvallásosság látható szerve az egyház. Mind a három közösség vagy szervezet pedig nyomása és alakító hatása alatt áll a mai idők legszélesebb áramlatának, a szabadságellenességnek. A politikai baloldal létét érzi veszélyeztetve ebben az áramlatban, elpusztulónak látja mindazt az emberi vívmányt, mely az egyén szabadságát eddig biztosította vagy majdan biztosítani fogja. Szerinte az emberi haladás leglényege készül veszendőbe menni a szabadság bármilyen korlátozása által. Álláspontja így nem is lehet más, mint radikális harc az eddig kivívott szabadságjogokért, sőt ezeknek még szélesebben való kiterjesztéséért. Az állam igen szívesen fogadja a szabadság-ellenesség hullámát. A létformájában mindíg is benne rejlő korlátozás- és rend-eszme most, amidőn az általános emberi nyomorúság az állam hatalmát eddig szinte ismeretlen terjedelemig megnövelte, a legpontosabban magára talált és önmagát a korszerűség teljében szemlélheti. Az egyház és különösképpen a protestáns egyház helyzete e két igen határozott és gyakorlati hangsúlyú „igen” és „nem” között meglehetősen kényes. Az az egyensúly, melyet az emberszemélyiség Istentől eredett értékessége és a közösségi rend személyiséget elmosó törekvései között valaha létrejött, ma igen ingatag alapon áll és ez az ingatagság, mint az Németországban tapasztalható, már az egyházszervezet egységét is megbontani készült.

A mostani idő ez említett szabadság-ellenessége semmi esetre sem intézhető el az időleges és a legutóbbi évtizedek valamely politikai tanulmányából fakadó, államkormányzati „reakció” könnyű zavával. Annak a jele, hogy e szabadság-ellenesség az élet minden viszonylatára való irányító igényét bejelentette s nem, mint régebbi hasonló jelenségek ennek csak bizonyos részleteire, arra mutat, hogy nem időleges felbukkanásnak, valami igen pillanatnyi gyakorlati kérdés megoldását célzó kísérletnek, hanem huzamos időre történelem- és emberformáló erőnek kell tekinteni. Bármennyire bizonyos is, hogy új szintézist létrehozó jellegétől még nagyon távol van, továbbá az, hogy ma még nem is azok

igazi képviselői, akik lehangosabb rajongói, de az kétségtelen, hogy a szabadság-lendület tartós megállásával kell számolni. Ha pedig így nézzük a dolgokat, akkor a feladat nem lehet más, mint az eddig a szabadság eszméjével funkcionálisan összekapcsolt szellemnek az új helyzetben való életbiztosítása.

Az irodalomban objektiválódó szellem szabadságának kérdése eddig is, ezentúl is akkor válik elevenné, midőn az előbb jellemzett közösségek várnak, kívánnak tőle valamit. A politikai baloldal, mely ma egyetlen kitett cégérű képviselője a szabadság-gondolatnak, ezt mondja neki: Jöjj hozzánk, szolgálj azt, amit mi is szolgálunk; te voltaképpen csakis hozzánk tartozol, a szellem mindíg „baloldali“, hiszen a mult ismeretének egyik legnagyobb tanulsága, hogy mindíg üldözték; állj tehát a szabadulásért küzdő, feltörekvő ember vagy társadalmi osztály élére, légy szószólója a polgárnak, a munkásnak vagy a földműves szegénységnek! A nemzet-állam így szól hozzá: A szellem irodalmi alkotásaiból csak azt fogadom el értéknek, amely az én erőmet gyarapítja; az én általam létesített és szervezett közösség adja a mű életéhez szükséges rezonanciát, joggal várom tehát, hogy a mű engem szolgáljon. Szuggerálj tehát hitet e közösség magasrendiségében, erőt és lelkesedést, hogy a nehéz időkben is megállhassak! Az egyház így beszél: A legteljesebb közösséget és a legvitathataflanabb erkölcsöt én képviselem; légy tehát az én értelmemben próféta és prédikátor; vezessed az embereket e legszentebb közösségbe, hirdesd a jót és az erkölcsi példaadást; légy protestáns író, légy katolikus író!

Az irodalmat alkotó szellem egyik rétegének igen könnyű dolga van, midőn ezeket a kívánalmakat hallja. Nem is tartja szükségesnek, hogy feleljen rájuk. Létét és terjedését ezek a felszólítások egyáltalában nem zavarják, mert neki hatalmas erejű védője van, mely e lét szempontjából erősebb, mint a felszabadulni kívánó ember joga, a nemzeti és állami közösség érdeke vagy az isteni törvény szava. Mögötte ott áll: a tömegízlés. Ennek a szellemnek van a legnagyobb szabadsága, mely egyképpen virul a legéleterősebb diktaturákban és a legliberálisabb rendszerekben. A műveltségi élet minden szabadságvívmánya és korlátatlan technikai fejlődése az ő erejét táplálta, az ő hasznát szaporította. Ez a „szellem“ nem szorul rá a védelemre és nincs szükség a megvédésére.

A másik réteg sincs valami nagyon nehéz helyzetben a feléje hangzó követelésekkel szemben. Kiválasztja magának az egyiket és annak helyesel. Ha kell, drámát ír a felszabadult emberről vagy a feltörekvő néposztályok érdekében, regényt a sajtószabadságért vagy a titkos választójogért, műbe önti az egyke vagy a telepítés kérdését, lírában visszaszerzi az elvesztett határokat, te-

remt példaadó embereket és mindenki előtt kézzelfoghatóan dokumentálja, hogy ő milyen liberális, milyen nemzeti és milyen valóságos író. A becsületes használni akarástól és őszinte jószándéktól az ügyes üzleti alkalmazkodásig terjed az a távolság, melyen ez a szellem elhelyezkedik. Képviselői a korszerű tehetségek. Ennek a szabadsága mindaddig kétségtelen, míg megmarad annak a hangnak a hatótávolságában, melynek éppen az időhöz és helyhez kötöttségben helyesel. Csak nem szabad szavát saját választotta körén kívül hallatnia. Ebben a pillanatban saját minőségi vagy időszerű rokonságával kerül ellentétbe. Nem véletlen, hogy ennek az időhöz kötött rétegnek az életében merül fel a leggyakrabban és a legélesebben a szellem szabadsága pozitív vagy negatív irányban megoldottnak vélt, szinte policiális értelmezésű kérdése.

A legkérdésebb sors a harmadik rétegé, azé, amelyet nálunk is, másutt is a „magas irodalom“ név alatt szoktak emlegetni. A válasz, melyet ez a réteg az előbbi közösségi kívánságokra adni szokott, sohasem olyan egyértelmű és gyakorlatian világos, hogy vele mindenki és minden időben megelégedhetik. E válasz legtávolabbról akkor hangzik, ha az elefántesont-toronyból szólal meg. Ilyenformán: Nekem nincsenek közösségi feladataim, az én alkotásom, bár a nyelvi közösség eszközeivel él, a független hang, a tónus, az arány, a melódia; látásom és hallásom egyesegyedül a magamé, az emberi hangzavarból azt a dallamot hallom ki, amely ennek a látásnak zenei kíséretét tudja megadni. Ennek a szellemnek a szabadsága olyanforma, mint a játszó gyermeké. El-elnézik, amint tesz-vesz, fárad és vesződik, de azt, amit művel, lényegében haszontalanságnak tartják. A közösség szempontjából henye élet ez, mely ugyan nem mondható közvetlenül kártékonynak, de értékesnek sem. Inkább csak a műveken át kisugárzó emberi magatartást, a „szenvtelenség“-et bélyegzik meg, mint az emberiség nagy gondjaival nem törődést és léhaságot.

Más a helyzet akkor, amidőn ez a szellemiség látszólag nem olyan „elvonatkozott“ messzeségből szólal meg, mint az előbbi. Éppen ebben a látszatban, hogy közelebbnek gondoljuk a mindennaphoz, rejlenek e szellem szabadságának veszedelmei. Ez ugyanis így szólhat: Nem tudom, mi az a sokat emlegetett „bal“ és „jobb“ oldal, e jelzőkben nem a szellem kategóriái rejlenek; tudom, hogy a szellem üldözésben részesült, de azt is tudom, hogy Petrarca hivatalos „poeta laureatus“ volt, Molière királyi udvart gyönyörködtetett s Goethe egy autokrata hercegségben élt és alkotott; tudom, hogy közösséghez tartozom, nem is vonom ki magamat a közösségnek adós feladatok alól, van számára mondanivalóm, de én „magasabbra nézek“, mint a mai pillanat vonala, az én mondanivalóm időtlen; lehetséges, hogy metafóráimban és szimbolu-

maimban rejlik a legkézzelfoghatóbban gyakorlati hasznosság és mikroszkopikus realizmusomban a legelvontabb egyetemesség; lehetséges az is, hogy egyszer majd a napi gyakorlat emberei „rámismernek“, de félek, hogy csak részleteimben és ez is talán csak félreértések eredménye lesz s szavaimat, a formáltakat, melyeket ma haszontalan játékból születetteknek vének, szószékek és pódiumok használnak a lélekvezetés eszközéül. Ennek a szellemnek, az időtlen zseninek a szabadsága az igazi kérdés. Mögötte nincsenek tömegek, melyek nyomása létét biztosítja, nincsenek törvényekkel vagy dogmákkal megalapozott közösségek. Szabadságra pedig neki van igazán szüksége. Ki biztosíthatja ezt? Törvény nem, mert a törvény általánosságokra néz, az időtlen szellem ellenben speciális. Egy radikálisan végiggondolt szabadság-eszme földi megvalósulása (ha lehetséges volna ez!) csak az átlag és az ez alatt álló életét erősíti és tágítja. A kultúra létesítése és fenntartása sohasem alapult a „laissez aller“ elvén, hanem a vezetésén. Kultúra mindig annyi volt, mint pedagógia. A szellem szabadságát nem társadalmi berendezési formák és személytelen törvények adhatják meg, hanem személyes felelősségű emberek, a vezetők és ítélok. Az ő feladatuk az, hogy a minőségben legjobb szellemet felismerjék és megvédjék, ha kell, a tömeg, sőt a törvény betűje ellenében is. Ha ezt nem tudják vagy nem merik megtenni, nem valók arra a helyre, melyre Istentől és emberektől állítottak.

Ez az a határ, meddig az u. n. praktikus értelem a szellem szabadságának lehetséges útját követheti. Feltehető s talán nem kell hangsúlyoznunk, nagyon is könnyen feltehető, hogy nincsenek ilyen vezetők, kik alkalmasak a szellem felismerésére és megvédésére. Az emberben és az általa létrejött korokban néha több a könnyörtelen elutasítás a legmagasabb szellemmel szemben, mint az előtte való meghódolás vagy az utána igazodás. De a szellem sorsát és magatartását nem ilyen emberi akcideneciák határozzák meg.

Egy régi írónk, akiben bizonyára elevenen élt a reneszánsz-emberi felszabadultság és a reformációs kötöttség, ezt írja egyik műve előszavában: „Ezt a könyvet sok törődéssel vittem végre, nem én, hanem bizony csak az Úr Isten, ki sokképpen ugyan erővel kényszerít reája.“ A szellem sorsát és földi magatartását ez a legfelsőbb hatalom alatt levés dönti el. Minden földi megnyilvánulásában arra a kérdésre kell feleletet adnia, hogy küzd-e annak a legnagyobb Szellemnek a jogaiért, ezek érvényesüléséért, melynek ő maga ideszakadt része és darabja. Ebben az állandó feleletadásban sorsa és életformája a lehető legszorosabb kötöttség, de éppen e kötöttség miatt a legnagyobb emberi szabadság is.

Az egyház és állam viszonyának jellegzetes formái

Amikor az egyház és állam viszonyának jellegzetes formáit vizsgáljuk, amint azok a századok folyamán kialakultak, ezt nyilvánvalóan azzal a céllal tesszük, hogy megvizsgáljuk, melyik felel meg azok közül a legjobban a Krisztus által hangoztatott alapelveknek?

De adott-e Krisztus egyáltalán az egyház és állam viszonyára nézve követendő útmutatást tanítványai számára? Ha erre a kérdésre akarunk felelni, mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy Krisztus tartózkodott attól, hogy a földi élet különböző viszonylataival és intézményeivel kapcsolatban határozott parancsokat adjon tanítványainak. Sőt amikor megkérdezik ezekre vonatkozólag véleményét, a legtöbbször kitérő választ ad. Ha felel is a hozzá intézett kérdésekre, nem közvetlenül azokra felel, hanem az azok alapját képező kérdésekre ad feleletet. Az egyház és állam viszonyára nézve egyáltalán nem ad útmutatást. Beszél közvetve az egyházzal, közvetve az állammal. Amiket ilyen formában hangoztat, azokból kihámozhatjuk egyfelől az egyházzal, másfelől az állammal való felfogását, a kettőből viszont következtetéseket vonhatunk ezek egymáshoz való helyes viszonyára vonatkozólag.

Jézusnak az egyházzal kapcsolatos két nyilatkozata, az adógarassal kapcsolatban az államhatalomról mondott szavai, a világi és a lelki hatalom közt lévő különbségről szóló nyilatkozata, végül az Ő országának különleges lelki természetéről mondott szavai igazíthatnak itt útba minket.

Közvetlenebb szavakkal Péternek a Cézarea Filippiben tett vallomása után nyilatkozik az egyházzal: „Te Péter vagy és ezen a kősziklán építem fel az én anyaszentegyházamat és a pokol kapui sem vesznek rajta diadalmat“ (Máté 16: 18). Az egyházzal kapcsolatos másik klasszikus nyilatkozata az, hogy „ahol ketten vagy hárman egybegyűlnek az én nevemben, ott vagyok közöttük“ (Máté 18: 20), végül harmadik klasszikus nyilatkozata ezzel kapcsolatban az, hogy „az én országom nem e világból való“ (János 18:36). Ez a három nyilatkozat kizár az egyház fogalmával kapcsolatban bizonyos dolgokat. Mindenekelőtt azt, hogy azt valaki földi intézmény formájában képzelje el: az egyház nem akarhat földi országot alapítani. Kizárja azt is, mintha szükség volna az Ő nevében összegyülekezők közt úgy is ott lévő Krisztus mellett valakire, akinek az egyház földi fejének, avagy Krisztus helytartójának kellene lennie. Nyilvánvalóan reá mutatnak ezek

a nyilatkozatok arra is, hogy Isten országa és az azt megvalósító egyház *lelki intézmény*, amely nem Péteren, hanem a Péter ajkáról elhangzott vallomás tartalmán: Krisztusnak, az élő Isten Fiának Messiás voltán épül fel. Rámutat arra, hogy a láthatatlan, a lelki egyház az igazi egyház, a földi egyházak pedig annyiban igaz egyházak, amennyiben ennek a láthatatlan lelki egyháznak részesei. Csak Isten maga tudja, kik azok, akiket az Ő Fia a maga vérén megvásárolt és a láthatatlan egyház tagjaivá tett. A világ csak sejti az egyesek hitéből és engedelmes életéből, hogy a láthatatlan egyház tagjai.

Az államhatalomról az adógarassal kapcsolatban nyilatkozik Krisztus, amikor az őt az adófizetés kérdésével megfogni akaró farizeusoknak a császár képét és feliratát feltüntető pénzdarabra tekintve, így felel: „Adjátok meg azért ami a császáré, a császárnak és ami az Istené, az Istennek“ (Máté 22: 21). Krisztusnak ezt a nyilatkozatát többen tévesen úgy értelmezték, mintha ez az isteni és a császári hatalomnak s az ezekkel kapcsolatos egyháznak és államnak *egyenlőjogúságát* és egybekapcsoltságát domborítaná ki, holott nyilvánvalóan a kettő közt lévő ellentétre és a kettő különállására mutat rá. Még élesebben rávilágít erre a tanítványaihoz intézett másik figyelmeztetése: „Tudjátok, hogy akik a pogányok közt fejedelmeknek tartatnak, uralkodnak felettük és az ő nagyjaik hatalmaskodnak rajtuk, de nem így lesz közöttetek, hanem aki nagy akar lenni közöttetek, az legyen a ti szolgátok“. „Az embernek fia sem azért jött, hogy neki szolgáljanak, hanem hogy ő szolgáljon...“ (Márk 10: 42—43, 45). A földi uralkodók, az állam világa az uralkodáson, a hatalmaskodáson, Isten országa és annak földi mása, az egyház pedig a szolgálat lelkén épül fel s aki abban első akar lenni, mindannyiunk szolgájának kell lennie, miként Krisztus is az volt. Krisztus nyomán az egyháznak azt kell hirdetnie, hogy ne álljunk ellene a gonosznak, a rosszat jóval győzzük meg: szeretettel, szelídséggel igyekezzünk ellenfeleinket meggyőzni. Ez a lelkület kizár az egyházból minden uralkodásra, parancsolásra való hajlandóságot és egyedül a szolgálat lelkét tartja ahhoz illőnek.

Arra is rámutat ez a két merőben ellenkező világhoz tartozás, hogy az egyház és az állam, ha isteni hivatását teljesíti mind a kettő, nem lehet egymással szervezeti kapcsolatban. Sem az a rendszer nem egyezik Krisztus felfogásával, amely az egyházat akarja az állam felett úrrá tenni, sem az, amely az államot akarja a területén élő egyházak urává tenni. A kettő két külön életet élő világ; ezeknek sem elnyomnia, sem háttérbe szorítania nem szabad egymást, hanem csak — szolgálnia. Az egyházat és az államot az fűzi egybe eszmeileg, hogy mind a kettő Isten rendelésén alapul, életműködésük tekintetében pedig az, hogy mindkettőnek

ugyanazok az emberek az alanyai. Az ember mint lelki lény tagja egyházának, mint az állam nagy családjának életét élő lény pedig tagja az államnak. Ugyanannak az emberi életnek két különböző oldalát szolgálja az egyház és az állam. Mivel ugyanazt az emberi életet akarja az egyik jobbra tenni, a másik pedig megvédelmezni a közösség többi tagja részéről érthető igazságtalanság, bántalmazás ellenében, nyilvánvalóan nem lehetnek idegenek egymásra nézve. Nem korlátozhatják, hanem saját jól felfogott érdekében támogatniuk kell egymást, anélkül azonban, hogy ez a kölcsönös támogatás organikus egységbe kapcsolná őket. A többvallású államban nyilvánvalóan az államhatalomnak kell őrködni afelett, hogy az erősebb egyházak ki ne használják a maguk előnyére a gyengébbek erőtlenségét különösen az interkonfesszionális viszonyok területén: az áttéréseknél, a házasságkötéseknél, azok felbontásánál, a vegyes házasságból származó gyermekek vallási hovatartozandósága megállapításánál. Viszont az egyházaknak jobb polgárokat kell nevelniük a büntudat és a közösség érzetének felébresztésével az állam számára.

Őszinte sajnálatunkra, sem Krisztus egyházának különböző alakulatai, sem a történelem folyamán kifejlődött államhatalmak nem akarták kölcsönösen respektálni és — sajnos — még ma sem respektálják mindenütt egymásnak ezt a teljes önállóságra való jogát és egymás kölcsönös támogatása helyett különböző korokban hol erőteljesebben, hol kisebb mértékben az a törekvés nyilvánult meg egyszer a magát erősebbnek érző egyház, máskor viszont a magát hasonlóképpen erősebbnek érző államhatalom részéről, hogy a maguk uralma alá hajtsák a másikat. Aszerint, amint egyszer az egyház, máskor az államhatalom tudja hatalma alá kényszeríteni a másikat, a történelem folyamán az egyház és állam viszonyának különböző formái alakultak ki. Így születtek meg a legfőbb típusok: a római egyház, a görögkeleti egyház, az evangélikus egyház, az angol nemzeti egyház, végül a református egyház típusai. Ez az öt fő egyházi típus az egyház és állam egymáshoz való viszonyának öt különböző formáját tárja elénk. Ezek közül a görögkeleti, az anglikán és az evangélikus közelebbi rokonságot mutat egymással, míg a római katolikus és a református éles ellentétben áll egymással, viszont mindketten ellentétben vannak a másik hárommal.

Az első típus a *római katolikus egyházé*. A római egyház több, mint két századig szenvedte a római világbirodalom elnyomó törekvéseit, újból és újból fellángoló üldözéseit. A negyedik század elején elnyomott és üldözött egyházból elismert, majd államvallássá lett. Az egyre hanyatló nyugatrómai birodalomban mind nagyobb hatalom birtokába jut a róm. kath. egyház és amikor a nyugatrómai birodalom az V. század második felében (476).

megdől, mint Harnack rámutat, a megszűnő birodalom helyébe a római katolikus egyház lép és benne él tovább a megdőlő római világbirodalom. Az így a római birodalom helyébe lépő róm. kath. egyház politikai intézménnyé, lelki birodalomból fokról-fokra egyre kiterjedtebb földi birodalommá válik. Nem elégzik meg a lelkek felett gyakorolt uralommal, hanem hívei testi, földi javai felett is uralkodni akar. Az államhatalom minden eszközét igénybe kezdi venni híveivel szemben. Feltétlen engedelmeséget követel tőlük. Olyan, mint akármelyik állam. A földi birodalom, a pápai állam csak hosszú századok múltával, akkor szűnik meg, amikor Viktor Emmánuel hadai 1870. szeptember 20-án elfoglalják Rómát is, két hónappal azután, hogy a pápa a lelki világban isteni attributummal, „esalatkozhatatlansággal“ véteti magát körül 1870. július 18-án. Csak néhány éve állította vissza a pápai székkel egyezsége lépő Mussolini a régi pápai állam picit töredékét.

Mihelyt a római egyház pápai állammá alakul, nyomban megindul kebelében a küzdelem a „két kard“, a „nap és hold“ stb. elméletek alapján, hogy a többi világi birodalmakat hatalma alá kényszerítse. Ez a küzdelem századok céltudatos harca után, a XI. század kezdetétől a XIV. század legelejéig sikerrel is jár. A minden más földi hatalom fölé emelkedő pápák egész sora támad (VII. Gergely, III. Sándor, III. Ince, IV. Ince, VIII. Bonifác), akik eleinte még szintén az először I. Gergelytől használt „servus servorum Dei“ névvel illetik magukat, ami ekkor már nyilvánvalóan épen az ellenkezője a valóságnak, míg III. Ince a XIII. század fordulóján a régi „vicarius Petri“ helyett már „vicarius Christi“ és „vicarius Dei“ néven nevezi magát. A római püspök lesz az akkori világ teljhatalmú ura, uralkodók hűbérura, koronák osztogatója, amit addig csak a császár tehetett s amivel a pápa a császárral egyenrangú tényezővé vált. IV. Henrik császár megalázása, Canossa-járása már azt mutatja, hogy az egyház és állam viszonyában az az új típus jelentkezik, amikor az egyház nyomakodik rá a maga teljes súlyával az államhatalomra. Amikor a pápai hatalom fénykora az ellenpápák jelentkezésével aláhanyatlik, a hatalma alá kényszerített intézmények fokozatosan felszabadulnak a többszázados elnyomás alól. Amikor pedig a reformáció után egész országok felett elveszti hatalmát Róma s ahol még megtartja is, ott sem tudja régi hatalmi törekvéseit érvényesíteni, legalább arra törekszik, hogy államvallás jellegét megőrizze. Majd sorjában elveszti az egyes országokban államvallás jellegét is, így az amerikai spanyol eredetű országokban, legutóbb pedig Spanyolországban is. Bár különös előszeretettel „semper idem“-nek nevezi magát a római egyház, az államhatalmakkal kötött konkordátumainak egész sora ennek az

ellenkezőjét mutatja: azt, hogy igyekszik régi hatalmából mindenütt megmenteni annyit, amennyit tud és a kevésből is megelégszik, ha a körülmények úgy alakulnak. Ahol már nem tud uralkodni, legalább fékezni igyekszik az államhatalomnak véle szemben gyakorolt jogát: a maga függetlenségét és akciószabadságát kezdi hangoztatni.

Amíg a római egyház a megdőlt nyugatrómai birodalom örökébe lépett és átvette annak hatalmi igényeit, a birodalom keleti felén az egyház szorosan összeforrt a birodalom életével. A XI. század derekán (1054) a róm. katolikus egyháztól hivatalosan is elszakadó, majd a XIII. század első felében rövid időre azzal újból egyesülő *görögkeleti egyháznak* az a hagyománya, hogy benne az egyház és az azt befogadó ország népe, úgyszintén az államhatalom elválaszthatatlan egységbe forr, az azt befogadó népek: az oroszok, az örmények, a bolgárok, a szerbek, az oláhok körében mindenütt megvalósult. A keresztyén hitre térő kelet-római császárok a VI. század elejétől, Justinianustól kezdve abszolút uralkodói hatalmukat egyházi téren is gyakorolják. Azt vallják, hogy Isten nemcsak alattvalóik teste, de lelke felett is reájuk bízta az uralmat. Az uralkodók lesznek az egyház látható fejei. Ebből nyilvánvalóan következik, hogy nem túrnek országukban másvallásúakat. Ez a rendszer a legteljesebb türelmetlenséget jelenti a többi egyházakkal szemben. Ezzel a türelmetlenséggel találkozunk a századok folyamán a görög keleti egyházzal egyéforró nemzetek világában is. A cári orosz birodalomba sem bocsájtották be pl. a római katolikus egyház papjait.

A *reformáció* nagy változást jelent az egyház és állam viszonyában is. A reformáció egyházai a Róm. 13: 1. alapján azt hangoztatják, hogy minden felsőség, így az államhatalom is, Istentől van, ezért az emberek engedelmeskedni tartoznak annak. Az egyház és az állam az emberiség életének két különböző: vallási és polgári megnyilvánulása. Mind az egyház, mind az állam életében Isten Igéjének kell uralkodnia, így, bár más területen, mind a kettőnek ugyanarra a célra kell törekednie. Az Ige, amelyen kívül nincs más tekintély, azt is megakadályozza, hogy az egyház és az állam összeütközésbe kerüljön egymással. A kettő külön hatáskörben kiegészíti és segíti egymást.

A római püspök megdőlt egyházi főhatalmát különböző módon igyekeztek az evangéliumi egyházak pótolni. A lutheri alapokon nyugvó evangélikus egyházak az egyes országok fejedelmeit tették meg „summus episcopus“-nak. Az angol nemzeti egyház a királyt és a parlamentet ismerte el maga felett. Csupán a kálvini alapokon nyugvó egyházak vallották rendületlen következetességgel az Ige és az élő Ige: Krisztus egyedül uralmát és valószínűsítették meg a földi uralkodóktól teljesen ment egyházi életet. Azt

vallották, hogy a földi uralkodó semmivel sem több az egyházban, mint akármelyik más egyháztag. Amely egyházak a fejedelmet tették meg fejükké, azok voltaképen államosították ezzel az egyházat. Ebből az államosításból tagadhatatlanul több előny is származott ezekre az evangéliumi egyházakra, de az a tagadhatatlan hátrány is hárult, hogy híveik szemében kezdtek veszíteni súlyukból, mert az államhatalom lelki rendőrségét kezdték bennük érezni. Harnack mutat rá arra is, hogy az államhatalmat gyakran elfogja az a kísértés, hogy az egyházat rendőrség-félévé tegye és vele igyekezzék az állam rendjét fenntartani. Nyilvánvaló, hogy az egyháznak nem szabad erre a rendőri szerepre vállalkoznia, mert akkor olyan intézménnyé válik, amelyben a rend fontosabb, mint a lélek.

Az *evangélikus* egyházban Luther az uralkodókat tette meg az egyes országokban az evangéliumi egyház fejévé. A püspöki hivatal jogkörét inkább világi természetűnek tartotta, ezért a megszűnő r. kath. püspökségek jogkörének betöltésére a fejedelmeket tartotta a legalkalmasabbaknak. A több oldalról veszélyeztetett reformáció biztosítása és elterjedése szempontjából aligha cselekedhetett volna ennél bölcsebben. A fejedelmekben és a szabad városok vezetőiben találta meg az ellenséges római egyház és az azzal egygyéforró németrómai császári hatalom ellenében a legbiztosabb támaszt. Ha nem az uralkodók és a szabad városok élén álló tanácsok kezébe tette volna le az evangéliumi egyház ügyét, annak a sorsa hamarosan meg lett volna pecsételve, hisz már az 1521-iki wormsi birodalmi gyűlés Luthert magát „törvényenkívülinek“ nyilvánította. Az 1529-iki speyeri birodalmi gyűlésen az evangélium pártjára álló fejedelmek és több szabad város küldöttei tiltakoztak ünnepélyesen a reformáció ellen hozott határozatok ellen. Az anabaptista mozgalom és a reformáció kezdete után néhány évre kitörő, minden előzőt messze fölülmúló, hatalmas arányú délnémet parasztlázadás még inkább megerősítette Luthert abban az elhatározásában, hogy a fejedelmeket állítsa az evangéliumi egyház élére. Az 1526-iki első speyeri birodalmi gyűlés is a fejedelmek kezébe tette le a reformáció sorsát.

Az evangéliumi egyházak szervezete az egyes tartományokban az állami szervezethez símult. A fejedelmek mellé először Szászországban, majd a XVI. század folyamán a főbb tartományokban is — az egyházi ügyekben tanácsadószervként — egyházi főtanácsot, consistoriumot szerveztek. Ez a szervezet a legújabb időkig megmaradt. Sohasem volt kérdéses, hogy az egyházi főhatalom a fejedelmet illeti meg, csupán afelett vitatkoztak századokon át, hogy milyen címen illeti ez meg? Eleinte azt tanították, hogy az 1555-iki augsburgi vallásbéke, tehát birodalmi jog alapján illeti ez meg a fejedelmet, majd a „*cuius regio, eius religio*“

elve alapján azt vallották, hogy aki a földterület ura, az az ott lakók vallásának is ura, majd a XVIII. századtól kezdve azt tanították, hogy az egyház, mint társulat, a fejedelemre ruházta a maga jogait stb. Akár ilyen, akár olyan címen, de német területen állandóan az államhatalom uralkodott az egyház felett.

Ennek a rendszernek tagadhatatlan nagy előnyei mellett nagy hátrányai is vannak. Így ha a fejedelem elhagyta az evangéliumi hitet, véle kidőlt az egyház legfőbb támasza, sőt a hitehagyó fejedelem alattvalóinak egész seregét is magával vihette a másik táborba. Még kritikusabbá vált a német evangéliumi egyházak sorsa az összeomlás után, amely a császári trón mellett az egyes tartományok élén álló fejedelemségeket is megszüntette. Az evangéliumi egyház az egész német birodalomban úgyszólván fej nélkül maradt. Mai nehéz, szinte válságos helyzetének is sok tekintetben ez az előidézője és magyarázója.

Az angol nemzeti egyház megtartotta a római egyházzal való kapcsolata idejéből egész szervezetét, de papjainak megengedte a nőülést. A Rómával való kapcsolat megszakadása folytán 1534-től kezdve a mindenkori uralkodó lett az egyház feje, a mindenkori parlament pedig annak törvényhozó-testülete. Ilyen módon Angliában az egyház és állam viszonya több tekintetben hasonlóná vált a görögkeleti országokban megvalósult viszonyhoz, mégis azzal a különbséggel, hogy Angliában az államfő a XVII. század végétől kezdve nem korlátlan, hanem a szó legszorosabb értelmében vett alkotmányos uralkodó, aki csak uralkodik, de a törvényes népképviselőtlen alapuló parlament kormányoz mellette. Mint mondani szokták, az angol világban az uralkodó nem más, mint pont az *i* betűn. Ilyen körülmények közt a király legfőbb egyházi vezetői szerepe nem válhatott veszélyessé az angol nemzeti egyházra nézve. A parlament sem válhatott veszélyessé addig, míg a hosszú parlament idejétől (1640–60) a róm. katolikus egyházhoz tartozók nem lehettek tagjai. Ezek a test acta megjelenésétől (1673) kezdve kis megszakítással közhivatalnokok sem lehettek. A brit parlament képviselői felekezeti különbség nélkül ma is a Bibliára tett kézzel tesznek esküt a parlamentbe való ünnepélyes bevezetésük alkalmával. A parlament, mint az angol nemzeti egyház törvényhozó-testülete, egyfelől a pártok, másfelől a vallási hovatarozandóság tekintetében ingadozásnak van alávetve. Néhány éve is a parlament az anglikán egyház új liturgiás könyve, az új „Common Prayer Book“ kérdésében a munkáspárt szavazataival döntötte el ezt az egész angol közvéleményt évekig izgalomban tartó nehéz kérdést. Megtörténhetik a jövőben, hogy a parlamenti többség nem az anglikán egyház kötelékébe tartozókból, hanem a szabad, a „non conformista“ egyházakhoz, avagy az egyházakhoz épenséggel nem tartozókból kerül ki. Ez a lehe-

tőség nagy veszedelmet jelenthet az angol nemzeti egyház jövője szempontjából.

Az egyház és állam viszonya tekintetében az ötödik főtípus az, amelyet röviden *Kálvin* jelmondatával jellemezhetünk: „szabad egyház szabad államban“. Ez a felfogás azt vallja, hogy mind az egyház, mind az állam mint isteni eredetű intézmény független egymástól. Egyik sem uralkodhatik a másik felett. Mind a kettő ugyanannak az Úrnak: Istennek tartozik engedelmeskedni, aki Igéjében juttatja kifejezésre akaratát. Mind az egyháznak, mind az államnak az írott Igének kell engedelmeskednie. Ha teljesítik isteni rendeltetésüket, az élő Ige: Krisztus uralma alatt állnak.

Az egyház és állam egymástól való teljes függetlenségének ez a gondolata a református alapelveken nyugvó Egyesült-Államok alkotmányában valósult meg a legtisztábban, ahol teljes vallásszabadság uralkodik. Ez a rendszer válik a modern törvényhozásokban is egyre nagyobb mértékben uralkodóvá. A többvallású, alkotmányos államok nem is választhatnak más utat: egyedül ez biztosíthatja bennük a tökéletes vallásszabadságot. Ezt hazánkban az 1895. évi XLIII. t.-c. 1. és 2. §-ai iktatták törvénybe. Eszerint „mindenki szabadon vallhat és követhet bármely hitet és vallást és azt az ország törvényeinek, valamint a közerkölesiség kívánalmainak korlátai közt külsőképen kifejezésre juttathatja és gyakorolhatja“ és „senkit sem szabad törvényekbe vagy közerkölesiségbe nem ütköző vallási szertartás gyakorlásában akadályozni, vagy hitével nem egyező vallásos cselekmény teljesítésére kényszeríteni“. Kimondja ez a törvény azt is, hogy „a polgári és politikai jogokra való képesség a hitvallástól teljesen független.“

Korunkban az egyház és állam viszonyának három főbb típusa közül a római egyház uralkodói jellegét feltüntető első típus úgyszólván teljesen eltűnt. Ma már inkább csak a görögkeleti egyházakkal egységbe forró államokban van meg az uralkodó vallás rendszere. Itt sem teszi az állam a hivatalos vallást minden polgárára nézve kötelezővé. Ehelyett a református típus: a teljes vallásszabadság rendszere diadalmaskodik csaknem mindenfelé. Több országban ez csak bizonyos megszorításokkal valósult meg. Ez a korlátolt vallásszabadság rendszere, amely mellett az állam bizonyos feltételek mellett elismer minden felekezetet. Mind a teljes, mind a korlátolt vallásszabadság rendszere a legtöbb helyütt megengedi ma már a felekezetenkívüliséget is, vagyis azt, hogy egyesek egy vallásfelekezethez se tartozzanak.

Hazánkban is a korlátolt vallásszabadság rendszere van meg: általános vallásszabadság van, de ez nem korlátlan és nem is teljesen egyenlő. Nem korlátlan nálunk a vallásszabadság, mert 18. éves korig, korábban férjhezmenő nőknél ezen a koron alul:

férjhezmenetelükig, vallási kényszer van: köteles mindenki, még a felekezeten kívüli szülők gyermekei is, valamely bevett, vagy törvényesen elismert vallásfelekezethez tartozni. Nem is egyenlő nálunk a vallásszabadság, mert különbség van egyfelől a bevett és az 1895. évi XLIII. t.-c. 7. §-a alapján törvényesen elismert felekezetek közt, sőt a bevett felekezetek közt is maradtak a régi államvallás csökevényeként bizonyos különbségek. Mind a bevett, mind a törvényesen elismert vallásfelekezetek és azok iskolái felett — az 1790—91. évi XXVI. t.-c. 4. és 5. §-ai alapján — az államfő, illetve az államhatalom legfőbb felügyeletet gyakorol.

Fejtegetéseink eredményeként megállapíthatjuk, hogy a fejlődés iránya szerte az egész világon a „szabad egyház szabad államban“ kálvini elvének teljes érvényesülése felé halad, ha a fejlődésnek ezt a sodrát időnként — miként napjainkban is — fel-tartóztatja is egy-egy visszatérő reakciós hullám.

Dr. Kováts J. István

Egyház és állam

Az egyház és állam egymáshoz való viszonya ismét égető kérdéssé lett. Elég e tekintetben az orosz és a német viszonyokra utalni. Más-más változatban ugyan, de mindkét birodalomban az államnak is sorskérdése, hogy milyen álláspontot foglal el a keresztyéniséggel szemben s ma alig tudjuk elképzelni, hogy e birodalmak állami élete egészséges legyen a nélkül, hogy a keresztyéniséghoz való viszonyukat helyes alapokon újra ne rendeznék.

De nekünk nincs szükségünk arra, hogy idegenbe menjünk, ha az egyház és állam viszonyának fontosságát érzékeltetni akarjuk. A magyar protestantizmus négyszázéves története szinte szakadatlan bizonyítéka annak, hogy e viszony helyes alakulása egyaránt sorskérdése mindkét tényezőnek. Az sem szorul hosszadalmas bizonyításra, hogy a két magyar protestáns egyházra, az evangélikusra és reformátusra ez a kérdés azért is különösen fontos és azért lett legújabbban ismét égetővé, mivel mindkettő kisebbségi egyház. A tapasztalat azt mutatja, hogy a magyar keresztyén egyházaknak az államhoz való viszonya is kritikussá válik, ha egymáshoz való viszonyuk megromlik, ha békés együttélésüket hatalmi törekvések megrontják. Éppen mivel kisebbségi egyházak, azért olyan érzékenyek a magyar protestáns egyházak minden külső erőhatással szemben, mely létüket és a nemzettest életében rájuk váró feladatok szabad, saját belső törvényeiken alapuló szolgálatát érinti, kedvezően befolyásolja, megkönnyíti vagy pedig hátráltatja és korlátozza.

I.

Miért szakadt fel napjainkban újra és miért jelentkezik égető sürgősséggel az egyház és állam viszonyának kérdése? A feleletet erre első sorban a *történeti tájékozódás* van hivatva megadni. E rövid referátum keretében azonban csak vázlatyszerűen mutathatunk rá a legfontosabb mozzanatokra.

Három száz évvel ezelőtt, az elnyomtatása után a keresztyéniség először megtúrt (311, ill. 313, a milánói edictum), majd fokozatosan előnyben részesített felekezet lett. *380 február 27-én Gratianus, II. Valentinianus és Theodosius császárok híres együttes edictumukkal a keresztyéniséget államvallássá teszik.* „Az összes népek, melyeket kegyes mérsékletünk kormányoz, — így akarjuk, — éljenek azon vallásban, melyet ugyanazon vallás tanítása szerint az isteni Péter apostol hozott el a rómaiakhoz, s amelyet Damasus főpap (pápa) és az apostoli szentségű Péter alexandriai püspök követ.” Minden másvallásut ugyanez az edictum „esztelen,

elvakult eretnek“-nek minősít s őket nemcsak mennyei büntetéssel, hanem a világi hatalom szigorával is fenyegeti.

Az ókori keresztyénség történetében kevés olyan nagy horderejű esemény van, mint ez az edictum. Eredetileg a római császár pontifex maximus is volt: ez a méltósága most megszűnt ugyan, de helyette messzemenő befolyást gyakorolt a keresztyén egyház belső életére. „Amit én akarok, az az egyház törvényének tekintendő“, — mondotta már Constantius császár 355-ben a milánói zsinaton. Tudjuk, hogy a császárok akarata a zsinatok összehívása és határozatai körül éppen úgy érvényesült, mint a legfőbb egyházi méltóságok betöltésénél. Klasszikus kifejezését ez a (nem nagyon találóan) „cészaropapizmus“-nak nevezett viszony *Justinianus császárnál* (527—565) találja meg. Sacerdotium és imperium Istennek felülről adott kegyelmével nyújtott két legnagyobb adománya, melyek közül az első az isteni dolgokat szolgálja, a második pedig az emberi dolgokat kormányozza és azoknak gondját viseli: mindkettő ugyanabból az elvből származik és az emberi életet ékesíti. Azért semmire sem lesz annyira gondjuk a császároknak, mint a papok becsületére, hogy mindenütt és őérettük magukért is mindig könyörögjenek Istenhez. Mert ha ez hibátlanul meglesz mindenütt és teljes a bizodalom Isten iránt, viszont a császári hatalom helyesen és illő módon viseli gondját a reá bízott közjónak, úgy jó összhang lesz s nem lesz hiány semmiben, ami az emberi nem számára hasznos. Ennek következtében a császárnak legfőbb gondját teszi a tan tisztasága és a papok becsülete, valamint, hogy mindenek jól és ékesen folyjanak (v. ö. 535-i híres 6. novelláját). A „cészaropapizmus“ szabta meg az egyház és állam egymáshoz való viszonyát Bizáncban és lényegileg ezen az úton haladt a cári Oroszország is a keleti egyházhoz való viszonyában.

Hogy *nyugaton* másként alakult a helyzet, annak az oka részben a nyugatrómai császárság összeomlásában is kereshető. *III. Valentinianus* császár 445-ben a római pápát a nyugati egyház fejévé tette s törvényerőre emelte rendelkezéseit. A pápák lassanként mind több uralkodói hatalmat ragadnak magukhoz, mint a császár utódai pontifex maximusok. De ennek ellenére a népvándorlás századainak elmúltával és erőteljes birodalmak kialakulása következtében (Nagy Károly, a régebbi német római császárok) ők is kénytelenek az uralkodók hatalma előtt meghajolni. Nagy Ottó vagy *III. Henrik* nem kisebb hatalommal rendelkezik az egyház dolgaiban vagy akár a pápai trón betöltése körül is, mint egykor a keletrómai császárok.

A nyugati egyháznak azonban *Augustinus szellemi örökségében* gazdag erőtartaléka volt s ez csak a középkor harcaiban érte el teljes határfokát. Augustinus összeforrasztotta a letűnő

antik világ utolsó filozófiai rendszerét, az újplatonizmust a keresztyén teológiai gondolkodás legértékesebb hagyományaival. Ezáltal az ókori keresztyénség gondolatvilágának mintegy összefoglaló kifejezést ad, de egyúttal azt tovább is viszi. Ezért természetesen meg gondolatrendszerén mindig újból a következő századok.

Két közület, „állam“ (civitas) áll szemben egymással Augustinus szerint ebben a világban. Az egyik a testvérgyilkos Kainnal kezdődő „földi állam“, a civitas terrena, melyet az Istent megvető önszeretet létesített. Tagjai azok, akik „az ember szerint élnek“, a kárhozatra ítélt gonoszok. Ez a civitas terrena mintegy megszemélyesedik a földi birodalmakban, nevezetesen a római birodalomban. Mert minden állam feltételezi a bűn által előidézett különbséget azok közt, akik mások fölött uralkodnak, és azok közt, akik mások uralmát elszenvedik. Ahol pedig hiányzik az államokból az igazságosság, ott azok egyenesen „nagy rablóbandák“. Ennek ellenére minden állam törekszik *egy* földi érték megvalósítására, a békére. Ezért az „Isten államá“-nak, a civitas deinek a polgárai is tisztelik az emberi törvényeket, amennyiben azok az isteni törvényekkel nincsenek ellentétben. Hiszen még a fejedelmek is lehetnek személy szerint tagjai a civitas deinek, ha t. i. „hatalmukat Isten fenségének a szolgálatába állítják Isten tiszteletének lehető legmesszebb menő elterjesztésére“.

Az „Isten állama“, a civitas dei a Krisztus jegyese, s „ez idők folyása alatt a gonoszok közt vándorol“, tagjai az „összes hívők, nemcsak azok, akik jelenleg élnek, hanem azok is, akik előttünk voltak s már elhunytak és azok is, akik utánunk jönnek majd“, tagjai azok, akiket „Isten eleve rendelt arra, hogy örökké uralkodjanak vele“. De a civitas dei nemcsak mintegy időfölötti, metafizikai-misztikus közösség. A civitas dei a szentek ezeréves uralma, melyről Jel. 20, 4 szól s amely az egyházban valósul meg. „Az Isten országa, melyben mindkét fajtájú ember, jók és gonoszok egyaránt vannak, az egyház a jelenlegi állapotában; az Isten országa, melyben csak a jók vannak, az egyház jövődő állapotában, mikor nem lesz benne gonosz. Tehát az egyház most is Krisztus országa és a mennyek országa“ (De civ. Dei 20,9). A Jel. 20, 4-ben említett királyi székek és a rajtuk ülő bírák, akiknek oldozó és megkötöző hatalmától örök élet és kárhozat függ, nem az utolsó ítéltre vonatkoznak, hanem az egyház papjaira és püspökeire.

Augustinus történet szemlélete szerint így megy végig az emberiség életében az e világi és a spirituális valóság. Hogy e világ s vele együtt az állam is megfelelőhessen hivatásának és rendeltetésének, azért a spirituális világ útmutatásai szerint kell cselekednie. Az egyház spirituális jellegénél fogva, mint a civitas dei földi megvalósulása áll az állam fölött.

Augustinus gondolatvilágának ezek a szempontjai érvényesültek és váltak eleven ható erőkké abban a harcban, melyet VII. Gergely óta a középkori pápák a világi hatalom ellen az egyháznak nemcsak minden földi hatalomtól való függetlenítése, hanem egy új sajtáságos teokrácia megvalósítása érdekében indítottak. Augustinus gondolatai ugyan középkori tolmácsainak az ajakán eldurvultak: amit Augustinus spirituális értelemben gondolt, azt a középkori pápaság s harcának eszmei megalapozói föltöbb materiális értelemben vették. Az egész világ egy birodalom, melynek legfőbb hatalmasai a pápa és a császár. A pápa mint Krisztus helytartója és Péter utódja az egyház egyetlen feje, akire Krisztus a „két kardot“, t. i. az egyházi hatalom „spirituális“ kardját és a világi hatalom „materiális“ kardját bízta. Az utóbbit az egyház a királyokra bízta, hogy az egyház érdekében, annak intése és akarata szerint gyakorolják: a világi hatalom az egyház függelékévé lesz és annak alá van rendelve („Oporet... temporalem auctoritatem spirituali subiici potestati“, VIII. Bonifatius „Unam sanctam“ kezdetű bullájában).

A középkori pápaságnak ezt az államtanát teológiailag Aquinói Tamás fejtette ki és alapozta meg. Nála nemcsak Augustinus gondolatmenetei érvényesültek a fent jelzett materializált értelemben, hanem Arisztotelesznek akkoriban nemrégén újból felfedezett filozófiai rendszere is. Arisztotelesz értelmében az államot nem lehetett többé egyszerűen a bűn által meghatározott közösségnek tekinteni, hiszen Arisztotelesz az embert „közösségre teremtett lény“-nek (ἕξον πολιτικόν) határozta meg: az állam az ember ezen természete által meghatározott organizmus. Ennek következtében az egyház és az állam két, más és más síkon mozgó birodalom, mindegyiknek a saját területén vannak meg a maga életfunkciói. Az állam itt a földön tartozik alattvalóinak biztonságáról és boldogságáról gondoskodni s ezen a közhasznót előmozdító cselekvését Isten által adott tekintélyével fedezi. E végett nincs szüksége az egyház igazolására sem. Az egyház ellenben híveinek a lelki üdvét, boldogságát munkálja, gondozza. Ahogyan a léleknek magasabb méltósága van mint a testnek, úgy az egyháznak is mint az államnak. Ebből nemcsak az következik, hogy az állam alá van vetve az egyháznak mindazokban a vonatkozásokban, amelyek alattvalóinak lelki boldogságát illetik vgy érintik, hanem az is, hogy az alattvalók az államnak, ill. felsőbbségnek csak addig tartoznak engedelmességgel, ameddig nem követel tőlük Isten, ill. az egyház akaratával ellenkező dolgot, magatartást.

Aquinói Tamás gondolkodásának az irányvonalában mozog a *katolikus egyház tanítása az államról* ma is, amint az pl. IX. Piusnak „Etsi multa luctuosa“ kezdetű, 1873. nov. 21-én kelt, XIII. Leonak „Diuturnum illud“ kezdetű, 1881. június 29-én kelt, kivált-

képen pedig „Immortale Dei“ kezdetű, 1885. nov. 1-én kelt és XI. Piusnak „Ubi arcano“ kezdetű, 1922. dec. 23-án kelt enciklikájából könnyen megállapítható. A katolicizmus ma is abból az alaptételből indul ki, hogy az egyház, akárcsak az állam, földi, e világi „hatalom“, melynek eredete „természetfölötti“ ugyan, de amely mégis e földön alapított meg „a lelkek békessége és örök üdvössége végett“.¹ Ily módon azonban teljesen elvész az Újtestámentumnak az a tanítása, hogy az Egyház mint Krisztus teste bármennyire reális valóság is ebben a világban, mégsem e világi, hanem egy új isteni világba tartozik, azaz „eszchatologikus“ valóság (v. ö. a „Krisztus teste“ megjelölést!). Nyilvánvaló, hogy a katolikus egyház már e miatt a hamis kiindulópont miatt sem juthat el sohasem az egyház és állam viszonyának helyes és kielégítő megoldására.

A pápaság univerzális monarchiája, melynek megvalósítására egy VII. Gergely és III. Ince vállalkoztak, összedől, amikor a 14. században Európában az első nemzeti államok (Franciaország!) kezdtek kialakulni. Ettől fogva diplomáciájának több-kevesebb ügyességével arra igyekezett a pápaság, hogy az egyháznak a körülményekhez képest a lehető legkedvezőbb helyzetet biztosítsa az egyes országokban. Ennélfogva az egyház és állam viszonyának megállapítása, vagyis a két „hatalom“, ill. birodalom jogkörének elhatárolása politikai alku tárgyává lett s az alku a szerint alakult, hogy melyik fél tudott több tényleges hatalmat, illetve spirituális vagy materiális erőt felmutatni. Innét érthető ez a már a középkor végén megtalálható közmondás: „Kleve hercege pápa a saját területén“ (Dux Cliviae papa in terris suis).

A reformáció ezt a középkorban megindult és a reneszánsz által (machiavellizmus!) erősen támogatott fejlődési folyamatot nem tudta megakadályozni s még kevésbé más irányba terelni. Annyival is kevésbé volt ereje ehhez, mivel a hivatalos egyház elzárkózott a reformációban újra felfedezett evangélium elől s evvel kényszerítette *Luther Márton*t, hogy érvényesítse a „szükségjogot“, vagyis az evangélium alapján álló egyház önhatalmú szer-

¹ „Deus humani generis procuracionem inter duas potestates partitus est, scilicet ecclesiasticam et civilem, alteram quidem divinis, alteram humanis rebus praepositam. Utraque est in suo genere maxima: habet utraque certos, quibus contineatur, terminos eosque sua cuiusque natura causaque proxima definitos, unde aliquis velut orbis circumscribitur, in quo sua cuiusque actio iure proprio versetur“, XIII. Leo az „Immortale Dei“ kezdetű enciklikában. — Az egyházi és világi „hatalom“ ezen egymás mellé állításából következik az is, hogy a hierarchia a katolikus hívek számára más színezettel ugyan, de éppen úgy felsőbbség, mint az állami felsőbbség. Talán semmi sem mutatja annyira a katolikus egyház sajátosságos elvilágiasodottságát, azaz „e világi“ jellegét, mint ez a körülmény.

vezekedését. Ez a német birodalom evangélikus országaiban és a skandináv államokban éppen úgy a világi felsőbbség közbenjöttével ment végbe, mint Kálvin Genfének theokratikus viszonyai közt, vagy Angliában és Skótságban. Kedvezett ennek a fejlődési folyamatnak a harmincéves háború folyamán kialakuló abszolutizmus, mely az államot szinte korlátlan úrrá tette az egyház fölött. E tekintetben alig van különbség az olyan országok közt, melyekben a katolicizmus, és azok közt, melyekben valamelyik protestáns egyház az „uralkodó vallás”. Az abszolút állam nemcsak a vallásos kisebbségek életébe nyul bele sokszor brutális kegyetlenséggel, — gondoljunk csak a hugenották és a salzburgi emigránsok sorsára, vagy eleink üldöztetésekkel és mártíriumokkal teli történetére, — hanem erős kézzel kezében tartja az uralkodó egyházat is. Erről nemcsak a gallikanizmus tanuskodik a „legkeresztényibb” királyok országában, hanem a római egyház története a Habsburgok birodalmában is. Éppen így érvényesült az államhatalom irányító befolyása a német „Landeskirche”-kben vagy az északi országok evangélikus egyházaiban. De nem volt a református egyház sem független azokban az országokban, melyekben az államhatalom református volt: Hollandiában, Erzsébet vagy Cromwell Angliájában, de a puritánok alapította észak-amerikai államokban sem. Hogy az önálló fejedelemséggé lett Erdély, mely több felekezetnek nyújtott egymás mellett életlehetőséget, a 16. és 17. században ugyancsak nem ismerte a modern értelemben vett „vallásszabadságot”, arra az újabb kutatások ugyancsak világot vetettek. *A francia forradalom előtt mindenütt nagyjában ugyanaz a helyzet: az állam rendkívül szoros viszonyban van valamelyik keresztyén egyházzal, érdekeivel azonosítja magát, de viszont az uralkodó egyház is szolgálja az államot, annak legbiztosabb támasza. A kisebbségi egyházak pedig elnyomás alatt görnyednek vagy csekély és rendkívül korlátolt türelmet élveznek.*

Mint tudjuk, ez a helyzet a francia forradalomban kirobanó *felvilágosodás eszméinek* a hatása alatt változott meg. Két mozzanatra kell ebben az összefüggésben különösen ügyelni. Egyik az *újkori szabadságeszme* kialakulása és térhódítása. Az újkori szabadságeszme tartalmilag valami egészen más, mint akár a bibliai szabadság-fogalom, akár a Luther által is hirdetett „keresztyén ember szabadsága”. Az Újtestámentom szabadságról a bűn hatalmától való szabadság értelmében beszél. A bűn hatalmából szabadít meg minket a Fiú s az a szabadság, melyet így nyerünk el, a János evangéliuma ismert helyén hangsúlyozott „igazi” szabadság (Ján. 8, 32—37: „Megismeritek az igazságot és az igazság szabadokká tesz titeket... Ha a Fiú szabadokká tesz titeket, valósággal szabadok lesztek”). Amikor pedig Luther Már-

ton a keresztyén ember szabadságáról beszélt, akkor ugyancsak erre a büntől való szabadságra gondolt s arra, hogy ez a szabadság ad az embernek erőt, hogy ismét engedelmeskedjék Istennek. A keresztyén ember szabadsága tehát a bűn hatalma alól felszabadult ember Krisztus-szolgálatára. Az újkori szabadságészme azonban ezt a vallásos vonatkozást teljesen levetette s az önmagával szabadon rendelkező, csak önmagának felelős modern ember autonómiáját jelenti. Szabadnak lenni tehát annyit tesz, mint lerázni minden bilincset, lerázni az egyházi, állami és társadalmi élet évszázados berendezkedései által meggyökerezett életrendek törvényeit és korlátait s ennek alapján az egyén, az individuum feltétlen autonómiáját proklamálni. A mindenféle kötöttségek alól felszabaduló ember kifogyhatatlan leleményességgel fedez fel újabb és újabb ledönteni való korlátokat, hogy egyéni szabadságát, azaz autonómiájának korlátlanóságát, s vele individualitását a közzel szemben érvényesítse: Angliában a „szabadság“ nevében akadályozták meg a védhimlőoltás kötelezővé tételét.

Nyilvánvaló, hogy ennek a szabadságészmenek a térhódítása gyökeresen megváltoztatta emberi existenciánk végső feltételeit. Magánüggé lett életfolytatásunk megannyi vonatkozása, melyekért az ember azelőtt a közösségnek, a társadalomnak, államnak, egyháznak felelősséggel tartozott. Ez nemcsak a mindennapi élet sok mindenféle dolgaira vonatkozik, hanem áll a „vallás“-ra is. A marxista szocializmus egyik legfontosabb programpontjává vallotta, hogy a vallás „magánügy“ legyen. Ez a követelmény — nem ugyan teljesen a marxizmus értelmében — a legutolsó évszázadban megvalósult. Az egyházak munkájuknak igen sok ágát magánjellegű egyesületek formájában bonyolítják le még ott is, ahol mint nálunk, közzjogi testületek. Nálunk is átment a közztudatba az a hasonlat, mely az egyházat — szervezete és eljárása tekintetében — egy szintre állítja a dalárdákkal, asztaltársaságokkal vagy más hasonló egyesületekkel. A gyakorlati életben, de az állammal szemben is ennek a fejlődési folyamatnak számos következménye van, egyebek közt pl. olyanok is, melyekhez ma természetsszerűleg ragaszkodunk; így ahhoz, hogy valamely hivatalra való kvalifikációnál a vallási hovatartozandóság általában nem lehet feltétel.

Ez a tovább nem részletezhető fejlődési folyamat igen nagy mértékben segítette elő az egyház és állam közti kötelekek meg-lazulását. Megszűnt az a szoros kapcsolat, mely az állam és az uralkodó vallás vagy államegyház közt fennállott. A szabadságészme befolyásának állandó térhódítása következtében az európai közzvélemény nem elégszik meg többé „toleranciá“-val, kisebb-nagyobb fokú türelemmel a kisebbségi felekezetek iránt, hanem szá-mukra is vallásszabadságot követel, hogy a rangkülönbséget a

kiváltságolt államegyház vagy uralkodó vallás és a többé-kevésbé megtűrt, sokszor a türelem formájában elnyomott kisebbségi egyházak közt megszüntesse. A vallásszabadságot a 19. század folyamán a közvélemény nyomása, a „liberális“ gondolkodás térhódítása következtében kénytelen is volt minden európai állam biztosítani alattvalóinak, — még akkor is, ha az nem valósult meg teljesen. Az eszmény és cél mindenütt a „paritásos“ állam, mely nem részesíti egyik keresztyén felekezetet sem előnyben, mindegyiknek egyforma jogokat biztosít, mindegyikhez egyformán közel s mindegyiktől egyformán távol áll. Ez más szóval azt jelenti, hogy az állam mindinkább elveszíti „keresztyén“ jellegét, összes intézményeiben szekularizálódik, világi intézmény jellegét mindjobban kidomborítja. Ennek a folyamatnak az irányvonalában következetesen jutottak el az európai államok a zsidók recepciójáig, a „szabad egyház a szabad államban“ jelszavának a hangsúlytatásáig, sőt az egyház és állam szétválasztásának a követeléséig és egyes országokban annak megvalósításáig. Csak az egyház és állam szétválasztásának megvalósításánál tűnt ki, hogy az alig viheto keresztül másként, mint a keresztyénség tudatos és szándékos háttérbe szorításával, sőt esetleg egyenes elnyomásával.

Amíg azonban az állam ennyire szekularizálódott, elvilágiasodott, laikus állammá lett, addig más vonatkozásban is teljesen átalakult: „*demokratikus*“ állammá lett. Ez a második mozzanat, melyet itt ki kell emelnünk. Északamerikai kezdeményezések nyomán először a francia forradalom építette fel az államot Európában alulról kiindulva felfelé. A „szabadság, egyenlőség és testvériség“ „emberi jogai“-nak a proklamálása az állam alapsejtjévé az egyes polgárt tette meg s elindította a modern demokráciát diadalútján. A 19. század folyamán több-kevesebb következetességgel és kisebb-nagyobb levonásokkal mindenütt megvalósult ez a modern „demokratikus“ állam. Sajátos jellegét úgy lehetne meghatározni, hogy a demokratikus állam szuverén összakarata minden pillanatban újra képződik polgárainak szuverén egyedi akaratából. A polgár azonban akaratát nem tudja egyéneként érvényesíteni, hanem csak csoportokban, azaz a pártok keretein belül. A modern demokrácia a politikai pártok kezébe játssza át a hatalmat s viszont a pártok annál nagyobb súlyt és erőt jelentenek az államban, minél nagyobb tömegeket tudnak mozgósítani. A demokratikus állam ezen természetrajza szükségképen mélyenjáró következményeket rejt magában az államnak és az egyháznak egymáshoz való viszonyára nézve is. A demokratikus, pártokból felépülő államban, mely szekularizálódásának a mértéke szerint magánjogi társulatokba, egyesületekbe szorítja le az egyházat, ill. a felekezeteket, az egyház is egyike a társadalmi tömörüléseknek és csoportoknak s valamely felekezetnek annál nagyobb súlya van,

minél nagyobb tömeget tud mozgósítani. Minél nagyobb számú szavazatot tud valamely felekezet a kezében tartani, annál nagyobb a befolyása az állam-„gépezet“-re s annál jobban kénytelen a szekuláris állam is számolni az illető felekezettel, ill. annak kedvezni.

Nem részletezhetjük tovább: az egyház, ill. keresztyénség és az állam viszonya különböző változatokban ezek közt a vázlatosan megadott keretek közt alakult ki s mozgott a mult században és a jelen század első harmadában. A világháború beláthatatlan következményű szellemi megrázkódtatása azonban e téren is forrongásba hozott mindent. Ma még benne élünk s magunk is szenvedő osztályosai, de egyúttal felelősséggel teljes katonái is vagyunk ennek a forrongásnak. Nem tudjuk, hogy milyen lesz a lassanként kialakuló új világ. Csak néhány irányvonalat lehet megfigyelni.

A legfontosabb s a jövő alakulása szempontjából mérhetetlen jelentőségű talán az, hogy a modern, demokratikus állameszme súlyos válságba jutott. A bolsevizmus, faszizmus, hitlerizmus, a „tekintélyi állam“, „rendi állam“ mindmegannyi kísérletek ennek a válságnak a megoldására s mutatják, hogy ott is, ahol a liberális demokrácia jelszavai még látszólag erőtől duzzadnak, a „modern“ állameszme napjai meg vannak számlálva. Ennek ellenére az új államformák egyelőre csak kísérletek és senki sem tudja, mit hoz a jövő.

II.

Érthető, hogy a modern állam válsága újból kiélezte az egyház és állam egymáshoz való viszonyának évszázados kérdését is. Hiszen az európai történetnek egyik legfontosabb gyújtópontja mindig a keresztyénségnek és a világi hatalomnak egymáshoz való viszonya volt. Nyilvánvaló az is, hogy *az új helyzetben új tájékozódásra van szükség* és pedig annál inkább, mivel a létünk végső alapjait döngető válságban, melynek csak egyik megnyilatkozása és vetülete az állam válsága, az egyházak sem mutatják azt a lerögzített, végérvényesen szilárd szigetet, melyről a válság szennyes áradata hatástalanul visszaverődik. Ez még a római egyházra sem áll, jóllehet talán maga sokszor abban a tévhitben ringatja magát, hogy időfelettinek gondolt tanrendszere dacol a korszakok hullámverésével. Még kevésbé áll ez a protestáns egyházakra, melyek — evangéliumi lényegtartalmuk megüresítése árán — többé-kevésbé szoros szövetségre léptek az újkor uralkodó áramlataival s most ennek következtében a szellemi élet válságának következményeit saját falaikon belül tapasztalják.

Ily körülmények közt az oly égetően szükséges új tájékozó-

dás nem lehet más, mint új eszmélés önmagunkra, evangéliumi hitünk alapjaira s eszmélés az állam értelmére és feladataira. Ebből az eszmélésből természetsszerűleg nem hiányozhatik a felekezeti szín, — hiba volna ennek a tagadása: nincsen más, mint csak felekezeti árnyalatú keresztyénség. A jelen vázlatos fejtegetéseknek is ez a felismerés adja meg a sajátsszerű jelleget.

Az önmagunkra, azaz evangéliumi hitünk végső adottságaira való új eszmélésnek egyik alapvető felismerése, hogy az *Egyház „congregatio sanctorum et vere credentium“* (Conf. Aug. VIII.). Tagjai a „szentek“, Krisztus megváltottai és szentjei, akikről az apostol azt mondja, hogy a „politeuma“-juk, azaz a hazájuk, melyben polgárjoggal bírnak, a mennyben van (Fil. 3, 20) s hogy nincs maradandó városuk e földön (Zsid. 13, 14). Az Egyház tehát nem ennek a mi világkorszakunknak, hanem egy új világnak a valósága. De ahogyan tagjai, a „szentek“, Luther híres kifejezése szerint „*simul iusti et peccati*“ — „igazak és bűnösök egyben“ — s éppen ezért mint egy új isteni világnak a tagjai is itt élnek a földön, úgy van itt köztünk a Krisztus teste, az Egyház is. Méltatlan tagjainak és méltatlan szolgálóinak bűne, hogy földi szervezetében emberi érdekek, hatalmi törekvések mindig istápolásra találnak és mint melegágyban burjánóznak. De földi szervezetének cserépedényében is mindig teljesítenie kell Krisztus rendelte hivatását: hirdetni kell Isten tiszta Igéjét, a Törvényt és Evangéliumot és szolgálnia kell a Krisztus rendelte szentségekkel.

Semmiféle érdek vagy opportunizmus, semmiféle egyházpolitika, semmiféle szövetség a világ hatalmasaival, de még az üldöztetés tüze sem mentheti fel az Egyházat az alól a feladata alól, hogy az Igét hirdesse. Fokozott mértékben feladata az neki, amikor mint a jelenlegi világválságban emberi létünk alapjai, kulturális, társadalmi és állami életünk végső eresztékei meginogtak, recsegnek-ropognak és mindent maguk alá temetve összedőléssel fenyegetnek. Nincs helyünk arra, hogy e válság okait keressük s próbáljuk a felelőseket megállapítani. Ennél sokkal fontosabb, hogy ráeszméljünk az Egyház feladatára. *Ebben a válságos órában az Egyház nem tehet jobb szolgálatot az államnak s vele együtt népünknek és nemzetünknek, mint ha hirdeti neki Isten akaratát éppen az állam értelmére és végső létfeltételeire vonatkozólag.*

Pál apostol a Római levél ismeretes 13. fejezetében azt írja, hogy a „felső hatalmasságok“, vagyis a *felsőbbségek által gyakorolt állami hatalom Istentől van*: Isten rendelte, hogy mint az Ő szolgálója megtorolja a bűnt a gonoszságot cselekvőkön Isten haragjának megmutatásával. Az apostolnak ez a megállapítása tárja fel előttünk az állam igazi méltóságát, de egyúttal a világhoz kötött mulandó jellegét is. Történeti szempontból minden állam em-

beri mű és sokszor bűnös eszközökkel hatalomra törő emberek alkotása. De végső értelme szerint minden állam Isten rendelése. Isten pedig azért rendelte az államot, hogy e világban lehetővé tegye a bűn által megrontott és állandóan veszélyeztetett társas együttélést. A mi világunkra áll a közmondás, hogy homo homini lupus. Itt kell az államnak rendet teremteni, oltalmazni a jókat, büntetni a gonoszokat, mert különben az anarchia lehetetlenné tenné minden együttélést. Itt a bűn világában kell az államnak, mint isteni életrendnek oltalmaznia a becsületes munkát, istápolni, ami szép és jó s minden erejével odahatni, hogy a keretei közt élő nemzet, a gondjaira bízott nép vagy népek megtalálják életlehetőségeiket, kifejthessék kulturális tehetségeiket s oltalmat találjanak ellenségeikkel szemben.

Talán ez a néhány vonás is érzékelteti, hogy milyen sorsdöntően fontos hirdetni az államnak, mi az isteni rendje és rendeltetése. Már ebben is benne van, hogy harcolnunk kell a modern szabadságesszme végletes túlhajtása, az *anarchizmus* ellen, mely minden felsőbbiséget és államot meg akar szüntetni. Az anarchizmus az individualizmusból táplálkozik s az egyén szabadságára hivatkozva akarja az egyéni akaratot korlátozó és a kényszert gyakorló államot megszüntetni. De az egyén „szabadságának“ korlátlan érvényesítése csak akkor nem tenné lehetetlenné az emberek békés együttélését és csak akkor nem jelentené az emberi élet létfeltételeinek végzetes veszélyeztetését, ha minden ember a szó igazi értelmében vett keresztyén volna, azaz ha minden embert a felebarátja javát kereső, minden önzéstől ment szeretet hatna át. A bűn világában, tehát a mi jelenlegi világunkban az anarchizmus az emberiség sírját ássa. De éppen úgy rajongásnak kell minősíteni azt az idealizmusból származó nézetet is, mely szerint az emberiség „haladása“ a történelem folyamán eljut majd arra a fokra, amikor az állam szükségtelessé válik. *Ameddig ebben a világban élünk, addig a bűn világában vagyunk s azért a gonoszság erejét korlátozó államra mindig szükség lesz.*

De küzdenünk kell az ellen a még mindig nagyon elterjedt nézet ellen is, mintha bizonyos államok vagy államformák „keresztyén“-ek volnának. Akik „keresztyén“ államról vagy államformáról beszélnek, azok nemcsak arra gondolnak, hogy valamely állam alattvalói és a felsőbbiségek betöltői keresztyének, azaz megkeresztelt emberek, hanem arra is, hogy bizonyos államok vagy államformák a keresztyén életrendbe tartoznak bele. Azonban az a körülmény, hogy valamely állam alattvalói keresztyének és hogy a felsőbbiségek betöltői keresztyének, még nem teszi az államot, mint olyat keresztyénné, azaz nem veszi ki az államot a teremtés rendjéből, melybe Isten helyezte s nem ülteti át a Krisztus által szerzett, vagyis keresztyén életrendbe, az üdvösség életrendjébe.

Éppen azért, mert az állam elválaszthatatlanul kötve van e bűnös világ életéhez, azért megmarad a teremtés életrendjének akkor is, ha a felsőbbiségeket keresztyének töltik be. Természetesen kívánatos, hogy a felsőbbiségekben minél több és minél inkább a szó igazi értelmében vett keresztyén üljön: hiszen az állam annál jobban tud megfelelni feladatának, minél több a keresztyén a felsőbbiségekben. De óvakodni kell attól, hogy „keresztyén“ államról beszéljünk, mert ez esetben az állam igen hamar diszkreditálja a keresztyénséget, — eltekintve attól, hogy a „keresztyén állam“ fogalma belső hazugságot rejt magában.

Az államnak mint isteni rendeltetésű életrendnek a sajátos természetéből következik még egy másik fontos megállapítás: a keresztyénségnek lankadatlanul és félelem nélkül kell küzdenie az állam modern istenítése ellen. Tudjuk, hogy első századaiban a keresztyénség élet-halál harcot vívott a római impérium ellen. Pedig a római impériumra is vonatkoztak Pál apostol fentebb idézett szavai. Az istenített császárok szobra előtt áldozatot követelő római államhatalom is magán viselte rendeltetésének bélyegét s reá is vonatkozott az ige: „Minden lélek engedelmeskedjék a felső hatalmasságoknak“ (Róm. 13, 1). Ennek ellenére a keresztyének hosszú sora inkább választotta a mártírium útját, semhogy a császárok szobra előtt bemutatott áldozat „formalitásával“ államhűségét igazolta, de önmagát a bálványáldozattal bemocskolta volna. Ez a magatartás első pillanatra látszólag elmentmond Pál apostol fentebb idézett szavának. De csak látszólag. Mert ugyancsak Róm. 13-ban — mint fentebb már rámutatunk arra — az apostol az állam feladatát „Isten szolgálatában“ állapítja meg és pedig mint az apostol mondja: „Isten szolgálja neked a jóra“, azaz azért szolgál az állam, hogy téged, az alattvalót jóra neveljen (Róm. 13, 4).* Ez a meghatározás közelebbi értelmezésül szolgál az alattvalói engedelmesség kötelessége számára. Abban a pillanatban, mikor az állam önmagát istenítve alattvalóit nem neveli jóra, sőt inkább megakadályozza, hogy Istent szolgálják, életbe lép a tanítás: „Istennek kell inkább engedelmeskedni, hogynem az embereknek“ (Csel. 5, 29).

Manapság az állam, nemcsak az istentelenséget vallássá proklamáló szovjet vagy a „totalitásra“ igényt tartó nacionalista állam, — aminél nem szabad kizárólag a hitlerizmusra gondolni, — hanem akárhányszor a demokratikus állam is közel jár ahhoz a veszedelemhez, hogy önmagát istenítse, vagyis, hogy önmagát nemcsak e földi viszonylatokban, hanem általában abszolútnak

* Károli fordítása: „Isten szolgálja a te javadra“, melyet a modern magyar fordítások (Masznyik, Raffay, Czeglédy, hasonlóan az új katolikus fordítás) követnek, helytelen.

minősítse. Gondoljunk csak arra, amit — minden államformától függetlenül — etatizmusnak szoktunk nevezni. Éppen nekünk keresztyéneknek tudnunk kell, hogy az állam joggal vár tőlünk engedelmességet, hogy megadjuk „a császárnak, ami a császáré“, azaz ami őt megilleti (Mát. 22, 21). De ha az állam azt követeli tőlünk, ami az Istené, ha modern formájú áldozatot vár el tőlünk „a császár szobra előtt“ s ezzel a keresztyénséget a saját szekerébe akarja befogni, akkor semmiféle élvezett vagy várt támogatás, semmiféle „jól felfogott“ egyházi „érdek“ és semmiféle néven nevezendő megfontolás sem menti fel a keresztyéneket és a keresztyénség hivatalos vezetőit a kötelesség alól, hogy az „áldozatot“ megtagadják. *A keresztyén Egyház akkor szolgálja a szó igazi értelme szerint az államot, mely neki is hajlékot ad, ha félelem nélkül és könnyörtelenül lerántja a leplet az Isten trónjára ülő földi hatalomról.* Ez bizonyára egyik legnehezebb feladata az Egyháznak, de olyan feladat, amelyet hivatása és küldetése tudatában teljesítenie kell. Ha ennek a teljesítését elmulasztja vagy könnyelmű opportunizmusból elfeledi, akkor hűtlen lesz önmagához és megtagadja Urát, Krisztusát.

III.

Az elmondottak alapján kell keresnünk az irányvonalat, amelyen *egyház és állam egészséges és lehetőleg surlódásmentes együttélése* megtalálható. Az egyház és állam viszonyának helyes alakítása európai kulturánk egyik sorskérdése, mindannyiunkat végső emberi életfeltételeinkben érdeklő, tehát egzisztenciális kérdés. Nekünk protestáns magyaroknak ez a sorskérdés még fokozottan nehéz, mert kisebbségi egyházakban élünk.

Aki végigtekint az egyház és állam viszonyát rendezni törekvő s a történelem folyamán több-kevesebb eredménnyel megvalósított szabályozásokon, vagy aki csak az egyház és állam egymáshoz való viszonyának az alakulását a legújabb korban, a francia forradalom idejétől kezdve kíséri behatóan figyelemmel, az hamarosan rájöhet arra, hogy *nincs olyan megoldási forma, amelyet tökéletesnek és kizárólagosnak, illetve normatívnak lehetne elismerni.* Az adott történeti körülményekhez képest más és más a legjobb megoldás, az a megoldás t. i., amely mellett az állam helyesen teljesítheti feladatát és az egyház is helyesen szolgálhat a reá bízott népnek.

Érdeklődésre tarthat számot és kiemelkedő jelentősége van annak a tanulmánynak, melyet néhány hónappal ezelőtt *Mussolini* az egyik párisi napilapban (Le Figaro, 1934. december 18.) tett közzé, és amelyben az egyház és állam viszonyával foglalkozik. Mussolini óva inti az államot a kulturharc felidézésétől, mert „az

egyház — kiváltkép a katolikus egyház — a legelkeseredettebb harcokból is változatlanul győztesen kerül ki“. Az egyház és állam egymáshoz való viszonyának eredményes rendezése érdekében a legjobbnak találja „a szerződések és konkordátumok rendszerét, azon módszer szerint, mely Itáliában a legjobb gyümölcsöt termette“. Az e rendezés alapjául szolgáló „fasiszta tan“ szerint „az állam szuverén, semmi sem létezhetik kívülre vagy vele ellentétben, még a vallás sem külső megnyilvánulásai szerint; innét érthető, hogy miért tesznek az olasz püspökök az államnak hűség esküt. Másfelől az egyház szuverén saját munkaterületén, azaz a lelki (spirituális) kérdésekben. Időközönként megeskik, hogy e két hatalom találkozik s ilyenkor az együttműködés kívánatos és egyébként ép oly könnyen megvalósítható, mint gyümölcsöző“. „Egyik állam sem annyira tekintélyi állam, mint a fasiszta állam. Egyik sem féltékenyebb mindenhatóságára és tekintélyére. De éppen ezért kerül el a fasiszta, hogy olyan kérdésekbe avatkozzék bele, amelyek joghatóságán túl vannak és számára idegenek... Aki országának vallásos egységét megtöri vagy elhomályosítja, az felségsértést követ el a nemzet ellen“.

A Mussolini által ajánlott megoldási forma, valamint tanulmányának a gondolatmenete általában nem új, de a nagy olasz államférfi az őt jellemző erős reálpolitikai érzékkel ragadja meg azt a megoldási formát, amely mellett a jelen viszonyok közt igen sok érv szól. A katolikus egyház az 1801-ben VII. Pius által Napoleonnal kötött *konkordátum* óta ismételten igyekezett a pápaság és az egyes államok közt létrejött kétoldalú szerződések formájában rendezni a római egyház és az állam viszonyát. A világháború befejezése után pedig a konkordátumok egész sora jött létre, maga Mussolini is világosan céloz tanulmányában a Vatikán és az olasz állam közt 1929-ben kötött szerződésre. Az egyház és állam viszonyának ez a megoldása természetesen nagyon meg is felel a római egyház felfogásának (l. fentebb a római egyház tanítását az államról!) s nem véletlen, hogy az ismert német jezsuita, Pribilla, aki Mussolini említett tanulmányát részletesen ismerteti a „Stimmen der Zeit“ c. folyóiratban, lényegileg magáévá teszi Mussolini gondolatmenetét. Az egyház és állam hatáskörének Mussolini által eszközölt szétválasztása ellen természetesen lehetne kifogásokat emelni. De ettől eltekintve, mégis tanácsos megfontolni, hogy milyen előnyöket foglal magában az egyház és állam egymáshoz való viszonyának a rendezése kétoldalú szerződés útján. Hiszen a konkordátum irányába eső államszerződés segítségével igyekezett tisztázni több evangélikus egyház is jogi helyzetét a legutóbbi másfél évtized folyamán (Bajorországban 1924, Poroszországban 1931, Badenben 1932, ide tartozik a Litvániában megkötött u. n. Memel-egyezmény is, 1925).

Az ilyen államszerződésnek számára nyilvánvaló hátrányt jelent, hogy az egyház munkájának szükségletei politikai alku tárgyává lesznek és hogy csak abban a mértékben biztosíthatók, amelyben a többé-kevésbé jóindulatú állam érzi az egyház erejét. Még ennél is súlyosabb kifogás a szerződéses megállapodások ellen, hogy általuk az egyház az állammal kerül egy szintre: nekünk evangélikusoknak fentebbi fejtegetéseink értelmében ez ellen kell legelőnkebben felemelnünk tiltakozó szavunkat. Mégis minél inkább előrehalad az állam szekularizálódása, annál erősebben válik érezhetővé annak a szüksége, hogy az egyház és állam viszonyát, jogkörét és munkájának határait tisztázzuk és szerződésileg szabatosan körülírjuk. Ez a körülmény magyarázza meg, hogy miért kínálkozik a jelen viszonyok közt alkalmas és kedvező megoldási módnak a kétoldalú szerződés. Segítségével az egyház a jelenlegi államformák keretei közt is viszonylag szilárd jogi alapokra helyezheti s az állam szekularizálódása által előállott kedvezőtlen viszonyok közt is biztosíthatja munkájának nyugodt menetét és folytonosságát. Evangélikus egyházunknak természetesen állandóan emlékeztetnie kell arra a veszélyre, mely az egyházat mint olyat fenyegeti a szerződéses viszonyba lépés által.

Az egyház és állam viszonyának a szabályozásánál azonban *a legfontosabb, hogy rámutassunk azokra az alapfeltételekre, melyek nélkül a mi viszonyaink közt sem az állam nem tudja feladatát betölteni, sem az egyház nem tud szolgálni a gondjaira bízott népnek.*

Jelenleg a magyar protestáns és katolikus egyházak u. n. népegyházak, azaz olyan egyházak, melyek népességük egész újonnan született nemzedékét megkeresztelik s népességük egész felnövekvő és felnőtt generációjára igényt tartanak. Ez a körülmény messze elágazó módon határozza meg azt a munkaterületet, melyen egyházaink dolgoznak, s azokat a munkamódszereket, melyeket alkalmaznak. Évszázadok óta egyházaink berendezkedései mind ehhez a jellegükhöz alkalmazkodtak. Ide tartozik mindenek előtt, hogy minden magyar történeti keresztyén egyház kiveszi a maga részét az oktatásügyből, a kulturális munkából és a szociális népgondozásból. Nem kell hosszasan bizonyítani, hogy az egyházak magyar népünknek Krisztus evangéliumával továbbra csak úgy szolgálhatnak, ha a nevelő és kulturális munkában, valamint a szociális népgondozásban továbbra is kivehetik intenzíven részüket, jóllehet az utolsó évtizedekben az állam mind nagyobb mértékben igyekezett a jelzett területeken irányító befolyást gyakorolni. Nyilvánvaló, hogy a keresztyén egyházak népegyház jellegét súlyosan veszélyeztetné, ha az egyház és állam szétválasztásával az állam teljesen szekularizálná és az egyházakat a jelzett munkaterületekről kizárná. Arról nem is kell szólanunk, hogy az

egyház és állam szétválasztása olyan kultúrharcot idézne fel, amely nemcsak az egyház számára volna veszteséges, hanem súlyos vereségbe vihetné az államot is, — amint azt Mussolini igen helyesen ismerte fel.

De viszont az államnak népünk jelenlegi létfeltételei közt multhatatlanul szüksége van az egyház és pedig magyar viszonyaink közt *minden* keresztyén egyház munkájára: a protestáns egyházak munkájára nem kevésbé, mint a katolikuséra. Az elmélázás óráin talán keseregni lehet azon, hogy a magyar nép többé nem tartozik olyan egységesen a katolikus egyházhoz, mint a középkorban (persze a középkorban is volt hazánknak nem-katolikus keresztyén lakossága!). Ennél a szemléletnél a protestantizmus úgy jelenik meg, mint amely veszélyezteti a magyar lélek egységét. Viszont ugyanennyi joggal lehet keseregni azon is, hogy a magyarság a 16. században majdnem hogy teljesen elért protestáns lelki egységét az ellenreformáció következtében nem tudta megőrizni. Ennek a szemléletnek az ellenreformáció az a szellemi hatalom, mely végzetes lelki antinomiával tölti meg a magyar életet. De kár ezeket a szemléleteket egymással szembeállítani, mert egyik éppen olyan terméketlen, mint a másik s mindegyik mögött egyformán hatalmi érdek húzódik meg. Ma az adott helyzettel kell leszámolnunk és adott létfeltételeink közt kell berendeznünk életünket.

Ennek alapján pedig mindenekelőtt azt kell hangsúlyoznunk, hogy ezeréves történetünk folyamán a keresztyénség a magyar nép egyik legfontosabb életfundamentumává lett, melyet nem lehet sem mesterséges pótlékokkal, valami színtelen modern moralizmussal, az östurániság mondvaacsinált komolytalan pogányságával vagy pedig a nacionalizmussal pótolni. A keresztyén hit népünk létfeltételeihez éppen úgy hozzátartozik, mint a magyar búzából készült kenyér vagy a nyelv, melyben a nemzet él. A nemzet élete ellen követ el merényletet, aki hitét ki akarná tépni szívéből. De végzetes volna és az *egész* nemzet lelki egészségét veszélyeztetné, ha a három keresztyén egyház közül akár csak valamelyik kisebbségi egyház is elhanyagolná szolgálatában. Nyomán olyan hiány és űr állana be a nemzet hitéletében, melyet a két másik egyház nem tudna betölteni s az így beálló genyesedés könnyen az egész nemzet testét pusztulásba sodró rákos betegségé lehetne. Végzetes tévedés volna azt gondolni, hogy az egyik egyház sorsát függetleníteni lehet a többiekétől. Ma is áll rájuk a szécsényi országgyűlés emlékére vert emlékpénzek jelmondata: „Concurrunt, ut alant“. Versenyezniök kell egymással, hogy a közös oltárnak a tüzet táplálni, a felekezetek közti harmóniát ápolni tudják, s így szolgálhassanak népünknek az egy igaz evangéliummal. Az államnak a nemzetért kell védenie a magyar ke-

resztyén egyházakat, támogatnia kell őket szolgálatukban és amennyire ahhoz hatalma van, egyengetnie kell útjukat, hogy szabadon, azaz belső életfeltételeiknek megfelelően végezhesék szolgálatukat.

Nincs időnk arra, hogy ezeket a vázaltszerűen felrajzolt követelményeket részletezzük. Aki ismeri a jelenlegi helyzetet, az tudja, hogy az elmondottak ma hazánkban igen sok vonatkozásban megvalósítatlan követelmények. De reális és szükséges, egyúttal pedig megvalósítható követelmények. *Ma a magyar keresztyén egyházak viszonya az államhoz még nem sebesedett ki fájdalomossá, nem mutatja az akut betegség képét. De hogy ilyen állapot be ne következhesék, azért szükséges az immár új rendezésre megérett kérdések bátor, erőskezü megragadása és egészséges megoldása.**

Lic. dr. Karner Károly

* Az egyház és állam viszonyának fenti rajzolatához felhasznált irodalom részletes felsorolása helyett inkább a „*Kirche und Welt*“ c., a „Gyakorlati Keresztyénség Ökumenikus Tanácsának Kutatóintézete“ által kiadott sorozat 3. kötetére utalunk, mely „*Die Kirche und das Staatsproblem in der Gegenwart*“ címen jelent meg (2. kiadás, Genf, 1935). E kötet 223—227. lapjai részletes bibliográfiát is tartalmaznak. Kiegészítésül azonban mégis utalni kell Oeschey lipcsei professzornak „*Staat und Kirche nach katholischer und evangelischer Anschauung*“ c. tanulmányára („*Zeitwende*“, 1934, I. 95—108. és 168—180. lpk.), továbbá Dibelius Ottó „*Staatsmänner vor der Kirchenfrage*“ c. tanulmányozatára, mely a „*Furche*“ 1935.-i évfolyamában jelenik meg. — Luthernak az államról szóló tanításához mindenképp v. ö. „*Von weltlicher Obrigkeit*“ c. 1523-ból való iratát. — Az Egyház lényegére nézve v. ö. „*Az egyház lényege az Ágostai Hitvallás szerint*“ c. tanulmányomat a „*Hitvallás és Tudomány*“ c. emlékkönyvben, Sopron, 1930., továbbá: *Wiczian Dezső*: „*Luther egyházfogalmának gyakorlati jelentősége*“ c. értekezését, megjelent a „*Lelkipásztor*“ 1932.-i évfolyamában. — *Mussolini* tanulmányához v. ö. Pribilla megjegyzéseit a „*Stimmen der Zeit*“ben, 1935. április. 59—62. lap.

Az egyház szabadsága az államban

Az egyház szabadsága az államban az államnak és az egyháznak létföltételeitől mint összeható tényezőktől függ. Annak a kérdésnek vizsgálatánál, hogy ezek egymás mellett milyen mértékben érvényesülhetnek, azt kell szem előtt tartani, hogy az állam alaki, az egyház pedig tartalmi fogalom. Az állam jellemzője az, hogy uralkodó társadalom; a tartalom, amely betölti, lehet nagyon különböző, faji, vallási, katonai, gazdasági, kulturális, nemzeti, egyetemes emberi. Ez a tartalom változhatik, sőt az idők folyamán ugyanazon a területen és ugyanazon embercsoport körében kisebb-nagyobb mértékben csakugyan változik, ám ez a változás az állam államéletét nem érinti. A tartalom változásával változhatik az uralom formája is; természetes például, hogy a tekintélynek feltétlen hódolatot követelő, a nagyvagyonúak uralmára berendezett, a hierarchikus pravoszláv egyház vallási rendszerét propagáló orosz cári birodalom helyébe lépett s az alsó néposztályok akaratára épített, kommunisztikus és vallástalan szovjet-országban az egyeduralkodó önkényét a proletár-diktatúra váltotta fel. De az alak változhatósága sem szünteti meg a fogalom alaki voltát. A mértani ábrák közt is az egyik kör, a másik négyszög, a körből csinálhatunk négyszöget is, ha megnyirbáljuk, de csak mértani ábra marad. Az ellenben, hogy a mértani ábra miből van, etekintetben nem lényeges. Az aranyból való négyszög éppen úgy négyszög, mint a papirosból kivágott. Persze, a tartósság szempontjából nem közömbös a tartalom, ám amíg megvan, amíg széjjel nem mállott, akármilyen tartalmú állam csakúgy állam, mintahogy akármilyen anyagból formált négyszög csak négyszög.

Az egyháznál ellenben nem a külső, hanem a belső, ami a fogalmat adja. Az egyház létele szempontjából meg az a közömbös, hogy az uralomnak vagy alávetettségnek milyen fokán van. A katakombákban csöndben meghúzódó, a megfeszített Krisztust elrejtőzve imádó, a cirkusz népének mulattatására vadállatok elé dobott keresztyének egyháza bizonyára nem kevésbé volt egyház, mint a művészi remeknek készült katedrálisokban szolgáló papok serege, élén a szegények közt élt és bűnösök közt meghalt Jézus előtt alázatosan térdet hajtó főpapé, akinek áldó kézmozdulatát ezek leborulva várják s akinek szemöldöke országok sorát döntheti el. Az egyházat ugyanis egyedül a benne levő tartalom teszi egyházzá, az, hogy Jézus Krisztus népe legyen; ellen-

ben az, hogy milyen uralmi alakban szolgálja Krisztus királyságát, hogy a vele együtt élő emberi társadalmak között milyen helyzetet foglal el, etekintetben semmit sem jelent. Itt az a döntő, hogy valóban Isten országa-e, amely léleekben és igazságban imádja az Urat. Mert ha valóban az, akár földi tiszteletben és tekintélyben él, akár üldözött és elvetett állapotban nyomorog, akár megfogadják szavát, akár kigúnyolják, Istennek valóságos anyaszentegyháza éppenúgy, amint Jézus valóságos Krisztus volt virágvasárnapján és nagypénteken egyaránt.

Abból pedig, hogy az állam az uralom alakja, amelynek tartalma változhatik, az egyház ellenben változatlan tartalom, önként következik, hogy az egyház létföltételeit állandóbb ismertetőjelekkel lehet meghatározni, tehát az egyház szabadságának kérdését állandóbb eredmények várásával az egyház oldaláról lehet vizsgálni.

Ez megint nem azt jelenti, hogy az állam körében beállt változások nem gyakorolnának befolyást az egyház életére és szabadságának mértékére. Az állam bizonyára felemelheti és elnyomhatja az egyházat, hatalomhoz juttathatja és földönfutóvá teheti. A történelemben látunk példát egyikre is, másokra is eleget. Az is látható, hogy az új világ sem kedvez a hit és lelkiismeret kérdéseiben sem az egyéni szabadságnak s a minden téren előnyömlő állami beavatkozás ezen a téren is váltakozásokat okoz. Mindazáltal nem lehet arra gondolni, hogy a szociális érdekeknek az egyéni érdekek felé emelni akarása éppen az egymás terhét hordozó nagy szociális elvét világgá kiáltó keresztyénséggel vagy annak bármelyik ágával szemben a megbénítás eszközeit keresse. Ha ilyen irányzat ideig-óráig érvényesül is, a fejlődés általános törvényéből következik, hogy az egyszer már elért eredmény legfeljebb a hullámvonal lefelé haladó ívébe jutott, de meg nem semmisülhet. A hit és lelkiismeret szabadsága, amint egyszer gyökeret vert, többé egészen ki nem irtható.

Abból kell kiindulnunk, hogy a modern állam, ha erőteljesebben avatkozik is be az uralma alatt lévő társadalmak életébe, ezt a közjólét érdekében teszi, tehát kerül minden olyan beavatkozást, amely az állam alattvalói nagy részének, talán legnagyobb részének, elviselhetetlen fájdalmat okozna. A vallás és azzal kapcsolatos intézmények korlátozása pedig nyilvánvalóan a legszélesebb körök és legkülönbözőbb társadalmi osztályok érzékenységét érinti. Valószínű, hogy a szovjet-országban is a vallástalanság kegyetlen vallásának türelmetlen kényszere szűnik meg leg hamarabb.

Bármennyire valljuk tehát, hogy az állam éppen azért állam, mert parancsolhat a maga területén minden egyesnek és minden alakulatnak, földi vonatkozásban az egyháznak is, még

sem tartjuk lehetőnek, hogy a vallás és egyház állami kényszer alá helyezése a jövőben tartósan lehető legyen. Hiszen elképzelni sok mindent lehet; akár azt is, hogy az állam a lakosság minden férfi tagját kivégeztesse, csak éppen az a kérdés, hogy az ilyen megzavarodott állam mennyi ideig tarthatja államként magát. Az alattvalóknak, vagy azok túlnyomó részének boldogulhatása végett az állam a korlátoknak egész tömegét állíthatja fel; parancsolhat az alattvalójának meghatározott életrendet, elveheti a vagyonát, szabadságát, sőt az életét is, anélkül, hogy ezért egészben véve szabadságellenesnek lehetne mondani. De az az állam, amely a hatalma alatt állóknak minden megmozdulását korlátok közé szorítja, a romlás és pusztulás országa. Az meg magától értődő, hogy a több emberből álló kollektív személynek sem lehet az élethez kevesebb joga, mint az egyesnek, mert lételetét éppenúgy nem az államtól nyerte, mint az ember.

Másrészt az egyház egészen jól megél az állam szuverénitásának teljes érvényesülése mellett. Az egyháznak nincs szüksége arra, hogy a maga akaratát ezen a földön minden vonatkozásban megvalósítsa, csak arra, hogy mint Isten országának földi képe a maga feladatai körében Krisztus királysága alatt alázatosan munkálkodhassék. Sőt — a történelem bizonyítja — megél akkor is, ha az állam lehetetlenné tenni igyekszik. Mert az egyház, csakúgy, mint az ember, meg tud élni szabadság nélkül. Hogy a szabadságot mégis a létföltételek közé sorozzuk, annak oka az, hogy ezek alatt nem a puszta életben lét lehetőségének, hanem a megélés valamely biztosítottóságának föltételeit értjük. Az óceán közepén egy szál gerendán élelem és ruha nélkül úszó hajótörött is él, lehet, hogy életben is marad, de azért nem mondhatjuk, hogy a létföltételei biztosítva vannak.

Mivel az állam létföltételei az állam tartalma szerint változó, erről az oldalról szemlélve csak annyi eredményhez jutunk, hogy az állam szuverénitását csorbíthatatlanul meg kell óvni és egyházi érdekből nem szabad akadályozni. Ellenben az egyház állandó létföltételeit meg tudjuk határozni az ő állandó feladataiból: Krisztus királyságának földi határait állandóan fenntartani, sőt terjeszteni, alattvalóit tanítani a jóra, megóvni a rossztól, a bűntől és csüggedéstől s ezzel Krisztus király udvarába az üdvösségre vezetni. Erről az oldalról tehát kétségtelen támpontokat nyerünk.

Arról szólni is felesleges, hogy az önmaga alapjává tett vallási rendszer részletes megállapítása, valamint a vallásgyakorlat módjának és rendjének meghatározása tárgyában minden külső tényezőtől függetlenül rendelkezhetés az egyház létföltételei közé tartozik. Etekintetben nem lehet az állam részére más jogot elismerni, mint azt, ami az önvédelemből következik, hogy t. i. eltilthatja a vallási rendszernek olyan parancsát, vagy a val-

lás gyakorlásának olyan módját, amely az állam létföltételeivel ellenkezik.

Nem kevésbé az egyház létföltételei közé tartozik a saját külső szervezetének meghatározása és berendezése. A kollektív személy csak az általa megbízott emberek, mint szervei által működik, tehát szervezet nélkül nincs élete. A szervezetnek pedig a kitűzött célhoz és feladatkörhöz kell alkalmaztatni. Egyik kollektív személy sem tud, akár megakadályozzák a szervezkedését, akár nem önmagából kifejlesztett szervezetet erőszkölnak rá, önmagának megfelelő életet élni. Az egyház sem. Ebben a vonatkozásban is csak a szuverén önvédelmét fogadhatjuk el korlátnak, hogy ugyanis sem a szervezet szabályainak, sem a megvalósítás körében beállított szervek minőségének vagy működésének nem szabad ellenkezni az állam létföltételeivel. A szervezkedés ügyében, mind a szervezet megállapítása, mind a szervek megalkotása tekintetében, nem egyszer tett az egyház az állam részére engedményt, természetesen többnyire valamely anyagi vagy más előny elnyeréséért, ez azonban mindig a szabadság rovására esik.

A létföltételek gyakorlati megvalósulása, hogy a szervezet akadálytalanul működhessek mindazoknak a feladatoknak körében, amelyekkel az egyháznak a maga mivolta szerint foglalkoznia kell. Istentiszteletek tartása, vallásos cselekmények végzése nélkül nincs vallásos élet; az egyháznak tehát szüksége van ezek szabadságára és arra is, hogy a vallásos élet erősítése végett tagjait felkereshesse, vallásos köröket, társulatokat alakíthasson és működtethessen s minde munkájában ismét csak az állam szuverénítésának épen tartása legyen a korlátja.

Mivel az egyháznak feladata, hogy tanítson minden népet, szüksége van arra, hogy a tanítást végezhesse nemcsak a vallás tanainak az istentisztelet keretében hirdetésével, hanem gyermekeknek és felnőtteknek templomon kívüli rendszeres vallásoktatásával és ennek mértékét, módját, eszközeit maga határozza meg. Nem lehet azonban elvitatni az államnak azt a jogát, hogy a maga és alattvalói jóvalta érdekében etekintetben is gyakoroljon felügyeletet. Egészen megokolt például, ha az állam a közegészségügy védelmében tiltakozik túlságosan zsengekorú gyermekeknek vallásoktatás címén szellemi megerőltetése, vagy nagy tömeg gyermeknek egészségtelen, kevéslevegőjű helyen összezsúfolása, a jövő nemzedéknek ezzel előidézett testi elsatnyulása ellen. Sőt bármennyire kellemetlen hangzású a szószék-paragrafus, nem volna az állam uralkodó-társadalom mivoltával s a közrend érdekével összeegyeztethető, a templomi szószéket azilummá tenni és elnézni, hogy ott az állami főhatalom vagy a társadalmi rend ellen izgatni lehessen. Bizonyára nagyon súlyos kérdés itt a határ vonal megállapítása, mert könnyen megtörténhetik, hogy államellenes-

ség címén megtámadnak szorosan vallási tanításokat is. Ám az elhatárolás az állam és az egyház valódi létföltételeinek egybevetésével minden esetben lehető.

Az egyház a maga feladatának tekintheti azt is, hogy nemcsak vallásoktatással, hanem általában minden ismeretkörre kiterjedő tanítással foglalkozzék, hiszen a világnézet kialakulására minden ismeret közlésével befolyást lehet gyakorolni. Az egyház valójában akkor teljesíti feladatát, ha képessé teszi tagjait arra, hogy minden jelenséget a Krisztus oldaláról vizsgáljanak és minden kérdést a Krisztus segítségével akarjanak megoldani. Másrészt éppen a tanításnak világnézetet formáló hatásából következik, hogy a szuverén államnak joga van alattvalóit a maga által leghelyesebbnek tartott irányba vezetni és evégett az iskolaügyet kezébe venni. Ez azonban nem jelentheti azt, hogy az egyházat meg kell fosztani az iskolafenntartás lehetőségétől, csupán azt, hogy az egyház iskolája se szolgálhasson olyan eszményeket, amelyek az állam létföltételeivel ellentétesek. De ebből következik, hogy az egyház, ha csak nem áll a lényében valójában nem tartozó törekvések szolgálatában, nem fog az iskolai útján az alattvalói szükségleteinek kielégítésére elfogulatlanul törekvő állam rendelkezéseivel ellentétbe kerülni.

Az egyház feladata az is, hogy tagjait nemcsak tanítsa a jóra, hanem vissza is tartsa a rossztól. Ezért van szüksége a megtévedőkkel szemben a fegyelem gyakorlására. Ebben a vonatkozásban az állam részéről emelhető korlátot nagyon szabatosan határozza meg a magyar törvény, az 1895. 43. t.-c.: Egyházi fenyték nem alkalmazható senki ellen abból az okból, mivel az illető törvényben rendelt valamely polgári kötelességét teljesítette, vagy törvényben tiltott valamely cselekvést nem vitt véghez, vagy pedig mivel törvény által engedett polgári jogait szabadon gyakorolta. Ezen felül az állam legfeljebb még azt kívánhatja, hogy az egyházi fenyték ne tegye az egyház tagját, mint az állam alattvalóját, állampolgári kötelessége teljesítésére képtelenné, alkalmatlanná vagy kevésbé alkalmassá.

A rossztól való megmentéshez tartozik a csüggedéstől, elkeseredéstől, Isten iránti bizalom elvesztésétől való megóvás is, tehát a szeretet munkája, a jótékonyág rendszeres gyakorlása, az elhagyottak védelme, a bűnbeesetteknek a jó útra visszavezetése, a szenvedők vigasztalása, az inségesek nyomorúságának enyhítése, a munkanélküliek kenyérkeresethez juttatása, egyáltalán mindaz, ami a társadalom visszáságaiból és a'vagyon egyenlőtlen megoszlásából származó bajok orvoslása végett szükséges. Ebben a munkában az állam nem korlátozója, hanem — mind nagyobb mértékben — versenytársa az egyháznak. E sok anyagi erőt is kívánó munka versenyében természetesen az erősebb állam nyo-

mul előtérbe. De azt nem kívánta semmiféle állami érdek, hogy a gyöngébb versenytárs teljesen kiszorítottassék s azért az állam akkor jár el bölcsen, ha munkáját első sorban a más által elhanyagolt munkaterületen teljesíti.

A személyiség teljes kifejtésével vele jár a saját ügyek önálló intézése. Az önrendelkezési jog sem járhat az állam szuverénitásának sérelmével; ám az egyház autonómiájának bármely korlátozását csak ez az egyetlen érdek okolhatja meg. Ezt pedig ki lehet elégíteni az egyházi szabályalkotás olyan felülvizsgálásával, aminő a *ius placeti* formájában jelentkezik vagy aminőt a magyar törvényhozás a két evangéliumi egyházra állapított meg. Ezen felül elég az államnak arra ügyelni, hogy az egyház az önalkotta szabályokat megtartja-e.

Mint hogy az egyház munkája anyagi eszközöket is kíván, anyagi eszközök szerzésének és bírásának biztosítására is szükség van. Ebben a vonatkozásban az állam a vagyon és jövedelem célszerű megoszlása, különösen a mezőgazdasági ingatlanoknak a velük foglalkozók kezére juttatása érdekében tett rendelkezésekkel állíthat korlátot. De ezen mindenkit kötelező korláton belül az egyházat nem lehet megfosztani attól a jogtól, hogy bárminő vagyont akár tulajdonba, akár használatra szerezhessen, kezelhessen és a maga céljára fordíthasson. Annál inkább el kell ismerni azt a — valójában kevesebbet jelentő — jogát, hogy kezelésre elfogadhasson alapítványt és az alapítványi vagyon, valamint annak felhasználása tekintetében csak arról való meggyőződésre tartozzék az államnak alkalmat adni, hogy az alapítvány célja az állam érdekével összefér, meg hogy az alapítványt valóban a kitűzött célra használják.

Az anyagi eszközök megszerzése végett az egyház elfogadhat adományokat is. Kivált tagjai rendszeresen teljesítenek ily szolgáltatásokat. Etekintetben az állam bizonyára állíthat korlátot. Nevezetesen a javak egyenletes megoszlása érdekében meg szabhatja az alkalmazottak javadalmának legmagasabb mértékét, úgyszintén az egy — akár fizikai, akár kollektív — személy által bírható vagyon nagyságának felső fokát is, amivel az egyházi költségvetést meghatározott keretek közé szorítja. Másrészt meg akadályozhatja az adakozás olyan mértékét, amely az adakozók elszegényedését s ezzel a közsegélyre szorulóknak számának megnövekedését eredményezhetné. Ennek a közgazdasági szempontból megokolt szabálynak megállapításánál azonban nem való a vagyon vagy jövedelem bizonyos hányadát szabni határuul. Könnyen lehet, hogy éppen az egyház nevelő munkájának hatása alatt csökkennek a felesleges és káros kiadások s az egyház részére adakozók a túlzottnak látszó adakozás mellett is jobbmóduakká lesznek, mint azok, akik az egyház munkájának áldásos hatásában nem

részesedve, könnyelmű vagy bűnös szenvedélyek kielégítésére költik jövedelmüket.

Az egységes hányad szerinti adó-maximum megállapítása is megokolt akkor, ha az egyház a kívánt szolgáltatást az érdekelt tagok megkérdezése nélkül szabja meg és kényszerrel hajtja be. Mivel a fizetni vonakodót csak az állam kényszerítheti, elkerülhetetlen a *brachium saeculare* igénybevétele, aminek feltételül pedig az állam joggal tűzheti azt a kikötést, hogy ő határozza meg a kényszerrel behajtható szolgáltatás legmagasabb mértékét. Egyoldalúan megállapított kötelezettség kikényszerítése nem tartozik az egyház létföltételei közé, sőt éppen az a biztosítéka az egyház fennmaradásának, hogy tagjai önként szolgáltatassák az egyház munkájához szükséges eszközöket.

Míg az egyház személyiségének kifejthetését és szabad működését létele feltételei közé kell sorozni, az államtól vagy bármely más külső tényezőtől származó segítséget, támogatást vagy külső dísszel felruházást nem lehet ide számítani. Ezek elmaradását nem tekinthetjük tehát az egyház szabadsága rovására esőnek. Az egyház nem kívánhat az államtól ingyen támogatást; ha ilyenben részesül, azért valamilyen formában ellenszolgáltatást ad és ezzel szabadságából veszít. Vagyis íme, nem az állami támogatás hiánya, hanem annak megadása jár az egyház szabadságának korlátozásával.

Még kevésbé emeli az egyház szabadságát, ha az állam nyilvános testületi jogokkal vagy privilégiumokkal ruházza fel. A külső hatalom az egyház részére csak akkor jelent különleges szabadságot, ha más földi hatalom nem áll felette, vagyis ha ő maga az állam. De az az állam, mely az egyházzal nem ugyanaz a személy, hasztalan ruházza fel az egyházat akármekkora jogokkal, mennél inkább a maga testébe illeszti, hatalmának mennél inkább részesévé teszi, annál inkább semmisíti meg az egyház egyéniségét, önállóságát, szabadságát. Az államtól nyert minden közjogi jogosítás, minden privilégium, minden rangosítás egy-egy aranyos kalitka, amelyben lehet megelégedett, jó módban élő, feladatai teljesítésére könnyebben képes, csak éppen szabad nem lehet.

Az eddig elmondottak azonban csak akkor valóban helytállóak, ha az egyház helyzetét az államban elvontan nézzük, vagy — ami egyébként majdnem odamegy ki — ha az államban egyetlen egyház van. Mihelyt több egyház él az állam területén, nagyon bonyolódik a kérdés és a bonyolódottság nemcsak az egyházak nagyobb számával növekszik, hanem annál nagyobb, mennél inkább egymással egyenlő vagy egymást megközelítő erejű egyházak élnek ugyanabban az állami kötelékben. Ahol az egy államban levő több egyház mindegyike népes és erős, ellentét és össze-

ütközés könnyen előáll és az államra a különböző egyházak tagjai, mint egyaránt saját polgárai közti béke és összhangzatos együttműködés biztosítása végett számos feladat várhat. Az ily célból való beavatkozás azonban nem az egyházak, annál kevésbbé azok egyikének érdekében teljesítendő, hanem az államnak magának és alattvalóinak a védelmében, hogy nevezetesen az állam uralma alatt levő személyek a köz javára fordítandó erejüket ne egymás erejének csökkentésére s ezzel az államnak is gyöngítésére használják. Az egyház szabadságának kérdése éppen ilyenkor válik aztán valóban aktuálisá.

Mind az egyház szabadságára nézve legkedvezőbb, mind az államra nézve legkellemesebb, ha az állam nem siet a beavatkozással. Ha azonban a beavatkozás kikerülhetetlen, döntő szempont, hogy az állam az egyházak egyikét se favorizálja, mert minden kedvezés a többi egyház szabadságának korlátozását, esetleg elnyomását jelenti. A kedvezés pedig nemcsak pozitívumokban, azaz előnyök nyújtásában állhat, hanem negatívumokban, azaz a másik rovására tett túlkapások megszüntetésének elmulasztásában.

Több egyháznak egy államban együttélése esetén az államnak esetleg éppen az egyházak szabadsága védelmében kötelessége az egyházak valamelyikének vagy többjének szabadságát korlátozni. A különböző egyházak hittana, szervezete, működési módja annyira különböző lehet, hogy a közöttük teljes egyenlőséggel elbánás summa iniuria volna. Amint az emberek közti egyenlő elbánást nem az az állam valósítja meg, amely mindenkinek mindent egyformán megenged, hanem az, amely a gyöngébbet megmenti az erősebb vagy pénzesebb részéről fenyegető rabszolgaságtól, úgy a kollektív személyek, tehát az egyházak közt is abban van az igazi szabadság biztosítása, hogy létföltételeiket necsak az állam maga ne vonja el, hanem mások, közelebről más egyházak által elvonatni se engedje.

Igy kell aztán jutni olyan eredményekhez is, amelyek az elvont szemlélet körében megállapítottakkal ellentétben állóknak látszanak. Előfordulhat például az is, hogy valamelyik egyház hit-tételként tanított szabályának teljes érvényesülését meg kell akadályozni, mert más egyház létföltételét sérti. Közismert példa erre a vegyes házasságból származó gyermekek valamennyijének az egyik fél vallásában nevelésére irányuló kívánság azon az alapon, hogy annak az egyháznak tagjától származó gyermek máshova nem tartozhatik, ami aztán más egyháznak a vegyes házasságok révén elnéptelenedését vonná maga után. Ilyen az a törekvés, hogy az egész házasságügy jogi rendezésénél az egyik egyház hit-tani alapra helyezett követeléseit teljesen érvényesüljenek, ami szintén a többi egyházak háttérbe szorításával és megbénulásával

járna együtt. Másrészt a több egyház egy államban konkurenciája esetén jogosultnak lehet elismerni olyan kívánságot, amely elvi szempontból nem helytálló. Így nevezetesen ámbár az egyház nem kívánhat az államtól a maga részére semmiféle előjogosítást, mégis abban az esetben, ha a több egyház valamelyike ilyen előjogosításban részesül, a többi is kívánhatja a hasonló elbánást, mert ellenkező esetben szabadságát amannak kedvezőbb helyzete veszélyezteti.

Ez az ellentét az eredmények tekintetében mégis csak látszólagos. Mert valójában a kérdés helyes eldöntése ilyenkor is a létfeltételek biztosításának helyes mérlegelésén fordul meg. Az egymással ellentétes érdekű egyházak szabadságának kikerülhetetlen korlátozása ugyanis addig a mértékig jogosult, ameddig azok fennmaradása lehetetlenné nem válik. A közel jövő, sőt részben már a ma állama a társadalom életének rendezésében az egyiknek meglevő szabadságát csökkenti, hogy a másoknak életét biztosítsa. Amire nagyon ügyelni kell, az, hogy a többiek életének biztosítása érdekében beavatkozás valóságos szükséglet legyen és ne csak ürügy a szabadság elvételére.

Ez az út az egyház szabadságának védelmében is.

Dr. Sz. Kun Béla

Nemzet és állam

Új eszmék új világot teremtenek a régi helyén és lassan — de már felismerhetően — kezd kibontakozni a XX. század világképe, amely elűtő lesz mindattól, amit a XIX. század boldog optimizmusa a társadalmi együttélés törvényei gyanánt felismert, de semmiben sem fog különbözni a politikai tudomány megismerésében a világtörténelem gyorsan lepergő századaiból leszűrődött államismeretektől. A politikai tudomány, amely elhaló eszmények, kihűlő államok, új, virulens, társadalmakat, nemzeteket és államokat formáló ideák és ezeknek lassan-lassan történelemmé válása közepe is, éber gonddal áll őrt az emberiség nagy életigazságai mellett, fokozott érdeklődéssel nézi a századforduló nagy politikai, — államok és nemzetek belső strukturáját is átalakító — eszmevilágát és a nagy harcban nem tud többet látni, mint egy új periodus kezdetét, amelynek egyszer természetesen vége is lesz.

Átalakulóban van, sőt jórészt átalakult az államról vallott felfogásunk és a nemzeti eszme is, amely ma korlátlan uralomra jutott, mondhatni kiteljesedett, korunk uralkodó eszménye lett azáltal, hogy az államot — annak jogi kereteit meghagyva ugyan — de ön maga alá rendelte és világrendező elvévé vált. Állam és nemzet, a történelem során annyiszor és annyiszor két egymással szembenálló fogalom, ma megtalálták egymást s az állam a maga régi értelmezésében inkább csak funkcionális keret lesz, amelyen belül a nemzet éli a maga sajátos életét. Az eszmék mindig előbb járnak az eseményeknél s a politika tudományának az a tapasztalati megismerése, hogy az eszmék mindig teoretikus utat tesznek meg előbb, hogy azután az élet élő valóságában, az emberiség életében hatóerőkké váljanak. A politikai eszmék mindig teoriában születnek meg, ott szerzik meg a maguk kezdeti energiáit, hogy később, a kor szellemét kialakítva és azt befolyásolva, az emberiség történelmében, ha kell, vérrel és vassal a maguk — sajátos, önmagukban zárt — pályáját megfutva, elhaljanak s helyüket új eszményeknek adják át. Az uralkodó eszméknek az összeütközéseitől támad a történelem örök *circulus vitiosus*a, amelyet azonban csak történelemfeletti erők és eszmények abszolútumot jelentő igazságai mellett ismerhetünk fel.

Az állam, mint mindig, úgy most is elsősorban intézmény, alakulhat és elmúlhat, kereteit és intézményeit más-más erők irányíthatják, nem részese az isteni teremtésnek, hanem annak csak következménye. A nemzet, amely ma az állam kereteit betöltő dinamika, azonban már részese a teremtésnek s ha a teológiai hierarchiában gondolkozunk, úgy a nemzetet valóban az

állam felett állónak kell elismernünk, mert minden nemzetben az Istennek világot teremtő akarata nyilatkozik meg, amelynek sajátos földi rendeltetése és hivatása van. Ha tehát a nemzet és az állam ütközik, úgy a nemzet az előbbrevaló érték, a *ius divinum* örök részese, mint az állam, amely mégis emberi munka és emberi intézmény. El tudunk képzelni egy állam nélküli világot — amiképen az emberiség őskorában volt is — de nem tudunk elképzelni egy nemzetnélküli világot.

A történelem folyamán azonban nem volt az mindig úgy, hogy a nemzet államfeletti erővé nőtt, sőt a legutóbbi időkig az állam létének okát és célját önmagában bírta. Élete, funkciói kívül estek a nemzetten s azzal gyakran még nem is találkoztak. Ez igen természetes már csak azért is, mert a nemzet jelenlegi imperiális formájában, a francia forradalom következménye, amely a napoleoni háborúk felkeltette reakcióban találja meg a maga életrekeltőjét, hogy a XIX. századon keresztül — különböző és még kifejtendő behatások alatt — az emberi életnek s azon keresztül alkotott intézményeknek, így az államnak is, egyedüli céljává váljon.

Az állam alakult aszerint, amint a nagy statikus energiái (terület és nép) változtak vagy amint a dinamikus energiái (államhatalom birtokosai és az állami élet összes faktoraira ható szellemi tényezők) azt parancsolták vagy irányították. Éppen ezért egy állam történelme sem más, mint az állami élet ezen belső faktorainak egymásközi harca azért, hogy egy adott helyzetben az állam erőviszonyait kialakítva, ezzel az államnak sajátos azon időbeli jellegét megadják.

Az államot másodlagos jelentőségében és fontosságában látjuk ma a nemzettel szemben. Hatását és jelentőségét azonban nem szabad lebecsülnünk s benne az emberiség életének egy oly nélkülözhetetlen, pótolhatatlan értékét kell látnunk, melynek fenntartása az emberiség civilizált életével egyet jelent.

Az állam is fejlődött és alakult az idők folyamán s korunk nagy fordulata, amely az államnak a XIX. századbeli képét változtatta meg s a mindenható, a „totalis“ államot teremtette meg, éppen csak a XIX. század államfelfogásával szemben látszik olyan nagynak.

Az államnak mindig lényeges alkotóeleme volt maga a hatalom — a hatalom szót a következőkben nem közjogi értelmében használjuk, hanem mint politikai tudományos fogalmat —, mert ebben a hatalomban testesült meg maga az állam és ez a hatalom volt tulajdonképpen az a dinamikus erő, mely az állam életét kitöltötte és azt jelentette. Állam hatalom nélkül élettelen és jelentőség nélküli intézmény, amely csak társadalmi szervezet. Az államhatalom természete, eredete és az arról vallott felfogás azon-

ban az, amely, ha egy államot az evangéliumi bíráló örök érvényű mérlegére állítunk, az állam igazi értékét jelenti. Az államhatalom természetében, már csak azért is mert hatalom, szükségképpen van valami az erőszakból, a kényszerből — ennek egész elméleti kifejtésénél gondoljunk akár Nietzsche „Willen zur Macht“ vagy Henri Bergson „élan vital“-jára, vagy a legnagyobb praktikusra, Machiavellire — tehát az államhatalom természete az, amelyen át egy állam jelentőségét megmérhetjük és bírálhatjuk.

Az államhatalom mindig, szükségképp és következetesen, mert természetében volt, a maga uralmának kiteljesedésére törekedett. Ezzel a hatalmi vágygal szemben, amely az élet ős elemeiből ered, természetszerűen fakadt a védekezés kényszere, amely az alattvalóknak az államhatalommal szembeni igényét védte, megszervezte és az államot a maga eredeti hivatásának irányába kényszeríteni kívánta. Nemcsak Platon állambölcselete, de a modern állam számára először Aquinoi Szent Tamás bölcselete az államalkotó polgárság szervezkedését jelöli meg, mint természetes szabadságot a fejedelmi abszolutizmussal szemben. Ez a — minden államban, minden társadalomban — egyaránt ható, egymással szemben ellentétes, de az állam statikus energiái által befolyásolt két erő az, amely minden államon belül a politikai életet alakítja.

Éppen ezért az államhatalom természete, belső törekvései és az állam egyetemes céljához való viszonya az, amelyre az igazi értéktétel támaszkodni fog.

A XIX. század államának megismerése nélkül nehezen megítélhető a XX. század most keletkező és még ki nem alakult új államrendje. A XIX. század — e megismerés szempontjából — a francia forradalommal kezdődik és 1918-al végződik. A XIX. század a francia forradalomban születik meg, a század a nagy forradalom eszmevilága körüli harcokban telik el s alig van olyan eseménye, amely ne a francia forradalom eszmevilágából következne. Az állam dinamikus energiái, a társadalomszervező elvek, amelyek végeredményében az állam igazi jellegét megadták, mind a forradalom szülöttei voltak. Napjaink történelme nem is más, mint a francia forradalom eszmei hagyatékának likvidálása és helyébe egy új rendező elvnek a megteremtése.

A francia forradalom hatása a liberális korszakban jegecsesedett ki és ez a liberális korszak mindent elkövetett, talán az abszolút államhatalom reakciójaképpen, hogy az államhatalmat semlegesítse az élet minden viszonylatában s az egyén számára az élet minden vonatkozásában a szabad érvényesülés lehetőségét adja meg. Az államhatalom, amely abszolút volt, egyre jobban semlegessé vált s a társadalmak fejlődése, a gazdasági élet pedig

minden vonatkozásában szabaddá lett. Az állami beavatkozás elve visszautasított és az állam e felfogásban tulajdonképpen funkcionális keret volt, amely az élet külső körülményeit irányította vagy az államon belül a közrend vagy az egyesek között felmerülő ellentéteket elintézte. Az államhatalom korlátozására, akadálytalan érvényesülésének gátjaként — a nem történelmi alkotmánnyal bíró országokban is — kifejlődik a parlamentárizmus.

Karl Schmitt meghatározása szerint létrejön a plurális állam, amely a társadalmi élet bizonyos jelenségeinek szabad érvényesülést adott és az állam csak összefoglaló és egybetartó keretté vált. Más lett az állam és a társadalom, más a politika és a gazdaság, az egyház és a nemzet, tehát számos egymással párhuzamosan vagy ellentétesen ható tényező működött egy és ugyanazon organizmuson belül. Amikor a világevolúcióban egyre jobban érik és erősödik a nemzeti eszme, mint nagy összefoglaló erő, következetesnek látszik, hogy a dekomponálódás e menetét e nagy gondolat szintétizáló ereje állítsa meg. Az evolúció — fejlődés legmélyebb és ezért megismerhetetlen alapja — korlátokat nem ismerő erővel ebben az irányban halad, lerombolja mindazokat az akadályokat, amelyek érvényesülésének útjában állanak. A nemzeti politikának minden egyes állam vagy nemzet életében egyre inkább nagyobb erővel jelentkező szükségletei mind konkrétebb alakot öltenek, intézményei és berendezkedései az emberi jog-egyenlőség nagy eszményétől eltérve, sajátos, egyben a nemzet belső életigényei által meghatározott tartalommal bírnak. A világevolúció a nemzeti eszmében, annak XX. századbeli megjelenési formáiban, az emberi jogegyenlőségi tant alapjaiban megtámadó elvet létesített.

A gazdasági rendszer és erők, amelyek a XIX. század jogegyenlőségi államában szabadon fejlődtek és hatottak, provokálták azonban az állam — most már nemzeti érdekek által is inspirált — beavatkozását.

A tőkés jellegű termelési rendszer, a maga elsősorban pénzjellegével, a pénzgazdálkodás hypertrofiájához vezetett. A tőke, a pénz önmagukban levő értékekké váltak s a természet és a munka nem mint egyenrangú termelési tényező, hanem mint a pénz szolgálatára rendelt, annak hasznát és eredményét biztosító tényező szerepelt. A nagyipari termelés a céhrendszerben tömörült iparoság proletárizálódásához, a pénzgazdálkodás pedig a mezőgazdasági termelés eredményeinek csökkentéséhez és annak a pénzgazdálkodás befolyásától való függéséhez vezetett. Egyre jobban fejlődő, nagy hasznokat biztosító kapitalista vállalkozások az emberi munkaerő minimális jutalmazásával megingatják a társadalmi egyensúlyt, az osztályharc elve a marxi doktrínákból következett, amíg az egyik oldalon mértéktelen és jogosulatlan profit, a má-

sik oldalon a gyűlölet jegyében fejlődő szocialista arcvonaltól, mindinkább fogyasztották a liberalizmus eszmei tartalmát. Az addig kötött jogi rendben levő föld szabaddá vált, árucikké lett, termésének haszna a pénzpiac kamatnivójától függött, veszendőbe mentek mindazon erkölcsi kötelek, melyek a föld tulajdonából keletkeztek. A liberalizmus szabadverseny elmélete — *laissez aller, laissez faire* — ha talán alkalmas volt is a társadalmi jogegyenlőség kezdeti nehézségeinek elhárítására és egy, az étellel való harcban megedződött és abban győzedelmes elite kiképzésére, a maga gazdasági vonatkozásaiban a legveszélyesebb elv volt, amely logikusan az egyik oldalon nagy tőkeakkumulációkra, a másik oldalon a tömegek egyre fokozódó pauperizálására kellett, hogy vezessen.

Ilyen előzmények után az emberiség történelmének azonban nagy fordulópontjához értünk 1914-ben, a világot addig uraló nagy elvek és eszmék egy új világ tisztító tüzebe kerültek. A történelem nagy statikus erői léptek akcióba és megváltoztatták azt a dinamikus erőt is, amelyet a XIX. század folyamán a liberalizmus jelentett. A 20-as évek közepétől világosan felismerhető a fejlődésnek tendenciája, amely új dinamikus erőt iktat a társadalom életébe a liberálizmus helyébe. A liberálizmus ma már nem tényező többé, mint minden nagy emberi gondolat, pályáján önmagát emésztette fel és a világ új társadalmi rendezőelvet keres. A liberális gazdasági rend az egyik oldalon kartelekbe tömörült tőkével, a proletársorsba szorított milliókkal a másik oldalon, nem képes többé megoldani feladatait. Nemzeti eszméje is szétfoslott és a maga szigorú és kegyetlen valóságában kiteljesedett. Jogegyenlősége is, egyfelől a nemzeti államok privilegizált jogrendje, másfelől a mobil-kapitalizmus szabad zsákmányjoga folytán illuzóriussá vált. Így tehát más rendezőelvnek kell következni, amely a liberális fejlődés hibáinak kiküszöbölésére alkalmas és egyúttal oly szilárd bázisa lehet a jövőnek, mint amilyen a liberálizmus a maga fénykorában volt.

Az etatizmus csak átmeneti jellegű orvosszer volt a liberális individualizmussal szemben. Az egyre részeire bomló társadalom, az egyén jogaival és az állami beavatkozás korlátozásával, képtelen volt a közösség egyre fokozódó szükségleteit ellátni. A liberalizmus társadalomelmélete folytán észre nem vehető tények, mint a szociális igények stb., egyre jobban sürgették az állam beavatkozását, amelyre az állam bürokráciája hatalmi természetéből kifolyóan szívesen is vállalkozott. A társadalom egyre növekvő szükségleteit a liberális rend nem tudta kielégíteni, nem volt más tényező, amely erre alkalmas lett volna, csak az állam. Érdekes, hogy nem a bürokratikus és etatista állam az, amely ezekkel az igényekkel szembe kerül, hanem a liberalizmus jogállama, amelyre

éppen — ezen jellegéből kifolyóan — egyre több és több hatáskör száll át. De a növekvő társadalmi követelmények kielégítése rëndén az állam, a maga jellegében egyre jobban változik át, abban a mértékben, amint feladatai nőnek, lesz bürokráciája öncélúbb és hatalomvágyóbb, hogy ez a fejlődés természetszerűen az etatizmusba torkolljon. Megszületik a *totális állam eszménye*, amely az etatizmusnak már egy másodlagos és szerencsésebb formája. Az etatizmusnak még csak bürokráciája van, a totális államnak már nincs bürokráciája, hanem hatalmát és az államcélát átérző elit-je, amely a szerinte felfogott közjó irányában kormányozza az államot. Ez az elit azonban még a liberális-demokrácia törvényei szerint képződik ki, tömegmozgalomban és pártharcokban és csak ebből kikerülve, azonosul azzal az államcélal, amelynek megalakotása pártprogramjában volt és pártmozgalmának ideálja.

Az etatizmus tehát szükségképpen átmeneti jelenség, a liberális individuális államot a totális állammal egybekötő híd. Éppen ezért az etatizmus nem orvosság, nem megoldás, hanem csak állapot.

A totális állam tehát egy hosszú fejlődés eredményeképpen jelentkezett, előfeltételei adva voltak az előbb elmondott viszonyokban. A történelemnek az a kettős, egymást kiegyelítő menete, amely egyszer a individualizmust, másszor a kollektívizmust helyezi előtérbe, most jelenleg a kollektívizmus gondolatának periódusában van. A totális állam, mint egyik elméleti megalapozója, Nicolai meghatározza: nincs a köz- vagy magánéletnek egyetlen jelensége sem, ami ne tartozna az államra. Minden életjelenség azon méretik meg, hogy hasznos-e az államnak. Nincs az életnek egy köre sem, amely kötelességmentes lenne. Nincs olyan élet-szféra, amely ne érdekelné az államot. Ebből következik, hogy nincs és nem lehet ellentét az állam és a nép között. A totális állam megvalósításának eszközei a következők: 1. Az állampolgárok alapjogai, „Grundrechte“, megszűnnek, nincs velünk született természetes szabadság többé, hanem csak annyi, amennyit az állam a közösség érdekében megenged. 2. A népképviselőt eltörlése. A parlamentárizmus, amely az államhatalommal ellentétes és azt korlátozó szervezet, megszűnik s helyébe „tanácsok“ lépnek, amelyek azonban már nem a kontroll jogát gyakorolják, hanem csak tanácskozó testületek. A tanácsok nem a népet képviselik, hanem a vezérnek szakszerű tanáccsal szolgálnak. 3. A pártok megszüntetése. A totális államban nincs semmiféle egyéni, parciális vagy partikuláris érdek s így miután az állam maga a közösség legfőbb szervezete és irányítója, az állam céljáról és rendeltetéséről senkinek sem lehet más felfogása, mint magának az államhatalmat birtokló vezérnek. 4. Gleichschaltung, ami alatt az államban eddig szabadon szervezett testületek, szövetségek és egyesületek,

stb., a totális államnak való alárendelését kell érteni, egységes irányítás és vezetés alatt. Ebből kifolyólag megszűnnek az önkormányzatok is. Az állam élén áll a vezér, akinek szelleme és akarata irányítja az államot. A vezéri elvnek két elementuma van: az autoritás és a felelősség. Mindenki csak a vezérnek felelős, a vezér csak saját lelkiismeretének. A vezér — Sorel tétele szerint — természetes kiválasztódás útján lesz és veleszületett különös tulajdonsággal rendelkezik.

Ez a rövid foglalata a totális államról vallott felfogásnak; Németország, Oroszország és bizonyos mértékig Olaszország és Ausztria ezen elv alapján rendezkednek be, építik át államszervezetüket és ez államéletük alapja.

A közösség eme legmagasabb szervezete valóban mindenre és mindenkire való tekintet nélküli szervezetté válik, a társadalom állammá szervezkedik s az állam megint öncélúvá lesz. Az állam célja azonban ebben a felfogásban azonosul teljesen az őt alkotó néppel és célját a népi erőnek minél erőteljesebb és határozottabb kifejtésében keresi. Mindaz, ami másfélszázadon át a közösségeken belül természetes ellentétekre vezethetett és mindaz, ami az államon belül önálló életet élt, megszűnik és vele szemben keményen érvényesül az állam lételve: az uralom. Az állam azzal áll az egyén felett, hogy céljai magasabbak az egyesek érdekeinél és efemer érdekeinél. Parancsának abszolút volta, szolgálatának kategorikus imperatívusa — a totális államnak Kanttól átvett filozófiai alaptétele — ezen alapul. Az államélet másik két jellemző vonása a szolidaritás és a fegyelem. A szolidaritás, amely az állam eme legmagasabb közösségi tudatából következik s amely miután népi erőkre támaszkodik, egyik legerősebb egybefűző kapocs. Ez a szolidarizmus egyik legjellemzőbb vonása a totális állam életének és szemben áll az individualizmussal s azzal a másik szolidarizmussal is, amely az egész emberiség szolidaritásának átérzéséből ered. A reformáció az univerzális szolidaritás megtörésével politikailag a partikularizmust, vallásilag az individualizmust erősítette meg s így egész felfogása lényegében ellentmond annak a — nem a lélek spontán együttműködéséből fakadó — szolidaritásnak, amely kikényszerített.

A totális államelmélet egész rendszere most van a német politikai irodalomban kialakulóban s szellemileg még le nem záródott s a praktikumban jóval előbbre van, mint az elméletben. Filozófiában Kantra, Hegelre, Nietzsche, Schopenhauerre támaszkodik, akik közül Kant „erköcsi törvénye“ és kategorikus imperatívusa, Hegel államautoritás elmélete (állam — objektív értelem), Schopenhauer életakarát törvénye, Nietzsche „Übermensch“-e, hatalmi akarata hatottak termékenyítőleg erre az új államelméletre.

Amiképpen Montesquieu, Rousseau és a francia encyklopedisták hosszú sora készítette a francia forradalmat, úgy az etikai és a vitalisztikus filozófia Kanttól Bergsonig, mind befolyásolta a totális állam elméletének kialakítását. Mégis a tiszta elmélettől eltérően ők a faj kérdésének előtérbe helyezésével természettudományi megismerést is visznek államelméleteikbe s ez az államot alkotó nép fajiságáról vallott felfogásuk. Ezért Darwin és Mendel éppúgy ott szerepelnek, mint Gobineau és Chamberlain, a totális államteória tudományos megalapozói között.

A nemzet, amely még korunk éltető és irányító eszméje s amelyet egy lelki, ideológiai közösségnek fogtunk fel s amelynek külső megjelenési formája, a nyelv, megszűnik e felfogásban az maradni s helyét a „völkisch“ gondolatban megjelenő „faj“ antropológiai és biológiai meghatározást igénylő fogalma foglalja el. Így lesz az ideológiából természettudomány, a nacionalizmusból — az emberiség egyik legnemesebb eszméjéből — fajpolitika, amely a keresztyén univerzalizmus és individualizmus megtörésével, az ember külső, testi tulajdonságaira helyezi a súlyt, a lélekből a testre.

Egy új államelmélet keletkezett tehát szemünk láttára s Európa államai különféle mértékben és módon rendezkednek be az új államelmélet hatása alatt. Ebben az államrendben, amely, mint előbb kimutattuk, a fejlődés logikájából keletkezett, mégis, mint minden ember által teremtett rendben, súlyos hiányok vannak s ezek a hiányok éppúgy meg fogják örölni, tarthatatlanná teszik és bukását előidézni, mint az abszolutizmus és a liberálizmus államai is önmaguk bűnei és hibái súlya alatt összeroppantak. Épen ezért, csak a keresztyén államfilozófia mértékén megmért államberendezkedések a tartósak és a maradandóak.

A totális államban is elsősorban ezt az időlegességet kell meglátnunk, amely az államberendezkedések egyik periodusát sajátítja ki a maga számára s létének tartama éppúgy megvan határozva az Időben, mint az előtte járó és egymást felváltó államrendszereknek volt. Ha el is ismerjük létének ezt a szükségképeniségét és egy adott korban való természetes következményként való megjelenését, vele szemben is, éppúgy mint az abszolút állammal szemben a protestantizmusnak legélesebben és a leghatározottabban hangsúlyoznia kell az embernek Istentől nyert természetes lelkiismereti szabadságát, Isten egyházának autonómiáját éppúgy, mint a liberális államban is határozottan megkövetelte a laikussá váló államtól a maga jogainak tiszteletét és reámutatott mindig a liberális állam gazdasági rendjében a szociális igazság hiányaira.

Azonban minden totális államelmélettel szemben azt is meg kell mondanunk, hogy ha néhol azt természetesnek, a fejlődés

szükségképeni eredményének vagy ad hoc fokának is tartjuk- mégis a történelmi alkotmányt minden ilyen időleges államelméletnél erősebbnek, időállóbbnak és tartósabbnak valljuk. Ott, azokban az államokban, ahol a totális állam berendezkedik, soha sem volt egy a nemzet által kifejlesztett, jogi meggyőződése által elfogadott és állami életének alapjául szolgáló történelmi alkotmány. A történelmi alkotmány éppen ezért, mert a nemzet közfelfogását fedi, időbeli korlát nélkül, az illető állam számára — az államot alkotó erkölcsi tényezők rendkívüli jelentőségénél fogva — egyedül lehetséges kormányzati mód.

A totális államnak is szívesen megadjuk az államnak kijáró autoritást, amit semmiféle államtól soha se vitattunk el, de kérjük a keresztyén szabadságot, mert az állami autoritásnak és a keresztyén szabadságnak egymással való helyes korrelációja tud csak tartós, az emberiségre áldásos állami berendezkedést teremteni. *Az isteni és az emberi törvényeknek abszolút harmóniája az államélet legmagasabb célja.* Minden államcél, amely e harmóniát megbontja, az emberi — időleges — célokat államcélként emeli, bukásának végzetét ezáltal idézi fel.

A totális államnak meg van a maga kétségkívül nagy és jelentős feladata úgy a gazdasági, mint a szociális politika terén. Miután eltörölte nemcsak a plurális, hanem a dualista államot s önmaga körébe vonta a társadalmi élet összes jelenségeinek irányítását, egyúttal vállalta e két feladat ellátását is. A kapitalista gazdasági rend kétségkívül korrekívummal a nemzeti és szociális érdekekkel korlátozott kapitalizmus, csakis egy ilyen államszervezetben valósítható meg, amely egyúttal a gazdasági élet ethizálását, a valódi altruizmust és a nemzeti érdekeknek fokozottabb védelmét is el tudja végezni. Ha az állam azonosul a nemzettel és az állam célja ethikus, úgy az élet minden szférájában, így a gazdaságban is, ezt az ethikai szempontot keresztül kell tudnia vinni s mire volna a totális állam, ha ezt se tudná? A keresztyén etika parancsainak érvényesülése a gazdasági életben, nem fog magától menni, mert ehhez az emberiség oly fokú megjavítása volna szükséges, ami gyorsan be nem következhet. De a konferenciánk tegnapi napján Bernát István és Boér Elek által kifejezett ethikai elveket csak egy erős államhatalom, ha önmaga is ethikus, még a gazdasági életre is kényszeríteni tudja.

Szociális politika terén változatlanul állanak a totális állam feladatai, a széles tömegek pauperizálódását, a nemzeti életközösségbe való bekapcsolását csakis így lehet elvégezni. Ez a két nagy feladat, a gazdasági és szociális, szoros összhangban lévén egymással, viszont mindkettő megoldása a nap követelménye, melyet ez európai kultúra fennállásának veszélyeztetése nélkül halasztani nem lehet s megoldásuk is csak egy erős államhatalom útján

képzeltető. Az más kérdés, hogy megoldhatja-e ezt egy olyan állam, amelynek léteve csak az uralom, a hatalom pusztja ténye és ez az uralom nem nyugszik etikus alapon és az állam célja nem keresztyén erkölcsi.

A totális állam tehát itt van, jelen van, létezését se letagadni s bizonyos vonatkozásokban megtagadni se tudjuk. Érvényesülésének azonban korlátja van a keresztyén természetjogban, a keresztyén egyházakkal való viszonyának rendezetlenségében egyfelől, másfelől a történeti alkotmánnyal bíró országokban a történeti alkotmány megadta hatalmi megoszlás biztosításában. Értéke még nincs, mert kezdeti stádiumában van s nem is lehet. Ha a kiegyenlítődést a gyakorlati keresztyénséggel és a történelmi alkotmánnyal meg tudja találni, uralmi elvét és hatalmának gyakorlatát erkölcsivé tudja tenni és a gazdasági és a társadalmi politika terén reáháruló feladatokat el tudja látni, nem lehetetlen, hogy értékeket is tud termelni a fejlődés számára.

E kérdések megoldásáig azonban tartózkodással kell a totális államot fogadnunk s vele szemben mindig és mindig a keresztyén szabadság és a történeti alkotmányosság nagy elveit kell hangsúlyoznunk.

Időleges is mindkettőhöz való viszonylatában és időleges volta vele szemben megnyilatkozható kritikának mértéket szab.

Korszakok, rendszerek, nemzetek, államok romjai felett haladnak az életre érdemes nemzetek az állami élet örök eszménye: a keresztyén erkölcsi alapon nyugvó államrend felé.

Albrecht Ferenc

Elnöki zárszó

Mélyen tisztelt közönség!

A konferencia végére érkezve, mindenekelőtt megköszönöm a közönségnek azt a szíves türelmét, hogy ilyen szép májusi héten négy napon keresztül, naponta két-három órán át hallgatott 4—5 komoly, súlyos előadást. Ebből azt következtetem, hogy a felvetett téma mindenkit érdekelt és ha ezt megállapíthatom, nem tudakozodom a hallgatóság létszáma iránt, mert közönség dolgában mi nem mennyiségre, hanem minőségre nézünk.

Azután köszönetet mondok az előadó uraknak, akik a felvetett nehéz kérdéseket nagy tárgyilagossággal, elvi alapon, kiváló tudományos készültséggel oldották meg. Ezek az előadások meg fognak jelenni a Protestáns Szemle egyik külön számában és remélhető, hogy ezen a réven hatásuk nagyobb érdeklődési körre terjed ki és maradandóbb lesz.

A konferencia során sajnálattal tapasztaltuk, hogy hiányzik az ankét lényeges alkatrésze: a *vita*. Az ilyen megbeszélések csak akkor töltik be rendeltetésüket, ha minél több hozzászólás hangzik el. Mindegyik előadás tulajdonképpen csak bevezetés volt egy nagy kérdés problematikájához s az előadók célja az volt, hogy a kérdéseket felsorolják, szembeállítsák és a közös vélemény kialakításában segítsenek. Ez csak vita során történhetett volna meg. Vitára azonban fájdalom, egyfelől idő sem volt, mert a problémakör sokkal nagyobb teret ölelt át, hogy akár négy, akár több napon keresztül minden oldalról meg lehetett volna világítani. Tulajdonképpen egy félesztendei szabadegyetem kurzusanyagát pergettük le itt négy nap alatt. A rendezőség mindent nagyon jól tudja s annál inkább sajnálja, hogy a vitát nem számíthatta bele a konferencia munkájába; így meg kellett elégednie azzal, hogy az egész ankét anyagát a genfi társadalomtudományi intézetnek küldik el, amely bizottságok útján feldolgozva, az 1937-ben Oxfordban összeülő Élet és Munka világkongresszus elé terjeszti.

A konferencia anyag olyan nagy volt s az egyes előadók annyira különböző tudományos világból érkeztek, hogy természetes rendeződés és kristályosodás nem jöhetett létre. De nemcsak azért nem jöhetett létre, mert különböző világnézeti és különböző tudományos mezőn dolgozó emberek hozták ide eredményeiket, hanem azért sem, mert minden előadó maga is szükségképpen különböző szempontokat alkalmazott saját előadásában. Egész más volt a szempont akkor, amikor tényeket kellett felfedni és meg-

magyarázni és megint más, mikor megoldási módokat, normációt kellett nyújtani arra nézve, hogy miképen lehet a mai világválságból kiverekedni. Sokal több konferenciát kellene rendeznünk ugyanazon előadók közreműködésével avégből, hogy maguk az előadók foglaljanak el hasonló álláspontot a világnézeti alapvetés egyetemes tételeire s a végső kérdések megoldására nézve. Közvéleményt alkotni csak akkor lehet, hogy ha legalább egy csoport ember a leglényegesebb kérdésekre nézve egyetért.

Igy történetelt meg, hogy különösen az értékeléseknél egész ellenkező *ítélkezések hangzottak el*. Ugyanarra a dologra kellett egyszor azt mondani, hogy jó, máskor azt, hogy rossz. Volt előadó, aki a szabadságot a legfőbb jónak tartotta, volt olyan is, aki minden veszedelem forrását benne találta. Némielyik előadó a helyzet megoldását jobbra, azaz a megkötöttség és a rend irányában kereste és volt olyan, aki balra, azaz a szabadság kiterjesztése felé tájékozódott. Mégis meg van az ilyen konferenciának és épen ennek a konferenciának az az értéke, hogy szembeállítja egymással a sok különböző nézetet és ha elmegyünk innen, azzal az eredménnyel megyünk el, hogy a kérdéseket világosabban látjuk és a magunk nézetét határozottabban és pontosabban meg tudjuk fogalmazni.

Ha a *konferencia anyagát tekintjük* át, mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy a *szabadságot mindegyik előadó existenciális fogalomnak tartotta*. Azt jelentette ez, hogy a *szabadság az életnek feltétele*. A szabadság magából az önfenntartásból következik és lényege a dolgok és személyek rendeltetésének szabad követését biztosító lehetőség. A szabadság abban áll, hogy az élet a maga rendeltetését egészben vagy részben, kényszerítés nélkül betöltheti. Ott, ahol nincs rendeltetés, melyet az emberi világban hivatásnak, vagy küldetésnek nevezünk: szabadságról szó sem lehet, mert mit ér a kígyó azzal a szabadsággal, hogy repülhet, vagy pedig a sas azzal, hogy a földön csúszhat, ha a kígyó életében nincs benne a szárnyalás rendeltetése és a sasnak az életében nincs benne a csúszó-mászó mozgás rendeltetése? Rájöttünk tehát, hogy *minden életnek megvan a maga felső rendeltetése, amely alkatához tartozik, amelynek szolgálatában áll maga az élet*. Minden élet egy rendeltetés betöltésére való képesség. Ez a rendeltetés az élet alkatához tartozik hozzá, azaz nem véletlenül jutott a birtokába, hanem egyik a másikra nézve teremtetett. Nevezhetjük ezt a világ strukturájának, amelyet nem a világ adott önmagának, hanem amely létének velejáró feltétele, tehát nem lehet másból származtatni, csak a teremtés alapeszméjéből. Ezek szerint *a szabadság az életnek az az igénye, hogy rendeltetését belső indításból, akadálytalanul betöltse*.

A rendeltetés fogalma feltételezi a rendet, az állandóságot.

Nincs rendetlen és bizonytalan „destinatio“. Minden rendeltetés változatlanul kemény életparancs, amelyet be kell töltenünk sub poena non existentiae. Nincs más szabadság, mintha bensőleg és autonomikusan engedelmeskedhetünk egy velünk szemben álló, tőlünk független rendnek. *A szabadság és a rend olyan két fogalom, amelyik közül egyik a másikat feltételezi és magyarázza.* Úgy viszonylanak egymáshoz, mint a folyam és a meder. A folyam akkor szabad, ha akadálytalanul haladhat medrében s ezért minden akadályt legyőz, elpusztít, kivét magából, hogy önön medréhez való életigényét megtartsa és biztosítsa. Ha nincs meder, nincs folyam sem; ilyenkor a folyam szabadsága áradássá válik, amely végső eredményben mocsárt és ingoványt terem, de megöli a folyamot. Ezt az emberi életre átvive, azt kell mondanunk, hogy a szabadság és a szolgaság korrelatív fogalmak és mindkettő az emberi élet lényegéhez tartozik. Természetünknel fogva született szolgák vagyunk, akiknek azonban meg kell választanunk a gazdánkat, hogy neki egy életen át engedelmeskedjünk.

Ez a választás a második fontos dolog, ami az előadásokból nyilvánvalóvá lett. A választás értékelési tény. Az értékelés pedig azt tételezi fel, hogy különböző lehetőségek közül a nekem értékesebbet válasszam. Mindenki megegyezett abban, hogy az egyénnek is, az összességnek is életérdeke az, hogy a magasabbrendű értéket válasszuk az alacsonyabbrendű érték helyett. *A világ alkata piramidális: nemcsak felfelé, hanem épen a csúcs felé tör.* Önmaga fenntartása érdekében kell a csúcs felé törnie, mert az élet nagy ígéretei és céljai a piramidális világalkat csúcsában: a legfőbb jó eszméjében vannak elhelyezve. A lehetőségek tehát a minőség elve szerint helyezkednek el. A szabadság annak a biztosítása, hogy a legfőbb jó felé törjön az életünk, mert a legfőbb jó olyan természetű kincs, amelyet nem lehet erőszakkal elragadni, csak szabad, benső hódolattal lehet megszerezni. Ezt a legfőbb jót az egész mindenség középponti eszményében találjuk meg s úgy fogjuk fel, hogy a világot teremtő és kormányzó örökkévaló akaratnak a tartalma. Róla tehát igazában csak vallásos ember beszélhet, mert épen helyzeténél, magasságánál fogva túlesik az ismeretnek határain és egyedül a hit transzcendens szerszámával ragadható meg. *Az is nyilvánvalóvá vált tehát, hogy az élet minden döntő kérdésére határozott és végső feleletet csak a vallásos hit adhat.* Csak a hívő ember lehet igazán magasrendű és öntudatos ember; a hitetlen minden körülmények között csak tengődik. De ebből az is következik, hogy a szabadság az emberi világban csak az öntudat belső parancsszavára, a lelkiismeret közreműködésével, az önkéntes engedelmesség formájában lehetséges. Kényszeríteni az embereket arra, hogy felfelé

nőjjenek, nagyokká legyenek, nem lehet, mert a mennybe felkor-
bácsolt ember fönn is csak állat marad, míg az élet mélységei-
ben is szeráffá válhat, ha szabadon és automatikusan találta meg
és tette magáévá a legfőbb jót.

*A filozófiai megegyezés után érdekes történeti megegyezé-
sek voltak szemlélhetők.* Az anket alapeszméjének, a szabadság
eszméjének természete, a kérdés egész beállítása hozta magával
azt, hogy az emberi élet fejlődését minden előadó az összefogás
és szétbomlás ritmusában látta és szemléltette. A rend az, amely
összefog és köt, a szabadság az, amely függetlenít és old. A vi-
lágtörténelem centrifugális és centripetális mozgást végez és en-
nek a ritmusát csodáltuk akkor, amikor a szabadság és rend
egymáshoz való viszonyát szemléltük. A római birodalom a hel-
lenisztikus kultúra százféle keverékének, államszokásának, ideál-
jainak és életformáinak óriási összefogása volt. Az államélet ke-
retei között, egy egységes birodalom szervezetében, a jog elve
szerint alakította meg az első egységes és egyetemes művelődést.
A római birodalom megbomlása után a népvándorlás korszaká-
ban, midőn a belső elerőtlenedés külső támadások pörölycsapá-
saival találkozott, óriási szétbomlást látunk, amely a különböző
alkotó elemek felszabadulásával és új nagy népegységek indivi-
dualizálódásával járt. Ez megint a szétbontó és felszabadító
erőknek a műve. *Erre a következett a középkor*, amely a római
birodalom eszméjének spirituális mását, a civitas Dei-t állította
elénk az egységes és egyetemes egyházban s annak rendszerében
szerkesztette egybe az egész világot egy világnézet, egy erkölcs,
egy szervezet alapján, egy törvényadás és egy jogrend uralma
alatt. Majdnem ezer esztendeig tartott ez az óriási munka, míg
ebbe a fejlődésbe a mai árja kultúra törzse kialakult. Míg ez az
óriási szervezkedés folyt, közben elkülönültek, érvényesülni akar-
tak, kapcsolatot kerestek és megerősödtek azok a törekvések, mel-
lyek a középkor spirituális alap gondolatával, a Lex Gratiaeval
ellentétben álltak. A renaissance, a humanizmus az emberi élet
tarka erőinek, az egyének örök jogainak felszabadításán munkál-
kodott és önálló államok kialakulásához vezetett; mindenütt a ma-
gát elnyomottnak érző egyéni vonások felszabadítója volt. Hete-
ronomiának nevezte a társadalmat összetartó morális és jogi erő-
ket és az autonómiát hangsúlyozta, — az egyén szuverénitását
értve ez alatt, — a tőle idegen és vele szemben kényszerítő erővel
érvényesülő világrenddel szemben. Természetes volt, hogy a hete-
ronomiát azonosították a külső Isten-akarattal, az autonómiát
pedig vele szemben álló emberi erők életigényeivel. Azon sem le-
het csodálkozni, hogy e szövetség következtében sokhelyt úgy
alakult a helyzet, hogy transcendens és spirituális istenerőkkel
szemben a humanum természetes erői kívántak érvényesülni. *A*

fegyelemmel szemben állott az ösztön. Ez az új világ a francia forradalomban érte el a maga felbontó munkájának tetőpontját, s az így létrejött új világban kezdődött el és rendezkedett be az a liberális életfelfogás, amelynek határidejét az egyik előadó 1918-ban állapította meg.

E korszakokban, amint ritmikus változásaikon belül megfigyelhettük, még egy más ingaszerű mozgás is van, épúgy, mint minden korszakában az emberi történelemnek. Ezt az ingaszerű mozgást az eszmék élettani ritmusának lehet nevezni. Minden korszak azáltal épül fel, hogy egy eszme végső következményeit levonja. A világ nem maradhat eszme nélkül, mert ez naponkénti kenyere; tehát ugyanakkor, amíg felél egy eszmét, előkészít egy másik életeszmét, amely vele sokszor egészen ellentétes. A korszakok azáltal élnek, hogy elpusztítanak egy gondolatot a ma érdekében és megszülnék egy új gondolatot a holnap érdekében. A katolikus egyház volt az, amely a humanizmusban a renaissance-ot előkészítette. A katolikus egyház volt az, amely a reformációt a szerzetesség, az antik gondolat és a bibliai hagyomány ötvözőjében előkészítette. A reformáció készítette elő a felvilágosodottságot és a felvilágosodottság megszülte a liberalizmust. A liberalizmus az egyéniség szabadságából táplálkozott és ennek vonta le a végső következményeit, de ugyanakkor szükségképpen előkészítette a demokráciát, amely a mai tömegesítő világmozgalomnak a szülőanyja. Demokratikus és liberális világ kellett ahhoz, hogy az egyéniség jogából kiindulva és azt egészen feléle köztapasztalattá váljék: minden politikai erőhöz *tömegre* van szükség. Ezzel a mennyiség elve lépett fel a minőség elvével szemben; ez kedvezett a másolatnak az eredetiség gondolatával szemben; a nyomtatványnak a kézirattal szemben; az általános választójog alapján akaratát kifejező tömegnek a parancsoló és kiváltságos hűbérurakkal szemben. Ma nem egy ember kiváltságos és parancsoló akarata a törvény, hanem a tömegek akarata, tehát ahhoz, hogy a közakarát létrejöjjön, mindenekfelett közvéleményt kell kialakítani a tömeg befolyásolásának ezer és ezer eszközével. Gondoljunk a propaganda különböző módszereire, a plakáttól elkezdvé egészen a rádióig.

A mai helyzet épen az, hogy a tömegek akaratát máról holnapra gyorsan egybe kell fogni és ki kell fejezni. Ez a rendes demokratikus módszerrel többé nem tehető meg; létrejött tehát egy új gondolat a tömegakarát kiváltására és érvényesítésére: a Führertum gondolata. Mindenütt, ahol az élet megkívánja és lehetővé teszi, elő kell állnia egy nagy és korszakalkotó egyéniségnek, kiben mindenekfelett az a képesség van meg, hogy egy népnek, osztálynak, nemzetnek tömegakarátát leggyorsabban egybe-

foglalja és a maga akaratával és egyéniségével kifejezésre juttassa.

Ha most hozzávesszük ehhez azt, hogy amíg a történelemben a tömegesítés folyamata végbement, az alattlassú elvilágiasodással megtörtént a lelkek elhidegülése s a tömegesítés igénye összetalálkozott a világiassággal és a hitetlenséggel: szükségszerű, hogy a Führertum gondolata a vallásos élet keretén kívül, esetleg épen azzal szemben állva érvényesüljön. A tömeget tehát ma már csak egy kiválasztott egyéniség tudja mozgatni, aki párturalom formájában kezében tartja a felette való rendelkezésnek a jogát. Egy új életforma támadt szemünk előtt, a „Vezér“ típusa, aki két tényezőből tevődik össze: a tömegnek és az Übermenschnak a találkozásából. Nietzsche a maga Übermenschét a tömeggel szemben képzelte el, hiszen a tömeget megvetni és kerülni a legelső übermensch-i vonás; a tömeg az Übermensch nélkül vak és süket Leviathan. A Führer-Prinzip-ben a tömeg ereje egy élő személyben ölt testet, viszont rendkívüli személyük a mögötte álló tömegek uralmát és erejét jelenti. Ma még nem tudjuk, hogy a kettő meddig tartja meg ezt a benső frigyét és melyik emészti fel, vagy dobja el a másikat. Mindenesetre az lesz az új világ alakulásának első lépése, hogy ez a kérdés valamiképpen megoldódik. Addig pedig türelemmel várunk és kérdezzük, hogy melyik eszköze a másíknak s milyen viszony van a jelentő szám és az utána következő nullák belátható sorai között. Vajjon a Führer megy arra felé, ahová a tömeg, vagy a tömeg megy, ahová a Führer parancsolja? Ez a holnapnak még nagy problémája.

Hogyha a jelenlegi világ erőit vizsgáljuk, azt találjuk, hogy ez az új életforma különböző színezet mellett alapjában véve azonos képet mutat. Mindegyik egy nagy egyéniségnek az alkotása. Mindegyik az életnek egy gondosan körülhatárolt területére terjed ki. De aszerint, hogy mely területet fog egybe és milyen lélek szerint szervezi azt át, különböző típusokat mutat. Első típus a fascizmus, amely jogban, politikában, művelődésben, világnézetben, életformában, egyetlen egy nemzet totális államszervezetét állítja elének. Másik típus a gazdasági termelésnek egyik osztályát, a munkásságot fogja egybe, határozottan szakítva minden szellemi vagy spirituális tényezővel és tisztán gazdasági alapon rendezkedve be. Ez a proletárok totális állama, a Lenin és Stalin alkotása. Harmadik a német típus, amely a fajra terjeszti ki a maga organizációs munkáját és azt alakítja egyetlen vér- és sorsközösséggé, a Hitler művévé. Egyik sem ismeri el magával szemben a szabadságot, mindegyik az egész életet igényeli, mindegyik önmagában látja a legfőbb jót és a legfőbb életcélét és mindegyik úgy áll a világgal szemben, mint ahogy az

eszköz és a cél áll egymással szemben. Mindegyiknek az élén egy vezéregyéniség áll, akiben az egész közösség ereje és lelke megtestesül és ezáltal olyan természetfeletti és mitikus személyiség kezébe kerül minden hatalom, amilyent nem látott sem a római, sem a barokk abszolútizmus, sőt hozzá fogható még a keleti kényurak között sem találunk. Élő személlyel a politika mezején történik meg, ami csak a nagy vallásalapítókkal szokott történni, — de ezekkel csak haláluk után —: személyes alanyaivá válnak egy belőlük származó, általuk irányított és bennük szemlélt világtörténelmi életegységnek.

Meg kell vallanunk, hogy ma még nem tudunk ez új alakulásról végleges véleményt mondani. Megtörténhetik, hogy a vezér méltó módon testesíti meg a mögötte álló és általa összefoglalt történelmi erőket és mindazok, akik körülötte vannak, egy nagyszerű szelekció által által kitermelt vezérkarrá szervezkednek, mely az élet minden szükségletét kielégíti és elegendőképpen képviseli. Ez esetben meggazdagszik a világ a lánghelmének egy új típusával, az akaratgenie fogalmával, aki esetleg minden nagyobb művészi és tudományos képesség nélkül, sokszor egészen hiányos műveltség birtokában, országok és világok felett rendelkező egyéniséggé válik, aki akaratával századok lágy viaszára írja a törvényt. Megtörténhetik az is, hogy egészen átmeneti módon, mint időszerű pótlék jelenik meg alakja a világtörténelemben s nincs más rendeltetése, mint hogy a kivétel hídja gyanánt átmenetet teremtsen az újra meginduló genetikus fejlődés számára. Ez esetben egy új condottieritípus áll előttünk és megismétlődik az, ami minden nagy széthullás és forradalom után meg szokott történni, a renaissancenak nevezett forradalmi században pedig egészen napirenden volt: a kátyuba került fejlődést egy nagyszabású, jó vagy rosszakarátú condottieri menti meg, akinek a személyiségében nem mindig a legkülönb, hanem a legvakmerőbb, nem a legjobb, hanem a legszerényesebb, nem a legerősebb, hanem a legszuggesztivebb ember kerül az élre.

Meg kell látnunk azt is, hogy ez a világalakulás nagy veszedelmet rejt magában. Nagy veszedelmet rejt a keresztyénségre és az ember továbbfejlődésére. Ugyanis a totális államnak megvan az a nagy kísértése, hogy miután akkor jelenik meg, amikor az emberiség hitvilága elerőtlenedett, a közgondolkodás elpogányosodott, igen könnyen megtörténhetik, hogy az ilyen totális állam a keresztyénséget, ha az megalkuszik vele és engedi bekebeleztetni magát, felszívja a mag életszervezetébe és egy olyan egyház-államot alkot, amely egyháznak is rossz és államnak is rossz; ha pedig nem alkuszik meg vele: megpróbálja elnyomni. Ez a keresztyénségre időleges üldözést és mártiromságot jelent, de ugyanakkor jelenti a megerősödést és a megújulást is. Más

nagy veszedelme a totális államnak az, hogy éppen azért, mert világnézet, mert mithosz, igénybe veszi és foglalkoztatja az ember képzeletét és a transcendens felé tájékozódó kiirthatatlan hajlandóságait: igen könnyen valláspótlékká válhatik. Új vallás jelenik meg általa a világban, amelynek az a hibája, hogy szűkebb és alacsonyabbrendű, mint a gyökérről nőtt és Isten lelkétől ihletett vallás. Szovjetország az atheizmust akarja államvallássá tenni; ezáltal alapjában véve lehetetlen dologra vállalkozik: hitté akarja változtatni azt, ami a hitnek ellenkezője, t. i. a merev tagadást. Egyébként átveszi a vallás évezredek módszereit és ezekkel kívánja a vallástalanság céljait szolgáltni. Van missziója, van apológiája, van egyháza, van kultusza, van theológiája, van támadó klerikális politikája. Hitler környezetében egy új teuton mithosszal próbálnak kísérletezni; ennek az a baja, hogy egy magasabbrendű vallást alacsonyabbrendű vallással akarnak pótolni. Ideig-óráig megy ez a dolog, de a vallás nem az észnek, hanem az életösztönnek ügye lévén, ez az ösztön csalhatatlanul meg fogja érezni, hogy mi az igazi étel és mi a surrogatum. Egyedül Mussolini az, aki a történelmileg kialakult nemzeti vallást bizonyos keretek között elfogadja, sőt támogatja, viszont a Mussolini totális állama román jellegénél fogva, tisztán formális erőviszonyoknak a rendszere és nem táplálkozik olyan mély és ösztönös erőkből, mint amilyenekből a másik két típus meríti a maga erejét.

Nemcsak a vallásra, hanem a vallás egyik legnagyobb alkotására és eredményére: a jóakarát világhatalmára nézve is nagy veszedelmet jelent a totális állam. A keresztyénségnek mottója a bethlehemi angyalok énekében van kifejezve: Dicsőség a magaságban Istennek és békesség a jóakarát embereinek. Lényege tehát az, hogy helyes viszonyt hozott egyén és Isten, ember és ember között. Ezáltal helyreállította a teremtés belső egyensúlyát s olyanná igyekszik tenni a világot, amilyenné azt az tervezte, aki megalkotta. Gyakorlati gyümölcse az üdvösség és az egyetemes testvériség, amely el nem választható két dolog, mert az egyik a másikat feltételezi és igazolja. Ennek az egyetemes testvériségnek, amely éppen a lezajlott világháború után minden államra és minden emberre nézve a legnagyobb ügy és a legfontosabb életkérdés, a totális állam lényeges veszedelmet jelent. Ugyanis a totális állam, mikor önmagát zárt egységbe az egész világgal szemben megszervezi és önmagában találja a legfőbb jót és az élet célját, megfélemez a nála nagyobb egységre, sőt annak könnyen ellenségévé válhat: kiléphet az emberi szolidaritás közösségéből és szembefordulhat vele. Már pedig egész világunk alkata az emberi szolidaritás egységére van felépítve. Mindaz, ami az emberi életet naggyá, tartalmassá, igazságossá, egyszóval méltó

tóvá teszi arra, hogy ljk, végeredményében az emberi szolidaritás egységéből ered és annak megromtsval azonnal megszűnik. Tehát a nemzeti egyéniség, a faj fennmaradása, a helyes gazdasági rend és mindaz, amiért az egyes totális llamok különkülön megszervezdtek, végeredményében csak akkor tartható fenn, hogyha létrejön az emberiségnek az a vilgssolidaritsa, amely mindegyiknek ltesit előfeltétele, de amelyet az egyes totális llamok létükkel a leghatalmasabban fenyegetnek.

Mindezek a fejtegetések azonban nem volnának eléggé gyakorlatiasak, ha nem mutatnám meg a megoldásnak az útját, amely a válságos helyzetből kivezet. Természetes dolog, hogy a konferencia alapgondolatnl és saját világnézetem jellegénél fogva, ez a megoldási mód csak theologiai lehet. A theologia lényegesen klnbztet a teremtés és a váltság között. Mind a kettő Isten kegyelmi munkája. Amaz az univerzális, emez a speciális kegyelem. A teremtés döntött a világ alkata felett, általa lett az ember egynn és személlyé. Ez szabta meg az emberi együttélés feltételeit és törvényeit és innen ered nemcsak a világnak, hanem az emberiségnek életrendje is. Tehát a teremtés döntött afelől, hogy család legyen, ez preformlta a nemzeti életet s ez alkotta meg az emberiséget, mint letegysget; ugyanakkor azonban megállapította azt a viszonyt és módot, ahogyan ezek az letegysgek és életközösségek fennmaradhatnak. Ez a viszony leg-egyetemesebben a szeretet és a szolgálat gondolatában foglalható össze. A teremtés rendjében minden egyes tényező a többi tényezőnek a szolgálata által tartja fenn magát. Személy csak a család, a nemzet, az emberiség nagy érdekeinek szolgálata által lehetek. Ez a szolgálat feltétlen kötelező parancs s a szabadság nem egyéb, mint akadálytalan lehetőség ennek a szolgálatnak a végrehajtására. Ráadásul, a teremtő Isten boldog tkozolsbl következik az, hogy ez a szolgálat nem reánk kényszerített rab-szolgsg, hanem egy belső indításból következő boldog nkifejts. A szabad és eredményes nkifejtsnek érzelmi képe a szeretet, tehát a szabadság: feltétel, a szeretet: index, a szolgálat: tartalom, s a három együtt az élet, azaz: rendelttsnk betöltése.

A teremtésbe azonban bekerült egy idegen romt tényező: a bn. A bn tette azt, hogy a teremtés rendje csak csikorogva, bizonyos romlások és törések által megcsfolyva érvényesül s ez érvényesülés akadlyaibl szakadatlanul n és terjed tovább új meg új akadály, amelyet a világra rnehezd átoknak és eredendő nyomorúságnak nevezünk. Magának a teremtésnek létét fenyegeti a bn, amely egész lényegében nem más, mint olyan idegen erő, amely a teremtést visszájára akarja fordítani és a kozmoszt kossz igyekszik változtatni. E feltartztathatatlannak látszó vilgromlsban olyan eszkzokre és intézkedésre volt

Dr. Ravasz László: Elnöki zárszó

szükség, amelyek a bűn erejét akadályozzák és az életet vala mennyire élhetővé teszik. Ilyen intézkedés a nevelés gondolata, a művészetnek és a tudománynak a művelése, az emberi együttélés mezején pedig az államrendnek a megépítése. Az embernek, mint bűnbeesett és vergődő teremtsnek magát megmenteni kívánó erőfeszítéséből áll elő az államnak a rendje. Az állam nem oldja meg véglegesen a kérdést, mert ez túlmegy az ember képességén. De foglalkoztatja, szabályozza az életet és máról-holnapra átmenetekkel prolongálja az örök tragédiát. Az ember pedig mindig felkap egy-egy új gondolatot, abban bízunk, abból él, azt elfogyasztja és azután egy ellentétes gondolatba fogódzik bele, míg azt is feléli. Ebből a szakadatlan körforgásból nincs fejlődés és nincs megoldás sem. Ezért mindaddig, amíg a világot a világból kívánjuk megváltani, mindaddig, amíg az ember keres módot arra, hogy miképpen lehetne különb: az élet, amely szakadatlan kísérletezés, nem változik meg és e próbálkozással tengeti is és fel is emészt magát.

Azért van tehát arra szükség, hogy a megromlott világ keretén belül, de kívülről jövő erők által egy új rend, egy új teremtés álljon elő, amely lassan magába veszi és megnemesíti mindazt, ami a megromlott és a múlandó világból megmenthető s a maga keretein belül felépíti a lelkeknek azt a dicsőséges és boldog kozmoszát, amelynek csak kiinduló pontja a föld, de egész berendezése a láthatatlan világ birodalmába tartozik.

Meg kellett tehát menteni a világot s ezért a speciális kegyelem olyan intézkedéseket tett, amelyek alkalmasak a világromlás megszüntetésére, a teremtés megmentésére, az eredeti gondolat dicsőségének a helyreállítására. Ez a Krisztusban lett váltság.

Az a közösség, amely a bűnbemerült világban Krisztus lelki célját szolgálja, az erre eljegyzett és ebbe a szövetségbe belefoglalt lelkeket szervezi s ezáltal a láthatatlan javak kibeszélhetetlen gazdagságát állandóan közvetíti és birtokba adja: az egyház. Az egyház az, amely kapcsolatot teremt a föld és az új világteremtés és annak két tényezője között. Ez a két tényező: a homo renatus, az újjászületett ember és az ő társadalma: az Isten országa. Azért teheti ezt meg, mert nemcsak mennyei, hanem földi intézmény is. Ezen a földön rendezkedik be, tehát látható formájában viszonyba lép ennek a világnak minden tényezőjével. Világos dolog, hogy az egyház akkor, amikor a maga transcendens és örök céljait szolgálja, minden emberi és társadalmi alkulattól független kell, hogy maradjon. Ez azt jelenti, hogy az egyház soha semmiféle totális állam keretébe be nem illeszhető. De jelenti azt is, hogy az egyház a maga földi életében a helyesen értelmezett államrendnek mindig a legnagyobb segítséget nyújt

ja, gyujtogatva és szórva azokat a morális és lelki erőket, amelyek nélkül az állam a maga rendeltetését sohasem tudná betölteni. A szabad egyházra az államnak önmaga fenntartása érdekében van a legnagyobb szüksége s az állam, amely az egyházat a maga szolgájává akarja tenni, vagy a saját, vagy az egyház halálos ítéletét írta alá.

Elismerem, hogy ez hosszú nevelő munkának az eredménye. De épen azért, mert hosszú és majdnem beláthatatlan ez a nevelő munka, kell biztosítani azt, hogy az egyház, amely az egyetlen út arra, hogy az örökkévalóság titokzatos erejével kapcsolatot tartson az ember, és ezáltal életét bensőleg megtisztítsa és felemelje: mindig akadálytalanul és teljesítőképeségének minden erejével dolgozza bele ebbe a világba Isten örökkévaló erőit. Az egyház élet- és munkaképessége, rendeltetésének tiszta és elegyítetlen betöltése az egész emberiségnek legnagyobb és legmáradandóbb érdeke. Nem tudjuk felmérni, hogy ez a munka mikor fejeződik be; azt azonban tudjuk, hogy ebben a mostani világalakban teljesen sohasem fejeződik be. A megváltás nagy műve akkor ér véget, amikor a „régiek elmúlnak és újjá lesz minden“. Addig azonban uralkodó szabály és egyetlen lehetőség, hogy ezt a világot minél teljesebben átalakítsuk, arra az eredeti képre, amelyet a teremtő Isten látott a maga művészi ihletésében. Ez a kép egy Képben van kifejezve előttünk: a Krisztus arcában. Tehát aki a teremtés rendjének uralkodó elve, aki mint Fiú, a speciális gratia új világának gyökere és koronája, aki forrása annak a léleknek, amely szerzője és eszköze minden átalakulásnak: az Krisztus, aki minden kicsiny, gyarló emberi akarást úgy erősít és oda fejleszt, hogy az által előbbre haladjon és egykor befejeződjék a világ megdicsőítésének nagy munkája. Ebből az is világos, hogy Ő a rendnek az elve, de ő a szabadságnak a lelke is. Ő az örök törvény, de ő a szakadatlan ihletés is; új meg új kezdet, megismételt próba, mégis a mindenkori és az örök győzelem. Tőle kiindulva kell világunkat áttekinteni és hozzáemelni tekintetünket, amikor tájékozódni és hazaérni akarunk. Ezért konferenciánk utolsó pillanatában felszáll előttünk, mint egy frissen született csillag a János evangéliumának ígéje: „Megismeritek az igazságot és az igazság szabadokká tesz titeket.“

Dr. Ravasz László

**SYLVESTER
NYOMDAI INTÉZET RT.**

**BUDAPEST
VI., Hermina-út 37.**

TELEFON: A. 188-43.

PROTESTÁNS SZEMLE

FŐSZERKESZTŐ:
RAVASZ LÁSZLÓ

FELELŐS SZERKESZTŐ:
APRILY LAJOS

TÁRSSZERKESZTŐK:
PRÖHLE KAROLY és RÉVÉSZ IMRE

TARTALOM

- KUTAS KALMAN: Ami örökké megmarad (meditáció).
MIKLÓS ÖDÖN: Presbiteriális elemek a magyar prot. egyház ősi szervezetében.
KERECSENYI DEZSŐ: Az irodalmi műveltség megoszlása.
JOÓ TIBOR: A neveléstudomány magyar feladatai.
RUHMANN JENŐ: Graichman Jakab.
OROSZLAN ZOLTÁN: Budapest multjából.
WEÖRES SANDOR: Zsoltár (vers).
SZABÓ LÁSZLÓ: Imádkozó kalászok (vers).
REMENYI JÓZSEF: Oh reggel (vers).

XLIV. évf. 10. sz.

1935. október.

Ara 2 pengő.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadása,

Budapest.

KRITIKAI SZEMLE

RÉVÉSZ IMRE: Két dolgozat a vatikáni levéltár magyar vonatkozású forrásanyagából. Dr. Vanyó Tihamér O. S. B. A bécsi nunciusok jelentései Magyarországról 1666—1683. — Dr. Meszlényi Antal: A jozefinizmus kora Magyarországon — — — — —	480
SCHULEK TIBOR: Dr. Gyóry Aranka: Evangélikus templomművészet Budapest — — — — —	483
HALASZ GÁBOR: Illyés Gyula: Szálló egek alatt — — — — —	485
KOLOZSVARI G. EMIL: Aldous Huxley: Szép új világ — — — — —	488
JOÓ TIBOR: Hóman Bálint és Székfü Gyula: Magyar Történet — —	491
OROSZLÁN ZOLTÁN: Madarassy László: Művészkedő magyar pásztorok	493
OROSZLÁN ZOLTÁN: Nagy Zoltán: A magyar litográfia története a XIX. században — — — — —	494
VAJTHÓ LASZLÓ: Színházi Szemle. — — — — —	495
GAÁL Endre: Zenei Szemle. — — — — —	496

Áprily Lajos hosszabb külföldi tanulmányútra indult, az ő távollétének idejére a szerkesztésért Török Pál felel. — A Protestáns Szemlének szánt kéziratokat a következő címre kell küldeni: Török Pál, Budapest, IX., Kálvin-tér 8. — Kéziratok visszaküldését a szerkesztőség csak a legkivételesebb esetekben vállalja. — A folyóirat anyaggyűjtését minden hónap 12-én zárjuk.

A Protestáns Szemle megjelenik havonta. — Kiadja a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság (Budapest, IX., Ráday-utca 28.) — Felelős kiadó: Török Pál
 A M. P. I. T. tagsági díja (ezért a Prot. Szemle is jár) évi 20 P.
 A Protestáns Szemle előfizetési ára egy évre 22 P.
 A Protestáns Szemle kiadóhivatala: Budapest, IX., Kálvin-tér 8.
 Pénztár: Budapest, IV., Deák-tér 4.
 Póstatakarékpénztári számla száma: 4170.

Ami örökké megmarad

— Meditáció. —

Meditálásom óráin kutattam: mi az, ami örökké megmarad?

Napokig tartó elmélkedésben problémákat kerestem s igyekeztem megfejteni. Az emberi gondolkodás által sötéten hagyott rejtelmes zugokat kutattam át, hogy valami nagyszerű, maradandó eredményre találjak. Nekilendülesem azonban erőtlenül hulltak vissza a megfejthetlenségek világából.

Igy teltek rám nézve merev szemlélődésben órák és napok. Közelségeket és távolságokat tekintettem át, csillag- és gondolatrendszereket idéztem magam elé, vallásalapítókat és gondolkodókat, szavakat és érzéseket, boldogságokat és szenvedéseket. S a sok és hosszan tartó látásból igen egyszerű eredményhez értem: Minden viszonylagos és minden múlandó, semmi sem marad meg, csak a hit, remény, s szeretet.

*

Olyanok ők hárman, mint a mesék csodáírja, amellyel ha megdörzsölöm a szememet, másként látok. Ha velük tekintjük és értékeljük a dolgokat, csodákra nyílik a szemünk... Semmivé törpülnek paloták és megnőnek jelentéktelen hajlékok, kicsinnyé válnak tudományos igazságok, s fönségessékké egyszerű érzések; kicsiny búzaszemek súlyosabbakká válnak aranyhegyeknél, nagy gazdagságoknak elvész az önértékük és apró segítségek csillagokként szállnak fel és ragyognak az Úr trónja előtt. Eltűnnek ősi, nagyszámú, dicsekvő gyülekezetek, — és óriásokká válnak kicsinyek, újak, szerények: a hívők, a reménykedők, a szerető szívűek. Nagy lélekszámú gyülekezetek értéktelenednek el, s óriási templomokról veszi el tekintetét az Úr, mivel azokból kiköltözött a szeretet, s kicsiny gyülekezetek és templomok igehirdetését százszor is megáldja. Birodalmak pusztulnak el, világok vesznek ki, glóriás hősök nem fognak többet jelenteni hitvány pornál, vagy pusztalélexikon-névnél, mivel nem volt meg bennük a szeretet. Viszont nagy összefüggések áramlanak felénk, szent szolidaritások, amelyek összekötnek szíveket és hiteket, korokat és nemzeteket, különféle felekezeteket és távol-világokat e három erő által. Látom őket: járnak közöttünk láthatatlanul, kékbe kötik tetteinket, kicsépelik s elégetik mint szalmát mindazt, amiben hit-, remény és szeretetmagok nem válnak.

*

A hit és a remény azonban csak akkor lehet áldottá, ha nem hagyják el sosem a szeretetet, mert ha a hit, vagy a remény elengedik „szeretet“-testvérük kezét, szörnyűségek támadnak.

A hit a szeretettel együtt milliókat tarthat össze, de nélküle az egyik hit milliói a másik hit milliói ellen fordulhatnak, s elpusztíthatják egymást. A hit a szeretettel pompás közösségeket teremthet, de nélküle szent közösségeket bonthat fel, fejlődést köthet meg, mereven határolhat el, s tehet a legkeményszívűbbé. A szeretet nélküli hit másokat s önmagát kötheti béklyóba, s minden külső összetartás mellett is lelketlen, nem lélek, csak lánc-közösséget alkot, s a legközelebbi szomszédokat is lelkileg a legidegenebbekké teszi egymáshoz. Ha nincs véle a szeretet, alig különbözik néha a gyűlölettől, vasat emel a kezébe és vérrel jelzi az utat, amelyen elhalad, rettenetes hadjáratokat indíthat meg, nemcsak adhat vértanúkat, de tehet is vértanúvá; nevét bátran fel lehet cserélni a háború, az üldözés, a türelmetlenség, a kegyetlenség rettenetes neveivel: ha hiányzik belőle a szeretet, — a szeretet, amely egyedül teheti a hitet békességadóvá, áldássá, építővé, szent harmóniává.

Ezért a mi hitünk soha ne legyen szeretet nélkül.

De a remény se hagyja el soha a szeretet kezét. Ha elhagyja, lehet világboldogító ígéretté, amely ígéretnél többé sohasem válik; lehet merez kívánsággá, amely átgázol a becsületen, a tisztességen, a tulajdonon; betegedhet deliriumos vágygá, amely nem ismer féket; vihet szédületbe, átzuhanhat tartó korlátokon és önmaga által pusztul el; lehet cél nélküli, testetlen és irány nélküli futássá; vezethet utakra, amelyekről később felfedezzük: hamis ez az út, csak romlásba vihet —: ha elengedte a remény a szeretet kezét. A szeretet nélküli remény mindig csak fájdalmat hoz, kint, amelyből nem marad meg a remény, csak a kín, amit szerzett.

A legnagyobb a szeretet: zengi a hit és a remény. Ő a legnagyobb, mivel a legősibb, a legegyszerűbb, a legérthetőbb, a legalkotóbb. Ezért is mindenkié ő. Tiszta lélek, mely nem tud önmaga számára megmaradni, ezért állandóan testet ölt, s mindig olyan testté lesz, amelyben lélek van. Ő a lét alaptörvénye, az alkotó erő. Az alkotás a szeretet lendülete. Isten azért teremtett, mivel szeretett, s azért nem pusztítja el bűnös létére a világot, mivel szereti.

A szeretet a legegyetemesebb erő. Találkozunk véle mindenütt. Találkoztunk véle édesanyánk ölen, az ő éjszakai ágyunk-melletti virrasztásaiban, atyánk böles gondviselésében és érettünk való munkálkodásában, az ifjúság édes álmaiban, a honi föld rögében, gyermekeink hálájában, egész jelentéktelennek látszó dolgokban: egy kézszorításban, arcsimogatásban, egyházunk énekeiben, a bűnbocsánat ígéréteiben, a vigasztalás, a megnyugvás, az örök élet hitének erőiben. Áldott keze-érintése végigkísér a bölcsőtől a sírig. Nem a hit vár reánk a bölcsőben, hanem az édesanyává testesült szeretet, s a halál után is a szeretet vár, — a mennyei Atyáé. Ő az, aki megkeres, ha szenvedünk, ő önt olajat a sajgó sebre, ő keres meg minket valamilyen alakban, ha a magányosság kínja

Kutas Kálmán: Ami örökké megmarad

borul reánk, s mikor tékozló fiakká válunk: ő visz bennünket édes Atyánkhoz. Ahol a hit nem könyörül meg, s a remény csak ígér: ő az, aki cselekszik.

A szeretet a legösszetartóbb erő. Amikor a gondolat hiába küzd azért, hogy időn és téren keresztül helyreállítsa a nagy összefüggést a lelkek között, s a gondolat belevész a hiábavaló töprengésbe: segít a szeretet. Széthulló családokat nagy egységekké fog össze. Látva embertársaim, népem, hazám, egyházam gyarlóságait, talán elfordulnék tőlük, s elhagynók haragunkban a szeretteinket is, mindazokat, akik eddig velünk együtt éltek, mivel gyarlókká lettek szemeink előtt, avagy túlnőttünk rajtuk, — de nem tudjuk megtenni, mert — szeretjük őket.

A legnagyobb a szeretet. Szeretet, téged találtalak meg ma elmélkedéseim közepette olyanul, aki örökké megmaradsz, — téged, aki mindig ugyanaz vagy és mégis más, aki ezer és ezer alakot öltesz, s a legkisebb tőled származó alkotásban is benne vagy teljességgel, — téged találtalak meg, te mindig egész és mindig befejezetlen, önmagadat örökké sokszorozó, ki soha nem beszélsz magadról, s mégis a legkisebb parány is — amelyben benne találtatol — hirdetni fogja örök hatalmadat!...

Kutas Kálmán

Zsoltár

*A kínok árnyékából,
a kínok árnyékából
szólok hozzád Istenem.
Kín mar, sujt, temet,
józan eszemet
vak veszélyben,
láncos mélyben
ne hagyd elveszitenem.*

*Senki nem tör káromra,
senki nem tör káromra,
bensőm fordul ellenem.
Örök vihar ront,
nincs egy biztos pont
se fölöttem,
se mögöttem,
dög pusztít a lelkemen.*

*Törd meg kevélységemet,
törd meg kevélységemet,
mély megbánást adj nekem.
Nyársat nyeltem én,
derekam kemény:
mért nem szabad
súlyod alatt
meghajolnom, Istenem?*

*Száraz zokogás tipor,
száraz zokogás tipor
és a szemem könnytelen.
Utam hajlatán
ördög les reám,
vár nehezen:
a két kezem
törrel indul ellenem.*

*Legyen meg akaratod,
legyen meg akaratod,
ha vesznem kell, jól legyen:
tán kárhozásom
áldás lesz másom —
de ha énrám
kincset bíztál,
úgy ments meg már, Istenem.*

Weöres Sándor

Presbiteriális elemek a magyar prot. egyház ősi szervezetében

Hazai prot. egyházaink ősi kormányzati formáját illetőleg körülbelül az a nézet alakult ki szakköreinkben, hogy az ú. n. lelkeszsinati típusú volt, vagyis benne egyrészt a világi elem intézményesen képviselőt nem nyert, másrészt a kialakult kormányzat bizonyos mértékig hierarchikus formákban jelentkezett. Ami nagy általánosságban kétségkívül meg is felelne a valóságnak, legalább is a későbbi időkben és egyes területeken, — valójában azonban a magyar prot. egyház ősi kormányformája eredetileg a zsinattól teljesen eltérő jelleggel bírt, amint azt némely egyházalkotmányi kérdéseink vizsgálata kapcsán megállapítanunk kellett.

Nem mernénk ugyan határozottan állítani, hogy a szóbanforgó egyházkormányzati forma a magyar prot. egyházalkotmánynak valóban legrégebb, minden tekintetben primär kifejezése. Annál kevésbé tehetnénk ezt, mert ugyancsak más jelek egyes területeken szinte majdnem egyidejűleg másirányú törekvésekről is bizonyosságot tesznek. Annyi azonban kétségtelen, hogy az a kormányzati szerv, amelynek reformációkori állapotát és formáját megkeresni kívánjuk, voltaképpen nem zsinati, hanem presbiteriális tendenciájú. Az egész szervezetben viszont ismét a legsajátságosabb az, hogy ez a presbiteriális kollégium kizárólag klérusi elemet ölelt fel, vagyis a protestáns egyházalkotmányi rendszerek egy külön típusának mutatkozik, bár azoktól sem nem idegen, sem köztük nem ismeretlen egészen.

Közismert, hogy a magyar prot. egyház erőteljes helvét hatások mellett sem fogadta el a reformáció korában egyházalkotmányi életének szerves alkotórészeül a *gyülekezeti* presbitérium nagy prot. elvét. Viszont annak, aki egyházalkotmányi berendezkedésünk egyes részletkérdéseiben tanulmányokat folytatott, bizonyára már feltűnt, hogy ez a kifejezés „presbitérium“ nem egyszer bukkanik fel, mint egy bizonyos egyházkormányzati testület közelebbi megjelölése. Kanizsai Pálfi János említi pl., hogy Szeneci Csene Péter mátyusföldi püspök „impositione manuum presbiterii“ avattatott fel 1617-ben.¹ Ugyancsak Kanizsai Pálfi János 1630-ban szervezett Dunántúl egy állandó egyházkerületi tanácsot, amelyet presbitériumnak nevezett el.² A baranyai magból kialakult dunamelléki kerület tanácsát pedig még a 18. században is, — akkor már használatban volt más neve mellett, — alkalmilag szintén jelölik „presbitérium“ névvel az egykorú források.³ Rendelkezünk azonban más területekről is, részben a legkülönbözőbb

időkből adatokkal, hol a presbitérium név szóban forog, még pedig rendszerint egy külön, magasabb egyházhatósági szerv közelebbi megjelölése gyanánt.

Ez adatok magyarázatául bizonyára felmerülhetne az a feltevés, hogy ezekre a nem egy helyütt, mégis csak a 17. században létesített felsőbb egyházhatósági tanácsokra ugyanakkor alkalmazták csak először e nevet, amikor egyidejűleg egy alacsonyabb fokú hierarchikus tisztséget is létesítettek, amelyet „presbyter“ névvel jelöltek. Mint e testület legalsóbb, mintegy közrendű tagjának nevéből nyerte volna tehát esetleg ez az egész papi kollégium a maga nevét.

Közelebbi vizsgálat folyamán azonban egy ilyen feltevés nem állja meg a helyét. Kanizsai Pálfi János presbitériumának „presbiter“ tagjai ugyanis már 1618-ban beállították hivatalukba, sőt az 1630-as presbitériumát megelőzte már pl. a Felsődunamellék „senatus ecclesiasticus“-ának szervezése (Komjáti kán. II. 10, 11.), bár kifejezetten csak a szűkebb értelemben vett egyházi jurisdikció gyakorlására. Sőt már a 16. század egyes kánonaiban (Borsodgömörkishonti, a tarcali és tordai cikkek, a debreceni „nagyobb cikkek“) szó van bizonyos „presbyter“-ekről, akik, ahogy a vonatkozó kánonok tartalmi vizsgálatából is megállapítható, nem csupán általában lelkészjellegű egyének, hanem ezenkívül még különleges egyházkormányzati ténykedésekkel felruházott, bizonyos egyházi tisztet viselő férfiak. A „presbyter“ nevet tehát kétségkívül úgy kell tekintenünk, mint a hazai reformáció egyházalkotmányi berendezésének egyik, ma még közelebbről pontosan meg nem határozható tartalmú tisztének jelölését, amely egyes viszonylatban eredetileg csak gyűjtőfogalmat takarhatott. Mintahogy az utóbbi időben is előfordult félreértések tisztázása végett meg kell mondanunk azt, hogy alkalmilag ilyen gyűjtőfogalmat fedett a jelek szerint kezdetben is, később is nálunk a széniori elnevezés is.

Komplikálja a helyzetet ugyanis egyebek között az a körülmény, hogy pl. a dunamelléki egyházkerületi tanácsnak közrendű tagját a dunántúlival szemben nem presbiternek, hanem „senátor“-nak hívták, legalább is a 17. században. Holott, amíg egyfelől mindenképpen szilárdan áll ma már, hogy a baranyai egyházalkotmányt vette át később a dunántúli szervezkedés, épp olyan bizonyos, hogy a presbiter név a szenátorinál korábbi eredetű. Azok a kérdések tehát, amelyek ennek a problémának vizsgálatánál felmerülnek, végleges megoldásukhoz más bizonyítékokat is igényelnek, mint amit a puszta nevekből következtetni lehetne. Annyi kétségkívül való, hogy a magyarázatot, mivel főleg a baranyai egyházalkotmány hatása alatti területek szolgáltatják a megoldandó problémát, elsősorban baranyai területen kell megkeresnünk.

Ebben a tekintetben pedig Szegedi Kis István fennmaradt és aránylag elég világosan körvonalazott egyházjogi elvei és nézetei érdemelnek elsősorban figyelmet, mivel egyrészt kétségkívül korai állapotokat tükröztetnek, másrészt feltehetőleg a baranyai egyházalkotmány elvi alapjait tartalmazzák, ha itt ezeket talán már primärnek nem is lehetne mondani. Az általa a „Loci communes“-ben közreadott fejtegetések közül azután bizonyára egész egyházjogi felfogásának tengelyét nyújtja abban, amit az egyházi jurisdikcionális hatalomról előad. Ezek szerint ez a hatalom a püspököt (episcopus) és a „presbyter“-eket illeti, részei pedig 1. a potestas legum constituendarum, vagyis a kánonalkotás, 2. a ministrorum ordinatio, vagyis a lelkészavatás, amelyhez együtt a lelkészek elhelyezése is tartozik (kiknek feladata ez? teszi fel a kérdést és rá feleletül adja: presbyterorum videlicet et magistratus ex populi consensu), 3. az egyházi bírászkodás (iudicium ecclesiasticum) a lelkészek ügyeiben és házassági esetekben, végül 4. az egyházi fenyték alkalmazása (correctio ecclesiastica). Vagyis alapjában *ugyanazon jogkör, amellyel a középkori püspöki hatalom volt felruházva* s amelyet Szegedi reformátori felfogása egy kollégiális jellegű testület hatáskörébe utal, amelynek alkotórészei a „püspök“ és a „presbiterek“.

Ez az egyházjogi alapvetés kétségkívül tiszta és világos körvonalakat mutat és teljesen a kánonjog évszázadok alatt kialakult síkjában mozog. A kérdés itt csak az, kiket kell értenünk ama presbiterek alatt, akik ennek a püspöki kollégiumnak tagjai?

Erre a most már sarkalatos fontossággal felmerülő kérdésre, fejtegetéseinek egy másik helyéről derül megközelítően világosság. A „de electione“ c. szakaszában jelzett művének ugyanis a lelkészek elhívásáról szólva megjegyzi, hogy ezek, mint „seniores, episcopi et pastores“ választatnak el és pedig „ab episcopis, senioribus cum omni consensu clericorum et laicorum.“ Ezt az elhívást kísérő egyéb megjegyzései is világosan mutatják, hogy itt más értelemben ugyan, de lényegileg szintén a lelképásztori szolgálatra való alkalmazásról van szó, legfeljebb a különleges egyházi tisztségre való megbízást érti még hozzá, — tehát itt is kapnánk magyarázatot feltett kérdésünkre. Ugyancsak ebbe a püspöki jurisdikcionális jogkörbe tartozó cselekményeknek egyrészét máshelyütt általában az egyház „presbiterei“-nek hatásköre alá sorozza, egyebek között az összes liturgikus szertartások rendjének meghatározásával együtt (de ministris verbi és a de ceremoniis in genere szakaszokban). Amely kijelentések, azt hiszem, eleendőek először is annak megállapítására, hogy Szegedi Kis István szerint ebben, az egyházi jurisdikcionális hatalmat gyakorló püspöki kollégiumban egyszer „presbiterek“, máskor „széniorok“ neve alatt szereplő egyházi tisztet viselők *voltaképpen ugyanazok*,

sőt valójában, mint gyűjtőfogalom, mindkét név a püspöki hatalom részeseit, illetve nagyobb részben csak segédeleit jelenti. A kettő közül hihetőleg korábbi a presbiteri elnevezés, mely később, — valószínűleg külföldi hatásra, — alakult csak át széniorivá.⁴

Másodszor pedig, — minden félreértés elkerülése végett, — rá kell mutatnunk arra is, hogy nem tartjuk véletlennek a presbiterek=széniorok, illetve püspököknek külön fogalmi csoportosítását a papság nagy részétől, vagyis nem értjük és nem érti Szegedi Kis István sem e kollégium presbiteri, illetve széniorai alatt a papság *egészét*. Amit a lelkészek elhelyezéséről tőle két részletben is idéztünk, abból kitűnik, hogy annak munkálása jórészt ennek a *szűkebb* papi kollégiumnak jogköre, amihez a lelkészi elem nagyobb részének kifejezetten csupán a „consensus“-a kívántatik éppúgy, mint a világi elem tömegeinek vagyis a népnek is. Ezekkel az adatokkal kapcsolatban érthetők meg Szegedi más kijelentései is, illetve az abban foglalt közlések, amelyek fejtegetéseinkkel teljesen összhangban vannak. Láttuk ugyanis, hogy az egyházi fenyíték alkalmazását, amit *correctio ecclesiastica*-nak nevezett, a püspök és presbiterének kollégiumába utalta. Máshelyütt azután ennek a testületnek a nevét is megmondja. „Potestas excommunicandi penes Ecclesiam est, quae deligit sibi velut *senatum ecclesiasticum*, cui potestatem hanc excommunicandi committit exercendam...“ mondja az exkommunikációról írt kánonjaiban. Mi az exkommunikáció? teszi fel a kérdést a *correctio ecclesiastica*-ról szóló szakaszban s felel rá: est enim excommunicatio sententia Presbyterii... qua declaratur quispiam juste exclusus ex Sanctorum communione. Kinek adatott a kiközösítés joga? —, amire azzal felel, hogy a „Presbyterorum collegium“-vagy másutt „Seniorum collegium“-nak. Hogy minden félreértést e presbiterium esetleges laikus jellegéről eloszlasson, ugyanazon szakaszokban kérde: „A quibus excommunicatio fieri debeat? Ab episcopis, pastoribus, at non sine Ecclesiae consensu.“

Felvethető azonban talán a kérdés, hogy e kollégiumszerű egyházi testület csupán elméletileg élt Szegedi elgondolásaiban, de a valóságban nem létezett. Amivel szemben az a nagyon érdekes tény áll, hogy ugyanez a szervezet kimutatható még egy másik magyar egyházjogász nézeteiben és pedig Hodászi Lukács tiszántúli püspök 1610-es, Szilvásujfalvi Anderkó Imre ellen felállított, közismert, „orthodox“ tételeiben.⁵

Bár minden további nélkül el kell ismernünk, hogy a tételek a 17. század kezdő évtizedeiből valók, azonban egyrészt olyan kijelentéseket tartalmaznak, amelyeknek alapján a reformációkori állapot rajzolására felhasználhatók, másrészt Szegedi Kis István koncepcióival egyeznek.

Az egyházi disciplinális, helyesebben jurisdikcionális hata-

lom mondja a 8-ik tételben „non penes unum est, sive sit Papa, sive Episcopus, sive Superattendens, ut pro suo arbitrio ac privata auctoritate quidvis faciat, sed penes *Presbyterium*, id est, *consessum Seniorum*, Ecclesiae ipsius consensu et suffragio electorum, qui sunt in Ecclesia, quod est senatus in urbe.“ Az egyházi hatalom más, mint a világi, „illa ab Ecclesia per moderationem *Presbyterorum* regitur.“ Ugyanígy nyilatkozik a 14. és 16. tételben. Mindenekfelett pedig hozzáteszi ezekhez azt, ami nemcsak nagy fontosságú, hanem benne a kérdésnek egyházi és történelmi magyarázatát is megadja: „hanc formam gubernandae Ecclesiae in schismatis remedium a patribus primitivae ecclesiae introductam, *nostrum* quoque *Majores* a sordibus Antichristi ecclesias Filii Dei repurgantes, in eo statu, quo Patres ante tempora Constantini Magni reliquerant, non solum acceptarunt, sed etiam editis scriptis *observandam statuerunt*“. (12. tétel.)

Mind ezek után az a kérdés kerül előtérbe, vajjon vannak-e bizonyos történelmi adatok, amelyek ennek a presbitériumnak hatásköréről és működéséről az ország egyes részein említést tesznek?

Erre a kérdésre válaszul mindenekelőtt érdemes utalni a tarcali és tordai cikkek némely megjegyzéseire. Ezekkel szemben gyakran merült fel a kifogás, hogy a Béza által lefektetett presbiteriális elveket mellőzte, — valójában azonban e cikkek egyik legkorábbi emlékei annak a sajátságos presbiteriális kormányformának, amelyet a magyar prot. egyház hívott életre. Belőlük egyelőre csak két megállapítást idézünk, amelyeknek Bézától származását jelenleg ellenőrizni nem tudjuk ugyan, de a fennforgó esetben szükségesnek nem is tarthatjuk. Az egyik hely az V. rész 25. art.-a, ahol a lelkési ordinációról van szó, amely szerint a becsúszott pogány és más szertartásokat Krisztus rendelkezéseivel óhajtják helyettesíteni s benne a „keresztyén magistrátusnak... értelmét és a községnek javalását a *presbitériumnak* méltóságával... összekötjük, hogy a ceremónia minden ő részeiből álljon...“ vagyis teljesen ugyanaz az álláspont, amelyet Szegedi is vallott. A másik hely még érdekesebb, amennyiben a potestas jurisdictionist tárgyalva azt mondja: „ez a hatalom semmi bizonyos embernek nem tulajdoníttatik..., hanem az egész egyházi tanácsnak gyülekezetinek, mert építéletü embereknél nyilván vagyon, hogy a Krisztus erről beszélvén... az *ekklézsiának nevében synedriumot, avagy presbitériumot*, az egyházi tanácsnak gyülekezetit értette.“ (V. 27.) Egy elv, amely a kálvini theológiában nem ismeretlen s benne az egyház egyetemének a presbitériummal való azonosítása talál kifejezést.

Ezt a presbitériumot emlegetik a debreceni „nagyobb cikkek“ is egyebek között akkor, amikor rendelik, hogy a lekipász-

tori ordinációt „vagy a vének tanácsában, vagy a zsinatban teljesítsék az egyház tudós és gyakorlott főpapjai és szuperintendense.“ (19. art.)

Hasonlóan kimutatható e berendezés a hercegszöllősi kánonok szövegéből. Itt a 3. kánon kimondja, hogy a „főpüspök“ a „senioroknak és akik többen arravalók lesznek“ tudtával járjon el egyházkormányzati munkakörében, — amely intézkedéssel egyfelől kizárták a generális zsinat közvetlen befolyását egyes egyházkormányzati ügyekben, másrészt egy szűkebb körben osztották meg a püspöki hatalmat: ennyit világosan tartalmaz e cikk. A 13. kánon szerint az egyházközség nem küldheti el lelkipásztorát a „főgondviselőnek híre nélkül“, sem másikat nem alkalmazhat, ami teljesen összhangban van szintén Szegedi fejtegetéseivel. A 15. szerint a két zsinat közti időszakban felmerült ügyeket a lelkészek a „főgondviselőkhöz“ elvégezhetik, — akik tehát valaminő formában mégiscsak összejöttek. Sokkal érdekesebb azonban ugyane kánonok latin szövege, amelyet, mint másutt kifejtettük,^o régibb redakciónak tekintünk, mint a magyart. Ezt az imént említendő adatok is, melyekben nyilván régibb joggyakorlat van kodifikálva, megerősíteni látszanak. Ezekben a kánonokban ugyanis a senior, praepositus, praelatus kifejezések *kivétel nélkül többesszámban szerepelnek* (4., 5., 6., 13., 15., 16., 19., 22., 26.), ami nézetünk szerint nem lehet egészben véletlen, hanem ez a többszám egyes kánonokban kétségkívül azt a presbitériumot vagy más néven talán senatus ecclesiasticus-t takarja, amiről Szegedi is beszél. Így lesz világossá egyúttal az is, hogy e nevek nem szorosan csak a bennük rejlő tisztséget, hanem alkalmilag a meglévő valamennyi hierarchikus tisztelet, tehát egy gyűjtőfogalmat is jelölnek.

Van azonban még más adatunk is arra nézve, hogy pl. a hódoltság területén, így különösen Felső- és Alsóbaranyában az egyházkormányzati teendőket valóban nem a generális zsinat, hanem e szűkebb kollégium látta el. Elsősorban helyi akadályai is megvoltak a zsinatok összeülésének. Abban a baranyai maggal szervekedett nagy kiterjedésű kerületben, amely a Duna két partján szinte Gyöngyöستől Kálmáncsáig s Buda mögöttes területeitől Szlavóniáig húzódott, nem is lett volna mód arra, hogy az összes lelkészeket évenként kétszer összegyűjtsék, mint a Herc. 15. art. tervezte. Ezek a papok elsősorban ugyanis gyülekezeti lelkipásztorok voltak, akik nem maradhattak hetekig távol gyülekezeteiktől megfelelő helyettesítés hiányában, — hiszen a vonatkozó artikulusokban elég nyomatékosan kellett gondoskodni már csak a „főgondviselőkhöz“ helyettesítéséről is. Ugyancsak akadályozólag hatott a török hatalom, amelynek engedélytől függött a zsinattartás, amint a deesi zsinat következményei is mutatták. Jellemző azonban, amit Pathay P. Sámuel közismert levelében az itteni

gyakorlatról elmond. Amikor előadta, hogy melyek voltak Veresmarti idején a szénioratusok, így folytatja: „si quando generalis synodus convocanda erat, praecipui duntaxat ac delecti aliquot ecclesiarum ministri cum senioribus Hercegszöllősinum descendebant in synodum.“⁷ Itt van tehát világosan, Szegedi idejéhez is aránylag közeleső nyoma annak a generális zsinat helyett működő szűkebb kormányzati hatóságnak, amelyről a Herc. kán. 3. art.-a (magyar) beszél s amelyet a főpüspök, az esperesek és egyes „arravaló“ lelkészek alkottak. Sőt azt kell hinnünk, hogy azok a Skarica előadásában félig-meddig barátinak látszó összejövetelek, melyekben Szegedinek Ráckeviden része volt, sem voltak egyebek, mint a baranyai „presbitérium“ legfőbb tagjainak, a „főgondviselők“nek tanácskozásai. Legalább is feltűnőnek kell tartanunk, hogy az őt meglátogató lelkészek közül Skarica éppen Szováti Gáspárt, Bakonyi Albertet, és Veresmarti Illést emeli ki, akik voltaképpen mindnyájan magasabb hierarchikus tisztet viseltek ezen a területen.

Az előadottakból le kell vonnunk tehát most már azt a tanulságot, ami levonandó. *A magyar prot. egyháznak ősi alkotmánya egyes országrészekben nem zsinati rendszerű, hanem eredetileg ókeresztyén presbiteriális típusban alakult ki* és az egyházi jurisdikcionális hatalmat ez a későbbi fejlődésben már hierarchikus tagozódású papi kollégium birtokolta, valamint gyakorolta. Mi volt ezzel a testülettel szemben a generális zsinatok jogköre, hogyan fejlődött ki emez s benne milyen szerepe volt amannak, e kérdések nézetünk szerint most már kétségtől további vizsgálatra szorulnak. Itt csak annyit említünk meg, hogy a zsinatokon a lelkészek jelenléte és a protestáns vizitáció szükségletei, valamint módszerei között bizonyos elvi és gyakorlati kapcsolat általában véve fennáll. Ennek a papi testületnek eredeti neve kétségtől presbitérium volt, csak amikor a széniori elnevezés jött gyakorlatba, kaphatta a senatus ecclesiasticus nevet.⁸ Így került használatba mindkét név, amazt újította fel Kanizsai és a tiszáninneniek, emezt használták valószínűleg a felsőbaranyai részekben, de amannak emlékét is megőrizték még a 18. századra is ugyancsak itt. Szerepelt-e és mennyiben benne a helvét reformáció hatása, annak kifejtésére egyelőre szük a terünk. Valamint arra is, hogy eredetét, az egész egyházi jogi koncepció kiindulópontjait, alkotórészeit részletes pontossággal itt most körvonalazzuk. Jeleztük, hogy primár kormányformának, különösen az episcopalismus felmerülő kérdéseivel szemben, egyelőre nem tarthatjuk, mert annak megállapítására sokkal szélesebbkörű vizsgálatot vélünk szükségesnek.

Mindenesetre a maga egészében ebben a kérdésben a *reformáció* egyházainak mindenképpen sajátos kormányformájával,

általában pedig a presbiterianizmus *különleges* kifejezési formájával állunk szemben. A gyülekezeti presbitérium gondolatát a magyar protestantizmus a reformáció korában nem tette magáévá ugyan, sőt az ecclesia particularis-t mint autonom jogi egységet, eddigi vizsgálataink szerint, reformátoraink nem is ismerik. Ellenben a presbiteriális elvet, mint ilyent, alkalmazásba vette, még pedig idővel az egyház kormányzásának majdnem kizárólagos normájaként, — körébe utalta az egész jurisdikeionális hatalmat, sőt e presbitériumot, mint láttuk, magával a látható egyházzal azonosította. Ami, egyebek között, a helvét reformációnak is, — ugyan ritkábban, de mégiscsak előforduló, — formulája.

Dr. Miklós Ödön

J e g y z e t e k.

¹ Magyar Prot. Egyháztört. Adattár VII. évf. 197. o.

² Előbb is használja ugyan ő ezt a nevet körülbelül éppen erre az egyhker. tanácsra vonatkoztatva, l. az 1. sz. jegyzetben idézett helyet.

³ Mokos Gy. A hercegszöllősi kánonok. 272. o. Földváry L. Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyhker. történetéhez. II. k. 79. o.

⁴ Jellegetes pl. a későbbi időkből a Kanizsai kánonok magyarázata (IV. 1.): communiter omnes in universum ministros, *proprie istos seniores*, late autem seniorum collaterales, presbyteros dici et esse intelligimus.

⁵ Lampe—Ember, Hist. eccl. ref. in Hung. 339—343. o.

⁶ Theologiai Szemle, V. évf. 155. o.

⁷ Lampe—Ember, i. m. 666. o. A jelek szerint valóban úgy áll a dolog, mintha bizonyos meghatározott gyülekezeteknek lelkipásztorai lettek volna ennek a presbitériumnak tagjaiul elválasztva, legalább erre enged következtetni az is, amit a zempléni dioecesis eljárásáról olvasunk, l. Történelmi Tár, 1909. évf. 204. o.

⁸ Bizonyára hatással lehetett különösen baranyai területen az egész egyházalkotmányi fejlődésre a Helvét Hitvallás következő tétele: *Presbyteri sunt seniores et quasi senatores patresque Ecclesiae, gubernantes ipsam consilio salubri.*

Az irodalmi műveltség megoszlása

(Horváth János könyve.) *

A magyar irodalomtudomány új alapokra helyeződésének gyakran látható jele egy-egy korszaknak vagy írói egyéniségnek a régibb ismeretektől eltérő formájú értelmezése. E részlet-lépéseknek szinte mindegyikében érezni a mozgató rúgót, a külföldi tudományosság példaadó és ösztönző erejét. Irodalomtudományunk általában igen kitűnő és gyors tanítványnak bizonyult a mult-értelmezés új módszereinek átvételében és hazai meggyökereztetésében. A tanulás nem is veszett kárba. Multunk erősebb megközelítése, életszerűbben ábrázolt vagy igazságosabban rajzolt korszokok, a látás eddig ismeretlen lehetőségeit kínáló hossz- és keresztmetszetek, csoportosítások, pontosabb szerszámokkal készült arc képek a kézzelfogható és becses eredmények.

Ebben a hirtelen, de nem egy ténnyel támogatható általánosításban nem rejtőzködhet semmiféle lebecsülés. Saját magunk és kortársaink háza előtt seprünk. De éppen az elkerülhetetlen és jótékony önismeret (még önelégült formájában is) irányítja a tekintetet újra és újra Horváth János felé. Neve tudománytörténeti átalakulást jelent, de az ő munkássága által hozott változás nem a részismeretekre hat ki és a külföldi kész kereteket és vizsgálati módszereket adó indításaitól független. *Ez* az újjáalakulás, az ő legelső műveivel megindított és azóta is állandóan munkált totális „magyar irodalomismeret“ kifejlesztése a tudománytörténetileg egyedül jelentős. Bizonyára részt kér ebből is az idegen eredményekkel a hazait való egybevetés élménye, talán egy-két kívülről jött tapasztalat-darab is, de belső lényegében, sőt formájában is a maga feladatait kereső magyar irodalomtudomány oly igényeiből jött létre, melyeket felismerni és kielégíteni külső példák elegendők nem lehettek. Szemléletének elvi alapjai, a szintézis útjelzői, értelmező és megvilágító „módszere“ magyar szükségletek meglátására rendelt személyiségétől, tudós egyéniségétől elválaszthatatlanok. Sem a már sokszor körülrajongott és még többször megrótt „szellemtörténet“, sem az ujdonság még erősebb színeit magán hordó „irodalomszociológia“ importált szavai nem adnak érdemleges felvilágosítást, ha tudományának szövetét bontogatjuk. Nem magyarázza az éppen az ő általa kezünkbe

* Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus. Magyar Szemle Társaság kiadása. Budapest, 1935.

adott, látszólag oly könnyű fordulatú kulcs, az irodalom „viszony“-fogalma sem. Valóság-érzék, tények és összefüggések biztos látása, multat és embert önelvei alapján jelenítő képesség, az értelmezés szándékait mindig pontosan követő, új tudományos stíl azok az ismert sajtóságok, melyek hatása alól egyetlen olvasója sem vonhatja ki magát, de ugyanakkor éreznünk kell azt is, hogy mindezek a homályosan megjelölt vonások csak személyiségéhez kötöttek nyernek igazi jelentést. Művei a tudománytörténeti jelentőségen, a belőlük kilépő egyéni erők példaadó voltán túl magasabbra tekintenek. A nemzet-pedagógia nélkülözhetetlen sugalmazói.

Legújabb könyve teljessé teszi irodalmunk multjának azt a szakaszát, melyet a mohácsi csata dátuma zár le. E teljességből kiszakítottan és pusztán önmagában tekintve első összefüggő képe a magyar renaissance irodalmi vetületének, a magyar humanizmusnak. Ez a kép mindeddig csak töredékeiben volt meg s az ismert részletek szerves összefüggéseiket alig sejtették. Nagy Lajos király uralkodása idején vehetők észre azok az első vékony gyökérszálak, melyek az új irodalmi műveltség idegenből hozott magját a magyar talajban megkötik. A nagy király nyit utat egyelőre még nem a renaissancenak, hanem általában az olasz műveltségnek. Megkezdődik az olaszok bevándorlása és letelepedése, már készülnek olasz ízlés szerint kódexek s megindul erősebben az olasz egyetemek látogatása. Különösen a magyar délvidékről, onnan is a zágrábi egyházmegyéből mennek sokan az olasz egyetemekre s ez az utóbbi terület itt, a kezdetek kezdetén, figyelmeztet az új műveltség behozásában és terjesztésében rejlő nagy szerepére. A változás azonban a magyar szellemiség akkori vezető rétegét éppen csak érinti. Van ugyan már mű is, mely ennek az érintkezésnek látható nyomait mutatja, de ennél sokkal lényegesebb egy új nemzettudat kialakulása. Az olaszhoz hasonlóan ugyanis nálunk is végbemegy egy nemzeti újjászületés, de ez még Lajos alatt egy régibb kultúrfok, a lovagi műveltség kereteit használja fel a megvalósulásra. Zsigmond uralkodása idején újabb lépést tesz a magyarság a megkezdett úton. Maga Zsigmond is, éppen Magyarországra épített világhatalmi törekvéseivel már a humanizmus teljessége előtt a humanista uralkodói eszmény felé halad. Elért eredményei a nemzet önértékelésének újabb megerősödését hozzák magukkal és még szélesebbre nyitják a kapukat idegen műveltségi tapasztalatok előtt. Az ő idejében beköltözött olaszok között ott van P. P. Vergerio, kinek Vitéz Jánosra tett hatása döntő jelentőségű. A bázeli zsinaton, az európai humanizmus történetének e fontos eseményén jelen van a magyar fejlődés két alakja, Hunyadi János és Vitéz János.

Innen kezdve kettejük szelleme hordozza az új műveltséget.

A Hunyadiak humanizmusa ez, a majdan királyt adó családhoz célokban és organikus terjedésében hozzákapcsolódottan. Az a jellemkép, melyet Horváth János könyvében Hunyadiról rajzol, oly műveltség- és politikai történeti erőket fedez fel az ábrázolt hősen, melyek eddig egészen ismeretlenek voltak. A renaissance magyar változatú alakja ő, nem a betűhöz kötött humanista műveltségben ugyan, hanem politikai gyakorlatában. Korszerű vonásai-ból azonban teljesen hiányzik a kalandori. Tehetsége által szerzett vagyonát és hatalmát személyfeletti, nemzeti célok szolgálatába állította. Méltó társa és kiegészítője Vitéz János. Kancelláriája tűzhelye a politikai, cselekvő humanizmusnak. A fiatal Mátyással tetőződik be az új műveltségnek a magyar politikummal való találkozása. Az új nemzet-állam, a kancelláriai (dinasztikus) patriotizmus kialakulása mutatja a fejlődésben elért magasságot. E cselekvő humanizmus mellett, de nem belőle, nő ki Janus Pannonius költészete. A műveltségi átalakulás az ő személyében teszi meg a legnagyobb lépést. Humanista öncélúság, költői öntudat, a költészetet addig ihlető erőkkkel való teljes szakítás oly ugrást jelent a fejlődésben, melyet még a műveltségbeli elit-közösség sem, csupán az egyén végezhetett el. Két évszázadra volt szükség, hogy az általa kezdeményezett újítás az irodalom profanizálódásával az irodalmi élet elengedhetetlen szükségletévé váljék.

Beatrix megérkezte újabb határpont a magyar humanizmus történetében. A Mátyás ellen szőtt összeesküvés után beállt rövid megállást, sőt visszahatást most újabb lendület váltja fel. Az új műveltség terjedelme nő, de mindaz, ami intézményszerűen létrejön, az összetartó fejedelmi erő elmúltával halálra van ítélve. Maga a humanizmus nagy részében is inkább udvari díszlet, semmint a magyarság életügyeiben támasz és útbaigazító ujjmutatás. Az idegen származású humanisták korjellemező súlya erősödik. Történetírói munkásságuk révén megtörténik a magyar múlt és jelen elrómaizálása, az udvar körüli platonizmus pedig előkészíti az utat az új theologia felé. A Vitéz kancelláriájából kikerültek nagy száma, a Janus-hagyomány fel-feltűnő jelei azonban kétségtelenné teszik, hogy az akkori magyarság szellemi vezető rétegében oly műveltségbeli átalakulás ment végbe, mely csak Szent István reformjainak hatásához fogható. A személyiségek sorozata és kapcsolataik számot adnak a magyar humanizmus nagy arányairól, kifejlődött szerves egységéről és mozgalom-szerű erejéről.

Az erőt sugárzó középpont megszüntével, Mátyás halálával elveszett a nemzetállam eszménye és összeomlott az udvari humanizmus biztonságot nyújtó épülete. A humanisták magukra maradnak, szétszóródnak, pártok eszközeivé válnak. A Mátyás-kor hagyományai még élnek ugyan a kancelláriában, csoportosulások

is észlelhetők, de a műveltség és nemzet-gondolat egybetartására már ninesen szándék és tehetség. Az északi humanizmus (Celtis), majd a nemzettől független humanizmus (Erasmus) beszűrődése folytán megindul a fejlődés a középeurópaivá való kiegyenlítődés és a régi világnézet teljes szétbontása felé. E tagolódásban és közömbösülésben növekszik a „kis kancellária“ és a köznemesség szerepe, előkészítvén egy már alantibb, erősen jogászos színezetű humanizmust, mely irodalmunk képét két következő századra meghatározza. A szétszóródásban újabb megtermékenyítés lehetőségei is rejlenek. A kihúnyó magyar nyelvű kódex-irodalom humanista érintésén túl keresethők nyomai a humanista tanultságú magyar műköltészetnek és megelhetők emlékei a nagyjövőjű históriás műfajnak. A Mohács előtti években jövendő erőket hordozó emberek és további irodalmi fejlődés csírái tűnnek elő.

Szükség volt a könyv legalább e hiányos tartalmi vázlatának ideiktatására, hogy tárgyi alapokat nyerjünk néhány összefoglalást célzó mondatunk számára. Régibb irodalomtörténetírásunk elvi egységre törekvő alkotásaiban a humanizmus s vele az egész magyarországi latinság úgy szerepelt, mint valami zavaró és fejlődést gátló rendellenesség. A magyar humanizmus a nemzeti irodalom folyamából elszabadult kis érnek tetszett, mely ugyan néhány új vizekre szomjazó keveseket arra csábított, hogy keskeny medrét kövessék, de sorsa az volt, hogy eltűnjön az idő homályában. Horváth János könyve meggyőz arról, hogy a humanizmus döntő jelentőségű műveltségváltás, irodalmunk történetében új fejezet megnyitója, e könyvvel először megrajzolt teljes alakjában is századokra kiható fejlődés és majdani szellem-történeti változatok indulási vonala. Ugyanerre a lapra tartozik a humanizmus sokat emlegetett nemzeti szempontból való közömbössége és érzéketlensége is. Kiderült most, hogy az idegenből hozott műveltség minden fejlődési fokán tartó kerete volt a koronkénti nemzet-tudatnak. A kezdetnek Szent László-kultusza, a későbbi idők elrómaizált Attila-szimbóluma a látható jele e változatoknak. Még a Mohács előtti széthullás tüneteiben is tápláló volt, átadván a műveltség elemeit a nemzet-tudat új képviselőjének, a köznemesi rendnek. A humanizmus irodalmi és nemzetpolitikai szempontból oly alaptényezője multunknak, sőt jelenünknek is, mely nélkül az elmúltak megértése és jelenünk érdekében való értelmezése teljesen lehetetlen.

Horváth János könyve azonban e „helyreigazítások“-nál sokkal többet is jelent. „A magyar irodalmi műveltség kezdetei“ és e mostani mű együtt szerves életrajza irodalmunk életének a mohácsi katasztrófa idejéig. Ebben a teljes életrajzban az európai műveltség két összetevőjének, a keresztyén-túlvilági-aszkétikus és az antik-világi-emberi elemnek magyar variánsa rejlik, mint

Szabó László: Imádkozó kalászkok

kultúránk éltető és formáló energiája. E tényezők feltárásával oly alapok rakattak le, melyek a kutatások irányát és a szintézisek elveit hosszú időkre meghatározzák.

Kerecsényi Dezső

Imádkozó kalászkok

*Élet, magát od'adja másnak,
Örvendő, víg levágatásnak,
Imádkoznak lehajtott fejjel,
Mint kálvinista templomokban
Isten lelkére hajlott ember.*

*Az ég fuvalma játszik rajta,
Zengő igéjét rákavarja,
Susognak s a kaszásnak intnek,
Hajlongnak: óh, Uram, köszönjük,
Bő tárházzá avattál minket!*

*Itt-ott egy kérkedő kalásznak
Toklászai meredten állnak,
Életben is üresen, holtan,
Mint úrféle, nagy szálka-göggel,
A kálvinista templomokban.*

*A mag jövődő szent kenyérül
Szóró lapáton csűrbe térül,
A szálkát a szél ízre bontja
S az Isten-kéz gyújtotta tűzön
Sisterg, elég, miként a polyva.*

*Uram! az én szerűlapátom
A bujdosó polyvákba vágom,
Felkavarom, hogy mind elégjen,
Nehogy lappangó átkos üszke
Magyar, szemétül visszatérjen.*

Amerika.

Szabó László

A neveléstudomány magyar feladatai

(Imre Sándor: *A neveléstudomány magyar feladatai*. Értekezések a M. Kir. Ferenc József-Tudományegyetem Pedagógiai Intézetéből. — Új sorozat, 1. szám. Szeged, 1935. 136 l.)

A kötet, holott az egyes számot viseli, nem elsőnek, hanem utolsónak megjelent darabja az „Értekezések“ tizenkét számból álló sorozatának, amely egy részét foglalja magában azoknak a dolgozatoknak, amelyek Imre Sándor egy hijján tíz éves szegedi professzorságának irodalmi termését jelentik. (A sorozat kiegészítése a szegedi egyetem Acta-jának három száma, továbbá pár egybeült kiadott tanulmány.) De habár ez az első szám csak most is jelent meg, amikor Imre Sándor már egy pesti katedrán ül, méltán került a sorozat élére, mert azt a munkát, amelynek az „Értekezések“ lettek termései, valóban ez vezette be, ez indította meg és irányította. Az „Értekezések“ az itt előttart feladatok egyikét vagy másikat igyekeztek megvalósítani. Ez a mű, ha nem is jelen végleges szövegében, de a professzor előadásaiban és szemináriumi vezetésében az első naptól kezdve, — 1925. március 19-től, amikor vázlatra a székfoglaló keretében elhangzott, — a tíz éven át mindvégig a köréje gyűlt tanítványok munkájának irányítója volt s számukra már régen közzétettnek számított. De egyébként sem ez az első alkalom, hogy Imre Sándor a nevelés magyar feladatairól ír. Ez a tanulmány voltaképpen rendszeres összefoglalása és kiegészítése egy csomó írásának, amelyek a neveléstudomány magyar feladatait tűzik ki és teljesítésüket sürgetik.

Ez a tanulmány voltaképpen egy nemes és hősi, önfeláldozó és példázatos emberélet szakadatlan, lázas, fáradhatatlan, a hivatástudat által hajszolt munkájának a foglalata. Ezen a százegynéhány lapon van összefogva az a csodálatosan gazdag eszmebirodalom, amelynek megvalósításáért küzdött Imre Sándor, bárhol is állt, bárminő iskola katedráján vagy az országos és egyházi közoktatásügy vezető helyén. Ez a nagy cél volt az, amelyért vállalt minden munkát és fáradságot, harcot és sebet, méltánytalanságot és csalódást, s ennek hozott áldozatul egy békés, harmónikus és termékeny tudós életmunkát, melynek összes nagyszerű lehetősége szintén ott szunnyadt szellemében. De önmagába mélyedt tudós magányából kiragadta az elhivatottság ösztökéje, hogy a magyar nevelői gondolkodás nevelője, agitátora, szerve-

zöje legyen. Egmaga vállalta ezt a gigászi munkát, s ha az eredménnyel való elégedetlenség bántaná, annak csak ez a nemes telhetetlenség a forrása; mert ha úgy van — s valóban úgy — amint maga is írja könyvében, hogy a magyarországi neveléstudományi tevékenység serényebb, termékenyebb, mint aminőnek pusztán a publikációk, a „kirakat“ után ítélné az ember, abban az ő személyiségének oly nagy része van, mint senki másnak. Ha pedig nemcsak a szakemberek szűk körét, hanem a gyakorlati nevelők, tanítók, tanárok, sőt a nagyközönség széles köreit tekintjük, akkor nem akadunk senkire, akinek akkora hatása lett volna, mint Imre Sándornak, számtalan apró cikkeinek és előadásainak.

Ebben a megvilágításban kell magunk elé állítani legújabb kötetét is. Mint mindig, itt is munkára serkent, feladatok elé állít. Egy nagy, számos kutatót és feldolgozót foglalkoztató szervezett munka tervezete ez részletesen és tömören előadva. Hosszú évek rendszeres tudományos tevékenységének keretei vannak itt felállítva, melyeknek kitöltéséhez bizony sürgősen hozzá kellene látni.

A tanulmány kiinduló pontja az, hogy a pedagógia problémáit, minden egyetemenességük mellett is, lehet és kell a konkrét nemzeti viszonyokra vonatkoztatva vizsgálni, s hogy a nevelés a maga gyakorlati mivoltában más mint nemzetnevelés nem lehet: a magyar neveléstudományi kutatásnak tehát megvannak a maga sajátos feladatai, melyek elől nem szabad kitérnie, ha a nemzet életében részeül jutott fontos szerepet vállalni akarja, aminthogy köteles is vállalni. Majd azt a meglehetősen sivár képet vázolja a szerző, amelyet a neveléstudomány magyarországi multja mutat, különösen tervszerűség, folytonosság és szervezethezesség dolgában, s rámutat a jelen állapotok fogyatékoságára is. Ezután rendszerbe foglalja hat fejezetben a neveléstudomány magyar feladatait. A feladatoknak két nagy körét állapítja meg: az irodalmi és kutatási feladatokat. Az első feladatkör a külföldi szakirodalom szemmel tartásában, a magyar neveléstörténelem kidolgozásában, azaz a magyar fejlődés folytonosságába való beilleszkedésben és a nevelői tudatosságot fejlesztő művek publikálásában áll. A második feladatkört akként részletezi a szerző, hogy végigmegegy a pedagógia rendszeres problematikáján és minden ponton rámutat a sajátos magyar feladatokra. Végül meg kell emlékeznünk külön a jegyzetekről, amelyek során áttekintést kapunk az egész idevonatkozó irodalomról. A könyvet angol kivanol zárja le.

Mint írásműről szólva: ez a mű is Imre Sándor szellemének jellemző megnyilatkozása. A tiszta és éles racionalizmus, amellyel tárgyát a helyes perspektívába állítja, a kompozíció biztos, első pillantásra áttekinthető rendjét megszabja, logikai következtetéseit tökéletesen meggyőző módon levezeti, párosul az átéltség és átélteni akarás őszinte melegével, amellyel ezt a nagy és valóban

nemzetünk életébe vágó ügyet a nyilvánosság elé terjeszti. És nem zárhatjuk ismertetésünket egyébvel, mint annak a reménynek kifejezésével, hogy mihamarabb alkalom adatik Imre Sándornak immár nemcsak feladatok kitűzésére, hanem a teljesítmények kritikai számbavételére is.

Joó Tibor

Óh reggel

Oh Reggel,

*aki kiszóktél az éjszaka fegyházából s a nap pázsitján ülsz fel-
szabadult pihenéssel,*

hadd nézzek szemedbe.

*Az éjszaka cellájában neked is behunytt szemmel kellett elképzelned
az álmot, mint nekem?*

*Edzett tested az éjszaka kemény padján hevert, s amikor kinyuj-
tózokdtál, a semmi nyirkos falába ütötted kezed?*

Mint jómagam, mint jómagam.

*A hold nem ismert meg. A hold nem ismerheti tiszta vágyaidat.
A hold tréfás börtönigazgató, s téged fegyencnek tekint.*

Engem se ismer meg.

*S a csillagok, az éjszaka börtönőrei, a jóakaratt látszatával arról
akartak meggyőzni, hogy menekülésed fölösleges?*

*Engem is azzal ámtanak, hogy közömbös fénypontjaikban révbé
futhat nyugtalanságom.*

Oh Reggel, hadd nézzek szemedbe,

*Hogy kisugárzik belőled a világ gyönyörűségének tudata. Te vilá-
gosság lelkiismerete, szabadság szűzessége, az égbe nyúló hit
és a földbe gyökeredző akarat láthatatlan ereje. Te friss ked-
veltje a napnak, te szépség egészsége, te mindig megisméltető
ígéret, te mindig visszatérő bizalom, te áldott meséje a való-
ságnak, te legártatlanabb életigazolás. Igazság, melytől meg-
lapul a fekete gőg és a hideg fény.*

Te halhatatlan derű!

*Olyan vagy, mint amilyen én szeretnék lenni... oh büszke sze-
rénység, oh életöszton költészete!*

Benned a nap világít.

Bennem a szív.

Mi keresnivalónk van a börtönben?

(Cleveland, Ohio.)

Reményi József

Graichman Jakab

Egy régóta porladó s nálunk ismeretlen költőről emlékszünk itt meg abból az alkalomból, hogy nemrég előkerült hagyatékából Arany Jánosnak és Greguss Ágostnak egy-egy eddig ismeretlen levele. *Graichman* Jakab névvel nem találkozunk irodalmunk történetében, még Szinnyei alapos és kimerítő művében sem fordul elő a Graichman név. Ennek az lehet a magyarázata, hogy magyar nyelvű költeményei szétszórva, újságokban és naptárakban jelentek meg s összegyűjtve csak a tót nyelvűek láttak napvilágot. Ezért eddig csak a tót irodalomtörténet tartotta számon, mint a múlt század egyik érdemes, bár nem a nagyok közül való költőjét.

Graichman Jakab 1822-ben született Hibbén, Liptó-megyében. Hibbe valamikor a Balassa-család ősi birtoka volt, s templomában nyugszanak első nagy lírikusunknak, Balassa Bálintnak tetemei. A *genius loci* tehát alkalmasint már gyermekkorában ihlette a későbbi költőt. Apja, Graichman János, a falu mézárása volt, anyja, Zudla Éva, szegény árvalány, s valószínűleg szüleire gondolva írta a költő önéletrajzi vázlatában, 1873-ban: „Csodálatosan forrasztá egybe az ég sorsomat Petőfi sorsával, csak azzal a különbséggel, hogy ő korán hagyá el a földet, s én még azon vagyok.“ Abban is egyezik a két költő sorsa, hogy mind a ketten tót evangélikus családból származtak, csak hogy míg Petőfinek a magyar környezetben magyar lett az anyanyelve, Graichman Jakab a tót faluban tótnak nevelkedett s csak az iskolában tanult meg magyarul. Hogy mikép vélekedett a magyarok és tótok kölesönös viszonyáról, arról említett önéletrajzában ekként nyilatkozik: „Kívánatos, hogy a magyarok a tótokkal, kiket az ég jó s balsorsban viszonyos érintkezésben már egy ezredévig tartott, továbbá is egyetértésben élnének a kölesönös műveltség s haza felvirulása okáért.“ Iskoláit Lócsén, Eperjesen és Pozsonyban végezte s teológián kívül bölcséleti és jogi tanulmányokat is folytatott, majd a hallei egyetemen teológiát hallgatott. Bár a papi pályára készült, mégsem lett pap, hanem az abszolutizmus alatt hivatalt vállalt s 1849-től 1867-ig mint szolgabíró, utóbb mint törvényszéki bíró működött. Az alkotmányos uralom helyreálltával nyugdíjazták, majd pár év múlva szülőfaluja körjegyzőnek választotta meg. Jegyzői hivatásában szertettel foglalkozott a nép ügyes-bajos dolgaival, s hogy milyen volt felfogása a népről, azt legjobban saját sorai bizonyítják: „A nép körében működni egy dicső feladat, mert a nép szava Isten szava, tehát bölcsen és becsületesen kell a néppel

bánni s főképen a józansághoz és becsületérzéshez kell ötet szoktatni.“ Ebből a néhány sorból is megállapíthatjuk, hogy ugyanaz volt a felfogása, mint halhatatlan kortársának, Petőfinek, akivel szerette párhuzamba állítani magát. 1897-ben halt meg, s temei szülőfaluja temetőjében porladnak. Életéről és műveiről bővebb adatok a turócszentmártoni „Matica“ tót közművelődési egyesület könyvtárában található.

Graichman Jakab irodalmi tevékenységét legnagyobb részét anyanyelvén fejtette ki, ezért költői méltatása elsősorban a tót irodalomtörténet feladata. Mint akkoriban a felvidéki művelt emberek, ő is egyformán jól beszélt és írt magyarul, tótul és németül, az iskolában pedig jól megtanult latinul, s ez a magyarázata annak, hogy mind a négy nyelven egyforma készséggel verselt. Költeményei zömét tót nyelven írta s ő maga is első sorban tót költőnek tartotta magát, írt azonban a másik három nyelven is elég sok költeményt, ezek azonban nagyrészt kéziratban maradtak meg. Főkép az epikát művelte, de írt sok lírai költeményt s néhány színművet is magyar, német és tót nyelven. Saját véleménye szerint vigasztalást keresett a költészetben, ezért művelte olyan nagy kitartással, ha nem is éppen nagy sikerrel. „Eddig életem komoly és bús vala — írja levelében —, a sok csalódás és szenvedés felébreszték lelkemet a költészetre, mely egyetlenegy vigaszom ezen a megbomlott, ferde világon.“

Az alább közölt levelek azt bizonyítják, hogy Graichman Jakabnak nagyobb költői ambíciói is voltak. Nem elégedett meg azzal, hogy csak az íróasztalfiók számára dolgozzék, hanem bizonyára többre értékelvén költői képességét a valónál, elismerésre, kitüntetésre is vágyott. Résztvett a Magyar Tudományos Akadémia 1871. évi pályázatán, de hogy milyen művel, azt most már nehéz volna megállapítani. Vállalkozása kudarccal járt, amint arra az akkori főtítkárnak, Arany Jánosnak tapintatos leveléből következtetni lehet. Nem járt több szerencsével a Kisfaludy Társaság 1871. évi pályázatára küldött három pályamunkája sem. Ebben az évben a Kisfaludy Társaság két tételt tűzött ki, mégpedig az egyiket balladára, a másikat a komédia elméletének kidolgozására. Kétségtelen, hogy Graichman mind a három pályamunkát az első tételre küldte be, azonban most sem volt sikere. A pályázatok eredményéről Tóth Kálmán, a költő, akkori másodtitkár számolt be. Az ő jelentéséből tudjuk, hogy huszonhárom ballada érkezett be a pályázatra, a bíráló bizottság azonban egyiket sem tartotta érdemesnek a díjra, s a jelentés szerint „csak négy olyan, mely komolyabb bírálat tárgya lehet.“ Vajjon legalább e négy közt ott volt-e Graichman valamelyik balladája, azt ma már aligha lehetne megállapítani.

A szóbanforgó két levél szövege a következő.

1. Arany János levele.

Magyar Tudományos Akadémia.

525.

Tekintetes Úr!

Folyó hó 1-én kelt soraira sajnálattal kell értesítenem, hogy az Akadémiai pályázatok kéziratái, mint az ide zárt általános szabályokból kiteszik, nem adatnak vissza.

E szabályok évenként hirlapokban közzé szoktak tétetni, s így a pályázókról feltehető, hogy ezeket tudva, küldik be műveiket.

A bírálókat is, egész terjedelmében, megjelent a nagyobb hirlapokban, többi között a hivatalos „B. P. Közlönyben“ is, március második felében: annál több, mint ott található, a kérdéses darabról nem mondatott.

Tisztelettel

Pest, 1872. január 3.

Tekintetes Úrnak

alázatos szolgája
Arany János, főtítkár.

Ttes Graichman Jakab úrnak

525. M. T. Akademia

Kívül:

Tekintetes

GRAICHMAN JAKAB

nyug. törvényszéki elnök úrnak

tisztelettel

per Hradek

H y b é n

(Liptó megye)

2. Greguss Ágost levele.

Tekintetes Úr!

A Kisfaludy-Társaság alapszabályai rendelik, hogy a pályázó munkák a Társaság levéltárában megőrzendők: sajnálattal kell tehát jelentenem, hogy Önnek e hó 2-dikán kelt becses levelében foglalt kívánatának, a három pályamunka visszaküldésére nézve, nem tehetek eleget. Másik kívánatát örömmel teljesítem, ide rekesztvén az utolsó közlésben előterjesztett jelentést az 1871 évre kitűzött pályázatokról.

Megkülönböztetett tisztelettel maradok

Budán, 1872 május 8-dikán

a Tekintetes úrnak

alázatos szolgája

Greguss Ágost.

Kívül:

Tekintetes GRAICHMAN JAKAB

nyug. törvényszéki elnök úrnak

H y b é n (Liptó megyében)

Graichman Jakabnak nyomtatásban is megjelent s ma már nehezen hozzáférhető költeményein kívül ez a két levél is bizonyítéka annak, hogy a tót költő a magyar költészet műzsáját is híven szolgálta. Megérdemli tehát, hogy emléke ne merüljön egészen feledésbe.

Ruhmann Jenő

Budapest multjából

(*Tanulmányok Budapest multjából. III. kötet.*

Szerkesztik: Dr. Gárdonyi Albert és Dr. Némethy Károly. — Budapest Székesfőváros kiadása, 1934.
8°, 179 lap, 32 képpel.

Budapest székesfőváros várostörténeti monografiáinak kötetei között immár a harmadik viseli első lapján a fenti címet s ebben 12 új tanulmány hozza ismét szép fővárosunk történetéhez az új adatok tömegét, melyből egykor mint részeiben is teljes egész fog előállani Budapest históriája. Örömmel köszöntjük ezt a kötetet is, mint fővárosunk vezetősége kultúra iránti érzékének és áldozatkészségének újabb tanújelét, melyet különben bizonyít az is, hogy a közművelődési ügyek főirányítója, dr. Némethy Károly tanácsnok látta el szép előszóval, melyben benne van az ígélet, hogy ezeket a tanulmányokat a jövőben is meg fogja jelentetni a főváros minden okulásra kész polgárának igaz örömeire.

Ennek a kiadványnak a hivatását és fontosságát a főváros multjára vonatkozólag már volt alkalmunk a Szemle olvasói előtt akkor kiemelni és méltatni, amikor az első két kötetet együttesen ismertettük. Ehhez hozzátennivalónk ma sincs, legfeljebb annyi, hogy *ezeknek a köteteknek a fontossága egyenes arányban fog növekedni a kötetek számával.* Szükséges és érdemes volt ezeket a tanulmányokat eddig is összegyűjteni és kiadni, de szükséges és fontos lesz ezeket a tanulmányokat a jövőben is összegyűjteni és kiadni. Reméljük, hogy erre a mai nehéz viszonyok között is lesz mindig mód és eszköz.

A tizenkét tanulmány a főváros multjának különböző korából és különféle területeiről veszi az anyagát. Várostarténet, helyrajzi kérdések megvilágítása, művészettörténeti emlékek közléte, a város reprezentatív célokot szolgáló épületeinek építéstörténeti vizsgálata, stb., mind helyet találnak ez alkalommal is a feldolgozásra került tárgyak között, melyeket nem időrendi sorrendben, hanem önkényesen, de változatosan sorozott be a kötetbe a szerkesztők gondos keze.

Kuzsinszky Bálint „Régészet és történelem“ című, a Régészeti Társulat ötvenéves jubileumi díszülésén elmondott tanulmánya kezdi a kötetet. A nagynevű szerző érdekesen állítja párhuzamba a régészet és a históriaírás feladatait. Nálunk nagy-szerűen egészítik ki egymást: az archeologia oly korszakok műveltségére vet világot, melyekről a történettudomány semmit sem tudott vagy mesészerű hagyományokkal volt kénytelen beérni.

Nagy Lajos „Pest város eredete“ címmel tanulságosan foglal össze régismert adatokat az újabb ásatások sok módosítást okozó fontos eredményeivel és megállapításaival. Ezek között találjuk egyfelől az Aquincumtól közvetlenül északra fekvő közeli területek római kori limes-örhelyeinek pontos megállapításait (a budakalászi és csillaghegyi kis őrállomások, valamint a szentendrei vár és a leányfalusi burgus ásatásainak rövid ismertetésében), másfelől a sokszor emlegetett és Aquincumot a Duna-Tisza köze felől védő hídfőállásnak, Contra-Aquincum kérdésének, úgy látszik, végleges eldöntését. Nagy szerint ez az erős hídfőállás a mai Erzsébet-híd közvetlen környékén volt és falainak méreteiből következőleg igen jelentős erőmű volt. Ennek a megrongált állapotában is bizonyosan monumentális castellumnak a fontosságát Pest város alapítói is felismerhették és ezért ezt tették az egész város magjává, központjává. *Gárdonyi Albert* érdekesen fejti föl „A krisztinaváros településtörténete“ című értekezésében e városrész településének viszonylagos elmaradottságát. Ennek oka az az évszázadnál is tovább tartó harc volt, melyet a polgári lakosság a katonai hatóságokkal a Városmajor birtokáért folytatott. Ez a sokáig eldöntetlen és bizonytalan kimenetelű küzdelem volt oka a terület aránylagos néptelenségének. Ennek a harcnak hullámai át-átésaptak a Vérmező hatalmas területére is, mely jogilag ugyan a katonai kincstár tulajdona volt, mindamellett megszerzése a polgári hatóságok által állandóan kísértett, de mindmáig eredmény nélkül. *Rokken Ferenc* az „Erzsébet-híd és a Belváros szabályozása“-nak, ennek a mai napig is eleven erővel ható és aktuális városrendezési kérdésnek a multját foglalja össze. A kérdés megoldásának központjában mindig a Belvárosi Templom elhelyezése állt s a különböző tervek között, melyeknek szerzőit Rokken nem nevezi meg, ma már tudjuk, hogy a legjobb az volt, mely a híd tengelyét a Petőfi-térre állította volna. Szerző a tervek ismertetése közben ügyesen módját ejti, hogy a Belváros néhány régi épületének a történetét is elmondja. *Kovács Lajos* „A régi pesti Vigadó építésének előzményei“ címmel a XVIII. század végei, a lassan fejlődni kezdő Pest kultúréletének széles esetvonásokkal rajzolt képét adja. Ennek a kornak Pest szépítése és fejlesztése szempontjából igen értékes egyénisége volt báró Schilson János kerületi adminisztrátor, aki a híres pesti Szépészeti Bizottmányt megelőzve terveket készített Pestváros rendezésére. Ezekben a kérdésekben, mint a Rondella lebontásával üressé váló pesti hídfőnél építendő német színház és vigadó kérdésében is erős harcokat vívott részben hivatalos építészeti körökkel, részben az erejének mindinkább tudatára jutó városi polgárság képviselőjével: a pesti magisztrátussal. Nagy kár azonban, hogy ezeknek a vitáknak részleteivel, melyek ma főleg művészettörténeti szem-

pontból lennének érdekesek, a szerző adósunk marad. Dolgozata így is igen sok adalékkal járul a századforduló alkalmával fejlődésnek induló város szellemi életének megismeréséhez. *Bierbauer Virgil* az előbbeni dolgozatnak mintegy folytatásaként „a régi pesti Vigadó építéstörténeté“-t írta meg. Itt ütközik meg és arat diadalt a hivatalos körök pártfogoltján, a kissé már elavult és lélektelen klasszicista építkezés képviselőjén Aman Jánoson a fiatal, az olasz klasszicizmus emlőjén nevelkedett, friss tehetségű pesti Polláck Mihály és marad minden huza-vona és idegkre menő késleltetés mellett is győztes. Bierbauer jól ismerteti és jellemzi a két építész tervei között levő alapvető különbséget. *Horváth Henrik* „A budai Szent György-relief“ címmel a főváros középkori köemléktárának egy újabb szerzeményéről, egy sárkányölő Szent Györgyöt ábrázoló reliefről állapítja meg igen figyelemreméltó stíluskritikai és levéltári apparátussal, hogy az a budai várban állt Szent György-templom keleti bejáratának timpanonképe volt s Vittore Carpaccio egyik képe nyomán készült Budán a XVI. század tízes, esetleg huszas éveiben. A kitűnő módszertani eszközökkel, teljesen meggyőzően felépített értekezés egész Szent György ikonografiát vonultat fel a kérdés megoldására. *Rexa Dezső* „Az első magyar nyilvános színielőadások Pesten és Budán 1785-ben“ címmel megállapítja, hogy „bár közhit és igazság, hogy Kelemen László első színtársulatának 1790. október 25-én a budai játékszínen (Várszínházban) lezajlott bemutatkozó előadása volt a magyar színjátszás megszületése“, mégis Simai Kristófnak a piarista tanárnak „Mesterséges ravaszság“ című ötfelvonásos „vígságos“ játéka volt az első magyar darab, melyet a budai Magyar Teátrum előadott 1785. szeptember 14-én — német színészekkel. A dolgozat egyúttal kép is az akkori pest-budai színházi viszonyokról. *Genthon István* „Egy budai humanista aranycsészéje“ címmel a drezdai Grünes Gewölbében régóta őrzött aranycsészéről, melyet Olmüczy Ágoston budai humanista ajánlott föl a budai tudós társaságnak 1508-ban, s amelyben kései gotikus és renaissance elemek igen szerencsésen keverednek, bizonyítja, hogy az budai, talán udvari ötvös mester műve. *Garády Sándor* „a Szent Lőrincről elnevezett budamelléki pálos kolostor“ napjainkban folyó feltárásával kapcsolatosan a vonatkozó történelmi és irodalmi forrásoknak gazdag sorozatát mutatja be s így az előkerülő épületrészek agnoszkálására sok becses adalékot nyújt. *Schoen Arnold* „a pesti szervita-téri Mária szobor“ történetével foglalkozik. Az 1730-ban állított szobor mesterét elhitetleg megtalálja Hörger Antal budai szobrászban. Dolgozatában egyúttal a tér keletkezésének és kialakulásának történetét is megrajzolja a buzgó szerző. Végül *Isoz Kálmán* „A Pest-budai Hangászgyesület és nyilvános hangversenyei (1836—1851)“ címmel a Schedius

Oroszlán Zoltán: Budapest multjából

Lajos professzor kezdeményezésére megalakult zenegyületnek tizenöt évig tartó jelentőségteljes működését ismerteti a műsorok és hangversenyek bemutatásával. Az egyesület zenei életünk fejlesztésére kétségtelenül nagy hatással volt; Volkmann Róbert, Erkel Ferenc, Mosonyi Mihály, Doppler Ferenc munkái, sőt egymásiknak első bemutatkozása is az egyesület hangversenyein történt. Nagy kár, hogy a mostoha viszonyok miatt az egyesület kénytelen volt ének- és zeneiskolát fenntartó testületté válni.

A szerkesztést Némethy Károly mellett ez alkalommal is Gárdonyi Albert végezte, odaadó gonddal és szeretettel. A kötet kiállítása elbír minden kritikát és Budapest Székesfőváros Házi-nyomdájának szép munkája.

Oroszlán Zoltán

KRITIKAI SZEMLE

Két dolgozat a vatikáni levéltár magyar vonatkozású forrásanyagából: Dr. Vanyó Tihamér O. S. B. A bécsi nunciások jelentései Magyarországról 1666—1683.) A pannonhalmi főiskola könyvei III.) Pannonhalma 1935. 8-rét 108 lap. Bilinguis címlappal, a legutolsó 3 lapon latin kivonattal. — **Dr. Meszlényi Antal: A jozefinizmus kora Magyarországon (1780—1846).** Budapest 1834. 8-rét 454 lap.

Az első dolgozat szerzője, kinek egy hasonló tárgyú derék kiadványát Szemlénk 1934. januári számában részletesen ismertettük, ebben a művében nagyobb részét magyar kivonatban, kisebb részét eredeti olasz szövegben közli a bécsi pápai nunciások jelentéseiben Magyarországra vonatkozó azon részleteket, amelyek 1666-tól 1683-ig, vagyis Szelepesényi György esztergomi érsekségének majdnem teljes ideje alatt keletkeztek. Nem tudja ugyan előtünk meggyőzővé tenni annak az indokolását, miért ragaszkodott pontosan éppen a Szelepesényi-korszakhoz s abból is miért hagyott el két esztendőt: de kitűzött feladatát jól megoldja, mert a természeténél fogva meglehetősen heterogén anyagot ügyes rostálásban adja, tartalmát egy 18 lapra terjedő bevezetésben áttekinthetően ismerteti és méltatja, a korszakra vonatkozó egyéb ismereteinkkel tájékozottan méri össze s gondosan mérlegeli elsősorban egyháztörténelmi jelentőségét. Vanyó maga is jól látja, hogy a nunciusi jelentések forrásértékét a hazai egyházi vagy egyéb történelemre vonatkozóan nem szabad túlozni: értesültségük a legtöbb esetben erős ellenőrzésre szorul, szemléletük idegen és egyoldalú. Nem lehet azonban megtagadni tőlük bizonyos nagyvonalúságot, amelyre Róma már akkor évezredes világpolitikai ösztöne és gyakorlata nevelte őket — és ez a nagyvonalúság a magyar egyházi és egyéb ügyek megítélésénél nem egyszer igen tanulságosan érvényesül. Eddig is tudtuk ugyan, de most teljes részletességgel kiviláglik előttünk, hogy a vatikáni politika a hazánkban az idétt dült protestánsüldözés féktelenségeit nem helyeselte s ahol csak tehetta, mérsékleltre, az „eretnokség“ és a politikai rebellió ügyének egymástól elválasztott kezelésére intett. Az is nagyon érdekes, hogy Róma, amíg a protestantizmussal szemben való érvényes fellépése miatt dícsérettel halmozta el I. Lipótot és kormányát, másfelől állandó csöndes hareban is állott velük, mert meggyőződése szerint jogtalanul tágitották az állami tekintély határait az egyházinak a rovására. Ez sem volt előttünk eddig ismeretlen, de most a nunciusi jelentésekből a részletekbe menően ki-

derül, hogy Vanyónak igaza van abban, amikor a jozefinizmus gyökereit egészen I. Lipót egyházpolitikájáig visszavezeti s benne csírájában már „az epizkopalizmust, a laicizálást, a Róma-ellenességet s a nemzeti egyház halvány vonásait“ egyképen megtalálja, csak még a felvilágosodás hatását nem. Mi hozzátehetjük, hogy már maguk ezek a csírák sem voltak jó részben egyebek, mint a korai felvilágosodásnak Bécsbe is beszivárgó hatásai. Ezek alól az akkori Bécs már éppoly kevésbé vonhatta ki magát, mint az akkori Versailles. Hogy azért még további száz esztendeig Bécs és Versailles egyképen az egyvallású állam fantomját kergette, annak magyarázata bizonyos belpolitikai elgondolásokban keresendő, amelyek az illető uralkodók és kormányférfiak (vagy aszszonyaik) személyes vallásosságával nincsenek a legközvetlenebb összefüggésben.

Meszlényi Antal egyetemi magántanár a maga munkáját eredetileg szintén forráskiadványnak szánta: teljes szövegében szeretne volna közölni az 1790—1846. évekre kiterjedően (1846-tól, XVI. Gergely halálától kezdődőleg a vatikáni levéltár anyaga még nem áll a kutatók rendelkezésére!) a bécsi nunciusi jelentések, a pápai államtitkársági iratváltások magyarországi vonatkozású vatikáni anyagát. Ez óhajtása azonban anyagi nehézségek miatt nem valósított valóra és így csak feldolgozást adhatott. Még így is tetemes áldozatot kellett vállalnia a vaskos kötet kiadásáért s ezzel a magyar egyháztörténetkutatást hálára kötelezte. Tartozunk azonban nyíltan megvallani, hogy ez a hála még sokkal nagyobb volna, hogyha a szerző mégis csak megmarad vala eredeti szándéka mellett s feldolgozás helyett bevezetési forráskiadványt nyújt. Az anyagi nehézségeket a Vanyó példájára végrehajtott rostálással és kivonatólással lényegesen lehetett volna csökkenteni. Ez a mostani feldolgozása viszont, *mint feldolgozás*, nem tudja maradék nélkül kielégíteni felfokozott várakozásunkat. Az, amit címe után joggal várunk tőle: a többé-kevésbé „felvilágosult“ abszolutista Habsburg-hatalom magyar egyházpolitikájának II. Józseftől a negyvennyolcas idők küszöbéig megrajzolható egységes képe, sőt ennek a képnek a keretében befoglaltan a kor egész magyarországi róm. kath. egyházi élete, távolról sincs meg a könyvében. Mind-ebből lényegileg annyit kapunk meg, amennyi a nunciusi jelentésekben s egyéb vatikáni iratokban megtalálható belőle: ezt a kétségkívül érdekes, nem ritkán tanulságos, de mindig egyoldalú és néha nem kevésbé felszínes anyagot beszélteti igen bőven, sokszor teljesen fölösleges részletesséssel, és ezt egészíteti ki aztán egyéb kútfőkből és feldolgozásokból, ahonnan azonban meglehetősen ötletszerűen merít. Őszintén sajnáljuk, hogy lelkes fáradozásának és súlyos anyagi áldozatának teljes méltánylása mellett is meg kell mondanunk: érdembévágó mondanivalóit könyve terjedelmének

egy harmadán minden erőszakos tömörítés nélkül elmondhatta volna — kétharmada művének azt a benyomást teszi ránk, amit a pápai udvar svájci testőrsége: dekoráció és történelmi hangulat, reális erő és főképp reális szükség nélkül! Mindenesetre így is a hasznos adalékok nagy tömegét nyújtja a hazai róm. kath. egyházi élet és politika e korbeli megismeréséhez és megértéséhez: de ott, ahol nem vatikáni anyaggal dolgozik, sehol sem veti mélyre a hálót. Innen van, hogy a r. kath. és a prot. egyháztörténet e korbeli számos érintkező pontjára nézve sem kapunk annyit a művéből, amennyit joggal elvárnánk. Pusztán csak a Deáky Gedeon (a VII. Piust dicsőítő református prédikátor) dolgának alaposabb földerítése nagyban megérte volna a fáradságot, az aztán igaz, hogy egy ilyen határkérdés a prot. egyháztörténetírásnak éppúgy adóssága, mint a r. katolikusnak. Műve így is tanulsággal forgatható adattár lesz e korszak mindkét felekezetű kutatói számára: de a továbbiakban egy-egy fontos *kisebb* foglaláságú téma részletmonografiákban való feldolgozásának útjára kellene most már térnie. Ez az ő hajlamának és buzgalmának is inkább megfelel, a tudomány számára is gyümölcsözőbb lesz. Stílusára vonatkozólag pedig ne vegye tőlünk rossz néven az Arany János jótanácsát: „Pongyola járású lovadat fékezsd meg erősen...” Olyan hallatlan képzavart, amilyen ez: „*borsot tört a szentszék orra alá...*” (101. l.), nemcsak a stílus épsége, de a pápa tekintélye iránti tiszteletből sem lett volna szabad leírnia.

Révész Imre

A szombathelyi egyházmegye története. III. kötet. Történelmi névtár. Összeállította: **Dr. Géfin Gyula** pápai kamarás, hittud. főisk. tanár. Szombathely 1935. 2 műmelléklettel és 15 szöveggel. Nagy 8-rét 491. lap.

Ennek a műnek I—II. kötetét behatóan ismertettük Szemlénk 1930. évi folyamában a 181. skk. lapokon. Ez a III. kötet ugyanarról a tárgyszeretetről és hangyaszorgalomról tanúskodik, amelyet már az első kettőnél méltányoltunk. Tartalmazza az egyházmegye felállítása (1777) óta annak kebelében máig működött és működő, mindenkit összevéve több mint 1500 *nem* szerzetes papnak legfőbb életadatait, rendszerint csak lexikális vázlatossággal, de néhány esetben valamivel bővebben is. Másfélezer papi életnek ez a széleskörű, aprólékos kutatással, tér- és időbelileg egybefüggő területről összegyűjtött és — habár csak betűrendben s ezen belül időrendben — elrendezett adattömege tudomásom szerint egyedül áll a hazai egyháztörténeti irodalomban s annak művelőit vallásfelekezeti különbség nélkül elismerő hálára kötelezi. Természetesen, ennek a nagyszabású adatgyűjtésnek igazi értéke akkor fog majd megvilágosodni, ha akár maga összegyűjtője, akár más, *beszéltetni* is fogja: azaz történettudományilag értéke-

síthető szempontok szerint rendszeres vizsgálat alá veszi, tehát először összeállít belőle bizonyos kimutatásokat, azután ezekből levonja az akkor már csaknem maguktól kínálkozó következményeket. A másfélezerből másfél század alatt hány pap volt magyar, hány nem magyar születésű?, hány született paraszti, hány polgár, hány nemes családból?, milyenek az arányok nyelvtudás, külföldi tanulmányozás, irodalmi és tudományos működés tekintetében? (e legutóbbi kérdésre nézve az adatok legnagyobb része már a II. kötetben egybe van gyűjtve), hánynál forgott fenn súlyosabb természetű tan- vagy erkölcsfegyelmi vétség?, hány hagyta ott a papi kötelet?, hány emelkedett ki előnyösen az egyházon kívüli közélet terén is?, hány eredt nem róm. kath. vagy épp nem keresztyén családból? — stb. stb. Ilyen és hasonló kérdések szerint kellene megvallatni az egész hatalmas anyagot: rendkívül tanulságos eredmények jönnének ki belőle s ez eredmények miatt a szombathelyi egyházmegyének igazán semmi oldalról sem volna oka szégyenkeznie. A protestáns köztudatban élő átlagos kép pedig — pl. a hazai róm. kath. papság túlnyomóan plebejus és nem magyar származásáról — sok részben módosulna, legalábbis ennek az egyházmegyének területére nézve. Prot. szempontból viszont érdekes és megnyugtató, hogy az 1500 pap között eredetileg prot. családból származó alig egynéhány akad olyan, aki *maga* hagyta el prot. hitét a róm. kath.-ért, talán egyetlenegy van (ha ugyan nem tévedtem az átnézésnél) — amíg zsidószármazásút ötöt-hatot számoltam össze. Magyar művelődéstörténeti szempontból igen érdekes adat a sok között pl. az, hogy a vend irodalmi nyelvnek a megteremtői Küzmics Miklós, 41 éven át (megh. 1804) felsőszentbenedeki (Zala vm., ma jugoszláv területen) plébános és unokatestvére, Küzmics István surdi (Somogy vm.) *ágostai hitv. evang. lelkipásztor* (234. l.). — A szombathelyi egyházmegyei papság körében, nyilván a kiváló érdemű Géfin dr. példájára és irányításával, sokat ígérő egyháztörténelmi monografikus munkásság folyik. Nézetünk szerint azonban egy vagy több monográfiának maga ez a kötet is, erre nagyszerűen kínálkozó anyagával, tárgya lehetne. A gondosan összeállított, a trianoni államfordulat következményeire is tekintettel lévő helységmutatók nagyban fokozzák a szépkiállítású kötet használhatóságát.

Révész Imre

Dr. Győry Aranka: Evangélikus templomművészet Budapestben. Kiadják a budapesti evangélikus egyházak. 1935. 80 l.

A szerző e takaros, képekkel illusztrált füzetben a Budapestben eddig felépült evangélikus templomok építéstörténetét és művészi leírását bocsátja közre, s ezzel nemcsak egy összefoglaló

magyar protestáns művészettörténeti mű számára szolgáltat becses adalékot, hanem jó példáját is adja az ilyenfajta műleírásnak.

Kissé elnagyolt egyháztörténeti bevezetés után sorra veszi a Deák-téri, vári, Rákóczi-úti, fasori, kelenföldi és kőbányai templomokat s röviden szól a dolgozata írásakor még befejezetlen óbudai templomról is. — Sok történelmi érdekességet tudunk meg belőle, amit a köztudat már rég elfelejtett, pl. hogy a Deák-téri templom 9 évi építkezés után két évig katonai ruhatárnak volt lefoglalva s azért csak 1811-ben volt felszentelhető; hogy az eredeti vári templom Mária Dorottya nádorasszony buzgóságából a Dísztéren állott s a mostani épületet a honvédelmi minisztérium emeltette, stb. Mégsem ezek a történelmi adatok a jelentősek Győry Aranka munkájában, hanem a templomok műtörténeti és esztétikai méltatása. Szeretettel és odaadással helyezi bele magát az alkotó korok és építők szellemébe s leírásában inkább elismer, mint bírál, ami az ilyen, gyülekezeti szempontokat is szolgáló írásnál indokoltnak mondható. Pedig nem könnyű a helyzete, hiszen az egy Deák-téri templom kivételével mind az empire utáni történetietlen idő világából való.

Legmelegebben a dolog természete szerint a fiatal Pollák Mihály Deák-téri templomát ismerteti, amely átépített homlokzatával is komoly műalkotás. (Kár, hogy csak olyan szelíden kritizálja a jelenlegi belső festés sivár csukaszürke színét és a stílusellenes mennyezetdíszítést.) Az ugyancsak klasszicizáló régi kis vártemplomot kegyeletes szavakkal parentálja el s tárgyilagos leírását adja az új neobarokk épületnek, amelyet Kallina Mór tervezett (akinek kezeművét az előkelő vári mágnásnegyedből bántóan kirívó honvédfőparancsnoksági épület, a budai Vigadó és a Rombach-utcai zsinagóga is hirdeti). A megérdemelnél nézetem szerint nagyobb dicséretben részesül a Rákóczi-úti tót templom, amelynek romantikus stílusegyvelegét ma magas bérház fedi el az utcai járókelők elől. Sok érdekes megállapítása van Petz Gedeon fasori templomáról, amely — már amennyire ez neogótnál egyáltalán lehetséges — a maga nemében figyelemreméltó, szép alkotás. — Elfogódottabb lesz bírálata a két új templommal, a kelenföldivel és kőbányaival szemben, amit a műtörténeti távlat valamelyest indokol. Az előbbinek romanizáló formáiban és belső terében magyaros hangulatot talál s kiemeli a modern belmiszteri igények kielégítésére való törekvést; utóbbinál pedig a modern formanyelv harmónikus szépségét méltatja.

Tizenhat illusztráció, amelyek jobbára Virág Jenő szép fényképfelvételei, fokozzák a tanulmány szemléletességét. Győry Aranka minden sora jó iskolázottságról, személyes ízlésről tesz bizonyosságot. Hogy műleírásaiba itt-ott kisebb tárgyi tévedés csúszott, jelentéktelen. Kifogásolom azonban, hogy mindig „protes-

táns templomépítésről“ ír, mint hogyha az építészetben az evangélikus és református templomot fenntartás nélkül azonos szempontból lehetne tárgyalni. Csak ebből a tévedésből érthető az ilyen kijelentés, hogy „a protestantizmus puritanizáló törekvése nem enged szobrokat a templom külsején sem.“ Elég pusztán a híres kopenhágai Miasszonyunk templomának Thorwaldsen szobrait idéznünk annak igazolására, hogy az evangélikus templom okkalmóddal igenis kaphat szobrokat. Magyarországon ugyan a két protestáns egyház templomépítő tevékenységében is tapasztalható bizonyos nivellálódás, de azért mégis csak más szempontok szerint kell egy evangélikus templomot megépíteni, mint egy reformátust; elvégre nem csak a liturgiai adottságok térnek el egymástól, hanem a művészeteknek kultikus felhasználásáról vallott elvek is.

Szeretnénk, ha a szerző továbbra is folytatná műtörténeti leírásait. A türelmi rendelettel megindult magyarországi protestáns templomépítés az első negyven évben korszerű és sikerült műalkotásokat hozott létre még faluhelyen is. Ennek a nagyrészt copfstíliú építészetnek a feldolgozása igazán szép és érdemes feladat volna. A későbbi templomépítés sajnos annyira kontárkézre jutott (a kor maga is hijján van minden kortörténeti eszmének), hogy szemléltetése inkább csak az elrettentő példát szolgálhatná.

Avatottkezű templomleírások mindenestre irányító hatással lehetnének a jövő templomépítőkre és az ellenőrzésre, iránításra hivatott egyházi főhatóságokra.

Schulek Tibor

Ilyés Gyula: Szálló egek alatt. (Versek. Nyugat-kiadás.)

A nehéz földtől a szálló egekig: a két kötet cím között ott feszül a költő vágya, az olvasó igénye, de még hiányzik, — hogy a kíméletlen összbenomással kezdjem — a felszárnyalás csodája. Kevés költő hordozott több lehetőséget lírai természetében és mintha ma ezek a lehetőségek kötnék meg röptét, mint sárkányét a felrepítő fonala. A gazdagság zavara úgylátszik a költőiekben is lehetséges.

Mennyi friss értéket hozott az Ilyés vers! Egy szeretetreméltó egyéniség szabad, gátlás nélküli megnyilatkozását, amely nem ismerte legtöbb kortársának belső küzdelmét, szenvedélyes magakeresését. Ami Szabó Lőrincben évek keserű próbája, a maradéktalan kinyílás, nála a legtermészetesebb alapézés. Mint az antenna a mindenfelől áramló éterhullámoknak, olyan közvetlenül és nyugodt biztonsággal adja át magát hatásoknak, emlékeknek és lírai élményeknek. Hanyag verselése, laza szerkezetei, dikciója, amely különösen régebben, fejlődés és fokozás nélkül a folyó

egyenletességével és bőségével áradt, mind erről a boldog elengedettségéről tanuskodik. Kiszolgáltatja magát felbugyogó líraiságának, képzelete sarjadzik, egy-egy verstéma újabb meg újabb változatban tér vissza, közös címeikkel, azonos ciklusokban.

És hozta a benyomások zürében a feldolgozó készséget, képzeletének egy irányban módosító színező, felhasználó voltát, ami megóvta a széteséstől és passzív gyönyörködéstől. Képzelete nyomban birtokba veszi mindazt, ami surlódott vele és sajátos pretium affectionist, utánozhatalan, mert egyéni meleg lélek mélyéről fakadó gyengédséget, gyöngyházfényű zománcot ad a legkülömbösebb dolgoknak is. Nincs számára mellékes apróság, dédelgetve pihen meg rajtuk szeme, játszón, babusgatva telepedik közéljük. Nem a parnassienek hűvös festőisége az övé, melegebb és átértettebb, de nem is az Arany—Petőfi-féle realizmus, természetnek, embernek néhány vonásban összesűrített jellemképe, hanem mókás vagy meghatott, szeretetteljes, de figyelő elidőzés a néki kedves tájak, tárgyak és arcok között, a látványosságban gyönyörködés. Ha haza szekerezik, a tájék, mint engedelmes panoráma simul az út fordulataihoz és az otthon lelkendező örömmel készül a fogadására. Az ősi mitoszteremtés naív biztonságával nyújtózik el a természetbe, a mesemondók mindenütt életet fakasztó érzékével fogadja be a világot. A hajnal rebben, akár az ébredő madár, az alkony, mint hatalmas állat ráhajol és hűvösen végignyalja vállát. Otthon vetkőzés közben az ismerős zajok hozzányúlnak és lágyan vetkőztetik tovább. A vén kapu kilincsével kezét fog, a palack fölugrik a szeme előtt az asztalon, hasra dől és vért hány. Vén anyókéja a sóval, tüsszel, krumplival társalog, szerelmese mosolyában szelid táj képe integet.

Természet és készség mellé hozta, iskolát teremtve, az újfajta modort is; az emlékezés költői fogását. Az emlék eszköz az átfűtésre, egyben a különben parttalanul áradó líraiság egybefogója, hangulati egységesítője. A legszemélyesebb újítás, un homme se penche sur son passé, mert zsellérház, paraszti környezet és a kifelé törőnek a küzdelmei adták anyagát, hálás témakört jelentett a gyors követőknek, a visszahajlás könnyen eltanulható technikáját a szellemibb tanítványoknak; egyiküknek sem volt olyan szükséglet, mint ennek a jelent folytonosan a multba játszó léleknek. A közvetlen tapasztalás azonnal átolvad nála az emlékezésbe; ez az ő tárgyiassága. „Oly hitetlen máris, mintha — csupán emlékeznek reá“ — így érzi csöndes boldogságát; a hársfasorban emlékei állnak sorfalat, a paprikákból is emlékei „váltakozva csilingelő csengettyűje“ hangzik feléje. Az emlék tartja össze verseinek laza képsorozatát, tereli hangját az epikum felé és ébreszti küldetésitét. A mult kötelezi a kiharcolandó jövőre, néma jobbágyosok sora szabadította fel az ő hangját, a visszaidé-

zésben propaganda búvik meg, a megalázott kocsis, a megkínzott cselédlány egyszeri látványból sötét szimbolummá. Persze a „fényes jövőd” távoli ígéret, mint a gyermekkor távoli mese; a két ködvilág, a képzelet vágyálmai között ő is érzi az élet mindennapi robotját, költészetébe befészkel magát az örök jelen, az öregedés, józanodás, csalódás kikerülhetetlen élménye. Idill után vágyakozik, de számol a valósággal.

Erények, amelyek kezdettől máig kiragyognak a verseiből. Miért van az, hogy egyszerre terhesnek találjuk, ami meglepett és gyönyörködtetett? A kenyeret azt mondják, nem lehet megenni, de ha csak lágy kenyérral traktálnának minden más koszt helyett? A régi íz jóérzésével olvassuk pl. leírásait, a gomolygó képeket, de váratlanul betelünk velük, visszaélést szimatolunk a festőöröm mögött. A közvetlenség egyenruhába öltözik, a friss ötletek esz-közzé válnak, a hang bevált és meglepetéstelen, merevült idill alakul ki a sokat játszatott figurákból. Hiába kap meg egyenként a hársfák hajlongó folyosója, a napszagú törülköző, a nyakát forgató gémeskút, az egész kevés és szegényes, a déjá vu viszolygását kelti fel. A költő persze ismételheti magát jelzőktől témáig, tudhatunk is róla eszünkkel, csak éppen érzékeinkkel nem szabad rájönni; a csodának felytonosnak kell lennie.

Talán még itt sem figyelnék fel a bajra, ha Illyés Gyula belső, titkos elteltséggel maga nem érezné. Kissé megcsömörlött mindattól, amit tud és a bizonytalan felé próbálgatja erejét; szabadulni szeretne a hajlamaiból. Szorosabbra fogja kalandozó versszövést, következetesen végigvezet egy hasonlatot (Gyertyafény-nél), vagy egy hangulatképet (Jön az ős), a gyakori hétköznapi-ságot emelkedettebb, modern ódaszerű hangra cseréli, váltakozó képeibe lázasabb ütemet visz — pl. a breugheli erejű Koldusok. Általában a fokozás, a fűtöttebb izgalom, a bonyodalom felé tolja el az egyszerüt, még leírásai is telibbek lesznek, ha végletesebbekké faragja őket. („Szemöldöködet, — a pillák sűrű sását, mely között — az eleven kis vadvíz inceseleg.”) De legjobb úton jár az új siker felé, ha a kezdeti meghitt kép eltorzul képzelete fel-fellobbanó fényénél, valószínűtlenné nő, félelmetessé és lenyűgözővé, mint az éjjeli árnyak. Az „Ezer mérföldre” napszamosai már nemcsak illusztrációk egy távoli fenyegetéshez, hanem mellünkre telepedő kísértetek; a kép túlnőtt a célján, a vers szépsége a megszokott eszközökön. Vagy olvassuk el a „Mint bús ebvonítást”; a kötet legjobb darabját: hogy kavarodik fel a kocsmaudvar a szél és a mámor ostorától, az öt borozó szédületébe bevonódik az egész őszi világ. Vörösmarty emelte így át a valóságot az örületbe.

Oldódik, kavarog, szétrepül a táj!

s minden, mi józan s helyén volt körülünk —

felleggel billen a tág láthatár,
reményeink lágy hazája fölöttünk.

— — — — —

Csattog az abrosz, csattog, szárnya van,
fordul és röpül ő is már az őszbe!
s peremét fogva mi boldogtalan
öt száműzöttek már fennen üvöltve!
Repül a szék s ha karod felveted,
röpül az udvar!

A vízió, a képzelet idegrohama mellett szerényebb kísérletei is vannak a szabadulásra. Ahová kitűnő cikkeiben már eljutott, verseiben most próbálkozik. fölényt szerezni a túlságosan szívéhez nőtt emlékekkel szemben, inkább kívülről nézni, merészebben formálni a paraszti sorsot, nehogy áldozatul essen érzékenységének, vagy ami ezzel egyet jelent, a kínálkozó első hatásnak, a lírai egyhangúságnak, a modorra fakuló frissességnek. Nincs lesujtóbb, mintha a közvetlenség válik rutinná. A lekötődés és a fölszárnyalás között ingadozik ma Illyés Gyula költészete, a nehéz föld marasztja, a szálló egek hívogatják. Alapjában a válság kezdettől fogva megvolt, a költőt sohasem kellett félteni, az egyes verseket mindig. Sikerül-e a gazdag nyersanyagból maradandót, zártat, egészet kihozni, — ez volt örök erőpróbája. A fejlődés biztató, hiszen az áramló bőségben egyre erősebb lett a válogatás, egyre keményebb a formálás, már nemcsak jó költő, remekei is vannak. Bizonyára ezt a pillanatnyi megállást is új lendület fogja követni: az Utóhang, ahol versben maga vallja ki, amit itt fejére olvastunk, akkor először lesz egy eszközeiben kevésbé idillikus, céljaiban kevésbé elhatározott, de mélyebb és meggyőzőbb költői világképhez.

Nő a világ, nő árvaságom.
És nő a némaság szívemben.
Jön a szél, hogy meddő magányom,
törzsem jajait elrecesgem.

Halász Gábor

Aldous Huxley: Szép új világ.

Egyszer nagyon megjártam a Kamara-színházban. Candidát adták s egyik ragyogó szellemességnél tele tudóból, de teljesen egyedül kacagtam bele a terembe, amelyben nyomott csend honolt. Néhányan megfordultak s megrovólag mértek végig, egy úr szigorúan rám meredt és püsszegni kezdett s többen fészkelődtek. Pillanatok alatt rájöttem, hogy a kérdéses szellemességet egyedül én értettem meg. Félig örömmel, félig megdöbbenéssel állapítottam meg ezt aényt. Aztán, amikor néhány pillanat múlva egyik

színész nem túlságosan előkelő gesztusát édes és bőven patakzó kacagással honorálta az egész terem, az öröm eltűnt belőlem s nem maradt, csak lehangoltság. Ez a meggondolkoztató élmény támadt föl bennem, amikor néhány elképesztő kritikát olvastam Huxley újonnan magyarra fordított munkájáról. És ekkor kezdtem rájönni, hogy a humoros munkák olvasásához mennyivel egészségesebb lélek és mennyivel iskolázottabb olvasási készség szükséges, mint az úgynevezett komoly munkák élvezéséhez. A humoros munka szerkesztési és előadási módjával számtalan alkalmat ad a nyájas olvasónak arra, hogy ami lényeges, azt észre se vegye s amit ért, azt félreértse. Különösen akkor, ha fantasztikus munkáról van szó, mint ebben az esetben is.

Fantasztikus, ez a fogalom a legtöbb emberben valami üreset, a valóságok világától távolít, valami felelőtlent és szélsőségesen szubjektívet jelent, olyasmit, ami eleve könnyűvé és komolytalanná teszi a műalkotást. Pedig a fantasztikum a valóságban gyökerezik és a fantasztikus regény néha sokkal valóságosabb, mint a nyíltan valóságra törekvő. A fantasztikum az író munkájában éppolyan áldásos és művészi hamisítás, mint a képekben a perspektíva. Huxley regényében sem egyéb a látszólagos fantázia, mint művészi fogás és a *Szép új világ* reálistikus munka, abban az értelemben, ahogy a karikatúrák reálistikusak.

Huxley a fában gúnyolja ki a csírát. Ebbe a mondatba belefér mindaz a fantasztikum, amely munkájában van. Azok az elemek, amelyekből szép új világát fölépíti, köznapiak, annyira, hogy lépten-nyomon beléjük ütközünk. Huxley megragadta az alapvető, a jellemző vonást, megnövelte és kizárólagossá tette. éppúgy mint a karikaturista, aki Mussolini arcát fenyegetően előrenyomuló állban rajzolta meg s emellett az arc többi részzeit elhanyagolta. A jövő társadalmát egyetlen alapelv szétáradásában és minden irányban való megvalósulásában látja. Ez az elv a kondicionálás. Különböző élettani beavatkozásokkal és a hipnopedagógia más és más értelmű alkalmazásával, olyan általános és olyan osztály-reflexeket oltanak bele a szép új világ polgáraiba, amelyek biztosítják mind a társadalmi osztályokon belüli, mind az osztályok közötti élet harmóniáját, egyszóval a társadalom békéjét. Lényegében ugyanígy van a mi társadalmunkban is. Mihelyt az újszülött a bölcsőbe kerül, megkezdődik a kondicionálás. Részt vesz benne apa, anya, cseléd, rokonok, ismerősök, ismeretlenek, mindenki! Lázasan, türelmetlenül és rendszertelenül mindenki kondicionál mindenkit, mihelyt hallótávolságra kerül: úrifiú nem csinál ilyeneket, úriasszony nem viselkedik így, munkás ember ne akarjon úr lenni, a parasztot kigúnyolják osztályorsosai, ha uraskodik, az újgazdagot a mágnások, ha arisztokratáskodik, a

mágnást dilettánsnak nevezik, ha dolgozik, kikacagják a gentryt, ha kispolgár s a kispolgárt, ha gentry és így tovább. Kifejlődnek bennünk bizonyos általános és bizonyos osztály-gátlások, de mivel a kondicionálás rendszertelen és improvizált volt, rosszul megy minden s bár pont ebben az irányban kondicionáltak legnagyobb lelkesedéssel, ráadásul még tudjuk is.

A szép új világban tudatosan és tervszerűen csinálják azt, amit a mi kezdetleges és visszaretentő társadalmunkban ötletszerűen és tervszerűtlenül csinálnak. Huxley társadalmában bevallják, nálunk tagadják a kondicionálást. Annak, aki a szerző humorában az igazi zamatot, a mélységet akarja élvezni, tudatosan vagy ösztönszerűleg rá kell jönnie erre az ellentétre, mert a munka humoros hatásai ebből származnak, egyébként ízléstelen, éretlen viccek jól-rosszul összefűzött sorozatának tűnik föl az egész könyv. Ha valaki csinál valamit s nem tudja, hogy mit, izzadtan és lihegve fát vág s ha megkérdik, mit csinál, azt feleli, hogy a nagyanyját kíséri az állomásra, ellenállhatatlanul kómikus. Hiányzik belőle az ember legfontosabb, legmagasabb vonása, az öntudat. A géppé vált embert kacagjuk ki benne, ahogy Bergson mondja. Huxley mindenhol az öntudatlanul belénkgyökerezett elemeket emeli a tudat világos körébe, meglevő szokásokat, amelyek annyira elgépiesedtek bennünk, amelyek annyira elgépiesítettek bennünket, hogy létezésüket nem is sejtjük. A séma mindenhol ugyanaz. A humoristának éppolyan kitágíthatatlan keretek között kell mozognia, mint a szonett-írónak. De a választott keretek között Huxley a nagy művész biztonságával mozog.

A regény támadó, humoros részei nagyszerűen sikerültek. De félszegek és sápadtak azok a részek, ahol a szerző a régi világot képviselő vadembert állítja szembe az új világgal. A vadember nyomorúságosan eltörpül, konvencionális, erő és meggyőződés nélküli jelenetek között lődörög tanácstalanul s olykor siralmassága leplezésére egy-egy Shakespeare-idézetet mond el.

Formailag újat nem hozott a *Szép új világ*, egyre-másra találkozunk azokkal a régi és ezerszer bevált fogásokkal, amelyeket valamennyi humoros munkában megtalálhatni. Természetesen ezek a régi fogások abban az utánozhatatlan fényben jelennek meg, amelyet a magas művészet tud adni régi formáknak, az új koncepció a régi tartalomnak. A pavlovi kondicionálás társadalmi szerepének megmutatásával Huxleynek univerzális elvet sikerült fölfedeznie. Mihelyt nem azt a szűk és látszólag fantasztikus világot nézzük, amelyben a regény játszódik, hanem a kondicionálás elvét érvényessége egész körén belül áttekintjük, társadalmi létünk legmélyére pillantunk. A koncepció annyira általános, annyira „örök emberi“, hogy minden kor minden társadalmára al-

kalmazható. A spártai, a római polgár nem szorgalmas kondicionálás eredménye-e? — *A Szép új világ* a társadalom időtlen szatirája.
Kolozsvári G. Emil

Hóman Bálint és Szekfü Gyula: Magyar Történet, második bővített, teljes kiadás. III. kötet, írta: Szekfü Gyula. Budapest, 1935. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 645 l.

A nemzeti érzés és öntudat kialakulásában mindig jelentékeny szerepet játszott a história. Sőt bátran mondhatjuk, hogy ennek az érzésnek és öntudatnak az alkatára egyenesen döntő és alapvető jelentőségű a nemzeti társadalomnak saját multjáról alkotott képe. Ezt pedig mindig a historikusok formálták meg, kezdve a nemzeti hőskorok énekmondóin, folytatva az udvari krónikásokon, s végezve az újkor tudós történészein. Minálunk pl. Szalay László vagy Horváth Mihály nemzedékek nemzeti öntudatát határozta meg. Erre a szerepre azonban csak olyan szintetikus történelmi mű képes, amely nem csupán adatok halmaza, hanem szellemi egységbe, egységes fejlődés széles és átfogó képébe rendszerezi a mult eseményeit. Vagyis olyan, amely valóban a nemzet multjában és jelenében egyazon szellem sorsát képes felidézni, s ez így a maga eleven erejével mintegy újjá szüli, megerősíti és öntudatosítja az olvasó lelkében a nemzetiséget. Sajnos, ilyen valóban nemzeti jelentőségű műnek teljesen híjjával voltunk a háborút megelőző hosszú évtizedekben. Elavult, kifakult és lélektelen sablonná vált ábrázásokat vetítettek elébünk az iskolai órákon vagy hazafias ünnepélyeken. Csak a háborút követő első évtized ajándékozta meg a magyarságot ismét multjának hatalmas egészét megújított elvi és világnézeti alapokon festő tudományos feldolgozással.

Hóman Bálint és Szekfü Gyula monumentális műve nem egy tudományos fejlődési korszak végső eredményeit foglalja össze, hanem az új korszak elején áll, csaknem megnyitja azt. Akárhány új és újszerű eredménye ezekben a kötetekben látott először napvilágot. Történetszemlélete és módszere pedig eddig magyar földön merőben szokatlan volt. Ezek a kötetek, — s különösen a Szekfü Gyula kezéből kikerültek — nemcsak a mult jelenségeiről alkotott történelmi képeket festették újjá, de a róluk való értékítéleteket is oly gyökeresen felforgatták, hogy az örömteljes ujjongás mellett a leghevesebb tiltakozás is belevegyült a fogadtatásba. A részletkritikákba ne szóljunk bele. Mi — filozófikus nézőpontból tekintve a dolgot — csupán azt állapíthatjuk meg, hogy legfőbb ideje volt végre újra megbizonyítani a magyar történettudománynak a megújításra és a nagyarányú vállalatok véghezvitelére való képességét. Végre ismét létrehozott egy olyan egységes, átfogó és minden ízében eleven szemléletet nemzeti mul-

tunkról, amely mindenképen alkalmas arra a feladatra, amelyről bevezetőül emlékeztünk. A „Hóman-Szekfü“ megjelenése óta fogalom lett. Nemcsak kiinduló pontja minden újabb kutatásnak és kritikának, nemcsak vezető műve egy, a különböző történelmi tudományokat egyként megreformáló tudományos szellemnek, hanem alapvetése egy új nemzeti önismeretnek és munkának, és pedig nyilvánvalóan régen óhajtott és mohón várt alapvetése.

Hogy milyen mélységes társadalmi, nemzeti szükségletet elégitett ki, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy szinte az utolsó kötet megjelenésével egyidejűleg második kiadást kellett belőle kiadni. Ez az új kiadás még jobban tekintetbe veszi a közönség igényeit, mint az első. Jelentékenyen olcsóbb; az első kiadás hét, illetve az indexszel nyole kötete helyett ötre; valamivel kisebb formátum, vékonyabb papíron, kisebb betűvel, sűrűbben szedett. A fejezeteken belül az egyes szakaszok is címekeket kaptak, s ezek a címeke a lapok fején is fel vannak tüntetve. El van látva részletes tartalommutatóval, s arra az első kiadással szemben felmerült panaszra, hogy aki nem ismeri az eseményeket és a kronológiát, nem is tud a szövegben tájékozódni, most a kötet végén időrendi áttekintéssel felel. Ez az áttekintés három oszlopban párhuzamosan „köztörténet, anyagi műveltség, szellemi műveltség“ címeke alatt nyújtja az adatokat. Ez a csoportosítás kissé régi ízű és az adatok besorolása nem egyszer elárulja, hogy jobb híjján — valljuk meg, „gyengébbek kedvéért!“ — alkalmaztatott. A szöveg módszerével voltaképpen ellenkezik az ilyesmi. De ebben az esetben feltétlenül igazolja a cél, amelyet szolgál.

Ez a kötet — a második kiadás harmadik kötete — az első kiadás negyedik kötetét és az ötödik első fejezetét tartalmazza. Itt „negyedik és ötödik *könyvnek*“ neveztetik. Az előszó változatlanul került át, s ilyenformán még élesebben előtűnik egy metódikai probléma, amely a korszakok beosztását illeti. Szekfü Gyula az első kiadásban a maga négy kötetét a XVI—XIX. századokkal címezte. De már az első kiadás IV. kötetéhez írt előszavában meg kellett mondani, hogy a XVI. és XVII. század szorosán összefügg és voltaképpen egy történelmi korszakot alkot. A mohácsi vésztől Rákóczi szabadságharcáig természetes egységbe zárul valóban a fejlődés. Megkülönböztethetünk ugyan benne mégis két szakaszt, s a cezurát a politikai eseményekben körülbelül a bécsi béke, kulturális jelenségek terén pedig az ellenreformáció feltámadása jelentheti, de számos olyan jelenség van, amely nem tűr semmi elválasztást a két század határán. Az újmódszerű, nem kronológikus előadási mód, amelyet Szekfü is követ, tehát tanácstalanul áll e század szerinti beosztással szemben. Az új kiadás el is hagyja a kötet címéből, illetve nem ad semmiféle címet sem a kötetnek, sem a benne helyetfoglaló két „könyvnek“. Ezért talán jó lett

volna az előszó szövegét is alkalmazni a megváltozott helyzethez. Ez a kötet ugyanis — ötödik könyvként — csak „az egész korszakot átfogó etnográfiai és társadalmi leírást“ adja, „a megoldások képe, melyeket a XVII. század próbált létrehozni“ a XVI. által feladott kérdésekre, úgy látszik, a negyedik kötetre maradt, nem pedig az első kiadás ötödik kötetjének megfelelő jelen ötödik könyvben foglalt helyet, mint pedig az előszó ígéri. Ez azonban jelentéktelen dolog.

Sokkal fontosabb, hogy az új kiadás feldolgozza az első megjelenése óta napvilágot látott eredményeket is és állást foglal a felmerült kritikákkal szemben. Különösen a kötet végén adott bibliográfia gazdagodott. Folyóiratunkat ezekből a pótlásokból különösen az erdélyi protestáns toleranciát illető pont érdekli. Itt bőven idézi Szekfü Gyula a maga álláspontjának igazolásául Révész Imrének Szemlénkben tavaly megjelent cikkét.

A „Hóman-Szekfü“ második kiadásának megindulását igaz örömmel üdvözöljük.

Joó Tibor

Madarassy László: Művészkedő magyar pásztorok. — Horváth Jenő eredeti rajzaival. — Könyvbarátok kis könyve. — Egyetemi Nyomda, év nélkül. 8°, 164 lap.

Rendkívül vonzóan, közvetlen hangon megírt kötet viseli a fenti címet. Madarassy László, a Néprajzi Múzeum tudós igazgatója, népművészetünk egyik érdekes, sajnos haladó ágának bemutatására vállalkozott e munka megírásával. A bemutatásnak igen eredeti formáját választotta. Egy előbeszéd és egy záró, — a magyar pásztorművészetről szóló — tanulmány között tizenkét magyar pásztozóművészt szólaltat meg a maguk közvetlenségében, akik mesterei a pásztor faragóművészetnek s így a legilletékesebbek művészetükről nyilatkozni. Csonka hazánk egymástól távol eső területein élnek e pásztorok, ki Somogyban, ki Biharban, ki a Mátra alján, ki Göcsejben, de közös vonás bennük faragó hajlandóságuk ösztönös kielégítése, kedves és naiv képszerkesztési készségük és rendkívül gazdag, használt motívumaiban igen változatos díszítő tehetségük. Madarassy igen érdekesen örökítette meg ezekkel a remeklő pásztorokkal folytatott beszélgetéseit, melyek főleg a „mit, milyen anyagokból, hogyan és milyen szerszámokkal faragnak“ kérdései körül forogtak, s amelyekből kiderült, hogy amíg egyszerű szerszámok valószínűleg egy valamikor sokkal elterjedtebb faragás-művészet örökölt eszközei, addig a faragott holmik díszítésében a szokásos népi motívumok mellett már sok egyéni vonás tör föl bennük, még a díszítés különböző módjaiban is. A magyar pásztorművészet igazi jelentőségét Herman Ottó ismerte föl, aki több ízben írt „a felülmúlhatatlan szépségű remekkel“ bíró magyar pásztorművészetről, sőt könyvet is ter-

vezett arról. Malonyay Dezső „A magyar nép művészete“ című nagy munkának egész kötetét szentelte a balatonvidéki magyar pásztornép művészetének. Azóta Madarassy e könyve az, mely ismét rámutat e népi művészetnek nagy értékeire. Sajnos, abban igazat kell adnunk a szerzőnek, hogy a mai korszak nem alkalmas a pásztorművészet fellendítéséhez. „Ehhez elsősorban“, mondja Madarassy, „megfelelő légkör is kellene.“ Azaz egy vidékre jellemző pásztori vagy népi ízlés, mely táplálhatná a faragó pásztorok alkotó vénáját. Mert ha nem áll e művészet népi talajon, akkor viszont az iskolázott iparművészettel szemben nagyon alulmarad és természetszerűleg hamar elsovad. „A rohamosan átalakuló magyar életben pedig éppen ezt a légkört látom a legjobban veszélyeztetve.“

A pásztorművészek beszélgetéseiből a magyar népi művészetre vonatkozólag hasznosítható eredmények összefoglalására szolgál a függelékben megírt tanulmány, mely a magyar pásztorművészet fogalmáról, készíteni szokott, leginkább használati tárgyairól, ezeknek anyagáról, a használt szerszámokról, a díszítés módjairól s azok alkalmával használt különleges eljárásokról ad összefoglalást. Mindenesetre jó szolgálatot tett Madarassy e kis munkájának megírásával a magyar népművészet ügyének. Az Egyetemi Nyomda igen csinosan állította ki a kötetet.

Oroszlán Zoltán

Nagy Zoltán: A magyar litográfia története a XIX. században. Budapest, 1934. 8°, 136 lap, 16 képpel.

Magyar művészettörténeti irodalmunk egyik nagy hiányossága, hogy a magyar grafika, vagy talán helyesebben a magyar sokszorosító művészet története még egyáltalában nincs megírva. Összefoglaló művészettörténeti munkáink is nagyon hézagos ismereteket nyújtanak e téren, amelyekből a fejlődés vonalát összeállítani jóformán lehetetlen. Így tehát körülbelül úttörő érdekességű Nagy Zoltán műve, mely a magyar sokszorosító művészet egyik ágának, a magyar litográfiának történetét kívánta megrajzolni. Munkája rendkívüli szorgalomról tanúskodik; célját azonban éppen az előmunkálatok gyér száma miatt nem érthette el teljesen. Szerző Aloys Senefelder találmányának, a körrajznak első magyar megjelenéseit nagy buzgalommal kutatta föl. Különösen a 19. század első felében Pesten és vidéken működő litográfiai nyomdákra közöl jó és pontos összeállítást, kezdve Richter Fülöp Antal, Schmid János, Trentsensky József pesti, valamint Bielz Mihály nagyszabedeni litográfiai műhelyeitől. Vázlatos összeállítást kapunk a körrajznak egyfelől hazánkban megforduló és itt dolgozó idegen művészeiről, másfelől magyar művészeiről, akiknek jelentőségét is iparkodik a szerző megfelelő módon ki-

Kritikai Szemle

domborítani. Ezek a fejezetek csakugyan sikerültek, annál többel marad azonban adósunk a VI. fejezet, melyben a szerző „a magyar könyvmatos művészet stílusbeli fejlődését kívánta vázolni, az egyes műfajok szerinti csoportosításban“. Ez a fejezet egészen vázlatos és nagy hiányossága, hogy a múlt század ötvenes-hatvanas évein túl alig-alig tekint. A magyar litográfia anyaga még nincs úgy összegyűjtve és feldolgozva, hogy egy ilyen fejlődés művészettörténeti szempontból hiány nélkül bemutatható lenne. A művet a Pest-Budát ábrázoló kőrajzok jegyzéke, valamint egy lexikon egészíti ki, melyben a Magyarországon működött idegen és magyar művészek legfontosabb életrajzi adatait és legjelentősebb litográfiai lapjait találjuk összegyűjtve különböző forrásmunkák, főképpen aukció katalógusok alapján. Különösen ez az utóbbi adatgyűjtés teszi értékké a kis művet és mutatja szerzőjének rátermettségét az ilyenfajta, nagy szorgalmat kívánó munkák sikeres elvégzésére. A könyvet 16 kép díszíti, javarészt a nevesebb magyar kőrajzolók jellemző munkáiból kiválogatva. Nagy Zoltán munkája mindenestre értékes kezdeményezést jelent és szeretnők, ha ez az egyelőre nagyon vázlatos munka a szerző további odaadó kutatása és anyaggyűjtése alapján a magyar litográfia pontos és módszeresen megírt történetévé bővülne.

Oroszlán Zoltán

Színházi szemle.

Lassanként kinyitnak színházaink, egyelőre azonban — nyilván, mert későbbre tartogatják meglepetéseiket — nem kényeztetnek el valami nagyon. A Belvárosi Színház az egyetlen kivétel: itt már az évad első estéjén olyan élvezetben van részünk, mely a szezon csúcspontján is kielégíthetne. *Az esernyős király*, melyet Fodor László vígjátéka után „zenés játék“-nak Ralph Benatzky írt, valóban ötletes munka, a franciás operett és vígjáték virágkorára emlékeztet. A szöveg és a muzsika állandóan a próza és a költészet közt lebeg, érzelmesség és enyhe szatíra szabja meg a stílusukat, csupa prózai színész énekel itten, s különösebb énektudás nélkül jól megállják a helyüket. A darab meséje igen eleven, fukarul ki van számítva minden helyzet s a zene is mondhatni mindvégig a lényegre adja, kedveset, szellemeset, még pedig finom ízléssel. Ezt a hálás anyagot aztán a rendezés selyembe pakolja. *Az Irja hadnagy* óta még nem sikerült ily parányi helyen ennyire levegős, tág színpad illuzióját kelteni, ami elsősorban Herman Richárd rendezői rátermettségét dicséri. Zágón István magyar versei sziporkázók, talpraesettek. Egy fiatal színész nő tűnt fel a darabban, *Egri Mária* s mindjárt meg is hódította a közönséget. Az első nagy fellépés izgalma még meglátszik ugyan egyes gesz-

tusain, de máris sokat ígér: vannak ötletei, s a szerelmes, ártatlanul intrikus, férjét féltő fiatal feleség figurájában eredeti alakítást nyújt. *Páger* Antal, *Mihályfi* Béla, *Rátkai* Márton, *Nagy* György, *Simon* Zsuzsa, *Z. Molnár* László, *Baróthy* József s pompás kánkánjával *Mezei* Mária, de a többiek is magas színvonalon tartják az előadást.

Bus Fekete László „életképe“, *Szerelemből elégtelen* mintha jelentős esést mutatna e nem nagy igényű műfajban, melynek a népszerű szerző egyik szenvedélyes művelője. Itt is megkapjuk ugyan a sok kávéházi vice között, melykből a darab meglehetősen mondva csináltan készült, az élet melegszívű szemléletét, *Bus Fekete* könnyes mosolyát, nagyon jóindulatú emberbarátságát, de ezúttal a sallang, az ízetlenség kelleténél nagyobb arányú. A szerző annyiszor szabott már néhány kiszemelt színészére testhez álló szerepet, hogy most csaknem egészen rájuk bízta darabja ügyét. A közönség jóindulattal fogadja őket épkezláb darab nélkül is. Hát hogynye, mikor *Muráti* Lili, *Dayka* Margit, *Lázár* Mária, *Kabos* Gyula, *Perczel* Zita, *Vértess* Lajos, *Rádai* Imre, *Góth* Sándor, egyúgyanazon az estén együtt láthatók és hallhatók. Az előadás a Víg-színház megszokott előkelő keretei közt napról-napra érthetően vonzza a napi munkában elfáradt s nem nagyigényű közönséget.

A másik „sláger“ „*Pityu*“, *Fedák* Sári, *Rózsahegyi* Kálmán és *Békeffy* László felléptével, a Magyar Színházban. Három ilyen jóhumorú művész játékanak még Bruno *Frankn*ál unalmasabb vígjátékíró sem árthat. (A darabot különben *Török* Rezső dolgozta át.) *Fedák* Sári egy gyümölcsös kofa szerepében minden mulatságos arckifejezését, mozdulatát maradéktalanul érvényesíti, s ezt mondhatjuk a másik két jeles szereplőről is. *Boross* Géza egy állatorvos paródiájában ad kacagtató betétet. Rajtuk kívül még *Fóthy* Erzsébet, *Szakács* Zoltán, *Sugár* Lajos, *Székely* Lujza, *Pethes* Ferenc és *Földényi* László jutottak hálásabb szerepekhez.

Vajthó László

Zenei Szemle.

A „*Júniusi Hetek*“ hangversenyei. A mult század második felében Wagner intézményesítette először Bayreuthban az ünnepi játékokat s ezeket mint nemzeti és kifejezetten német ünnepi előadásokat nemzete egészének szánta. A világháború után a németiség a rászakadt katasztrófában részben azon gondolat elterjedése alapján, hogy jobb jövőjüket nem annyira a fizikai erők hatalmától, mint inkább kultúrájuk felsőbbségének erejétől remélheti s ennek a hatalomnak tökéletes tolmácsolója a zene, részben mert a zeneművészet gazdasági értékét nagy vonzerejénél fogva könnyen lehet realizálni, az ünnepi játékok rendezését Bayreuthon

kívül is felkarolta. Az elmúlt hangversenyévad végén próbáltuk mi is Budapesten megvalósítani a zenei ünnepek intézményét, de nálunk ezeknek jelentősége még nagyobb, mint másoknál. A magyar zeneművészet nemcsak kultúránk lényegének leghűbb s az emberiség számára legkönnyebben felfogható kifejezője, de jelenlegi kultúránkban feltétlenül a zene viszi a vezérszólamot s így annak autentikus reprezentálója. Az a múlt század harmincas éveiben előretörő hatalmas nemzeti erő, ami úgy politikai, mint gazdasági téren ujjászületést jelent s az irodalomban Vörösmarty, Petőfi és Arany korát jelenti, zeneművészetünkben most nyilvánul meg. Ennek oka nemcsak az, hogy a történelem tanúsága szerint a kultúra zenei virágzása mindig csak követi a fejlődésképes korokat és igen gyakran meg is késik, — oka főképp az, hogy az irodalom említett csúskorában nem volt még városi életünk s ha volt, az főleg a német kultúra határállomását jelentette. A zene pedig par excellence tömegekhez kötött szociális művészet s így történetelt, hogy bár az ország át volt itatva muzsikától, mindennapi életszükségleteinkhez hozzátartoztak remek népdalaink, mégis csak zenegyakorlatról lehet beszélni, s bár voltak kiváló muzsikusaink, teremtő zenegéniusaink, mégsem volt tömegeket átfogó, egyetemes zenekultúránk. Midőn a múlt század közepe után hatalmas fejlődésnek indult a magyar városi élet, természetes, hogy a nyugodt társadalmi viszonyok, a tömörült közönség, a dolgos és művelt középosztály alapul szolgáltak nemcsak a hangverseny-kultusz, de a szélesebb zenei kultúra kibontakozásának is. Magától értetődő, hogy ez a kultúra kezdetben idegen hatás alatt állott, majd „magyaros“ lesz, de századunk elején már erejét veszti a nyugatos iskola s a népművészetben megtaláljuk az irodalomhoz hasonlóan azt az erőforrást, mely zenekultúránkat állandóan táplálhatja. Ma, midőn a világ egyetemes átalakulása között a magyarság élete és kultúrája maga is átalakulóban van, zeneművészetünk rendkívüli jelentősége abban áll, hogy ebben az átalakulásban nemcsak az első és legfontosabb lépést tette egy új, egyetemes nemzeti közösségen felépülő kultúra felé, de a nép által fenntartott ősi nemzeti és örök emberi értékeknek a művészetbe való átvitelével az egész nemzetre jelentős és világviszonylatban mindenütt elismert sokrétű és általános művészetet teremtett.

Tapasztalatok nélkül, inkább elméleti elgondolások alapján állítódott össze a júniusi hetek hangverseny anyaga, mely két zenekari és két kamarazenei hangverseny keretében került előadásra. A rendezőség rendkívül nehéz feladat előtt állott már a műsorok megállapításánál, hiszen természetsszerűleg ezek a hangversenyek csupán ízelítői lehettek a magyar zenekultúra gazdagságának. A műsorok összeállításánál valószínűleg a zenepolitikai

szempontok tekintetbe vételével abból a helyes elvből indult ki az előkészítő bizottság, hogy a ma igazi nagyságaiban benne van a mult minden értéke is. Ez az igazság kétségtelenül fennáll, de mert reprezentatív és főleg külföldnek szóló megnyilvánulásról van szó, a legőszintébben sajnáljuk, hogy Liszt Ferenc egy műve sem szerepelt a hangversenyek műsorán és fájó szívvel állapítottuk meg, hogy rendkívül kitűnő és nemzetközi viszonylatban nagy-rabecsült előadó művészeink közül zenekari kíséret nélkül szóló hangversenyen senki sem szerepelt.

A már említett célkitűzések indokolták, hogy már az Opera-házban tartott első filharmóniai hangverseny műsora eltért a megszokottól. Ez a hangverseny a magyar alkotó zeneművészetet óhajtotta bemutatni, de Beethoven hegedűversenyének előadásával, előadóművészeink egyik legkiválóbbja, Szigeti József is szóhoz jutott. A műsoron zenevilágunk nesztorának, Hubay Jenőnek hangszerelésében Bach-Chaconneja, Bartók Béla eredetileg zongorára írt Paraszttáncainak zenekari átírata és Dohnányi Ernő ünnepi nyitánya szerepelt. A választásokkal nem vagyunk megelégedve. Bartók és Dohnányi zenekari alkotásai közül két olyan mű került műsorra, melyek nem reprezentálhatták kellően e művészetek magasabbrendűségét. Jobban kidomborodott Kodály Zoltán művésze az előadott a capella kórusok révén. Kodály érezte meg először, hogy a hirtelen támadt zenét szomjazó tömegek legjobban úgy lehet nevelni, ha a népi lélekben élő dallamkincsek tökéletes feldolgozásai révén oly műveket adunk zenei tápláléknak, melyeket élvezve immunissá válnak a sekély értékű, erkölcsileg kététes „sláger“ és könnyű zene hatásai iránt. A bemutatott kórusok kellőképpen kifejezésre is juttatták az énekkaroknak zenekultúránkban levő nagy jelentőségét és megéreztették kulturális hivatását. Nekünk különösen nagyjelentőségű úgy a Kecskeméti városi énekkar, mint a Budapesti egyesített gyerekkórus szereplése. A Kecskeméti dalárda őszerejű, szinte földszagú, de magasan művészi szereplésével tanusította, hogy milyen hatalmas és tökéletes teljesítményre képes vidék zenekultúránk, a gyermekkórus pedig — Kodály új palántái — mint aranyhíd ível egy biztató zenei jövő felé. Tulajdonképen az est vendég-dirigense virtuozitásának bemutatására szolgált Berlioz Faust-szvitje. Úgy ennek, mint az egész műsornak tolmácsolásával Ormándy Jenő megmutatta, hogy biztos kezű, fölényes intelligenciájú, finom költőiségű művész, akinek egyénisége fokozta a hangverseny „ünnepi“ jelentőségét. A zeneszerzők, az előadó és a karmester megérdemelt lelkes ünnep-lése tulajdonkép a világhírű Filharmóniai Társaság nagy sikerét is jelentette, s a közönség meleg tapsokkal köszönte meg Bárdos Lajos és Vásárhelyi Zoltán karvezetők produkcióit is.

A második filharmóniai est a muzsikások egyik legnagyobb-

jának, Beethovennek itteni kultuszát óhajtotta bemutatni. Valóban „ünnepi“ volt a műsor, előadásra került az esz-dur zongoraverseny és a kilencedik szimfónia. A zongoraversenyt Fischer Annie játszotta, színes, puha billentéssel. Játéka egyéni lírában tükrözöte vissza a mű harcias hangulatát, mély áhitatát és vidám ujjongását. A hangversenyt az Amerikában megbetegedett Reiner Frigyes helyett Weisbach János vezényelte. Weisbach képzett, temperamentumos muzsikus, jó karmester, de nem alkalmas arra, hogy a kilencedik mély költőiségét, ünnepi hangversenyen tolmácsolja. Az egész mű túl energikus volt, az első és harmadik tételt kevés fantáziával, vaskos érzésvilággal tolmácsolta, csak a második és negyedik tétel felépítésében szerepelt otthonosabban. Ami ezen a hangversenyen őszinte örömeinkre szolgált, az a kitűnő szólisták mellett a Székesfővárosi Énekkar jeles szereplése. Karvály Viktort igazán dicséret és elismerés illeti a céltudatos munkával elért szép eredményért.

A Júniusi hetek harmadik hangversenye Dohnányi Ernő és Telmányi Emil szonáta-estje igazán ünnepi est volt közönségünknek, mert egy hosszú év után először jelent meg Dohnányi Ernő a dobogón. Dohnányi zongoraművészete olyan csodálatos magasságban tündökölt most is, hogy a legnagyobb dicséret Telmányira, ha azt mondjuk, hogy méltó partnernek bizonyult az összjátékban. A bevezető számot, Frank Cesar szonátáját akár formailag, akár tartalmilag vesszük vizsgálat alá, mindenképen csodálatos összefüggő, szerves produktum volt. Mint tökéletes csiszolású gyémánt ragyogott, amelynek nemcsak fénye, de tüze is van. Mozart g-dur szonátája és a „Kreutzer“ szonáta szerepelt még a műsoron. Fejedelmi ajándék volt ez minden igaz zenebarátnak. A közönséget hol lélekbemarkoló költészet, hol mozgalmas és mégis könnyed játékosság, hol beszédesen kifejező színváltozat, hol meg fergeteges lendület ragadta magával.

Az ünnepi hangversenyek utolsó estéje a belügyminisztérium dísztermében megtartott kamarazeneest, hangulatkeltő külsőségeiben is felemelő volt. Kívánni sem lehetne gyönyörűbb keretet kivételes és hangsúlyozott jelentőségű zenei ünnepélyre. Tiszta öröm volt hallgatni a tökéletesség legmagosabb fokán álló előadásban Schubert „Forellen-quintettjét“ a mester korának megfelelő környezetben. Ez az interpretáció valóban a legmagasabb fokon képviselte a magyar kamarazene-kulturát. Úgy Dohnányi, mint Kerpely, Zathureczky, Temesváry és Schwalm remekeltek művészetükkel. A termen úrrá lett a művészet varázsos és kivételesen mély hangulata, s ez nem csökkent akkor sem, mikor Dohnányi új zongora-sextettje került bemutatásra. A sextett kivételes szerkesztő művészettel olvasztja egybe a zongora és három vonóshangszer mellett a klarinét és a kürt hangját. Az első tétel

fájdalmas hangulata, az adagio mély emberi értelme, a gyász-induló komor hangulata örök emberi érzelmeink megrázó kifejezései, míg a finálé hatalmas lendülete nemcsak az új életkedv hirdetője, de felemelő és megtisztító tanítás mindnyájunknak, akik érezzük és küzdünk. A közönség melegen ünnepelte Váczi Károly és Romagnoli Ferenc művészekkel együtt az előadókat, természetesen az ünneplés középpontjában Dohnányi Ernő állott.

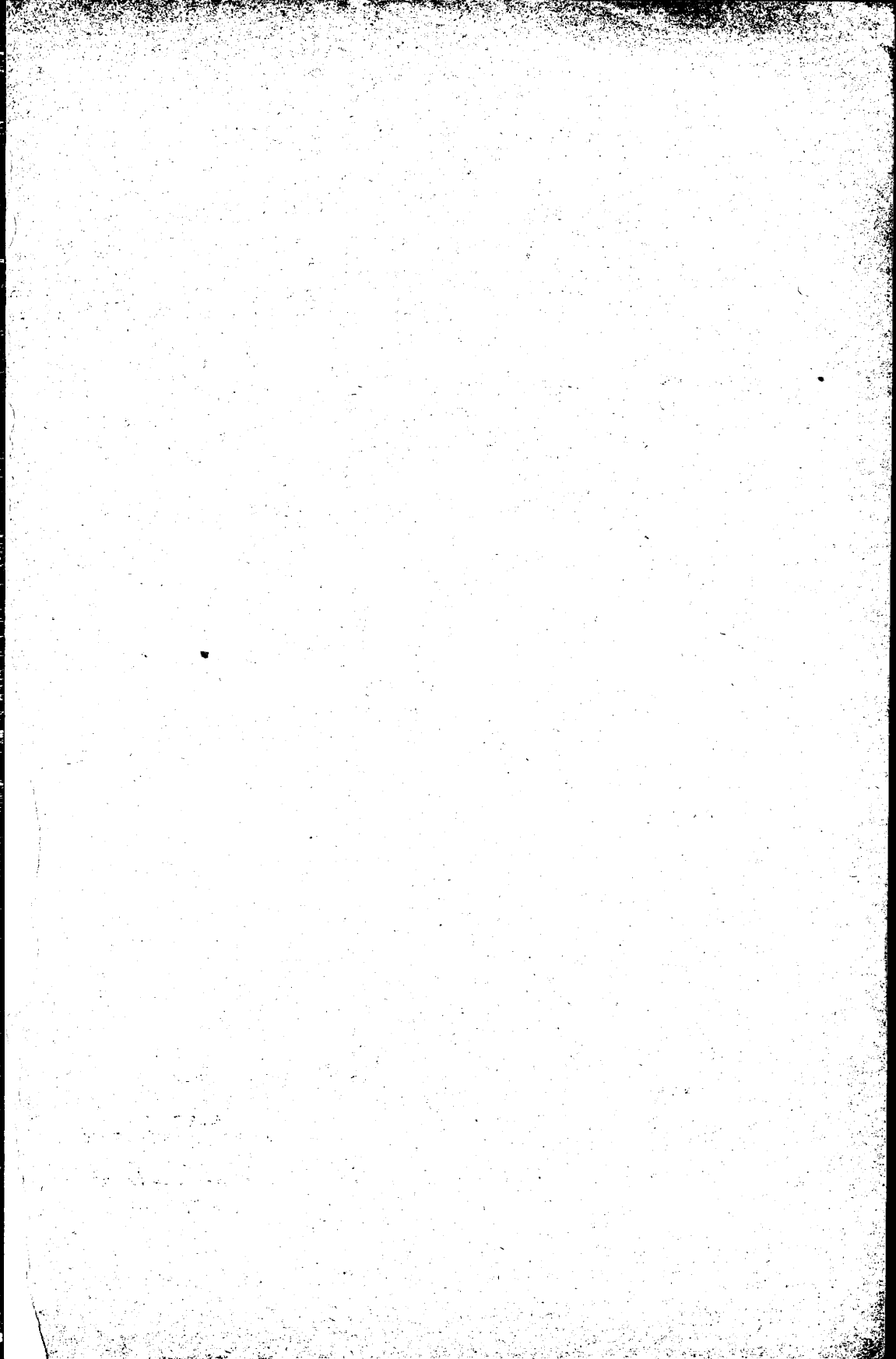
Igazán hálásak lehetünk az ünnepi hét rendezőségének, hogy kulturánk magasabbrendűségének a legérthetőbb nyelven adott kifejezést s reméljük, hogy a „Júniusi hetek“ ezután állandóan évről-évre visszatérőleg hirdetői lesznek a magyarság értékfelfogásának, törekvéseinek, erkölcsiségének és törhetetlen hitének.

Gaál Endre

Szenczi Molnár Albert leveleihez.

Folyóiratunk ez évi 6. számában közöltük azokat a Molnár-leveleket, melyeket Dr. A. A. van Schelven haarlemi tanár küldött meg folyóiratunk főszerkesztőjének. A közlésre való előkészítést alulírott vállalta el. Mivel igen rövid idő állt rendelkezésemre, nem volt alkalmam a levelek valóban „ismeretlen“ volta felől meggyőződni. Pontosabban utánanézés után megállapítottam, hogy ezeket a leveleket, kivéve a Turnovius-levelet, már megtalálta és közölte Dézsi Lajos az Irodalomtörténeti Közlemények 1908. évfolyamának 218—225. lapján. Dézsi Lajos közlésében az 1626. március 15-én Kassán kelt levél mint Leodiushoz címzett szerepel, noha ezt Molnár Albert Ludovicus Camerariusnak írta.

Kerecsényi Dezső

SYLVESTER
NYOMDAI INTÉZET RT.
—
BUDAPEST
VI., Hermina-ut 37.
—
TELEFON: A. 166—48.

PROTESTÁNS SZEMLE

FŐSZERKESZTŐ:
RAVASZ LÁSZLÓ

FELELŐS SZERKESZTŐ:
APRILY LAJOS

TÁRSSZERKESZTŐK:
PRÖHLE KÁROLY és RÉVÉSZ IMRE

TARTALOM

JUHÁSZ GÉZA: A szépség kora.
TRÓCSÁNYI DEZSŐ: Szociálizmus.
S. SZABÓ JÓZSEF: Tompa Mihály Geniusa.
HOLLÓ ERNŐ: Befelé fordítom az arcomat (vers).
WEÖRES SANDOR: Ballada (vers).
KRITIKAI SZEMLE.

XLIV. évf. 11. sz.

1935. november.

Ara 2 pengő.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadása,
Budapest.

KRITIKAI SZEMLE

DR. INCZE GABOR: Dr. Mátyás Ernő: Az igehirdetés — — — —	530
HAMVAS JÓZSEF: Licz. Rác Kálmán: A református keresztyénség apológiája — — — — — — — — — — — — — — — —	531
VACZ ELEMÉR: Az ungi református egyházmegye — — — — —	532
JÓÓ TIBOR: Sárkány Oszkár: A tájéztmény változásai a magyar költé- szetben Petőfiig — — — — — — — — — — — — — — — —	534
CSUKA ZOLTÁN: Kodolányi János: Feketevíz — — — — — — — — — —	536
BANKUTI DEZSŐ: Hartyáni Zoltán: A népnevelés magyar szabású rendje	538
KERECSENYYI DEZSŐ: Sárközy György: Viola — — — — — — — — — —	539
OROSZLAN ZOLTÁN: Szmracsányi Mária: A novai templom és falképei	540
SCHNELLER EDITH: Thirring Gusztáv: A soproni Thirring-nemzetség 300 éves multja — — — — — — — — — — — — — — — —	541
GAAL ENDRE: Zenei Szemle — — — — — — — — — — — — — — — —	545
VAJTHÓ LASZLÓ: Színházi Szemle — — — — — — — — — — — — — — — —	545

Áprily Lajos hosszabb külföldi tanulmányútra indult, az ő távollétének idejére a szerkesztésért Török Pál felel. — A Protestáns Szemlének szánt kéziratokat a következő címre kell küldeni: Török Pál, Budapest, IX., Kálvin-tér 8. — Kéziratok visszaküldését a szerkesztőség csak a legkivételegebb esetekben vállalja. — A folyóirat anyaggyűjtését minden hónap 12-én zárjuk.

A Protestáns Szemle megjelenik havonta. — Kiadja a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság (Budapest, IX., Ráday-utca 28.) — Felelős kiadó: Török Pál
A M. P. I. T. tagsági díja (ezért a Prot. Szemle is jár) évi 20 P.

A Protestáns Szemle előfizetési ára egy évre 22 P.

A Protestáns Szemle kiadóhivatala: Budapest, IX., Kálvin-tér 8.

Pénztár: Budapest, IV., Deák-tér 4.

Póstatakarékpénztári számla száma: 4170.

A szépség kora

— Vázlat a magyar reneszánszhoz. —

Minden művészi irány azzal indul, hogy pontosabban ábrázolja az életet, a természetet, az embert, mint elődei. De ha végigtekintünk a századokon, mintha igaza volna Ortega perspektívizmusának: az Igazság burkolt bálvány s körülte reménytelen körtáncot lejt az emberiség. Ha itt-ott pillanatra meglegbben a fátyol, szédülten ünnepeljük az elénk villanó parányi részletet a „teljes valóság“ gyanánt.

Wölfflin figyelmeztet, hogy mikor a reneszánsz festő megható hűséggel vászonra viszi modellje ruhamintáit, csipkediszét, ékszer-tekintéit, folyton változtatja a nézőpontját, mert abból a távolságból, ahonnan az arcot festette, nem is láthatta ezeket az apró részleteket. Soha semmi nem mutatkozik a valóságban úgy, amilyenek a reneszánsz ábrázolja, mert a festői pillanat egységes benyomása helyett a részletek önértékét rögzíti meg.

A gótika hierarchikusan látott, egymás alá rendelt, egységbe foglalt, a reneszánsz fölszabadítja az elemeket: mellérendelő, föl-soroló. Tinódiék krónikáiban legföltünőbb a részlethez tapadás; egyet sem moccan bennük az alakító képzelet. Nagy íróknál viszont abban jelentkezik ez, hogy legparányibb mellékszereplőiket is egyénítik. Ahogy Shakespeare iszonyodik a típusoktól, Elektrájában Bornemisza Péter is önálló karaktert mintáz Aigisztoszból, akinek Sophoklesnél jóformán szava sincs. Kiegészíti Klitemenesztrát is, a kórusból öreg magyar cselédasszonyt formál, sőt egy eredeti alakot is illeszt a tragédiába, Parasitust, s rögtön juttat neki egy kurta monológnyi teret, hadd jellemezze magát is, urát is.

„Haja, haja, jól lakom ma, víg uram, víg az szolgája is... Nagy örömébe, vígasságába nincs kit el nem kérhetnék tüle. De addig sürgölődöm még ma mellette, én is elcsalok valamit tüle. Bárcsak amaz négy sing aranyláncot adná, mely frissen hágnék benne.“ Mikor aztán bitorló gazdája bajba kerül, a tragédia végén megint eszébe jut Bornemiszának ez az élődsi. Parasitus az első, aki elpártol Aigisztosztól s ajánlkozik a bosszúálló Oreszesznek, hogy segít volt ura fejét venni: „Tartsd az nyakad, hozdsza az üstököd; vágjad, uram.“

A részletmegfigyelésnek a kezdetleges prédikátor-költők is bő példáit adják; ez a reneszánsz képességei közül a legegyszerűsebb. Élénk tájleírások, plasztikus jellemek most tűnnek föl először tömegesen irodalmunkban; gondoljunk csak Balassán és Bornemiszában kívül Janusra, Argírus széphistóriájára, a szikrázó ele-

ven Válaszuti Komédiára, mesékre, versekre, prédikációkra, vitaművekre.

Mióta a hadsereg egyenruhát visel, nem sorozzák a túlkiesi és túlnagy termetűeket. A 16. század ízlése egy nézetten volt a hadsereggel, csak a középarányos jelenségeket bocsátotta be alkotásaiba, bármily mohón figyelte is a világot. A Lévai Névtelen így magasztalja Helénát: „Szája kicsin, ajaka piros vala, keskeny dereka középszerű vala, aranyszínű szép hosszú haja vala, magassága szép középszerű vala.“ Argirusról ugyanezt olvassuk: „Nem fölötté karcsú, közép ember vala.“ Se nem kicsi, se nem nagy: ez a voltaképeni Szép; ez a klasszikus, sőt egyáltalán: az emberi ideál. A „szép“ kétszer divatos jelző a 16. század folyamán, először a mohácsi vész előtt, a kéziratot irodalom értékesebb részében, főleg a Kazinczy-kódexben, másodszer a század végső három tizedében, mikor műfaj-név lesz belőle: széphistória. Janustól Balassáig, tudva vagy homályosan, ez az eszmény lebeg az írók előtt. Szelíd szépségű tájakat festenek; túlapró lények s végtelen arányok csak a későkori Balassánál kezdenek előtűnedezni, egyszerre utalva a barok és a rokokó felé.

Minden vad kilengés mellett életünkben is megvan a tiszta szépség, a mértéktartás vágya. Az egész korra illik: „Az jó hírért, névért, a szép tisztességért ők mindent hátra hagynak.“ Ha a reneszánsz-hős fölládozza magát, önbecsületéért teszi, nem a közért. Az irodalom nagy egyéniségekkel árad tele; őket festik a jó Tinódiak, őket a széphistóriák. Ritkán lépik át a szép tisztesség határát, bár ez a fogalom természetesen nem azonos a spanyol etikettel, még kevésbé a kispolgári illikkel. Nem tündérek és nem ördögök; egy szép kivételes emberfaj példányai. Sem eszményítve, sem agyonfeketítve nincsenek; még Balassi Menyhárt szörnyalakjáról sem hiányzik az enyhítő humor.

Milyen irgalmatlanul teszi próbára jobbágy származású feleségét a főúr, Volter s végül még ő is megtalálja boldogságát a megbocsátó Grizeldisznél. Ez a házasság nem kivételes: sok demokrata hajlam van ebben a korban. Az egyenjogúság hangoztatás főurak-írta széphistóriákban sem ritka. A Dózsa-sütő, jobbágy-nyúzó század valahogy a szabadság százada is; Európa épen a kis Erdélyben koronázza meg magát a vallásszabadság törvénybe iktatásával. Dávid Ferenc a kezes, hogy ez épen nem vallási közöny. A vitadrámákban a paraszt is fontos tényező; ilyen rokonszenves, öntudatos népi típusokra csaknem Petőfiéig kell majd várunk.

Arról természetesen szó sincs, hogy a reneszánsz szépség-ideálja a kor átlagtermésében mindjárt meg is valósulna. De ha a kódexek többségéhez mérjük az átlagszintet, szemmel látható a törekvés: a leggyatrább mű is szeretné szépen fejezni ki magát.

A nagyoknál folyton javul a szerkezet, arányosodik az anyag-elosztás, nő a belső összeszedettség. Balassa fokozatosan eljut fiatalkori terjengős önvallomásaitól a rövid sűrített Coelia-dalokig, amelyek olykor szinte közbeokoskodás nélkül, a gondolati elem kikapcsolásával, képet-képhez fűzve szuggerálják érzéseit.

Az epika is nagy útat tesz Janus formátlan dicsérő költeményeitől az Eurialus tiszta szerkezetéig, amelynek ötös tagolása a magyar átdolgozó ötlete. Bornemisztól tanulta ezt Balassa? Az ötös beosztás legszebben mutatja a bonyodalom fölívelését és arányos lehajlását. Bornemiszta így szerkeszti az Elektrát, ugyancsak így Balassi Menyhártját is, amelynek legalább a kompozíció-határait épen hagyta az az unitáriuspap, aki erősen megkurtítva ki nyomatta, csak azt tartva meg belőle, amivel a konkurens felekezeteken üthet.

A versalakról most derül ki, milyen gazdag a magyar közőpör öröksége. A 16. század első fele meglepő változatát mutatja mindenféle kötött és szabad szótagszámú formának, sőt a disztichonra is máig érvényes megoldást talál. A reneszánsz egyéni hajlama szebbnél-szebb zárt kombinációkat teremt s van mit örökölni hagynia a népköltés számára. A gótika szédítő alakgazdagsága nálunk ilyen módon késve, a korai protestáns termékekből tör elő. De a klasszikus ízlésnek voltaképpen a tiszta egyvonalú formák felelnek meg. A század végére el is tűnik a műköltészetből a ritmus-változatosság, a barokk úgyszólván csak kettőt örököl belőle szinte kötelező érvénnyel: lírára a Balassa-strófát, epikára a tizenkettőt. Amint terjed a nyomtatás, az is fejleszti a versművészetet: a dal olvasmánnyá válik, maga erejére van utalva, tisztul a ritmusa, élesednek az ütemei.

Balassa végső költeményei közül egy, a Lengyel Szép Zsuzsánna már-már rímtelhetlenségbe esik s aprózó formájával a rokokóig előre mutat:

Szít Zsuzsánna tüzet
Szívemben magára,
Cupidóval üzet
szerelme dolgára,
mert kis szája,
szép orcája
mint pünkösdi új rózsa,
fényes haja
nap esillaga
vagy sárárány sárgája;
vékony derekacskája.

Ebben a versben találunk először keresztímet. A nép soha nem használja ezt, hanem a páros rím mellé középrímes gyakorlatot

fejlesztett ki már a 16. században; ilyen szerkezet a Balassa-strófa is. A most közölt versszak helyes szórendjét Rimai tartotta fenn;¹ a többi strófából különben is megállapítható a költemény igazi formája. A rímről egyébiránt ugyanaz áll, ami a ritmusról és a szerkezetről: a 16. század végéig folyton szigorodik a használata. Jól látható ez a fejlődés Balassánál, aki egészen diszkrét asszonáncoktól jut a Coelia-dalok pontos kéttagú rímeihez.

A reneszánsz költő a középkor érzéskáoszából kapaszkodik ki a tiszta rend és értelem partjára. Nem bizza magát szenvedélyeire, inkább értelme csalja művésziatlenségbe: a sok bölcselkedés, moralizálás. De az utóbbival vigyázzunk. Ne vegyük túlkomolyan a szerelmi történetek kegyes intelmeit. A kódexíró erkölcsi szándékát elhiszem, ha a legfrivolabb adomából okoskodik is ki valami égi tanulságot. De higgyem-e a Lévai Névtelennek, hogy azért zsúfol tele 1200 sort a legkiadósabb érzékiséggel, hogy végül nyole sor bölcs intelmet kössön a lelkekre? Hiszen nem is árul zsákbamacskát, kereken megmondja, hogy *causa voluptatis* ír: gyönyörködtetés a célja! De a példázaton nevelt közönség még sokáig szóba sem áll az íróval, ha előbb szabályos erkölestaniói oklevéllel nem igazolja, hogy szándéka tisztességes.

Az értelmi fölény nemcsak a moralizálásban jelentkezik tehertételként, hanem ott is, mikor a szenvedély nyelvét kellene megszólaltatnia. Hősei a legváltásosabb pillanatban, izgalmuk tetőfokán is jól tagolt körmondatokban, hűvös nyugalommal érvelnek. Az indulat tördelt hangját ez a kor művésziatlennel érezné. Csak Meliusban, a barok magyar előfutárában van ebből a mondatforgató áradatból valami. A reneszánsz Szépség kora; Én és Világ kivételes egyensúlya, ahol a mérleg két karját a derűs értelem tartja.

A katolikus kódexek mesterkélt papírnyelvével sem tisztán azért szakít a predikátor, hogy kifejezéseiben is mennél inkább különbözzék a pápistáktól, hanem mert legfőbb törekvése a világgosság, rögtön érthetőség, erre pedig nincs más eszköze, mint az élőnyelv. Főleg Bornemisza kezében muzikál hatalmas élő próza. Csupa mellérendelt mondat, különösen drámáiban; gótikus áradozás, barok cikornyák nélkül. Balassa megint emeli a hangot, választékos, bonyolult szerkezeteket használ, mégis átlátszó szépségű. A reneszánsz író ábrázolása észszerű, szemléletes. Verse nem a zene titkos varázsával, homályos mágiájával akar hatni, hanem tiszta rajzával, tetszetős dallamaival.

S ez a világos előadás a lélek belső alaktalan élete helyett a szabatos körvonalú külső világot festi. Tárgyi fölfedezése a testi ember és a metafizikai burokból kihámozott természet.

¹ A Radvánszky-kódex szerint: Szít tüzet Zsuzsánna...

Egyelőre csak a főkörvonalakról, a keveretlen színfoltokról van szó; Balassa tájképein is van valami a platonai idea jólrendezett-ségéből. Ha az általános kontúrokat látja is, fő hogy a maga szemével látja, s egy-egy élénk ecsetvonással rögzíteni tudja.

Sűrű tarka világ ez: művelt udvar, fényes várkertek, egymást fojtogató s költészetben versengő nagyurak, tavaszi mezőn kergetőző végbeliek, féktelen tobzódás, vértolulás dührohamai, harc, gyűlölet, térden epedő szerelem, csapodárság, hozományvadászat, valláscsere üzleti érdekből, töredelmes büntudat, térítő buzgóság, falvak, városok pompája és hamvai, hitvitázó parasztok. Janus fölragyogtatta már a visszapogányodott európai kultúra távlatait, a prédikáció-író Bornemisza, — akinek ép most van a négyszázadik születési fordulója, — mindent újra értékelt a protestantizmus számára, most végre Balassa tiszta lírává oldja a kettőt: a teljes világiasságot összebékíti a teljes vallásossággal.

Hogy ezt a szintézist lírikus hagyta ránk, természetes. Minden nyelven a kislélekzetű alkotások sikerülnek először. A nép is valami románcszerű lírai epikával kezdi. A tiszta dalig nem könnyű az út; a görög is elégiákkal, ódákkal indul. Balassának is ritkán sikerül a tömör dal, jobbára csak a Coelia-ciklusban. De a többi műfajba is jut az egyénfölszabadító reneszánsz önvalomások hajlamából: vallásos ének, elégikus jeremiád, zsoldárfordítás, krónika, vitadráma, széphistória, mese mögött többet látunk az alkotóból, mint amennyi a barokknak magába a lírájába belefér. De a tárgyilagos ábrázolás sem hiányzik: a művész nemcsak magát, a világot is most fedezi föl. Otthonos az epikában, sőt a drámában is. Az Elektra meg Eurialus És Lukrétia a 18. századig folytatás nélkül marad. Dráma és regény nem virágozhat technikai eszközök nélkül, s városi tömegek híján elsorvad. Aki csodálkozik rajta, hogy a reneszánsz korban nincs Shakespeareünk és Cervantesünk, azt nem érti, miért nem Debrecenben kötnek ki az ezüstflották. Mire az Elektra napfényt lát, visszaprimitívedett társadalmat talál: kötelező a koránfekvés, törvény szabja meg a vendégek számát, zsinat tilt minden nyilvános mutatványt. A 16. század kezdet is, vég is. Még öröklí a középkor városi kultúráját, de kénytelen „leépíteni“. Bornemisza, Balassa mátyási környezetet érdemelne, s tatárjárásiba születik.

Kárbavész-e a korai erőfeszítés? A reneszánsz műfajai a lírán kívül úgy járnak, mint az őszi fény megcsalt másodvirágai; csak sinylődnék a zorduló ég alatt. Mégis: jöhet az ellenreformáció hóharmata, szebbik részüket műértő kéz melegágyba menti át, mások az észrevétlenség avarja alatt népkönyvként sanyarogják át a török világ terhét. Érthető, ha az új tavasz fiai, Kazinczyék úgy tudják, hogy az ő korukig Gyöngyösinél különbet nem ter-

Holló Ernő: Befelé fordítom az arcomat

mett a magyar ugar. Ők már csupa kórót találnak a multból, Tinódit, Ilosvait, s ha Bessenyei véletlenül rábukkan is az Elektrára, műkertekhez szokott orra fintorog vad illatán.

Azóta visszaserettünk a természetes virágokba s ma úgy tekintünk a 16. századra, mint irodalmunk egyik legnagyobb korszakára.

Juhász Géza

Befelé fordítom az arcomat

*Csak szenvedés, csak gond, csak nyugtalanság
A bánat úgy visz, mint sötét vonat
Elég már! Elég! Elmaradok lassan:
Befelé fordítom az arcomat.*

*Befelé! Hátha lelkemben belül
Halvány mécs bár —: de mécs lángol, ragyog?
S éjszakán pislákoló mécsből is
Születnek csillagok.*

*Csillag! Kis falu! Hátha lelkemben
Ez a fény lobog, lángol legbelül
S mint oázist sivatagon arab:
Kiválasztom szigetemül,*

*Ahol, míg kinn tűzvészek, csaták járnak
S az ég ledül, mint sziklaboltozat,
Én meghúzom magam nyugalmasan:
Befelé fordítom az arcomat.*

Holló Ernő

Szociálizmus

Jó száz esztendeje, hogy *Saint-Simon* megalkotta a szociálizmus szót, annak a társadalmi mozgalomnak megjelölésére, amely arra lett volna hivatva, hogy a francia forradalom lezajlása után új, jobb és emberesebb közösségi életet teremtsen. Szerinte a forradalom után két társadalmi osztály van: a polgárság, amely a forradalomban kivívta jogait a királysággal és a nemességgel szemben; s a munkások, akik ott harcoltak a polgárok oldalán a közös ellenség ellen, de akiket a hatalomból a győztes szövetséges kirekesztett. Pedig — tanítja a szociálizmus apostola — a munkásokat illeti meg az első hely az államban, mert ők meglehetnek a polgárok nélkül, de ezek nem ők nélkülük. *Saint-Simon* a munkások közé számítja a mérnököt, orvost, tudóst, művészt, úgyhogy a polgár, aki ellen ő harcol, tulajdonképpen nem más, mint a kereskedő, bankár, ügyvéd, jogász, pap, vagyis mindazok, akik szerinte nem végeznek termelő munkát. Ha *Marx* proletár szociálizmusának szellemi őstét keressük, *Saint-Simon*ra is gondolhatunk, azt sem feledvén el, hogy a Babeuf-féle kommunista összeesküvés viszont a szociálista gróftól előzte meg. De Babeuftól könnyen visszanyúlhatunk *Morus Tamás*-ra, akit a római egyház most fogadott szentjévé, hiszen a Babeuf-féle „Gazdasági dekrétum“ sokban emlékeztet az „Utópiá“-ra; viszont az Utópiában világosan felismerhetők *Platon* nyomai. Ha ez a szellemtörténeti kapcsolat csakugyan valóság, a szociálizmus legalább is kétezerháromszáz évre nyúlik vissza. Innen már csak egy lépést kell tennünk *Sombart Werner* álláspontjához, aki szerint a szociálizmus olyan régi, mint az emberiség társadalmilag szabályozott állapota, s pl. egy gyilkosság törvényes megtorlása szociálizmus a vérbosszúhoz képest, a kötelező népoktatás szociálizmus az iskolátlan állapothoz vagy a magániskolákhoz képest; sőt szociálizmus az adófizetés kötelezettsége, vagy az utcán haladás szabálya: balra menjünk.

Sombart, akinek nevét a szociológiai érdeklődésű magyar olvasó „Szociálizmus és szociális mozgalom“ c. kitűnő könyvéből ismeri elsősorban, a gazdaságtörténet, közgazdaságtan és szociológia terén ma világmárkát jelent. A német szorgalmon és ügybuzgóságon kívül igazi kutató szellem kellett ahhoz, hogy valaki úgy feltárja a modern kapitalizmus és vele az egész európai közgazdaság történetét, ahogy *Sombart* tette hatalmas művében, melynek három kötete több mint 3200 oldalra rúg. (Der moderne Kapitalismus. I—III. 1928.) Sok vitát váltott ki a zsidók közgazdasági szerepéről írt könyve. (Die Juden und das Wirtschaftsleben. 1928.). Az agg tudós legújabb munkája *Deutscher Sozialis-*

mus címmel 1934-ben jelent meg, s úgy tekinthető, mint egy *summa vitae*, amelyben a szerző levonja hosszú munkássága tanulságait, s tanácsokat ad vajudó nemzetének. A Német Szociálizmus azonban nem csupán mint az európai fontosságú német társadalmi kérdés megoldására ajánlott kísérlet érdemel figyelmet, hanem azért is, mert a sombarti szociálizmus új víziója alkalmas arra, hogy a tétova vergődő, kétségeskedő és kétségbeesésre hajló művelt világ gondolatai számára kristályosodási pontokat jelöljön ki, és reményeket ébresszen a jövő iránt.

Ez a gondolat talán jóeleve kételyt vált ki nem egy olvasóban. A német szociálizmus legismertebb, régebbi válfaja a marxizmus volt az a mozgóerő, amely nálunk az 1918-as októberi s még inkább az 1919-es márciusi forradalom legbensőbb rugóit hajtotta; amelynek emberei — jól emlékszünk reá — mellékesnek jelentették ki a haza területi épségét, s tudatosan rombolták az ezeréves mult értékeit. Ebből a német szociálizmusból nem kér nálunk a jó magyar polgár, sőt a tisztánlátó magyar munkás sem. De nem vált ki osztatlan rokonszenvet a magyar emberben az az újabb német szociálizmus sem, amely elutasítja a marxizmust magától, sőt annak német jellegét is megtagadja. Ennek az antimarxista német szociálizmusnak több árnyalata van, de ma elhalványodnak az uralkodó irány, a hitlerizmus mellett, mely maga is éppen antimarxista jellegének, s a marxizmus nemzetköziségével ellentétben a hazafias érzésre való appellálásának, teljesítésre ösztönző politikájával szemben a hadisarc megtagadásának, a francia megalázó járom viselésével szemben a felszabadulásnak, egyenjogúságnak követelésével szerezte meg a vezér hallatlan agitációs ereje mellett a német nép millióit a nemzeti szociálista eszmének. Alig pár éve a marxizmust fedte még a „német szociálizmus“ név; s a háború után otthonosan és szilárdul berendezkedő szociáldemokrácia éppen nem gondolta, hogy az az ismeretlen senki, akit „mázoló“-nak „a dobos“-nak csúfoltak, fogja bevenni szilárdnak hitt bástyáikat s a városi és állami életben elfoglalt kitűnő pozícióikat.

A hitleri „német szociálizmus“ a maga gyakorlati politikájával, mely nehéz körülmények között most törekszik szociális rendszerét kiépíteni, és elméleti programmszerkesztőivel (*Feder*, a két *Strasser*, *Rosenberg*, *Moeller van den Bruck*, *Bergmann* stb.) külön probléma, amelynek kifejtésére szűkek az itteni keretek.

Az antimarxista új német szociálizmusnak egyik szellemes és merész képviselője *Spengler O.*, aki a forradalom diadalának napjaiban írta meg „*Preussentum und Sozialismus*“ c. munkáját (1919); eszméinek hatása a német sajtó hazafias orgánumaiban az elmúlt másfél évtized során tapasztalható volt, s ez a hatás sokak számára készítette elő a Hitlerhez való csatlakozást.

Spengler szerint a szociálizmus valójában nem egyéb, mint poroszság (*Preussentum*), az igazi szociálizmus szelleme a porosz szellem: az egyéni akarat felolvad a közakaratban. Ez a szociálizmus megszületőben van, s mellette a spanyol egyházi szociálizmus (ahogy Spengler nevezi a „keresztény szociálizmus“-t), bolsevizmus nem sokat jelentenek. A bolsevizmus orosz probléma: arról van benne szó, hogy egy az európai idegen civilizációtól megmérgezett gyermek és misztikus lélek ki akarja vetni magából azt a mérget, melyet az 1800 táján francia fogalmazásban behozott angol szabadságeszmék, s az 1900 táján megismert marxista gondolatok jelentenek számára, s ezzel magának a valóság új formáját megteremtse.

Az európai probléma Spengler víziójában egészen más: itt arról van szó, hogy döntenet kell a germán szellem két nagy formája, az angol és a porosz között. Az angol szellem Spengler szerint a rabló wiking ősöknek és a kalóz elődöknek megfelelően kalmár, amely a kalandra, üzletre, sikerre, vagyonra irányul; ezzel szemben a porosz szellem a német lovagrend szelleme, lovagi és rendi érzület, melynek értelmében az egyén nem a maga ura (mint az angol felfogás diktálja), hanem az állam tagja, aki Istentől kapja földi és gazdasági megbízatását, s célja nem a gazdagság, mint az angolé, hanem az egésznek, az államnak virágzása.

Ez az ellentét annál fontosabb, mert az angol szellem fejlesztette ki a kapitálizmust, a marxi szociálizmus pedig a legszorosabb kapcsolatban áll az angol szellemmel, hirdeti Spengler. Marx, mondja társadalombölcselelnk, a maga ámitó konstrukciójában azt a tényt, hogy van egy negyedik rend, az eszme rangjára emelte, feladattá tette. A kalmár angol és a lovagi német szellem ellentétére ráhúzza a maga vékony teoriáját, s ezzel olyan történefilozófiát alkot, mely nagy mértékben befolyásolja a jelenkor gondolkodását. A proletáriátus számára kisajátítja a szociálizmus porosz gondolatát, a burzsoázia rovására a kapitálizmus angol szellemét könyveli el. Innen vezeti le alapfogalmait, melyekkel összekovácsolta a világ proletáriátusát, s ezekben a fogalmakban gondolkodik a marxi lobogó alatt álló negyedik rend, illetve a burzsoázia mint osztály mellett az antagonista osztály, a munkásság. Marx u. i. semmit sem tud kezdeni a rend fogalmával, mert ennek etikai értelme van, holott Marx teljesen „angolul“, azaz gazdasági kategóriákban gondolkodik. Marx a poroszságtól csak külső vonásokat vett át szociálizmusa számára, minők a szervezet, fegyelem és összeség, azaz a szociálizmust mint technikai formát, amelyben az eddigi felek — rabló és kirablott — helyet cserélnek. Angol eredetű Marx morálja is, a testi munkát tehernek tartja, megveti; a munka az ő szemében

árú, a munkás eladja munkaerejét, a tőkés pedig kihasználja előnyös helyzetét és kizsákmányolja a munkást. Angol Marx gondolkozása a politikában is, mert az állam az ő szemében nem fontos; internacionális, vagyis az állam helyébe a társadalmat teszi.

„Most már tudjuk, mire megy a játék: nem a német sorsról, hanem az egész civilizáció sorsáról van szó. Előttünk van a döntő kérdés, nemcsak Németország, hanem az egész világ szempontjából; s a kérdést Németországban kell megoldani az egész világ számára: vajjon a jövőben az üzlet uralkodik az államon, vagy az állam az üzleten.“ (O. Spengler: Politische Schriften, München, 1933. 103.)

Spengler elmélete tipikus példája a tényekkel nem törődő konstruktív gondolkozásnak: felvillan benne egy meglátás (amelyet öntudatlanul még a háborús angolgyűlölet szít): az angol az elfajult germán, a porosz az igazi germán. A világ sorsa a germánságtól függ, s miként Fichte a napoleoni időkben az hirdette Beszédei-ben, hogy a francia nemzetnek, mint elkorcsosult franknak, az anyatörzshöz hűtlenné vált germánnak nem lehet hivatása, missziója Európa sorsának alakításában; viszont a német nemzetre (ma talán ő is poroszt emlegetne Berlinben) tekint az esengő világ, hogy az emberiség ügyét tegye magáévá, és mentse meg a pusztulástól: akként Spengler Hegellel is összhangban, aki szerint a világszellem a mi korunkban a germánságot választotta ki a maga képviselőjéül, misszionáriusául, azt hirdeti, hogy civilizációnk döntő kérdését: üzlet vagy állam „Németországban kell megoldani az egész világ számára“, mégpedig porosz szellemben. Ez a germán missziótudat politikai nyelvre lefordítva pángermánizmust jelent és európai vagy talán éppen világhegemónia törekvésnek is érezhető, amint ki is érzett abból ilyesmit az európai külpolitika, s egyik tényezője lett ez a gondolat a világháborúnak is. Európa nem kér a germán megváltásból, sejtven, hogy abból főként csak a porosz csizma nyomása jutna ki neki. Az angol köztudat joggal utasíthatja el magától a kalóz-kalmár szellemnek rovására írását, a francia is azoknak az oldalgóságoknak jórészét, melyeket Spengler mellesleg nekik juttat; könnyen veszi szerzőnk az orosz problémát is. Az sem helytálló megállapítása Spenglernek, hogy a kötelesség nemes szocializmusa német gondolat volna, mert annak őseit, hogy csak a legkiemelkedőbbeket említsük, Morusban és Platonban kell látnunk. Nem merülhetünk bele a spengleri konstrukció részleteibb taglalásába; egy és más ellenvetés még a továbbiak során előkerül.

Sombart „Német szocializmus“-a a spengleri theoria egyenes ellentéte. A gazdaság- és társadalomtörténet tényeinek ala-

pos ismeretén és nem meglátáson épül; „német szociálizmus“-nak nevezi elgondolását, mert látja, hogy Németország társadalmi tagozódása, a mezőgazdasági és ipari, kereskedelmi népesség megoszlása, a vagyon kérdése, a talaj és a talajkincsek mennyisége és minősége alapján alakult ki a szociális problémák azon szövedéke, amelyet a megoldás útjára csak a németiség terelhet. Ez a megoldás a Németországban adott kérdések társadalmi-állami rendezése, ezért „német szociálizmus“ név illeti, világmegváltó igénnyel nem lép fel. De a német társadalom helyzetének számos vonása közös más európai vagy nyugati nép helyzetével, mert az elmúlt másfélszázadban a nyugati élet azonos tendenciák sodrába került. E körülmény folytán alakult ez a másfél század az újkornak egy különleges korszakává, melyet Sombart „*ökonomikus korszak*“-nak nevez. Ha mármost a német társadalom problémáinak rendezése „német szociálizmus“ név alá kerül, úgy e név értelme tagadólag kifejezve az, hogy az ökonomikus korszak életformájától a maga egészében el kell fordulni.

Mi ez az „ökonomikus korszak“? Az utóbbi másfél évszázadban Nyugat kilépett a merkantil időszak gazdasági rendszeréből, melyben önmaguknak nagyrészt elégséges államok éltek egymás mellett, ahol a bevétel és kivétel mértéke aránylag kicsi volt, s főleg a szükségesre szorítkozott. E korban uralkodóvá váltak a gazdasági érdekek minden más érdek és érték felett, úgy-hogy erre az időszakra csakugyan áll Marx tétele — hiszen innen olvasta le —, hogy a társadalmi élet alapvető ténye a gazdaság, s a további életberendezés és a szellemi élet is csak ennek függvénye. Ez az idő a „magas kapitalizmus“ (*Hochkapitalismus*), a nagytőke, a pénz kora, amelyet a liberálizmus korszakának is szokás nevezni.

Csak aki a Sátán hatalmában hisz — mondja Sombart — értheti meg, hogy mi történt az utóbbi százötven év alatt Nyugaton. Az ember elvesztette vallási hitét, a transzcendens világhoz való viszonyulása megszűnt, s egészen belemerült a földiségbe. Ezzel felszabadult az alsórendű ösztöni élet, feltámadt a vagyonszerzés vágya, s kialakult a kapitalista gondolkozás és gazdálkodásmód, amelyben a nyereségvágy és a rentabilitás elve az úr.

A kapitalista gondolkodásmód, a pénzben gondolkozás nagyrészt a zsidó szellem eredménye. Ez a szellem uralkodik nagyrészt az ökonomikus korszakon át, úgyhogy a német szociálizmus, mint az ökonomikus korszak életformájától való szabadulás annyi, mint a zsidó szellemtől való szabadulás. Ez a gondolkozás teremtette meg nagyrészt a kapitalista gazdálkodás üzleti formáit: váltó, értékpapír, tőzsde, áruház, bank, pénztőke többnyire zsidó munka; de átvette és használja mindenki, aki a

gazdasági életben benne áll; ezért vált az ökonomikus korban annyi ember „belső zsidó“-vá, s a pénzmágnások, még ha a legtisztább árja vérűek is, lehetnek éppoly zsidók, mint a vérszerintiek.

Az ökonomikus korszak fejlesztí ki a géptechnikát, s az új technika segítségével kezdi meg e kor az új Babel-torony megépítését. Ember volt hozzá bőségesen, hiszen Európa lakossága 1800-ban 180 millió volt, 1900-ban 450 millió, s emellett még az átlagos életkor is meghosszabbodott. Az emberi megélhetés színvonala mégis emelkedett, hiszen az ökonomikus korszak a javak olyan bőségét termelte meg, aminőre még nem volt példa. Így a világ gyapot-termelése 1829/30-ban 68.000 tonna volt, 1912/13-ban 4.5 millió tonna, 1930-ban 130 millió tonna búzát termeltek, s 1926-ban 22 millió autó futott a világ különböző útjain (1895-ben még csak 3000); a gazdasági emelkedés összefoglaló mértéke olvasható ki ebből a számból: a világkereskedelemben forgalmazott áruk értéke 1800-ban 2 milliárd, 1929-ben 284 milliárd márka, s hozzátehető még, hogy a motorokban ma kb. egymilliárd lóerő dolgozik.

A gazdaság kiterjedése a haladás büszke öntudatával töltötte el az ökonomikus korszak emberét, a prosperity útja végtelennek látszott. A világháború kissé megzavarta a haladásba vetett bizalmat, de a háború elmúltával visszatért a prosperity bizalma, mígnem pár éve a világgazdasági válsággal beütött a villám a toronyba, s a torony ledőlt. Az építők szétszaladtak, majd visszatértek megkeresni az összeomlás okát, s kiderült, hogy az alap gyengült meg, mert a fundamentumot adó világgazdasági kapcsolatok szétszakadtak, a szabadkereskedelmi rendszer a teljes felbomlás útján van, s hogy helyreálljon, arra kilátás nincs.

Ez a helyzet is megköveteli az új rendezést, éppúgy mint az ökonomikus szellemmel való szakítás, de át kell az egész intézményes kultúrát is úgy alakítani, hogy az ne lehessen többé az idegen üzérsszellem otthona. Az ökonomikus korban ugyanis átformálódott a társadalmi és szellemi élet egyaránt, mégpedig nagyon egészségtelen irányban.

Ami a társadalom átalakulását illeti: a régi közösségek, minők a faluközösség, a nagybirtokon a munkaközösség, a céhrendszer és a házigazdaság eltűntek, s az addig egy helyben lakó népesség futóhomok módjára a városokba és az ipari centrumokba tódult. Átalakultak az élet formái is: az egyéni kezdeményezés a munkában megszűnt, az üzemben a munkás alig több, mint egy eleven géprész, a munkaszervezést is kollektív módon kötik meg; az áru-, pénz- és munkapiacon is személytelen formák alakultak ki: börze, részvénytársaság, szakszervezet, sőt még a fogyasztás

is uniformizálódik, tömegeiket vásárolunk az áruházakban. A termelésben az emberi ügyesség helyett egyre több szerep jutott a gépnek, a nagyüzem zakatoló pokollá alakult át, s egyre több lesz a gép a mezőgazdaságban is. Mindinkább uniformizálódnak a különböző üzemek a gépek és a személytelen formák folytán; a termelvény is sablont kap.

Átalakult a közélet is: mérték lett a gazdagság, s az embernek eszerint jut ki a társadalmi rang is. A korábbi időkben a vagyon a hatalomból eredt, most a vagyonból ered a hatalom. Ebben a korban következett be az, ami még sohasem volt a Földön, hogy az üzletemberek uralkodtak személyesen vagy szervezeteik útján. Az üzletemberek egyetlen ellenfele a proletár tömeg, amelynek nincs birtoka, de igényt tart rá. Ez a tömeg az ökonomikus korban párttá alakult, s mivel e korban a gazdasági érdekek dominálnak, mindinkább gazdasági jellegű lett a többi párt is, s végül osztályok gyanánt állnak szemben egymással a társadalom különböző csoportjai, ami azelőtt sohasem volt (Marx osztályharc elmélete téves). A gazdasági érdekek hatása alatt az állam eszméje is elhalványult, s végül egészen háttérbe szorult. Az állam mostmár csak gazdasági érdekek takarója, s e célra legalkalmasabb a parlamentáris kormányforma, melyben az államhatalom személyi vagy helyesebben személyek gazdasági érdekeinek játéktáblája lesz, a kormányzás módja pedig kompromisszumok kötése (*Kuhhandel*).

A gazdasági érdekek uralma folytán a szellemi élet is elsivárult, az ökonomikus kor kritikus, destruktív és hitetlen. Nincs összekötő közös eszme, a szellemi élet vásár, melynek sajtójában, irodalmában, színházában a kikiáltók sokasága kínálgatja áruját. Az irodalom jórésze annak köszöni létét, hogy a kiadó működtetni akarja a haszon kedvéért nyomdai gépeit. De tartalmilag is magán viseli kultúránk az ökonomikus kor bélyegét. A tudós olyan munkamegosztás mellett kénytelen dolgozni, hogy a maga részletnyi munkaterületéről az egész felett áttekintése nincs, világnézet alkotására nem is törekszik. A gazdasági érdekek hatása látszik meg abban is, hogy ez az időszak hozza létre a közgazdaságtant mint tudományt, a természettudomány pedig a gazdaság kiszolgálója lesz a technika terén, s még a szellemi tudományokba is behatol a természettudományos módszer.

S mindezen hatások következtében az ember lett a legnyomorultabb. Kiszakadt a transzcendens kapcsolatból, s ezzel elveszítette élete célját, nem látja mi magasabb értelme lehetne létének; nem érez igazi kapcsolatot a természettel sem, melyet nem is ismer, nem is szeret; de egyre kevesebb az embert embertársával összefűző belső kötelék is, még a család is egyre veszti összetartó erejét, s az ember magánosabb és árvaabb lett, mint bármikor az-

előtt. Mivel a munka is nagyrészt személytelen és szellemtelen jellegűvé vált, e kor embere magasabb ideális értékekhez nem vonzódik, az ökonomikus kor embere materialista, utilista és hedonista, az ő értékei a pénz, a kényelem, szórakozás, kávéház, mozi, sport. Ez a megállapítás nem akarja azt mondani, hogy az ökonomikus korban mindenki ilyen, csak azt, hogy ennek a szellemnek van hódító ereje. Az ilyen értelmileg sivár, érzelmileg üres lelkiséggel még el lehet vegetálni, ha a prosperity és a haladás hite megvan, de ha a világgazdaság Babel-tornyának ledőltségével ez a két vígasz is eltűnt, akkor vagy kétségbe kell esni, vagy jobb utat kell keresni.

Ez a jobb út a *szociálizmus*, amely egyfelől tudatos elfordulás az ökonomikus kor hamis bálványaitól, másrészt tudatos új kultúra felépítése. A szociálizmus különböző felfogásai, definíciói áttekintése után Sombart a következőleg határozza meg a szociálizmust: a szociálizmus annyi, mint szociális normativizmus, vagyis a társadalmi életnek olyan állapota, amelyben az egyén magatartását elvileg kötelező normák szabják meg, a normák pedig a politikai közösség közértelméből erednek, s a nomoszban jutnak kifejezésre. A társadalmi szabályozás olyan régi, mint maga a társadalmi élet, s ilyen értelemben mondható, hogy szociálizmus mindig volt. A társadalmi szabályozással szemben azonban állandóan hat egy ellenerő, az egyéni önkény és szabadságvágy, s a történet folyama e két pólus közt hullámozva halad előre. A szabályozott társadalmi rend felé haladás a szocializálás, a szabadság felé haladás a liberalizálás. A liberalizáló tendencia a középkor végén ébred fel újra, s a 18. század óta erősödik meg. A 19. századdal bekövetkezik az ellenhatás, a szociálistikus; s mivel a szociálizmus most az ökonomikus kor okozta bajokat találja maga előtt, ezek ellen, elsősorban a gazdasági rend ellen intézi támadásait.

Ha a szabályozás a társadalmi élet minden területére kiterjed, a szociálizmus teljes, különben csak részleges; ha minden időre érvényes rendet akar megszabni abszolút, különben relatív. Ha a szociálistikus társadalmi berendezkedés alapját az emberi észben látjuk, szociálizmusunk világi (profán), ha az emberi ész törvényeit Istentől eredtetjük, isteni (szakrális). Az utóbbinak két fő fajtája a keresztyén (evangéliumi) szociálizmus és a katolikus szociálizmus. Az evangéliumra Sombart szerint szociálizmus nem építhető, mert sem Jézus, sem Pál nem gondol arra, hogy a fennálló társadalmi rend fölött kritikát gyakoroljon, s annak megváltoztatását követelje; a keresztyénség alaptétele szerint — a világban a világ felett élni — sincs helye keresztyén szociálizmusnak. Katolikus szociálizmus azonban (mely iránt Sombart élénk rokonszenvet tanúsít) lehetséges, mert nem az

evangéliumra, hanem a természetjogra épült; ez a természetjog pedig az Ó- és Újszövetség, Aristoteles és a sztoicizmus összeolvastásából eredt, s az emberi életet általános, objektív szabályok alá rendeli.

Érzület szempontjából kalmár és hősi szociálizmusról lehet beszélni; az előbbinek jellemzésére Sombart idézi MacDonald definícióját a szociálizmusról: „Szociálizmus azoknak a hite, akik felismerték, hogy a közösség az egyén megjobbításáért s a szabadság fenntartásáért van“, (Sombart az angol szellem jellemzésében Spengler közelébe került); a hősi szociálizmus típusa Mus-solini, kinek jelszava: „Memento audere semper!“

Az előbbieket alapján ma két nagy szociálista rendszert látunk, u. m., 1. a marxista v. proletár és 2. a katolikus szociálizmust. Ezekkel szemben áll a most megszületendő harmadik, a német szociálizmus. A marxizmust Sombart úgy jellemzi, mint „a szociálizmusnak az ökonomikus korban történt eltévelyedése“-t. A marxizmus a szociálizmust a nagyipari bérmunkások mozgalmává sajátította ki, s értékeivé a kalmár korszak utilista és hédonista értékeit tette meg. Osztja a kor naturálizmusát: a társadalom írt természeti fejlemény, éppúgy, mint az ember; a társadalmi élet alapvető tényei a gazdasági viszonyok, ez a meghatározó tényező az egyének számára is, eszerint alakulnak az egyhelyzetű egyének osztályokká, az uralkodó osztály kizsákmányolja az elnyomottat. Egy a marxizmus az ökonomikus korról a hitetlenségben is, Marx szerint a vallás a nép ópiuma, a vallásos ember a másvilágon remél jobb hazát, azért itt gyámoltalan s küzdelemre alkalmatlan. Volt egy jobb kor, az ősi kommunizmus kora, azután az ember bűnbeesett, megalkotta a magántulajdont, s ebből eredt az emberi nem végtelen nyomorúsága, amit a szociálizmus új komunizmusa szüntet meg, s az emberiséget újra paradicsomi boldogságra juttatja.

Ezek a tételek alkotják a marxizmus világnézeti alapját, s ezekkel mint meggyőződésekkel szemben cáfolatnak helye nincs, — mondja Sombart, — ellenben bő alkalom nyílik a cáfoló-elvető kritikára a marxi közgazdasági elmélet egész épületén: érték-többlet, tőkekoncentráció, elnyomorodás, stb. (aminek ismertetésére itt, sajnos, terünk nincs); viszont a marxizmus világnézetével szemben valljuk azt a világnézetet, amelyet magasabbrendűnek, helyesebbnek tartunk.

S ezzel érkezünk el a „német szociálizmus“ pozitív kifejtéséhez, mert eddig csak az ökonomikus kortól és annak szociálizmusától fordultunk el.

Azok a meggyőződések, amelyeket Sombart a marxizmus naturálista, materiálista tételeivel szemben vall, a keresztyénségből s a német ideálizmus filozófiájából erednek. A világ és az

ember nem a természet fejleménye, hanem Isten teremtménye; földi paradicsomba az ember soha el nem jut, mert az ember lényegileg nem jó, hanem bűnös és gonosz, s a földi élete siralom völgyében járás próbáratétel és tisztulás céljából; az ember nem válthatja meg önmagát, még kultúrája sem a maga szellemének alkotása, hanem Isten kegyelmének ajándéka. Isten akarata, hogy különböző fajta népek legyenek a Földön, s a népek államban és nemzetben valósítsák meg azt a célt, amelyet Isten számukra kitűzött; az egyénnek is különböző kötelékekben kell keresni Istentől rendelt hivatása betöltését, de van egy legfőbb földi kötelék, mely a többit magában foglalja, az állam mint haza.

Az ökonómikus korban kulturánk zátonyra futott, a technika haladására s az alsórendű hasznossági és kellemességi értékekre ment át a hangsúly; most vissza kell térni e sivár civilizációtól az igazi nemes értékekhez és az értékek forrásához Istenhez. A civilizáció korának terméke volt a haladás hite, ez sürgette a folytonos újítást, most be kell látnunk, hogy a szellemi értékekben s a valódi műveltségben nincs haladás; az örökös újítás minden igazi kultúra ellentéte, s kétes esetekben a régi mindig értékesebb, mint az új.

Isten akaratából van, hogy az ember politikai kötelékekben töltsse be rendeltetését, ezekben fejlődnek ki az egyén politikai képességei: közszellem, hősiség, hazafiság. A többieket magába foglaló politikai kötelék az *állam*, mely abban különbözik a többi politikai kötelékektől (pártok, egyesületek), hogy míg ezekben az egyén igényeket táplál, az államban áldozatra vállalkozik, ha kell, az élet feláldozására.

Az államról azt tartja a felületes gondolkozás, hogy szerepe csupán a döntőbíróé, aki a különböző érdekcsoportok közti békét a maga határain belül fenntartja, a vitákat a törvényes keretek közt elintézi. Ezzel szemben Sombart azt vallja Hegellel (s a Hegel nyomán járó fasizmussal), hogy az állam a társadalmi érdekek önzése felett álló politikai vezetés, s így az állam lényegénél fogva *tekintélyi* (autoritér) *állam*. Formája természetszerűen monarchia, de lehet katonai diktatúra, egypárt-rendszer, vagy elnöki formája is; állhat az állam élén vezér, vezéri tanács, vagy a politikai kiválóságok, az elit is.

A szociálizmust az állam valósítja meg, s mivel a nemzet annyi mint a célja felé törekvő állam, ez a szociálizmus *nemzeti szociálizmus*.

Az ökonómikus korban a társadalom rendező elve az egyéni érdek, az érdekek versenye volt. Ezért állt elő az a rendetlenség, hogy a társadalmi rangsor a vagyon és a siker szerint alakult, s csak kis részben maradt meg régebbi időből a nemesség és katonaság előnyös helyzete. A hivatás elvesztette társadalomképző

erejét, s így a hivatási kötelek helyett szellemi, társadalmi és kulturális érdekek szerint különböző — főleg gazdasági jellegű célkötelek (*Zweckverbände*) alakultak; ez utóbbiak közül az ökonomikus korszak érdekellentétben álló két nagy csoportjának, a vállalkozóknak s a munkásoknak a kötelei a legfontosabbak, amelyeknek kialakulása folytán az egész kötelekképzés „osztály“-jellegét nyert.

Ez a fejlődés egészségtelen, s ezért elvetendő a vele kialakult vagyoni hierarchiával együtt, mert sérti az emberi méltóságot. Új társadalmi tagozódásra van szükség, s ez nem más, mint a *rendi tagozódás*. A rend (*Stand*) szó értelme „nagyobbszámú embercsoport, melynek az állam meghatározott feladatokat juttat“; a rend tehát nem esik egybe a foglalkozással vagy hivatással, nem is eshetik, mert a társadalmi életben, s főleg a gazdaságban igazi hivatások már nincsenek. A rendi tagozódás előfeltételei: 1. állandóságra berendezett társadalom, melyben a rendi erkölcs kialakulhat, 2. totális azaz minden irányú, teljes rendezés az államban, 3. hierarchia, vagyis az az elrendezés, mely szerint a rendek egymás közt rangsort alkotnak, s rangsorban állnak egymás mögött u. a. rend tagjai is; a különböző rendeknek különbözők a ruhái, jelvényei, szokásai, jelszavai és dalai is. Ez a berendezés az egyént nem nyomja el, sőt csak ebben fejlődik ki igazán az egyéniség, s az összeség is így jut kitűnő emberekhez.

A rendi tagozódás megvalósítását meg kell hogy előzze a megfelelő jogi rend. Az új jogi rend a régítől eltérően nem szabad, hanem kötött. Mivel célja a közjólét, a működési kör kialakítása nincs az egyéni tetszésre bízva, az állam mind az egyének fölötti ész szabja meg a kereteket. A polgárok rangsorát is az állam állapítja meg, de nem az egyént, hanem kötelekét értékeli, értékelése szempontja a közjólét. Ezért első rend a katonaság, utolsó a gazdálkodó nép; de viszont itt első a mezőgazdaság, aztán jön a kis- és középipar, a kapitalista nagyüzem csak mint szükséges rossz tűrhető meg. A tudományokat is olyan mértékben illeti megbecsülés, amennyit az államnak használnak, így a katonai tudományok több megbecsülésben részesülnek, mint pl. az irodalomtörténet. Lesz egy *új nemesség*, mint a vallási és hazafias érzések ápolója, állami és gazdasági funkciók nélkül, s lesznek különböző, tisztán funkciókat végző rendek az olasz korporációkhoz hasonlóan. Rendi állam abban az értelemben nem lesz, hogy a rendek az állami akaratban, az államhatalom gyakorlásában részt vesznek: a jövő állama mindig tekintélyi állam marad.

S hogyan alakul a gazdaság a német szociálizmus államában? Úgy, hogy az ökonomikus kor anarchikus termelési rendje helyébe a szabályozott gazdálkodás lép, amely nemesak a termelést, hanem a fogyasztást is irányítja, s a kettőt egymással össz-

hangba hozza: *tervgazdálkodás (Planwirtschaft)*.

Az ökonómikus kor sok bajáért, nyomorúságáért (üzemi munka lélekölő sivársága, proletár sors, munkanélküliség stb.) sokan a technikát kárhozzatják. Ez a kárhozzatás jogosulatlan, mert nem a technika rossz, hanem az ember él vele rosszul. Annyi bizonyos, hogy a technikai újítások korlátlanságának szükséges gátat vetni, ha a bajokat fokozni nem akarjuk, a technikát tehát meg kell fékezni. Ez úgy történik meg, hogy minden találmányt be kell jelenteni a szabadalmi hivatalban, de a gyártási engedélyt a Legfelső Kultúrtaács adja meg, ha a találmány a közérdeket szolgálja; egyébként múzeumba utalja, vagy megsemmisítésre ítéli. A feltalálónak jutalmat az állam ad, üzleti haszna nem lehet belőle, ami már magában is alkalmas a feltaláló láz csökkentésére. A technikai kutatást ki is veszi a szocializmus állama a magánvállalkozás kezéből, s az egész birodalmat átfogó technikai kutató intézet körébe utalja (*Planforschung*).

Szabályozni kell a fogyasztást is.

A szükségletek fedezése akkor helyes, ha az élet szempontjából megfelelő és hasznos. A fogyasztás területén olyan viszonyokat kell teremteni, hogy egészséges, vidám, munkaszerető nép fejlődhessen, mely nem csügg a külső javakon, de nem is veszi semmibe őket. *Egyszerű, természetes életmódnak* kell kialakulnia, ami azonban nem jelent egyforma szegénységet; helye marad a jómódnak a szocializmus államában is, de a burzsoa hencegő luxusnak el kell tűnnie. Ma a fogyasztás egészségtelen: a Német-birodalom területén többet költenek szeszesitalokra és dohányra, mint kenyérre, tésztaneműekre, tejre és tejtermékekre együttvéve. A fogyasztott javak közt sok a silány, haszontalan, egészségtelen és ízléstelen holmi, fölösleges gép (porszívó, aratógép stb.) és nélkülözhető külföldi áru. Ezért e téren alapos átalakulásra van szükség. Erre kényszerítenek a körülmények, mert egy nagy elszegényedési folyamatban élünk benne, s ha ennek következményeit nem akarjuk még súlyosabbakká tenni, a fogyasztást s egész életmódunkat helyesebb, egyszerűbb irányba kell terelni. Az ehhez szükséges irány szabó *elit* már alakulóban van az ifjúság körében. Jó példát adhatna az az új nemesség, amely a telepítéssel most kezd új életet (nálunk a vitézi rend!), s amely a régi nemességgel együtt a mai civilizáció látszatértékeit félredobná, s egyszerű életmódjával mutatná meg az ő belső méltóságát. (Milyen paradoxon nálunk dúsgazdag arisztokraták dobrakerülése!) Az egyszerűbb életmódra szoktatásnak s a fogyasztás irányításának további módjai a nevelés, a szövetségi ügy fejlesztése, kényszer az állam részéről; az állam ezenkívül az adó-, kereskedelem- és lakás-politikájával tehet sokat, legtöbbet azonban a termelés szabályozásával.

A tervszerű vagy tervgazdálkodás nem az egyéni gazdálkodás, hanem a rendezetlen, terv és értelem nélküli gazdálkodás elmentéje. A tervgazdálkodás helyett inkább a *rendezett gazdálkodás* név volna igazán találó. Ez a gazdaságrendezés totális, azaz átfogja az egész nemzetgazdaságot, s a végső intézést az állami legfelső tervező tanács kezébe teszi le, mely a nemzet gazdasági életének egészséges alakítására vezető szempontokat ad. A magángazdaságot nem szünteti meg, sőt egészséges átalakításával most juttatja el igazi mivoltához, mert felszabadítja a véletlen körülmények (konjunktúra) uralma alól, s kiveszi a kapzsi nagytőke és nagyipar karmaiból.

A világgazdaság Babel-tornya ledőlt, s újra nem építhető, mert az exotikus államok maguk is az iparosodás útjára léptek s gazdasági önellátásra autarkiaúra törekednek, s ebbe Nyugatnak bele kell nyugodni. Mivel pedig a német szociálizmus a közügy teljes rendezését kívánja, a német állam szükségképpen a külföldtől független, önellátó állam kíván lenni. Németország ma még mindig sok élelmiszert és ipari nyersanyagot visz be; de élelmelés terén ma már 80%-ig el tudja látni magát, s ha roszkenyér fogyasztásra tér át, kenyérmagvakban egyáltalán nem szorul bevitelre. A gyapotimport ellen a birkatenyésztes fellendítésével küzd, a külföldi nyersanyagok helyettesítésére otthon törekszik előállítani a pótló szereket. A mezőgazdaság fejlesztése céljából az ipari munkások egy részét *telepítés* útján vissza akarja téríteni a földhöz, annál inkább, mert a népesség mai megoszlása, mely szerint a földműves nép alig egyharmada a lakosságnak, egészségtelen, s mert véderő és állampolgári megbízhatóság szempontjából a földműves nép a nemzet tartó oszlopa.

A német szociálizmus tervgazdaságában megmaradnak a mai üzemművek, de a kapitálista nagyüzem alapvető jelentősége megszűnik, mert nagy részük az államhatalom rendelkezése alá kerül: így a nagy bankhitel, a talajkincsekkel való gazdálkodás, a nemzetközi, helységközi és a nagyvárosi közlekedésügy, a honvédelemmel kapcsolatos üzemek, a magángazdaság keretein túlnőtt üzemek, s minden más üzem, melynek *államosítására* vagy községezésére ok merült fel; s a meghagyott nagyüzemek is az állam ellenőrzése alá kerülnek. A rendezett gazdaság jellegét a kis- és középüzem adja meg, s bennük az egyéni iniciativa éppen-séggel nem szűnik meg. Az egyéni gazdaság azonban bizonyos csoportban (korporáció) illeszkedik be az egészbe, s irányítást, tanácsot a csoport vezetőjétől kap, a csoportvezetők felett pedig ott áll irányítóul a Legfelső Gazdasági Tanács.

A rendezett gazdálkodással a termelés állandósága biztosítható, a gazdasági válságok s vele a munkanélküliség megszűnnek; s egyszersmind a termelés és fogyasztás összhangja meg-

teremthető. Elesik a folytonos gazdasági újítások szükségessége, s ezzel az állandó és igazi művelődés számára újból tér nyílik. Az ökonómikus korbelti gazdasági haladás szükséges volt, mert a nép gyorsan szaporodott, de most a német nép szaporodása is megállt, s a stacionér népszámmal a gazdaság is stacionér jellegűvé válhatik. Amennyiben a rendezett gazdaságú, önellátó állam exportálni akar, az exportcikkek terén lépést tart a külfölddel, s ugyancsak lépést tart a hadi technikában is, ahol különben a hadiszergyártásban valami nemzetközi megegyezésnek jönni kell, ha Nyugat népe nem akar elpusztulni.

*

Sombart német szociálizmusában rokonszenves vonás a pángermán világmisszió hirdetésének hiánya. Míg *Rosenberg* büszkén hirdeti, hogy Nyugat minden államát germánok hozták létre, s ha ez a germán vér eltűnik, Európának vége; viszont e vér magasra tenyésztésében (*Hochzucht des Blutes*) van Európa megváltása; és a *Mythus des 20-ten Jahrhunderts* írója hajlandó a „sírlány“ lengyeleket és a Balkánt (ahová valószínűleg a magyar nemzetet is belefoglalja) egy kézlegyintéssel elintézni s míg a „*Drang nach Osten*“ fenyegető törekvése idegességben tartja Európát: a higgadt tudós munkájából a többi nép életjogának, hazai földjéhez való igényének elismerését érezzük ki.

Nincs terünk részletes bírálatra, ezért csak röviden utalunk egy-két kétes vagy vitatható pontra. Vajjon a vagyonszerzés vágya szükségképpen össze van-e kapcsolva a materiálizmussal és hédonizmussal? Nem ismerjük-e *Weber* vizsgálataiból a korai kapitalizmus kálvinista vállalkozóit, akik aszkéták voltak, s gazdasági vállalkozásukat Isten dicsősége szolgálatának tekintették? Ha a Mammon szellemétől elfordul a világ, mint Sombart helyesen kívánja, nem lehetséges-e újból puritán vállalkozás?

Vajjon a liberálizmus okozta bajok valóban olyan súlyosak, hogy csak az államba zárt társadalomnak hadsereggé változtatásával lehet orvosolni a helyzetet?

Ha e kérdések kételyt és nyugtalanságot hagynak is szívünkben Sombart álláspontjával szemben, mégis hálát érzünk iránta, mert a szociálizmust kiemelte abból a Ghettóból, melybe Marx szorította, a tervgazdaság gondolatát megtisztította attól a salaktól, amely a bolsevizmusban ráragadt. A szociálizmus mint a közlépréteg megerősítése, mint szociális normatívizmus, mint vallási alapon nyugvó hazafias társadalomrendezés, mint rendezett gazdálkodás olyan gondolat, amelyet komolyan kell venni. Az a „német“ szociálizmus, amelyik nem tör sem Nyugat, sem Kelet felé, alkalmas Európa megnyugtatóására, s előkészíti a légkört egy átfogóbb Európa-rendezésre, s egy átfogóbb európai társadalomrendezésre.

Trócsányi Dezső

Tompa Mihály Geniusa

Tompa az „élet hajnalának virágillatos, madárdalós, szellős kezdetén állott, mikor a Gondviselés egy jótékony földi Geniust küldött elébe s tette lelkének ihletőjévé. A „dicső asszonyt“, a „nemtőt, ki köztünk lakozék“, ahogy énekli. A nevét ismerjük: *Bónis Pogány Karolina*. Életének folyásáról azonban keveset tudunk eddig. *Kerékgyártó Elek* foglalkozott vele legbővebben. (*Tompa Mihály költészete. Budapest, 1879. 51–57. l.*) De inkább a képzeletre, mint a valóságra támaszkodott. Maga írta, hogy szorgos kutatására sem sikerült „a dicső hölgy“ születésére, gyermek- és ifjúkorára megbízható adatokat gyűjtenie. Mindamellett ő gazdagítja legtöbb elfogadható adattal a Pogány Karolináról való tudásunkat. Ő még e nő közvetlen ismerőseitől szerezte értesüléseit. Később előkerült a Bónisné végrendelete. Én újabban *Bodnár István*, vers- és novellaíró barátom útján gyermek-ifjúkorára és családi viszonyaira vonatkozólag kaptam értékes följegyzéseket. Többfelől is gyűjtött adataim alapján most már megkísérlem e fennkölt gondolkozású nő életét és lelki vonásait feltüntetni.

Családja mindkét részről a középnemesség sorában előkelő helyet foglal: *Csebi Pogány* és *Borosjenői Korda*, sőt az utóbbinak egyik ága grófi nevet és címet is nyert. A két család terjedelmes birtokai Bereg, Ugocea, Szatmár és Szabolcs megyében feküdtek. Tagjai itt viseltek néha az alispáni székig emelkedő megyei tisztségeket. Így volt pl. beregi alispán *Csebi Pogány Ferenc*, a Karolin nagypapja. Atyja, *Pogány István* 1819 július 9-én lépett házasságra *Korda Erzsébet*tal. Pazonnyban (Szabolcs m.) eskette meg őket *Ferge János* református lelkész. A papját megbecsülő és segítő tiszteletnek és szeretetnek később, mikor a Ferge-család fölött beborult az ég, ritka szép példáját adta a Csebi Pogány házaspár, mely az 1819-ik év őszén Pazonnyból a beregmegyei Kovászóra, a Pogány-család ősi birtokára költözött át. Itt született 1821. február 16-án leányuk, *Karolina*.

Kovászón a Pogány családnak kényelmes, nagy kastélya volt pompás angolkerttel. A kastélyból poetikus szép tájkép tárult a szemlélő elé. Ennek a nézésében nőtt fel a kis Karolina. A természeti adottság is hozzájárult mintegy, hogy kifejlődjék benne a szépért és jóért hevülő idealizmus, mely lelkületének legfőbb vonása lett. Kedélye merengésre és ábrándozásra hajlott. Szüleinek négy megyében lévő, több ezer holdas földbirtokán kívül Kovászón jövedelmes timsóbányája és gyára is volt s így nagyúri módban éltek és leányuknak a legjobb nevelést adták

előbb otthon, házi nevelők útján. Ekkor történt, hogy meghalt java korában Ferge János, akit Pazonyból Nyiregyházára vittek lelkésznek. Felesége három kis árvával (két fiú, egy leány) maradt özvegyen minden nélkül. Karolina szülei magukhoz vették gyermekeivel együtt. A kúria háztartását bízták reá s a fiúkat Sárospatakon taníttatták. Az egyik, *Ferge Ignác* később Nagybégánynak, a másik, *Ferge József* Nagybereknek lett derék lelkipásztor. A kis *Ferge Amáliát* Karolina vette pártfogásába, testvérének tekintette s végrendeletében is mint fogadott testvéréről emlékezett meg róla. Az egyház és lelkészei iránt birtokain mindenütt kimutatta nagylelkűségét a Pogány-házaspár. Érezte ezt a benei anya- és kovászói leányegyház, hol templom, parókia és iskola egyaránt tapasztalták hitből fakadt, bőkezű jótékonyágát. A borsovai egyházzal is, — mint Karolina végrendeletében írta, — évszázadok óta a rokonszenv és szeretet szálai fűzték össze családját. Karolina lelkére mély hatást tett szüleinek, családjának az egyházzal való eme belső kapcsolata, melynek fényes bizonyítékait adta életében és végső rendelkezésében.

Forráson szerint szülei előbb Nyiregyházára, azután Kaszára vitték iskolába. Az előkelő leányok nevelése akkor még a zárdákon kívül leginkább magánintézetekben történt, mégpedig idegen (német, francia) nyelven, mert a felsőbb leánynevelő intézetek tanítói között elvétve akadt magyar (*Péterfy Sándor: Magyar elemi iskolai népoktatás I. f. Budapest, 1896. 161 l.*). Ezekben az iskolákban sok mindent, de főként nyelveket tanítottak a kor szellemének, irányának és ismeretanyagának megfelelően. Ilyen intézetben tanult Csebi Pogány Karolina s itt szerezte nyelvi és irodalmi ismereteit. Kerékgyártó azt írja, hogy a nyelvek ismeretében gazdag és a művelt nemzetek irodalmában jártas volt. Ezt az ő élettényei is igazolják. Istentől nyert szellemi adományai, az iskolában és autodidaxis útján szerzett ismeretei kora széplelkű és nagyműveltségű hölgyei közé emelték őt, aki — mint Tompa énekli — „értette a lángészt művében, érezte a költő dalát“.

Az 1837-ik évben nagy fájdalom és súlyos veszteség érte. Meghalt édesatyja alig 40 éves korában, rávetvén leányára is a korai elmúlás sötét árnyékát. A fiatal leányt a szívére szakadt komor gyász mélyen megrendítette. Ettől kezdve kedélye még jobban elmélyült, merengőbb és borongóbb lett. A költők lantjának „bús zöngelmében“ (Tompa) lelte kedvét. Ezért talált később lelkéhez a Tompa borongós költészete. Édesanyja szórakoztatni igyekezett, vitte birtokaira és előkelő rokonai látogatására Szatmárba, Szabolcsba. Így ismerte és szerette meg *Tolcsvai Bónis Barnát*, akihez különben rokoni kötelékek is fűzték. Anyai nagyanyja u. i. *Bónis Zsuzsánna* volt. A Zemplénből származott s akkor a szabolcsmegyei Nagyfaluban birtokló és lakó Bónisok tisz-

teletben és tekintélyben álló régi, törzsökös tagjai a középnemes-ségnek. Bizonyos nimbusz is övezte a familiát egyik ősének vértanú-halála folytán. *Bónis Ferenc*, mint a Wesselényi-féle összeesküvésben a zempléni fölkelők vezére, elfogatva kivégeztetett Pozsonyban 1670-ben. Egyik történetíró ezekkel a dicsérő szavakkal emlékezik róla: „Nemcsak jó gazda, hanem igen művelt ember volt, erős magyar érzéssel, mely az idegen uralom esküdt ellenségévé tette. Teljes lélekkel csatlakozott a mozgalomhoz. A pozsonyi vérbíróság az első halálos ítéletet ő ellene hozta. Börtönében nyugodt és jókedvű maradt. Talán megmenekül, ha vallást változtat, de hasztalan próbálták a jezsuiták áttéríteni. Abban a vallásban, amelyben született, politikai érzelmeihez híven emelt fővel tette meg két szolgája kíséretében utolsó útját a vérpadra.“ (*Szilágyi Sándor: A magyar nemzet története. Budapest, 1898. VII. k. 284—285. l.*)

Ilyen nemzeti és vallási martyrral dicsekvő s annak szellemét öröklő családba jutott Pogány Karolina, amikor 1839. szeptember 2-án hitvese lett Bónis Barnának, aki nagyfalui kastélyába vitte ifjú feleségét. Itt nemcsak megszentelt családi tradíciók hatottak rajongó lelkére, hanem olyan kedves és barátságos úri társaság is fogadta, melynek körében jól érezte magát. Nagyfaluban ekkor egész sereg úri család birtokolt s részben lakott is. A Bónisokon kívül a Bekényiek, Csomák, Jármayak, Klobusiczyak, Máriássyak, Szemerék. (*Dr Borovszky Samu: Magyarország vármegyéi és városai. Szabolcs vármegye. 44 l.*) Megannyi buzgó hazafi és erős kálvinista. A Bónisok koruk műveltségének átlagos színvonalán jóval felülállottak. Bónis Barna bátyja, *Bónis Samu* tudományosan képzett ember, lángoló honfi, a reformkorszak országgyűléseinek (1825—27, majd 1840—48.) tagja. Nemcsak numerosus diétai követ, hanem számottevő politikus. Megyéjének is alispánja (1828—32). Kossuthnak a szabadságharcban egyik legmeghittebb híve, akire több, fontos küldetést bízott. Az abszolút korszakban hosszas várfogságot szenvedett, azután megint előkelő szerepet vitt a politikai életben. Egyideig (1859—64) a felsőszabolcsi református egyházmegye gondnoki tisztét is viselte. Mint kúriai bíró halt meg. Ő kétségtelen hatással volt a Pogány Karolina hazaszeretetének rajongásig fokozására.

Bónisné ábrándozó, poetikus lelkét a Szemerékkal való ismeretség és barátság hevítette fel méginkább. *Szemeré György* talán Nagyfaluban is lakott, de mint ottani birtokos, kétségkívül, gyakran megfordult a községben s vitte magával többször öccsét, a költő *Miklóst* és *Pál* nagybátyját. A Bónis-kastélyban mindenkor szívesen látott vendégek, akik oda irodalmi levegőt és kört vittek. Sziporkázó szellemmel, — ez a Szemerék isteni adománya — folyt a társalgás. Egyébként is volt már Nagyfaluban bizo-

nyos irodalmi hagyomány. Ott élt és működött 1810–1821-ig a széles körben kedvelt poéta-pap, *Terhes Sámuel*, több elterjedt, hazafias dal költője, szintén élelméjű, élces ember. Kerékgyártó szerint *Szemere György* ismertette meg 1841 körül Tompa Mihályt Bónisnéval. *Kék Lajos* azt írja, hogy az ismeretség Szemere házánál történt (*Tompa Mihály. Budapest, 1912. 29 l.*). Tompa még akkor pataki diák, de már Szemere György és Miklós barátja. Költeményeit a *Társalkodó* és az *Athenaeum* kezdte közölgetni. Bizonyára olvasta azokat Bónisné is, s mikor a vele csaknem egykorú, fiatal poétával alkalma nyílt gyakrabban találkozni és lekébe bepillantani, s mikor elhagyatott, szegény állapotát is megismerte, mintegy anyáskodó módon vette pártfogásába. Múzsája és segítője lett. Meleg lelki barátság szövődött köztük. Tompa költői elragadtatással bámulta Bónisné magasztos lelkét, mellyel költeményeiben gyönyörködött. Mint valami égi „fényes jelenés” állott előtte. „En bírtam volna egymagadnak éltém végéig dallani“, — tört ki belőle halála után az iránta való lelkesültség és hódolat.

Tompa diákkorában 1844-ig, főként a szünidők alatt, többször látogatott el a Bónis családhoz. Azután, hogy Pestre, majd Gömörbe került, személyesen ritkán találkozhattak Bónisné és ő, de állandó levelezésben voltak egymással. Fájdalom, leveleikből csak egy-egy maradt fenn, ha ugyan nem rejtőznek még valahol. Tompa Bejéből 1846. dec. 24-én írt egy költői levelet Bónisnéhoz, melyben lelkipásztori pályájának nemes hivatását, örömeit és töviseit írja meg s elárulja Geniusa előtt, hogy a virágok életét regékbe dallja. Hívja is magához: „Jőjj el tavasszal, lelkem várni fog!” A várt látogatás azonban elmaradt, később sincs nyoma, hogy Bónisné fölkereste volna Tompát otthonában. Feleségét sem látta. Ezt írja u. i. Tompának 1854. június 14-én kelt levelében: (*Sárospataki Hirlap, 1917. 13–14. sz.*) „boldogít a hit, hogy kegyed nemcsak írja, de valódilag boldog és nyugodt házi körében. Nejéről sok szépet hallottam, mennyire vágyom ismerni őt, aki képes volt kegyed vágyait kielégíteni s tűzhelyét szentéllyé alakítani“. De hogy Tompa még Gömörből is ellátogatott Nagyfaluba, azt a Bónisné levelének következő sorai bizonyítják: „Írjon a sirályról, de ne akarja lelőni, mint mikor utoljára volt nálunk“. E levélben ezeket is olvassuk: „Szemere Pál közös barátunk ígéretet tőn, hogy Augusztus néhány napját itt töltendi. Zsolczára fogok érette menni. Intézze úgy dolgait, hogy akkor minket látogatásával megörvendzessen. Igérem az öregnek, hogy megkísértem kegyed ide csalását.“ Sikerült-e a család, nem tudjuk.

De ha személyes ráhatással nem is tehetette, leveleiben folyton buzdította és ihlette Tompát Pogány Karolina. A fentebbi levélben is imígy készti: „Csak gyakrabban találánám a Csarnokban

(Divatcsarnok. Szerk. Császár Ferenc) műveit! Ne legyen fös-vény édes, jó barátom!, írjon sokat, ha egyébért nem, érettem. Oly boldog vagyok, ha műveivel találkozom!“ És Tompa, általa inspiráltatva, boldogan írja és ajánlgatja neki sorban megjelenő verses köteteit. (Tompa Mihály versei I. kötet 1847, II. kötet 1854. Ennek megköszönésével kezdi levelét Bónisné, Virágregék, 1854.) Halála után megjelent, összegyűjtött költeményeit is (Tompa M. versei I—V. k. 1858) „hogy éltek hosszabb légyen“, az ő nevéhez és emlékéhez köti az elébe írt szárnyaló ódában (Bónisné Pogány Karolina szellemének), amelyben őt elsiratja és felmagasztosítja. Ebben találjuk költői eszményítéssel a Pogány Karolina jellemképét. A föllengő poesisból leszűrve ezek a kép vonásai: egyszerűség, természetesség menten minden hiúságtól és fényelgéstől; a lélek javainak keresése; mély vallásosság; jótékonyság; a természetért való rajongás; a hazáért minden áldozatra kész szív; a bölcselők és költők műveiben való gyönyörködés. Egészítsük még ki lelki képét egy pár jellemző mondásával, melyet Kerékgyártó jegyzett föl. Mikor gazdag hozományát említették előtte, így szólt: „Férjem előtt nem gazdagságom, hanem szép tetteim által akarok kedves lenni.“ És szép tettei, bizonyára, kedvességgel, boldogsággal töltötték be családi életét. S vajjon férje méltó volt-e hozzá? Maradt fel olyan hagyomány, hogy nem tudta megérteni gyöngéd, finom lelkét és így Karolina nem élvezte a családi kör boldogságát, sőt, hogy férje még végrendeletét is megtámadta. (Kéky L. i. m. 128. l.) Ennek azonban ellene mond végrendeletének eme passusa: „Szeretett, jó férjemet, Bónis Barnabást teszem általános örökösömmé“. Ime a halálhoz közel is így emlékezik meg hitveséről, akinek, mint általános örökösnek, a végrendeletet megtámadni is aligha lehetett oka. Bónis Barnabás egyébként sem volt közönséges átlag-ember. A kiegyezés után hosszabb ideig (1870—76) első alispánja, majd főispánja (1876—81) volt Szabolcs megyének. Politikai szereplése és második feleségének pazarlása aztán anyagi romlását idézte elő.

A másik, amit Kerékgyártó említ, az, hogy Bónisné imád-ságoskönyvének szavaival gyakran sóhajtott így: „Boldogító nőnek, jó nevelő anyának, okos háziasszonynak engedj lennem Uram!“ Két kérését teljesítette a Mindenható, de az anyaságot megtagadta tőle. Ám egynek nem adatván, anyja lett soknak. Sok szűkölködő, szegény, árva gyermeknek. „Nem ölelték bár mint szülét, a sors szép lelkére kötötte a beteges világ ügyét“ (Tompa). Vállalta jó szívvel, mintahogy imádott hazájáért sem riadt vissza semmi áldozattól. 1848-ban minden aranyát és ezüstjét összeszedvén, pusztá C. (= Carolin) betűvel jelezve juttatta a magyar kormányhoz. Egy hőstettét id. Görgey István írta meg. (1848. és 1849-ből élmények és benyomások. Budapest, 1885—1888. III. k. 313—

332. l.) 1849 július végén már szabadságharcunk napja lealkonyodott. Hadseregünk pénzben szűkölködött. Miskolcon nagy összeg Kossuth-bankót rejtegettek, onnan kellett azt elhozni a Tiszántúl táborozó magyar seregnek. Ámde a Tiszáig már az orosz sereg állott, azon keresztül kellett a pénzt átsempészni. Bónis Samu fő kormánybiztos a vállalkozó nagykállói görög kath. papot küldötte érte. Vállalkozása nem sikerült. Ekkor megjelent a Nagyaluban tartózkodó *Görgey* tábornoknál Bónisné. „Az igazi honleányi lelkesültség és önfeláldozó elszántság példányképe volt e látogató.“ Ajánlkozott, hogy ő elhozza a pénzt. A külsőleg gyenge, de lelkében esodásan erős asszony kockára tette vagyonát és életét. Mert Miskolcon, mikor az orosz hadvonalon keresztül odajutott, írásos kötelezettséget kellett vállalnia a pénz esetleges elkobzása esetén annak visszafizetésére. Nem kobozták s őt sem fogták el. Az okos és vakmerő nő, kinek eszét és szívét a forró hazaszereget ihlette, baj nélkül ment vissza is az orosz seregen át s hiány nélkül vitte meg a pénzt a magyar hadi intendatúrának. Nagyszerű hősitette valóban méltó a megörökítésre.

Az abszolút korszak alatt is sokat áldozott a haza oltárára. Ez és a jótékonyosság nagymérvű gyakorlása, talán emberek hibája is, anyagi helyzetét némileg megingatták. Egyes birtokait el kellett adnia, ami a különben is beteges asszonyt nagyon kínosan érintette. Növelték szenvedését lelki fájdalmai. A haza után nemsokára elveszítette az ő édes, jó anyját is, aki 1855. aug. 17-én halt meg Kovászáon. Ott temették el a családi sírboltba. Pogány Karolina ezután már gyorsan hanyatlott a sír felé. 1855. november 15-én megírta végrendeletét. „Mintán forrón szeretett, felejt-hetetlen édesanyám halála után minden vagyonom fölötti rendelkezés — imigy kezdi — az új törvények értelmében saját akaratomtól függ, tekintetbe vévén sok lelki és anyagi fájdalmak által megrongált egészségemet s ebből következtethető kora halálo-mat, rendelem, amint kövekezik.“

Végrendeletének családja tagjaira és rokonságára vonatkozó részét mellőzve, csak közérdekű, irodalmi, egyházi és jótékony hagyományait soroljuk föl. „Madai birtokomból — úgy-mond — hagyok 100 holdat Tompa Mihály koszorús költő s barátom fiának, vagy ha kis fia meghalna, leányának, vagy ha e gyer-meke is meghalna, azon esetben a Magyar Akadémiának. E tette-re engem Tompának 1846 februárban Szemere Miklóshoz intézett „Kórágyon“ c. költeménye indított.“ — „Kovászói fekvő jószágomat minden rajta lévő épületekkel, regáléval, kőbányával, — a timsóbányát ide nem értve, — malmokkal hagyom imádászerű kegyelettel tisztelt, szerencsétlen halállal kimult, forrón szeretett báró *Perényi Zsigmond* (a nemzeti vértanú) fiának, Zsigmond-nak oly feltétellel, hogy... a benei protestáns (ref.) ekklezsiának

évenként 50 pengőforintot, a papnak 10 szekér tüzifát adjon; a borzsovai ekklézsiának évenként 40 pengőforintot, a máramaroszigeti iskolának, melyet úgysis nagyrészt családom alapított, évenként 150 p. forintot fizessen, melyből egyharmadrész egy jó tanuló, honi apától származott gyermeknek, később pedig prot. lelkész gyermekeinek adassék.“

Egyházi célokra rendelt hagyományai még ezeken kívül: 1000—1000 p forint a nagyfalui és pazonyi ekklézsiának. Könyvtárát az oláhoktól kifosztott és fölégetett nagyenyedi kollégiumra hagyta. Elrendelte, hogy férje az általa a sárospataki főiskolában 1855-ben magyar történeti pályaművek jutalmazására kitűzött díjat halála után is évről-évre fizesse. Tőkepénzének felét a Magyar Tud. Akadémiának, felét a Magyar Nemzeti Múzeumnak hagyta, az akadémiában szintén történeti tárgyú művek jutalmazására. Végül 1000 p. forintot hagyott a pesti magyar színházi nyugdíjintézetnek. Testamentumát e szavakkal végezte: „Isten veled édes Barnám! Utolsó fohászmom is imádozt hazám fölvirágzásáért s a ti boldogságtokért kél lelkemből.“

Eme végrendelete mindennél beszédesebben hirdeti nemes, nagy lelkét, mely 1855. dec. 18-án szállt ki porhüvelyéből. Még nem volt 35 éves. Végtestességététele Nagyfaluban történt. Az ottani lelkész, *Fazekas György* tartott felette prédikációt, gyászbeszédet pedig *Erdélyi János* mondott. (*Nagy Lajos nagyfalui lelkész közlése. Erdélyi gyászbeszéde nyomtatásban is megjelent Sárospatakon, 1856-ban.*) Holttestét végakarata szerint, a kovászói családi sirboltban édesanyja mellé tették pihentető nyugalomra. Ám az emberi gonoszság és mohó birvágy nem hagyta nyugodni. A timsóbánya vad munkásai feltörték a kriptát és kirabolták koporsóit.

Hogy végrendeletét miként hajtották végre s hogy az örökösök megkapták-e és milyen értékben a hagyományt, nem tudjuk. Annyit tudunk, hogy Tompa nem jutott az örökséghez, mert fia 1857-ben meghalt, több gyermeke pedig nem született. Az egyházak és közintézetek kaptak valamit. Erre vall a nagyfalui lelkész azon értesítése, hogy az ottani egyház az 1000 pengő forint helyett ugyanannyi váltóforintot kapott, melyet „*Bónis Pogány Karolina*“ alapítványa néven kezelt és növelt a világháború utánig, amikor a pénzválság elvitte. A Bónisnéhoz közel állók leszármazottjai, szüleik elbeszélése után, úgy tudják, hogy, — mint az gyakran történik, — a hagyatékból a végrendeleti végrehajtó nyert legtöbbet.

De Pogány Karolina lelki örökségének nem ártott az idő és az emberi gonoszság. Az tovább munkál az utókorban úgysis, mint felséges példa, úgysis, mint ihlető Genius. Fogadott testvére, Ferge Amália *Bodnár László* református lelkészhez ment férjhez. Költő

fia, *Bodnár István*, dunamelléki egyházkerületünk tanácsbírája, szintén Bónisnét vallja Geniusának. Emlékét dalban megörökítve, így énekel: „Szép lelke fénye, — az én örököm, — anyám szívéből szívemben maradt.“ (*Emlékezés Bónis Pogány Karolinára. Alkonyat című verses kötet. Budapest, 1911. 99—109. l.*) A nagy lélek sugárzó fénye ime így száll nemzedékről-nemzedékre. S amint maga halhatatlan, úgy azt is örök glóriával veszi körül, akit minden múltó földi csillogásnál szebben ékesít.

S. Szabó József.

Ballada

Magyarországnak Finnország iránti szeretetéről és a két testvérnép sok nyomorúságáról.

*Száll az örvösgalamb,
csillag alatt suhan
havas hegyek felett,
fényes vizek felett
magasan, magasan.
Ezer-tó honába hozzád száll a szívem,
én édes-egy vérem, szép fehér nővérem,
ezer tó honába,
ija-ja!
hozzád száll a szívem,
igaz a.
Száll az örvösgalamb,
tépett a két szárnya,
véres a két lába.
Ezer-tó honában
odahull a óra.
Hogy kicsit viduljon, hogy láza csituljon,
vedd a két kezedbe, puha tenyeredbe,
hogy kicsit viduljon,
ija-ja!
hogy láza csituljon,
igaz a.
Kérdem egy-véremet,
fehér nővéremet:*

Weöres Sándor: Ballada

az Imátra mellett
a hideg országban
miképp megy a sorsa?
Hol koldus királylány, hol más-szolgálója,
azt feleli nékem az én szép nővérem,
hol koldus királylány,
ija-ja!
hol más-szolgálója,
igaz a.
Elmondom véremnek,
fehér nővéremnek:
a Balaton mellett
a meleg országban
miképp megy a sorsom.
Hol kopott úr vagyok, hol meghajszolt szolgáló,
nincs ott senkim nekem, árva az életem,
hol kopott úr vagyok,
ija-ja!
hol meghajszolt szolgáló,
igaz a.
Száll egy fehér galamb,
száll egy örvösgalamb,
és mesék himbálják
suhogó, sötétlő
bűvös derekukat.
Boruljunk mi össze, csókunk forrjon össze,
vad mesék árnyában könnyünk folyjon össze,
boruljunk mi össze,
ija-ja!
csókunk forrjon össze,
igaz a.

Weöres Sándor

KRITIKAI SZEMLE

Az igehirdetés. — Sajtó alá rendezte: **Dr. Mátyás Ernő.** Sárospatak, 1934. 96 lap.

Farkas István püspök lendületes megnyitó beszéde után az ősi kollégium öt fiatal professzorának magvas, világosan, finoman fogalmazott előadását nyújtja ez a kötet, amely a mult év őszén rendezett lelkészi továbbképző tanfolyamon hangzott el. Ha megvolna benne az a nagyon hiányzó rész is, amely az igehirdetésnek az egyháztörténelemmel, Krisztus teste történetével való kapcsolatról szólana, teljes képét kapnók annak a munkának, amely hazánk egyik legkiválóbb theol. főiskolája tanári karában folyik. Mintha valami mindenkit érdeklő körkérdésre befutott anyag feldolgozása, a theologusképzés létjogosultságának, az igehirdetés tudományának védelme lenne ez a kötet. A köztudat, vagy inkább köztudatlanság szemében a papi szemináriumok titkokra tanítják, közönséges halandók számára szinte elérhetetlen állapotba avatják a papnövédeket, a protestáns theologusok pedig négy esztendőn át nem csinálnak egyebet, mint prédikációkat tanulnak, gramofónlemezekké csiszolódnak, hogy hosszú évtizedeken át unos-untalan zengjék, vagy nyikorogják a kapott szókincset, elsajátított szólamtömböket, vagy örökké ugyanazt a kenetteljes, természetellenes hangot. Ez a köztudatlanság az élet és a theologia vizeinek mérhetetlen távolságára mutat, arra, hogy nagyon sokáig nyugodtan és békésen el tudott lenni mindenik a másik nélkül.

Igehirdetésünk revíziója c. előadásában *Szabó Zoltán* színes példákon mutat rá azokra a zavaró körülményekre, szokásokra, közönyösségre, vagy fojtogató babonákra, amelyek az igehirdetésben a *numen adest* megérzésének akadályai. A lelkész összeverődött „hallgatóság” előtt monologizál jól-rosszul, tervszerűtlenül, buzgón vagy kényszeredetten, olyan „hallgatóság” előtt, amely sokkal jobb előadóművészeket is hallván már, nincs elragadtatva prédikátorától. Az igehirdetésben azért van válság, azért nem fog a prédikáció, mert egyetlen témánk nem Krisztus és így fátyol takarja az egész akciónak emberfeletti voltát.

Az exegesis jelentősége az igehirdetésben témán ketten osztoznak, *Mátyás Ernő* és *Zsiros József*. A történeti- és különösen az élmény-theologia bírálata után, amely bizonyos élmények árán akarta Istent birtokába venni, rámutat Istennek a kijelentésből és a Szentírásnak csak Istenből való magyarázhatóságára *Mátyás Ernő*, *Zsiros József* pedig különösen az ó-testamentumi problémának napi politikába is újabban gyakran benyúló ágaival foglalkozik. Mi keresnivalója van a kánonban az Énekek énekének, vagy

a szkeptikus-pesszimista világnézet lecsapódásának, a pogány filozófia átszűrődésének?

A theologia élete és az élet theológiája hintázó kapcsolatán, ellentétén indul *Vasady Béla* előadása *Igehirdetés és dogmatika* címen. Tétélei, megállapításai, alapépitményei már a többi előadásnak is. A tulajdonképeni alany és az eszközi alany, a prédikátor között nagy az eltérés és különbözőség. Minél nagyobb, annál kisebb az igehirdetés sikere. A testet öltött, írott és hirdetett ige látszat-hármassága mellett egyre tisztábban kell felragyogtatni az ige egy és ugyanazon valóságát. Praedicatio verbi Dei est verbum Dei. A szigorú konfesszionálizmus és a dialectica theologia szerves kapcsolatának nagyszerű bemutatása, utóbbinak a magyar református theologia disciplinái között papírra fektetett pontos iránytűje úgy ez az előadás, mint általában az egész kötet.

A szellem életének modern megnyilvánulásai és az igehirdetés téma milyen korlátatlan öntudatot lobbantott volna lángra ez előtt csak pár évtizeddel is, fellengző öndicsőítés oltártüzeiben égett volna meg az igehirdetés szárnya. Az előadó *Újszászy Kálmán* a kapcsolatok mellett az ellentétekre és kísértésekre is rámutat, majd nagyon alázatos akkorddal zárja előadását, az egész előadássorozatot: „Isten munkatársai akkor és úgy vagyunk, ha az ember örök feladatainak, az Isten világához viszonyítva bizony nagyon is szürke, egyszerű és primitív dolgait elvégezzük“.

Valóban van a theológiák világában valami titok, mélység, csend, az Istennek Lelke suhan végig a tantermeken és tanári dolgozóasztalokon, különben öt egymástól független professzor nem tudta volna egymástól meglehetősen távolban állónak hitt tudományát ennyire közelhozni, egybehangolni. Valóban igehirdetést tanítanak a protestáns theológiákon, de nem kész prédikációk recitálására készítik elő az ifjúságot, hanem arra, hogy egész életük prédikáció, nyilt és erősen zengő, örökké friss bizonyágtétel legyen a Mindenható kegyelmes Megváltó mellett. *Incze Gábor*

Lic. Rác Kálmán: A református keresztyénség apológiája. Pápa, 1934. A szerző kiadása. 332 l.

Érdeemes egyházi író hitvallásszerű nagy munkája ez a kötet, melyben a keresztyénség tartalmát vizsgálja abból a szempontból, milyen a vallási igazság természete, az érzékelhetők világa, az érzékelhetetlenek világa és milyen szerepe van az evangéliumnak a XX. században.

A keresztyénséget nem lehet demonstrálni, sem a keresztyén hitéletet apologetikai érvekkel előidézni. Mert csak az a vallás-erkölcsi fejlődés teremtheti meg, amelyben a bűnös ó-ember özszeomlik és az Isten új embere kifejlődik. A hittudomány azon-

ban már alapjában apologetikus, mert elkülöníti és minden más vallás fölé emeli a keresztyénséget.

A modern theológia a keresztyénség igazságainak tárgyilagos elméleti bizonyítására nem is törekszik, bizonyításának célja, hogy a keresztyénség erkölcsi és intellektuális szükséglet és a tudományok új, felderítő munkája után is élhet bennünk vallásos istenhívés.

Rácz Kálmán munkája gazdag olvasottsággal bíró, mélyen vallásos érzésű keresztyén ember elmélkedéseinek sorozata. Ha az apológia általában a világi tudományok és a theológia határán áll, ez a könyv inkább theológiai tanítás egy sor felvetett kérdésről. Az egyes részeket az alkalmosság és nem a logika fűzi össze.

Ez az oka annak, hogy inkább ismertet, mint meggyőz. Ha áll az apológiára, hogy a világi tudományoktól veszi módszerét, a theológiától pedig célját, a szerző előtt inkább a cél lebegett, mint a módszer.

A XIX. század protestáns theológiája a bibliai és reformátori hitéletet megújította. Ezzel új tartalmat adott és új feladatokat jelölt ki. Ez a megújulás az egyén hitéletét megszabadította úgy a racionalizmus, mint a transzcendentalizmus egyoldalúságaitól, de fokozottabb kötelességet és felelősséget rótt az egyénre. Ennek a felelősségnek elviselésében segítségére van a hívő protestáns embernek Rácz Kálmán munkája, ezért megérdemli a figyelmet és megbecsülést.

Hamvas József

Az ungi református egyházmegye. Adalékok az ungi református egyházmegye történetéhez. Kiadta az ungi református egyházmegyei (lelkész és tanító) egyesület. Nagykapos, 1931. 8°. 480 l.

Bizonyágtétel ez a könyv — amint az előszó is írja — szóval és tettel a református hitről és az ezzel összekapcsolódott nemzeti érzésről. Nem kimondottan tudományos munka, inkább a nagyközönség számára íródott „tanulmányul és buzdításul“. Hasábjain a régi ungi (mai szlovenszkói és kárpátaljai ungi) református egyházmegye és egyházközségek küzdelmes multja és jelene elevenedik meg előttünk. Lapjait forgatva nem tudjuk megállapítani, hogy melyek az érdekesítőbb fejezetek, azok-e, amelyekben a régmúlt idők eseményei peregnék, vagy amelyekben a mai viszonyok tárulnak elénk? Azok-e, amelyekben a kálvini egyház vívja évszázados küzdelmeit, vagy pedig azok, amelyek az egykor túlnyomórészt magyar ungi egyházmegye területének elszlovákosodását tárgyalják.

A munka három részből áll: az első az egyházmegye, a második az egyházközségek, a harmadik rész pedig „elhamvadt ör-

tüzek“ címen a már megszűnt egyházközségek történetét ismerteti. Az első részben a szerző részletesen foglalkozik az egyházmegye területének és lakosságának a történetével, valamint a nyelvi és nemzetiségi viszonyokkal is. Bár protestáns egyháztörténet, mégsem elégszik meg a szerző csak a reformáció korától lefolyt események megírásával, hanem visszamegy az ősidőig, ismerteti az Ung-Labore-Latorca mentén végbement népvándorlást és behatóan foglalkozik a szlávtság megjelenésének a kérdésével. Kimutatja, hogy a honfoglalás idejében az ezen a területen lakó szláv törzsek teljesen beolvadtak a magyarságba s hogy ezeknek semmi közük sincs a több mint egy évszázaddal később bevándorló szlovák-tótokhoz. Ez a vidék még a XIII. században nagyrészt magyar volt, amit bizonyítanak a határjárásokról kiállított oklevelek és a nagy számban fennmaradt ősi eredetű magyar helynevek is. Századok folyamán — később — nagykiterjedésű, egykor szintiszta magyar területek szlovákosodtak el, mert a háborúkban kipusztult magyarság helyét a különböző nemzetiségek, ezen a vidéken főként a szlovákok foglalták el. Oly nagy mérvű lett ez az elszlovákosodás, hogy a mult század második felében megindult magyarosítás, illetőleg visszamagyarosítás sokak szemében már bántó és jogtalan törekvésnek tűnt fel. A betelepedett nemzetiségekkel való bánásmódra és türelmességre többek között frappánsan jegyzi meg a szerző, hogy nem lehetett a magyarság türelmetlen azokkal szemben, amikor évszázadokon keresztül a saját anyanyelve is a — latin volt.

A reformáció Ungban korán elterjedt, mégpedig inkább a kálvinizmus. Az egyházi viszonyokra főforrásul a Liber Ecclesiae (1618—1722) szolgált, amely az egyházlátogatási jegyzőkönyveket tartalmazza kivonatosan. Bepillantást engednek ezek a kor vallás-erkölesi viszonyaiba, valamint felvilágosítást nyújtanak az egyházi tisztviselők közszerepléséről, sőt magánéletéről is. Megrajzolhatjuk belőlük nagy vonásokban a reformációnak ezen a területen való elterjedését. Figyelemre méltó, hogy a gör. kat. falvak csak a cuius regio elve alapján reformálódtak, lelkileg azonban akkor sem s így a földesurak áttérésével újból katolikusokká lettek.

Hasonló részletességgel tárgyalja az ellenreformációt, amelynek vezérei Ungban a Drugethek voltak, majd a 18. sz.-beli üldözéseket, a „vallásszabadság tavaszi szellőjét“, a türelmi rendeletet, a 19. sz.-ban az egyenjogúságért folytatott küzdelmeket és az Ung megyei szlovák és magyar egyházközségek egymáshoz való viszonyát.

A második részben 39 egyházközség történetét találjuk legnagyobb részt az illető gyülekezetek lelkészeinek tollából. Az egyházközségek ezen rövid, egy-két lapnyi történetének kizárólagos céljuk az, hogy vázlatos képet adjanak a gyülekezetek multjáról, iga-

zolásául annak, hogy a sokat ócsárolt mult nem is volt olyan rossz, mint ahogy egyesek az új államalakulás óta állítják.

Péter Mihály püspök az előszóban a következőkben jellemzi a munkát: „...az ilyen mű, amelyet nagyrészen a tudományos központoktól távolos lelkipásztorok írtak meg, nem állhat a legmagasabb irodalmi és tudományos színvonalon, ezt tőlük senki sem kívánhatta. De egy nagy érdeme elvitathatatlan, igyekeztek a feltalálható adatok alapján gyülekezetük történetét élénk állítani. Ha már csak annyit tettek is, hogy az elkallódásnak kitett anyagból egy képet festettek, ezzel is szolgálatot tettek egyházuknak“.

Vácz Elemér

Sárkány Oszkár: A tájeszmény változásai a magyar költészetben Petőfiig. Budapest, 1935. 96 l.

A modern irodalomtörténelem egyik legérdekesebb kutatási területe a költői tárgyak különböző korbeli felfogásának fejlődése. Az új irodalomszemlélet másként tekinti ezt a kérdést, mint a régi. Ma már nem arra vagyunk kíváncsiak, hogy egy témát, egy mondát vagy hasonló tárgyat, hogyan dolgoztak fel ekkor vagy akkor, hanem arra, hogyan reagált a különböző korok írója bizonyos általánosan emberi külső benyomásra vagy belső érzésre, s hogyan alakította azt az emberi reakciót. Végső elemzésben az a kérdés foglalkoztatja a kutatót, mit *jelentett* a költő számára a tárgy, melyet művészi alakítás anyagául választott. Ez a kérdés minden bizonnyal közelebb visz a modern história főfeladatának teljesítéséhez, melyet az örök és mégis fejlődő humánium megértő megismerésében jelölhetünk ki.

Ilyen tárgytörténelmi vizsgálatra vállalkozott Sárkány Oszkár doktori értekezésében és feladatát a legteljesebb sikerrel oldotta meg. Régen fordult meg a kezünkben ilyen jó disszertáció. Dícséri a mestert és a tanítványt egyaránt. Ebben a tanulmányban fellelhetjük azt a methodikai jártasságot, amely elárulja a szerző által megjárt kitűnő iskolát, s fellelhetjük mindazokat a személyi képességeket, melyek a módszernek életet adnak. Sárkány mindenképpen rátermett annak a történelemnek a művelésére, melyet „szellemtörténetnek“ neveznek. Megvan benne az a képesség, hogy a jelenségek mögött felismerje a lényegét és az alkati összefüggést. Valóban *látja* a tárgyat, fölényben van vele, tudja, érzi, hol és hogyan nyuljon hozzá. Ehhez természetesen hozzásegíti széles és mély anyagismerete. Mi sem áll távolabb tőle, mint az a léha felfogás, hogy a „szellemtörténet“ olyan tudomány, melyhez nem kellenek az „adatok“. Olvasottsága igen gazdag. De anyagával gazdaságosan tud bánni. Gondosan elkerüli a kezdők ama hibáját, hogy első művükbe mindent bele akarnak szorítani, amit csak tudnak és gondolnak. Nemesak a jó historikus, hanem

a jó író tulajdonságai is megvannak Sárkányban. Kerek, szilárd és nyugodt kompozíciót biztosít fejlett arányérzéke. Stílusa is elegáns. Mértékkel tud bánni az egyébként érzékeny, hajlékony és színes nyelvvel. Általában szokatlanul érett munka.

A tanulmány tömör, de kielégítő általános bevezetés után a barokk, rokokó, preromantikus és romantikus tájesszmény fejlődését kíséri végig a magyar irodalom anyagán. Úttörő munkájának eredményei igen-igen sok tanulsággal járnak, itt azonban csak a legfontosabbat emelhetjük ki. Megállapítható, hogy a költői tájsszemlélet a rokokótól a romantikáig egyre reálisztikusabb és individualisztikusabb lesz. Eleinte a tájkép teljesen elvont, nincs ténylegesen meglévő vidékhez kötve, hanem a különböző helyekről való képzetekből egy ideális képet alkot az irodalom és azt sablonként használja. Csak a romantika végén jut odáig, hogy a tényleg látott vidékeket írja le a maguk egyediségében. Igen érdekesen mutatja meg a rokokó, preromantika és romantika középponti életérzését, lényegét az az első pillantásra külsőségesnek tetsző mozzanat, hogy melyik milyen fajta tájhoz vonzódott, a kies zárt völgyben vagy a fenyegető ormok társaságában lelte-e fel szelleméhez illő környezetét. E tanulmányon keresztül valóban igen mélyre pillanthatunk a korszellem titkába. S van egy megfigyelése, amely bennünket magyarokat különösen meggondolkoztat. A magyar romantikus költészet lassan-lassan a dombos és hegyes vidék kedvelésétől az alföld szerelme felé hajlik, — Sárkány vizsgálatai ott is fejeződnek be, amikor Petőfi nevezetes verse megjelenik, — s egészen sajátos módon fűződik össze a nacionalizmussal. Az alföldet és a magyarságot azonosítják. Kísértetiesen hangzanak a mai magyar fülnék Erdélyi János 1842-ben leírt szavai, melyekben az alföldet állítja igazán magyarnak, a Tiszával, népdalaival, síksági zivataraival, szegénylegényeivel, csárdáival: „ha Magyarországot körültepnők: minden idegen nyelvű népszakadéktól tisztán menten maradna egy rész, melly igazán magyar... Ide, épen a magyarság középpontjára a külföld divata még be nem tolakodott, itt magyar minden, jó és rossz; s ez engem jobban gyönyörködtet, mint majomműveltség...“ Ez a „körültépés“ ime megtörtént... És tökéletesen igaza van Sárkánynak, amikor aggódva látja, hogy a nép-nemzeti költészet eszménye, mely a kulturálatlan pusztá exotikumát és a magyarságot lényegi egységgé erőszakolta, világszerte megrögzült. „Pásztor- és betyárromantikán keresztül a külföld helytelenül, ferdén látja a magyar földet és a magyarokat. A pusztá táj kifejezheti a magyarság különlegességét; a magyarság keleti eredetét hangsúlyozó táj. A magyar, de nyugati szellemű kultúra azonban nem ehhez a tájhoz fűződik: ez a táj egyáltalában nem nyújtja a kultúrának, még kevésbé a nyugati kultúrának képzetét. Nem egyik vagy

másik táj ellen irányul a támadásom, hanem az ellen az eszményi táj ellen, melyet a külföld felé, mint jellegzetesen magyart mutatunk. Ennek a tájnak kizárólagos kultusza önmagunk szegényítése, önmagunk ellen való véték volt a multban s az a közelmultban vagy a jelenben.“

Örömmel köszöntjük Sárkány Oszkár szép munkáját és várjuk a méltó folytatást.

Joó Tibor

Kodolányi János: Feketevíz. (Regény.)

Bátran és becsületesen szembenézni a dolgokkal, közeljutni az igazsághoz, leegyszerűsödni egészen és kerülgetés nélkül akár a halállal is farkasszemet nézni: ez magyar jellemvonás, ez kálvinista jellemvonás. És hivalkodás és cifrázkodás nélkül leélni az életet és így halni meg, feloldódva Istenben és az anyaföldben, jelentelenül, — Kálvinnak ezt a nagy emberi kívánságát vajjon megértették-e jobban más nép és közelebbiről más magyar táj kálvinistái, mint a délbaranyaiak, akik között először lobbant lángra a reformáció nagy tüze?

Bátran és becsületesen szembenézni a dolgokkal s élénk tárni egy vidéket, egy népet, egy gyermek lelkét — ezt cselekszi Kodolányi János ebben az írásában, amely minden eddigi írásai között legőszintébben, legigazabban tárja fel előttünk a harminc év előtti Ormánságot, annak embereit s tárja fel előttünk egy gyermeknek, egy társadalmi osztálynak a lelkét, köntörfalazás és minden sallang nélkül.

A városi ember előtt giccsregények és ujságok „népies“ mozgalmak és parasztfeldícsérésben csupán önmagukat tömjénezgető akciókban megszületett egy félreismert, felsallangozott, kigyöngyösbokrétázott ünneplőbe bujtatott magyar, aki ma már inkább csak az ünnepségek deszkáin él, mint a valóságos életben. A társadalomban pedig, amelyet a felnőttek a maguk képére és hasonlatosságára úgy teremtettek meg, hogy a gyermeket félelmeinek tartva nevetséges hazugságok tömkelegével tömték tele, — ebben a társadalomban a felnőttek előtt még mindig ott él az elképzelt, naív gyermek, aki az életből csak azokat a dajkameséket látja, amikkel a naív felnőttek traktálják. Kodolányi letépi a paraszti sallangokat, letépi a cifraságokat és az egyszerű ormánsági magyarokat a maguk valóságában állítja elibénk, bűneikkel, káromkodásaikkal, gyengéikkel együtt, de egyben ősi tisztaságukban is, amelyet a gyermek szeme jobban észrevesz, mint a felnőttek szemüvege — s élénk állítja a gyermekben az embert, aki gondolkodó lény s aki előtt a felnőttek álarcot hordanak, akinek a fejét naív hazugságokkal tömködi, — de a gyermek csak mosolyog rajtuk s tetteinek végső konzekvenciájában annyira nem törődik velük, hogy — meg sem bocsátja vétkeiket.

A két gyermek azonban, — mert mindezekből következik, hogy a nép is gyermek, — sokkal többet tud azoknál, akik mesterei akarnak lenni és a dajkameséken és sallangokon túl is éli a maga egyszerű, valóságos életét. S Kodolányi János a Feketevizben mindvégig megtartja a párhuzamot: fejezetről-fejezetre vezet végig az olvasót a kis ormánsági faluban, bemutatja annak magyarjait, svábjait, katolikusait, reformátusait és zsidóit, gyermekeit, akikből megdöbbenő őserővel zúg elő az élet. A kis katolikus fiú úgy kerül szembe temploma festett képeivel, mint a szent és ajtatos mesékkel, melyekkel szülei és tanítója traktálják s mint valami tisztító vihar zúg rajta keresztül a kálvinista templom puritán egyszerűsége, a zsoldárok tiszta és szinte a talajból felfakadó kivirágzása, a paraszti nép közvetlen egyenessége, a paraszti élet, a munka őseréjű tisztasága. Nem csoda, ha a kis úrifíú, aki otthon, a családi élet „melegében“ csak óvatos körülkerüléseket, suta melléfogásokat, kimagyarázkodásokat lát, megkívánja a paraszti életet, a hideg borsót, a szántást a mezőn s a lelkébe úgy zuhog bele ennek a falusi életnek az üdesége, mint a zuhatag, ellenállhatatlanul és szédületes erővel. És érthető, hogy az átlátszó hazugságokkal agyontraktált, őszinte szót alig ismerő katolikus kisleány, aki, ha nem is tudja felejtetni az egykori városi katolikus templom misztikus szépségeit, most valami felszabadító nagy erőből ösztökélve egyre gyakrabban oson fel a fehérre meszelt református templom kórusába, hogy először csak pirulva és szégyenkezve, majd később egyre harsogóbb hangon belevegyítse áhítatát a zsoldár puritán nagy fölemelkedésébe.

S míg a lélekrajz a cselekmények talán szűknek látszó, de annál sodróbb erejű áramában halad előre, Kodolányi plasztikusan és tökéletesen tárja elénk a kis baranyai falunak és népének teljes képét. Kodolányi, ha szabad ezt a szót használni, „specialista“ a baranyai, közelebbről az ormánsági magyar nép leírásában, de amit ebben a kötetben nyújt, az eddigi írásait is felülmúlja, főleg abban, hogy nem annyira rideg és sötét, mint eddig volt, szívesen meglátja a derűs epizódokat is, a sötét képeket pedig érthetőbbé és indokoltabbá teszi. Amikor elmeséli, hogy a haldoklót milyen ridegen és kemény szavakkal figyelmeztetik arra, hogy nincs mentség, ugyanakkor rámutat arra is, hogy a kemény és edzett kálvinista magyar lélek maga sem fél attól a pillanattól, mikor megáll az Úr színe előtt, hiszen mindez a zsoldárok hitéből fakad: „Vajjon színed eleibe, mikor jutok élő Isten?“ Avagy: „Nincs már lelkem félelmére, nézni sírom fenekére“. A kálvinista nem retteg a halál igazságától és így az első pillanatra szinte barbárnak látszó kemény őszinteség is más hangsúlyt kap, olyan hangsúlyt, amit eddig nem találtunk meg így, szinte „megmagyarázva“ Kodolányi ormánsági regényeiben. Emellett az a mai szó-

val „pszichoanalitikus“ lélekrajz, amit Kodolányi a fejlődő kisfiú lelkéről ad, az a megdöbbenően őszinte egyszerűség, ahogy a kisfiú lelkének minden belső és titkos zezzúgát elének tárja, egyik különösen nagy és mély értéke ennek az írásnak. Ez már túlnő az epika keretein és lírává mélyül.

Kodolányi új írása emellett szigorú és igazságos társadalomkritika is. Nem riad vissza rámutatni a falu parasztjainak sok eltakart és ocsmány bűnére, őszintén tárja fel a paraszt szinte engesztelhetetlen és mély gyűlöletét, amelyet az úrral szemben érez. Az a kép, amit a regényhős kisfiú családjáról ad, a háborúelőtti és elmúlófélben levő polgári családi élet szigorú és engesztelhetetlen kritikája s ugyanez csendül ki azokból a plasztikusan szép fejezetekből, amelyekben a falusi és miniszteriumi tisztviselőket állítja elének. Ady Endre és Szabó Dezső igazságai elevenednek meg s kapnak teljességet ezekben a sorokban s döbbenve ismerjük fel a mai magyar élet egyik legnagyobb rákfénjét, a bürokratizmust, amely telve van hazugsággal és métellyel.

S mindezen túl és mindamelllett a Feketeviz maga az üdeség és frissesség, mint a tiszta forrásvíz csergedezik a könyvön végig az író ragyogó stílusa s bizony áhítozik utána az ember lelke, mint a híves patakra. Jólesik végigolvasni ezt a könyvet, amely rámutat bűneinkre, de rámutat az emberi lélek tiszta mélységeire és havas magaslataira is. Kodolányi, akit eddigi könyveiben annyiszor róttak meg a kihangsúlyozott „tendenciáért“, ebben az írásában a kálvinista magyar puritánságával szinte zoltárban mondta el emberi és valóban tiszta és nemes mondanivalóit.

Csuka Zoltán

Hartyáni Zoltán: A népnevelés magyar szabású rendje. Budapest, 1935. Stephaneum-nyomda. 16 l.

A ceglédi földbirtokos érdekes kis füzetében megállapítja, hogy reformra szükség van, azonban a népnevelésen kell ezt kezdeni. Az 1868-as Eötvös-féle alapra szeretné felépíteni nevelési rendszerünket. Véleménye szerint minden magyarnak hatéves elemi iskolát kellene végeznie, erre épülne a hatéves középiskola; a polgári iskola ne mímelje a tudományosságot, hanem főleg az egyszerű polgárságnak legyen iskolája. A földműves társadalom részére hároméves felsőbb népiskolát kellene létesíteni, mely a hazulról hozottal harmonikus tananyagot nyújtana. Most a gazdasági oktatás ügyszólván semmi, mert 65 növendékre jut egy tanár, tehát ebből is látszik, mennyire nem felel meg a kívánalmaknak. A középiskola harmadik és a felsőbb népiskola felső osztályaira építené a kereskedelmit, és négyéves tanítóképzőt. Mezőgazdasági szakoktatásunknak meg ezek az alsóbb iskolák adnák meg alapját, s a mezőgazdasági iskolába csak két-három gyakor-

lati év után legyen felvétel. Betetőzné a munkát a vezetőket képző népfőiskola. Ami pedig e reform költségfőbbletét jelenti: egy-egy ilyen iskola olcsóbb, mint az eddigi polgári, de mivel több lenne, több kiadással járna fenntartásuk. Ezek pótlására azonban a középiskolák költségvetése adna fedezetet, mert ezeknek két osztállyal kevesebbjük lévén, kevesebb tanárra volna szükségük.

Azért foglalkoztunk részletesebben ezzel a kis füzettel, mert belőle is látjuk, mennyire benne van a köztudatban az iskola-reformok kérdése. Igaza van abban a szerzőnek, hogy egységes reformra van szükség. De erre törekszik Hóman miniszter is; meg kell várnunk, míg kialakul az egész reform, s azután lehet majd hozzászólnunk. Olyan nagy átalakulás azonban, mint Hartyáni terve, igen megfontolandó és gondosan kidolgozandó, nehogy nagyobb kárt, mint hasznot hajtszon. Dícséretes, hogy egy nem szakember hazafias elgondolásból ilyen tervezettel lép elő.

Bánkúti Dezső

Sárközi György: Viola. Regény. Athenaeum-kiadás.

Az az írói út, melyet Sárközi György eddig megjárta, az útjelző műfajok különfélesége ellenére is kétségbevonhatatlan egység. Azzá teszi egyfajta rezignációs feladat-érzés. Magány-tudat és az egyéniség jelentős voltának érzete küzdött egymással azért, hogy ez az egyensúly létrejöhessen. „Kell, hogy magamat utolérjem” — mondta egyik régebbi verssora, s a magány „nines menekvés”-éből az értéktudat morális ereje emeli állandóan az író a aktivitás irányába. Nagyobb, szimbólumviselő epikus alakjai ilyen magányosság-hősök, a nemzeti küzdelem viharától elkopott Mednyánszky Cézártól egészen mostani regénye jelentéktelenségben jelentős főszereplőjéig, a kispolgári eseménytelenség testé válásáig, Violáig.

Ez a magány-tudat, mely Sárközínél a kultusz pózáig soha el nem merészkedett, talán ebben a regényében jutott el az elérhető végső pontig. A magányosság az előkelő szellemek szabadalma s Viola, az érzékenylelkű kispolgár-lány még megfogalmazásáig sem jut el önmaga létformájának. A család öle neveli, az élet áthalad rajta, a család tagjai elmaradnak mellőle vagy más utakra indulnak: minden vele történik, de nem általa. Minden kicsi, pontosabban szólva, minden szándékosan kicsinyített ebben a regényben, mintha a dolgokat fordított látesövön át néznénk. Ezek a tudatosan vékonyított pillérek hordozzák az akarattalanság életét, a külső világ bomlasztó élményeit, a magától széteső család sorsát. Hordozzák az egyedül-maradás tragikumát, pátosz nélkül, pusztán a türessel és az önmegadással. Alig véletlen, hogy a regény végén is egy, a gyermeki játék kifejezőskincséből elszabadult szó csil-

lantja fel a tartalom nélkül elsuhant kis élet tovább túrásának célját és értelmét.

A regényes mondanivaló ily beállítására már magában is majdnem írói virtuóztatás. A feladat-érzés oly területet talált, melyen az ábrázolás örömei is kiélhetik magukat. Elmenni az ábrázolásban a legapróbb részletekig, a jelentéktelen esemény-mozzanatok finomságáig, halmozván a szem, a fül és a tapintás benyomásait, felfedező útra indulni a kis dolgok lelkéig: ez volt a feladat megoldása. Önkinzás és öröm egyszerre van ebben az ábrázolásban, mely védekezőn az elkésett naturalizmus stíl-eszközeivel rakja körül magát. Nem csoda, hogy néhol a dolgokat formáló, leleplező és lelkessé tevő kín és gyönyör erősebb, mint az élők élet-tartalmának átélése.

Sárközi György azok közé a kevesek közé tartozik, kiknek írói eszközei kezdettől fogva tiszták tudtak maradni. A mesterség titkait megismerte, bírja őket és hű hozzájuk. Ma ez annyi, mint az elkülönülés önkéntes vállalása. Nagyon lehetséges, hogy a nagyság felé más utakra is vállalkozni kell, de a szépség felé ez vezet.

Kerecsényi Dezső

Szmrecsányi Marianne: A novai templom és falképei.
Budapest, 1935. 8°, 83. lap, 20 képpel. (Német kivonattal.)

A magyarországi barokkművészet kutatása az utolsó tizenöt év alatt Hekler Antal vezetése mellett felnövő fiatal művészettörténeti gárdának érdemeit öregbítette. Jóformán évről-évre jelentek és jelennek meg részlettanulmányokat magukban foglaló kötetek és értekezések, melyek a magyarországi barokknak egy-egy művészére vetnek az eddigieknél élesebb megvilágítást, egy-egy emlékeről hoznak pontosabb meghatározást. Ily munka áll előttünk Szmrecsányi Marianne disszertációjában, melyben a göcsei Nova község templomának, belső díszítésének és felszerelésének leírását nyújtja, de egyúttal iparkodik a templomon dolgozott művészeket is meghatározni. Nova temploma egyike azoknak a tucatjával előforduló falusi templomoknak, amelyek külsejükkal mindjárt kormeghatározást is adnak. Novával azonban még jobban állunk, mert az írott források pontos felvilágosítást nyújtanak a templom építtetője (Szily János szombathelyi püspök) és festője (Dorffmeister István) felől. A templom 1778-ban épült, s eddig azt hitték, hogy építészre Melchior Hefele volt. Szerző ezt a hiedelmet erélyesen és elhíhető módon cáfolja és a templomot zalamegyei helyi építészeknek (talán Johann Strommernek) tulajdonítja. A szobordísz egy részét a helybeli régebbi templomról viszik át az új templomba, s ezeknek mesteréről esetleg Schmidt József Ferencet, a veszprémi származású, de Zalában is tevékenykedett szobrászt lehetne megnevezni. A templom belső festését két-

ségtelenül Dorffmeister, az osztrák származású, de Sopronban megtelepedett művész végezte. Ezt bizonyítja Szily püspöknek vele kötött szerződése, valamint a templom freskóinak stílusa is. A freskók nem tartoznak a művész legjelentékenyebb művei közé, de színezésükben és kompozíciójukban kétségtelenül magukon viselik alkotójuk egyéniségének bélyegét. Még a templom néhány kegytárgyát, valamint ügyesen faragott padjait is megismerjük a gondos előadásból.

Szmrecsányi Marianne a magyarországi barokk művészet egyik provinciális ízű emlékét mutatja be figyelemreméltó dolgozatában. Reméljük, hogy kutatásait folytatni fogja és még sok eredménnyel fogja a magyar művészettörténet irodalmát gazdagítani.

Oroszlán Zoltán

Thirring Gusztáv: A soproni Thirring-nemzetség 300 éves multja. Családtörténeti tanulmány. Sopron. Székely ny. 1934. 62 p. 53 kép.

Ha a statisztikát történelmi tudománynak tekinthetjük, természetesen, hogy az igazi statisztikusnak történelmi érzékű tudósnek kell lennie. Ezért kell fokozottan örülnünk, hogy nemzetsége történetét Thirring Gusztáv nemzetközi hírű tudósunk dolgozta fel. Munkájával nemcsak a család 300 éves multját, hanem a család multjában egy művelt, ősi kultúrával bíró nyugati város kulturtörténetét is adja. A mű első főrésze 1637-től napjainkig a család összes leszármazottjainak családfáit és személyi adatait közli, a második főrészben pedig a nemzetség társadalmi helyzetét, vagyoni viszonyait, a Thirring-féle vaskereskedés 161 éves történetét és a városi levéltárban elhelyezett végrendeleteket.

A második rész tulajdonképpen egy rendkívül érdekes kultúrtörténelmi tanulmány. Kizárólag a nemzetség életével foglalkozik ugyan, de az élet minden vonatkozásában, úgyhogy messze túllépi a családnak a kereteit és megelevenedik Sopron polgári társadalmának fejlődése is.

Látunk egy iparost, aki 1734-ben 24 éves korában szerez polgárjogot, egy háromnegyed ház és kis szálló tulajdonosa lesz, 3.64 dénár adót fizet, 9 gyermeke közül négy éri el a 20-ik életévét. Ötven év múlva leszármazottja több ház tulajdonosa, virágzó vaskereskedése, szőlője, kertje van, 35 dénár adót fizet és 7 gyermeke közül ötöt nevel fel. A XVII. és XVIII. században 88 gyermek közül 36 éri el a 20. évet, míg a XIX. században 89 közül 69 nő fel. Az I–III. generációban a család kizárólag iparos, a IV-ben már két kereskedő és egy városi főszámvevő van; a VIII-ik generáció 1 gazdát, 3 iparost, 2 kereskedőt és 9 értelmiségit ad, köztük számos országos hírű tudóst, jogászt stb. Művelt, szakképzett kereskedők kezén 161 éve virágzik a vaskereskedés. Üzleti könyvek 1806-tól 1857-ig

mutatják a nyers forgalmat, s a forgalom tükrében az ország gazdasági életét. 1806-ban 9810 frt., 1811-ben 68.919 frt., 1813-ban 8490 frt.-ot tesz ki a forgalom. (A napoleoni harcok utáni devalváció Sopron kereskedelmi tükrében.) 1849-ben 63.380 fr., ez 1851-ben felére apad. Sajnos, a későbbi évekről nincs kimutatás.

Szemünk előtt fejlődik, izmosodik a Thirring nemzetség. De vajjon emelkedhetett volna, ha nem hatotta volna át a családot az a mély, tisztult etikai érzelem, amelyet a mellékelt végrendeletek sugároznak? A városi levéltárban őrzött 16 végrendelet között egy sincs, amelyikben a rendelkező — vagyoni viszonyaihoz mérten — ne hagyatkozott volna kulturális és egyházi célokra. Egyének alkotják a város lelkét és a város lelke meghatározza az egyént.

Nagy értéke lenne az országnak, hogyha ezzel a módszerrel minél több polgári nemzetség történetét dolgoznák fel. Thirring Gusztáv utat nyitott, remélhetőleg lesznek követői.

Schneller Edith

Zenei Szemle.

A „Missa Sollemnis“. A megújhodott Nemzeti Színház a Pázmány Péter Tudományegyetem 300 éves jubileuma és az idei Katolikus nagygyűlés alkalmából új évadját „liturgikus drámával“ nyitotta meg. A missa pontificalis dramatizálás közönségünk előtt új ötletnek tűnt fel, pedig a mise — „az újszövetség vérnélküli áldozata“ — maga eszményi dráma, melyből már a X. század husvéti és karácsonyi szertartásain kis liturgiai drámák kezdenek kibontakozni. III. Ince pápa tiltja el a XIII. század elején az elvilágiasodó liturgikus drámát, s ekkor a misztérium-dráma indul fejlődésnek, melyből aztán annak elprofánosodása következtében kicsírázik az újkori dráma. Ujházy György kísérlete tehát nem újítás, hanem az ősforráshoz való visszatérés. Új benne csupán az, hogy először kísérli meg a mise klasszikus szövegében élő Jézus-drámát a „Missale romanum“ alapján a modern színpadon felépíteni.

Ujházy György dramatizálása pontosan követi a mise liturgikus beosztását és a zeneművészet egyik legmonumentálisabb alkotását, Beethoven D-dur Ünnepi miséjét akarja megjeleníteni. E kettős feladat rendkívüli nehézségeket jelent. A színpad más rendet kíván, mint a mise sok évszázadon át kialakult menete, Beethoven Missa solemnise meg, bár liturgikus szövegre íródott, a legtisztább abszolút zene, mely minden zenén kívüli képzettársítást feleslegessé tesz a hallgatónál. Beethoven saját kijelentése alapján a D-dur misét joggal tarthatjuk inkább ünnepi előadásra alkalmas hangverseny-darabnak, mint a templom számára megfelelőnek. Ez a megállapítás azonban nem zárja ki,

hogy ne érezzük a műben a mély őszinte hitet, a leboruló „alázatot, „egy fausti lélek végül Istenben való megnyugvását“. Úgy véljük, Ujházy célkitűzésének nem felelhet meg a Missa solennis. A feladatot sokkal sikeresebben oldhatta volna meg, ha nem a címek egyezőségét keresi, hanem a stílusét, s az újromantika egyházi zenéjéhez fordul.

A „Missa sollemnis“ előadásának szerkezeti megoldása — a vizuális keret két síkra tagozódásával — a miszterium-játékra utal. A felső síkon áll az eget jelképező hármás oltár, az események színhelye, az alsó síkon a földi élet passzív szereplőiként mint csuklyás barátok, a hatalmas kórus foglal helyet. Megkondulnak a harangok és harangzúgás között vonul be a pontifikáló Adalbert püspök és Dávid király, akit a szentek és angyalok serege követ. Megkezdődik a dráma, bőven száll a tömjén füstje s az előadás alaposan igénybe veszi a szemet és fület. A színpadon a mise első részében, az imádságos részben már a Kyrie alatt megjelenik az Üdvözítő tanítványai kíséretében. A Glória alatt megelevenedik a bethlehemi jelenet. Látjuk a pásztorok és királyok hódolatát. A mise tanító részében Pál apostol a Korinthusbeliekhez írott I. levele 13-ik részét mondja el a szeretet dícséretéről, majd a Graduale után evangéliumként magát Jézust halljuk a hegyi beszédben. A Credot követi az áldozati cselekmény s az Offertorium alatt az úrvacsora képe elevenedik meg. Az átváltozás után erős realitásként a kereszt áll a színpad középpontjában a megfeszített Krisztussal s a Benedictus alatt a sírbatétel játszódik le. Agnus dei a feltámadást jeleníti meg s a Communio után Jánosnak a Jelenések könyvéből vett idézete zárja le a miszteriumot. Már a fentebb elmondottakból következik, hogy az előadás színpadi és zenei része nem egészítette ki egymást maradéktalanul. A vizuális és akusztikus rész nem olvadhatott egységes hatásba s így a közönség egyiket sem tudta méltóan átélni. A színpadon a rendkívüli méretű feladat miatt inkább a színpad-technikai ügyesség érvényesült, s természetesen a mise második felének — az áldozati cselekménynek — dramatizálása jobban sikerült. Ennek oka nemcsak a mise felépítése, de Beethoven műve is, mely két nagy lélekzetű hatalmas tétellel szerepel az első részben. A Gloria szcenírozása, ha nem is mozgott, mint ahogy nem is mozoghatott Beethoven érzés síkján — gondoljunk csak a Miserere gyötrődő emberi irgalomkiáltására, — mint színpadi kép elfogadható megoldás volt, de a Credo illusztrálása még a legtökéletesebb vetítési technikával sem közelítheti meg a csodálatos képekben gazdag, színes és kifejező muzsikát. Ezek alapján természetes, hogy az előadásban a zenei rész diadalmaskodott. *Dohnányi* Ernő ihletett vezényletével *Báthy* Annát, *Basilides* Máriát, *Dr. Székelyhid*y Ferencet és

Kálmán Oszkárt a lélek tette hangzókká. A hegedűszóló *Szentgyörgyi* László nemes művészetét dícséri, a közreműködő Palestrina kórus *Vaszy* Viktor karnagy munkáját. A gregorián szóelőket *Laskó* Emil egyházkarnagy tolmácsolta. Sajnálattal nélkülöztük az eredeti partitúrában csaknem állandóan bűgő orgonát, aminek hatását zenekar nem tudhatja maradéktalanul pótolni. A színpadi cselekmény kívánta meg, hogy a liturgiai játék a „Missa solemnis“ befejezése után zenével végződjön. Ennek anyagát az a-moll op. 132. vonósnégyes III. tétele, „Egy fölépültnek szent hálaimája az Istenséghez lyd hangnemben“, sikerült és hatásos zenekari átültetése képezi.

A színpadi szereplők közt *Lehotay* Árpád Krisztus alakítása tette a legmaradandóbb hatást. Szelíd tekintete, hangja és mozgása, szerepének mély átélése őt állítja a színpadi szereplők fölé. Az együttesből még kiemelkedik *Abonyi* Géza Dávid királya, *Táray* Ferenc Adalbert püspöke és *Sugár* Károly Pál apostola, bár az utóbbinál kevesebb realitás többet fejezett volna ki. *Apáthy* Imre János apostola azonban felfogásunk szerint túlzott alakítás.

A színpadi kép *Horváth* János elképzelésének gazdagságát tanúsítja, a kifejező domborműveket *Ohmann* Béla alkotta, míg a ruhákat *Nagyajtay* P. Teréz tervezte. Tekintve azt, hogy liturgikus drámáról van szó és a rendezés a színpadi megoldásban a misztériumok technikájára gondolt, szívesebben láttuk volna a színpadon is a trecento freskófestészet gyöngéd, bensőséges, szelíd színeit.

A *Hunyadi László felújítása az Operaházban*. Immár több mint 90 esztendeje annak, hogy Erkel Ferenc „Hunyadi László“ operájának muzsikája először csendült fel a Nemzeti Színház színpadán. Azóta nagyot fordult a világ. Megváltozott minden téren a felfogás, a gondolkodás és az ízlés. Nincs mit szégyenkezni azon, hogy a „Hunyadi Lászlót“ át kell dolgoznunk, hisz Bellini, Donizetti, Meyerbeer elég nagy tehetségek és ma már operáik nem sokkal jelentenek többet, mint egy-egy történeti adatot. Az átdolgozást ép Erkel zenéjének zsenialitása kívánja meg, mivel Erkel ez operájának nemcsak kultúrtörténeti jelentősége van számunkra, de a primitív szöveg mellett az idők forgatagán át is érezzük az igazi művészet időtlen varázsát benne. Ezért örülünk, hogy az Operaház igazgatósága átdolgozásával nemcsak operairodalmunk e korszakos hatású, rendkívül jelentős alkotását, de az első előadás termékeny lendületét óhajtja általa visszaidézni. Ma különösen szükség van az ilyen dokumentumokra és hálások vagyunk az Operaház igazgatóságának, amiért e művet a nagy közönséghez közelebb akarja hozni azzal, hogy a szöveg magyartalanságát, dramaturgiai felépítését orvosolja s egyúttal zeneileg is átdolgozza. Az opera az eredeti 4 felvonás helyett most 3 felvonásra és 13

Kritikai Szemle

képre tagozódik. Ezt a gyökeres dramaturgiai átalakítást *Radnai* Miklós a partitúra tiszteletben tartásával óhajtotta elérni, ami a legteljesebb mértékben sikerült is. A változó képek közzenét, bevezető és befejező részeket tettek szükségessé, ez Erkel zenei anyagából hatásosan és stílusosan valósult meg. A zenekar is tömörebben szól; kitűnő a fanfár közzene mindjárt az I. felvonásban; midőn pedig az egyik áriát duetté alakítja át *Radnai*, gondos restaurátorként a meglevőből hámozza ki a második szólamot. — *Oláh* Gusztáv és *Nádasdy* Kálmán dramaturgiai változtatása azt célozza, hogy a „Hunyadi László“ ne legyen történeti keretben mozgó szerelmi történet, hanem a muzsika drámaiságának megfelelően a királyhűség balladája. Ennek megfelelően már az első felvonás férfikara a zenét kifejező új szöveggel indul s ebből a részből kihúzták Mátyás ide nem illő érzelmes áriáját. Ezt később Mária énekli. A színpad logikájának megfelelően más jeleneteket is átcsoportosítottak és Gara nádor áriáját, mely eddig csak refrénjében szerepelt, teljes terjedelmében visszaállították, s ezzel jelentőségét fokozták. A színpadi beállítás különösen a második felvonásban remekelt. A közönség ugyan inkább az Operaház képei-nek ragyogó pompáját méltányolja, — hatalmas tapsot kapott a várkáporna díszlete, — de a kritikának az olyan költői és alapos kortörténeti tudásról tanúskodó kép jelentőségét kell kiemelni, mint Hunyadi László és Mária kettőse.

A zenekart *Ferencsik* János vezényli fiatalos lendülettel. Célt téveszt az a hatalmas erő, ami a zenekarban romantikus szerelenséggel akarja a drámát szolgálni. Kevesebb és főleg jobban eloszlott erő többet fejezett volna ki. A fúvósok erőltetése nem célravezető, mert az emberben a katonazenekarok csillogó külsőségeinek hatását keltheti, s bizony sajnálattal nélkülöztük a partitúrában szereplő finomabb árnyalatokat. A balett-részt a rendezőség a harmadik felvonásban kiszélesítette és a „Bánk bán“ egy kihagyott részletével bővítette, amivel a tánkar hálás szerepek megoldására nyer alkalmat. Ezzel a megújított „Hunyadi Lászlóval“ Operaházunk magyar műsora vonzó és értékes előadással bővült.

Gaál Endre

Színházi Szemle.

Annyi becsvágygal és ígérettel, mint *Németh* Antal, talán még egyetlen igazgató sem nyitotta meg a színházát. A körülmények is úgy tüntették fel őt, mint aki azért jött, hogy új korszakot teremtsen. Mik voltak a Nemzeti Színház oly gyakran hangoztatott és támadott sikertelenségeinek forrásai az utolsó évtizedben? Elméletileg oly könnyű e kérdésre a felelet, de az igazi válasz csak a *tett* lehet, a gyökeres változtatás, az újjászervezés

műve. Németh Antal ezt a feladatot tűzte maga elé, nagyobb mértékben, mint bármelyik elődje. Hiszen nemcsak új igazgatót jelentett ő, hanem a tagok között is nagyarányú személyi változásokat, átfogóbb, teljesebb hangot proklamálva: a színházat, minden színházak betetőzőjét. Vállalkozása szép és megható, sokkal nagyobb, hogysem valaki máról-holnapra megvalósíthatná. Legyünk hát iránta s munkája iránt türelemmel s kívánjunk neki szép és eredményes pályafutást.

Németh Antal a *Missa solemnis* alkalmi előadása után (a zenei rovat számol be róla) Miklós Jenőnek, a korán elhunyt, finomtollú írónak „A Bolyaiak“ c. drámájával nyitotta meg a Nemzeti Színház kapuit. Bár a kegyelet előtt meg kell hajolnunk, mégsem tagadhatjuk, hogy ezt a darabot az új program alsó határának tekintjük. Úgy hisszük, ennél gyöngébbet nem kapunk az évad folyamán. S ilyennek szép is, jó is. Anyaga nemes, tiszteletet parancsoló, s kidolgozását tekintve is a jobbfejta hasonló témakörű darabok közül való. Tudóst dráma középpontjába állítani nehéz, s két tudós összecsapása is aligha teremthet drámaibb életet. Legfeljebb az író tapintatát dícsérjük, mellyel éppen a tudományt szorítja háttérbe s inkább a lángész hőseit igyekszik való életre kelteni előttünk. Mert hasztalan halljuk a nagy Gauss nevét, az euklidesi törvényt, hiába írnak számunkra hieroglif igazságokat a táblára, a lehetséges konfliktust egészen más, szinte mellékes vonások támasztják itten, igaz, egy-egy pillanatra, apa és fia külsőre mutatós, alapjában véve azonban igen bizonytalan szembeállításában. Ahogy a szerző hősei tudományának lényegéhez el nem juthatott (hányan vannak, akik odáig eljutottak?), tragikumok rejtélyes magvát sem bírta kivirágoztatni s megmaradt a magyar zsenik köztudomású sorsképének ügyes és hangulatos kliséjénél. A téma nehézségén kívül Miklós Jenő csöndes, szlávosan lágy vérmérséklete is ezt a beállítást parancsolta. Hanem a színpadi kép meglepően friss, sok mindennel kárpótol a dráma vontatottságáért, festői szépségekkel gyönyörködtet. *Odry* Árpád és *Kiss* Ferenc (az öreg és a fiatal Bolyai) emlékezetes tanulmány főt alkottak; rajtuk kívül még *Tasnády* Ilona, *Somogyi* Erzsébet, *Kürti* József, *Petheő* Attila válik ki a nagyszámú, eleven mozgású együttesből.

A Nemzeti Színház második újdonsága Paul *Géraldy: Krisztin* c. színműve, *Zilahy* Lajos szép fordításában. Tipikus Géraldy-darab. Cselekményét Jacques és Krisztin szerelmi duettje tölti ki. A költőnek s nem a drámaírónak műve ez. Így is sokáig le tud kötni, dialógja rendkívül szellemes, s kifogyhatatlan ötletességgel érzékíti a hangulat szeszélyes csapongását. Azt mondhatni: négy felvonáson keresztül két szerelmes embernek minden hangulatváltozását átéljük. Igaz viszont, hogy különös szerelmesek ezek.

Az egyik, a férfi, nagy író, s így már magában analízisre hajló, bár inkább csak a szerző szócsöve, maga bizony elég kevés jelét árulja el átlagon felüli egyéniségének. Az asszony társaságbeli nő, s szemlátomást nagy multja van. Valami egészen ritka élményt várnak az élettől, egymástól, amit bajosan fognak megtalálni: zavartalan s ami fő, mindvégig kielégítő, szórakoztató szerelmet. S mennél jobban méregetik, boncolgatják egymást, annál inkább távolodnak tőle: Kérdés: ki az oka ennek? Mindketten önzőn, elfogultan felelnek rá. Talán az a legnagyobb bajuk, hogy igen enerzáltak, nagyon is jól megy a soruk, kevés a dolguk. A szerző minden más életjelenségtől elvonatkozott, csupán szeretkező embereket mutogat, ami magában rejti nemcsak alakjainak kölesönös kiábrándulását, hanem a néző unalmát is. A színpadon a nő az önzőbb, ő hagyja ott a férfit, tehát ez kesereg jobban, hiúságában megsértve, ez érzi magát paradicsomvesztettnek, s regényt fog írni csalódásáról. Úgy látszik, a szakítás itt az egyetlen megoldás: együtt újra csak unják magukat, az asszony ismét megszalná az urát, vagy a férj őt. Nem tudunk velük érezni, a problémát, ebben a formában, nem tartjuk eléggé fontosnak. Géraldy magánügye ez, életkörülményeiből fakadó. A híres költő ezúttal nem olyan meggyőző tolmácsa önmagának, mint többi darabjában. Vagy talán hangnemet kellene változtatnia?

Bajor Gizi (Krisztin) és *Uray Tivadar* (Jacques) hősiesen küzdenek a nehéz feladattal: ennyi időn át, több mint három óráig ébren tartani a közönség érdeklődését. Van elég árnyalattuk Géraldy lírájának megszólaltatásához, de kérdés: eltalálják-e mindig a kívánt hangsúlyt? Bajor Gizit elsősorban szerepének halkszavusága kapta meg, annál fukarabban bánik a kínálkozó, sőt helyel-közzel nélkülözhetetlen markánsabb gesztussal. A színpadi kép méltóan igazodik a darab tónusához s már a főpróbán magával ragadta a közönséget.

Balázs Sándor Mikszáth novellájából írt vígjátéka, *Mindenki lépik egyet* (Magyar Színház) nem nagyigényű munka, de kedves és szórakoztató. A közönséghez mindig közel van ez a műfaj, mióta a színpadon valamire való drámai élet folyik. Van benne érzelmes szerelem, mely a színmű határát súrolva, boldogsággal végződik; van benne szociális nevelő hang a magasabb rangiak felé s bizonyos romantikus nagyítása az alsóbbrendű alakoknak. Van néhány tipikus kisvárosi ember, igen hálás epizódfigurák, hogy a bonyodalmat mozgalmasabbá tegyék. S ami fő, a becsület diadalmaskodik. Az élet erre aránylag kevés esetet mutat fel, s így a jóhiszemű, érzelmes néző annál inkább élvezheti a színpadon győzedelmeskedő igazságot. Az út ideig elég keserves és kacskaringós s néhol mintha elkíváncoznék a vígjáték területéről. Egyébként Balázs Sándor ügyes kézzel viszi színpadra Mik-

száth elbeszélését; módosításait, hozzáköltéseit a darab műfaja jórészt igazolja. Természetesen éreznünk kell, hogy a novella eredeti formájában drámaibban hat, mint a színpadon.

Sennyey Vera (Katica) sokat ígérő tehetség, máris otthonosan játszik, s vannak közvetlenül átélt szavai. *Rózsahegyi Kálmán* önmagát adja, mint mindig, s most is mulattat, a derék eszmadiamester alakításával. Egy jelenete mesterkélt páthoszu, Katica öngyilkossági kísérlete után. Cs. *Aczél Ilona*, *Hajmássy Miklós*, *Földényi László*, *Szakáts Zoltán*, *Kováts Terus*, *Pethes Ferenc* és *Sugár Lajos* játszanak még hálásabb szerepeket.

Molnár Ferenc „Nagy szerelem“ című új vígjátékában (Víg-színház) meglepő a sekélyesség, de nem kevésbé a rutin, melylyel azt palástolják. Minden alakjának van egy kis életíze, mégis együtt kevés életvalóságot mutatnak. Ötletes beállításban sikerrel mondogatják-sütögetik el a szerző élceit. Legelhibázottabb alak *Ági Margit* „nagy szerelme“, igen bizonytalan értékű motívumokból táplálkozik s már-már enyhe gúnyt is látunk abban, ahogy a szerző ezt a vonzalmat túlméretezve hitetgeti velünk. Hogyan keletkezett s ki felé lobog? *Iván* a szerencsés teremtmény, akit a komoly *Margit* eleinte csak huga csábítójának hisz s nem győz a csitritől riasztgatni. De a jóízűen modortalan, esetlenül bátor fellépésű ifjúban csakhamar *Margit* is csupaszív embert lát, mikor *Iván* megvédi a női becsületét, igaz, inkább kabaréba illő lovagiassággal. Most már *Margit* előtt is tökéletes férfi ez, előbb utóbb karriert fog csinálni S *Margit* lemond e nagyjövőjű egyéniségről! Egyszerre kettős lelki nagyságban áll előttünk: felfedezett egy nagy jellemet, szatócskörnyezetéhez képest valóban nagyot, s hugának ajándékozta őt. S szinte hallani véljük a „Mese a varrógépről“ érzelmes fináléját: „Ugy-e, te nagyon fogod őt szeretni?“

A megkopott fantáziájú *Molnár*nak igen folyamatos, egyben talán legszürkébb műve ez. De a színpadi mesterember helytáll, s a pompás rendezés segítségével, vonzza a közönséget. *Darvas Lili* sok melegséget visz szerepébe, mellette *Ráday Imre*, *Góthné*, *Simon Marcsa*, *Jávor Pál*, *Perczel Zita* sikerülten juttatják érvényre a szerző álromantikájú, mutatós mondanivalóját.

Vajthó László

Hibaigazítás. Az előző számunkban a 484. l. alulról 14. sorában említett műépítész neve — mint több kedves olvasónk észrevette, — Pecz Samu.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság f. év december 30-án délután fél 6 órai kezdettel választmányi és ezt követőleg közgyűlést tart a budapesti református theológián (Budapest, IX., Ráday- u. 28.)

Tárgy: 1. Folyó ügyek.

2. Költségvetés az 1936. évre.

3. A választmány kiegészítése.

Kérjük azokat a t. tagtársainkat, akiknek birtokában fölösleges példány van alább felsorolt kiadványainkból, szíveskedjenek azokat kiadóhivatallunk rendelkezésére bocsátani, hogy egyik nevezetes hazai kulturintézményünk könyvtárában a hiányt pótolhassuk: Prot. Szemle 1890. 1891. 1899. 1900. 1901. 1902. 1918. 1924. évf. Egyháztörténeti 'Adattár I. VI. VII. VIII. kötet.

Megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

VALDENS HŐSÖK (ARNAUD KRÓNIKAJA)

Fordította Németh Gábor. Ravasz László előszavával.

Ára 2.50 P.

Figyelmeztetjük t. tagjainkat kiadványaink olesóságára, némelyiknek ára 60—70 százalékkal van leszállítva!

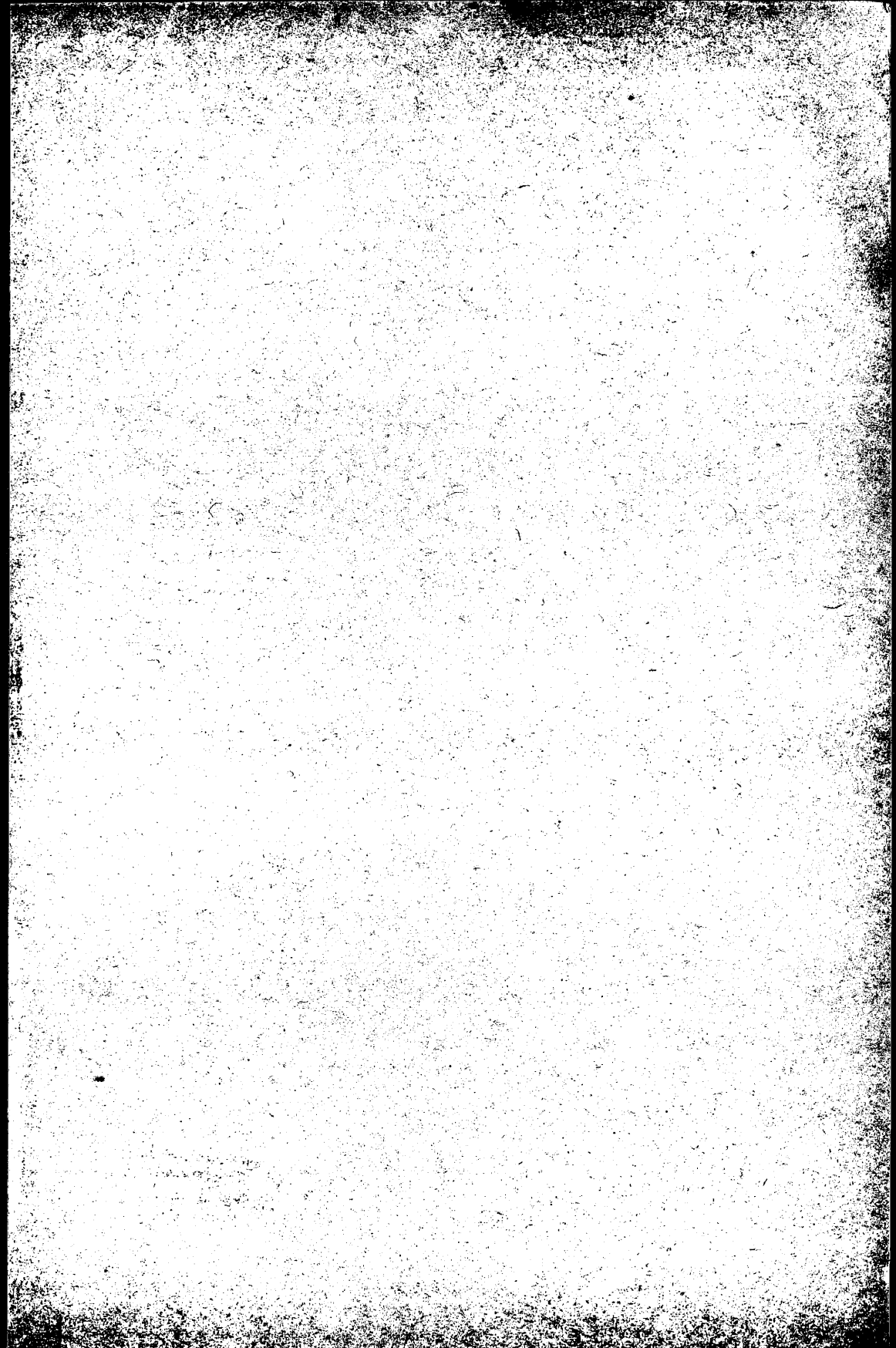
Főbizományos:

Bethlen Gábor-könyvkereskedés; Budapest, IX, Kálvin-tér 8.

Telefon: Automata 850—53.

Főbizományos: STUDIUM könyvkereskedelmi és könyvkiadó R.-T.
BUDAPEST, IV, KECSKEMÉTI-U. 8. — Automata: 856—16. szám.

Erdélyi Ref. Egyházker. Iratterjesztés, Cluj-Kolozsvár, Str. Bratianu 51.
Előfizetések és tagsági jelentkezések itt is elfogadtnak.

**SYLVESTER
NYOMDAI INTÉZET RT.**

BUDAPEST

VI. Hermina-út 27.

TELEFON: A. 106-48.

PROTESTÁNS SZEMLE

FŐSZERKESZTŐ:
RAVASZ LÁSZLÓ

FELELŐS SZERKESZTŐ:
APRILY LAJOS

TÁRSZERKESZTŐK:
PRÖHLE KÁROLY és RÉVÉSZ IMRE

TARTALOM

RÉVÉSZ IMRE: A nantesi edictum visszavonása.
HAMVAS JÓZSEF: A reformáció költője.
MÁTÉ LAJOS: Apróságok Baksay Sándor és Szaboleska
Mihály életéből.
VAJTHÓ LÁSZLÓ: Az ötvenéves Kosztolányi.
OROSZLÁN ZOLTÁN: Művészettörténeti irodalmunk új
összefoglalásai.
JÉKELY ZOLTÁN: A marosszentimrei templomban (vers)
FEKETE LAJOS: Tiszteletes úr (vers).
KRITIKAI SZEMLE.

XLIV. évf. 12. sz.

1935. december.

Ára 2 pengő.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadása,
Budapest.

KRITIKAI SZEMLE

DOMJAN JANOS: Mikos Lajos: Csak Jézust egyedül — — — — —	573
SÓLYOM JENŐ: Soós Béla: Zwingli Ulrik küzdelme a római katolikus egyház ellen 1519—1524-ig — — — — —	574
GAAL ENDRE: Bartha Dénes: Szalkai érsek zenei jegyzetei monostoriskolai diák korából — A jánoshidai avarkori kettősség — — —	575
TRÓCSANYI DEZSŐ: Kecskés Pál: A bölcelet története főbb vonásokban	576
KRING MIKLÓS: Pleidell Ambrus: A magyar várostörténet első fejezete	578
KOLOZSVARI G. Emil: Bohuniczky Szeffi: Szegény ember — — —	582
JOÓ TIBOR: Vajthó László: Magyar Irodalmi Ritkaságok 28—34. —	583
BANKUTI DEZSŐ: Papp Ferenc: A református keresztyén pedagógia alapelvei — — — — —	585
KERECSENYESI DEZSŐ: Hatvani Lajos: Bródy Sándor legszebb írásai	585
HALASZ GABOR: Szentkuthy Miklós: Az egyetlen metafora felé — —	588
FEHÉR GABOR: Berczely A. Károly: A lángész — — — — —	589
REMPORT ELEK: Verskötetek: Horváth Jenő, Sipos Károly, Nagy Ferenc, Szombati Szabó István, Bárd Miklós — — — — —	591
NAGY ISTVÁN: Komlós Aladár: Néró és a VII. a. — — — — —	592
GAAL ENDRE: Gárdonyi Zoltán: Magyar szvit — — — — —	593
ALBRECHT FERENC: Bernát Gyula: Az abszolutizmus földtehermentesítése Magyarországon — — — — —	594

Áprily Lajos hosszabb külföldi tanulmányútra indult, az ő távollétének idejére a szerkesztésért Török Pál felel. — A Protestáns Szemlének szánt kéziratokat a következő címre kell küldeni: Török Pál, Budapest, IX., Kálvin-tér 8. — Kéziratok visszaküldését a szerkesztőség csak a legkivételegebb esetekben vállalja. — A folyóirat anyaggyűjtését minden hónap 12-én zárjuk.

A Protestáns Szemle megjelenik havonta. — Kiadja a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság (Budapest, IX., Ráday-utca 28.) — Felelős kiadó: Török Pál
 A M. P. I. T. tagsági díja (ezért a Prot. Szemle is jár) évi 20 P.
 A Protestáns Szemle előfizetési ára egy évre 22 P.
 A Protestáns Szemle kiadóhivatala: Budapest, IX., Kálvin-tér 8.
 Pénztár: Budapest, IV., Deák-tér 4.
 Póstatakarékpénztári számla száma: 4170.

A nantesi edictum visszavonása

1685—1935. október 17.

A legvallásosabb, a legkeresztyénibb király volt. Mintaszerű pontossággal vett részt a misén és vallása egyéb szertartásain. Bőjtölt, imádkozott. Minden zöldsütörtökön tizenkét szegénynek mosta, törölte és csókolta meg a lábát. Valahányszor résztvett a szent áldozásban, utána mindig kivonult a reá várakozó ezernyi görvélyes és egyéb beteg közé, hogy gyakorolja rajtuk a francia királyok régi hagyományon alapuló gyógyító érintését: *Dieu te guérisse! Le Roi te touche!*... Még halála évében is megtette ezt a megtört aggastyán, forró nyári napon. Meghalni pedig úgy halt meg, mint egy szent és mint egy, hős — amint-hogy akkor általában gyönyörűen tudtak meghalni az emberek...

Egyébként mintája volt a kötelességteljesítésnek, a hazaszeretetnek, az Isten kegyelméből való uralkodó teljes felolvadásának mély vallásossággal és óriási felelősségérzettel felfogott hivatásában. Olympusi fenségével csodálatosan összefért az, hogy könnyen tudott megbocsátani, még könnyebben sírni... Még kétségtelenül erős érzékiségét is a nagy államcélal egybeeső dinasztikus érdek szolgálatába állította: *szüksége volt a törvénytelen gyermekek nagy seregére*, mert a törvényes utódok meg nem felelő volta esetén ezek lesznek majd az uralkodóháznak és a nagyszerűen központosított személyes államhatalomnak a leghívebb támaszai!...

Igy ír a Napkirályról legújabb magasztalóinak egyike.¹⁾

Az aztán egészen természetes, hogy aki egy ilyen emberben kivételes emberi és keresztyéni nagyságot lát, az föl sem veti azt a kérdést: vajjon hát annak a könnyen síró nagy királynak volt-e csak egyetlenegy csepp könnye is azok számára, akiket nyomorultakká, hazátlanokká, vérebe szabad prédáivá tett akkor, amikor 1685 október hó 17-én visszavonta nagyemlékű — tőle magától is csodált — nagyatyjának, IV. Henriknek nantes-i edictumát, amely az országnak körülbelül egymillió református, hugenotta lakosa számára polgári jogegyenlőség mellett igen korlátolt vallástürelmet biztosított?

Nem volt könnye e leghívebb alattvalói számára, mert a nagy megbocsátó éppen csak ezeknek nem tudott megbocsátani. Hiszen főbenjáró vétekben leledzettek: másként merték tisztelni a Szentháromság egy Istent, mint ahogyan királyuk tisztelte —

¹ *Louis XIV*, par L. Bertrand, de l'Académie Française. 1929. Tome II. passim.

királyuk, aki ugyan a híres szót: „L'État c'est moi“ éppúgy nem mondotta ki soha, ahogyan kedvelt lelki tanácsadói, a jezsuiták sem írták le soha ezt a híres mondatot: „A cél szentesíti az eszközöket“, de akinek egész lénye és egész uralkodása mégis éppúgy megtestesítője annak a kijelentésnek, mint amiképen a jezsuiták akkori működése ennek az elvnek. Lehetek az ő hugenotta alattvalói a legföltétlenebbül királyhívek — aminthogy azok is voltak akkor már kivétel nélkül, a belső politikai párharcokban való részvételük már majd két emberöltő óta megszünt —; lehetek a francia haza legértékesebb polgárai, akik a szellemi és az anyagi művelődés terén egyaránt csak díszet és gyarapodást hoztak nemzetüknek; lehetek magánéletükben a csöndes, békés tisztaság, a közéletben a megbízhatóság és a jellem közmondásos példaképei: királyuk szívében mégsem volt bocsánat, szánalom, irgalom számukra. Veszniök kellett.

Ma már a komoly római katolikus, sőt jezsuita szellemű történetírás sem hajlandó föltétlenül dicséretet zengeni XIV. Lajosnak ezért a tettéért. A német jezsuiták folyóiratának, a *Stimmen der Zeit*-nek 1935. szeptemberi számában (W. Kölmel: *Richelieu zwischen Staat und Kirche* c. cikkében, 396. lap) szóról-szóra ezt olvassuk: „XIV. Lajos megszüntette a nantesi edictum érvényét, de XI. Ince joggal nézte nagyon skeptikusan ezt az ő erőszakos eljárását s a hugenották kiüldözése csakugyan nem is óvta meg Franciaországot az 1789 felé való fejlődéstől“. Mi csak annyit teszünk hozzá e nagyon igaz megállapításhoz: nemcsak nem óvta meg a nantes-i edictum visszavonása Franciaországot a forradalmi fejlődéstől, de nagyon sok tekintetben meggyorsította ezt a fejlődést.

Ez a gyorsulás nemcsak azzal következett be, hogy a „révocation“ legalább 300,000 kitűnő iparúzó, kereskedő és földművelő franciát kényszerített a hite miatt hazája elhagyására, aminek folytán bent az országban, más szerencsétlen körülményektől, főként az örökös háborúzástól s a rettenetes adóktól is segítette, megindult egy lassú, de föltartóztathatatlan gazdasági elvérzés, míg ugyanakkor egyes Franciaországgal szembenálló államok, elsősorban Brandenburg-Poroszország, éppen a hugenotta réfugié-k révén hatalmas gazdasági föllendülésbe kerültek, sőt még a hadseregükbe is kaptak egy csomó kitűnően képzett tisztet és pompás közkatonát. Még nem is pusztán csak azzal segített a „révocation“ a nagy forradalmat előkészíteni, hogy a kormányzattal való belső elégedetlenségnek az egyik soha végleg betömni nem tudott forrásává vált s az 1790-es évek borzalmainak véres árnyékát — a Cévennes-hegyi kétségbeesett fölkelés felidézésével — már a forradalom századának legelején előrevetítette. Nem, a nantes-i edictum visszavonása legfőképen azzal vált a nagy forradalom elő-

munkásává, hogy segített a szívekből kiölni a hitet, egészen valószínűtlen arányokban elterjesztette a vallásos képmutatást és ezáltal maga aknáta alá a régi rend legerősebb oszlopát: az államcsináló római katolikus egyházat.

Ez az a pont, ahol a nantes-i edictum visszavonásában már egybeesik a bűn és a bűnhődés. Az egyszerűen „instrumentum regni“-ként, állampolitikai eszközként kezelt római vallás és vallásosság érdekében a francia haza gyermekeinek ezrével folyik el a vére, családi boldogságok tízezrével dőlnek romba és százezrekkel telnek meg a börtönök, a gályák meg a külföldre vezető rejtékutak — és mindez folyik már a „révocation“-t megelőző évtizedeken át s még utána is majdnem egy kerek századig: de ezzel Franciaországban nem lesz erősebb sem a vallás, sem a haza, sem az állam. Erősebb csak az üldözöttek hite lesz — és az üldözöttek hitetlensége. A vallásos élet fényes külsőségei és időnkénti érzelmi föllángolásai már a Napkirály udvarában s az a körül keringő születési és hivatali arisztokráciában nemcsak hitvány és szemérmetlen erkölctelenséget, de vallási és világnézeti skepsist és nihilizmust is takartak. Nem csoda, ha itt, a legfelsőbb körökben találtak csakhamar legtermékenyebb talajra a felvilágosodás legradikálisabb, erkölcsi és ideális tartalomtól legmentesebb eszméi is. Akiket egyszer ezek az eszmék megérintettek: azokat a hugenotta-üldözéstől és minden, állami szolgálatba kényszerített vallási fanatizmustól, az undor rázta, sőt általában minden komolyan hívő vallásosságra is a legmélyebb megvetéssel tekintettek le; de azért szükség esetén ők is résztvettek a hugenották elleni rendszabályok alkalmazásában — *mert így kívánta az állam érdeke s méginkább az ő érdekük.* A hazugság és a képmutatás legútálatosabb iskoláját tenyésztette ki Franciaországban egy századra szólón a nantes-i edictum visszavonása. A hazugság és a képmutatás pedig minden egyéb téren is előbb-utóbb kihívja maga ellen a forradalmi szellemet — de vallási téren megnyilvánulva egyenesen izgatja, bőszi és kirobbantja azt.

A vallás, mint az államérdek kizárólagos szolgája, az egyház, mint az istenített Cézár hatalmi tébolyának eszköze: erről tanúskodik a nantes-i edictum visszavonása. Végző elemzésben *nem* a római katolicizmus szelleme a főtettes itt, hanem az önmagát föltétlen és egyetlen öncélnak tekintő államhatalom démonizmusa. Persze, hogy a római egyház, elsősorban a francia klérus és a jezsuiták bűnrészessége is nyilvánvaló: mohón kapva pillanatnyi „missziós“ sikerek, hatalmi és tekintélyi előnyök után és nem törődve nemes pópájuk aggodalmaival — ki ugyanakkortáját, mint már elődjének, X. Kelemennek nunciusa is, Lipót császárkirályt szintén mérsékletre intette a magyar protestánsokkal szemben — feláldozták a jövőt a jelennek s repeső örömmel dobták magukat

ugyanannak az államhatalomnak karjaiba, mely egyidejűleg harcban állott magával a pápai székkal s a francia királyok százados álmának: a pápától független nemzeti katolikus egyháznak megvalósításáig már csak egy-két lépést volt megteendő.

Nekik csak annyi a mentségük, hogy igazában alig tehettek másképen: hiszen a Rómában lakó hatalmi démon édestestvére a cézárizmus démonának; sötét vonásai minduntalan el-elborítják a Róma arcán is megvillanó krisztusi vonásokat; ha a fénylő vonások kerülnek ez arcon ideig-óráig fölénybe, akkor Róma hősi, szent harcot is képes vívni a cézárizmus bálványával; de ha a démoni vonások hatalmasodnak újra el rajta, akkor szövetségre lép a bálvánnyal, azzal nyugtatva meg lelkiismeretét, hogy hiszen ez a szövetség úgyszólván csak addig tart, amíg erőt nem vesz a bálványon és — ad majorem Dei gloriam — össze nem töri. Hogy azonban ez mekkora hiú öncsalás, azt semmi sem mutatja jobban, mint éppen a francia róm. katolicizmus története 1685—1789 között. A világtörténelem egyik legnagyobb alkalmát szalasztotta el a „révocation“ idején — mint már annyiszor azelőtt és még annyiszor azután — Róma, hogy a saját tisztább lelkére hallgasson. Még a különben elszántan protestánsellenes, de független, mély, kegyelmi lelkiségű jansenistáit is elnémitotta, hogy annál elfogulatlanabban végezhesse az állammal karöltve hugenotta-irtó munkáját, nem zavartatva a Port-Royalnak, a saját élő lelkiismeretének szavától. Miért is zavartatta volna magát, amikor nemcsak a „révocation“-ra való legelső ösztönzés (Savoyát illetőleg), de még maga a dragonnádok — a beszállásolt katonasággal való „térítés“ — borzalmasan embertelen és krisztustalan eszméje is (amellyel a magyarországi ellenreformáció, bár sok egyebet, pl. a konvertitakasszát, jól lemásolt innen, sohasem mert kísérletezni) nem valami durva és műveletlen baráttól vagy katonától, hanem legszébb lelkű és tollú „szent“-jeinek egyikétől: Szalézi Ferenctől eredt?!

„Az unokám már majd csak a történelemből fogja megtudni — szólta XIV. Lajosból a nebukadnezári gőg és elbizottság —, hogy valaha voltak Franciaországban hívei az *állítólag* református vallásnak“. Ez valóban így is lett volna, hogyha a nemes hugenotta törzs akkor már mind csak olyan ágakat hajtott volna, amilyenek a nagy királynak volt a „révocation“ idején igen intim érintkezése; ha a hugenotta családok mind úgy lezüllettek volna, ahogy lezüllettek a nemes költőlovag, a „formidable chrétien“, Agrippa d'Aubigné ivadékai, akik közül való volt a legnagyobb befolyású királyi maitresse, majd morganatikus feleség, a versailles-i udvar förtelmes vallási képmutatásának egyik fő előmozdítója s egyben a „révocation“ egyik értelmi szerzője: a Maintenon asszony néven ismeretes D'Aubigné Franciska, egy

hitehagyott, korhely, börtöntöltelék apának és egy börtönőr leányának a református keresztyén hitet ösztönösen — és érthetőleg — gyűlölő gyermeke.

De az ilyen jelenség csak kivétel volt ama kor hugenottái közt. A szabály a mártírium hallatlan készsége volt, a lelki és erkölcsi értékek mindenek fölé helyezése, a Krisztust és az ő Evangéliumát a kínhalál arca előtt sem szégyenlő hitvallás. Ennek következtében a „révocation“ kétszeresen is megbukott. Nemcsak a 300,000 réfugié kiszorítása folytán bizonyult végzetes és jóvátehetetlen ballépésnek, de még a bentmaradtakkal sem bírt. Egy kicsiny, szent mag, az Úr csodálatos oltalma alatt, mindennel dacolva bent, a halálos szerelemmel szeretett haza földjén, átvészelte a szörnyű századot s példás erkölcsiségével, mély és tiszta kálvini egyházi életével megmaradt áldott bizonyosságul, intelmül és ígértül jövő századok számára.

A magyar protestantizmus is történeti életének legnehezebb korszakát élte át a „révocation“-ra következő század s az azt megelőző évtizedek folyamán. De a helyzete még akkor is sokkal könnyebb volt, mint a franciáé. Könnyebbé tette nem utolsó sorban éppen maga a saját protestánsait irgalmatlanul üldöző Franciaország, amelynek, európai hegemoniája biztosítása és a Habsburgvilághatalom letörése érdekében, szüksége volt egyebek közt a protestáns Erdélyre és a vallásszabadságért küzdő II. Rákóczi Ferencre is. Mialatt Franciaországban hugenottának lenni már egyet jelentett a bitófa vagy a gálya jegyességével: azalatt Rákóczi Ferenc hadseregében magasrangú hugenotta tiszték is harcoltak a magyar nemzeti függetlenségért és magyar hittestvéreik vallási szabadságáért. A protestáns hatalmakkal szövetkező Richelieu bíborosnak semmiféle egyházi korláttól nem zavart machiavellizmusa és annak XIV. Lajos korabeli egyenesvonalú folytatása így termette meg gyümölcseit — Istennek a gonoszt is jóra fordító akaratából — a magyar evangéliumi keresztyénség, de egyben a magyar nemzeti ügy javára is. Ugyanaz a pogány föltétlenséggel istenített államérdek, amely *bent* a hugenották letiprását diktálta, *kint* a legnyugodtabb magától értődőséggel támogatott protestáns hatalmakat és protestáns ügyeket. Magyar és francia protestánsokat — akik különben a történet folyamán nem sokat és nem behatóan érintkeztek egymással — így kapcsolt össze valami különös sorsközösség, amelynek sugaras-véres emlékei közé beszövdik egy sötét emlék és tanulság: a vallást és egyházat az egyik pillanatban tisztátalan öleléssel magához szorító, a másik pillanatban pedig durván és cinikusan magától ellökő világi politika sátáni árnyéka . . .

Ez az árnyék ebben a világban halhatatlan. Váratlan (vagy talán nem is olyan váratlan) „révocation“-okra éppen ezért a ke-

resztyénség minden formájának — leginkább persze a világgal alkudni legkevésbé kész, legevangeliumibb formáinak — *ma is* késsen kell lenniök, Magyarországon is, Franciaországon is, és mindenütt. A harmadfélszázaddal ezelőtti francia események szemlélése kiválóan alkalmas arra, hogy megbiztasson *minden* komoly keresztyént — még azt is, aki felekezetiileg nem az Evangélium táborába tartozik — azzal, hogy: aki nem szégyenli a Krisztust, azt Krisztus sem szégyenli; aki bizonytságot tesz Öröla, arról Ő is bizonytságot tesz nemcsak a végítéletkor, de már azelőtt is, a nyomorúság tüzes kemencéjében.

A Napkirály gyermekkorában ezen a mondaton tanult meg írni: „*Le Roi peut tout!*“ Őt és méginkább boldogtalan utódait a „*révocation*“ eredménye és eredménytelensége egymaga megtaníthatta volna arra, hogy ez mekkora pokoli hazugság. És az is marad mindörökké — még ha nem is királynak hívják a királyt.

Révész Imre.

A marosszentimrei templomban

*Fejünkre por hull s régi vakolat,
így kántáljuk mi a Drága Siont.
Egér futkározik a pad alatt
s odvából egy-egy vén bagoly kiront.*

*Tizen vagyunk: ez a gyülekezet,
tizenegyedikünk maga a pap,
de énekelünk mi százak helyett,
hogy hull belé a por s a vakolat.*

*s a hiuban a denevér riad
s a falban egy-egy rossz kő meglazul;
tizenegyedikünk az árva pap,
tizenkettedikünk maga az Úr.*

*Csak fujjuk, míg a torkunk megszakad,
— azt bünteti, akit szeret az Úr —
s velünk fujják a nagy kövek alatt,
kiket kiirtott az idő gazul.*

Jékely Zoltán

A reformáció költője

— Stickelberger Emánuel. —

Kialvó fáklyák új fellobbanása: feltámadás. Elmult idők lelkének új erővé és hatalommá ébredése húsvéti ünnep. Harsnása új életet tud ébreszteni a régi által. A jelenben megfogán a mult nemes ojtása és terem értékes gyümölcsöt.

Igy kezdődött az európai művelődés aranykora a reformációval és a reneszánszsal. Igy keres megújulást irodalom és művészet már száz esztendeje a régi keleti kulturákban.

Most a reformáció, mint mult, maga is ilyen újra fellobbanó fáklya, ilyen húsvéti feltámadás lett egy nagytudású, mélyen érző és nagy művészi alkotó erővel megáldott svájci író munkáiban. Az a lelkes elismerés, ami egymásután megjelent műveiről nálunk a Pester Lloydban elhangzott, nem keltett iránta szélesebb körökben érdeklődést. Pedig, amíg minden irodalmi műveltséggel bíró magyar ember ismeri Meyer Konrád Ferdinándot és Keller Gottfriedot, ennek a harmadik nagy svájci elbeszélőnek, Stickelberger Emánuelnek nevét is meg kell tanulnia.

A svájci hőskor reneszánszának lelke szól belőle. Művészi formába önti a humanizmus és reformáció eredőinek korát és azt, ami belőlük a történelem folyamán kifejlődött. „Zwingli“ regényéről azt írja egyik méltatója: Hatalmas, elragadó alkotás. Németek! Ilyen könyveket olvassatok! Akkor megérzitek, hogy van lelketek és a lelketek megéhezik tápláló eledelre. Őserejű, boldog lelkesedéssel írt könyv. A kort hol a fametszet kemény vonásaival jellemzi, hol meg gyengéd pasztell vonásokkal. Csodába illő, hogy Svájc Lutherje hogyan ragadja magával nemzetét. Nincs történelmi regény, Meyer Konrád Ferdinánd műveit se véve ki, mely egy nagy korszak szétágazó történetét úgy írja meg, hogy mindig a lényegesnél marad és a hős kimagasló alakját ilyen megkapóan és igazán tudja ábrázolni. Egy másik ismeretítője ezt írja: A reformált egyház nagy örömmel néz Stickelberger nevének emelkedő fényére. Zwingli ebben a könyvben úgy beszél hozzánk, mint valami kinyilatkoztatás.

Stickelberger a német léleknek hatalmas megnyilatkozása. Bodmer óta nem volt költő, aki munkásságával a germánságot ilyen élesen szembeállította volna a latin népek lelkületével. Az a nagy szellemi viaskodás, mely a latinok és germánok között ezer év óta folyik, amely kifejezésre jutott Lutherben, Lessingben, Bismarckban és a legújabb német törekvésekben, Stickelbergerben nemcsak művészi öntudattá kristályosodott, hanem cselekvő léletté izmosodott.

Felsorakoznak nála a latin népek etikájának képviselői: Macchiavelli, akinek könyve ott fekszik Medici Katalin előtt, mikor Szent Bertalan éjszakájának véres terve kialakul, ezt a világot képviseli Stuart Mária a puritán skót környezetben, a spanyol fanatikus Szervét, a III. Pál pápa elé járuló Loyola Ignác, a borzalmas nápolyi Ferrante király, a Luther wormsi szereplése körül szótt cselek, a valdenziek ellen viselt irtó háború, a gályarabságra hurcolt magyar papok kínzása és a biztos kézzel megírt jele-
netek hosszú sora.

Velük szemben állnak a germánság tiszta erkölcsű nemes képviselői. Első sorban Zwingli és Luther, a berni festő és költő. aztán Ruyter admirális ujjongással rajzolt alakja, meg a sokféle svájci kis ember. Mert Stichelberger reformációs lelkülete nem kiszáradt dogmatika, hanem fiatal erőben feltámadt régi élet. Ezért nemcsak az evangéliumért vívott harcokért lelkesül, hanem az egyházi internacionalizmussal szemben lelkes hazafi, akinek a szíve tele van Svájc iránt való szerető rajongással és a becsületes, egyeneslelkű, szabad embert tekint a legnagyobb értéknek.

Ezért jut lelkülete legteljesebb kifejezésre „Reformation“ című elbeszélő kötetében, mely 1928-ban jelent meg és azóta húsz kiadást ért meg, pedig Svájcön kívül, Németországban csak most kezdik igazán ismerni és a német protestantizmus csak most kezdi látni ennek a könyvnek legyőzhetetlen hódító erejét. Soha még propaganda-irat úgy nem szolgálta a reformációt, mint ez a csodálatosan gazdag művészi munka.

Ennek a kötetnek első novellája, „A kelyhes Ziska“, harcias hősi éposz. Husz János halálától Ziska haláláig írja le a cseh valsháborút. A cseh protestánsoknak ezt az elbeszélést minden iskolás könyvbe bele kell nyomtatni, mert ellenállhatatlanul elkötelezi az ifjú olvasót cseh hazafinak és protestánsnak.

A második elbeszélésben (Itt állok!), Luther jelenik meg titáni küzdelmének utolsó nagy csatájában, Wormsban. Ez az elbeszélés a reformációnak derűsebb diadaléneke. Mozgalmas tömegjelenetek rajzanak előttünk, melyekben Luther hatása látszik lovagokon, fejedelmeken, polgárokon és minden fogékony emberen, aki vele találkozik. A költő nemzeti voltának fémjelzése, hogy megható érzelmességgel rajzolja a svájci landsknecht alakját. Bíboros bízza meg a landsknechtet, hogy kémkedjék Luther körül, de a germán erkölcs legyőzi az egyszerű katonában a latin parancsot. Diadalmas ujjongás ez az elbeszélés. Szívből fakadó, meghatott öröm. Stichelbergből a hitújítás korának ujjáteremtő evolúciója dördül ki hatalmas orgonaszóval.

A harmadik elbeszélésben haza kell mennie, hogy Bern evangelizációját írja meg és hogyan lett egy festő költő farsangi játéka, melyben a köznépek megmagyarázták, mi a reformáció,

lelkeket hódító eseményé. Ebben az elbeszélésben a meseszövésművészetét kell megcsodálnunk. Ott a legnagyobb, mikor a gúnylelkedessé emelkedik a játék végén, az evangélium apotheosisává.

Mesteri korrajz szól Farnese Sándorról, III. Pál pápáról, „Bajban a pápa“ címmel. A művészlelkű pápa tiszteletre méltó alakja előtt először Michelangelo jelenik meg, azután Loyola Ignác. Az elfogulatlanul gondolkozó III. Pál meglátja Michelangelóban az alkotót és Loyolában a rombolót.

Kálvin és Szervét alakja emelkedik ki a következő elbeszélésben. Gyengéd finomsággal, mintegy fátyolon át sejteti egy ideig Kálvint. Az előtérben Szervét pusztító latin fanatizmusa lobog. Az olvasó érzi, hogy a szerző nem felejtette el Loyolát, mikor Szervétről ír. Csak mikor Szervét, lelkének viharában hajótörést szenved, az utolsó jelenetben, lép elé Kálvin, aki meg akarja, de nem tudja megmenteni Szervétet. A halálra ítélt fanatikust meglátogatja, kristályosan tiszta világa meghatóan emelkedik ki és mélységes fájdalommal gyászolja az elveszett embert.

Stickelberger az evangéliumi erkölcsben látja az élet egyetlen tisztas lehetőségét. Azok az emberek, akik nem hordozzák magukban ezt az erkölcsöt, idegenek neki. A természettudós pontosságával írja le ezeknek jellemét, minden szenvedély, minden megvetés nélkül. Mintha átsengene írásán a nemes mondás: Bocsássunk meg nekik, mert nem tudják, mit cselekesznek. Megbotlanak, mert nem ismerik a lélek világosságát.

Két elbeszélés foglalkozik az ilyenfajta emberekkel. Az egyik Stuart Máriáról szól, a másik a párisi vérnászt írja le, amint a pokol minden aknája kidobja magából az embertelenség irtó rémeit. A borzalomnak, a vak gyűlöletnek olyan szívet szorító rajza ez, mely nagyszerű történelmi festménnyé emeli az elbeszélést.

A következő történet nekünk szól, magyaroknak. Jól esik, hogy mikor a nagy svájci költőből a reformáció hőskorának lelke szól, ebben a hatalmas szimfóniában egy tétel nekünk is jut és a mi küzdő csapatunkról sem feledkeznek meg.

Ruyter admirálisról szól ez a történet. Holland szolgálatba állott fiatal svájci tiszt elhozza neki a hírt, hogy a nápolyi gályákon 61 magyar lelkész szenved. Leírta a névsorukat. 39 református és 22 evangélikus. A gályák neve Don Pedro Toledo, Gonsalvo da Cordova és San Jago. A lelkészekkel kegyetlenül bánnak, mint a gályára hurcolt gonosztevőkkel és török hadifoglyokkal.

Ruyter megindul annak a kornak leghatalmasabb hajórajával és egyszer reggel váratlanul megjelenik félelmetes hadi erejével Nápoly alatt. Magához rendeli a nápolyi alkirályt, aki fényes kísérettel jelenik meg nála. Amikor Ruyter a magyar lelkészek szabadonbocsátását követeli, kibúvókat keresnek, de Ruyter-

rel nem lehet alkudni. Derús fensőbbiséggel jelenti ki, hogyha még aznap nem tudják előteremteni valamennyi elhurcolt lelkészt, kezesül kíván három minisztert, a nápolyi érseket, néhány apátot, tíz jezsuitát és egy csomó nápolyi előkelőséget.

Erre aztán hamar megszabadultak a gályarabok. Megérkeztek Ruyter hajójára, ahol hálaadó szívvel énekelték a magyar zsoldárt. Ruyter velük énekelt holland nyelven, hamis hangon, de igaz lélekkel.

Amíg ez a kötet nem lehet ott magyar nyelven minden magyar protestáns család asztalán, ezt az elbeszélést meg kell ismertetni az egész protestáns közönséggel. Az a pompás derű, diadalmas felsőbbiség, amit ez az elbeszélés kisugároz, nagyon hiányzik nekünk.

Két elbeszélés fejezi be a kötetet a valdenziek üldözéséről.

Stickelberger 1922-ben, 38 éves korában kezdte meg irodalmi munkásságát. Ekkor jelent meg „Der Kampf mit dem Toten“ címmel hét elbeszélése. Második novella ciklusa, „Ferrantes Gast“, már teljes kiforrottságában mutatja történeti felfogását és elbeszélő művészetét, különösen mesteri jellemrajzát. Harmadik könyve volt a „Reformation“ 1928-ban. Negyedik novelláskötete 1932-ben jelent meg „Die verborgene Hand“ címmel. Hatalmas Zwingli regénye és Henrik mainzi érsekről írt korrajza: „Der graue Bischof“, a kiadások egész sorát érte meg. Népszerűségében egyre emelkedő munkája Kálvinról 1931-ben került a közönség kezébe.

Irt egy hatásos reformációi ünnepi játékot és egy kötet költeményt, melynek tiszta lelke, nemes lelkesedése az érett művészet formáiban szólal meg. A józan okos mérték, a tehetség ereje, képeinek újszerűsége és kiérett történeti felfogása adják meg ennek a könyvnek is értékét.

Ezek a munkák mind megérdemelnék, hogy részletesen beszámoljunk róluk a magyar protestáns olvasóközönségnek. De legyen Stickelberger munkássága számunkra olyan új felfedezett része a világnak, ahonnan kincsekkel megrakott hajók még sokszon induljanak Magyarországra felé.

Hamvas József

Apróságok Baksay Sándor és Szabolcska Mihály életéből*

Nem sértem meg talán nemzeti és egyházi kimagasló nagyjaink emlékét, kik határtalan tiszteletünk és nagyrabecsülésünk-től kísérve érkeztek be a halhatatlanok Pantheonjába, ha egy pár apróságot elmondok róluk. Hiszen a hálás utódok össze szokták gyűjteni a legkisebb epizódokat és relikviákat is, melyek Rájuk vonatkoznak.

1914-ben, nyomban a világháború kitörése után, egy kis öszeütközésem támadt az akkori konventi tanácsossal az iskolai dologi kiadások miatt.

Idegeskedtünk mindaketten. Nem csoda. A konventi tanácsos beteges volt; én meg éppen akkor vesztettem el a harctéren két hevesvérű öcsémet; majd egyéb gondok, bajok is a nyakamba szakadtak.

Ügyünk a konventi bíróság elé került. Baksay Sándor, mint a Konvent egyházi elnöke, érdemleges tárgyalás előtt 1915. febr. 15-re, békéltetés céljából berendelt engem a konventi székházba. Megjelentem. Azzal kezdte a püspök-elnök, hogy hosszú pályafutása alatt nem igen sikerült ugyan neki a békéltetés, még vizsaszás házasoknál sem, de ebben az esetben most mégis hivatalos kötelessége ezt megkísérteni. A békéltetés most sem sikerült. Később azonban, „az okosabb enged“ közmondás megfordításával én engedtem és az ügy békésen intéződött el Huszár Aladár egyházmegyei gondnok jóvoltából.

Békéltetés után megkérdezte az agg püspök: — Hova való lelkész vagyok? Ki volt az édesapám?

— Elmondtam, hogy atyám darányi lelkész volt, én meg somogyvisontai lelkész vagyok.

— Jól ismertem az édesapját, sőt a nagyapját is, aki úgy-e szentai preoráns volt?

— Igen.

— Tudja-e, mi volt nagyapjának a szavajárása?

— Nem tudom, nem is ismertem.

— Az volt, hogy „Kukac macska meg a farka!“

Most is csodálkozom rajta, hogy ezt az érthetetlen semmiséget egy hosszú életen keresztül eszében tartotta ez az elfoglalt nagy ember.

— Csurgói diákkoromban, folytatta tovább Baksay, kijár-

* Részlet egy ny. falusi lelkész készülő emlékirataiból.

tunk Szentára prédikálgatni. Egyszer Barla Szabó Pistával voltunk kint; ő délelőtt prédikált, én meg délután s mivel a szentaiaknak jobban tetszett a délutáni, mint a délelőtti prédikálás: ezért Barla Pista engem hazamenet, az úton, háromszor földhöz vágott.

*

Baksay jó barátságban volt Körmeny Sándor hedrehelyi lelkésszel, volt esperessel és egyházkerületi főjegyzővel. Körmeny meghívta tehát illusztris barátját az ottani templomszentelésre. Temérdek vendég gyülekezett össze a hedrehelyi parochián. Az ünnepi ebéden megindult a felköszöntők áradata. Mindenki hódolni akart a nagy vendég-férfiúnak. Szerették volna szóra bírni. Végre ez is sikerült. Én, aki házigazda-keresztapám bizalmából a tokaji és szomorodni horok kezelésével voltam elfoglalva, a búcsúzó köszöntőnek csak a csattanóját hallottam:

— „Ha eljövök még ide, a kedves Somogyba, melyhez legszebb emlékeim fűznek: találjam az asszonyokat hűségben, a férjeket engedelmességben, de a lányokat pártában ne találjam!“

*

Hedrehelyről egyenesen a Konventre ment Baksay. Innen egy lapot küldött Körmeny egyik komoly leányának, ezzel a szöveggel:

Körmeny Jolánnak,
a haragos lánynak:
Konventbéli öreg urak
jóreggelt kívánnak!

Legutoljára 1932. aug. 31-én Nagypeterden hallottam megemlékezést Baksayról. Születésének centenáriumát ültük. Vargha Tamás kunszentmiklósi lelkész volt az ünnepi szónok. Sok mindent elmondott a nagy férfiúról, többek között azt a jóslatát is, hogy száz év múlva nem lesz itt református és kétszáz év múlva nem lesz magyar.

Ne engedje a jó Isten, hogy ez bekövetkezzék.

De mindenesetre jó lesz szem előtt tartani a prófétai figyelmeztetést. Videant consules!

*

Szabolcska Mihállyal egyidőben voltam theológus, a debreceni kollégiumban. Ő szarvasi érettségivel jött s hamarosan népszerű ember lett közöttünk. Különösen humora tette őt közkedvelté.

Szabolcska már Debrecenbe jöve tele előtt is irogatott, prózában is, versben is; de mégis itt bontakozott ki írói tehetsége teljes mértékben. Döntő befolyással volt pályafutására az a körülmény, hogy Révész Bálint tiszántúli nagynevű püspök 70-ik szü-

letésnapjára ő írta a legszebb és legjobb költeményt. Ennek az lett az eredménye, hogy Szentgyörgyi Kálmán helyett, aki utóbb nyomtalanul eltűnt, ő nyerte el az első diák nevét és élvezte az elsőség minden előnyeit. Így került ki külföldre, Párisba is.

1886-ban váltunk el egymástól s 42 év múlva, 1928. nov. 25-én Kaposváron találkoztunk újra. Hozzáméltó derék Laci fiával jött el Mihály a mi Somogyunkba, hogy megjelenésével és szereplésével emelje a kaposvári gyülekezeti ház felavatási ünnepélyének erkölesi és anyagi sikerét; ami teljes mértékben sikerült is neki.

Szabolcskának dr. Matolcsy Sándor kormányfőtanácsos útján kifejezett egyenes kívánságára mentem el a kaposvári ünnepélyre. Itt volt alkalmam, habár rövid ideig, bizalmasan beszélgetni költőbaráttal. Kérdeztem tőle sok mindent. Elmondta sikereit, küzdelmeit, szenvedéseit. Felújítottuk diákkori emlékeinket, melyeket a mai kor gyermeke talán el sem hinne, meg sem értene; éppen azért nem is nyilvánosság elé valók.

Csupán egy epizódot mondok el Szabolcska szellemességének jellemzésére.

— Hamarosan Debrecenbe jöve tele után az irodalmi körben elszavalta Szabolcska Poe Edgar „Holló” c. költeményét, melynek tudvalevőleg az a refrénje: „Mond a holló: Sohasem”. Én már nem emlékszem és nem is firtatom, hogy sikerült-e vagy nem Mihály barátom szavalata; csak azt tudom, hogy ettől kezdve ismerős és ismeretlen, úton és útfélen, ha Mihállyal találkozott, ezt hangoztatta: So-ha-sem, so-ha-sem. Ez Mihályt természetesen, láthatólag bosszantotta.

Történt egyszer, hogy szembejött vele Papolczy Zoltán teológus, később szatmári esperes-lelkész és felnyitotta száját a csúfolódásra, ámde Mihály, aki különben is gyorsbeszédű volt, mielőtt Papolczy hangot adhatott volna, pillanat alatt elibe vágta:

— Papolczy mikor jön meg már az eszed?

És ez utóbbi, miután már svungban volt, rávágta:

— So-ha-sem!

Lett aztán erre általános nagy kacagás, melyben még a dárások is résztvettek. S ettől kezdve megszűnt minden gúnyolódás.

Megfigyeltem Mihályt Kaposváron. Csodálkoztam rajta, hogy beszédmodora mennyire megváltozott. A fiatal, gyorsbeszédű Szabolcskából öregségére higgadt, nyugodt, minden gondolatot és érzést választékosan kihangsúlyozó előadó lett. Így nem csoda, ha felolvasásával óriási sikert aratott.

Ő tehát, Baksayval együtt, feljutott a Parnasszusra s mindketten hazánk és egyházunk örök értékei és büszkeségei lettek.

„Az igazak fénylenek mint a nap és akik sokakat az igazságra vezérelnek, mint az égnek csillagai.”

Máté Lajos

Az ötvenéves Kosztolányi*

I.

Még jól emlékszem a versre, melyet tőle először olvastam. Ha nem csalódom, a *Virágfakadás* c. irodalmi lapban, akárcsak tegnap történt volna, s mégis — bele kell nyugodnom — több mint negyedszázada van már. A fiatal költőből, akit akkor esodagyerekként emlegettünk, híres ember lett, rég bent jár a „férfikor nyarában“, s annak is van már jó decenniuma, hogy a „szegény kisgyermek panaszai“ után a „bús férfi“-ét is megírta, s most, öszszegyűjtött költeményei végén „Számadás“ ciklussal is találkozunk már, ami az őszre emlékeztet. De Kosztolányi Dezső szerencsés ember és szerencsés költő: az idő múlik, ő maga szívósabb, edzetebb, mint sok más, akin egy-két évtized oly könnyen kifog. Ifjúkori arca nem sokat változott (mily ritka ez, tapasztalhatjuk 29—30 éves érettségi találkozásainkon); ma is ráismer, aki rég nem látta, vonásai csak megerősödtek, megfőrfiasodtak, de nem mosódtak szét más arculat kedvéért. Költészetével is így vagyunk. Nem mintha szegény fantáziájú, kevésélményű poéta volna, s nem lennének korszakai, újabb és újabb stációt jelentők. Kosztolányi hamar érett költővé, s már negyedszázaddal ezelőtt olyan alkotással gazdagítja az új magyar lírát, melyhez hasonlót igen, de annál nagyobbat azóta sem adott. Nála éppen az lep meg tekintélyt parancsolón, hogy hanyatlást, legalább is tartósat, egész pályáján nem észlelünk. Esztéta költő, kinek ősapját nálunk Rieviczkyben sejtjük. Átmeneti hangulatai is számottevő kifejezést nyernek, művészi élményről tanuskodnak, sok minden van bennük, rengeteg benyomások előkelő világa. A „Négy fal között“ c. kötetben (1907) már ott látjuk a „Szekerek a holdfényben“ c. költeményét (Adyra is hatott), az „Üllői úti fák“-at, s azóta sincsen kötete, melyből ki ne ragyogna néhány szíve véréből sarjadt, emlékezetes vers. A „Szegény kisgyermek panaszai“ édesbús fejezetein kívül ki ne emlékeznék egy jó tucat Kosztolányi-versre, hogy — hirtelen, emlékezetből — csak a legszembeket említsem: az *Őszi koncert-* s a *Kártya*-ciklus; *Ének Virág Benedekről*; a *Diákkoromban, vékony kis legényke* kezdetű vers a „Bús férfi panaszai“-ból s a *Most elbeszélem...* kezdetű (fia betegségének rajza); *Zászló*, a „Meztelenül“ c. kötet pompás epilógusa; *Marcus Aurelius...* Nincs ebben a kötetben egyetlen vers, az alsó határon sem, melyet valami élmény ne színesítene.

* Összegyűjtött költeményei. (1907—1935.) 1935. Révai.

II.

Egynek, összefüggőnek érezzük valamennyi kötetét. Mikor elindult, azt kérdeztük: nem hallgat el majd a többi csodagyermekkel, a versvirtuózokkal? Azóta Kosztolányi újabb meg újabb formákat talált ki, s töltött meg ízes tartalommal, impresszionizmusa érett művészetével, s ez valóban ünnepi szüret, gazdag aratás, az olvasó nem tud hova nézni, annyiféle érdekesség fogadja, foglalkoztatja, ismerős és új versek garmadában. S valamennyiben ráismerni az első, a fiatal Kosztolányira, a láz, a vízió kifogyhatatlan hangulatú költőjére. Egy termékeny lélek örök meghatódottsága ez az élettel szemben, a józan, reális életlátáson túl és a szélső extázison innen. Mintha Kosztolányiban élete valamennyi pillanatában eleven tudatként, örök mécsesként lobogna az az érzés, melyet mindannyian tudunk, de feledünk, mint megszokott, változhatatlan valamit: hogy létünk merő illúzió, a világ nem az, aminőnek látjuk, s hogy igazi képét sohasem pillanthatjuk meg. Benne ez az érzés vált halhatatlan, mindig aktuális életérzéssé, mindennapi s mégis művészi hangulattá. Természetes, hogy ehhez még kitűnő nyelv is kell, tehetség is, fantázia és szorgalom is, s Kosztolányiban valamennyi dúsán megvolt, mintha a bőség szarujából merített volna. Életmiszticizmusa, életszerelme, tudásszomja, nagy muzsikalitása állandó lázban tartja őt; s ami nála kifejezést kap s a kifejezésben társat, azonnal megújhodik, frissebb, szellemesebb értelmet-életet nyer, átszellemülve egy folyvást alakító képzelet borús-boldog hullámozásában. Bármilyen komplikált képsorrá verődnek is össze benyomásai, a kép, mely így támadt, ötletek, impressziók színes galériájává növe, mindig való is; transcendentális is. Lehet-é költőibb meghatározása egy szobor szemének, ha „vak ragyogású”-nak mondják s a valósághoz hübb szemléletű egyúttal?

III.

Nem az a fontos, mit mondunk; hanem: *hogyan* mondjuk. Ezt megint tőle olvastam, s ha nem is tőle először, ami nem fontos, mint művészi elvet megvalósulva éreztem az ő poézisében. Egy időben sokat rebesgették vele kapcsolatban Rilke hatását, a „Stundenbuch” nagy elszülöttségi jogát, s aki szavak és hangulatok azonosságából sokat kiérez, ebből következtethetett is. Pedig Kosztolányi csak olvasója és rokona ennek a költőnek, ám java értékeiben mellette áll, s véleményem szerint van is akkora, mint ő. A hatást időnként igen józanon fogják fel, s igaztalanul mérik ki a közös vizeken evező igazát. Arany mindig nagyobb lesz Burns-nál, s az ő *Családi kör*-e égi magasságban áll a *Szombateste a falun* egy-ízü falusiassága mellett, mint ahogy Berzsenyi *Fohászzkodás*-át is

tévesen nevezték egy matthissoni vers variánsának. Kosztolányi költészete önmaga vérmérsékletéből, szellemiségéből született, s ennek legmélyebb húrjai eredetien zengenek, másodrendű verseket illetőleg pedig a hatás is másodrendű kérdés. Különben is Kosztolányi annyi alkotói egyéniséget élt át, már csak fordításában is, hogy bajosan kerülhetett volna egyetlenegynek kizárólagos vagy tartós hatása alá. Ő az, aki a századvég kísérletei után először visszhangozza magyarul népek líráját, az angolt, amerikai, németet, franciát, belgát, olaszt, spanyolt, csehet, orosz, lengyelt, dán, norvég, svédet, ha ugyan ez a felsorolás teljes. A lírában megtalálja a muzsikát, mely általános emberi és mindenkinek szól. Megnyugodva érzi ez a nyugtalan, sovár lélek, hogy „sok millió halandó nem áll némán egymással szemben, közölni tudja a keletkezés pillanatában ijedelmesen-egyéni érzését, melynek színe és súlya ugyanolyan és ugyanannyi Tokióban, Madridban és Konstantinápolyban, mint Párizsban. Krisztiániában és Budapesten“. Kosztolányi érzésvilága így válik már kora ifjúságában általános emberivé, s mégis ízig-vérig magyarrá. Máig csak író, költő, regény, novellairó, esszéista, kritikus, s végeredményben mindig látnok-költő, aki örökké csodáktól viselő; nem ritka, egész életre kiható, egyetlenegyszer megésett csodáktól, hanem a hétköznapi szüntelenül álmétkodtató pillanataitól, lét és nemlét, valóság és káprázat határán révedezve, s folyvást más és más, újabb és erősebb feszültséget rajzó művészi és tudományos problémáknak élve. Ez az örökké transzponáltság formálja anyagát, s ez ad ritmuslogikát még olyan szóhelyzeteinek is, melyek első pillanatra merő rímkényszer, bravurhajhászat benyomását keltik. Az „egyszer-vegszer“ s hasonló rímek csak az ő férfias dekadenciájában, örök-találékonyágú képzettársításában tudnak életízt, művészi jogosultságot kapni. Muzsikának, rímnek nála döntő szerepe van; az a költő, kinél a forma akárhányszor tartalom is, s amit a szavakon túl, kút-mélységnyire érzünk, csupán a felszín csudálatos tükröződése.

Kosztolányi nagy művész: a magyar impresszionista költészet legdúsabb kincsű, legérettebb nyelvű képviselője.

Vajthó László

Művészettörténeti irodalmunk új összefoglalásai *

Olvasóink előtt utoljára 1931-ben számoltunk be egy cikkben azokról a problémákról, melyeknek megoldására és összefoglalására a magyar művészeti irodalomban akkortájt néhány igen érdemes munkában figyelemre méltó kísérlet történt. Az azóta eltelt pár esztendő ismét megajándékozott bennünket néhány olyan művészettörténeti munkával, amelyek egyfelől a magyar művészet történetének vagy annak egy fontos részletének összefoglalását és belső összefüggéseinek magyarázatát tartalmazzák, másfelől oly kérdések megoldását szolgáltatják, amelyek már évtizedek óta kérdőjelként lebegtek a magyar művészet bűvárai előtt. Ennél fogva érdemesnek látszott, hogy művészeti irodalmunk új seregszemléjét e munkák ismertetésével és elemzésével a Szemle hasábjain ismét megejtsük.

A legesábítóbb probléma újabban kétségkívül a magyar művészet történetének megírása. Pedig ennek megoldása ma még igen sok akadályba ütközik: a részlet-kutatások még igen sok kérdést hagytak megfelelő magyarázat nélkül, a magyar művészetnek még nagy területei felszántatlanok, a magyar művészet egyes jelenségeinek külső és belső összefüggéseire még nem kaptunk kielégítő feleletet, annak ellenére, hogy az összeomlás óta megindult és nagy lendülettel folyó új kutató munka gyönyörű termést hozott. És mégis, a „nagy probléma“ nagy erővel csábítja magához meg az európai művészet történetét tartalmazó három kötetes munkája befejezéséig, negyedik kötetül, a *magyar művészet történetét*.

Ennek a művészetnek szereplőit és anyagát Hekler pontosan meghatározza akkor, midőn a 15. lapon a következőket írja: „Ha magyar művészetről beszélünk, úgy ezt nem faji vagy nyelvi, hanem nemzeti értelemben tesszük, értvén ezen a hazánk területén élő mindazon népek összeségét, melyeket a történeti és földrajzi sorsközösség magasabb egységbe forrasztott össze. A művészeknél, akik Magyarországon dolgoztak, ezek szerint nem a név,

* *Hekler Antal*: A magyar művészet története. A Magyar Könyvbarátok kiadása. — Budapest, év nélkül, 8°, 239 l. — *Genthon István*: Az új magyar festőművészet története. A Magyar Szemle Könyvei. — Budapest, 1935, 8°, 294 l., 86 képmelléklettel. — *Meller Simon*: Szinyei Merse Pál élete és művei. Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum Évkönyvei VII. kötetében és Különnyomat. — Budapest, 1935, 4°, 123 l., 7 képes táblával. — *Fettich Nándor*: A honfoglaló magyarság művészete. *Ars Hungarica* 11. — Budapest 1935, 8°, 34 l., 32 képes táblával.

vagy az alkalmazott fölírás magyarsága a döntő, — bárha a művészi termelésben a fajmagyarság is jelentős szerepet vállalt, — hanem a történeti és földrajzi idegyökerezettség, ami nem egyszer a névben is kifejezésre jut. Az alkalmilag meghívott idegen mesterek alkotásai pedig, ha nem is tekinthetők magyar művészetnek, a magyar megbízók irányító lelkesége és hatásuk révén mégis integráns részeivé lettek a magyar kultúrának“. Szerző tehát a legliberálisabb, de a mi esetünkben az egyedül észszerű módon vonja meg a magyar művészet történetének határait, amelyek tehát a művészek és a műtárgyak nagy sokaságát teszik művészetünk történetének részesévé. Ennek részletes feldolgozását Hekler könyvének előre kijelölt terjedelme miatt sem kísérelhette meg, csupán jól kikerekített vázlatot ad, mely a művelt olvasót azonban nagyjából mégis csak megismerteti a fejlődés vonalával és a felmerült problémákkal. Lelkiismeretesen felhasználta az elődök munkásságát — erről a kötet végén felsorolt „Irodalom“ tanuskodik, — s arra is volt gondja, hogy a saját kutatásainak eredményeit, melyek olykor rendkívüli sikerrel jártak, beillessze a nagy egészbe. Így fedezi föl pl. a zalaszentgróti templom egyik mellékoltárán azt a szép Madonna-szobrot, mely gótikus szobrászatunknak eddig ismeretlenül maradt remekműve. Munkája tehát nemesak az eddigi tanulmányok és tanulságok összefoglalása, hanem gazdagítása is a magyar művészet emlékonyagának.

Hat fejezetre osztva tárgyalja az egész magyar művészet-történetet, s ebből kihagyja a török hódoltság építészeti emlékeinek ismertetését és méltatását, melyek amúgy is folytatás nélküli epizódoként szerepelnek műemlékeink között. „A magyarországi renaissance“ című fejezetben viszont a részletkutatásnak az erdélyi és a magyarországi reneszánsz emlékekre vonatkozó eredményeit ő állítja be elsőnek a szerves fejlődés menetébe. Az „M. S. mester“ kérdésének megoldására tetszetős feltevést épít föl: az eddig egy mester nevével ellátott festményeket két különböző tanultságú és temperamentumú művésznek tulajdonítja, akiket műhelyközösség kapcsol össze s ez okozza a képekben fellelhető közös vonásokat. Tárgyalásában a régi magyar művészetre vonatkozólag elődeinél sokkal részletesebben mutat rá a külföldi ösztönzésekre, kapcsolatokra és hatásokra; nála a magyar művészet nem gondosan elszigetelt folyamat, hanem a nagy művészi áramlatoknak része és előadásában mindig gondosan különválasztva kapjuk meg azt, ami külső befolyás eredménye és azt, ami sajátos magyar alkotás. Ebben a tekintetben Hekler műve nagy haladást jelent a magyar művészet történetének megírása terén.

Fejezetei nem egyforma értékűek. Egyik kor kedvesebb a szerző szívének, mint a másik. Különösebben a gotika, de főleg a barokk művészet áll közel Heklerhez, ki köztudomásúlag az össze-

omlás óta tanítványainak egész seregével fogott e korszak művészeti emlékeinek összegyűjtéséhez, művészeire vonatkozó adatok összehordásához. Ezt érezteti nemcsak a barokk fejezet terjedelmében, — a kötetnek oldalszámban is ez a leghosszabb fejezete, — hanem a megírás lelkes, eleven stílusában is. Ennek a fejezetnek a leggazdagabb az illusztrációs anyaga is, és szerző sok eddig még soha sehol közzé nem tett műemléknek a képét fűzi fejtegetéseihez.

A műnek azonban van egy hiányossága, amit nem tud egészen menteni még az előző részek kiválósága sem: a XIX—XX. század magyar művészetéről szóló kép igen elmosódott körvonalakkal és határozatlan színekkel van megrajzolva. Főleg a XIX. századra nézve tartjuk ezt nagy hiányosságnak. Pedig ekkor hozta be művészetünk az évszázados elmaradást és vált a magyar nemzeti kultúra valódi részesevé. Ez a korszak erőteljesebb és mindenestre bővebb tárgyalást követelt volna még a megszorított keretek között is. (A könyvnek ez a része mindössze 33 lapra terjed.) Igaz ugyan, hogy a tudós szerző itt volt a leginkább magára hagyva, mert éppen ennek a korszaknak művészete aránylag a legkevésbé feldolgozott. De még ez sem magyarázhatja a mostoha elbánást.

Egészen véve azonban Hekler műve jelentős állomás a magyar művészet szintéziseinek sorában s reméljük, hogy csak előfutára egy nagyobb munkájának, mely az eddigi kutatások eredményeit nemcsak ily vázlatos módon, hanem egy teljes magyar művészettörténetben fogja megrögzíteni.

Amit hiányoltunk Hekler művében, azt, legalább egyik részében feldolgozva kaptuk meg *Genthon István* munkájában „*Az új magyar festőművészet történetében*“. Művészeti irodalmunknak eseménye ez a könyv. *Ebben kaptunk először a XIX. és XX. század pikurájáról egységes szempontból összefoglalt, kritikai képet.* S ez a kép nem a levegőbe van építve, hanem minden egyes részét egyfelől a magyar szellemi élet megnyilvánulásaihoz fűzik eltérhetetlen szálak, másfelől a kultúrát alátámasztó és azt tápláló gazdasági és társadalmi viszonyok keretei alapozzák meg. És emellett ennek az ötnegyed évszázadnak festészete bele van állítva a nagy európai mozgalmak történetébe, ezek képe a mienkével egyidejűleg fut azon a közel 300 lapon, melyen ezt a történetet a szerző elénkvetíti. *Genthon könyve bátor és szókimondó könyv.* Fenntartás és megalkuvás nélkül nyilvánítja véleményét festészetünk jelenségeiről, művészeiről és eredményeiről, még akkor is, ha évtizedek óta meggyökeresedett nézetekkel és szépen felépített elméletekkel szemben ez a vélemény sokakban a „képrombolás“ látszatát is kelti. Ő sem csalatkozhatatlan, de tiszteletreméltó az a határozottság, mellyel megállapításait megszövegezi és az a tanulság és nagy tá-

jékozottság, mellyel ítéleteit megokolja. Érthető, ha a mű megjelenése valósággal konsternációt keltett a művészet és kritika berkeiben, és igen élesen szállottak síkra ellene sokan, de védték is meg nem kevesebben. Az bizonyos, hogy nem a simogató és a magunkat áltató kritika hangján szólalt meg ez a mű, de az is bizonyos, hogy a maga elé tűzött célt egy percre sem engedí elveszni és álláspontját a könyvben következetesen keresztülviszi.

Genthon könyve hat nagy fejezetre oszlik: *Klasszicizmus és Biedermeier, Romantika, Historizmus és Akadémia, Romantikus realizmus, Nagybánya és az impresszionizmus, Stílustörékvések*. Ez a hat fejezet azonban nem egymástól merev fallal elválasztott skatulyázás, hanem az író éreztetni tudja, hogy a fejezetek tartalma belső összefüggésben áll egymással, egymásba és egymásból áramlik, olykor két-három fejezet tartalma egymás mellett fut az élénk-táruló évtizedek során, némelyik művésziünk megjelenik az egyik, majd a másik képbén is, aszerint, hogy festői pályája miként fejlődött és módosult az évek során. És ott van és megelevenül a fejezetekben minden, ami a művészettel összefügg: A gazdasági viszonyoktól függő képvásárlás és műgyűjtés, a művészeti egyesületek, a kiállítások története és velejáróik: a zsüri, a kritika és a festő iskolák története a Marastoni alapította első iskolától mai képzőművészeti főiskolánkig. És minden fejezet a magasabb, az európai művészet álláspontjáról nézve. Arról lehetne vitatkozni, vajjon nem lett-e túlságosan egyoldalú az a kép, melyet a szerző általánosan a francia festészet szempontjából bírálva a mienk fejlődését, e fejezetekben élénk tár. Mert mások voltak a művészeti folytonosság évszázadaitól táplált francia piktúra adottságai és ismét mások a mi, a fejlődés folytonosságában annyiszor megszakított és a mult hagyományaitól egyáltalában nem táplált művészetünké. A gazdasági és szellemi adottságok is mások a franciáknál és mások, de mennyire mások nálunk, hol az ébredező művészetnek kellett a fenntartásához és fennmaradásához szükséges alapokat is újból megteremtteni. De viszont, ha a mi magunk művészetét az európai művészet fejlődésébe állítva tekintjük, akkor reá is ugyanazt a mértéket kell alkalmaznunk, mint a többi résztvevőre és az ítélet kimondásában nem befolyásolhatnak bennünket egyéb mellékkörülmények. Azt sem rónám fel a magyar piktúra eredendő bűnéül, mint Genthon, hogy Róma, majd Bécs és München volt a legkedveltebb és legutolsó állomás, ahová művészeink tanulni jártak. Sajátos magyar viszonyaink ezt eléggé magyarázhatják és így nem érthetetlen, ha pikturánk azt a majdnem emberöltő nagyságú elmaradást az általános európai festészettel szemben csak a XX. évszázadban volt képes behozni, amikor Párisba is elkerülnek és ott tanulhatnak tehetséges piktoraink.

Genthon nagyon megválogatja azokat a művészeket, akiknek

valami érdemet tulajdoníthat pikturánk előrevitelében. Sokan ki-
maradnak a régebbi koroknak tehetséges festői közül és különösen
sokan hiányoznak a ma emberei közül. Lehet, hogy itt nemsokára
egyben-másban ő maga is revideálandónak fogja tartani álláspont-
ját, de bizonyos, hogy azok ellen, akik bekerültek könyvébe, nem
lehet kifogást emelni. Az is való, hogy nagy művészeink némelyi-
kével szemben túlzottan erős kritikai mércét használ vagy túlsá-
gosan elfakul az a kép, mit róluk nyújt. Például Zichy Mihállyal,
Székely Bertalannal, sőt Rippl-Rónaival szemben is megokolatlanul
szigorúnak tartjuk véleményét. De meg kell adni, hogy ez a szii-
gorúság indokolt volt egyik-másik nagyságunknál, akiknek meg-
ítélésében Genthon után nyilván reálisabb értékelések fognak ér-
vényesülni. Munkácsy, Szinyei Merse, a nagybányai iskola és ered-
ményei és különösen Ferenczy művészete azonban igen meleg méltá-
tásra találnak a könyvben.

A könyv egyik legfontosabb része a *Jegyzetek* című fejezet.
Pontosan felterítve látjuk itt az erre a korra vonatkozó művészet-
történeti irodalom és kritika egész termését. Ez több és gazdagabb
a XIX. századra nézve, jóval kevesebb a legújabb korra vonatko-
zólag. Itt a szerzőnek kellett legnagyobb részben az értékeléshez
szükséges előmunkálatokat is elvégezni. Annál nehezebb volt ez,
mert mint tudjuk, ez a kor az, mely a sok-sok -izmus mellett még
az egyéni próbálkozások ezerféleségét is magába zárja. Genthon
keze a jó és a haszontalan szétválasztásában eléggé biztos, ítélete
az új irányok értékállósága tekintetében nagyobbára elfogadható.
A kor jövőjét illetőleg mesterének, Gerevich Tibornak elméletét
teszi magáévá, aki a stíluskeresések e korát egy új klasszicizmus
kezdetének vallja. Emlékezzünk meg az író stílusáról is, mely haj-
lékony, kifejező, szabatos és sokszor fordulatos; alaptónusa ellen-
ben az egész könyvön végigvonuló irónia, mely legtöbbször
enyhe, de amely igen éles is tud lenni, főleg az elődök munkáinak
értékelésében.

Genthon könyvét nemcsak eredményeinek alapvető értéke,
összefoglalásának magasrendűsége, de stílusa is az új magyar mű-
vészeti irodalom egyik jeles munkájává emelik. Kiadója, a *Ma-
gyar Szemle Társaság* igazán szép köntösben, pompás műmellék-
letekkel díszítve bocsátotta könyvpiacra.

Az újabban előkerült életrajzi adatok alapján írta meg a
magyar festészet egyik legnagyobb mesterének, Szinyei Merse
Pálnak új életrajzát a művészeti irodalom kiváló munkása, *Meller
Simon*. „*Szinyei Merse Pál élete és művei*”-ben összefoglalta mind-
azokat az új adatokat, amelyek különösen a fiatal Szinyei művész-
sé-válására nézve és pályájának első felére vonatkozólag fonto-
sak. Érdekes és vonzó előadásában egy sereg új családi levélnek
tartalma került be a Szinyei irodalom vérkeringésébe s általuk ma

már teljesebben festhetjük meg a művész életének és működésének képét.

Az életrajz a szülői ház és a környezet közvetlenül ható leírásával kezdődik. Hamarosan megnyilvánult a kis fiúban a rajzolás hajlam. Eperjesen, majd Nagyváradon magánórákat vesz rajzolásból és az utóbbi helyen a festésből is, s a mesterségbeli alapismereteket itt sajátítja el első mesterétől: Mezey Lajostól. Minthogy az ifjú Szinyeinek a pikturához van kedve, atyja lehetővé teszi számára, hogy Münchenbe utazzék. Szinyei müncheni élete Meller munkájának főrésze. Érdekes az 1864-i München rajza, ahol a II. Lajos korabeli bajor főváros művészi életének keresztmetszetét, európai hírű festőiskolájának leírását kapjuk. Éppen ez a szakasz volt Szinyei életéből az, amely eddig aránylag a leginkább homályban állott előttünk. Azok a családi levelek, melyeket Meller most feldolgozott, egyfelől az apa és fiú közötti viszonyt világítják meg jobban, másfelől bemutatják a nagyrahivatott fiatal művésznek terveit, vívódásait, táplált reményeit és elért eredményeit, melyeknek legerősebb szítója, leglelkesebb, de egyben olykor szigorú bírálója a megértő édesapa. Meller előadásában nyomon kísérhetjük Szinyei művészi fejlődését, mely az 1873-ban festett „Majális“-sal éri a legmagasabb csúcsát. A „Majális“ balsiker sorozata már ismert motívuma Szinyei életének, s tudott dolog az a visszavonulás is, mellyel a fiatal művész elbúcsúzik és pedig évtizedre elvonul a állandó művészi munkától. Meller abban látja ennek a visszavonulásnak közvetlen okát, hogy a nősülése után Firenzébe készülő művész beteg atyjának kérésére otthon marad és lemondva művészi vágyairól, a birtoknak s az otthonnak szenteli idejét. Ebben az izoláltságában, a megfelelő művészi környezet és ösztönző hatások nélkül Szinyei továbbfejlődésének életerei eldugultak. Ehhez járult, hogy leveleiből kitetszőleg Szinyei nem volt ú. n. szorgalmas művész, nagyon is rászorul a biztatásra, a bátorításra. Így telik el tíz év s amikor az 1883-ban rendezett bécsi kiállítás, majd oeuvrejének rákövetkező pesti bemutatása sem éri el a várt hatást, sőt elhangzik új munkájával, a „Pacsirtával“ kapcsolatban a Keleti Gusztáv-féle „delirium colorans“ bírálat is. Szinyei újra elvonul mint festő a nyilvánosság elől. Meller életrajza ennek a kettőtört művészpályának kitűnő összefoglalását adja, és nemcsak a művésznek úgyszólván teljes munkásságát rekonstruálja, de a képek mai őrzési helyét is feljegyzi, az elkallódott és ma ismeretlen helyen lappangó művek kivételével. Műveinek kritikai ismertetését is megkapjuk a munkában, melynek utolsó fejezete: „Az ember és a művész“ igen szépen megírt, lebilincselő és életteljes jellemportróját adja Szinyei Merse Pálnak. Az egyszerű, érthető, minden nagyképüségétől mentes, folyamatossággal megírt életrajzot a művész legkiválóbb műveinek

reprodukciói díszítik és a munka díszére válik a Szépművészeti Múzeum Évkönyvei VII. kötetének, az utolsónak, mely még alapítójának, a nyugalomba vonult Petrovics Eleknek gondos szerkesztésében jelent meg.

„A honfoglaló magyarság művészeté”-nek rövid összefoglalását kísérelte meg népvándorláskori régészetünknek egyik legkiválóbb művelője: *Fettich Nándor*. Honfoglaló eleink művésze, mint a steppe-kultúráké általában, a ruházati felszerelések, használati tárgyak, fegyverek, továbbá sátrak, kocsik, stb. díszítésének területén mozog, azonban elemeiben érvényesülnek a vallási és egyéb szellemi vonatkozások is. Nagy szerepet játszik náluk a halott-kultusz s ezért művészetük leginkább a sírleletekből ismerhető meg. A legelső, a magyar régészetet tulajdonképen elindító, benepusztai lelet óta egész sorozata került elő azoknak az emlékeknek, melyek a honfoglaló magyarságnak tulajdoníthatók. A legsajátosabb magyar lelettárgyak a tűzszerszám megőrzésére szolgáló tarsolyok, melyeket díszített fémlemezekkel borítottak be. Ezeknek a díszítését tehát joggal tekinthetjük olyanoknak, melyben az ősi magyarság művészi ízlése a legönállóbban jelentkezik. Ebben a művészetben a növényi elemek játsszák a legnagyobb és legkiterjedtebb szerepet. Az életfa motívuma mellett húsos indák és palmetta levelek szerepelnek a felhasznált motívumok között, míg a fegyveröveken, lőszerszámdíszeken, stb. szívalakú levelekből álló rozetták, továbbá állatalakok a díszítés motívumai. *Fettich* pontosan elemzi ezt a motívumkészletet; reámutat azokra a hatásokra, amelyek részint a normann, részint az arab művészetből kölesönzött az ősi magyar művészet, melynek kialakulása Levedikóban mehetett végbe. Onnan már teljesen sajátos művészi ízléssel és műgyakorlattal érkezett a magyarság mai területére, tehát a magyarföldi leletek a legjobban őrizték meg ezt a fejlődése tetőfokán álló művészetet. Végül azokról az egyezségekről beszél a szerző, melyek a minuszinszki medence leletei és a honfoglaló magyarság magyarföldi leletei között fennállnak. Ez azzal magyarázható, hogy mint a minuszinszki medence népeinek, úgy a magyarságnak megszervezését is mongolfajú törökök hajtották végre, amint ez a sírok antropológiai vizsgálatából nyilván megállapítható. Így szövődik össze és alakul ki tehát századok és népek kölesönhatásainak summájaként a honfoglaló magyarság művésze.

A tárgyalt anyag, mint már említettük, kizárólag régészeti, és *Fettich* az archaeológiai kutatás legmodernebb felfogását és eredményeit használja fel dolgozatánál. Mindamellett következtetéseit, amelyek e régészeti módszer útján vonhatók le, el kell fogadnunk a honfoglaló magyarság művészetére vonatkozólag is. Szerző fejtegetéseit 32 tábla szebbnél-szebb képanyaga teszi követetőbbé és érthetőbbé.

E négy mű ismertetésével azt hisszük, az utóbbi évek művészettörténeti irodalmának legeszmekeltőbb és megoldásokban a legeredményesebb munkáiról adhattunk képet olvasóinknak.

Oroszlán Zoltán

Tiszteletes úr

*Hétszáz lelket lelket terelt be az Isten
kicsi nyájadba, tiszteletes úr,
hogy hétszáz lélek szűzföldjében itt,
dolgozz láthatóan s láthatatlanul.*

*Szegényen élsz, mert kicsi a falu,
de hétszáz lélek nagy-nagy hatalom
s mivel nem töprengsz földi jók fölött,
hétszáz lelked van s uralkodsz azon.*

*Hétszáz lélek! Oh! milyen küzdelem
uralkodni egy lelkemen, — mi van,
mikor földi dolgokkal vesződöm
a szenvedélyek rossz óráiban.*

*Mégis, tereld a hétszáz lelkeket
a legjobb útra, mit isteni ujj
mutat neked, hogy nyájaddal együtt
az Úr kedve szerint megigazulj.*

*Látod, én is lelkekkel törődöm,
csak nálam kicsit nagyobb a család;
pár milliószor hétszáz lélek él
a földön együtt, s ez a nagyvilág.*

*Éjt és napot, egybevetve őrzöm
a sok-sok lelket, amely nyugtalan,
mert rossz álmából ép hogy ébredsz
a magyar világ és a nem magyar.*

*De költő dolga mindig strázsa volt
és családja volt az egész világ
s ha háború jött, gyilkos puskaport
átkozott el, hogy ne hulljon a nyáj.*

*Tiszteletes úr! vigyázd a falut.
(Engem furcsa látomás megintett),
láttam bajra gyülekező népet,
míg az Úristen félretekintett . . .
Panyola, 1934 nyarán.*

Fekete Lajos

KRITIKAI SZEMLE

Mikos Lajos: Csak Jézust egyedül. Evangéliumi beszédek. Dad, 1935. Szerző kiadása.

A magyar református egyházi irodalom terén kétségkívül a prédikáció a legkultiváltabb műfaj. Nagy igehirdetőink mellett sok alaposan képzett, de falura került lelkipásztor kísérli meg, hogy az irodalmi munkátlanság belső vádjának ránehezedő szorításától egy-egy felkészültsége javát tartalmazó gyűjteménnyel szabaduljon s a névtelenség homályából kiemelkedjék. Ifjú kezdő számára éppoly jó és könnyű ajtó a nyilvánosság felé, ha prédikációs füzzettel kezdi meg irodalmi működését.

Ezt a prédikációs könyvet nem ilyen indokok hozták létre. Szerzője falusi gyakorló lelkipásztor, aki nem tudományos ambíciókat űz, hanem egyrészt neves előde példáját akarja követni a kötet kiadásával, másrészt igehirdetését akarja szélesebb rétegek számára is hozzáférhetővé tenni. Beszédei jó példákul szolgálhatnak arra, hogy milyen igehirdetés hangzik el ma falun s örülhetünk, ha elmondhatjuk, hogy falun ma így prédikálnak.

Beszédei túlnyomóan újszövetségből vett, nehéz dogmatikus textusokon alapulnak. Beszédeit nem annyira a dogmatika jellemzi, bár nincsenek kellő dogmatikai megalapozottság nélkül, mint inkább a friss, személyes tapasztalatokból táplálkozó evangélizáló lelkesedés. A tételezés és felosztás homiletikai mesterfogásaival nem sokat bajlódik s beszédeit inkább a tárgyszerűség, mint textusserűség jellemzi. Textus és tárgyválasztásában főleg a keresztyén élet nagy igazságait tartja szem előtt s ebből a szempontból az egész kötet egy nagy sorozat, mely a szerző igehirdetésének bizonyára csak egy metszetét adja. Központi gondolata Jézus életformáló hatalma s a jézusi élet szépsége és öröme. Mihelyt erről kezd beszélni, hangja átmelegsik, szava színes és sürgető lesz, igehirdetése személyes bizonyágtétellé válik. Könyvében ez az evangélizáló hév és rábírnai akarás a legnagyobb érték. Erőteljes a részletek kidolgozásában s az etikai motiválásban. Vannak szemléletes, pompás részletei s meleg szép mondatai, amelyekben érezzük, hogy írójuk szíve megtelt mondanivalóval. Szemléltetése, illusztrációi néhol nagyon jók, a falusi emberhez *ad hominem* szólnak, de kár, hogy aránylag keveset találunk belőle.

Egyszerű, nemes igehirdetésének elmélyülését színesedését és gazdagodását fogja jelenteni, ha a jövőben még nagyobb súlyt helyez arra, hogy gyülekezetének melyek a speciális lelki szükségégei, amelyeket ki kell elégíteni s melyek azok a szempontok, amelyek szerint ugyanazt az örök isteni üzenetet még hathatósab-

ban s még megragadóbban lehet hirdetni éppen a dadi gyülekezetnek.
Domján János

Soós Béla: Zwingli Ulrik küzdelme a római katolikus egyház ellen 1519—1524-ig. Debrecen, 1935. 8-adrét, 80 l.

A szerző alapos bevezetése után három főrészben foglalkozik tárgyával: I. küzdelem az evangélium szabad hirdetéséért, II. küzdelem a római katolikus egyházi szervezet ellen, III. küzdelem a római katolikus egyház bűnbánati rendje ellen. A második részben a hierarchia, az egyházi jog és az egyházban levő anyagiasság bírálatát ismerteti különösképpen. A harmadik rész pedig az urvaesoráról szóló tanítást, a szentekről, tisztítótűzről és az érdemszerző jócselekedetekről való nyilatkozatokat nyújtja. Az adatok bősége után így foglalja össze Zwingli küzdelmét: „*Elvileg* Isten egyedül üdvözítő kegyelme és a Szentírás feltétlenül tekintélye a legfőbb hitbeli igazságai, ezeket védi minden erejével. *Gyakorlatilag* a Szentírás félremagyarázásából, vagy éppen elvetéséből származó visszaéléseket, s az Isten fenségét meggyalázó emberi érdemeket, meg a rajtuk épülő bűnbánati rendszert ostromozza.“ (71. l.)

Tudomásunk szerint Soós Béla nagyobb Zwingli-életrajzon dolgozik; hogy milyen alapossgal, arról — egyéb munkásságán kívül — ez a tanulmánya teljes megnyugtatót ad. Ennek az alaptanulmánynak éppen az a jelentősége, hogy bepillantást enged a történetíró műhelyébe, feltárja minden olvasó előtt, milyen anyagtömegben keresztül és hány irányban kell áttörnie magát a történésznek, amíg összefüggő képet adhat a történelemnek akár egyetlen alakjáról is. Az ilyen előkészítő dolgozatnak a kibocsátása lehetőséget ad azok megnyugtatóására, akik a szellemtörténeti műveket az adatok gyér közlése miatt vizsgálat nélkül felületességgel vádolják, holott a valóban szellemtörténeti módszerrel készült tanulmányokat ugyanolyan hű adatkutatás és rendszerezés előzi meg, mint amit e dolgozatban találunk; de nem mindenki hozza meg azt a mai viszonyok között különös mértékben méltánylandó áldozatot, hogy az összefüggések érdekes előadása előtt az előtanulmányt is piacra veti.

A szerző mindenre kiterjedő figyelme, a szálak szorgalmas bogozgatása megbízható ígérlet atekintetben, hogy nemsokára olyan Zwingli-művet kapunk kezünkbe, amely korunk igényének megfelelően fogja Zwingli életét és reformátori alakulását bemutatni. A középkori római valláshoz, a humanizmushoz és Lutherhez való viszonya, az egész magyar tudományosság hasznára, biztonnal tapinthatóan fog kidomborodni benne.

Sólyom Jenő

Bartha Dénes: Szalkai érsek zenei jegyzetei monostoriskolai diák korából. *Musicologia Hungarica*, szerk. Isoz Kálmán és Bartha Dénes. I. k. 1934. — **U. a.: A jánoshidai avarkori kettőssíp.** *Archaeologia Hungarica*, szerk. Zichy István gróf és Fettich Nándor. XIV. k. 1934. Mindkettő a Magyar Nemzeti Múzeum kiadása.

A *Musicologia Hungarica* a magyar zenetörténeti dokumentumok kiadását és külföldi terjesztésének rendkívül jelentős célját szolgálja, és nem indulhatott volna megfelelőbb munkával, mint ennek a zenetörténeti, kultúrtörténeti és pedagógiai szempontból jelentős diariumnak kiadásával. A mohácsi vésznél el-esett Szalkai László esztergomi érsek, — akinek bölcseségét és tudományát a kortárs Ursinus nagyon magasztalja, — a sáros-pataki Augusztinus-rend monostori iskolájában tanult. Az iskola akkori vezetője Kisvárdai János baccalaureus. Szalkai gondosan feljegyezte mindazt, amit az 1489—90. években ez iskolában tanítottak. Jegyzetének tekintélyes része — 70 sűrűn teleírt negyed-rét oldal — zeneelméleti jegyzet, s ennek publikálásával Szalkai érsek zenetörténetünk számára is jelentős alakká válik. A kiadás jelentőségét fokozza az a tény, hogy a középkorból nemesak zene-tudományi, de semminemű iskolai könyv nem maradt ránk. Bartha Dénes munkája már a latin szöveg olvasásában és magyarázásában is értékelendő, művének súlypontja azonban a kótapéldaként felhozott gregorián dallamok ellenőrzése és az egykorú rokonforrások felkutatása. Ez az, ami komoly tudományos eseménye zenei életünknek. A szerző rendkívüli pontossággal és gondossággal lépésről-lépésre nyomozza és mindjobban kikerekíti azt a művelődési képet, melybe Ladislaus de Zalka iskolázása is beleilleszkedik. A középkori Magyarország műveltségének magas színvonalát mi sem tanúsítja fényesebben, mint a külföldi egyetemre nem kerülő szegénysorsú Szalkai pályafutása. Bartha Dénes megállapítja, hogy az iskola, melyben nevelkedett, minden tekintetben a korabeli felső oktatás színvonalán áll s tájékozódása angol, francia és olasz. „Újabb bizonyítéka ez annak, hogy viszonylag mennyire önálló, mennyire messzetekintő, mennyire nem kizárólag a német befolyás segítőkézén botorkáló volt magasabbfokú zenei oktatásunk — és valószínűleg egyéb tárgyú oktatásunk is — a késő középkor kolostoraiban.“ Rendkívül sajnáljuk, hogy e kultúrtörténetileg is nagyjelentőségű és általános érdeklődésre méltó mű nem tartja szem előtt a latin nyelvben kevésbé jártas olvasó igényeit, s nem közli a latin szöveg teljes magyar fordítását.

A másik mű a Jánoshidán felásott avar temető egyik sírjában talált kettős sípot teszi tanulmány tárgyává. Bartha Dénes e munkája az összehasonlító zenetudomány hangszerkutatási te-

rületére esik. A feltárt kettős sípot a szerző abból az alapgondolatból kiindulva veszi vizsgálat alá, hogy az egyes kultúrák termékeit nem lehet izoláltan, hanem csak genetikus történeti összefüggéseiben megvilágítani. Munkája elsősorban néprajzi vizsgálat s Belső Ázsiából kiindulva Oroszország, Balkán és Magyarországon át Spanyolország érintésével az északafrikai partvidéken át jut el Szíriáig és innen India és Indonézia érintésével Kínáig. Hatalmas geográfiai és néprajzi kör ez, melyben a kettőssíp egész sor típusát tárgyalja a legalaposabb módszerességgel. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a fejlődés közben igen sokszor már elhagyott állomások képviselői tovább élnek, s így lehetséges, hogy Bartha Dénes ma is talál hanglyuktalan bordunos kettőssípot, amik fejlődéstörténetileg alacsonyabb fokon állnak az avar sípnál. A szerző megállapítja, hogy e kettős síphoz eredetileg feltétlenül tartozott valamilyen léggüjtőszerkezet vagy hangtölcsér, s úgy találja, rendkívül precíz módszeres eljárás után, hogy a ma használatos zeneszerszámok közül a volgai és a kaukázusi duda, a görög és általában a balkáni kettőssípok vannak vele a legközelebbi rokonságban. Miután még élőszó után feljegyzett, fonográffal felvett melódiák e rokontípusú hangszereknél nem állanak rendelkezésünkre, Bartha Dénes óvakodik attól, hogy a hangszerismereti adatok alapján rekonstruálni próbálja a régi kor avarsípon megszólaltatott muzsikáját. „Gondoljuk meg, hogy a múzeumban megszólaltatott hangszer skálája holt sorozat..., melyből csak a hozzáértő népi játékos kezén lesz Gebrauchsleiter vagy Melodieleiter, nem szólva arról, hogy különböző játéktechnikai fogásokkal milyen bámulatos mértékben tudják népi játékosok néha a hangszer intonációnak nemcsak színezetét, hanem magasságát is változtatni.“ A kitűnő munka felhasználja az összehasonlító zenetudomány kiváló képviselőinek, Sachsnek és Hornbostelnek módszereit és a régebbi, szelvében tonometrikus meghatározás nélkül dolgozó irodalom adatait figyelemre méltó munkával tudja értékesíteni. A tiszta és világos szerkezetű, tökéletesen tárgyilagos stílusú munka a dicsőségesen meginduló új magyar zenetudomány egyik kiváló alkotása.

Gaál Endre

Kecskés Pál: A bölcelet története főbb vonásokban. Budapest, Stephaneum-nyomda, 1933. 646 l.

Kecskés Pál egyetemi tanár előadásai eredményéül nagyszabású bölcelettörténelemmel ajándékozta meg a magyar tudományt, mely az anyag feldolgozásánál egyrészt a főiskolai hallgatóság, másrészt az érdeklődő nagyközönség igényeit tartotta szem előtt. Így elsősorban tájékoztató munka, melynek extenzi-

tását mutatja már az a körülmény, hogy a névmutatóban, mely a bölcselek s a velük foglalkozó írók nevét tartalmazza, csaknem kétezer név szerepel.

Protestáns szempontból figyelmet érdemel a mű „katholikum“-a: a böleselettörténet folyamán „a görög és a keresztény eszmevilág érintkezéséből kikristályosodott egy *philosophia perennis*, egy lényeges vonásaiban megmaradó bölelelet, mely gazdag igazságtartalmával időtlen értéket képvisel s iránytmutató, eszmeindító erejét évszázadok lepergése után is megtartotta“. Ezt a tételt egyszerűen konstatáljuk: ellene nincs miért protestálnunk, mert egyfelől pápai enciklika diktálja egyháza bölelőinek, másfelől meggyőződése is lehet a katolikus filozófusnak. Protestáns felfogás szerint csak „a filozófia“ marad meg, az egyes filozófiák, a rendszerek csak sejtjei a nagy egész élő organizmusnak. A meggyőzések pedig végső fokon irracionális gyökerekből táplálkoznak, s a meggyőzések idézhetnek. és idéznek fel polemiákat, de erre itt sem szükség, sem tér nincs. Nem csodálkozunk az ilyen kitételen sem: „*Dudith András* (1533—89) *a nősülése folytán protestánsná lett* pécsi püspök“, hiszen az efféle megjegyzések megszokottak már; de jelentőséget sem tulajdonítunk ama tény megemlítésének, hogy *Nietzsche* „protestáns lelkészcsaládból született“.

Tájékoztató szempontjából nagyon hasznos fejezetei a műnek „A magyar bölelelet multja“ és „A magyar bölelelet mai irányai“, mert míg Erdélyi és Mitrovics a részletekben mélyebbrehatolók, Kecskés mint újabb szerző többet nyújt, teljesebb. Nem világos itt ez a kifejezés: „*Apácai*... sok terminusa *töretlen*“ (580. l.); Buzinkai Mihály mint *Buzinka* szerepel; *Fogarasi Pap Józsefről* azt írja: „A katedrát betegsége miatt nem foglalhatta el“, holott tudott dolog, hogy Pestre utaztában tífuszt kapott s úgy halt meg. *Márton István* nem írta a „Keresztyén theológusi morál“-t, hanem fordította, ugyancsak óréa vonatkozólag helytelen megállapítás, hogy a „*Systema philosophiae criticae*“-ban „Kant rendszerének ismertetésébe kezd“, minthogy Márton István e műve Krug művének rövidített fordítása (*System der theor. Philosophie*). Az sem helyes, amit *Budai Ferencről* ír; hiszen ismeretes, hogy a „*Rosta*“ fordítás, s a mű igazában Márton István ellen támad szenvedélyesen, s a műnek csak e részei erednek Budai Ferentől. *Tarczy Lajos* „elnémítási“-t illetőleg is kimutattam egy cikkemben (Dunántúli Prot. Lap, 1931. Hegel), hogy az „egyházi hatóság“, a kerületi közgyűlés nem tett mást, mint hogy a filozófia tanítását a matematika-fizikától elválasztotta, és Czibor Ferencre bízta, Tarczy pedig a matematika-fizika tanára maradt. A magyar pedagógia főbb képviselői közt helyénvaló lett volna *Imre Sándor* megemlítése is.

E megjegyzésekből látható, hogy Kecskés műve nem egy helyen hézagos vagy pontatlan: mi a magunk részéről éppen a protestáns bölcseleket illető néhány pontatlanságra és hiányra mutatunk rá.

Megjegyzésünk volna a történet „tárgyi és alanyi“ értelmére vonatkozólag is. Ez a különbségtétel német eredetű, a német tudomány beszél „objektive und subjektive Geschichte“-ről. Nálunk erre nincs szükség, mivel kitűnő eszköz áll rendelkezésünkre a „történet“ és „történelem“ szavakban: a történet maga az események, folyamatok sorozata, a történelem pedig az, amit az értelem, a tudomány a történetből megállapít. Kecskés mindkét szót differenciálatlanul használja, ami nem szolgál tárgyalása előnyére. Az első fejezetben levő *Windelband* referátum sem mondható egészen sikerültnek: a bölceleti rendszerek „ok-sági“ összefüggése helyett csak benső, értelmi összefüggésről beszélhetünk (*die innere Notwendigkeit der Gedanken*); s az, amit a 7. lapon *Hegelre* vonatkozólag olvasunk, mely szerint a történetben „a rendszerek a logikai kategóriáknak megfelelő sorrendben következnek egymásután“, helytelenül adja vissza *Windelbandnak* idevágó megjegyzéseit (*Lehrbuch* 6. Auflage 9.).

A filozófia fogalmát illetőleg is bizonyos ingadozás állapítható meg Kecskésnél: a filozófia célja egyszer a világtörvény, a végső okok kutatása, másszor az, hogy „a tudományos kutatás számára oly elveket állapítson meg, melyek a tapasztalat előfeltételei, melyek objektív és egyetemes érvényüknél fogva minden tudománynak, sőt a gyakorlati tájékozódásnak is biztos alapját képezhetik“ (484. l.). A filozófia így egyrészt okok, másrészt rációk keresése: e kettős feladat azzal kerül közös nevezőre, hogy a kauzák és rációk végül is ugyanazok.

Szerzőnk előadásmódja világos, de jelzői nem egyszer túltömöttek, s olykor két sorra is elnyúlnak. Akadnak stílus-szeplők is, mint pl. ez a mondat: „Az ember és a természet minden *egyéb egyede egyet képeznek*“ (39. l.).

Trócsányi Dezső.

Pleidell Ambrus: A magyar várostörténet első fejezete. Századok LXVIII. (1934) évf. 1—44., 158—200. és 276—313. l.

A Dunamedence politikai, gazdasági és kulturális összeomlását követő évek folyamán jelent meg a legkiválóbb bécsi történetészprofesszornak, Dopsch Alfonznak azóta már világhírűvé vált munkája, *Die wirtschaftlichen und sozialen Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung*. Bizonytalan kezdeményezések és elszórt részlettanulmányok után Dopsch foglalta először rendszerbe azokat a bizonyítékokat, amelyek a római civilizáció megszakíthatlan továbbélése mellett szólnak Európában. A kultúra

pusztulásától rettegő háborús lélek egyik legszebb tudományos megnyilatkozása volt e munka. Talán éppen Dopsch művének ösztönző hatása alatt, mindenesetre azonos lelki talajból nőtt ki a Klebelsberg-féle tantervi reformnak az az intézkedése, mely a történettanítás időbeosztásában hozott lényeges változást. Addig például az ókori történet tanítását a nyugatrómai birodalom politikai bukásával fejezték be s a következő osztályba lépő tanulók lelkében a virágzó római civilizáció s általában az antik kultúra nyomtalan megsemmisülésének képe rögződött meg, amikor több órán át foglalkoztak az egymás után előretörő barbár népek történetével s a nyomukban járó pusztulással. Ma már a jó császárok korának ismertetésével szakítja meg a tanár a tárgyalás fonalát, hogy a következő esztendő studiumai a császári Róma kereskedelmi és gyakran civilizációterjesztő érintkezéseinek bemutatásával kezdődjenek. A világháború után felnőtt ifjúság kultúrpresszimista felfogását nagyon erősítette az, hogy maga körül csak romokat látott és fülében állandóan az újrakezdés, a teljes újjáépítés jelszavai csengtek. A régi történetiszemlélet az emberiség életének ú. n. katasztrófáit és szakadékait még mestersegesen is mélyítette. A reform óta kikerült legfiatalabbak tudják, hogy a történet nem ismeri a teljes megsemmisülést, a mindent előlről kezdést, csak régi formáknak észrevétlen újjáformálását, a radikálisan elvetett hagyományoknak a tudat küszöbe alatt továbbható történetalakító erejét. Meggyőződésüként él bennük, hogy a kultúrával szemben az erőszak a leggyengébb fegyver, merő erőtlenség, hogy nincsen halál, csak szüntelenül megújuló élet.

Efféle gondolatokat ébreszt Pleidellnek a Századok legutóbbi számában befejezett, nagy tanulmánya *a magyar várostörténet kezdeteiről*. A magyar történettudomány számára mindezideig csak megközelített, de meg nem oldott probléma volt a magyar városi élet kialakulásának kérdése. A középiskolai tankönyvek is szólnak IV. Béla városalapító tevékenységéről, beszélnek a korábbi német és olasz telepesekről is, de — híven a tudomány álláspontjához — megnyugtató választ az első városok eredetére nem tudnak adni. IV. Béla városalapító tevékenységét sokan azzal magyarázzák, hogy a tatárjárás viharait csupán az a néhány város élvén túl, melynek házai nem fából és rőzséből épültek, az országot a megerősített városok egész sorával kívánta egy újabb veszedelemmel szemben felvértezni. Kétségtelen bizonyítékaink vannak arra, hogy ezek a téglából és kőből épült városok már Szent István alatt, sőt az ő uralkodását megelőző időben is fennállottak, akkor tehát, amikor a nyugati városlakó népek bevándorlása jóformán meg sem kezdődött.

A XIII. század előtt a magyarság még nem érte el a fejlő-

désnek azt a fokát, amelyen a település kevésbé helyhez kötött formáit, a fejlett kereskedelmet, ipart és némileg függetlenebb jogéletet feltételező városlakással váltotta volna fel. Az első magyarországi városok megalapítói sem a németek, vagy olaszok, sem pedig magyarok nem lehettek. Eredetük kérdését vizsgálva, a honfoglalást megelőző időkbe kell visszamennünk. Pleidell e helyes kiindulópontból kezdve fejtegetéseit, megállapítja, hogy a magyarság megtelepedése előtt a Középduna medencéjében soha más városalapító nép, mint a római nem lakott. Óbuda, Esztergom, Székesfehérvár, Veszprém, Szombathely, Sopron, Pécs és Zágráb helyén, a dunai limes-vonal alatt, Pannoniában a római városi életnek, jelentőségében ugyan igen különböző, de minden kétséget kizáró bizonyítékai maradtak reánk. Ma már tudjuk azt is, hogy a népvándorlás korának a magyar honfoglalás előtti, több, mint félezer éve nem a szakadatlan fegyverzaj, hanem gyakran a békés szerződéskötések jegyében folyt le. (A barbárok békésen engedték át egymásnak országaikat továbbvonulásukkor.) A keszthelyvidéki sírmezőkön egymás közelében nyugvó római és barbár halottak, a római ötvösműhelyekből kikerült római és barbár ékszerek, a pannoniai keresztyénségről szóló tudósítások (egészen a IX. századig) s az a körülmény, hogy több dunántúli városnak belső területe a valaha ott állott római telepeknek is középpontja volt, mind a mellett szólnak, hogy a római civilizáció — újabb színekkel gazdagodva — megszakítás nélkül tovább élt a honfoglalásig. Anonymus Romanusai épúgy valóban rómaiak, vagy romanizált népek voltak, mint a Dunától olasz, latin nevű telepesei és Esztergom latin városának lakossága. A Dunamedence Kelet- és Nyugat-Európa kereskedelmét közvetítő koraközépkori szerepének szép rajzával fejezi be Pleidell tanulmányát, melynek végső konkluziója az, hogy a népvándorlás idején sem szünetelő, sőt a magyarok keletről hozott összeköttetéseivel új életre kapó kereskedelem „a szűkre szorított római eredetű városok életerejét felduzzasztotta”. A XIII. század végére azután a magyar lakosság kulturális fejlődése annyira előrehaladt, hogy a római és magyar telepek egybeolvadásának mi sem állott már útjában.

Azok, akik a történelemtől mást nem szoktak várni és követelni, mint hogy nemzetüknek műveltségbeli, vagy politikai felsőbbrendűségét igazolja, bizonyára felemelő érzéssel teszik le Pleidell munkáját. A mai Európa alapja a római civilizáció, melynek — e munka nyomán elmondhatjuk — nem másod-, vagy harmadrendű részesei vagyunk, hanem majdnem olyan erős szálak fűznek hozzá, mint a nyugati vezető népeket. Nemcsak a római kultúra közvetlen örökösei vagyunk, de e kultúra ősi viselőihez bennünket a vér kötelékei is odakapcsolnak. Szinte szédítő

perspektívákat nyit meg e dolgozat a további kutatások számára is. Itt nincs helye számbavenni azokat a feladatokat, melyek Pleidell eredményei nyomán a magyar történettudományra hárulnak a magyar királyság kivált első három századának a római kontinuitás szempontjából való újraértékelése tekintetében.

Egyelőre azonban meg kell várnunk — mint Pleidell is jelzi — első sorban az archaeologia újabb eredményeit. Következtéseinkkel most még nem szabad nagyon messze mennünk, mert bármily széleskörű adatgyűjtés alapján s a laikus számára alig követhető rekonstruáló erővel eleveníti is fel a szerző e régmúlt századokat, nem hallgathatjuk el, hogy a bizonyító adatok sora gyakran hiányos. Kivált akkor tűnik ez ki, ha az egyes városokra vonatkozó emlékeket és forráshelyeket próbáljuk magunknak egybeállítani. Pleidell a pannoniai fejlődést — nagyon helyesen — beállította a vele szoros kapcsolatban álló nyugati kultúrkör fejlődésébe. Az adatok hiányát így nyugodtan alkalmazható analógiákkal sikerült pótolnia. De, ha az imént említett módon, egy-egy várost kiszakítva vesszünk vizsgálat alá, látnunk kell, hogy míg egyiknél a római korra vannak ugyan szép számmal adataink, a népvándorlás alatt ezek gyérebbekké válnak s a városnak a honfoglalás korában való kétségtelen fennállására már alig-alig akad bizonyíték; más esetben meg éppen az tűnik ki, hogy az Árpádkorban virágzó város helyén a római időkben még egy jelentéktelenebb község létezése is nehezen mutatható ki.

Az előbbi néhány bíráló megjegyzés éppenséggel nincs kritikának szánva (az említett hiányosság a legkevesébbé sem Pleidell hibája). Céljuk csupán az, hogy a túlságosan merész következtetések levonásától, melyre e meglepő eredményekben gazdag tanulmány nagyon csábítana, mindenkit előre óvjunk. Talán még lesz alkalmunk, hogy illetékesebb helyen ellenőrizzük Pleidell eredményeinek helytálló voltát és különösen azt, hogy a pannoniai városi élet, vagy néhány római város kontinuitásáról beszélhetünk-e csupán?

De addig is mindenesetre feltehetjük, hogy a történettudomány végső álláspontja e kérdésben nem fog jelentékenyen eltérni a szerző felfogásától. Kívánatos is volna, hogy már most igazoltnak tekinthető eredményei mielőbb átmenjenek a műveltségünket továbbplántáló középiskolába. Bevezető sorainkban jelzett, világnézetformáló hivatásának betöltésében, melyre soha nagyobb szükségünk nem volt, mint ma, a fentebb ismertett munka felbecsülhetetlen segítségét fog nyújtani.

Kring Miklós

Bohuniczky Szefi: Szegény ember. (Regény. Révai kiadás, 1935)

A kompozíció egyszerű, de határozott vonalú s drámai is lehetett volna, ha a szerző nem zilálja szét indokolatlan és fölösleges betoldásokkal. Alighogy a mese megindul, már félbe is szakad, bőkézzel mért ismertetést kapunk a kocsisok, aztán a mákot kapáló asszonyok életbölcseiségéről s még ráadást is e váratlan és nem kívánt ajándékhoz, egy ifjú legény kalandját a gróffal, amely után végre az elbeszélés csendes mozdulattal visszazötyten az eredeti kerékvágásba s hirtelen lebonyolódik. A fölöslegesen beékelt részek valósággal elrejtik, valósággal fölismerhetetlenné teszik a kompozíciót, de ami biztos az biztos, a szerző még egy sereg leírást is ültetett rá, olyan gonddal és lelkiismeretességgel, hogy teljesen nyoma veszett s ha valaki mégis kíváncsi, hogy merre van, kénytelen ásatásokat alkalmazni. Egyszóval a szerző minden eszközt megragadott, hogy ami magától értetődő drámaiságot nyújtott a kompozíció, azt elsikkassza. Fáradozásait siker koronázta.

Gábor, Korotnay gróf fiatal kocsisa, feleségül akarja venni Nanit, a csordás lányát és saját birtokán, szabad emberként élni vele. A faluban parcelláznak; Gábornak van egy tehene, mely a közeljövőben megellik; a borjú árát szánta földvétele. A szerelem és a birtok, ez a két érzés alkotja Gábor egész lelkivilágát. Az aratóünnepélyen ezen a két érzésen keresztül éri, csaknem egyszerre két végzetes csapás. A csordás lánya, aki vele szemben mindig hetyke, kötekedő és szeszélyes volt, a gróffal táncolva, egészen ellágyul a gyönyörűségtől, az öntudatlan odaadástól. Az ünnepélyt riadalom zavarja meg, pillanatok alatt elterjedt a hír, hogy az őrizetlenül maradt csorda a lucernásba ment s a tehének egyrésze föl is fújódott már, köztük a Gáboré is. A két álom egyszerre omlik össze. A gróf hívatja Gábort, levelet akar küldeni vele Kaposvárra. Háttal a kocsisnak ül íróasztalánál és ír, Gábor ráveti magát és megfojtja. Ez a kompozíció önmagában is szép, de a szerzőnek, csak kigondolni, megírni már nem jutott ereje.

Bohuniczky mondatai nadrágban járnak s csak egyik-másik nadrágból villan ki, hogy úgy mondjam, a lóláb. Nyelvében erő és plasztikum van. Ahol nem pazarolja bölcsekedésre s helytöltő, bár gyakran szép, leírásokra a papirost, ott gyors ütemben, zökkenő nélkül ír. Éles képeket használ: — „derékben meglazult öregúr volt az egyik, a birtok tisztartója“, vagy „kis szellő mozgatta az ágat, apró zajjal, mint a szívverés“. Máshol elborzasztó magyartalanságokra bukkanunk: — „meggyütt az ész“, mondja ahelyett, hogy meggyütt az eszem, „haja csapzottan tapadt a koponyára“, ahelyett, hogy csapzottan tapadt koponyájára, a lovak

Kritikai Szemle

megrázzák a „sörényt“, az ember „verítéket“ törül, vakarja a „tar-kót“ s hasonló szülemények egész hadserege.

Alakjai közül legsikerültebb Gábor öreg édesanyja. Ezt a esunya, száradt, konok, síránkozó és fukar vénasszonyt testi és lelki oldaláról egyforma befejezettséggel jeleníti meg. Gáborban, Naniban és különösen a grófban már egyre-másra találkozunk konvencionális vonásokkal, s ezektől az út fokozatosan süllyed a makulátlanul konvencionális öreg kocsis, András, a böles és hig-gadt paraszt világszerte agyonkoptatott alakjáig, melyben már szemernyi eredetiség és közvetlen megfigyelés sincs.

Kolozsvári G. Emil

Vajthó László: Magyar Irodalmi Ritkaságok 28—34. sz.

Kevés olyan vállalkozás van a magyar irodalmi és tudomá-nyos életben, amely annyira szívéhez nőtt volna mindenkinek, mint ez a Vajthó László szerkesztésében megjelenő sorozat. Ezek a füg-gén egymást követő könyvecskek a multnak különös, eleven, szere-tetreméltó, magukkal ragadó szellemeiként keresnek fel bennünket és mindenikük valami olyat hoz magával, ami nemcsak tudós ta-nultságunkat gyarapítja, hanem egy-két órára, míg lapjaikat for-gatjuk, az irodalmi élmény friss meglepetésével is eltölt. Nem ismerünk alkalmasabb formát a multak irodalmának friss jelenné varázsolására, mint Vajthó László vállalkozását. A könyvecskek már külső megjelenésükben is ellenmondanak minden fontosko-dásnak és pusztá tudományos érdeklődésnek, s az a tény, hogy diá-kok, fiatal emberek adják ki őket, — akik cselekedetükkel annak ad-ják tanújelét, hogy ezek az „öreg írások“ laikus érdeklődést is fel-kelhetnek, — minden olvasót megejtő különös varázst kölcsönöz nekik. Még az a „rendszer telenség“ is, melyben a legkülönbözőbb korbelt művek követik egymást a sorozatban, még az is rokonszen-ves, mert egyrészt a fiatal kiadók kedvesen kapkodó mohóságát szimbolizálja, másrészt felkelti azt a gondolatot, hogy íme meny-nyire jelentéktelenné válik a régiség mérve a valódi irodalmi ér-deklődés előtt.

A legújabb hét kötetet is ez a változatosság jellemzi. *A 28. kö-tetben* a debreceni református gimnazisták és a Dóczy-leánygimnázium tanulói adták ki Horvát István magyar irodalomtörténeté-
netét Pap Károly egyetemi tanár gondozásában. A kéziratnak még az az érdekessége is megvan, hogy annak idején, 1832-ben Pauler Tivadar jegyezte fel Horvát István egyetemi előadásai nyomán. A különö magyar tudóst teljes eredetiségében reprezentálja ez a könyvecske; furcsa etimologizálásaitól kezdve, melyek azt hivatot-tak igazolni, hogy a magyar a legősibb faj, nyelvét a világ kezdete óta beszélték, s hogy minden nevezetes nemzet és történeti személy

magyar volt, egészen addig a különös irodalomtörténeti szempontig, amelyből teljesen hiányzik a valódi irodalomszemléleti elem, egyéniségének minden vonása benne van. *A 29. kötet* a legigényesebb. Ezt az V. kerületi Berzsényi Dániel-reálgimnázium tanulói adták ki, annak a gimnáziumnak az ifjúsága, amely az egész sorozatot megindította 1929-ben. A kötet „Magyar reneszánsz írók” címen anthologia a legjelesebb magyar humanisták műveiből, — ha az eredeti latin nyelvű, akkor a kiadás párhuzamosan közli az eredeti szöveget és a magyar fordítást. A kiadást Kardos Tibor gondozta, a magyar humanizmus kitűnő kutatója, ő látta el gondos jegyzetekkel és bevezető tanulmánnyal, mely külön, bővebb tárgyalásra volna méltó. Végső megállapítása az, hogy ugyanakkor, amikor Magyarország reális nagysága elhanyaglott, a XVI. század fordulóján, a humanizmus által előkészítve megszületett az irodalomban a „virtuális Magyarország”, középpontjában Mátyás király legendájával, mely a nemzeti öntudatot és kultúrát virágozta ki, s mely legyőzhetetlen volt. Ennek az igen komoly alapokon felépített elméletnek mai állapotunk szomorú aktualitást is ad. Csupán a magyarországi renaissance-irodalom felső korhatárának megvonása körül vannak aggályaink Kardos Tiborral szemben, erre a vitára azonban itt nincsen hely. Csak azt kell kereken kétségbe vonnunk, hogy Zrinyi, ez a tipikus barokk egyéniség, odaszámítható lenne a humanizmushoz. *A 30. kötetben* Greguss Agostnak a Pesti Napló 1853—54. évfolyamai „Jeles íróink csarnoka” című rovatában megjelent esszéit adja ki Mellinger Kamilla „Írói arcképek” címen. Ezek az arcképek, valljuk meg, jellemzőbbek írójuk jellemére, szemléletére, melyben bizony igen kevés volt a valódi esztétikai érzékenység, mint az ábrázoltakra. Greguss szempontjai arra sem alkalmasak, hogy helytálló értékítéleteket formálhasson. *A 31. kötetben* Evva Gabriella tanítványaival a magyar nőnevelés úttörő munkásának néhány írását adta ki, „Karacs Ferencné Takács Éva válogatott munkái” cím alatt. Karacs Ferenc, a korában nevezetes rézmetsző és felesége, az első magyar írónők egyike, fontos alakjai voltak a múlt század első évtizedei pesti irodalmi életének, — Kátóna is náluk írta a Bánk bánt, — s Evva Gabriella igen jól tette, hogy Karacsnéról írt nagyobb tanulmánya mellett most ezekben a szemelvényekben és az eléjük írt finom bevezetőben is feltámasztotta alakjukat. Az utóbbi számok legkedvesebbike azonban a *32. kötet*, mely Verseghy Ferenc remek komikus époszát, a Rikóti Mátyást tartalmazza. Szülővárosának, Szolnoknak gimnáziumi és felsőkereskedelmi iskolai ifjúsága hódolt a költő emlékének, művének eme új kiadásával. Az olvasónak pedig valódi, friss élvezetet szereztek. Mert Verseghy költeményén semmi avatagság nem érzik, eleven szórakozást, őszinte vidámságot, élvezetet kelt, távolról sem csak irodalomtörténelmi érdeklődést. Emellett természetesen külön

Kritikai Szemle

ize-sava az, ami kortörténeti elem benne. És itt nemesak külsőségekre gondolunk, — bár van-e bájosabb annál, mint mikor a szereplők Mozart Varázsfuvolájának dallamaival vallanak szerelmet (s az áriákat kottával együtt közli Verseghy); vagy ott van Rikóti programzenei kísérlete, — hanem arra a mély tanulságra, hogy a költemény szellemében megfigyelhetjük, mint bontakozik ki a nacionalizmus, a „nemzeti iskola“ a felvilágosodás természetességi mozgalmából. Ez a verses elbeszélés is meggyőzhet bennünket afelől, hogy mily sok tennivalója van a megújhodott magyar irodalomtörténelemnek. *A 33. kötet* két emberöltővel későbbi korszékot mutat. Vachott Sándorné „Rajzok a múltból“ című emlékirataiból ad itt szemelvényeket a Baár-Madas leányliceum önképzőköre. Negyvennyolc és negyvenkilenc légkörében egy finom, érzékeny és nemes nőalakot ismerünk meg, kiből nem hiányzott a friss és éles megfigyelőképesség, s értett a kifejezés, megjelenítés művészetéhez. Végül *a 34. kötetben* a szegedi Bethlen Gábor Kör ifjúsága ad szemelvényeket hat régi szegedi születésű író műveiből, Szegedi Kis Istvántól Dugonicsig, s ezzel egy újfajta anthológiát kezdeményez a sorozatban, melynek további köteteit türelmetlenül várjuk.

Joó Tibor

Papp Ferenc: A református keresztyén pedagógia alapelvei. A Ref. Tanáregyesület 1934. évi közgyűlésén elhangzott előadás. Debrecen, Városi Nyomda. 16 l.

E gondolatébresztő előadás Kálvinból indul ki. Ő nevelési célul a *sapiens atque eloquens pietast* tűzte ki: s ez a régi református kollégium törekvése is. Ma is, az egységes tanterv mellett is van különbség katolikus és református és református vagy ágostai evangélikus intézetek között. Vizsgálja, hogy mi a református iskolák sajátossága, s megállapítja, hogy a hit által üdvözülés gondolata fonalán a református nevelés a gyermeket Isten képére akarja formálni, szolgálatára nevelni. Magaépítő munkára szoktat, s végcélja erkölcsi autonómiák nevelése, egyéniségek etizálása, jellemalkotás. Cromwell, Tisza példáján, a Peer Gynt költői megnyilatkozásán mutatja a sáfárkodás felelősségének gondolatát.

Bánkúti Dezső

Bródy Sándor legszebb írásai. (Budapest, 1935. Athenaeum-kiadás.)

Hatvany Lajos, aki ezt a tanulságos könyvet összeállította, a bevezetésben arra a kérdésre felel, miképpen történt, hogy a magyar közönség a valamikor annyira kedvelt Bródy Sándort elfelejtette. E felelet szerinte magából a magyar írói sorsból adó-

dik, melyet a korlátokat emelő magyar élet csonkít meg és tesz töredékessé. E magyarázat, melyet támadni vagy védeni egyaránt értelmetlen vállalkozás, nem is annyira Bródy irodalmi sorsának adja meg nyitját. Utal személyes mult-nosztalgiára, mely e gondaldal készült és minden köszönetet megérdemlő kötet mögött lappang.

Tanulságos kötet. Bár az időrend nincsen megtartva, a művek egymásutája így is érvényrejuttat bizonyos igen jó értelemben vett „tanáros“, instruktív célzatot. A csoportosítások jelzik témák megszületését, alakulását, néha azonnali halálát, a stíl variánsait, a morális célkitűzések magabízó felszökkenéseit és kedvetlen bukdácsolásait. A gyűjtemény ugyan nem valami írói fejlődésrajz illusztrációja, de elegendő alkalom, hogy az olvasó Bródy-nak a fejlődés időleges mozdulataitól függetlenített írói vonásaira ráismerhessen.

Hatvany bevezető tanulmánya Bródy arcát az írói és emberi halódás pillanataiban szilárdítja meg. Alapja pedig az igazságtalanul félreállított, töredékben maradt, önvallomásszerű Rembrandt-regény. Bármennyire szuggesztív is e rajz, minket inkább az írói pálya első két-két és fél évtizedének munkája érdekel. Talán ez az idő volt az a teljesség, melyben az írói szándék a legszabadabban indulhatott önmaga megvalósítása felé.

A kötet novellái és tárcái azt sejtetik, hogy Bródy a 70—80-as évek elkésett próza-romantikájának talajából nőtt ki. E romantika egyszerre tartalmazott népszerűség-célzatot és fölényes morált. E hagyományban Bródy, az egyéni temperamentumtól tágitott és erősített keretekben, mindvégig megmaradt. Kifejezői azok a Bródy-san megfogalmazott „érdekes“ emberek, kiknek irodalmi súlyát az élet robusztus kívánságai adják össze, részletvonásaik pedig az írói önarckép, majd általában a művész ideálképében találkoznak. Ez a tágitás és erősítés jelentkezik akkor is, midőn az annak idején való legegényibb vívmány, a kisembert ábrázoló látás kezdi meg a maga útját egy még ma is bizonytalan fogalmazású magyar naturalizmus jegyében. A kisember is romantikus magaslatra nő, fel a tragédia közelségébe s ebből a növelésből irodalmi formaként létrejön a fény és árny, a fölény és érzelmi felolvadás túlságosan is tudatos eszközeivel dolgozó próza-ballada, a Bródy-novella.

A kivitelnek legalább időnkénti egységéért négy hang küzdött Bródy prózájában. Az első irodalmi örökségnek is tekinthető és a kötet 1884-ből való novellája eléggé illusztrálja. Játékosan tárgyilagossággal hang ez, mely elaprózásokkal, lassú felé lépegetésekkel, az olvasóra pillantó kerületésekkel igyekszik célja, a hatás felé. Egy-egy magasról hozott hasonlat s a régiségből kiemelt, az elbeszélőtől az olvasóig terjedő távolságot

tudatosan kimérő, avult szóalakov adják ennek humorát és páto-szát. Lényegében a magyar anekdóta-stíl ez: novella-irodalmunk áldása és átka. Bródynál a későbbi művekben elhalkul, de végig megmarad a szabadjárá engedett stílus lazulásaiban. A másik egy új mese-hang, az új hatásokat kereső (szimbolizmus?) városi író mese-mímélése. Hogy ez mikép tudott találkozni Bródy maga által is sokat emlegetett realitás-igényeivel, az, mint sok egyéb-ben is, szerencse dolga volt. Az első lépések (Mese a fehérhajú Domoszlainéről, Mese a tulipánról) nyers egymásmellettisége után tanui lehetünk e stíl destrualásának (A bankár és a cipő), hogy aztán A gyémántpitykés ember-ben oly teljességre jusson, mely ezt a novellát a magyar próza legjobb termése közé emeli. Mese és valóság stíljátékát később már csak néhány hirtelen készült tárca örzi töredékesen. A harmadik a tényállás felvevésének, a száraz leletezésnek a hangja, a következetesnek mondott naturalizmus e negatív alanyisága, Bródy kisember-novelláinak nagyjában állandó írás-modora. Mindaz a morális járulék, mely Bródy naturalizmusát a közösség ügyeihez kapcsolta, ezen a hangon találta meg a maga kifejezését. A Két munkás c. novella itt a legjelentősebb példák közé tartozik. A negyedik hang Bródy legsajátabb és legmélyebb ösztöneiből eredt. Élt az első írói lépésektől kezdve, sőt gyakran mindent elnyomóvá erősödött. Emberek, helyzetek, jelenetek kényelmes végigélvezése és végigizlése ez, és pedig nemcsak a fogható valóság és az emberi animálítás, hanem a belső történések mozzanatainak keresztül is. A látványban, az érzékelésben való elgyönyörködés azonban (a vakság, mint természetes ellen-oldal egyike Bródy gyakori témáinak) nem szervező erő. Ép kompozíció azokban a kevészámú pillanatokban jött létre, amikor a látó és élvező író testi jelenléte tudta keretezni a kedvtelés szeszélyeinek engedelmeskedő s állandó ingadozásban levő mondanivalót. Amint ez a valóságos vagy szimbolikus jelenlét-érzet ellankadt, nem volt erő, mely egyenesben tudta tartani az írói szándékot.

Látásának, érzékelésének fogékonysága adta írói öntudatát, nem egyszer gögjét. Ez a látás tudatta vele már írói pályája lát-szólagos tetőpontján azt a távolságot, mely ösztön és alkotás között tátongott. Írói sors, élet és elfeledtetés kérdései elébe álltak már népszerűsége idején. Az idő szokatlan kegyetlenséggel végezte el a rostálást. Hatvany Lajos gyűjteménye első kísérlet arra, hogy ezt a műveletet igazságos korlátok közé szorítsa és új életre keltsen műveket, melyek a továbbélésre valóban érdemesek.

Kerecsényi Dezső

Szentkuthy Miklós: Az egyetlen metafora felé. (Budapest, 1935. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.)

Második könyv, amely nem azért született, hogy az elsőt továbbvigye, sem tartalomban, sem formában, legfeljebb, hogy összegyűjtse, ami az elsőből különösebb kényszerítő ok nélkül kiszorult. Talán később íródott, de az időnek itt csak mechanikus szerepe volt, nem érlelt, nem változtatott, a göresös birkózás témával („vad, abszolút *imitáció*“), programmal („lényegesen: abszolút és szakadatlan *intenzitás*-igény és örök *forma*-igény“), modorral („az én írásaim egyelőre a kaktusz-kategóriába tartoznak“) kísértetiesen a régi; meglepetéstelen ismétlése ugyanazoknak a meglepő gesztusoknak. Örök-egy mondanivaló? Akkor valljuk be érzésünket: kicsit kevés. A jelenségek gazdagabbak, mint az ő jegyzéke, a nyelv bujább, mint a stílusa, az élet titokzatosabb, mint az ösztönei. Metaforákkal ostromolja a világot; tudjuk, hogy minden hasonlat sántít.

Mégis, amiért elítéljük, azért kell megcsodálnunk is; az eszelős rohamazásért, a túlméretezett igényekért, a szinte vallásos erőfeszítésért. Annál inkább, mert lobogásában alig van öröm; olyan elgyötört az, mint az áramkörbe került testé. A romantikusokénál kínzóbb szenvedély az övé; azokat, ha más nem, a vágyódás fájdalomla kielégíti, vagy a felidézett tündéri víziók. Percnyi kielégüléseit, a látvány békéjét ő kezdetben éli át, nem mint eredményt, hanem mint kiindulást, hogy azután behulljon a fogalmazás kényszerébe, ami nála a céltől független, vakon önállósult processzus és az eszmény utáni vágyódásnak se ismerje meg igazi, léleketöltő érzéssé nőtt fájdalmát, csak a bolygatott idegek kínos viszolygását. Hősiessége a valóság iránti hálából fakad, nem a mű iránti kötelességérzésből, a saját zsúfoltságát többre tartja, mint azt, amit fel tud idézni, ugyanakkor azonban elégtelenségérzés szégyeníti meg, romantikus önérzetéből hiányzik a vígasztaló romantika.

Kedvező ez a hasadt lélekállapot az alkotásra? Egy fajtájára bizonyára igen: a beszédre. Szentkuthy művei (ahogy azt áttekinthető gondolatgyűjteménye még jobban elárulja, mint regénydzsungelje) egyelőre kibeszélő írások, amelyeknél alig van különbség, hogy élőszóval zuhognak le vagy véletlenül papírra vetődtek. A fiatalemberek lázas, mindenható, végtelen beszélgetései, amelyek egyébként nyomtalanul szoktak eltűnni, öltöztek bennük maradandó formába, torlódó érveikkel, a tipikus visszaszívásokkal, tudatmegoszlással (oly tisztán látják mindennek az ellenkezőjét is!). végső magyarázatokkal és őrjöngő elemzéssel, mámorral és utólagos esőmmörrel, az ifjúság testetlen orgiái. A beszélgetés az a jólismert „prae“, amelyen mindnyájan keresztülmentünk, kétségbeesve, hogy az elpazarolt tüzijátékból semmi

sem marad fenn. Az alkotni kezdés azután egyszerre jelentette az öregedést és a tüzijáték kihunyását; minden írás szürkébb a beszéd bíboránál. Irtunk és elvesztettük az uralmat a világ felett.

Ime valaki, aki ragaszkodik a hatalmához és e felelőtlen beszédet átmenti a felelős írásba; nem kell-e őt, mint újítót ünnepelni? Sajnos, az írás bosszút áll; nincs élesebb műfaji különbség, mint a beszélt és az írott forma között. Már az egyszerű fokon is, ahol az élőbeszéd „közvetlenségét“ akarják fényképezni egyes regényírók. Halott, fakó hang az eredmény; a legmesterkétebb írói eszközökre van szükség, hogy a közvetlenség a papíron előálljon. A színpadi malacsivításban megbukik az élő malac. Még kevésbé hat a beszéd káosza az átírásban; nagyon rendezett és kiszámított stílus legyen az, amely meg tud döbbsenteni rejtélyes mélységeivel. Irni kell tudni — ez alól úgylátszik nincs kibuvó.

Szentkuthy bámulatosan gazdag nyersanyagának erre az írástudásra van szüksége. Több lehetőség áll előtte; a higgadó formával elveszti az ingerlékenységet, feszültséget, érzéket, ideget, intellektus paroxizmusát, amely legfőbb értéke, újsága és jönnek az átlagmunkák. Vagy sikerül a belső anarchiát a forma erejével ránk kényszeríteni és megszületik a remekmű. Vagy — megmarad e prae.

Halász Gábor

Berczely A. Károly: A lángész. Mitosz. Prometheus kiadása Szeged.

Valamely költői témának a metafizika világába való emelése látszólag nagy előnnyel jár. A végtelenben a költő egészen szabadon csapong, mert ha a tapasztalati világot elhagyjuk — amint Kant mondja — akkor egy dolgról biztosak lehetünk, t. i. hogy tapasztalattal bennünket senki meg nem cáfol. Ha ez a megállapítás érvényes a tudományokra, mennyivel inkább a költészetre. A költészet lényege maga is misztikum; ha ehhez aztán a feldolgozásra kerülő tárgy is misztikus, akkor a költő bátran „költhet“, és ember legyen, aki munkájában az ihlet vízióit az írói önkénytől el tudja határolni.

És mégis — egy költői témának a metafizikumba beágyazása a legnehezebb és csak egészen kivételes szellemeknek való feladat. Az ilyen műveknek ránk irányuló hatásában középút nincs. Vagy megérezzük belőlük a felénk áradó világintelligenciát, amely a mindenség rejtélyes és teljes összefüggésének, egységének *kozmosz*us képzetét sejteti meg, vagy nevetséges képzetek kelnek bennünk, éppen ott, ahol az író áhítatot és eszmélkedést akart kelteni.

Berczely művénél az utóbbi történt. A téma alapja egy

furcsa antievolúciós elmélet. A lelkek — akárcsak az ős buddhista mitosz szerint — örök körforgásban vannak a földi és túlvilági élet között. A zseni ellen összefog minden élő, mert ez tökéletessé tenné az emberi nemet, amely elérve a végcélt, elpusztulna. Véletlen elnézés folytán azonban a zseni mégis lejön a földre, megszületik. Huszonöt évet tölt itt. Mindenkinék teher a jelenléte, üldözik, hátraszorítják. Végre visszamegy a nihil birodalmába, általános megkönnyebbülésére a szorongatott világnak.

A kivitel túlméretezett. Azt, hogy a kiváló szellemeket a szervezett közepszerűség igyekszik az érvényesüléstől visszaszorítani, be lehetett volna mutatni a földi régiókban is, mégpedig sokkal meggyőzőbben, mint így. Az egész első felvonás és az ötödiknek második része felesleges, Ezek a részek költői szempontból is a legszerencsétlenebbek. A túlvilág küszöbére, a születés és enyészet misztikus, félelmes birodalmába vezetik az olvasót; de amikor ott vagyunk, akkor a lét sejtelmes titkainak feltárása helyett ötletek és szellemes mondások, félelmes szimbolumok erdeje helyett írói önkény fogad bennünket.

A mű középpontja a zseni, e körül forog minden. Egy titánt várunk, és várhatunk joggal, hiszen a zseni a szellem őseroje. Az égi hangok is hirdetik, milyen iszonyú csapás a világra, hogy megszülethetett. A környezete is, ő maga is hangoztatja, milyen szorongás és félelem forrása ő az emberiség számára. Ezután egész joggal várhatjuk, hogy amikor ez a félelmes erő össze fog csapni az ellene megszervezkedett világgal, valóságos isteni színjáték fog átdübörögni a megrendült olvasó képzetén. Ennek éppen ellenkezője történik. Hegedüs Péter bánatos és passzív alak. Egy kis furcsa egyetemi hallgatófélét látunk, aki igazán nem mondható impozáns jelenségnek, sőt még hús-vér embernek sem. Hogy a felkínálkozó szép és elegáns kurtizánt hidegvérrel visszautasítja, még hagyján. De amikor egy tiszta, önfeláldozó nő közeledik felé és szerelmes szavakkal igyekszik őt megindítani az életharc útján, ez a huszonöt éves fiatalember akkor is legfeljebb egy-két borongós axiómával reagál; mozdulni azonban nem mozdul, mert nem engedi a metafizikai elmélet kolonca, amelyet az író még a túlvilágon hőse nyakába akasztott. De ezekkel a zseni-axiómákkal is baj van. Mert a szép mondások költői értékkel csak akkor bírnak, ha logikai értelmük mellett mélyen szubjektív zamatuk is van, amit itt nem találunk. E nélkül pedig a bölcs mondás igen olcsó irodalmi produktum, amelyet egészen közepszerű intellektus is naponként gyárthat, anélkül, hogy megerőltetné magát.

A mű egyik alapeleme a satírikus hang. Sűrű oldalvágások érik az egyetemes emberi társadalmat. Ezt a tényt csak dícsérhetjük, mert ha valaha, úgy ma a társadalmi kritika az írók

legaktuálisabb kötelessége. A borzasztó zsákuteába került európai társadalomban jelenleg az életet és jövőt gátló abszurdumok annyira fel vannak tornyosulva, hogy feldolgozásukhoz nem is annyira tehetség, mint inkább erkölcsi bátorság kell. Szinte azt lehet mondani, hogy a jelennek e tekintetben nem is annyira zseniális, mint inkább becsületes írókra van szüksége. Ez a becsületesség íróknál megvan s ez legrokonszenvesebb oldala egyéniségének. Csak persze ennek a satírának sokkal átütőbb erejűnek kell lennie. Főleg pedig nem általánosnak, hanem mindig helyhez szólónak, hogy akinek szól, kénytelen legyen megérteni.

Berczely könyve mint költői alkotás, egészben véve sikerületlen. Egy bizonyos gondolatgazdagság azonban mégis megállapítható belőle. Ez a racionális és nem költői erő, ha megtalálja a magának való utat, bizonyára érvényesülni fog.

Fehér Gábor

Verskötetek. — **Horváth Jenő:** A betemetett bányász, **Sipos Károly:** A hóvirággal csengetek, **Nagy Ferenc:** Esthajnali csillag ragyog, **Szombati Szabó István:** Hazajáró lélek, **Bárd Miklós:** Újabb válogatott költemények.

Az első négy — amint kivehető — református lelkész kötete s valamennyi tíz, húsz vagy annál több évnek a költői termését gyűjti egybe. Ez magyarázza meg, hogy vannak egyező vonásaik — különösen, ami ihletkörüket illeti — s joggal kutathatók bennük a fejlődés irányát.

Horváth Jenőnek tizenhárom évből összegyűjtött harmincöt költeménye kissé sovány tartalom egy kötet számára. Nemes egyéniség, meleg szeretet fűti mindenkivel szemben. Mint családi hagyományokból eredő szimbóluma, a betemetett bányász, az élet bajaiba temetve ásná kifelé az utat a nagyvilágba, de nem hallják a szavát. Van egy-két nemes hangú, szívig érő költeménye, de sokszor nehezen vesszük észre a darabos nyelv törmelékhalmaza alatt a megcsillanó ércet.

Sipos Károlynak ez a harmadik kötete. Hívó, áldozatkész lélek, tisztában van a költői hivatás nemes, de mindig vesztes sorsával. Még nem ismert magára. Friss, üde meglátásai Szaboleskás és így már jól ismert jelenetek közé kerülnek. Néha Ady Endre hangja is felénk rémlik, de az Adytól megújított magyar költői nyelv nélkül. Halk szavaiban rejtett izzás lappang. Nem értéktelen kötetének legkevésbé sikerült része az alkalmi versek ciklusa. Ezekben a „nagyokra“ írt emlékezésekben ő sem tudja megtartani a magasztalásnak azt a mértékét, mely az ilyen költeményeket még a költői termékek közé sorozza.

Nagy Ferenc verseinek első ellenőrizhető dátuma 1912. Mondanivalói a legfenségesebb dolgok körül forognak: Isten, haza, csa-

lád, hivatás. Változatos életsorsa (Amerikában töltött hosszú időt, épen a világháború idejét), sok élményanyaggal látja el, de ritkán tudja azt maradandó értékévé formálni. Néha elkésett szentimentalizmusra bukkanunk, máskor tiszta prózára. Egy-egy költeményében Csokonaival vagy Petőfivel tart rokonságot, de amannak gráciája, emennek a végtelenségbe kitérő érzései nélkül. Más-különben megnyugodott, békés hangjából kirikoltnak azok az irre-denta költemények, melyekben a vezéreiknek megszokott átkozó-dásai és fenyegetései kísértének. Több költeménye csak szívbeli köszöntés akar lenni és meg is marad annak színvonalán. Nyelvének nem igen van eredeti színe, s ritmus érzéke sem eléggé fejlett. Van azonban néhány olyan költeménye, melyben a tartalom és forma, ihlet és kifejezés jól harmonizál egymással és hiánytalan élvezetet nyújt.

Szombati Szabó István Erdély jobb költői közé tartozott és köszönet illeti az Erdélyi Irói Rendet, hogy kegyeletből összeállította ezt a kötetet, hogy abból a költőnek lehetőleg teljes arcképe visszatükröződjék. Olyan költő volt, ki majdnem negyven évig hiába kergette a csoda-zergét s végül is zaklatott lelke fáradtan a *vanitas* szörnyű gondolatáig jutott el. (Mért éltem, nem tudom, nem értem.) Portyázó balga lovas volt, ki sohasem találta el a taktust s gyakran szembe találta magát az életakadályt. Az érzéki szerelem énekeséből a világfordulás után „a magyar kék mezején kéveköto” lett s „hasztalanul fujt Isten-trombita”. Az élet himnuszát harsonázó lelke (Májusi hozsánna), a meg nem értés támadására visszahúzódik s hangját halk dallamra váltja át. Bár a kötött formának is virtuóz kezelője, kötetlen verseiből zuhog elő a legnagyobb erő. Nem hisszük, hogy igaza lesz a sírbaszállt költőnek abban, hogy húsz év múlva elfeledjük. Friss színekkel pompázó költeményei soká fognak rá emlékeztetni bennünket.

A magyar Parnasszus ősz katonaköltője, Bárd Miklós, az utóbbi tíz év termését gyűjtötte egybe. Költői arcképéhez ez a kötet nem ad új vonást. Ifjúkori eszményei most is hiánytalanul és fényükből nem vesztetten élnek lelkében. Most is a nemes konzervatívizmusnak, a férfias jellemnek s a katonai hivatásnak a költője. Csak éppen többet néz az alkonyodó napba, többet gondol a mi aggodalmas jövőnkre s gyakran csipkedi meg enyhe szatirával a mi korunknak előtte idegen szellemét. Könyve a nagyobb számú családi vagy baráti vonatkozású alkalmi költemény ellenére sem méltatlan folytatója régi nagysikerű köteteinek. *Remport Elek*

Komlós Aladár: Néró és a VII. a. Pantheon kiadás. Budapest, é. n. 214. l.

Komlós Aladár szép regényének tárgya annak a pedagógiai erőszaknak a tragédiája, melyről Platon Sokratése mondta el hal-

hatalatlan mondatait. Sőt minthogy egy lánygimnázium férfi tanáráról van szó, ez az erősz ártatlan és szinte öntudatlan módon bár, de át is lépi a pedagógiai határvonalat és ezzel még bonyolultabb és tragikusabb is lesz. A regény hőse egy öregedő tanár, aki nemcsak belső képességeivel, tudásával, módszerével, pedagógiai rátermettségével, emberi jóságával, hanem egyéniségének finomságával, modorának és öltözködésének választékosságával is hosszú éveken keresztül ébren tudta tartani növendékeinek szeretetét, a lányiskolákban — úgy látszik — szokásos rajongását, s ezáltal kitűnő pedagógiai sikereket ért el. Ez a szeretet természetesen a tanár szívében is hasonló érzésekkel járt, s ez az erősz, mint mondtuk, nem is merült ki a merő nevelői szeretetben, hanem ott lappangott benne valami gyengéd szerelem is. Ilyenformán aztán egész életét betöltötte Perényi tanár úrnak pályája. Mindaddig, míg egy fiatal tanár nem került az intézetbe, aki a növendékek rajongását magához vonzotta. A lányok észrevették, hogy Perényi öreg, kopasz és nevetséges, s ezt észre is vétették vele. Ettől fogva gúny tárgyává válik. Mikor erre rájön, megpróbálja visszahódítani növendékeit, egyre kétségbeesettebb és nevetségesebb módon. Míg végre olyan elkeseredett lépésekre ragadtatja magát, hogy fegyelmi eljárás indul ellene. Komlós rendkívüli finomsággal és ábrázoló erővel állítja eléink hősenek ezt a szomorú fejlődését és egyben ennek az egész pedagógiai erősznak a természetét és tragédiáját felfedi. Mert feltétlenül tragikus sorsú ez az érzés, írja, egyszer feltétlenül elérkezik a növendékek kegyetlen elfordulása és az egész szeretet hiábavalósága. Nem szabad, mondja egyik alakja keserű bölcseséggel, az egész életet és lelket erre áldozni, mert akkor elkerülhetetlen a végén a kisiklás és tragédia. Az események alkalmat adnak a szerzőnek tanártípusok és a tanárság szociális helyzetének megvilágítására is és bepillantást engednek egy mai lányiskola belső életébe. A kompozíció és előadás könnyen, biztosan és fölényes mértékadással tartja a mélyen átértzett mondanivalót. A regény elolvasása valódi művészi élmény.

Nagy István

Gárdonyi Zoltán: Magyar szvit ifjúsági vonóegyüttesre. Magyar kórus kiadása.

Bátran mondhatjuk, hogy ez a mű korszakos jelentőségű iskolai zenei életünkben. Középiszkoláinkban még az énektanítás is Hamupipóke szerepére van kárhozthatva, hangszeres zenéről meg csak az iskolai zenekarokkal kapcsolatosan lehet beszélni, de ez is idegen forrásból táplálkozik, mert a zenetanítás a magánoktatás területére esik. Az iskolai zenének az ünnepélyekkel kapcsolatosan van némi szerepe, de ez sem lehetett eddig jelentős. Nemcsak a már említett körülmények folytán, de azért sem, mert a

zenekarok műsorát részben értéktelen könnyűzene, részben klasszikus alkotások szalonzenekari — a növendékek hangszertudását túlhaladó — átiratai képezik. Sajnos ez a minimális iskolai zenei élet is alaposan megérzi, hogy a magánzenetanítás növendék létszáma a gazdasági válság következtében alaposan megcsappant és a tanulók nagy száma csak pár évig folytathatja az anyagi áldozatokkal járó zenetanulást, így aztán ezt a csekély iskolai zenei életet is a véleges elsenyvedés veszélye fenyegeti. A hangszeres zene zenepedagógiai nagy jelentőségét fölismerve, Németországban hatalmas „Schulmusik“ indul meg részben Schünemann, Jóde, Hindemith, Moser kezdeményezésére. A mozgalom célja, hogy a növendék képességeinek megfelelő művek előadása közben találja meg a zenei alkotás lényegét. Van a szerzemények közt óvodás gyermek igényeihez mért zenés játéktól nagy zenekart kívánó műig mindenféle. Az új mozgalom nyomán keletkező iskolai zenekar a legelasztikusabb. Nemesak a vonósokra és az ismert zenekari fuvóshangszerekre támaszkodik, de kiássa a már elfelejtett, a XV—XVII. században nagy elterjedtségnek örvendő „Blockflöte“-t is, sőt komoly előtanulmányt alig igénylő hangszerek is belekerülnek az együttesbe, mint pl. a szájharmónika. Ez a mozgalom Németországból áttérjed más országba is. Janneret zeneszerző párizsi gyermekzenekara nemesak hangversenyeket rendez, de hangosfilmen is szerepel. Nálunk egy pár éve a főváros Margit-körúti elemi iskolája az egyik ünnepélyén furulya-zenekart szerepeltetett, de ez inkább csak a kuriozumot szolgálta, s folytatása nem volt a kezdeményezésnek. Nem is lehetett, mert nem voltak ilyen célra alkalmas kompozícióink. Gárdonyi Zoltán első átültetője ennek a nagyjelentőségű ifjúsági zenemozgalomnak magyar földre. A szerző igen helyesen érzi, hogy a gyermeki lélekhez legközelebb a néplélek áll s népdaltémákat használ fel szvitjében. A mű nem nagy igényű, két-három évi hangszertanulás lehetővé teszi az előadását, hisz harmadik fekvésen túl nem terjed, s a fekvésváltozás gondosan elő van készítve. A mű linearis stílusú, a mai modern szerkesztési módot követi; formailag kerek, s egyszerűségében is varázsos. Úgy érezzük, hogy az I. tételtől a gyors körtánccon át az utolsó tétel vidám furulya imitációjáig örömmel fogja ifjúságunk fogadni e művet, s ez a szvit nagyban hozzájárul ahhoz, hogy a zenét ne csak hallják a növendékek, de meg is hallják.

Gaál Endre

Bernát Gyula: Az abszolutizmus földtehermentesítése Magyarországon. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1935. 295 l.

Bernát Gyula, akinek 1930-ban a magyar jobbágy felszabadítás eszmeáramlatairól írott könyve méltán keltett feltűnést, most

a már véghezvitt jobbágyfelszabadítás jogi és pénzügyi részének lebonyolításáról írt könyvet, szerves kiegészítéseképpen előző munkájának. Könyvének gazdaságtörténeti érdekességén túl aktualitása is van, mint a szerző mondja, hogy: „nagyon sok esetben lehetünk napjainkban tanui számos olyan törekvésnek, amelyek célja a liberális gazdaságpolitika által annak idején halálraítélt jogi és gazdasági intézmények valamilyen formában való életrekelteése és a modern gazdasági élet szolgálatába való állítása. Láthatjuk például azt, hogy Németország a hitelszervezet állami irányítás alá vonása felé tesz kísérleteket, újra bevezeti a múlt századig fennállott törzsöröklés intézményét; Anglia a régi céh rendszerhez hasonló szervezetet létesít a belföldi mezőgazdasági termelés védelmére; a magyar kormány pedig megfontolás tárgyává teszi azt, hogy a magyar jogrendszerben azelőtt oly nagy szerepet játszott ősiségi elvet a modern birtokjognak ismét alkatrészévé tegye“. Igen, a XIX. század túlzott gyorsasággal és minden átmenet nélkül bontotta le a százados — valóban korhadó és reformra szoruló — gazdasági rendet, a helyébe hozott új gazdasági rend, jóllehet éppen a szociális igazság jegyében tudta megdönteni az előzőt, ezt a szociális igazságot hanyagolta el.

A magyar jobbágyfelszabadítás, amelyet az 1848-as törvényhozás és az első magyar kormány hajtott végre, — a maga következményeinek rendezésével az abszolút uralomra maradt. Az abszolútizmus, természetesen nagyon nehezen és lassan fog a kártalanítás kérdéséhez hozzá. Bernát részletesen ismerteti a vonatkozó tárgyalásokat, amelyek a megszűnt jogviszonyokat, az ősiséget és az urbériséget, valamint az urbéri szolgáltatások kárpótlását szabályozó császári pátensek létrejöttét megelőzték. E pátensek dacára annak, hogy arra alkotmányos magyar tényezőnek befolyása nem volt s három magyar vett megalkotásában részt, mégis jogilag annyira helytállóak voltak, hogy utóbb a magyar törvényhozás 1871-ben azokat elfogadta és az urbéri kérdés rendezésének változatlanul alapjául szolgáltak. Éppen ezért érdekes Bernát Gyula könyve, mert ő ezt az anyagot az osztrák levéltárakban található egykorú minisztertanácsi és Reichsrath-i jegyzőkönyvek alapján dolgozza fel. Könyvének nagyobb részét ez az anyag foglalja el. Ezt megelőzőleg részletesen ismerteti a magyar földterhermentesítésre nagy hatással volt német és osztrák intézkedéseket.

Könyvének kétségtől legérdekesebb része „az abszolútizmus agrárpolitikája és a magyar közgazdaság“, amelyben a kérdést ebben a vonatkozásában tárgyalja. Sajnos, pontosan nem jelöli meg, hogy mekkora terület esett megváltás alá, csupán a 263 l. tett megjegyzéséből következtetve lehet ezt 9,832.000 k. holdra tenni, amelynek reális, forgalmi értéke 700 millió forint volt s amiért a volt földesurak részére 220 millió osztrák forint értékű kötvény

adatott ki, de azok is 40—50—60 éves törlesztéssel, így tehát a valószínűségi érték még kevesebb volt. Érdekes lett volna még egy táblázat arról, hogy e kötvények milyen piaci árfolyammal bírtak. Súlyos hibája volt a magyar államnak, hogy e kötvényeket bemutatásra váltotta be s nem a megváltást szenvedők jogutódaitól. Nagyon érdekes Bernát Gyula könyvében az urbéri megváltás hatásának elemzésénél annak kimutatása, hogy mily mértékben emelkedtek a termelési költségek ennek következtében. Például egy hold búzaterület termelési költsége a megszüntetés előtt 6 frt. 29 kr. volt és ez rögtön utána 22 frt. 5 kr.-ra emelkedett s ezt a különbözetet készpénzzel kellett fedezni. Részletesen kimutatja Bernát, hogy a jobbágy felszabadításnak ez az elő nem készíthetősége miképpen vezetett a magyar agrárválsághoz.

Sajnáljuk, hogy Bernát Gyula kihagyta könyvében Erdély feldolgozását, jóllehet, hogy e tekintetben teljesen kimerítő és tökéletes munka állott rendelkezésre. Josef A. Ritter v. Grimm. *Das Urbarialwesen in Siebenbürgen*, Wien, 1863. (megjelent Stein János kiadásában is Kolozsvárt), amellyel könyvét teljessé tette volna és Magyarországot nem az abszolutizmus által megadott határai között dolgozta volna föl.

Bernát Gyula ezen újabb könyvével is az új magyar gazdaságtörténeti írók legkiválóbbjai egyikének bizonyult. Egy elmúlt világ alapos ismerője, amely azonban bizonyos vonatkozásokban, mint Bernát is élesen látja, éppen most éled újjá. Könyve éppen ezért érdekes, tanulságos és hasznos.

Albrecht Ferenc.

Meghívó

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
f. é. december hó 30-án d. u. 6 órai kezdettel *választmányi ülést* és
ezt követőleg *közgyűlést* tart, amelyre Társaságunk és különösen
a Választmány tagjait tisztelettel hívja
az Elnökség.

Tárgyak:

1. Titkári jelentés.
2. Költségvetés az 1936. évre.
3. Folyó ügyek.
4. A Választmány kiegészítése.

KÖNYVAJÁNDÉK A PONTOSAN FIZETŐ TAGOKNAK.

Mindazoknak a t. tagjainknak, akik hátrálékos tagdíjukat és az 1936. évi tagdíjukat 1936. évi március hó 15-éig beküldik, illetve akik az 1936. év végéig terjedő tagdíjkötelezettségüket 1936. március hó 15-ig teljesen rendezik, az alább felsorolt kiadványainkból egy évfolyamot vagy egy kötetet ajándékképpen küld meg a kiadóhivatal. A lebonyolítás megkönnyítése végett januári számunkhoz levelezőlapot mellékelünk. Azoktól a külföldön élő tagjainktól, akik e kedvezményt igénybe óhajtják venni, 50 fillérvnyi felülfizetést kérünk a postaköltségekre.

Bpest, IX., Kálvin-tér 8.
Kiadóhivatal

Kedvezményképpen kapható kötetek:

Protestáns Szemle 1925. 1926. 1927. 1928. 1929. 1930. évf.
Egyháztörténeti Adattár XII. XIII. XIV. XV. kötete.

Kérjük azokat a t. tagtársainkat, akiknek birtokában fölösleges példány van alább felsorolt kiadványainkból, szíveskedjenek azokat kiadóhivatalunk rendelkezésére bocsátani, hogy egyik nevezetes hazai kulturintézményünk könyvtárában a hiányt pótolhassuk: Prot. Szemle 1890. 1891. 1899. 1900. 1901. 1902. 1918. 1924. évf. Egyháztörténeti Adattár I. VI. VII. VIII. kötet.

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TISZTIKARA:

Elnökök: Bethlen István gróf, Kapi Béla, Ravasz László és Tomcsányi Vilmos Pál.

Ügyvezető elnök: Ravasz László.

Szerkesztő: Áprily Lajos, társszerk.: Pröhle Károly és Révész Imre.

Belső munkatárs: Kemény Lajos és Török Pál.

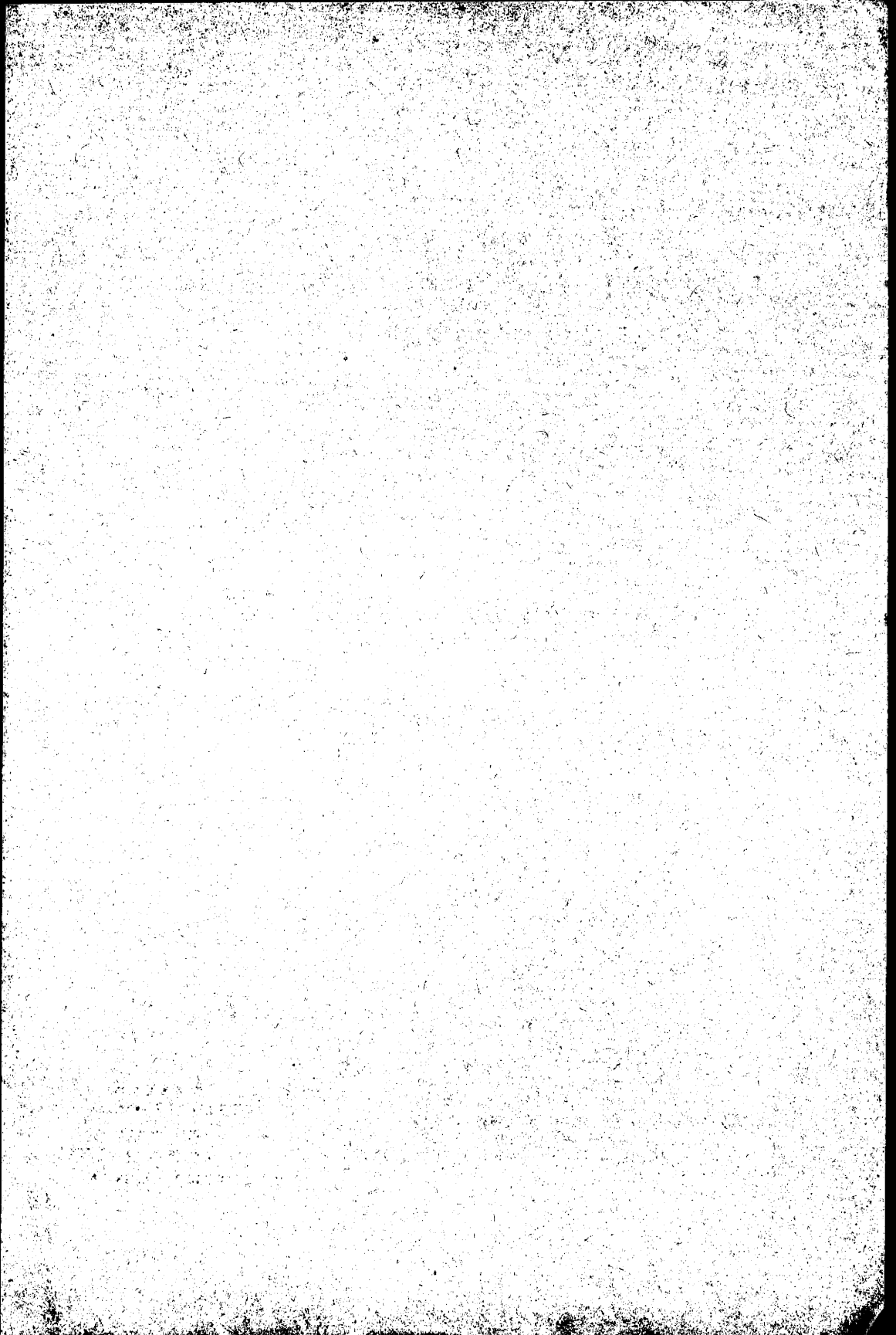
Titkár: Simonyi Dezső és Török Pál.

Pénztáros: Szelényi Gyula.

Ügyész: Fromm Lajos.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság választmányának tagjai 1935. dec. 1-én:

Áprily Lajos igazgató	Makkai Sándor ref. püspök
Balogh Jenő v. b. t. t.	Marton Lajos theol. tanár
Baltazár Dezső ref. püspök	Melich János egyet. tanár
Bancsó Antal ny. ev. theol. t.	35 Mikler Károly jogakad. t.
5 Bartók György egyet. tan.	Mitrovics Gyula egyet. tan.
Baross Gyula tanár	Muraközy Gyula ref. lelk.
Bánffy Miklós v. min.	Németh Károly ev. lelkész
Benedek Sándor közig. bírós.
másodelnök	Némethy Károly v. b. t. t.
Bernát István, a Magyar
Nemzeti Bank aleln.	40 Osztroloczky Miklós
10 Bruckner Győző egyet. tan.	B. Papp István theol. tan.
Czeplédy Sándor ref. lelk.	Papp Ferenc igazgató
Czínke István ref. püspök	Payr Sándor egyet. tan.
Csikesz Sándor egyet. tan.	Podmaniczky Pál br. egy. t.
Deák János egyet. tanár	45 Prónay Dezső br.
15 Mágoesi Dietz Sándor egy. t.	Pröhle Károly egyet. tan.
Duszik Lajos ev. lelkész	Pröhle Vilmos egyet. tan.
Domanovszky Sándor egy. t.	Raffay Sándor ev. püspök
Erdős József egyet. tanár	Révész Imre egyet. tan.
Geduly Henrik ev. püspök	50 Schneller István egy. tanár
20 Gratz Gusztáv v. min.	Soltész Elemér táb. püspök
Gyökössy Endre Máv. osz-
tályvezető	Szabó Aladár ref. lelkész
Imre Sándor ny. államtitk.	S. Szabó József főgimn. ig.
Isoz Kálmán főkönyvtáros	Szász Károly v. b. t. t.
Karácsony Sándor tanár	55 Szlávik Mátyás ny. theol. t.
25 Kállay Kálmán egyet. tan.	Sztehló Kornél
Kemény Lajos ev. lelkész	Tankó Béla egyet. tanár
Kiss Ferenc egyet. tanár	Tolnay Vilmos egyet. tan.
Kolosváry Bálint egy. tan.	Zsigmond Ferenc egyet. t.
Kovács Sándor ev. püspök	60 Victor János ref. lelkész
30 Kovács J. István ny. állam-
titkár	Erdős Károly egyet. tan.
Maday Gyula tanár	Mályusz Elemér egyet. tan.
	Pongrácz József theol. tan.
	65 Ravasz Árpád ny. főigazg.
	66 Varga Zsigmond egyet. tan.
	Üresedésben 9 hely.

STEVENS
SYDNEY STREET N.Y.
HUNGARY
V.L. HUNGARY N.Y.
TRUSSARDI A. 100-10